

316.861

TÁRSADALOM-

TUDOMÁNYI ■

KÖZLEMÉNYEK

1979/1

9

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1979

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖZLEMÉNYEK

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Bőhm Antal–Kovács Ferenc</i> : Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása (Vázlatos áttekintés) - - - - -	3
<i>Héthy Lajos</i> : Az üzemi demokrácia és a munkások érdekeltsége a részvételben	21
<i>Tabin Tamás–Makó Csaba–Jeges Sára</i> : Az egészségügyi ellátás néhány szociológiai problémája - - - - -	37
<i>G. Márkus György</i> : A szocialista gazdaságra vonatkozó néhány újabb „balos” nézet kritikája - - - - -	53

VITA

Néhány megjegyzés a TTF-kategória tartalmához (<i>Hülvelly István</i>) - - -	74
--	----

TÁJÉKOZÓDÁS

A XVI. Filozófiai Világkongresszusról (<i>Ágoston László</i>) - - - - -	85
Az amerikai imperializmus és a békés egymás mellett élés (Tudományos tanácskozás Szófiában) (<i>Mikecz Tamás</i>) - - - - -	93
A különböző társadalmi rendszerek egymás mellett élésének polgári koncepcióiról (<i>Nagy László</i>) - - - - -	96
Az emberi jogok helye és szerepe az Egyesült Államok kormányának külpolitikájában (<i>Balázs József</i>) - - - - -	105

INTÉZETI HÍREK

A Társadalomtudományi Intézet információs munkájáról (<i>Taksás Imre</i>) - -	112
Nemzetközi konferencia a szocialista életmód egyes kérdéseiről (<i>Kalocsai Dezső</i>) - - - - -	117
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	122
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	130

Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása

(Vázlatos áttekintés)

A társadalmi-gazdasági formációk általában nehezen és lassan változnak meg. Évtizedeken – sőt századokon – át gyűlnek a változás feltételei, de a konzerválódott és stabilizálódott régi struktúra ellenáll. Keretében megjelennek, fokozatosan erőre kapnak az új struktúra elemei, majd egy gyors forradalmi változás utat nyithat az új társadalmi-gazdasági formáció kialakulásához. A társadalom fejlődésében természetesen a gyors változások idején is érvényesül bizonyos kontinuitás, az új struktúra kialakulása időbe telik, s idő kell ahhoz is, hogy az új tendenciák „saját alapjukon”, organikusan fejlődhessenek tovább.

A társadalmi formációk átalakulásában tehát néhány évtized általában rövid időnek számít, viszont néhány évtized felgyorsult történelmi formáció léptékű változásokat sűrít magába. Az elmúlt hat évtized magyar és – mondhatjuk középkelet-európai – történelme, jóllehet rövid idő, mégis évszázados változásokat tetőzött be. Forradalmi és ellenforradalmi események követték egymást viharos gyorsasággal, s a nemzeti és nemzetközi osztályellentétek háborúkat, hatalmi harcokat, nemzetiségi feszültségeket és heves ideológiai küzdelmeket hoztak magukkal. E tektonikus jellegű megrázkódtatások közepette gyökeresen átalakult a középkelet-európai társadalmak, köztük a mi társadalmunk szerkezete.

Hat évtizeddel ezelőtt Magyarország polgári fejlődésében megkésett ország volt. Az imperialista háborúban vesztésként csődbe jutott uralkodó osztályok ellenében a néptömegek megkísérelték a történelmi retardáltság felszámolását és merőben új társadalmi viszonyok kialakítását. 1918–19 kettős forradalma ugyan még nem teremthette meg a feudál-kapitalista viszonyok helyett az új társadalom felépítésének bázisát, de negyedszázaddal később – a felszabadulást követően – ez realitássá vált. Más szavakkal: hazánk feudál-kapitalista társadalma a több évtizedes keserves társadalmi küzdelmek során a szocialista társadalom feltételeinek megteremtéséhez jutott el. Azaz még alig alakult ki hazánkban a modern – polgári – értelemben vett osztálytársadalom, máris kibontakoztak az osztály nélküli társadalom létrejöttének perspektívái.

Egy évszázadon keresztül – a XIX. század folyamán – a magyar társadalom létkérdése a nemzeti függetlenség megszerzése és a polgári fejlődés kibontakoztatása volt. 1848–1849 megkísérelte ugyan e célok megvalósítását, a forradalom és szabadságharc bukása azonban hosszú időre elnapolta gazdasági és társadalmi fejlődésünk felgyorsulását. Csak a század utolsó harmadában bontakozhattak ki a polgári átalakulás alapfeltételei, s ezzel a szabadabb tőkés fejlődés kezdetei. Mivel azonban sem a gazdasági sem a társadalmi struktúra nem a maga adekvát talaján

fejlődött, az új és a régi struktúrák viszonylag hosszú ideig éltek egymás mellett. Az 1848-as polgári forradalom elérte ugyan a jobbágyfelszabadítást, de a feudális eredetű nagybirtokrendszer fenntartása mellett, vagyis úgy, hogy a parasztok nagy része föld nélkül, vagy kicsiny földterülettel szabadult fel a jobbágyterhek alól. Megközelítő adatok szerint az ország földterületének 53 százaléka a nagybirtokos arisztokrácia kezén maradt. A 19. század végén az 500 hektárnál nagyobb területű gazdaságok – az összes gazdaságok 0,2 százaléka – birtokolták az összes földterület egyharmad részét, s még 1935-ben is hozzájuk tartozott a föld 22 százaléka. Ugyanakkor a 3 hektárnál kisebb területű gazdaságok a föld 5,8 százalékával rendelkeztek a 19. század végén, majd 11 százalékot értek el 1935-re.

Ez a birtokstruktúra azt jelentette, hogy Magyarországon nem az önálló, gazdaságilag életképes és demokratikus birtokos paraszt és vállalkozó volt a tőkés agrárfejlődés fő figurája, hanem az arisztokrata vagy nemesi eredetű nagybirtokos, aki a végsőkig védelmezte középkori előjogainak maradványait, a gazdálkodás területén is konzervatív volt és gátlástalanul kizsákmányolta a föld nélküli vagy kevés földű, ezért túlnépesedett parasztság olcsó munkaerejét. A feudális eredetű nagybirtokos osztály 1945-ig alapvető komponense maradt a társadalom struktúrájának, nagy gazdasági erővel és döntő politikai súllyal rendelkezett, ez fő oka volt annak, hogy lassú és felemás volt az ipar- és városfejlődés, az infrastruktúra kiépülése, az ország politikai struktúrájának alakulása is. A falusi népesség aránya még 1941-ben is 58,5 százalék, a mezőgazdasági keresők aránya 51,6 százalék. Az ipar – egészen az első világháborúig – túlnyomórészt helyi szükségletre termelő kisipar maradt, bár a múlt század utolsó harmadában kiépült a gépi nagyipar néhány ágazata is. A gyári munkásság aránya 1910-re érte el az összes ipari munkások 52 százalékát, de még 1943-ban is csak 60 százalékát tette ki. A gyáripár fejlődése is mindenekelőtt a nagybirtokosok érdekeihez kötődött: a gyáripár összes termelési értékének 1898-ban 44 százalékát, 1913-ban 39 százalékát, de még 1938-ban is 30 százalékát az élelmiszeripar adta. Az élelmiszeriparon belül vezető szerepet játszott a malom- és a cukoripar, vagyis a nagybirtok fő termékeinek feldolgozása. Az ipar nagyon egyenetlenül oszlott meg az ország területén: a fővárosban és közvetlen környékén települt (1938-ban) a gyárak 44,7 százaléka, itt dolgozott a munkátlétszám 62 százaléka. Ugyanakkor az ország egész vidékei, tájegységei maradtak számottevő ipar nélkül. Így például az 1930-as népszámlálás szerint az ország 7 alföldi megyéjében lakott a népességnek több mint fele. Ezen belül Budapesten és közvetlen környékén csaknem ugyanannyi ember élt, mint 6 alföldi megyében. Míg azonban Budapesten és környékén 1938-ban 203 ezer gyári munkás dolgozott, a 6 alföldi megyében csak 23 ezer. Ez a megoszlás még a kisiparra is jellemző volt: a kisipar termelési értékének majdnem a felét is Budapest adta 1930-ban, ugyanúgy, mint a gyáripárét.

A városfejlődés és az infrastrukturális ellátottság közvetlenül összefüggött ezzel az ipari bázissal. Az egyetlen nagyváros Budapest volt, 1930-ban 1 millió lakossal, és további két város népessége haladta meg a 100 ezer főt. Az egész lakosság 45 százaléka ötezer lakosnál kisebb községekben élt. A lakóházaknak mindössze 24,3 százaléka épült kőből és téglából. Tíz lakásra 1930-ban 39 lakó jutott. Az infrastrukturális ágazatokban foglalkoztatottak aránya tartósan alacsony volt: a századfordulón érte el a 25 százalékot, amit Anglia 1860-ban; e létszám jelentős része azonban házcseléd volt. Az infrastrukturális ágazatok összehasonlító vizsgálatára kidolgozott mutatószám-rendszer szerint (amely a közlekedés, a hírközlés, a lakásellátottság, az egészségügyi ellátás és a kulturális ellátás adatait veszi figye-

lembe) Magyarország 28 ország között a 21. helyen állott 1920-ban, a 20. helyen volt 1929-ben és 1937-ben is. Eközben az infrastrukturális fejlettség összevont legnagyobb mutatószáma 75-ről (1920, Dánia) 84-re (1937, USA) nőtt, az utolsó helyen álló Törökországé is 0,3-ról 9-re, míg Magyarországé csak 20-ról 21-re emelkedett.

Az természetes strukturális következmény volt, hogy a vázolt tőkés fejlődés gyümölcsseit kirívóan aránytalan módon osztották el. A népesség több mint egyharmada – a föld nélküli és kevés földű szegényparasztság és az állandó munkanélküliséggel sújtott városi proletárság nagy része – tartós és mély nyomorban élt. Teljes joggal nevezték a két világháború közötti idők Magyarországot „a 3 millió koldus országának”. A korabeli szociológiai és szociográfiai munkák nagy része ma is megvázoló képet festett a dolgozó osztályok akkori helyzetéről, világosan jelezve az alapvető strukturális változások elkerülhetetlenségét.

Történeti irodalmunk – találoán – „kettős strukturának” tekinti azt a sajátos társadalmi képződményt, ami hosszú időre meghatározta társadalmunk karakterét. A polgárosodó Magyarország „kettős strukturája” azt jelentette, hogy a feltörekvő polgári társadalom hosszú időn keresztül nem volt elég erős ahhoz, hogy asszimilálja és modernizálja, átformálja a régit, hanem csak arra volt képes, hogy növekvő gazdasági befolyását érvényesítve beépüljön a feudális eredetű struktúrába. Ezzel azonban egyszersmind idomult egy vele ellentétes struktúra törvényeihez is, vagyis sajátosan eltorzult. Ez a kettősség egészen a felszabadulásig fennmaradt, s konzekvenciái mind a századforduló, mind pedig az ellenforradalmi rendszer társadalmának struktúrájában érvényesültek, és meghatározták egy rendkívül bonyolult és differenciált társadalom arculatát.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom – a négyesztendei világháborús tapasztalat nyomán – tömegméretekben termelte ki azt a felismerést, hogy a hazai társadalmi-gazdasági hátramaradottságnak mélyen fekvő, strukturális okai vannak, s hogy ezek megszüntethetők. A több mint negyedmillió katonaruhába bújtatott magyar munkás és paraszt, akik az orosz fronton illetve az orosz hadifogságban tanúként éltek át – közülük százezernyi aktív résztvevőként – az 1917-es oroszországi forradalmakat, majd a polgárháborút, tapasztalhatták, hogy a népnek van esélye az elavult, igazságtalan társadalmi struktúra megváltoztatására, az elavult hatalmi és tulajdonviszonyok megdöntésére. A breszti békekötés után százezerszám tértek haza az ilyen tapasztalatot átélte és többségükben az oroszországi fordulattal szolidáris munkások és parasztok, s kapcsolódtak be az itthoni társadalmi harcokba. Az 1918-as polgári demokratikus forradalomnak jelentős részben ők adták a tömegbázisát, s többnyire aktivistáivá váltak az érlelődő társadalmi változásoknak.

A polgárság azonban, amely e forradalom élére került, nem volt eléggé felkészülve, nem volt eléggé érdekelt és képes arra, hogy alapvető strukturális változásokat kezdeményezzen: a földreformtörvényt – hosszú huzavona után – csak 1919. február 16-án hirdették ki, miután az ország sok helyén a parasztok már önkényesen elfoglalták a nagybirtokokat. Károlyi Mihály február 23-án birtokainak egyikén megkezdte a földosztást, de ez elszigetelt jelenség maradt: a kormány évekre kívánta elnyújtani a reform végrehajtását, s maga a törvény sem volt radikális. Kimondta, hogy a nagybirtok 500 holdon felül kisajátítható, de emellett a nagybirtokos család felnövekvő tagjai további 500 holdat megtarthatnak. Nem megváltás nélküli és azonnali tulajdonbavételt, hanem a megváltási összeg letörlesztéséig haszonbérletet létesített. Emellett még azt a megszorítást is tartalmazta, hogy kizárta az igény jogosultak közül az 1918. november 1. utáni önkényes földfoglalatokat. Más szavakkal:

az egyik alapvető strukturális kérdésben, a feudális eredetű földtulajdon kérdésében elavult kompromisszum született, amelybe a leginkább érdekelték, a föld nélküli és kevés földű paraszttömegek nem nyugodhattak bele. A tömeghangulat ekkor már nem egy „tiszta polgári” hatalom és struktúra létrehozását támogatta, hanem egyre inkább a proletárhatalom és a szocialista struktúra létrehozása mellett, vagyis a tőkés magántulajdon megszüntetése mellett volt.

A kommunista párt megalakulása óta egyre szélesedő tömegbefolyásra tett szert, nem utolsósorban azért, mert politikája nem a feudális eredetű struktúrával való kompromisszumos kiegyezés volt – mint végeredményben mindegyik koalíciós pártnak a polgári demokratikus forradalom idején –, hanem ellenkezőleg: a radikális strukturális átalakulás, „oroszmintára”. S hogy ez nem „irreális”, a „magyar valószínűtlen idegen” politika volt, azt a végrehajtását kísérő tömegtámogatás bizonyította. A polgári kormány vezetői – akik egyre több gondot fordítottak arra, hogy ellenálljanak a tömegek radikális követeléseinek és mozgalmainak, mint arra, hogy saját programjukat kialakítsák és végrehajtsák – képtelenek voltak ellenállni a tömegek nyomásának, amely a radikális strukturális átalakulásokat sürgette.

Az 1919. március 21-én elkezdődött szocialista forradalom alapvetően és gyorsan átformálta az ország gazdasági és politikai szerkezetét: a Kormányzótanács március 22-én kiáltványban deklarálta a tőkés-földbirtokos uralom felváltását „a proletárság diktatúrájával, a munkások és földműves szegények uralmával”, a nagybirtokok, bányák, nagyüzemek köztulajdonba vételét, az elkobzott birtokokon szocialista termelőszövetkezetek alakítását. Később az egyes üzemek munkásainak sürgetésére államosították a kisebb üzemek jelentős részét; alakultak kisipari termelőszövetkezetek is. A tanácskormány elrendelte a 100 holdnál nagyobb földbirtokok megváltás nélküli kisajátítását és átadását termelőszövetkezeteknek. Egyes vidékeken 2–5 holdas parcellák kiosztását is engedélyezték. Sok helyen 400–1200 négyszögöl nagyságú telket osztottak ki házhely és kert céljaira. Államosították a bérházakat, eltörölték a parasztok földjét terhelő adósságokat és elengedték az adókat. A 100 holdon aluli birtokokat meghagyták, de a termelés általános ellenőrzéséről intézkedtek. Államosították a pénzintézeteket, a nagykereskedelmet; a kiskereskedelem túlnyomó része magánkézben maradt, de tevékenységét szigorúan ellenőrizték.

Az április 3-án nyilvánosságra hozott ideiglenes alkotmány kimondta, hogy a proletár állam hivatalos elnevezése: Magyarországi Tanácsköztársaság, amelynek célja a szocialista társadalom megteremtése.

Az ideiglenes alkotmány szerint a legfőbb hatalmat a munkások, katonák és földművesek tanácsainak országos gyűlése gyakorolja. A falusi, városi és Budapesten a kerületi tanácsok tagjait közvetlenül a lakosság, a járási tanács tagjait pedig a városi tanácsok tagjai és a falusi tanácsok megbízottai választják. A megyei tanácsok a városi és a járási tanácsok küldötteiből alakulnak. Minden 18. évét betöltött férfi és nő, aki nem kizsákmányolásból él, választó és választható. Kizárták a választójogból a volt földbirtokosokat, tőkéseket, valamint a papokat, szerzeteseket. Először volt az ország felnőtt lakosságának 80 százaléka választó és választható. Először alkalmazták Magyarországon országos választásokon a titkos szavazást.

Ez a vázlatos összefoglalás is mutatja, hogy a Tanácsköztársaság mennyire mélyreható strukturális változásokat indított el. Az április 12-ig lebonyolított tanácsválasztások azt bizonyították, hogy az új rendszert a tömegek támogatják; a helyi társadalmi szervek jelölt listáit a választók túlnyomó többsége csaknem mindenütt jóváhagyta.

A Tanácsköztársaság, az új társadalmiszerkezet azonban nem szilárdulhatott meg:

az antant katonai túlereje leverte, a belső ellenforradalom, saját hibái és a vezetés kapituláns politikát folytató rétege megbénította. Az imperialista segítséggel győzedelmeskedett ellenforradalom restaurálhatta az elavult társadalomstruktúrát: a feudális eredetű földbirtokos uralkodó osztály és a vele összefonódó tőkésosztály meghosszabbíthatta uralmát. A „kettős struktúra” továbbra is alapvető maradt, újabb negyedszázadon át.

A gazdasági és társadalmi hatalom csúcsán a „kettős struktúra” elemei viszonylag könnyen és gyorsan kompromisszumot kötöttek, s így kialakulhatott a nagybirtokos arisztokrácia, a felső állami bürokrácia és a nagytőke hatalmi együttese, amelyen belül csupán a fennálló kompromisszum keretei közt jöttek létre arányváltozások a feudális képződmények rovására.

Az uralkodó osztály felső rétegeinél jóval nagyobb megosztottság jellemezte a társadalom középrétegeit. Ez azért is fontos, mivel az ellenforradalmi rendszer deklarált céljai közt szerepelt a középosztályra illetve a középosztályosodásra épülő társadalom képe. Az ideológiailag „megkonstruált” erős, művelt (és egységes) középosztály lett volna a nemzet bázisa, védelmet biztosítva a rendszer uralkodó rétegeinek a munkásság és parasztság mozgalmával, politikai törekvéseivel – s egyáltalán osztályharcával – szemben. Ehelyett azonban csak egy feszültségekkel, pozicionális, ideológiai és nemzetiségi ellentétekkel teli középréteg-konglomerátum jött létre, amelynél képlékenyebb és megosztottabb „osztály” nem volt társadalmunkban. Ráadásul e „középosztályon” belül a nemzetinek deklarált csoportok – mint a dzsentroid, úri, vagy hivatalnoki középosztály – képviselték a konzervatív szellemet és a letűnőben levő struktúrát, míg egyrészt a polgári struktúra képviselői, a polgári átalakulás hívei, a radikálisok, másrészt a baloldali, forradalmi orientáció hívei egyaránt a „nemzetellenes” jelzőt kapták. Az a nemzeti jelző, amely a XIX. században még elválaszthatatlan volt a polgári progresszió programjától, az ellenforradalmi rendszerben a konzervatív, feudális elemek privilégiuma lett, amelyek a „nemzeti” programot éppen a polgári átalakulás, valamint a munkásmozgalom ellen fordították. A „középosztály” megosztottságát fokozta a zsidókérdés és az intézményesített antiszemitizmus. A középrétegek differenciáltságához hasonló volt az értelmiség megosztottsága is, sőt az „úri” (pap, katonatiszt, gazdatiszt, jogász) értelmiség, valamint az „urbánus” értelmiség mellett a harmincas években kialakult a „népies” értelmiség jellegzetes csoportja is.

A társadalom alapvető tömege – a parasztság és a munkásság – mint hatalomból és gyakran társadalomból is kizárt, lenézett és alig megtűrt osztályok jöttek csak számításba a rendszer hivatalos programjában, különösen a húszas években. A parasztság „nemzet alatti” helyzete, izoláltsága egészen a felszabadulásig fennmaradt, jóllehet a parasztság számarányát tekintve a társadalom legnagyobb osztálya volt. De a parasztság is igen heterogén rétegekre bomlott, polgárosodó rétegei csak igen kis számúak voltak, viszont annál szélesebb volt a tulajdon nélküliek, vagy csak törpebirtokkal (0,5–1 holddal) rendelkezők rétege. A feudális struktúra felbomlása – érdekes módon – egyaránt érintette a parasztság felső (nagy- és középparaszti, jómódú) és az alsó, nincstelen rétegeit. Csakhogy e hatás különböző volt. A felső réteg a piacon, a szélesedő árutermelésen keresztül lazította feudális eredetű létformáit, az alsó réteg viszont agrárproletárrá válva, alkalmi munkásként, időszakos mezőgazdasági és ipari bérmunkásként élte át a „polgári társadalom” hatásait. A 800 ezernyi agrárproletár – csak a keresőket számolva – sajátosan átmeneti helyzete a parasztság és a munkásság, másfelől a mezőgazdaság és az ipar között igen sok vitára adott alkalmat a történészek, gazdaságtörténészek, szociológ-

gusok körében. Mi úgy látjuk, hogy az agrárproletariátus a parasztság azon átmeneti rétege, amely egyaránt hordoz kistulajdonosi és bérmunkás érdekeket, amely a társadalmi tevékenység és életmód számos formáját és vonását tekintve ugyancsak átmeneti helyzetben van. Paraszt is és munkás is – és ez a sajátos társadalmi helyzetéből adódó kettősség meghatározza társadalmi-politikai magatartását és ideológiáját is. Úgy gondoljuk, hogy olyan társadalmi körülmények között, amelyekben kétféle formáció strukturáló hatása és mechanizmusa érvényesül, nehezen lehet „tisztá” struktúra-kategóriákat alkalmazni. Esetenként a túlságosan sok átmeneti vagy nehezen meghatározható – éppen átalakulóban levő – társadalmi képződmény lehetlenné teszi a pontos határok megrajzolását. S ha az agrárproletárok sajátos helyzetéről megoszlanak is a vélemények, az nem vitás, hogy társadalmunk legszegényebb, legelmaradottabb rétegét ők alkották, s a korabeli szociográfiákból jól ismerjük e réteg éhezésnek gyakran kitett, emberhez méltatlan életét, s társadalmi megaláztatását. Az is nyilvánvaló, hogy ez a réteg volt leginkább kiszolgáltatva a kettős struktúra negatív hatásainak; a nagybirtok megfosztotta a földszerzés lehetőségétől, azaz szenvedett a nagybirtok szorításában és ugyancsak elszenvedte a tőkés kizsákmányolást is.

A „nemzet alatti” parasztság mellett a munkásság volt az ellenforradalmi rendszer másik kitaszított, jog nélküli, sőt a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt gazdasági megtorlásnak is kitett osztálya. Munkásságunk már a századforduló környékén is jelentős erőt képviselt mind létszámában, mind politikai magatartásában, tevékenységében. A két világháború között – bár fejlődési üteme némileg lelassult a korábbiakhoz képest – félmillióról közel egymillióra nőtt csak az ipari munkások száma. E létszámnövekedéssel párhuzamosan jelentős átstrukturálódás is lejajlott, nőtt a munkások ágazati, üzemi és területi koncentrációja. Ez utóbbira jellemző, hogy a gyáripari munkások 60 százaléka Budapesten (illetve a főváros vonzáskörzetében) dolgozott ekkor. A hagyományos iparágakhoz – a vas- és gépiparhoz – felzárkózott a könnyűipar, s ez jelentős mértékben megváltoztatta a munkásság szakképzettségi összetételét. A nehézipar, s azon belül a vas- és gépipar régi típusú és létszámában is stagnáló szakmunkássága mellett erőteljesen növekedett a betanított munkásság létszáma, de többségét nem a specializált, modern munkások képezték, hanem a textilgyárak főleg női foglalkoztatottjai. A betanított munkások aránya így a harmincas évek végére meghaladta a munkásság 40 százalékát.

Az ellenforradalmi korszakban megváltozott a munkásság származási összetétele is. A századforduló környékén az ipari munkásság fő forrása az iparos népesség volt, a húszas-harmincas években viszont a parasztság különböző rétegeiből toborzódott a legnagyobb arányban a munkásság. De a paraszti származású munkások mellett egyre nagyobb arányokat öltött a munkásság saját utánpótlása is – a harmincas években az ipari munkásság egyharmada volt már proletár származású. Ez utóbbi tény kedvezően hatott a munkásosztály tudatosodására és a munkásmozgalomra. A munkásosztály szerkezeti átalakulása, származási összetételének megváltozása abban az irányban befolyásolta a baloldali és forradalmi munkásmozgalmat, hogy intenzívebben foglalkozzék olyan kérdésekkel, amelyeket korábban viszonylag elhanyagolt, így a földkérdéssel, a dolgozó parasztsággal mint szövetségessel. Emellett a munkanélküliség és az ellenforradalmi rendszer baloldal-ellenes diszkriminációi is fokozták a munkásság osztályharcát. E fejlődésben különösen a felszabadulást megelőző évtized igen fontos, ekkor ugyanis a gazdasági, társadalmi és politikai hatások egyaránt gyors átalakulásokat hoztak a munkásság társadalmi

helyzetében és életmódjában. A felszabadulás előestéjére a munkásság létszámában és társadalmi szerepében egyaránt nagy, erős osztállyá változott és hazánk „gyenge-közepesen” fejlett polgári társadalmában az új társadalmi formáció, a szocializmus megteremtésének a lehetőségét és szükségyszerűségét testesítette meg.

A történelmi fejlődés sajátossága, hogy hazánkban a gazdasági és társadalmi struktúra még meg sem szabadult a feudális maradványoktól, amikor máris lehetővé vált – nem utolsósorban az 1919-hez képest sokkal kedvezőbb nemzetközi helyzet következtében – az új, szocialista társadalom építése. Természetesen az új társadalom kialakításában rendkívül nagy nehézségeket jelentett a múlt „örökségének” felszámolása: a polgári fejlődés befejezetlensége, a társadalmi élet számos területén megnyilvánuló, erős feudális tradíciók visszahúzó hatása.

A forradalmi folyamatban gyökeresen átalakult gazdasági és társadalmi szerkezetünk. Ami a társadalmi átalakulást illeti, a legszembevetőbb változás az volt, hogy a korábbi, rendkívül differenciált, sokszínű, ellentétekkel tarkított „kettős struktúra” helyébe jóval egységesebb társadalmi tagoltság lépett már az ötvenes évek első felében. E folyamatban nemcsak arról van szó, hogy társadalmi szerkezetünkben eltűntek a feudális elemek, és megszűnt a polgári társadalom antagonizmusa és vele a kizsákmányolás lehetősége, hanem arról is, hogy az újfajta osztály- és réteghozzávetésű társadalmunk alapvető egységei külön-külön is egységesebbé váltak.

A *munkásosztály*, amely a termelésben játszott döntő szerepe és osztályszervezeteinek a fasizmus elleni harcban tanúsított magatartása következtében politikai vezető szerepre tett szert már a felszabaduláskor, a népi demokratikus forradalomban, majd az új társadalom felépítésében hatalmi osztállyá szerveződött. Fejlődése az ötvenes évektől napjainkig rendkívül dinamikus volt. A háborút követő átmeneti létszámcsökkenés után 1949-ben az aktív keresők 39 százalékát, 1960-ban már 50 százalékát, napjainkban pedig 59 százalékát a munkásság alkotja. A munkásosztály számszerű növekedése mögött természetesen a szocialista gazdaságépítés folyamata áll, amelynek eredményeképpen hazánk agrár-ipari országból ipari-agrár országgá fejlődött és a „gyenge-közepesen” fejlettségi szintről előrelépett a gazdaságilag közepesen fejlett országok szintjére. A munkásság számszerű növekedése jelentős minőségi változásokkal is együtt járt. Társadalmi pozíciója, hatalmi helyzete, vezető szerepe új minőségek kialakulását eredményezte. Megváltozott belső összetétele, szakképzettségi struktúrája, iskolai végzettsége, s nem utolsósorban műveltsége, politikai és ideológiai karaktere. A szocialista forradalom kezdetén a munkásságra kettős tendencia hatott. Egyfelől a legaktívabb, legrátermettebb és legképzettebb rétegei – a letűnt és dezorganizálódott uralkodó osztály hatalomvesztése következtében – a gazdasági és az állami-politikai élet irányító testületeibe és más értelmiségi pályákra kerültek. Ezáltal a munkásság intragenerációs mobilitása újrászerveződően megnőtt. A munkásszármazású vezetők, a „munkásigazgatók”, az állami és politikai élet munkásszármazású vezetői, a munkásból lett értelmiségiek túlnyomó többsége tevékenységével, társadalmi szerepével elismerést váltott ki és meggyőző bizonyítékát adta a munkásosztályban rejlő képességeknek. Másfelől a munkásosztály létszáma más osztályokból – mindenekelőtt a parasztságból – kibővült.

Ez az átstrukturálódás két nagyobb hullámban zajlott le; az egyik az ötvenes években a „feszített ütemű iparosítás”, valamint az erőltetett tsz-szervezések következtében, a másik pedig a hatvanas években, a mezőgazdaság kollektivizálása és technikai felszerelése következtében. Mindkét esetben százezrek váltak paraszt-

ból munkássá, s jelentősen módosították átlépésükkel a munkásság összetételét. Ez az újonnan munkássá vált réteg, amelyet paraszti és munkás kötődések egyaránt jellemeztek, sajátos átmeneti kategóriát képzett – részben képez ma is még – a mezőgazdaság és az ipar, a falu és a város, s mindennek megfelelően a parasztság és a munkásság között. Munkássá válásuk gyakran generációkon keresztül tart; az első generációt többnyire erős paraszti karakter jellemzi még és inkább csak „napi nyolc órára” válik munkássá s csak a második – s főképp harmadik – generáció jut el a tudatos munkásléti, s a munkáslét adekvát magatartási és életmódbeli megnyilvánulásáig. Ez persze elsősorban az ötvenes és hatvanas évekre jellemző, amelynek értelmezéséhez hozzátartozik sok tényező, például a falusi infrastruktúra fejletlensége, a mezőgazdasági kistermelés súlya, az ingázás nagyságrendje stb. figyelembevétel. A hetvenes években tanúi vagyunk a munkássá válás meggyorsulásának.

A munkásosztály dinamikus fejlődésével párhuzamosan igen heves társadalmi átalakuláson esett át *parasztságunk* is a felszabadulást követően. Történeti irodalmunk ezt a folyamatot a parasztság – és vele a paraszti társadalom – folytatódó „felbomlásaként” jelöli meg. A felszabadulást követő években a radikális agrárreform következtében, amely 660 ezer föld nélküli és kevés földű agrárproletár és kisparaszt családot tett kisárutermelővé, s ennyiben kisleltette is a hagyományos paraszti élet- és munkamód felbomlását, a kisárutermelő parasztság lett a társadalom legnagyobb létszámú osztályává. (Áránya az aktív keresők között 1949-ben mintegy 43 százalék, míg 1941-ben kb. 26 százalék.) A paraszti népesség differenciáltsága a korábbiakhoz képest jelentősen csökkent, s társadalmi helyzete és szerepe a földosztással egy csapásra megváltozott. Évszázados zártága megszűnt, s a társadalmi mobilitás parasztság előtt is megnyíló csatornáin révén mozgásba jött a „paraszti társadalom” is. Az iparosodás, a vele járó urbanizációs hatások és természetesen az ötvenes évek gazdaságpolitikai döntései felerősítették a parasztság felbomlási folyamatát. Az ötvenes évek első felének következetlen és ellentmondásos szövetkeztetési törekvései után a hatvanas évek elején befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, s ez gyökeresen megváltoztatta a parasztság helyzetét. A kollektivizálás következtében a mezőgazdaságban is erőteljesen visszaszorult a kisárutermelés: a mezőgazdasági kisárutermelők aránya 1960-ban 19 százalék volt, 1970-ben két százalék, napjainkban viszont már csak egy százalék az aktív keresők körében. A mezőgazdaság termelési viszonyaiban a magántermelés polgári-kispolgári formáját váltotta fel a minden tekintetben korszerűbb, közösségi tulajdonon és termelésen alapuló nagyüzemi gazdálkodás. Ez az egész társadalom életére meghatározó jelentőségű volt, ugyanis az átszervezéssel végérvényesen és visszavonhatatlanul uralkodóvá váltak hazánkban a szocializmus termelési viszonyai. A szövetkezeti tulajdonon alapuló termelés pedig jellegét tekintve egyre inkább hasonul az ipar állami tulajdonon alapuló termeléséhez. A szövetkezetek elterjedése és a szövetkezeti mozgalom gyors gazdasági sikerei természetesen megváltoztatták a parasztság karakterét is. A tradicionális kisárutermelői lét és ennek értékei, életmódja helyébe újfajta termelői tevékenység, korszerűbb életvitel és korszerűbb értékek kerültek. Igaz, hogy a szövetkezeti nagyüzemi termelés mellett fennmaradt – és ma is prosperál – a háztáji gazdálkodás is, azonban ezek a családi termelésen alapuló kisgazdaságok nemcsak tsz-tagok privilégiumai, sőt, a kistermeléssel foglalkozó gazdaságoknak csak mintegy egyharmada a tsz-parasztok háztáji gazdagsága; napjainkban számos nem paraszti réteg is foglalkozhat – és foglalkozik is – ilyen kiegészítő termeléssel.

A termelőségvetkezeti parasztság társadalmi minőségének megváltozását abban foglalhatjuk össze, hogy különbsége a munkásosztálytól, viszonya a munkásosztályhoz már minőségileg más, mint a magántulajdonon és saját munkán alapuló kisárutermelő parasztságé volt a földosztás után és a szövetkezeti mozgalom győzelme előtt. Ekkor a különbség *osztálykülönbség* volt a túlnyomórészt állami tulajdonban álló, technikailag fejlettebb, szervezettebb és termelékenyebb, jelentős arányban nagyüzemi méretű vállalatoknál dolgozó munkásság és a magántulajdonban álló, saját munkán alapuló, technikailag általában elmaradott, kevésbé termelékeny kisgazdaságokban dolgozó parasztság között. Ez a különbség természetesen már akkor sem volt antagonisztikus jellegű. Az állam szocialista jellege, az állami tulajdon vezető szerepe, a tervezdélkodás és a kistermelés állami szabályozása alapján a munkásosztályal való sokoldalú együttműködés és politikai szövetség viszonya, az ebben való érdekelttség jellemezte az akkori kisárutermelő parasztságot is; noha ez a szövetség és együttműködés nem volt mentes az ingadozásoktól, az eltérő érdekek és olykor a politikai hibák zavaró hatásától. A viszonyban az alapvető, a meghatározó a közös érdekelttség, a politikai szövetség volt. Ennek bizonyítéka, hogy a munkásállam agrárpolitikai hibáinak korrigálása után hamarosan megkezdődött, majd 2–3 év alatt végbement a kisárutermelő mezőgazdaság szocialista átszervezése.

Ezzel a korábbi viszony és különbség minősége változott meg: az osztálykülönbség *osztály jellegűvé* transzformálódott, ami már nem elválasztó, hanem csak megkülönböztető minőségű. Az fejeződik ki benne, hogy eredete szerint osztálykülönbség, de mai természete szerint már nem az: a termelőségvetkezeti parasztság, a munkásosztályhoz hasonlóan, már nem magántulajdonos, hanem kollektív tulajdonos, nem szétaprózott és technikailag is elmaradott kisgazdaságokban, hanem modern és gyorsan modernizálódó nagyüzemekben dolgozik, nem tradicionális (univerzális) munkát végez, hanem szakmai képzettséget és munkamegosztást lehetővé tevő és megkövetelő munkát, s érdekelttsége ennek eredményességéhez kötődik, ennek megfelelően változtatja életmódját, nézeteit, értékeit. Más szavakkal: a szocialista termelőségvetkezet által lehetővé vált a parasztság *együttes* munkássá válásának tömeges megindulása, míg korábban ez *egyénileg*, illetve a mezőgazdaság elhagyásával volt lehetséges. A termelőségvetkezetekben kialakult nagyüzemi szervezethez és munkamegosztás, az ehhez szorosan kapcsolódó érdekelttségi viszonyok ma már *hasonlóvá* teszik a parasztságot a munkássághoz, sokkal inkább, mint amennyire megkülönbözteti még a tsz-tulajdon csoport jellege. Ennélfogva állíthatjuk, hogy a munkásosztály és tsz-parasztság közötti osztály jellegű különbségek fő fejlődési tendenciája a közeledés, a fokozódó hasonulás. Ebben alapvető jelentőségűnek tartjuk a munka szerinti elosztást és ennek alapján a hatvanas évek végén elért jövedelem-paritást, a munkások átlagos jövedelmeinek és a tsz-paraszatok átlagos jövedelmeinek kiegyenlítését.

A munkásság és a parasztság mellett teljesen átalakult az *értelmiség* társadalmi helyzete is. Mint korábban említettük, a két világháború között az értelmiségi pályák a felső- és középosztályok privilégiumai voltak, a munkás és paraszt fiataloknak legfeljebb néhány ezreléke juthatott felsőfokú képzettséghez. Az ellenforradalmi rendszer elit-politikája az értelmiségiek többsége számára az értelmiségi pozíció mellé „úri életmódot” is biztosított, s ezáltal az értelmiség számos rétege kirívó módon elkülönülhetett a „kétkezi” munkából élőkől. A munkássághoz viszonyítva rendkívül magas kereset jellemezte az értelmiséget, például az óvónők és a népiszkolai tanítók – a legalacsonyabb keresettel rendelkező értelmiségi csoportok

– keresete is 2-4-szerese volt a segéd munkásokénak, viszont az egyetemi tanárok – az egyik legjobban fizetett réteg – keresete tízszerese volt a segéd munkások, s ötszöröse a jól kereső szakmunkások keresetének. Igaz, a munkanélküliség – a válság éveiben – az értelmiséget is érintette, mindez azonban semmit nem von le a munkásság és az értelmiség életmódjának rendkívül nagy különbségéből.

A felszabadulás és a szocialista forradalom az értelmiség helyzetét három fontos területen változtatta meg. Azokat az értelmiségieket, akik vezető szerepet játszottak a ellenforradalmi rendszer hatalmi struktúrájában, megfosztotta értelmiségi pozíciójuktól (egy részük a háború folyamán a fasiszta csapatokkal együtt el is hagyta az országot). A régi, kompromittált és dezorganizálódott értelmiségiek helyébe – a megváltozott tartalmú állami testületekbe, a gazdasági pozíciókba – új értelmiségiekként munkások és parasztek kerültek, akik (a NÉKOSZ-mozgalom munkás és paraszt fiataljainak tízezreivel együtt) a szocialista rendszer organikus értelmiségének az alapjait teremtették meg. Az értelmiségi pályák ily módon megnyíltak a munkások és parasztek előtt is. A harmadik fontos változás az volt, hogy az ötvenes évek elejére az értelmiség elveszítette korábbi privilégiumait, társadalmi megítélése és helyzete hasonlóvá lett társadalmunk más – nem értelmiségi – dolgozóinak helyzetéhez. Ami pedig az értelmiségiek kereseti és életmódbeli privilégiumait illeti, ezen a területen is nagyfokú kiegyenlítődés jött létre értelmiségiek és nem értelmiségiek között.

Az értelmiségiek keresete átlagosan a bonyolultabb munkából, a munkamegosztásban elfoglalt – nagyobb felkészültséget és folytonos továbbképzést követelő – helyükből következően arányosan magasabb, mint a fizikai dolgozóké és a nem főiskolai végzettségű adminisztratív, irodai dolgozóké, s többnyire csak a vezetői munkakör és más alkotó (különösen értékes) tevékenység emeli egyes rétegeit – jövedelmi szempontból is – az átlag fölé.

E fontos folyamatokkal párhuzamosan megváltozott az értelmiségiek foglalkozási összetétele is, a jogász és más humán szakmák helyett a műszaki szakmák kerültek túlsúlyba. Az értelmiségiek létszáma jelentősen megnövekedett – 1941-ben a diplomások száma mintegy 90 000 volt (az aktív keresők 2 százaléka), 1975-ben viszont az egyetemi és főiskolai végzettségűek száma megközelítette a 400 ezret (az aktív keresők 8 százalékát).

Az értelmiséget – vagy szélesebben tekintve – a szellemi dolgozók rétegét a munkaosztálytól szintén nem osztálykülönbség választja el, hanem csak *osztály jellegű* különbség. Ez is csak *eredetét* tekintve kapcsolódik korábbi osztály (illetve rendi) különbségekhez, s ahhoz, hogy a szellemi munka elsősorban az uralkodó osztály szolgálatában állt. A szocialista forradalom átformálta az értelmiséget is, az alapvető termelő osztályok szövetségesevé tette, munkáját nagymértékben szervezetté és tervszerűvé változtatta az állami és szervezeteti vállalatok, intézmények keretében. Mindez nagy hatással van az értelmiség – Kelet-Európában jellegzetes – „mentalitásának” átalakulására is, és állíthatjuk, hogy viszonya a munkássághoz és a tsz-parasztáshoz egyre inkább a közeledés fogalmával fejezhető ki. Fontos szerepe van ebben annak az alapvető ténynek, hogy – nagymértékben az értelmiség munkájának köszönhetően – növekszik a társadalom általános kulturáltsága, sokasodnak a munkásság és a tsz-parasztág munkájában is a szellemi tartalmak és funkciók. Ebben a vonatkozásban tehát azt mondhatjuk, hogy a munkásság és a tsz-parasztág „hasonul” az értelmiséghez abban, hogy fokozatosan és tömegesen „megközelíti” annak magasabb műveltségét és szakképzettségét, fokozatosan hozzáférhetővé válnak számára a korábban csak értelmiségiekre jellemző „privilégium-

mok”: a szellemi kultúra ismerete és élvezete, a rendszeres művelődés, több szabad idő, külföldi utazások, kulturált lakáskörülmények és öltözködés stb.

A társadalom szocialista típusú struktúrája a hatvanas évek elejére kialakult. A korábbi rendkívül erős differenciáltság és „kettősség”, „felemáság” helyébe a munkásság–parasztság–értelmiség minden tekintetben kiegyenlítettőbb, kevésbé heterogén struktúrája jött létre. Ebből a struktúrából eltűnt – megsemmisült, külföldre menekült vagy asszimilálódott – a volt uralkodó osztályok minden rétege. De a volt kizsákmányoló osztályokkal együtt lényegében változott meg a „középosztály” helyzete is. Ez a jobbára csak az ellenforradalmi rendszer deklarációjában létező „osztály” az új folyamatok közepette részeire hullott és asszimilálódott társadalmunk alapvető osztályaiba és rétegeibe. Az egyik fennmaradt markáns rétegük – a nem mezőgazdasági kisárutermelők (kisiparosok, kiskereskedők, s más kispolgárok) – létszáma és aránya erőteljesen megcsappant. 1920-ban az aktív keresőknek kb. 10 százalékát, még 1949-ben is 8 százalékát alkották, 1960-ban viszont már csak 2,4 százalékát.

A változások egyértelműen világosabbá és egyneműbbé tették társadalmunk struktúráját, amelyet a szocialista fejlődés első másfél évtizedében a munkásosztály és a parasztság osztálykülönbsége, valamint az értelmiség, vagyis a „2 osztály + 1 réteg” struktúra-modellje jellemezett. Társadalmunk alapvető osztályai akkor még – a szocialista építés kezdetén – társadalmi viszonyaikban, életmódjukban, társadalmi helyzetükben és szerepükben egyaránt jelentős mértékben különböztek egymástól. A munkásság az állami tulajdonú ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, szállítási vállalatoknál dolgozott, a parasztság viszont saját magántulajdonában levő földjén; a munkásság társadalmi vezető szerephez jutott, hatalmi tényezővé vált, a parasztság e folyamatban a szövetséges osztályt testesítette meg, de ezen alapvető különbségek mellett a társadalmi tevékenység minden területén, az életmódban, a közéleti magatartásban, a szervezetségben, az értékekben és az ideológiában, a regionális elhelyezkedésben – hogy csak a fontosabbakat említsük – osztálykülönbségek jellemezték a munkásság és a parasztság kapcsolatát. S hasonló volt a helyzet a munkásság és értelmiség, valamint a parasztság és értelmiség viszonyát tekintve is. Ezért jogos megállapításunk, hogy a szocialista építés kezdetén alapvető társadalmi tagoltságunkra a munkásság–parasztság–értelmiség hármassága volt a jellemző. Természetesen ez a hármasság már akkor sem fejezte ki társadalmi struktúránk teljességét, hiszen e kategóriák mellett más rétegek is jelen voltak társadalmunkban és az osztályok belső rétegződése már akkor sem volt jelentéktelen. De a nagy társadalmi változások alapvető folyamatait, tendenciáit az osztály- és rétegtagozódásunk fenti modellje híven tükrözte.

A szocialista fejlődés második másfél évtizede természetesen további változásokat hozott a társadalmi szerkezetben is. E változások főbb vonalait azzal jellemezhetjük, hogy a nagy tömegeket érintő strukturális átrétegződés, a társadalmi osztályokat és kapcsolataikat radikálisan átalakító változások az ipari fejlődés extenzív szakaszának lezárulásával jórészt befejeződtek. A munkásosztály és a parasztság között a társadalmi termelésben, a végzett munka jellegében, a szervezetségben, az életmód számos elemében, a jövedelmi viszonyokban, szociális juttatásokban meglevő – osztály jellegű – különbségek jelentős részben kiegyenlítődtek, vagy mérséklődtek. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nagyüzemekben végzett mezőgazdasági tevékenység számos területen hasonlóvá vált az ipari tevékenységhez; az iparszerű termelési rendszerek elterjedése a mezőgazdaságban, a szakképzettség és munkamegosztás erőteljes növekedése, a munkaidő stabilizálása, a rendszeres

bérfizetés előtérbe kerülése, a mezőgazdasági munkából származó jövedelmek gyors növekedése a hetvenes években mind olyan tényező, amely a munkásosztály és a parasztság közeledésére utal. Ezek a tendenciák mind azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termelősövetkezeti tagok és alkalmazottak nem egyaránt tekinthetők parasztoknak. A paraszti termelés – tradicionális értelemben – ma már a szakképzetlen, idősebb, jobbára növénytermesztő és állatgondozó szövetkezeti tagokra sem jellemző a közös gazdaságokban, hiszen a munkák nagy részét gépek végzik. Az állattenyésztés szakképzett vagy betanított dolgozói vagy a gépeken, vegyszerrel dolgozók viszont egyáltalán nem tekinthetők parasztoknak semmilyen értelemben sem. Ezzel azonban nem állítjuk azt, hogy a munkásság és a termelősövetkezeti parasztság közötti osztály jellegű különbségek napjainkra eltűntek. A termelősövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdontól való elkülönültsége ma is fennáll, bár sok tekintetben viszonylagossá vált. Nemcsak abban az általános értelemben, hogy mindkettő szocialista, tehát közösségi társadalmi tulajdon, hanem abban a konkrét értelemben is, hogy biztosítja a tulajdonosok és dolgozók azonososságát, e kétféle minőségükből eredő érdekek egybehangolását, a közvetlen és távlati célok összeegyeztetését. Az állami tulajdonú vállalatoknak erre – pusztán nagyobb méreteiknél fogva is – nagyobb lehetőségük van. Erre utal az a tény, hogy a termelősövetkezetek aktív keresőinek közel egynegyede jelenleg csak alkalmazottként hajlandó a szövetkezetekben dolgozni, nem vállalja a tagsággal járó kötelezettségeket és kockázatokat. A fel nem osztható közös vagyon azonban – s ennek nő az aránya – teljesen úgy viselkedik gyakorlatilag, mint az állami tulajdon: még a tsz feloszlata esetén is csak közcélokra használható fel. A termelősövetkezetek irányítására, gazdálkodásának szabályozására, az ennek hatása alatt alakuló érdek- és hatalmi viszonyokra, a dolgozók részvételi jogaira és lehetőségeire, tulajdonosi tudatára és szemléletére mindennek megvannak a maga következményei. Ezek érvényesülnek a munkásság és a tsz-tagság szervezettségében és érdekvédelmi lehetőségeiben is. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a munkásság és a tsz-parasztság között az osztálykülönbség megszűnt, de az osztály jellegű (eredetű) különbség még fennáll: más és más szerepe van a munkásságnak és a szövetkezeti parasztságnak gazdasági rendszerünkben, különösen a társadalmi többletermék megteremtése és elosztása feletti rendelkezés lehetőségében. Jelentősek az életmódbeli különbségek is, amelyek jórészt regionális egyenlőtlenségektől függenek. Közismert a város és a falu – a két kategóriát tovább lehetne differenciálni – fennálló különbsége, amely a szövetkezeti parasztság számára hátrányos, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy ebben a hátrányban a munkásság több mint fele is osztozik, mivel falun él.

Azt mondhatjuk tehát, hogy társadalmunkban – a fejlett szocializmus építése során, vagyis az utóbbi másfél évtizedben – elmosódtak az elválasztó minőségű *osztálykülönbségek* a munkásság és a tsz-parasztság között; ezek *osztály jellegű*, vagyis csupán viszonylagosan megkülönböztető minőségű különbségekké transzformálódtak, s ezen az alapon fejlődési tendenciájuk nem a megszilárdulás ezen a fokon, még kevésbé az elmélyülés, hanem a két osztály közeledése, a parasztságnak a munkássághoz való hasonulása. Ugyancsak osztály jellegű egyrészről a munkásosztály és a tsz-parasztság, másrészről az értelmiség különbsége, amelynek a specializált szellemi munka az alapja.

Strukturálisan nem eléggé tisztázott még az ún. „*alkalmazottak*” helyzete. Újában (pl. az 1972-es alkotmányban, a XI. pártkongresszus dokumentumaiban) így nevezik a szellemi dolgozók nem értelmiségi rétegét, az általában középiskolai

végzettségű, többnyire irodai vagy hasonló szellemi rutinmunkát végzők elég nagy (1977-ben körülbelül 800 ezres létszámú) és heterogén csoportját. Közülük mintegy százezer főt a munkásosztályhoz, körülbelül 25 ezer főt a tsz-parasztsághoz sorolnak (a közvetlen termelésirányítókat). A többiek az állami és szövetkezeti vállalatoknál, intézményeknél, hivatalokban végzik nagyon vegyes, ám nélkülözhetetlen munkájukat, kisebb-nagyobb távolságban mind a közvetlen termelő fizikai munkától, mind a vezető és irányító, illetve alkotó, kutató, gyógyító, tervező, nevelő stb. értelmiségi munkától. Egységes elnevezésük, az „alkalmazott”, eléggé felemás, hiszen ez csak azt jelenti, hogy alkalmazásban állnak, ebben viszont azonosak a felnőtt aktív lakosság többségével. Irodai dolgozóknak sem nevezhetők, hiszen nagy részük nem irodai, hanem például laboratóriumi, könyvtári, pénztári, szervező stb. munkát végez. Az ilyen munkák nagy része – várhatóan – tovább mechanizálódik, egyre több gépi felszerelés használatával jár, ami a munka jellegét közelíti a munkásokéhoz. A munka terméke azonban nem anyagi jószág, sem szellemi alkotás, ezért vitatható lenne akár a munkássághoz, akár az értelmiséghez sorolásuk. További kutatások, viták – és nem utolsósorban e rétegek valóságos fejlődése – szükséges ahhoz, hogy az „alkalmazottak” strukturális helyét megnyugtatóan tisztázhassuk.

Ez a probléma voltaképpen már átvezet a *társadalom finomszerkezetének* kérdéseihez. Ezek korántsem csak elméleti érdekességűek, hiszen a struktúra-alakulás tervezéséhez és irányításához nagy szükség lenne a jelenlegi helyzet részletes ismeretére. A makrostrukturális átalakulás nyomán ugyanis objektíve előtérbe kerültek társadalmunk finomszerkezetének problémái, köztük az osztályok belső rétegződésének új vonatkozásai. A hagyományos rétegtagozódás (fizikai–szellemi, mezőgazdasági–nem mezőgazdasági stb.) mellett – a gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeképpen – újszerű, vagy legalábbis eddig kevésbé exponált rétegek jelentek meg. A hagyományos rétegeképző tényezők a munkásság esetében is egyre kevésbé alkalmasak a változások megragadására. Például a szakképzettség szerinti kategorizálás meglehetősen elkoptatott – segéd-, betanított és szakmunkás – hármassága napjainkban már eléggé szegényes információkat tartalmaz, helyette egy több dimenziós munkajellegre koncentráló felosztás minden bizonyos eredményesebb lenne. Sajnos mind statisztikai gyakorlatunk, mind szociológiai irodalmunk adós ennek a több dimenziós szakképzettségi struktúrának felvázolásával. Ráadásul – s ez is közismert – a betanított és szakmunkás kategória határa az elmúlt évtizedben meglehetősen összemósódott, a szakmását gyakran (vállalati vagy ágazati) szubjektív elhatározással vált, arról nem is beszélve, hogy jó néhány üzemenkben szakképzett munkások betanított munkakörben dolgoznak stb. Megítélésünk szerint ugyancsak veszített informatív erejéből az ágazatok szerinti, az üzemenagság szerinti, vagy éppen az iskolai végzettség szerinti rétegződés jelentősége is. Esetenként pedig a hagyományos ismérvek rétegeképző hatása érvényesül másként, a megváltozott körülmények között. Az iskolai végzettség általános emelkedése közepette – úgy gondoljuk – viszonylag kevésbé érdekes az, hogy a dolgozók hány százaléka fejezte be a középiskolát, s hány százalékuk végzett csak nyolc osztályt, viszont igen súlyos szociológiai problémákra utal az a tény, hogy a munkásoknak egy szakképzetlen, viszonylag alacsony jövedelmű, nagy családú segédmunkás csoportja nemcsak a nyolcosztályos általános iskolát nem fejezi be, hanem utódaiban újratermeli saját – szakképzetlen, iskolázatlan, alacsony jövedelmű, nagy családú – helyzetét. Több dimenzió együttes alkalmazása mindenesetre plasztikusabb rétegmetszeteket eredményezne.

A munkásosztály belső rétegződését illetően az utóbbi években előtérbe került néhány jellegzetes – korábban kevésbé exponált – kategória. Az *állami gazdaságok fizikai dolgozóit* csak 1974 óta soroljuk egyértelműen – és hivatalosan is – a munkásosztályhoz. Korábban, mezőgazdasági munkájuk miatt, a parasztsághoz soroltuk őket. Munkásosztályhoz sorolásuk természetesen logikus, hiszen tulajdonviszonyuk, az ipari munkához hasonló termelési és munkamegosztási struktúrájuk, munkahelyi státusuk, munkajellegük egyértelműen munkás voltukat mutatja. Ennek ellenére a munkásosztályon belül speciális helyzetük alapján jól megkülönböztethető réteget alkotnak. Némileg hasonló helyzetben vannak az ipari szövetkezetek dolgozói is: ők többnyire kisüzemi jellegük és szövetkezeti tulajdonviszonyuk alapján képeznek speciális munkásréteget.

Egészen más a *bejáró munkások* helyzete. Az egy milliónyi bejáró munkásság különböző ágazatokban, eltérő nagyságú és koncentrációjú üzemekben, más és más foglalkozási csoportban vagy beosztásban dolgozik. Hasonlóvá az teszi őket, hogy lakóhelyük és munkahelyük elvált egymástól, következésképpen a többnyire városi munkahelyükre naponként járnak be dolgozni a várostól (vagy a központi településtől) kisebb-nagyobb távolságra elhelyezkedő falujukból. Üzemeink szervezetében (de nem biztos, hogy a termelésben is) ezek a dolgozók általában csak marginális szerepet játszanak, lakóhelyükön pedig inkább csak periferikusan vannak jelen. Azaz mind a munkahely, mind a lakóhely közösségi életében másodlagos, periferikus a szerepük. További gondot okoz e munkásréteg számára a redisztribúciós hátrányok leküzdése. A társadalmi többletermék termelésében lakóhelyüktől távol vesznek részt, s az általuk termelt többletermékből lakóhelyük egyenlőtlenül részesül a munkahely településével szemben. Hátrányaikat redukált fogyasztással és erős felhalmozási törekvésekkel próbálják kompenzálni. Ez a törekvés életmódjukat, társadalmi magatartásukat, politikai-ideológiai tudatukat egyaránt befolyásolja. A bejárók sajátos helyzetéből adódik e munkásréteg igen fontos közvetítő szerepe a város és falu, illetve a fejlettebb és kevésbé fejlett település között. E munkásréteg sajátos helyzetének megismerése, feltárása fontos feladata a strukturakutatásoknak.

A bejárók mellett jellegzetes és jól körülhatárolható munkásréteget képviselnek az úgynevezett távolsági ingázók, azaz a *munkásszállások lakói*. Hazánkban jelenleg ők alkotják a munkásság legrosszabb helyzetű rétegét. A munkahelyi beilleszkedés nehézségein kívül „otthonatlanul” kell elviselniük az urbanizált környezet ellentmondásos hatásait. Jelenleg 250–300 ezer dolgozó osztozik a munkásszállás lakóinak életében. Nagyobb részük fiatal, akik a városba település reményével élnek átmenetinek tekintett „szállásaikon”. A munkásszállói élet eddig jobbra a szociográfusokat, publicistákat, valamint a deviáció különböző formáit kutató pszichológusokat, szociálpszichológusokat foglalkoztatta. Bármennyire is csak átmeneti jellegű és szükségmegoldás a munkásszállások fenntartása, e réteg szociológiai kutatásainkban is és munkásosztályra orientált döntéseinkben is minden bizonnyal több figyelmet érdemelhetne.

A fentiekben vázolt rétegek mellett meg kell említenünk a közvetlen *termelés-irányítók* kategóriáját. Néhány évvel ezelőtt figyeltünk fel erre, és azt reméltük, hogy a munkásosztály és az értelmiség közeledésében a termelésirányítók rétege fogja a híd szerepét betölteni. Az empirikus vizsgálatok csak az utóbbi években terjedtek ki erre a kategóriára, és azt mutatják, hogy a termelésirányítók közül jelenleg is élesen elválik egymástól a fizikai állományú csoportvezetők és brigádvezetők, valamint a művezetők, végül a művezetőknel magasabb beosztásúak cso-

portja, az előbbi a szakmunkásokhoz, az utóbbi pedig az értelmiséghez áll csaknem minden mutató alapján közelebb. „Közbülsőnek” valószínűleg csak a művezetők viszonylag homogén rétege tekinthető.

A parasztság mai belső rétegződése is sok problémát vet fel. Tudományos körökben a leginkább vitatott a parasztsággal kapcsolatban az – amint már jeleztük –, hogy a termelészövetkezeti tagok és alkalmazottak ma már egyre kevésbé tekinthetők parasztnak. Jelenleg a struktúratutatók között megoszlanak a vélemények arról, hogy a parasztság kategóriája érvényes-e a termelészövetkezeti dolgozókra vagy sem, és hogy a termelészövetkezeti dolgozók csoportja osztálynak tekinthető-e vagy sem. Bárhogy is alakul a vita, az tény, hogy a tsz-parasztság létszáma erősen megcsappant, a termelészövetkezeti dolgozók részaránya az aktív keresőknek mindössze 12 százaléka 1978-ban. Várható, hogy a létszámcsökkenés tendenciája – ha lassuló ütemben is – tovább tart, és másfél-két évtized múlva a termelészövetkezeti dolgozók részaránya az aktív keresők 10 százaléka alá csökken. E lehetséges változásokkal feltétlenül számolnunk kell. Számolnunk kell a termelészövetkezeti dolgozók további – az eddiginél feltételezhetően gyorsabb – differenciálódásával is. A tsz-ekben ma is jól elkülönül egymástól a tagok és az alkalmazottak rétege, a növénytermesztők, az állattenyésztők, a gépen dolgozók, a melléküzemágak dolgozói, az irányító és az adminisztratív dolgozók, s mindezekben belül a szakképzett és szakképzetlen dolgozók csoportjai.

A legheterogénebb és dinamikusan növekvő társadalmi csoport ma is az *értelmiség*. Külön gondot okoz az, hogy statisztikai gyakorlatunk az értelmiséget az „alkalmazottakkal” együtt a szellemi dolgozók kategóriájában tartja számon. A szellemi foglalkozásuk aránya az aktív keresőkön belül 1949-ben 8 százalék, 1960-ban 17 százalék, napjainkban viszont 25 százalék. Ha csak a számarányokat vesszük figyelembe, akkor a szellemi dolgozók egymillió 300 ezres tömege a munkásosztály után a legnagyobb létszámú társadalmi csoport. A számok egyre világosabban jelzik, hogy e kategórián belül az értelmiségiek és a nem értelmiségi szellemi dolgozókat rendszeresen el kellene határolni egymástól szociológiai felvételeinkben is és statisztikai gyakorlatunkban is, hiszen a szellemi munka ma már annyira tömegessé és differenciálttá vált, hogy nem elégedhetünk meg a fizikai dolgozóktól való kategoriális elkülönítéssel, ami azt a képzetet táplálja, mintha a „szellemi dolgozók” homogén réteg lenne. Ez pedig koránt sincs így.

Igaz ugyan, hogy ma már csaknem minden felső fokon képzett értelmiségi foglalkozási csoport mellé társul egy többnyire középfokú végzettségű szakembergárda, amelyből – ha nem is intézményesen – van lehetőség a továbblépésre, és fordítva, a befejezetlen felsőfokú képzés gyakran lehetőséget ad a középfokú szakember státusának betöltésére, a kétféle szellemi foglalkozás között azonban általában nagyobb a távolság, mintha az csak az elvégzett iskolaévek számbeli különbségéből adódna. Alapvetően más társadalmi és munkafunkcióról, munkajellegéről van itt szó, amelyeknek a különbsége – véleményünk szerint – általában nem kisebb, mint mondjuk a fizikai munkán belül a segédmunka és a szakmunka különbsége.

Az értelmiségről pedig szintén nem mellékes megjegyezni, hogy a szakmai különbségeken túl (orvos, mérnök stb.) jellegzetesek az ágazati helyzetükből, a települési, regionális, sőt a nemek szerinti hovatartozásából adódóak, nem is beszélve az alkotó és rutinmunkák, az irányító és a beosztott funkciók közismert különbségeiről. Az értelmiség körében végzett szociológiai kutatások már elég nagy anya-

got tártak fel, amelyből kirajzolódik az egészében szocialista értelmiség társadalmi helyzetének, funkciójának, közérzetének erőteljes differenciáltsága.

A hazai strukturális fejlődés hat évtizedének vázlatos bemutatásával talán sikerült érzékeltetni azt, hogy a döntő átalakulás az 1918–1919-es nagy kezdeményezés folytatásaként az utóbbi 33 évre esett. Ez a strukturális átalakulás együtt járt olyan változásokkal is, amelyek a korábbi elavult társadalomstruktúra néhány következményét számolták fel. Így például jelentősen meggyorsult – különösen az utóbbi évtizedben – a városfejlődés; a városi lakosság aránya 1975-ben elérte az 50 százalékot; Budapest mellett „felnőtt” további 5 nagyváros (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr), megújulnak és dinamikusan fejlődnek közepes méretű városaink, elsősorban a megyeszékhelyek; egészen új városok is épültek, összefüggésben az ipartelepítésekkel. Az ipar területi eloszlása egyenletesebb lett, az ipari és építőipari keresők aránya 1973-ban már minden megyében meghaladta az aktív keresők egynegyedét, s Budapesten 52 százalékra csökkent (az 1938-as 62 százalékkal szemben 1973-ban az állami ipar dolgozóinak csak 32 százaléka dolgozott a fővárosban).

Különösen szembeűnő a lakásállomány gyarapodása: a lakásállomány 1920-ban 1,8 millió, 1930-ban 2,1 millió lakás, 1949-ben 2,3 millió, 1975-ben 3,4 millió. 1930-ban 10 lakásra 39 lakó, 1949-ben 38, 1975-ben 30 lakó jutott. Az egész infrastrukturális fejlődés azonban, különösen falun, még nem számolta fel a viszonylagos elmaradottságot. A fentebb említett összevont infrastruktúra-fejlettségi mutató alakulása szempontjából Magyarország ugyan 1950 és 1968 között 4 pont javulást mutat fel (1937-hez viszonyítva 13 pontot), az országok sorrendjében azonban a 20. helyről a 21-re esett vissza. Az közismert, hogy a szocialista struktúra a korábbinál jóval dinamikusabb gazdasági, politikai és kulturális fejlődést, jóval nagyobb össznemzeti teljesítőképességet biztosít, s egyben a megtermelt javak és szolgáltatások igazságosabb elosztását. A megnőtt teljesítőképességet azonban még meg kell tanulnunk jól hasznosítani.

*

A strukturális átalakulás értelmezésében és a további struktúraalakulás tudományos előrejelzésében a hazai marxista struktúrakutatás jelentős eredményeket ért el. Nem mondhatjuk azonban, hogy gondok nincsenek. A társadalmi valóság ebben a vonatkozásban is jóval bonyolultabb, mint jelenlegi elméleti-metodológiai felkészültségünk. Társadalmunk szerkezetét hagyományos kategóriáinkkal egyre nehezebben tudjuk leírni, s a változások tendenciáit bemutatni. Pedig a társadalom szerkezeti átalakulása – fejlődése – korántsem tekinthető befejezettnek. Sőt, az eddigi átalakulásoknál nem kevésbé jelentős további fejlődés van napirenden. A szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában társadalmunk az osztálykülönbségek elmosódását, osztály jellegű különbségekké való átalakulását érte el, s jelenleg megközelíti, előkészíti az osztály nélküli társadalom kifejlődését. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy több évtizedes folyamatról van – és lesz még – szó. Fő tendenciáját tekintve ezt a fejlődést az osztályok közeledésének folyamata realizálja. E folyamatnak számos jele napjainkban is megnyilvánul – elsősorban a munkásság és a szövetkezeti parasztság, valamint a munkásság és a műszaki értelmiség között. Téves volna azonban azt feltételeznünk, hogy az osztályok közeledése egyenes vonalú és permanens, amely tisztán és tudatosan, minden ellenhatás és zavaró tényező nélkül megy végbe. Valószínűnek tartjuk, hogy a közeledés folyamata dialektikus:

közeledés és differenciálódás is egyszerre. Azaz a társadalmi osztályok, rétegek közeledését újabb rétegződések kísérhetik. Feltételezhetjük, hogy a mai osztály jellegű különbségek fokozatosan háttérbe szorulnak, és ezzel párhuzamosan az osztályok belső réteggülönbségei – és egyáltalán a réteggülönbségek – fokozatosan előtérbe kerülnek.

A társadalom ugyanis alapvetően érdekelt a gazdasági teljesítőképesség és készség növekedésében, ehhez pedig nélkülözhetetlen a munka szerinti elosztás, az anyagi ösztönzés komolyan vétele. Ezzel egyszerismind differenciálódást indítunk el. Ennek egy részét a nem teljesítményhez kapcsolt (pl. családpolitikai, oktatáspolitikai stb.) preferenciákkal ellensúlyozhatjuk, de látnunk kell, hogy a ma és a közeljövő magyar társadalma még annyira heterogén fejlettségű termelőerőkkel rendelkezik, amelyek csak hosszú és lassú folyamatban termelhetik meg a strukturális kiegyenlítődé objektív és szubjektív feltételeit. Megkockáztatjuk azt a sejtést is, hogy a további struktúraalakítás „költségei” növekszenek. Arra gondolunk, hogy például valószínűleg „kevesebbe került” a mezőgazdaság szocialista átszervezése, amely mintegy másfél évtized alatt megszüntette, elmosta a munkáság és a parasztság osztálykülönbségét, mint „amennyibe került” majd a falu és a város lényeges különbségének megszüntetése, a regionális egyenlőtlenségek csökkentése stb. Ugyanígy viszonylag „olcsó” az általános iskola elvégzése, de lényegesen „drágább” lesz a felnövekvő nemzedék általános középfokú iskolázása, ami pedig elengedhetetlen a fizikai és a szellemi munkák közelítéséhez. *Egyáltalán:* a felszabadulás utáni struktúraalakítás fő módszere a tulajdonviszonyok változtatása és a tervszerű gazdaságfejlesztés, a tudatos jövedelem- és oktatáspolitikai volt, tehát csupa olyan dolog, ami közvetlenül összefüggött a politikai *akarattal*, noha ennek a társadalmi (többségi) akaratnak figyelembe kellett vennie az objektív és szubjektív feltételeket. A további struktúraalakulás is összefügg, természetesen, a kortárs társadalom (többségi) akaratával, céljaival, ahhoz azonban, hogy ez az akarat *érvényesíthető* legyen, minden eddiginél komplexebb megközelítésre, minden korábnál részletesebb és megbízhatóbb tudományos megalapozásra van és lesz szükség. Ez már tükröződött az MSZMP Programnyilatkozatának kidolgozásában, majd az utóbbi évek jelentős párthatározataiban, a népgazdaság távlati tervének módosításában.

A társadalomtudományi kutatásokra tehát növekvő mértékben szükség lesz. Ezen belül természetesen társadalmi szerkezetünk változásának megismerése és prognosztizálása elsősorban komplex szociológiai megközelítést igényel. A szociológiai hipotézisek vagy a konkrét felvételek azonban eredménytelenek maradhatnak megfelelő, korszerűsödő statisztikai háttér illetve elméleti általánosítás nélkül. Társadalmunk strukturális fejlődésének megismerésében ezért a szociológia, a statisztika, a közigazdaságtudomány különböző ágazatainak és sok más tudományágának a közreműködésére van szükség. Csak így remélhetjük társadalmi valóságunk további lehetséges és kívánatos változásának adekvát megragadását s társadalmi és politikai döntések előkészítéséhez használható alternatív javaslatok kidolgozását.

IRODALOM

- Bálint József*: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest 1978.
- Berend T. Iván-Ránki György*: A magyar gazdaság száz éve. Budapest 1972.
- Berend T. Iván-Ránki György*: Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest 1976.
- Bőhm Antal*: A középrétegek helye a társadalomban. Budapest 1974.
- Csernok Attila-Ehrlich Éva-Szilágyi György*: Infrastruktúra. Korok és országok. Budapest 1975.
- Érdesi Ferenc*: A magyar társadalom a két háború között. Valóság 1976. 4. és 5. sz.
- Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. (Szerk.: *Huszár Tibor*) Budapest 1978.
- Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Budapest 1971.
- Hegedüs Miklós*: A népgazdaság termelési szerkezetének fejlesztése. Budapest 1978.
- Kolosi Tamás*: Társadalmi struktúra és szocializmus. Budapest 1974.
- Kovács Ferenc*: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Budapest 1976.
- Kovács Ferenc-Akszentievics György-Bőhm Antal-Kolosi Tamás-Módra László és Simó Tibor*: Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában. Budapest 1979. (Sajtó alatt.)
- Kozma Ferenc*: Mire képes a magyar népgazdaság? (A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete) Budapest 1978.
- Lackó Miklós*: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Lásd: Tanulmányok a munkásosztályról. Budapest 1973.
- Lovas Márton*: Mezőgazdaságunk fejlődése és távlatai. Budapest 1975.
- Magyarország története 1890–1918. (Szerk.: *Hanák Péter*) Budapest 1978.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Szerk.: *Nemes Dezső et al.*) Budapest 1976.
- Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Budapest 1972.
- Sipos Aladár*: Az agrár-ipari integráció. Közgazdasági Szemle, 1977/6.
- Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. (Értekezések a történeti tudományok köréből 55.) Budapest 1971.
- Dokumentumok, statisztikai adatgyűjtemények.

Az üzemi demokrácia és a munkások érdekeltsége a részvételben*

Az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztésében döntő jelentőségű kérdés azoknak a *döntéstípusoknak a helyes megválasztása*, amelyek hozatalába be kívánják vonni az üzemek munkásait, dolgozóit. Nem véletlen, hogy e kérdésben igen sok a vita és a bizonytalanság; hogy csupán a két szélső álláspontot említsük: vannak olyan nézetek, amelyek szerint ma a munkások, a dolgozók érdeke elsődlegesen a nagy jelentőségű vállalati stratégiai döntések befolyásolásához fűződik, míg mások szerint tényleges érdekeltség csak a csoport-, illetve műhelyszintű döntéshozatalhoz kapcsolódik. A jelen tanulmány ehhez a vitához kíván hozzájárulni.

AZ ÜZEMI DEMOKRÁCIA SZEREPE A MUNKÁSOK SZÜKSÉGLETEINEK KIELÉGÍTÉSÉBEN

A dolgozók, dolgozó kollektívák tartósan akkor érdekeltek a demokratikus jogok gyakorlásában, ha részvételük hozzájárul azon igényeik, szükségleteik kielégítéséhez, amelyeket az üzemmel, vállalattal, annak vezetésével, illetve magával a kollektívával szemben támasztanak. Ezekhez a szükségletekhez, igényekhez pedig az üzemi demokrácia *kétféleképpen is kapcsolódik*. A vezetésben, az irányításban való részvétel *egyrészt olyan eszköz, amely lehetővé teszi az üzemi, vállalati viszonyoknak, feltételeknek a dolgozók szükségletei szempontjából kedvező befolyásolását*, természetes amennyire ezt az üzem, a vállalat termelési, gazdálkodási funkciójából eredő technológiai, gazdasági hatékonysági követelmények, a vállalattal szemben támasztott általános társadalmi elvárások, illetve nem utolsósorban magának a szervezetnek az érdekviszonyai megengedik. Másrészt a részvétel úgy is egybekapcsolódhat a dolgozók igényeivel, hogy *közvetlenül önmaga is kielégít bizonyos szükségleteket*: ilyen esetben a szükségletkielégítés nem a demokratikus jogok gyakorlásának eredményeként kedvezőbbé váló üzemi, vállalati viszonyokból, hanem magának a demokratikus jogokkal való élésnek – a döntések előkészítésében, hozatalában, végrehajtásában, ellenőrzésében való részvételnek – a folya-

* A jelen írás alapját egy nagyobb tanulmány képezi, amely „Az üzemi demokrácia és a munkások” címen jelenik meg a Kossuth Könyvkiadó gondozásában. Ilyen jellegénél fogva szükségképpen ismertnek és bizonyítottak kezel olyan összefüggéseket, amelyeket a tanulmány más részei tárgyalnak. Az üzemi demokrácia fejlesztésének átfogó összefüggérendszeréről lásd Héthy Lajos: Az üzemi demokrácia fejlesztésének útján (a Társadalmi Szemlében az üzemi demokráciáról folyt vita zárótanulmánya). Társadalmi Szemle, 1978/6. sz.

matából, eljárásából adódik. *A dolgozók, a dolgozó kollektívák szükségleteinek mai szerkezete mellett* – tehát, amikor még az anyagi törekvések dominanciája a jellemző, s viszonylag kisebbek a munkások igényei az ipari munka tartalmi sajátosságai, a munkavégzés feltételei iránt – *az üzemi demokrácia közvetlen szükségletkielégítő funkciója jórészt csupán elvi, elméleti lehetőségként merül fel*, amelynek a gyakorlati próbáját a jövő hozza meg. *A hangsúly sokkal inkább az üzemi demokráciának azon a szerepén van, amely a dolgozó kollektíván belül az igényeik jobb kielégítéséért egymással versengő egyének, csoportok, rétegek szükségletei és a szervezeti-társadalmi feltételek között az egyensúly megteremtéséhez hivatott hozzájárulni: azaz az üzemi demokrácia érdekegyeztető funkcióján.** Ahhoz, hogy az üzemi demokráciának érdemi, tényleges tartalma legyen s – ami ezzel egyértelmű – a dolgozók, a dolgozó kollektívák érdekelték legyenek demokratikus jogaik gyakorlásában, *a részvételnek a valóban alapvető, kritikus szükségletekhez, a tényleges ütközésekhez, konfliktusokhoz kell kapcsolódnia, ezek megoldásához kell segítséget nyújtania. Ez ma a vezetésben, irányításban való részvétel megvalósulásának alapvető, elemi feltétele.*

De még ez sem elégséges feltétel. Az érdekeltség szempontjából további kérdésként merül fel, hogy a dolgozók, a dolgozó kollektívák számára milyen várható előnyök származnak az ügyek intézésébe való ilyen bekapcsolódásból, mi az az ár, amit a részvétel követel ezeknek az előnyöknek a biztosításáért. Sőt tovább menve: vannak-e olyan *egyéb cselekvési alternatívák*, amelyek ugyanezeknek vagy hasonló előnyöknek – tehát a szükségletek jobb kielégítésének – az elnyerését kisebb vagy elfogadhatóbb „áron” kínálják. Ezért a továbbiakban a következő problémákat kell behatóbb elemzés alá vennünk:

1. *Milyen kérdések eldöntésébe kell ma bevonni a dolgozókat, a dolgozó kollektívákat üzemünkben, vállalatunknál ahhoz, hogy a részvételükhöz szükséges érdekeltség elemi, alapvető feltétele biztosított legyen?*

2. *Mai üzemi, vállalati viszonyaink közepette melyek azok a lehetséges előnyök, amelyek a részvételből a dolgozók, a kollektívák számára származhatnak és mi az az ár, amelyet részvétel során ezért fizetniük kell?*

3. *Vannak-e olyan egyéb cselekvési lehetőségek, amelyek ugyanezeket az előnyöket alacsonyabb áron kínálják, tehát vonzóbbak az üzemi, munkahelyi demokrácia kínálta cselekvési alternatíváknál?*

A MUNKÁSOK ÉRDEKELTSÉGE ÉS A VÁLLALATI, ÜZEMI DÖNTÉSEK TÍPUSAI

Az eddigi kutatási és mindennapos tapasztalatok alapján *általános elvként fogalmazható meg*, hogy a dolgozók, dolgozó kollektívák vezetésbe való bevonásához *sokkal inkább alkalmasak azok a döntések, 1. amelyek az erőbben jelentkező szükségleteikhez kapcsolódnak, mint amelyek a gyengébbekhez, 2. amelyek e szükségletek kielégítéséhez inkább közvetlenebbül mint közvetettebben viszonyulnak.*

Miután a dolgozók cselekvését nem egy-egy kizárólagos szükséglet-típus vezérli, hanem különféle és eltérő intenzitással jelentkező szükségletek egész sorának kielégítésével függ össze, az üzemi demokrácia kérdésében sem foglalhatunk úgy ál-

* Bővebben lásd *Makó Csaba*: Az érdekegyeztetés és a cselekvés egysége az üzemben. Társadalmi Szemle, 1977/7. sz.

lást, hogy a részvételre a döntéseknek csak ez vagy az a típusa alkalmas. Viszont ahogyan a szükségletek, igények történelmileg adott, társadalmilag-gazdaságilag meghatározott szerkezetében kitapinthatók bizonyos súlypontok s elmondható, hogy a dolgozók – így a munkások – szervezeti magatartása, cselekvése szempontjából ma egyes szükségletek jelentősebbek, mint mások, sőt vannak bizonyos domináns igények, úgy az üzemi demokrácia fejlesztésében is szükséges olyan súlyponti döntéseket kijelölni, amelyekben a dolgozók, dolgozó kollektívák részvételét ma leginkább lehetségesnek, szükségesnek ítéljük.

A Magyar Vagon- és Gépgyár Hátsóhid, Motor és Szerszám gyáregységeiben végzett 1974-es kutatásunk során megvizsgáltuk a vezetésben, az irányításban való munkásrészvétel kérdését. Azt tapasztaltuk, hogy az ott kialakult helyzet többé-kevésbé megfelelt a munkások szükségleteinek, igényeinek (ami persze nem jelenti azt, hogy politikai-társadalmi erőfeszítéseink szempontjából nézve ideálisnak is tarthatjuk), s ezért alkalmas arra, hogy az üzemi demokrácia fejlődését meghatározó üzemi, vállalati realitásokra, így mindenekelőtt a munkások érdekeltségére vonatkozóan bizonyos következtetésekre jussunk.

Mindenekelőtt azt kutattuk, hogy a munkások *szükségesnek tartják-e, illetve milyen döntésekben tartják szükségesnek a részvételt, s mennyiben készek erre*, azaz mennyiben vannak meg a kollektívákban az üzemi demokrácia fejlesztésének szubjektív, elsősorban érdekeltségi feltételei. A megkérdezett *munkásoknak több mint fele volt azon az állásponton, hogy csak a saját munkájukat érintő problémák* (így egyebek közt: bérkérdések) *eldöntésében kellene részvételi lehetőséggel rendelkezniök*, a munkások egy kisebb része – egyharmada – nyilatkozott úgy, hogy a részvétel lehetőségére az üzemet érintő minden kérdésben szükség lenne. Az általános kép szerint tehát alig akadt olyan munkás, aki ne igényelte volna a döntésekbe való beleszólás ilyen vagy olyan mértékét, formáját, viszont a többség ezt a munkáját érintő ügyekben tartotta fontosnak. Ami a részvétel hajlandóságát illeti, a *munkásoknak* ugyancsak valamivel *több mint fele nyilatkozott úgy, hogy csak a munkáját érintő kérdések eldöntésében óhajt részt venni*, s ismét egy kisebbség mutatkozott csupán hajlandónak arra, hogy az üzemet érintő legtöbb kérdés eldöntésébe beleszóljon. Ugyanakkor elenyésző volt azoknak a munkásoknak a száma, akikből minden részvételi készség hiányzott. Érdekes módon a munkások legképzettebb, legjobban felkészült csoportjai – így a Szerszám gyár magasán kvalifikált forgácsolói – zárkóztak el leginkább az elől, hogy a saját munkájukra vonatkozó részvételen túl is éljenek demokratikus jogaikkal.*

A győri vizsgálat során egyúttal azt is megpróbáltuk felderíteni, hogy *a munkások hogyan ítélik meg a részvétel tényleges lehetőségeit, illetve létező gyakorla-*

* *Héthy Lajos–Makó Csaba*: Az automatizáció és a munkástudat. Az MTA Szociológiai Kutatóintézet és a SZOT Munkavédelmi Tudományos Kutatóintézet kiadványa. Budapest 1975. 94–95. old. Itt jegyzem meg, hogy a részvétel szükségességének megítélésére, illetve készségére vonatkozóan a Magyar Vagon- és Gépgyárban 1969-ben végzett vizsgálatunk is hasonló eredményeket hozott. Akkor a Vagon Szekrényváz gyáregység munkásainál azt tapasztaltuk, hogy „mintegy 90 százalékuk közvetve vagy közvetlenül szeretne beleszólást kapni a vállalatnak az ő érdekeit érintő döntéseibe. Az is jellemző még, hogy a munkások nagyobb arányban (57,0⁰/0) szeretnének... részt venni az életfeltételeiket közvetlenül befolyásoló bérezési döntésekben, mint az azokat közvetve meghatározó általános döntésekben (37,7⁰/0).” *Héthy Lajos–Makó Csaba*: A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek és hatalmi viszonyok. Az MTA Szociológiai Kutatóintézet kiadványa. Budapest 1970. 113–120. old.

tát: azt, hogy – megítélésük szerint – milyen kérdésekben van módjuk közvetlenül vagy közvetetten (tehát képviselőik, mindenekelőtt a szakszervezet) útján beleszólni. Az eredmények az alábbiak szerint alakultak:

A döntésekben való közvetlen, illetve közvetett (képviseleti) részvétel lehetőségeinek megítélése a Magyar Vagon- és Gépgyárban (1974)

Döntéstípus	Részvételi lehetőség		
	Van	Nincs	Nem tudja
	%		
1. Munkaszervezés és a munkakörülmények alakítása	72	24	4
2. Munkások kiválasztása továbbképzési tanfolyamokra	64	28	8
3. Túlmunka (túlórák) elosztása	61	36	3
4. Prémiumok és egyéb ösztönzők meghatározása	57	40	3
5. A munkások munkakategorizálása és besorolása	49	48	3
6. Munkások előléptetése	48	45	7
7. A bérezés alapjának és módszereinek a meghatározása	46	52	2
8. Munkások elbocsátása és szabadságolása	45	45	10
9. Fegyelmi intézkedések	44	48	8
10. Más munkahelyre való áthelyezés	42	51	7
11. Termelési terv kialakítása	30	59	11
12. Új gépek és berendezések bevezetése	24	65	11
13. Munkaerő-tervezés (a jövő munkaerő-szükségletének megtervezése)	13	76	11
14. Munkások felvétele	11	82	7
15. A termelés csökkentése és beszüntetése (üzem bezárása)	6	53	41

Eszerint a munkások azoknál a döntéstípusoknál látnak legtöbb lehetőséget a részvételre, amelyek a saját munkájukat – jelentősebb vagy kevésbé jelentős mértékben, de közvetlenül – érintik, illetve érinthetik. Ezeknek a döntéseknek közel fele kifejezetten a keresetre, a bérré vonatkozik (a túlmunka elosztása, a prémiumok és egyéb ösztönzők meghatározása, a munkások munkakategorizálása és besorolása, a bérezés alapjának és módszereinek a meghatározása), a másik fele pedig a munkásoknak a műhelyben, üzemben elfoglalt helyzetét érinti s ugyancsak anyagi kihatásokkal rendelkezik (munkaszervezés és a munkakörülmények alakítása, a munkások kiválasztása továbbképzési tanfolyamokra, a munkások előléptetése, el-

bocsátása, szabadságolása, fegyelmi intézkedések, áthelyezések).* Ezekben a munkások munkájával összefüggő ügyekben – *a részvételt a munkások többsége szükségesnek is ítélte, s hajlandónak is mutatkozott erre.*

A munkások ugyanakkor *kevés lehetőséget látnak azon döntésekbe való beleszólásra, amelyek munkájukat, érdekeiket csak közvetve érintik: vállalati szinten születnek s vállalati horderejűek.* Ebbe a típusba sorolható a vállalati termelési terv kialakítása, a munkaerő-tervezés, a műszaki fejlesztés és tulajdonképpen minden stratégiai döntés. Ezekbe az ügyekbe ugyanakkor a munkások nagyobb része *nem is tartotta szükségesnek a beleszólást s nem is igen mutatkozott hajlandónak erre.*

A Magyar Vagon- és Gépgyár három gyáregységében 1974-ben tapasztaltak (amelyek egybeváltak az 1969-es vizsgálat eredményeivel) végeredményben azt mutatták, hogy *a munkások a munkájukat közvetlenül érintő (főleg a bérre vonatkozó) műhely-, illetve üzemi szintű döntésekbe tartják a beleszólást szükségesnek, ezekben mutatkoznak a részvételre hajlandónak s erre a lehetőségük többé-kevésbé meg is van,* bár a lehetőségek és az igények között van némi feszültség, hiszen szinte valamennyi munkás úgy nyilatkozott, hogy legalább a munkájával összefüggő ügyekbe beleszólna, ugyanakkor ennek lehetősége (döntéstípusonként változó mértékben) csupán a munkások fele-kétharmada szerint adott.**

Mindebből több következtetés vonható le *az üzemi, a munkahelyi demokrácia fejlesztésének lehetőségeire:* 1. A dolgozóknak az irányításban, vezetésben való részvétele csak olyan döntésekbe való bevonásukkal mozdítható elő, amelyek iránt megvan bennük az *érdeklődés* s – ami ezzel szorosan összefügg – az *érdekeltség.* Az üzemekben, vállalatoknál dolgozó emberek ma (s ez nem csupán a munkások esetében van így) elsődlegesen *anyagi helyzetük és munkájuk* iránt tanúsítanak érdeklődést, azaz a legtöbb esélyt az érdemi, tényleges részvételre az olyan döntések demokratizálása hordozza magában, amelyek *közvetlenül ezekre vonatkoznak.* 2. A dolgozóknak van érdeklődés üzemük, vállalatuk életének szélesebb összefüggései iránt is, ezt azonban mindig *a saját munkájuk, anyagi helyzetük iránti érdeklődés közvetíti;* ezért az átfogóbb kérdések eldöntésébe a dolgozók úgy vonhatók be, ha azokban fel tudják fedezni érdekeltségüket, azaz *a vállalat egészének irányításába való bekapcsolódás feltételezi a munkára, keresetre orientált részvé-*

* Héthy Lajos–Makó Csaba: Az automatizáció és a munkástudat. 96–98. old. A Tahin Tamás vezette kórházi vizsgálat hasonló eredményeket hozott a részvétel szükségességének megítélését és készségét illetően (a nővérek 60 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a saját munkáját érintő ügyek eldöntésében kellene rendelkezniük a részvétel lehetőségével, 27 százalékuk szerint a klinikát érintő minden ügyben, s kb. ilyen arányban is voltak készek a részvételre), viszont részben eltérőek az eredményei a részvétel gyakorlatát illetően. Igaz ugyan, hogy a nővérek is leginkább a munkájukhoz közel eső ügyekben észlelik a részvétel lehetőségét (pl. szabadságolás, ápolási munka megszervezése, munkakörülmények alakítása, az ápoláshoz szükséges anyagok meghatározása, beszerzése, pótlásának biztosítása, túlmunka elosztása stb.), de legkevesebb beleszólásuk viszont éppen bérkérdésekbe van (prémiumok, ösztönzők meghatározása, munkakategorizálás, besorolás stb.). *Tabin Tamás–Makó Csaba:* Az intenzív betegellátás – ahogy a nővérek gondolkodnak róla. Kézirat 21–26. old.

** A győri kutatásnak a munkások érdeklődési körére vonatkozó eredményeit megerősítik más kutatások tapasztalatai is. Lásd például *Erdősi Sándor–Nagy Lajos Géza:* Vélemények az üzemi demokráciáról. I–II. Tömegkommunikációs Központ. Budapest 1974; *Erdősi Sándor:* A dolgozók érdeklődése és a vállalati tájékoztatás. Rádió és Televízió Szemle. 1975/4. 31–44. old.

tel hatékony érvényesülését. Az üzemi demokrácia fordított sorrendben nem fejleszhető. 3. *Ma elsődleges feladat a munkára, a keresetre orientált részvétel megvalósítása, fejlesztése.**

ÉRDEKELTEK-E A MUNKÁSOK A VÁLLALATI STRATÉGIAI DÖNTÉSEK HOZATALÁBAN?

Akik *a vállalat stratégiai döntéseit jelölik ki* arra, hogy a részvételt előmozdítsák, abból a tényből indulnak ki, hogy *e döntések a legnagyobb jelentőségűek* a vállalatnál dolgozó emberek (elsődlegesen gazdasági) érdekei szempontjából, sőt „az emberek egyéni életpályája szorosan kapcsolódik ezekhez a döntésekhez”. A szocialista vállalat stratégiája pedig a következőket foglalja magában: „1. a vállalat társadalmi funkciójának, működési körének meghatározását (ezen belül a termelési szerkezetét); 2. a vállalat tartós, azaz egy hosszabb távú tervperiódusra meghatározható gazdasági és egyéb céljait; 3. a vállalati célok szembesítését az eszközökkel, a célok s az eszközök rangsorolását egy hierarchikus rendszerben; 4. a tartalékok meghatározását; 5. a stratégia megvalósításának módját; a követendő *magatartásnormák meghatározását.*”***

A szocialista vállalat szintjén nézve valóban *a vállalati stratégiai döntések a legjelentősebbek a dolgozók, a dolgozó kollektívák gazdasági érdekeinek* a szempontjából, mégpedig több értelemben is. A szocialista vállalat hierarchizált döntési rendszerében mind *területi érvényességüket tekintve* (miután a vállalat egész tevékenységét érintik), mind *időhorizontjukat tekintve* (hiszen kihatásaik hosszú távúak), mind *tartalmukat tekintve* (általában az alapvető termelési, gazdálkodási funkciókkal függnek össze) *kiemelkednek* a többi kisebb fontosságú (csak egy-egy termelő területre vonatkozó, rövid távú, a vállalat alapvető funkciói szempontjából esetleg csak másodlagos vagy harmadlagos jelentőségű) döntések közül. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a vállalat döntési rendszerének hierarchikus felépítéséből adódóan a stratégiai döntések *meghatározzák valamennyi egyéb*, a fenti szempontok alapján *kisebb horderejű elhatározás keretét s nem kis mértékben tartalmát is*, hiszen ez utóbbiak gyakran csupán a stratégiai döntések egyszerű „lebontását” jelentik egy adott szűkebb területre, illetve rövidebb időtávra, bár szerepük korántsem merül ki ebben.

Ha azonban a problémát az üzemben, a vállalatnál kialakuló emberi magatartásoknak, ezek társadalmi-gazdasági meghatározottságának a szemszögéből nézzük, *a döntések jelentőségén túl felmerül az a probléma is, hogy ezek hogyan – mennyire közvetlenül vagy közvetetten – kapcsolódnak a magatartásokat motiváló érdekekhez, illetve szükségletekhez.* Mert igaz ugyan, hogy *a vállalati stratégiai döntések nagyobb jelentőségűek* a dolgozók, a dolgozó kollektíva érdekeire nézve abban a tekintetben, hogy több emberre, hosszabb időszakra, az emberek tevé-

* Az üzemi demokrácia témakörén messze túlmutatnak (de ugyanakkor a részvétellel mint számos vonatkozásban politikai magatartással szorosan összefüggnek) azok a problémák, amelyeket a munkások politikai aktivitása terén tapasztalhatunk. Azok a kutatási eredmények s mindennapos tapasztalatok, amelyek szerint a munkások jelentős tömegei politikailag passzívak, arra engednek következtetni, hogy nemcsak az irányításban, a vezetésben való részvételt, de a politikai tevékenységet sem sikerült eléggé összekapcsolnunk a munkások érdeklődésével, érdekeltiségével. Jóllehet a politikai aktivitás kevésbé szűkíthető éremotiváltságra, mint a részvétel, ez utóbbi nélkül sem igen képzelhető el.

** *Horváth László*: Üzemi demokrácia és vállalati stratégia. Társadalmi Szemle, 1977/9. 73. old.

kenységének lényegesebb körülményeire hatnak, de *befolyásuk szinte mindig közvetett*. Ez pedig abból ered, hogy a döntések hierarchizált rendszerében hatásuk (mint mondtuk) rendszerint alacsonyabb rangú döntések közvetítésén keresztül érvényesül, míg ezek a közvetítő *alacsonyabb rendű döntések* (pl. műhelyszintű rövid távú elhatározások az anyagellátás javítására, a túlóra, a prémium, a béremelés elosztására stb.) *ugyan kisebb fontosságúak*, hiszen olykor csak néhány emberre, rövid időszakra stb. vonatkoznak, de *mindenképpen közvetlenül hatnak*.

A *közvetlenség* az emberek, embercsoportok magatartásának alakulása szempontjából *több lényeges következménnyel jár*: 1. a döntés *hatása egyértelmű*, 2. *ezt a hatást viszonylag nehéz kikerülni* (ami konkrétságából adódik), viszont 3. az ilyen elhatározások hozatalát *a siker elég jelentős esélyével lehet befolyásolni*. E sajátosságokkal tehát a vállalati alsószintű (egyénre, munkacsoportra, műhelyre, üzemre vonatkozó operatív) döntések rendelkeznek s ezek hiányoznak a vállalati stratégiai döntésekből.

A magatartás (így a részvétel) és az e mögött rejlő érdekeltség szemszögéből nézve pedig *a döntések hatásának közvetett, illetve közvetlen volta* – általános jelentőségüktől jórészt függetlenül – *perdöntő*. Ennek az összefüggésnek a lényegét legjobban a következő, napjainkban igen aktuális példa világítja meg:

A vállalat termelési szerkezetére vonatkozó döntés tipikusan stratégiai jellegű, amely kihat a vállalat jövőbeni gazdasági *eredményeire*, azaz – a nyereségérdekeltség mai rendszerében – *a jövőbeni nyereség mennyiségére*, hosszabb időszakra körülhatárolja azokat az összegeket, amelyeket nyereségrészesedés formájában az egyes termelő egységek – nagyobb vállalatok esetében: gyárak, gyáregységek, üzemek, műhelyek –, munkacsoportok és egyének kaphatnak s egyúttal hatással van a lehetséges béremelés mértékére is. Vajon ennek alapján *indokolt-e azt feltételeznünk, hogy a dolgozók, dolgozó kollektívák elsődlegesen abban érdekeltek, hogy részt vegyenek az ilyen döntések hozatalában?*

A termelési szerkezetre vonatkozó vállalati stratégiai döntés és a dolgozó, illetve a dolgozó kollektíva kereseti színvonala között igen összetett kapcsolatrendszer van, számos olyan elemet is tartalmaz, amelyek kétséggessé teszik, hogy egy ilyen döntés nyomán – függetlenül attól, hogy ez jó vagy rossz – *egyáltalán módosul-e az érintett emberek kereseti szintje*, s ha igen, mikor és mennyiben s valóban a döntésből adódóan változik-e? Mégpedig:

1. *A stratégiai döntések hatása hosszú távon érvényesül, míg a dolgozók* – legalábbis jelentős részük – *csak meghatározott ideig tevékenykednek egyazon vállalat keretein belül*. A hazai gazdaság történetében – így az 1968 után bekövetkezett nagyarányú munkaerő-vándorlás idején – voltak olyan vállalatok, amelyeknek a munkásgárdája egy-két-három éven belül szinte kicserélődött. Ez a folyamat még viszonylag stabil munkaerő-állomány mellett is 10–12 év alatt végbemegy.* Semmi okunk sincs tehát azt hinni, hogy a stratégiai döntés afféle „sorsdöntő jelenségűnek” tűnik a vállalati dolgozók számára, akiknek ma is *módjában áll munkahelyüket megváltoztatni, ha úgy ítélik meg, hogy kedvezőtlen helyzetbe kerültek*, s ezt rendszerint meg is teszik.

2. *A vállalat hierarchizált döntési rendszerének működése semmiféle garanciát nem tartalmaz arra*, hogy ha a vállalat nagyobb nyereséget ér el, a dolgozók az ezt eredményező döntés hozatalához (adott esetben a gyártmányszerkezetre vonatkozó

* Vö.: Horváth László: Egyéni életpályák vállalati tervezése. Társadalmi Szemle, 1976/1. 64–71. old.

stratégiai döntés megszületéséhez) való *hozzájárulásuk arányában részesedjenek a haszonból*, de még sokszor az sem biztosított, hogy *jutalmukat munkájuk, erőfeszítéseik arányában élvezzék*.

Ma nemhogy ezt a kérdést nem tudjuk megoldani (márpedig ez biztosítaná a dolgozók érdekeltségét), de *azt is igen nehezen tudjuk elérni*, hogy műhely-, üzemi szinten a termelésben viszonylag jól mérhető teljesítményeket arányosan jutalmazzuk: azaz érvényesítsük a munka szerinti elosztás elvét. Azt is látni kell továbbá, hogy az anyagi előnyök (nyereség, béremelés) vállalaton belüli elosztásában igen sokféle elv érvényesül – a munka szerinti elosztás elvén túl szociálpolitikai megfontolások, törekvések a társadalmi feszültségek felszámolására, a külső társadalmi környezet egyes hatásainak, például a részleges munkaerőhiánynak az ellensúlyozására stb. – s ez oda vezet, hogy egyazon időpontban *egyazon ügyben születő vállalati döntés a dolgozó kollektíva egyes tagjai számára kedvező, más tagjai számára kedvezőtlen lehet s esetleg egyáltalán nem aszerint, hogy ezek hogyan dolgoztak s még kevésbé aszerint, hogy mennyiben segítették elő jó, megalapozott stratégiai döntések hozatalát.**

3. Azt is látni kell, hogy a dolgozókat, a dolgozó kollektívákat érintő *legfontosabb kérdések* – így a bér, a kereset színvonalának alakulása – *szocialista viszonyaink között nem egyszerűen vállalati, hanem általános politikai-társadalmi jelentőségűek*. Ebből adódóan – mint a tapasztalatok mutatják – ezekben lényeges változást (csökkenést vagy emelkedést) a *vállalati szinten születő döntések, a vállalati munka eredményessége vagy eredménytelensége nemigen hozhatnak*.

A bérszínvonal-változásokban az elmúlt években a központi bérintézkedések játszottak döntő szerepet, ebben a nyereségnek viszonylag csekély része volt s magának a nyereségnek a mennyisége is legalább olyan mértékben függött a központi beavatkozástól, mint a vállalatok saját döntéseitől.

4. Végül meg kell említeni azt a problémát, hogy gazdaságunkban a vállalati tevékenység eredményességének, hatékonyságának mérése számos vonatkozásban megoldatlan, az elmúlt években szélesben elterjedt az egyedi támogatások, szubvenciók, kedvezmények nyújtása s ennek folytán magának a vállalatnak az eredménye, nyeresége gyakran vajmi kevésbé függ attól, hogy sikerült-e megfelelő fejlődési stratégiát – ezen belül megfelelő termékszerkezetet – kialakítani.

A vállalaton belül dolgozó egyének, kollektívák részvételének fejlesztése szempontjából a vállalati stratégiai döntésekbe való beleszólás érdekeltsége tehát erősen vitatható: ezek ugyan esetenként jelentősen érinthetik az egyének, kollektívák érdekeit, szükségleteinek kielégítését az üzemen, a vállalati szervezeten belül, de hatásuk nem egyértelmű, esetleges befolyásolásuk esélye pedig igen csekély. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a vállalati stratégiai, vagy egyáltalán a vállalati szintű egyéb döntések hozatalában nem képzelhető el akár közvetlen munkásrészvétel is, amely nem annyira az érdekeltségre, mint az emberek értékrendjére, érzelmeire épül. Az ilyen jellegű részvétel *hasznos szolgálatot tehet a vállalat munkásai és a vállalat vezetése közti információ-áramlás élénkítésében, alkalmas eszköz arra, hogy kifejezze a vállalatnak, illetve vezetésnek megbecsülését a dolgozó kollektíva, illetve annak egyes csoportjai (részjegyesek, törzsgárdatagok) iránt,*

* Itt szeretném megjegyezni, hogy ami a nyereségrészesedést illeti, ennek ösztönző ereje alig van s jelentősége jórészt szimbolikus; hiszen összege rendszerint csekély, kifizetésére a dolgozók erőfeszítése után hónapokkal kerül sor s a teljesítményekhez való kapcsolódása esetleges.

hogy javítsa a vezetők és a beosztottak viszonyát, az üzemi, vállalati légkört – s ezáltal hozzájáruljon a dolgozók egyes valóságos szükségleteinek a kielégítéséhez. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy ez a tevékenység előkészítője lehet egy valóban érdekeltségen nyugvó részvételnek.

A vállalati szintű – stratégiai és egyéb – döntéshozatalban való részvétel hasznosságát tehát hiba lenne tagadni. *De ugyanilyen hiba lenne az is, ha az ezzel összefüggő, ma még igen sokszor inkább csupán jelképes – s ebből adódóan formális – aktusok mögött az üzemi demokrácia tényleges, érdemi funkcionálását: érdek-egyeztető működését vélnénk felfedezni.* Miután a vállalati stratégiai döntések – ha önmagukban igen jelentősek is – csak igen közvetetten kapcsolódnak a dolgozók, a dolgozó kollektívák érdekeihez, az ezekben való munkárszűrés rendszerint *elkerüli azokat a mezőket, ahol az érdekek valóságos egyeztetése, a tényleges ütközések, konfliktusok húzódnak.*

A MUNKÁSOK ÉRDEKELTSÉGE A BÉRRŐL, A MUNKÁRÓL VALÓ CSOPORTSZINTŰ DÖNTÉSEKBEN

Az üzemi demokrácia fejlődésének előmozdítására a vállalati stratégiai döntéshozatalban való részvétel tehát azért nem alkalmas, mert ehhez a dolgozóknak, a dolgozó kollektívákban *nincs meg a megfelelő érdekelttség:* ezek az egyébként igen nagy horderejű döntések egyrészt kihatásaikban igen közvetetten (s ami ezzel egyértelmű: esetlegesen, bizonytalan módon) kapcsolódnak az egyének és kollektívák szükségleteinek üzemi, vállalati kielégítéséhez, másrészt érdemi befolyásolásukra az üzemekben, vállalatoknál dolgozó embereknek viszonylag csekély esélye van. Ha tehát olyan döntéseket keresünk, amelyekben eleve megvan, illetve amelyek iránt felkelhető a dolgozók érdekelttsége, akkor *éppen a stratégiai döntésekkel ellentétes típusokat kell felkutatnunk,* tehát olyanokat, amelyek *közvetlenül kapcsolódnak az üzemekben tevékenykedő emberek igényeibez, törekvéseibez, hatásuk direkt és egyértelmű s természetükből adódóan reális lehetőséget adnak arra, hogy a dolgozók, dolgozó kollektívák kimenetelüket érdemben befolyásolni tudják.* (Ez utóbbi kérdés természetesen már túlmutat az érdekelttség problémakörén, magában foglalja az ismeretek, az informáltság, a kompetencia szempontjait is.) A vállalatoknál *a stratégiai döntésekkel ellentétes típust képviselnek – a fenti sajátosságok szerint – a munkacsoport, a műhely, az üzemi szintű operatív döntések,* amelyek – mint mondtuk – a vállalat hierarchikus döntési rendszerében részben maguk is a stratégiai döntések egyfajta területi, időbeli „lebontását” testesítik meg. Tipikusan ilyen döntés (amelynek jelentőségét a domináns anyagi szükségletekhez való kapcsolódás is aláhúzza) *a csoportos teljesítménybéres területeken a közösen megkeresett beralapnak a munkacsoportokon belüli elosztása,* amelynek demokratikus úton történő lebonyolítására jó példát adott a Magyar Vagon- és Gépgyár esete.

A Magyar Vagon- és Gépgyár egyes gyáregységeiben, illetve üzemekben már a hatvanas évek közepén a munkacsoportokra, illetve közvetlen vezetőikre (a brigádvezetőre, a szakszervezeti bizalmira, a művezetőre) bízta, hogy időről időre maguk állapítsák meg az arányokat – ún. osztószámokat –, amelyek szerint a közösen megtermelt beralapot a kollektíván belül el fogják osztani. Ez a rendszer (ahol és ameddig a termelés, a technológia tárgyi feltételei lehetővé tették) bevált és működött, ami arra utal, hogy *az ilyen döntésekben való részvételben a munkások érdekelttsége megfelelően biztosított volt.* E döntések ugyanis direkt módon kiha-

tottak arra, hogy a munkacsoportnak, a munkacsoporton belül az egyes egyéneknek milyen a keresete. Mégpedig:

1. Az osztószámra vonatkozó döntések a kereseti arányokat rendszerint félévenként változtatták, módosították, ami azt jelentette, hogy *ennek következményeit a munkacsoport döntő többségének viselnie kellett* még magas fluktuáció esetében is. Amikor tehát a munkás aláírta az új osztószámokat – köztük a saját új osztószámát is – tartalmazó ívet, tisztában volt azzal, hogy ez az aktus közvetlenül rögzíti keresetének mások keresetéhez viszonyított relatív, de bizonyos vonatkozásokban abszolút színvonalát is.

2. Az üzem, a vállalat adott viszonyai között az osztószámokra vonatkozó *döntés helyessége, megalapozottsága meglehetősen közvetlen összefüggésben volt azzal, hogy a munkacsoportnak és a keretében dolgozó egyénnek milyen kereseti színvonalat sikerült elérnie*. A munkások csoportos darabérben dolgoztak, így olyan döntésnek kellett születnie, amely elősegíti egyrészt az egyénekben, másrészt a kollektívában rejlő képességek, energiák kibontakoztatását. Az adott munkafeladatok viszonylag széles teret engedtek az egyéni szakképzettség, szaktudás, szakmai gyakorlat, rutin gyümölcsöztetésére, ezért a csoportnak érdeke volt az, hogy jó képességű tagjait megfelelően dotálja. Ugyanakkor az adott üzemi, vállalati viszonyok közepette (amikor a munkások és a vállalatvezetés között konfliktusok sora jött létre a bérszínvonal kérdésében s a munkacsoportoknak megszorító intézkedések sorozatát kellett kivédenie) nem volt megengedhető, hogy a kollektívák belső összeforrottságát túlzott bérkülönbségekkel, s ebből eredő feszültségekkel tegyék próbára. Ezek a döntések tehát nem esetlegesen, bizonytalan módon hatottak arra, hogy a munkacsoport milyen keresetet ért el, hogyan tudta anyagi szükségleteinek kielégítését, családjá jölétét stb. előmozdítani, hanem nagyon is direkt módon.

A Magyar Vagon- és Gépgyár Vagon Szekrényváz gyáregységében végzett 1969-es vizsgálatunkat* (amelyből az osztószámok bérelosztási rendszer fenti leírása ered) Simonyi Ágnes 1976-ban megismételte s úgy találta, hogy a korábban jól működött rendszer – a közben bekövetkezett vállalati stratégiai változások, illetve országos intézkedések hatására – teljesen formálissá vált. A termelésben korábban kulcspozícióban levő munkacsoportok ugyanis a vállalat termelési struktúrájában történt módosulás eredményeként a termelés periferiájára szorultak, kiegészítő munkákat végeztek. Teljesítményberezésüket ugyan formálisan megőrizték, de ez gyakorlatilag időbérre alakult át, így a csoportok elvesztették annak lehetőségét, hogy bérszínvonalukat befolyásolhassák. A csoportokon belüli kereseti arányok beálltak egy általában elfogadott szintre (aminek az elfogadtságához a közben lezajlott jelentős kereseti emelkedést hozó országos bérintézkedések is hozzájárultak) a munkások elvesztették annak lehetőségét, hogy bérszínvonalukat befolyásolhassák, elvesztették érdekeltységüket abban, hogy az osztószámok megállapításában részt vegyenek.**

A vállalatstratégiai és országos döntések tehat meghatározzák a csoport-, műhely-, üzemi szintű operatív döntések lehetőségeit, sőt azt is, hogy ez utóbbiakban a dolgozók, dolgozó kollektívák mennyire érdekeltek. Éppen ez az a jelentős hatás, amelyet a stratégiai döntések az üzemi, vállalati érdek- és érdekeltiségi viszo-

* Ld. Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.

** Simonyi Ágnes: Munkásrészvétel üzemi bérezési döntésekben. Kutatói tapasztalatok a Magyar Vagon- és Gépgyárban. Társadalmi Szemle, 1977/10. 99–101. old.; Simonyi Ágnes: A központból a perifériára. Valóság, 1978/1.

nyokra gyakorolnak, viszont ez nem mond ellent annak, hogy *a dolgozók, a dolgozó kollektívák mégsem a stratégiai döntések hozatalában, hanem a csoport-, a műhely-, az üzemi szintű operatív döntések hozatalában érdekelték*. Hiszen ez utóbbiak közvetlenül hatnak a szükségleteik kielégítését szabályozó szervezeti-társadalmi feltételekre, s amelyeket ők maguk is érdemben át tudnak tekinteni és befolyásolni. *Az ilyen döntésekben való részvételük elválaszthatatlanul összefügg az érdekek egyeztetésével, az érdekütközések, konfliktusok frontvonalán bűzódik*, tehát szerves elemét képezi az a mozzanat, amely az üzemi, munkahelyi demokrácia lényegét, értelmét adja. A Magyar Vagon- és Gépgyár osztószám osztási gyakorlata nem egyszerűen a munkások és a vezetés közti információcserét szolgálta, bár az is eleme volt, nemcsak az üzem, a vállalat megbecsülését fejezte ki a munkások iránt (bár minden szándék nélkül ez is benne foglaltatott), hanem elsődlegesen a munkacsoportokon, műhelyeken, üzemeken belüli bérfeszültséget, konfliktusok felszámolását volt hivatott előmozdítani, tehát az *érdekek egyeztetését*. S ehhez a maga idejében jól hozzá is járult: ilyen értelemben az üzemi demokrácia érdemi, tényleges megnyilvánulása volt.

S ennél a momentumnál érdemes elidőznünk. Miközben ma hazánkban a politikai-társadalmi szervezetek, illetve a vállalatok vezetői jelentős erőfeszítéseket tesznek, hogy az üzemi, a munkahelyi demokrácia terén mérhető, demonstratív – s ezzel együtt, valljuk be: olykor igen formális – eredményeket érjenek el, *igen kevés figyelmet kapnak* vállalati-társadalmi viszonyainknak azok a jelenségei, amelyek talán kevésbé demonstratív módon, de a dolgozók, dolgozó kollektívák vezetésben való érdemi, tényleges részvételét testesítik meg: *az üzemi demokráciának azok a megnyilvánulásai, amelyek autentikus voltát az érintettek valóságos érdekelttsége – s ezzel együtt érdeklődése, informáltsága, hozzáértése – garantálja*.

Abban a felfogásban, mely szerint a munkások érdekelttsége szempontjából is a vállalat stratégiai gazdasági döntései a meghatározóak, *egyfajta vezetői szemlélet is közrehat*. A vezető érdekeihez e döntések hozatala ugyanis *közvetlenül* is kapcsolódik: nemcsak úgy, hogy hosszú távon befolyásolja a vállalat nyereségétől függően a vezető prémiumait, hanem e döntések helyes vagy helytelen volta (amennyiben a gazdálkodás jelen feltételei között ez egyáltalán kiderül) *közvetlenül* is minősíti a vezető munkáját egyrészt a kollektíva, másrészt – s ez talán még fontosabb – a felettes szervek előtt.* A munkások számára a stratégiai döntéshozatalnak nincs ilyen jelentősége, őket saját munkájuk alapján értékeli, jutalmazza vagy marasztalja el a műhelyben, az üzemben. Ma pedig azzal is éppen elég gondunk van, hogy a vezetőket a maguk szintjén, a munkásokat is a maguk szintjén megfelelően érdekeltté tegyük; ehhez *az üzemi demokrácia akkor nyújthat segítséget, ha a munkások, a dolgozók saját munkájával kapcsoljuk össze, és e területen tesszük érdekeltté őket az üzemi demokráciában (s egyúttal a munkában)*.

Érvelésünket alátámasztják a hazai *érdekkutatásoknak* azok az *eredményei*, amelyek világosan mutatják, hogy a társadalom egyes tagjai mindenekelőtt *saját munkájukon keresztül kapcsolódnak be a társadalmon belüli együttes tevékenység, együttműködés folyamatába, s cselekvésüket is elsődlegesen azok az egyéni, csoportérdekek határozzák meg, amelyek munkájuk, élettevékenységük közvetlen tár-*

* Ugyanakkor látni kell, hogy ez a viszonylag közvetlen kapcsolódás a stratégiai döntések és a vezetés érdekei között legfeljebb az egyszemélyi vezető vagy a minisztériumi hatáskörbe tartozó legfelső vezetők esetében van meg, s még itt sem feltétlenül garantált. Az egyéb vezetői szinteken a vállalati stratégiai döntésekben, az ezekkel összefüggő döntéshozatalban való érdekelttség legalább annyira megkérdőjelezhető, mint a munkások esetében.

sadalmi-gazdasági feltételeiből nőnek ki. Az emberek, embercsoportok együttes munkálkodásának, együttműködésének ezért aligha teszünk jó szolgálatot azzal, ha cselekvésüket munkájuktól, érdekeiktől távol eső társadalmi-gazdasági feltételekkel próbáljuk összekapcsolni (így olyan cselekvésre igyekszünk sarkallni őket, amelyek mögött nincs elégséges érdekeltség), hanem ehelyett inkább arra kell törekednünk, hogy alapvető tevékenységeiket a meglévő érdekeltség erősítésével, módosításával minél jobban összhangba hozzuk az együttes cselekvés támasztotta követelményekkel, s *munkájuk közvetlen társadalmi-gazdasági feltételeinek alakításával* olyan módosulásokat érzünk el érdekeikben, amelyek közelebb hozzák őket a magasabb rendű érdekek szolgálatához, s alapul szolgál az ehhez közvetlenebbül kapcsolódó cselekvésekhez, részvételhez is. Ilyen értelemben pedig *a munkára összpontosító részvétel ma feltétlen prioritást élvez a vállalati stratégiára összpontosító részvétellel szemben.**

Mindezzel együtt szükséges aláhúzni: a jövő szempontjából az a kívánatos cél, hogy a dolgozók, a dolgozó kollektívák közvetlenül, illetve megfelelően ellenőrzött képviseleti intézményeik útján az üzemi, a vállalati szintű döntések mind szélesebb körében – végső soron a stratégiai döntésekben is – ténylegesen, érdemben vegyenek részt, hiszen ezek (bár közvetetten, de jelentős mértékben) hatnak szükségleteik kielégítési lehetőségeinek, érdekeik érvényesítési esélyének alakulására. Ezt az ideális állapotot azonban – meggyőződésünk szerint – nem úgy kell megközelítenünk, hogy már a feltételek megérése előtt a stratégiai döntések hozatalában való részvételt szorgalmazzuk (jóllehet az erre irányuló kísérletezés sem haszontalan), hanem hogy ott és azokban a döntésekben igyekezzünk előmozdítani, rendszeressé tenni, megszilárdítani a dolgozók, a dolgozó kollektívák részvételét, *ahol ehhez a szükséges feltételek már ma megvannak az érdekeltség, de nem kevésbé az érdeklődés, az áttekintés, a felkészültség oldaláról.* Ezek pedig ma elsősorban *azok a vállalati alsószintű döntések, amelyek a dolgozók munkájával, ennek közvetlen feltételeivel (egyebek közt a keresettel), körülményeivel függnék össze.*

MIBE KERÜL A MUNKÁSOKNAK S MIKOR „KIFIZETŐDŐ” SZÁMUKRA A RÉSZVÉTEL?

Az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlődésének – mint mondtunk – *elengedhetetlen, de korántsem elégséges* feltétele, hogy a dolgozókat, dolgozó kollektívákat olyan döntések meghozatalába próbáljuk bevonni, amelyek kimenetelében *közvetlenül* érdekeltek, amiket *át tudnak tekinteni s érdemben tudnak befolyásolni.* Hogy mindez nem feltétlenül elégséges az irányításban, a vezetésben való részvétel előmozdításához, azt a *Budapesti Vegyi Művek* esete mutatja.** A vállalatnál olyan döntés hozatalát kívánták a dolgozó kollektívákra rábízni, amely ma talán a legjobban eleget tesz a fenti kritériumoknak: az éves béremelések összegének és a jutalmaknak az elosztását, s még néhány más kérdést. A dolgozó kollektívák, illetve képviselőik (a szakszervezeti bizalmiak, a szocialista brigádvezetők) azonban *úgy batározta, hogy e feladatok nagy részét nem vállalják magukra.* Ez arra utal, hogy a dolgozók még *akkor sem feltétlenül hajlandók* élni demokratikus jogaikkal, ha egyébként az érdekeikkel szorosan, közvetlenül összefüggő ügyekről van szó,

* Vö.: *Pozsgay Imre*: A párt és az osztársadalmi érdek. *Társadalmi Szemle*, 1972/1. 15–23. old.

** *Simonyi Ágnes*: Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés és tapasztalatai a *Budapesti Vegyi Művekben*. *Társadalmi Szemle*, 1976/7. 56–65. old.

s semmiképpen nem fogják fel a részvétel lehetőségét afféle „ajándéknak”, amit – ha megkapnak – feltétlenül üdvözölni kell. A részvételben való érdekelttséghez ugyanis nem elegendő az, hogy az emberek érdekeit érintse, hanem az is szükséges, hogy az emberek érdekeik egyeztetésének, érvényesítésének *éppen ebben a lehetőségében* legyenek érdekelttek. Az üzemi, munkahelyi demokrácia fórumainak nemcsak az a feladata, hogy megvitassa a dolgozókat valóban közvetlenül érintő kérdéseket, hanem olyan valóságos alternatívát kell ajánlaniuk ezeknek a kérdéseknek a rendezésére, amely *reális eredményeket kínál és elfogadható befektetéseket, áldozatokat követel*. Más szavakkal: a részvétel készsége, hajlandósága attól függően van meg, vagy hiányzik, hogy az emberek „eredendő ökonomizmusának” szemszögéből nézve ez „kifizetődő-e” vagy sem, „megéri-e” beleszólni az irányításba, a vezetés kérdéseibe, vagy sem.* A Magyar Vagon- és Gépgyár osztózságas bérelőszabási rendszere és más vállalatok hasonló gyakorlata esetén *ez a mérleg pozitívan alakult*; a Budapesti Vegyi Művek 1976-ban lezajlott kísérlete – amely igen hasonló ügyeket kívánt a dolgozó kollektívákra bízni – *negatívan zárult*. Ennek az oka pedig végső soron abban keresendő, hogy a részvétel „költségei” a dolgozók szemszögéből nézve *túlzottan magasnak ígérkeztek a várható eredményekhez képest*. Vajon miért?

Amennyire ez a szakszervezeti bizalmiak megnyilatkozásaiból és egyéb anyagokból rekonstruálható, a Budapesti Vegyi Művek vezetésének kezdeményezése az alábbiak miatt *nem volt vonzó* a dolgozó kollektíva számára:

A vállalatnál *a béremelések, a jutalmak elosztásában kialakult gyakorlat*, amely során a gazdasági vezetők, illetve az üzemi, műhely négyeszőgek hozták a döntést, *általában megfelelt az érdekelttek érdekeinek: az érdekek kompromisszumán, összhangján nyugodott*. Ennélfogva nem volt szükség arra, hogy az érdekek egyeztetésére egy olyan új módszert (nevezetesen a titkos szavazással történő demokratikus bér- és jutalomelosztást) alkalmazzanak, amely az eddigiekhez képest *várhatólag semmiféle jelentős többlet-előnyt nem hoz, viszont számos kockázatot rejt magában*. Ilyen kockázat az, hogy a döntés eredménye (a titkos szavazás folytán) előre megfelelően nem látható, a munkások egy része nem eléggé felkészült, hiányosak az ismeretei a döntéshozatalhoz (nem tudja kellően áttekinteni, értékelni mások munkáját, nem ismeri az ösztönzési rendszert), illetve erkölcsi-tudati beállítottságával is problémák vannak. Mindehhez járultak mindazok a részvétellel járó további „költségek”, amelyek általában mindazok előtt felmerülnek, akik számára a részvétel lehetősége megnyílik: a felsorolt döntések vállalása a kollektíva (s fentiekben nyilatkozott választott képviselői) számára *többletmunkát, többletfelelősséget* hozott volna, *új típusú konfliktusokat* idézett volna elő a *munkacsoportokon*

* Ez nemcsak a munkások, hanem a vezetés oldaláról is felvethető: hiba lenne azt hinnünk, hogy a vállalatvezetők számára a részvétel forszírozása a feltétlenül legcélravezetőbb útja annak, hogy érdekeiket érvényesítsék. Ha tevékenységüket a vállalat hatékony működésével, a nyereség növelésével összefüggő érdekeik vezérlik is, látnunk kell: erre számos egyéb, sokkal több és közvetlenebb sikert ígérő cselekvési lehetőségük van (pl. a munka jobb megszervezése, a gépi kapacitások jobb kihasználása, hatékonyabb létszám- és eszközgazdálkodás stb.). Az üzemi demokrácia ugyanakkor nemhogy nem mindig könnyíti meg a vezetők erőfeszítéseit, hanem egyébként elkerülhető konfliktusoknak teszi ki őket, időt rabol el tőlük, megterhelésüket fokozza, márpedig ez ma sem csekély. (Vö. pl.: *Kozma Judit*: Mítől túlterheltek a vállalati vezetők. Egy csepeli vizsgálat beszédes adataiból. Társadalmi Szemle, 1977/1. 65–70. old.) Az üzemi demokrácia fejlesztésével – néhány e területen élen járó vállalat vezetőinek öntevékeny kezdeményezését leszámítva – a vezetők gyakran csak a velük szemben támasztott politikai követelménynek vagy politikai nyomásnak engednek.

belül, de a beosztottak és a jogaikra nemegyszer féltékeny vezetők között is. (Ne felejtjük el: a kezdeményezést a vállalat igazgatója és politikai-társadalmi szervei tették s nem ismerjük a termelésirányítóknak – művezetőknek, üzemvezetőknek stb. – a kérdésről alkotott véleményét.* Míg tehát a *Magyar Vagon- és Gépgyárban* egy hasonló, sőt anyagi kihatásaiban még jelentősebb döntés demokratizálása a munkacsoportokon belül és a munkások, illetve a termelésirányítók között *ismételten kiújuló érdekkonfliktusok megoldását biztosította*, azaz az érdekegyeztetést segítette elő, addig a *Budapesti Vegyi Művek kezdeményezésének ilyen funkciója alig volt*, viszont (legalábbis az érintettek így látták) *konfliktusok forrásává vált* a *valbott volna*. Végső soron ezért fulladt kudarcba a kezdeményezés.

A részvétel az érdekegyeztetés természetéből adódóan konfliktusos folyamat: hiszen eltérő, ütköző érdekeket kell egyeztetni. Az érdemi részvétel egyetlen típusa sem mentes az ütközésektől. A közvetlen részvétel során a munkás, a beosztott rendszerint vezetőjével kerül szembe s ezt sokan ebben a formában nem vállalják. S ez a magatartás többnyire nem az erkölcsi tartás hiányából, nem valamiféle megalkuvó szemléletből ered (jóllehet nemegyszer azzá válik), hanem abból, hogy az üzemekben, vállalatoknál dolgozó emberek nem képesek arra, *nincsenek abban a helyzetben, hogy az ilyen jellegű konfliktusokat vállalják*. Ehhez az üzemi, társadalmi feltételek nincsenek meg. A jelenség háttere igen sokrétű: vannak olyan esetek (például munkásszasszonyok esetében), hogy az üzemen kívüli, a családdal, a háztartással összefüggő gondok, tennivalók kötnék le olyan mennyiségű energiát, hogy az üzemen belüli vitákra már nem marad; megtörténik az is, hogy embereknek egyszerűen a képessége, ismerete, áttekintése nem elégséges ahhoz, hogy náluk rendszerint képzetesebb, jobban tájékozott, iskolázottabb vezetőkkel vitába szálljanak. Ha ehhez a *kollektíva, a politikai-társadalmi szervek nem adnak támogatást*, a dolgozók gyakran (s nem minden alap nélkül) úgy érzik, hogy véleménynyilvánításukhoz, kritikájukhoz *nem kapnak védelmet*, ehhez a vállalati szervezet működésében rejlő jelenlegi intézményes biztosítékok nem elegendők, s ezért a hallgatás mellett döntenek. A Magyar Vagon- és Gépgyár három gyáregységében 1974-ben végzett vizsgálatunk során megpróbáltuk felderíteni, hogy a *munkások mennyiben tartják lehetségesnek munkatársaik, vezetőik megbíráását*. Azt tapasztaltuk, hogy minél magasabb beosztásban van az illető, ezt annál kevésbé látják lehetségesnek.*

* Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a dolgok ilyen kimenetelében feltehetően maguknak a szak szervezeti bizalmiaknak, szocialista brigádvezetőknek a saját jogköreik fölötti féltékeny örködése is szerepet játszott.

* *Héthy Lajos-Makó Csaba: Az automatizáció és a munkástudat. 105. old.*

*Munkásvélemények a bírálókat lehetőségéről
a Magyar Vagon- és Gépgyárban (1974)*

Az érintett személyek	Azoknak a munkásoknak az aránya, akik szerint a megbírálásuk	
	lehetséges 0/0	nem lehetséges 0/0
1. munkások	85	15
2. művezetők	61	39
3. üzemmérnökök	36	62
4. üzemvezetők	35	64
5. gyáregység vezetők	25	74

A képviselési részvétel nem kevésbé konfliktusos: itt az érdekütközések közép-pontjában a dolgozók választott képviselői állnak, s ők rendszerint két vagy több malomkő között őrölnönek. Egyrészt nyomás nehezedik rájuk a vállalatvezetés részéről (s legtöbbször a vállalatvezetéstől függő viszonyban is vannak, hiszen a válalalat dolgozói), s azok részéről is, akiket képviselnek. Ugyanakkor nemegyszer szinte teljesíthetetlenek a velük szemben támasztott követelmények, ellentmondá-sosságuk miatt (hiszen a munkások egyik rétegének a másikkal, a beosztottak a vezetővel nem feltétlenül egyezik az igénye). Ugyanakkor a választott képviselő-
nek azzal a nehézséggel is meg kell birkóznia, hogy partnereik (a vezetők) beosz-
tásuknál fogva, mindennapi munkájukból adódóan, „hivatalból” sokkal jobban
informáltak, szélesebb áttekintéssel rendelkeznek, jobban értenek a dolgokhoz, s
rendszerint iskolázottabbak, felkészültebbek is, mint ők. Ebből is adódik az, hogy
ilyen tisztségekre sokszor nehéz találni munkásokat, alacsonyabb beosztású dol-
gózókat (legalábbis olyanokat, akik alkalmasak erre a feladatra). Akik pedig ilyen
pozíciókban vannak (műhely-, üzemi négyeszőg tanácskozásokon vesznek részt, netán
az Igazgató Tanács tagjai), gyakran igen súlyos terheket viselnek (amitől egyesek
úgy szabadulnak meg, hogy minden irányba csak bólogatnak és működésük csupán
a jelenlétre korlátozódik, mi több, sokszor már a kiválasztás során ilyen embereket
jelölnek választott képviselőnek).

Mindent egybevetve tehát nem feltétlenül az üzemi, munkahelyi demokrácia fó-
rumai, a döntésekben való demokratikus részvétel jelenti a „legkevésbé költséges”,
a „leginkább kifizetődő” útját annak, hogy az üzemben, a vállalatnál az érdekek
egyeztetése *megtörténjék s az ott dolgozó emberek, embercsoportok érdekeinek
érvényesítése szempontjából kedvező helyzet alakuljon ki.* Elképzelhető az is, hogy
a munkások, a dolgozók más utakon is el tudják érni, hogy érdekeik kedvező elbí-
rálásban részesüljenek: a pártszervezet, a szakszervezet esetenként elég kielégítően
gondoskodik erről, s a vállalatok vezetése – utóbb még a munkaerőhiány nyomá-
sától is sarkallva – igyekszik ugyancsak elébe menni a dolgozók, dolgozó kollek-
tívák igényeinek. A demokratikus fórumok látszólag nem kielégítő működése tehát
olyan helyzettel is együtt járhat, amikor e fórumoknak egyszerűen „nincs tenni-
valójuk”, mivel az üzemben, a vállalatnál minden rendben van. Gyakoribbak azon-
ban sajnos azok az esetek, amikor koránt sincs így. A vállalati szervezet, a vállal-
lati irányítás gyakran konstrukciójából, működési sajátosságaiból adódóan önma-
gában nem képes biztosítani az érdekek kielégítő egyeztetését, összhangját. *Így az*

üzemi demokrácia nem afféle „pótlólagos cselekvési lehetőség”, amit az irányítás egyéb cselekvési alternatíváinak kudarca esetén kell igénybe venni, hanem olyan pótolhatatlan eszköz, ami nélkül az érdekek, a cselekvés egységét az üzemben egyszerűen nem lehet kimunkálni. Hiánya tehát nem egy ideális állapot tükörképe, mint inkább jelzés arról, hogy az érdekek egyeztetése, illetve érvényesítése a vállalat irányítása számára nem látható csatornákon, ellenőrizhetetlen módon, esetleg a szervezetnek súlyos károkat okozva történik.

*

Az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztése során újból és újból szembekerülünk azzal a problémával, hogy a gondosan kimunkált szabályozások papírforma szintjén maradnak meg, a munkások nem élnek a nekik juttatott jogokkal, a gondosan felépített demokratikus intézmények működése nélkülözi a tartalmat, s az ügy érdemi előrehaladása helyett formalizmusba fullad. Meggyőződésünk az, hogy mindezekkel a problémákkal csak akkor tudunk sikeresen megbirkózni, ha az üzemi demokrácia intézményeinek, fórumainak a működtetésében, kialakításában, fejlesztésében, szabályozásában a reális érdekeltiségi viszonyokból indulunk ki.

Az egészségügyi ellátás néhány szociológiai problémája*

Hazánkban az egészségügyi ellátás rendszere a mélyreható átalakulás periódusában van. A változás lényege: a progresszív ellátás elvének oly módon történő érvényesítése az egész gyógyító-megelőző ágazatban, mely az irányítási és szakmai hatékonyság növelését összekapcsolja a gazdaságossági és a társadalmi hatékonyság növelésével is. Azaz a beteget, akinek állampolgári joga az ellátás díjtalan igénybevétele, a kellő időben és ott látják el, ahol a betegség természete, a beteg állapota ezt indokoltá teszi, ahol a szükséges ellátás szakmai és gazdasági szempontból egyaránt célszerűen és eredményesen megvalósítható.¹

Míndez jelentős szervezeti változásokkal jár. Meghatározott lakóhelyi, területi szinten egyesítik a járó- és fekvőbeteg-ellátás eddig elkülönült szervezetét (integráció). Szabályozzák a különböző szintű ellátásra képes intézmények közötti szakmai kapcsolatokat. Ezek hozzáférhetőségét úgy alakítják át, hogy minden beteg lakóhelyi vagy más kötöttség nélkül, egyetlen kritérium alapján veheti igénybe azokat: abban az intézményben kap ellátást, amely a beteg szükségleteinek kielégítésére a legjobban felkészült. Természetesen e célok realizálása nem merül ki pusztán átszervezési intézkedésekben. Differenciált fejlesztési politikát, a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának és felhasználásának jobb tervezését, a népesség egészségügyi szükségleteinek és egészségmagatartásának tudományos megismerését igényli. Másfelől viszont hangsúlyozni kell, hogy a szervezeti változások a felsorolt tevékenységek megvalósításának fontos előfeltételét képezik.

A korszerűsítés átfogó folyamatán belül az egyik fő feladat a kórházi ellátásra hárul. Kiepültek a progresszív ellátás kórházon belüli fokozatai: az intenzív ellátási szint (az interdiszciplináris IBO-ok és a szakági őrzők formájában) és a normál ellátási szint (a szakágak szerint tagolt osztályok).² Vizsgálatunk a kórházi ellátástechnológia változásához kapcsolódik, annak hatásaira irányult.

1. A KUTATÁS CÉLJA

Bár a betegellátás technológiájának változása alapvetően a betegellátás hatékonyságának növelését célozza, felmerül a kérdés, hogy milyen hatást gyakorol a kórházi ellátás egyik főszereplőjére, a nővérré, milyen következményekkel jár a nővéri munkában, a nővérek munkával való elégedettségében. A kérdés felvetését

* A téma feldolgozása az Eü. 7. sz. tárcaszintű kutatási főirányban folytatott kutatások keretében készült.

szükségessé teszi az is, hogy a kórházi ellátás korszerűsítése sajátos módon egybeesett a kórházi kiségitő és nővéri személyzet biztosításának fokozódó nehézségeivel, a nővérihiánnyal és a nagy fluktuációval. Ez a tény arra is figyelmeztet, hogy a *betegellátási technológia és a nővér viszonyát* nem lehet valamiféle vákuumban vizsgálni, hanem a munkahelyi, társadalmi valóság konkrét viszonyaival együtt kell a kutatás tárgyává tenni. Beleértve természetesen azokat a *történeti* előzményeket és *társadalmi folyamatokat* is, amelyek a nővéri pályát általában befolyásolták és amelyek hatásai elkerülhetetlenül érvényesülnek az ellátástechnológia és a nővér viszonyában is.

A jelen tanulmányt ezért a nővéri pálya történeti és társadalmi hátterének rövid áttekintésével kezdjük, majd – egy empirikus kutatás tapasztalatai alapján – azt mutatjuk be, hogy a nővérek hogyan vélekednek a munkájukban és a munkafeltételeikben a technológiai változások hatására bekövetkezett módosulásokról.

2. TÖRTÉNELMI-TÁRSADALMI HÁTTÉR

A felszabadulás előtt az ország társadalmi-gazdasági és ezen belül egészségügyi elmaradottsága meghatározóan hatott a betegápolásra is. A század első évtizedeiben az ápolónőképzés megoldására irányuló törekvések kevés eredménnyel jártak. A még viszonylag fejletlen kórházhálózat számára sem tudták biztosítani a szakképzett nővéreket. A nővérképzés alapvetően szervezetlen, intézményesen széttagolt volt, egységes tananyag nélkül. Az egyes képzőkben különböző előzetes iskolázottsági szinthez kötötték a felvételt. Ez meghatározta a nővérek társadalmi származásának alakulását. A képzés különböző időtartama és tananyaga, az elérhető képzettségi szint pedig lényegesen befolyásolta az elhelyezkedés lehetőségeit. Az elmondottakat bizonyítják a következők: 1928-ban az elit kórházakban (2–3 ezer ágy) jól képzett, középosztályból származó nővérek végezték a betegápolást, 8–10 ezer ágyon már kevésbé képzettek és a fennmaradó 18 ezer ágyon már túlnyomórészt szakképzetlen és városi munkás környezetből származó nők látták el az ápolási teendőket. Jellemző továbbá még az is, hogy a nővérek 28,8 százaléka apáca volt és csaknem 60 százaléuk semmiféle tanfolyamot nem végzett.³

A harmincas években több ápolónő- és védőnőképző iskolát alapítottak, ezekből azonban szinte csak védőnők kerültek ki. 1938-ban az 1931 óta törzskönyvezett nővérek 36 százaléka apáca és szerzetes, 64 százaléka világi volt. Képzettségi szintjük: magas szinten képzett 4,5 százalék; 1–2 éves tanfolyamot végzett az ápolónők 32,2 százaléka; 1/2–1 éves tanfolyamot 8,3 százalék végzett; a fennmaradó 55 százalék nem részesült semmilyen szakmai képzésben. Előképzettségük így alakult: 3,7 százaléuk érettségi vizsgát tett, 44,1 százaléuk középiskolai végzettségű (8 osztály) volt, 52,2 százaléuk elemi iskolát (6 osztályt) végzett.⁴ Az ápolónői fizetés igen alacsony volt annak ellenére, hogy a nővérek napi 14–16 órát dolgoztak. Mostoha munkafeltételeikre az is jellemző, hogy a munkaidőt nem szabályozták, évi szabadságot ritkán kaptak és nem voltak jogosultak nyugdíjra. A legtöbb kórházban nem oldották meg elhelyezésüket (szállás), vagy ha mégis, akkor igen rossz körülmények között laktak, szociális intézményekkel nem rendelkeztek. Az ápolónők helyzetének és törekvéseinek kilátástalanságát az is befolyásolta, hogy szakszervezetük sem volt.⁵

A *felszabadulás után* az ország és benne az egészségügy újjáépítésének időszakában a nővéri munka szükségképpen nagy figyelmet kapott. A lehetőségeknek

megfelelően ekkor a hangsúly a *menyiségi* megoldásokra esett.⁶ A rendi ápolás felszámolásával a világi ápolás általánossá vált. Szabályozták a nővérek munkaidéjét, évi fizetett szabadságát és a nyugdíjjogosultságát is. Képzésük állami feladat lett. Létrejött érdekképviselői szervük: az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete.

Az ötvenes évek a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának első periódusa, amelyet a női foglalkoztatottság gyors növekedése kísért. Ebben az időszakban a nővéri pálya vonzása még viszonylag nagy volt. Számos nővérképző alakult, de szakképesítést lehetett szerezni a különféle tanfolyamokon is.⁷ A nővéri pálya kereső foglalkozást biztosított a nyolc általánost végzett és továbbtanulni nem szándékozó lányok számára. Megváltozott a nővérek társadalmi származás szerinti összetétele is. A városi munkáslányok mellett a pálya egyre fokozódó vonzást gyakorolt a falusi paraszti családok lányaira, számukra a nővérpálya a társadalmi mobilitás egyik fontos csatornája lett.

A hatvanas években az egészségügyi ellátás, különösen a kórházi ellátás fejlődése felgyorsult. Nőtték a szükségletek a paramedikális személyzet biztosítására.* A nővéri munkaerő iránti szükségletek növekedése mellett számos más speciális középfokú képesítést igénylő pálya is létrejött. Megsokszorozódtak az ilyen képesítéssel rendelkezők iránti igények. A középfokú képzésben felgyorsult a specializáció folyamata.

A hagyományos nővéri szakképesítés megszerzéséhez megkövetelt előzetes iskolázottsági szint most már a 8 általános iskola, több paramedikális szakmában viszont már érettségi a követelmény.⁸ Az utóbbi pályák már ezért is, de a végzett munka jellege miatt is magasabb presztízzsel rendelkeztek. Ez tovább módosította a nővéri pályát választók társadalmi háttérét. Többségükben mezőgazdasági fizikai dolgozók és részben városi munkáscsaládok 8 általánost végzett olyanányaiból kerültek ki, akik gyengébb tanulmányi eredményük vagy egyéb okok következtében középiskolában nem tudtak továbbtanulni. Az érettségihez kötött paramedikális pályák ezzel szemben viszonylag kisebb arányban munkásszármazású, nagyobb arányban azonban értelmiségi, alkalmazotti környezetből kikerülő lányokat vonzottak. (1. sz. táblázat.) Az előzetes iskolázottsági szint és végzett munka jellege jelentősen befolyásolta az egészségügyi dolgozók belső társadalmi rétegződését is, amely a munkahelyen hangsúlyozott társadalmi különbségekre vezetett.⁹ A hatvanas évek végén az egészségügyi szakközépiskolák létrehozása részben ennek a helyzetnek az ellensúlyozására irányult: a heterogenizálódás folyamatának fékezésére, az egységesítés tendenciájának erősítésére a nővéri munkát ellátók körében. Ennek eredményei – mint azt kutatási eredményeink is bizonyítják – már bizonyos fókig éreztetik hatásukat.

A fokozott és differenciált munkaerőigények időszakában jelentkezett és tartós problémává vált az, hogy a hagyományos nővéri munkát végzők között, különösen a betegség mellett dolgozók körében gyorsan nőtt a munkahelyet és pályát változtatók aránya. A mélypont a hatvanas évek végén jelentkezett, a kedvezőtlen tendenciák – különösen a szakképzett egészségügyiiek esetében – napjainkban is hatnak. (2. sz. táblázat.) A munkafeltételek ismételt javítása ellenére (pl. fizetéseme-

* Az ún. paramedikális foglalkozások (nővéri, asszisztensi stb.) a gyógyítói munka körül szerveződnek. Ezek a foglalkozások nem egyszerűen az orvosláson belüli technológiailag differenciált munkamegosztás részei, hanem – és ez szociológiai szempontból kiváltképpen fontos – egy olyan specializálódás eredményei, amely a központi hivatás, az orvosi köré szerveződik, ellenőrzésüket és irányításukat a domináns hivatás látja el.

lés, pótlékrendezés, munkaidő-csökkentés stb.) az ápolónők elvándorlása folytatódott. A kilépettek között továbbra is magas maradt a más népgazdasági ágazatban elhelyezkedők aránya.¹⁰ Az egyébként is kedvezőtlen munkaerőhelyzetet tovább rontja a munkahelyi hiányzások (rövid és tartós, indokolt és indokolatlan) magas aránya: naponta 100 dolgozó közül átlagosan 25–30 különböző okok miatt (betegség, GYES, szabadság stb.) távol van munkahelyétől és csak részben lehet őket külső munkaerővel pótolni.¹¹

A vázolt helyzet jól mutatja, hogy egészségügyünknek nem csupán súlyos, hanem tartós problémája az abszolút és a relatív nővérihiány, a pályánmaradás biztosítása. Milyen tényezők alakulásának tulajdonítható ez a helyzet? A nővéri pálya sajátos problémái vagy pedig az egészségügy általános működésének elégtelenségei játszanak-e szerepet ebben?

A kutatók többsége a kialakult helyzetet a nehéz munkakörülményekkel, a viszonylag alacsony bérszínvonallal és a súlyos lakásproblémákkal magyarázza. Ezek jelentőségének elismerése mellett azonban néhány általánosabb jellegű tényező hatására is utalnunk kell.

1. sz. táblázat

A beiskolázott hallgatók származás szerinti összetételének alakulása néhány paramedikális szakmában (‰)

Szakma	Év	Fizikai dolgozó		Nem fizikai dolgozó			Összesen
		Munkás	Mezőgazdasági dolgozó	Értelmiségi	Alkalmazott	Egyéb	
Betégápolónő	1955	26	45	5	11	13	100 (N= 361)
	1960	26	51	1	14	8	100 (N= 884)
	1972		82		18		100 (N=1042)
	1975		89		11		100 (N=1773)
Védőnő	1955	19	26	11	30	14	100 (N= 301)
	1960	26	24	12	18	20	100 (N= 313)
	1972		65		35		100 (N= 303)
	1975		—		—		—
Laboratóriumi asszisztens	1955	—	—	—	—	—	—
	1960	14	19	29	14	24	100 (N= 42)
	1972		33		67		100 (N= 43)
	1975		—		—		—
Közegészségügyi járványügyi ellenőr	1955	—	—	—	—	—	—
	1960	14	23	18	14	31	100 (N= 124)
	1972		41		59		100 (N= 113)
	1975		—		—		—
Diétás nővér	1955	—	—	—	—	—	—
	1960	7	24	27	35	7	100 (N= 41)
	1972		45		55		100 (N= 62)
	1975		—		—		—

Megjegyzések: A táblázat a nappali tagozaton végzett egészségügyi dolgozók adatait tartalmazza. A hetvenes években az adatszolgáltatásban már csak „fizikai — nem fizikai” kategóriák szerepelnek. 1975-ben védőnők és laboratóriumi asszisztensek csak munka melletti tanfolyamokon végeztek. (Forrás: Eü. M. II. Főosztálya által rendelkezésre bocsátott adatok.)

A kilépések alakulása az egészségügyi dolgozók körében
(%)

Munkakör	1966	1968	1970	1972	1975
Ápolónők	9,7	17,2	8,2	7,1	9,1
Egyéb szakképzett egészségügyiek	6,8	6,1	8,1	8,1	11,0
Nem szakképzett egészségügyiek	37,5	25,9	52,2	34,6	38,3

Forrás: Cserba László: „Az V. ötéves terv egészségpolitikai céljai.” Egészségügyi Gazdasági Szemle, 15. évf. 1. sz. 8. oldalán közölt táblázat.

A nővéri munka problémáit nem lehet elválasztani sem a női munka általános kisérvényességétől – a női munkaerő helyzetét meghatározó szélesebb társadalmi-gazdasági folyamatoktól –, sem pedig a nővérek konkrét munkafeltételeinek alakulásától. A nővéri pálya társadalmi problémái „természetes” módon visszavezethetők az országban végbement *felgyorsult társadalmi-gazdasági* fejlődés következményeire. Ennek egyik velejárója a *foglalkozási* struktúra átalakulása, amely önmagában is a nővérihiány egyik fő előidézője. Tömegesen jöttek létre olyan munkalehetőségek, amelyek a betegápolásnál kisebb igénybevételt és kedvezőbb munkafeltételeket biztosítottak a nők számára. A nők *családi szerepe* befolyásolta a munkával szembeni igényeiket: szívesebben vállaltak munkát ott, ahol a munkaidő és a munkaigénybevétel jobban összeegyeztethető az anyai szerep ellátásával (pl. ahol a bölcsődei, óvodai ellátás jobban biztosított). Végül, de nem utolsósorban a nők *iskolázottsági* szintjének általános növekedése tovább differenciálta a munkával szembeni igényeket. A különböző iskolai végzettségi szinteknek a társadalomban erőteljesen érvényesülő strukturáló hatásával szemben a nővéreképekben szerzett oklevél nem jelentett hivatalosan is elismert iskolázottsági szintet. Ez a nővéri pályát választók számára eleve hátrányos helyzetet teremtett, hiszen az egész társadalomban – a kórházi szervezetben pedig különösképpen – az előrelépés és a beosztás alapvetően az iskolai végzettség szerint alakul. Az egészségügyi képzés reformjára (a nővéreképek beillesztése az állami oktatás rendszerébe, a szakközépiskolák, az Egészségügyi Főiskola létrehozása) megkésve került sor, emiatt a nővérek iskolázottsági színvonala nagymértékben elmaradt az egészségügyi szervezet más hivatási (szakmai) csoportjaitól.¹²

A hatvanas években a kórházi hálózat fejlesztése felgyorsult, tovább fejlődött a járóbeteg-ellátás is. Mindez fokozta a munkaerő-keresletet és hozzájárult az egészségügyi ágazaton belüli munkahely-változtatás felgyorsulásához. A kórházi ellátás fejlesztése során bevezetett intenzív ellátás fokozott mértékben igényelt szakképzett nővéreket, ez tovább növelte az amúgy is súlyos nővérihiányt. A kórházi intenzív ellátás az egészségügyi szolgáltatásnak ún. munkaerő-intenzív formáját jelenti. Elterjedésével a munkaerő képzettsége, kulturáltsága és motiváltsága meghatározó jelentőségűvé válik a modern betegellátási technika eredményes kihasználásában.

A röviden jellemzett gyors és folyamatos társadalmi változások hatására a munkaszervezés gyengeségei felerősödnek, a munkahelyi társadalmi kapcsolatok alakulása és minősége nagyobb jelentőségűvé válik a kórházi szervezet zavartalan működése, illetve a megfelelő betegellátás szempontjából. Ez a magyarázata annak,

hogy a jelen tanulmányban a fő figyelmet a nők munkával szembeni beállított-ságára fordítjuk. Az ellátástechnológia hatásait a munka tartalmával és a munkafeltételekkel kapcsolatos véleményeken keresztül igyekeztünk megragadni.

3. A VIZSGÁLT TERÜLET ÉS MÓDSZEREK

A kutatásra a Pécsi Orvostudományi Egyetem* klinikáin és Központi Intenzív Osztályán (KIO) került sor.¹³ Az egyetem az elsők között volt az ország egészségügyi intézményeinek sorában, ahol az intenzív betegellátást bevezették.

A nővéri munkát közvetlenül befolyásolja a *betegforgalom*. Az ágykihasználás szinte minden klinikán (kivéve a Gyermekklinikát és az intenzív egységeket) magas, amely az intézmény zsúfoltságát és a nők magas munkaterhelését jelzi. Ezt tovább súlyosbítja a *nővérhány*, a hosszabb-rövidebb ideig távollevők magas aránya és a jelentős arányú fluktuáció.** A nővérhány miatt gyakori a „hosszúzás” (két műszak vállalása), a szabadnapokon és a munkaszüneti napokon kényszerűen végzett munka. A normál ellátási egységekben az is rendszeressé vált, hogy a szak-képzett nők segédnővéri feladatokat látnak el, és fordítva. Paradox módon a nővérhány fenntartása ugyanakkor találkozódik a nők személyes érdekeivel, mivel a belső helyettesítési pótlék az alacsony keresetek kiegészítésének fontos forrása lett. A belső helyettesítések elosztása a vezetés és a nők közötti konfliktusok egyik fő területe. A nővérhány a jelenlevő és dolgozó nők számára jelentős informális befolyást biztosít, amellyel élnek is: az érdekérvényesítésnek ez az egyik eszköze. Az érdekkonfliktusok a vezetés és a nők között gyakran „ideológiai” formát öltenek: a vezetés a nővéri munka hivatás jellegét hangsúlyozva várja el a többletteljesítményt, a nővér viszont az őt megillető jogokat állítja szembe ezzel. A konfliktus átmeneti feloldásának egyik módja az egyetemi hallgatók alkalmazása hétvégi munka, ügyeleti szolgálat ellátására.

A nők *korösszetétele*, *pályaideje* (60 százalékuk 30 év alatti és 10 évnél kevesebb ideje dolgozik nővérként) és egyetemi szolgálati ideje (70 százalékuk 10 évnél rövidebb ideje dolgozik az egyetemen) olyan mechanizmust sejtet, amely a középkorú, nagy tapasztalatú nővéreket mintegy „kiszelektálja”. Ebben feltehetően fontos szerepet játszanak olyan tényezők, mint a növekvő családi igénybevétel és az előrelépési lehetőségek teljes hiánya.

A nők 40 százaléka *középiszkolai* végzettségű és szakképzett, 25 százalékuk szakképzetlen, akik nagyrészt a 8 általánost (57%) végzettek közül kerülnek ki. A szakképzettség és az iskolai végzettség eltérései egyúttal a nők *belső társadalmi rétegződését* is kifejezik: az intenzív (és aneszteziológus) nők képezik az „elit csapatot”.

A nők felének keresete 1975-ben 2000 Ft-ot nem haladta meg.¹⁴ A nők 45 százaléka házas, feltűnően magas az elváltak és különélők aránya (13%, a belgyógyászati csoportban 20%). A gyermekeik számát tekintve hasonló arányban fordulnak elő közöttük az egy-, illetve a kétgyermekesek. A nők 80 százalékának

* Az egyetemnek 2600 dolgozója, 1300 hallgatója van. Az évi betegforgalom meghaladja a 40 ezret, a járóbeteg-forgalom pedig 305 ezer körül mozog. A klinikák a város területén szétszórtan helyezkednek el és fizikai állapotuk jelentősen különbözik. Ez a helyzet befolyásolja a modernizálási törekvéseket, a betegellátás szervezését és a nők munkakörülményeit is.

** A vizsgálat évében, 1975-ben, a főfoglalkozású nők 36%-a lépett ki. Különösen magas volt a segédnők fluktuációja: 84%-uk cserélődött. A nővérhány legkevésbé az intenzív egységeket és a gyermekgyógyászati egységeket sújtja.

apja *fizikai* dolgozó. (A velük együtt dolgozó orvosok 19 százaléka jött fizikai dolgozó családból.) A házas nővérek többségének *férje ugyancsak fizikai munkás*.

A nővérek túlnyomó többsége (81⁰/₀) Pécssett lakik és közel felének (44 százalékuknak) nincs saját lakása. Többségük *albérletben*, kisebb részük nővérotthonban lakik.

A nővérek többségének (70 százalékának) volt előző munkahelye: egy részük *fizikai munkás volt* az ápolói munkakört közvetlenül megelőzően. Pályafutásukat tekintve a jelentős részük (53 százalékuk) mindig az egészségügyben és nővéri munkakörben dolgozott. Ugyancsak jelentős arányban fordulnak elő közöttük olyanok (47⁰/₀), akik többször változtattak pályát, mielőtt nővéri munkakörbe kerültek az egyetemen. Tehát a nővérek *47 százalékának fizikai munkás múltja is van*. A pályaváltások és a megelőző munkahelyek száma szorosan összefügg. Mindez az egyéni múlton keresztül a nővéri pálya nagyfokú instabilitására hívja fel a figyelmet.

Vizsgálatunk 299 nővérrre terjedt ki. Közülük 81-en intenzív egységben, 218-an normál ellátást nyújtó osztályokon dolgoztak. A vizsgálat a szociológiai felmérések egyik leggyakrabban használt eszközével, kérdőívvel készült.¹⁵ Az adatokat *első* lépésben *leíró statisztikai* módszerekkel dolgoztuk fel. Ez lehetővé tette, hogy a kutatás során alkalmazott alapidimenziókban (pl. technológiai változók stb.) elemezzük a nővérvéleményeket. Az adatok feldolgozásának *második* fázisában a munkatevékenységet mint *több dimenziós jelenséget* vizsgáltuk a nővérvélemények tükrében. Az elemzéshez egy több változós matematikai modellt: a *cluster-analízis* egy eljárását alkalmaztuk, amely egyben a probléma más irányú logikai megközelítését is jelentette.¹⁶ Az adatok értékelése során a cluster-analízisnél nyert változók, valamint a fő- és közreható változók közötti összefüggéseket elemeztük. Ehhez szintén több dimenziós matematikai-statisztikai eljárást alkalmaztunk, a több dimenziós kontingenciatáblák kiértékelésének *Kullback-féle* módszerét.¹⁷ Az eredmények bemutatásában a leíró statisztika és a cluster-elemzés módszereit együttesen használjuk fel.

4. AZ ELLÁTÁSTECHNOLÓGIA – A MUNKA TARTALMA ÉS A MUNKAFELTÉTELEK AZ INTENZÍV ÉS A NORMÁL BETEGELLÁTÁSBAN (A kutatás előfeltevései)

A kutatás egyik legfontosabb kérdése *annak értelmezése, hogy a fő változónak, a betegellátási technológiának általában és ezen belül az intenzív és a normál (vagy hagyományos) ellátásnak milyen sajátosságai vannak*. Konkréten: ezek az ellátás-technológiai típusok mennyiben kezelhetők homogénnek vagy mennyiben mutatnak olyan differenciált vonásokat, amelyekkel a vizsgált összefüggések feltárása során számolnunk kell. Felfogásunk szerint az ellátástechnológia olyan *objektív és dinamikus összefüggérendszer* jelent,¹⁸ ahol a következő alapvető dimenziókat érdemes kiemelni:

1. Az alkalmazott betegellátási eljárások eredményeinek *előreláthatósága*, amely végső fokon attól függ, hogy mennyire ismerjük a betegnek és betegségének az egészség valamely mértéke elérése szempontjából releváns természetét. Más szavakkal: ez az elemzési kategória betegség természetének *megértettségi* fokát fejezi ki, és így az alkalmazott ellátástechnológia a *jó megértett és a nem jól megértett* fokozatok szerint minősíthető. Ez a dimenzió tehát az alkalmazott ismeretek és felkészültség színvonalát reprezentálja.

2. A *variabilitás* a dinamikus kapcsolat másik oldalának, a beteg állapotának leírására szolgál. A variabilitás a betegségi állapotnak, belső folyamatainak és más jellemzőinek változékonyságát fejezi ki. Röviden: azt mutatja, hogy a „beteganyag” *ennyiben kezelhető standardizált módon, vagy mennyiben igényel folyamatos és állandó alkalmazkodást*. Kifejezhető ez a *stabil–instabil* fogalompárral is.

Azok az ellátási egységek, amelyeknél az alkalmazott technikák eredményei kis-mértékben láthatóak előre és ahol a „beteganyag” változékonysága magas fokú: *nem rutin* technológiai típusként foghatók fel (intenzív ellátási egységek), míg az ezzel ellentétes (stabil) „beteganyagot” ápoló, gyógyító egységekre (normál ellátási egységek) a *rutin technológia* alkalmazása jellemző. (Ebben az értelemben használjuk az „*ellátástechnológiai* típusok” terminológiát.)

Számolnunk kell azonban azokkal az eltérésekkel, amelyek a *rutin technológiai típuson belül* a vizsgálatba bevont sebészeti, belgyógyászati és gyermekgyógyászati ellátás között fennállnak.¹⁹ Ezért további részdimenziókat különböztettünk meg. A *variabilitást* a következő két komponensre bontottuk:

a) a betegek állapotának súlyossága mint *munkaprobléma* (és/vagy a beteg nem egészségügyi okokból, hanem például életkorából adódóan inkább ápolási, mint betegközpontú megközelítést igényel), azaz milyen mértékű a beteg ellátásához szükséges *direkt ápolási munkaráfordítás*. Világos, hogy minél kevésbé stabil a beteg állapota, minél súlyosabb állapotban van, vagy (életkorából adódóan is) minél kevésbé képes önellátásra, annál magasabb a direkt munkaráfordítás igénye.

b) A beteg állapotának súlyossága mint *alkalmazkodási probléma* (a sürgősségi helyzetek frekvenciája, a szoros megfigyelést igénylő betegek aránya és/vagy a beteg életkori státusából adódóan), milyen mértékű a nővérré háruló folyamatos *alkalmazkodás terhe*. Könnyen belátható, hogy ez annál nagyobb, minél súlyosabb, esetlenebb a beteg állapota, minél kevésbé képes (életkorából adódóan is) az ön-ellátásra.

Továbbá: az „előreláthatóságból” kiemeltük az *ápolási ítéletalkotás* összetevőit: a nővéri döntéshozatal gyakorisága, az orvosnak tett javaslatok gyakorisága a beteg ellátásával kapcsolatban, az ápolás hozzájárulása a beteg állapotának javulásához. Azaz milyen mértékű a nővérral szemben támasztott önálló, egyéni cselekvés igénye. Ez a munka alkotó jellegének lényeges összetevője, ezért a *kreativitás* kifejezéssel jelöltük. Arról van szó ugyanis, hogy minél kevésbé láthatók előre az ellátási technikák alkalmazásában az eredmények és nehézségek, annál nagyobb mértékben van szükség a nővérek önállóságára (képeség a sürgős beavatkozás szükségességének eldöntésére és tényleges megtételére).

Az elmondottak értelmében intenzív ellátásról akkor beszélünk, ha a fenti három összetevő maximális „értéket” vesz fel, azaz maximális direkt ápolási tevékenységgel és alkalmazkodási teherrel kell számolni, miközben a nővérek nagymértékben kell saját megítélésére támaszkodni. A normál betegellátásban viszont az ápolástechnológia összetevői különböző sajátosságokat mutatnak: 1. A *kreativitás*ban az intenzív ápoláshoz a legközelebb a belgyógyászati jellegű ápolás áll, mindkettőtől távol és egymáshoz közel helyezkedik el a sebészeti és a gyermekgyógyászati ápolás. 2. A *direkt ápolási* munkaráfordítást tekintve az intenzívhez a legközelebb a gyermekgyógyászati és a sebészeti ápolás áll, mindháromtól távol van a belgyógyászati ápolás. 3. A nővérré háruló *alkalmazkodás* igényét tekintve az intenzívhez a gyermekgyógyászati ápolás áll közel és mindkettőtől távol van a sebészeti és a belgyógyászati ellátás. (Ennek megfelelően beszélünk „*ápolástechnológiai* típusokról”.)

Az ily módon meghatározott kórházi technológiának a nővéri munkára gyakorolt *feltételezhető* hatásai a következők lesznek: 1. Azokban az egységekben, ahol az alkalmazott eljárások eredményei nem láthatók előre, és a beteganyag nagymértékben változó: a munka tartalmasabb, nagyobb egymásrautaltságot követel, lehetőséget ad a szakmai és általános műveltség gyarapítására, magasabb keresetek érhetőek el, sőt a felettes hozzáértése, szaktudása is magasabb mint ott, ahol az eljárások eredményei jól tervezhetők és a beteganyag stabil. Ezzel szemben mind a fizikai, mind pedig a szellemi és idegi igénybevétel magasabb, a munkakörülmények pedig kedvezőtlenebbül alakulnak. 2. A normál ellátási egységekben a munka tartalma és feltételei nem rendeződnek határozott tendenciába. Egyaránt számolnunk kell a tartalmasabb és kollektív tevékenységet igénylő munkák előfordulásával, valamint ezek hiányával.

5. TECHNOLÓGIA ÉS MUNKA²⁰

Az *ellátástechnológia* jelentősen befolyásolja a *munka tartalmára* és feltételeire vonatkozó véleményeket* – a felettséssel való kapcsolat kivételével. Az egyes ápolási tevékenységek tartalmának alakulásában a *technológiai meghatározottság egyértelműen* megmutatkozik. Az *ápolástechnológia* erőteljesen befolyásolja a munkai igénybevétel alakulását, bizonyos szerepet játszik a munkafeltételekről és a munkatársi kapcsolatokról alkotott nővérvéleményekben, *nem befolyásolja viszont a nővérfeltes tevékenységének megítélését.*

A *közreható változók közül a szakképzettség és a kereseti szint* a 30 év alattiak csoportjában befolyásolja leginkább a *munkafeltételekről* alkotott véleményeket, míg a 30 év felettieknél a *kereseti szint a felettes* tevékenységének megítélését befolyásolja.

Ezeket az összegzett megállapításokat a következőképpen értelmezhetjük:

a) *Az intenzív betegellátás bevezetése a nővéri munka tartalmi gazdagítására vezetett.*

A munka változatosabb, nagyobb lehetőséget ad az ismeretek alkalmazására, új ismeretek szerzésére, új munkamódszerek kidolgozására, a szaktudás, a képességek fejlesztésére, mint a normál betegellátás. A normál betegellátás tartalmi jegyei különböznek az intenzívtől és kedvezőtlenebb képet mutatnak, ugyanakkor bizonyos területein pozitív tendenciák is tapasztalhatók. Különösen a belgyógyászati ellátás „lazább szerkezete”: az elnyújtottabb ellátási folyamat, amely tele van diagnosztikai és terápiás alternatívákkal, miközben az orvosok több feladatot delegálnak a nővéreknek, nagyobb lehetőséget nyújt az önálló, alkotó jellegű munkára, mint a merevebb sebészeti és gyermekgyógyászati ellátás. A sebészetenél az osztályos nővér a kritikus feladatok végzéséből (operáló team) kizárt, a súlyos állapotban levő betegek pedig már az intenzív részlegre kerülnek – a hangsúly a rutin feladatok (rutinmunka) ellátására, a gyermekgyógyászatban pedig még emellett a beteganyag rutin ápolási és magatartás-kontrolljára helyeződik. (3. táblázat)*

* A munka tartalmáról és feltételeiről kapott véleményeket két módon elemeztük: a) a cluster-analízissel nyert véleménycsoportok összefüggését a technológiai változókkal, kiszűrve azon közreható változók (iskolai végzettség, szakképzettség, kereset, pályaidő, gyermekszám) hatásait, amelyek tekintetében az egyes nővércsoportok jelentősen különböznek egymástól. b) A válaszok százalékos megoszlását a technológiai változók szerint, annak megállapítására, hogy a véleménycsoportok eltéréseit mely jellemzőkre adott válaszok különbségei váltják ki.

* A 3. és a következő, 4. sz. táblázatban szereplő adatok egy kilenc fokozatú skála felső értékeire (7–9) adott válaszok százalékos megoszlását mutatják.

*A technológia és a munka tartalmának jellemzői
(A nővérvélemények tükrében)
(%)*

ELLÁTÁSTECHNOLÓGIA	INTENZIV	NORMÁL			
		Bel	Seb	Gyermekgy.	Normál összesen
Kérdés: Jelenlegi munkája milyen mértékben foglalja magában az alábbiakat?					
Változatosság	73	57	42	23	40
Függetlenség	44	52	43	47	47
Felelősség	84	94	83	83	85
Ismereteinek és tapasztalatainak hasznosítási lehetősége	68	68	56	50	55
Új és jobb munkamódszerek kidolgozásának lehetősége	46	16	15	7	12
Új dolgok tanulásának szükségessége	87	64	61	54	60
Érdekes munka	87	83	79	70	77
Képességei kifejlesztésének a lehetősége	74	63	42	38	47

b) Az intenzív ellátás növeli a kölcsönös egymásrautaltságot a munkában és ez érezteti hatását az egymás iránti személyes érdeklődés területén is.

Az intenzíves nővérekre a „team” munka és az ezen kifejlődő összetartozás és kollektivitás magas színvonala jellemző. Ezt azonban nem lehet kizárólag a technológia jellegével magyarázni. Erre utal egyebek mellett az is, hogy az intenzíves és a többi ápolástechnológiai csoport összehasonlításában a különbségek eléggé elmosódnak. A munkatársi kapcsolatokat feltehetően jelentősen befolyásolják a fluktuáció, a nővérhány mellett a munkahelyi légkör más, jelen vizsgálat során nem érintett tényezői is.

c) Az intenzív ellátás pozitív irányban befolyásolja a keresetet és a munkában rejlő lehetőségeket.

Ez abból a bérpolitikából is következik, amely az intenzívesek részére (magasabb pótlékkal) magasabb fizetést biztosít, nemkülönben abból a funkcionális követelményből, amely a szaktudás fejlesztését előtérbe állítja és ezen keresztül befolyásolja az általános műveltség gyarapításának lehetőségét. A foglalkoztatás biztonságát a nővérek pozitívan ítélik meg, ami a szocialista foglalkoztatási és munkaerőpolitika természetes hatásának tekinthető.

A kereset megítélését illetően az intenzívesektől erősen különbözik a belgyógyászati és sebészeti csoport. A szaktudás fejlesztésének lehetőségében a sebészeti és a gyermekgyógyászati csoport tér el leginkább az intenzívesektől. Bár a belgyógyászati nővéri munka tartalmilag gazdagabb és több lehetőséget ad a szaktudás fejlesztésére, a keresetek ugyanakkor kedvezőtlenül alakulnak. A sebészeti ápolási munka rutinizálódásának negatív hatásait tovább fokozzák a viszonylag alacsony nővér-keresetek. A gyermekgyógyászati nővéri munka viszont a szakmai és az általános műveltség fejlesztési lehetőségében korlátozott. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy magas a direkt ápolási munka és a beteganyag kontrolligénye, másrészt az erre hivatkozó orvosi-vezetési szemléletnek tulajdonítható, amely kizárólag az adott feladatok ellátását szorgalmazza és nem tartja fontosnak a tanulási, művelődési lehetőségek biztosítását.

d) A nővérfelettes – a közvetlen felettes – tevékenységének értékelését az ellátástechnológia jellege nem befolyásolja.

A közvetlen vezető vagy a nővérfelettes vezetési módszereinek értékelésében az ellátástechnológiánál összetettebb tényezők játszanak szerepet. Sajnos a jelen kutatás keretei nem tették lehetővé mindazon tényezők bemutatását (pl. a döntésekben való részvétel mértéke, a társadalmi szervezetek vezetői és a szakmai vezetők közti kapcsolatok, a vezető kiválasztás és az előrejutás rendszerének működése stb.), amelyek hatást gyakorolnak a vezetési tevékenység tartalmára és módszereire. Mégis említésre méltónak tartjuk, hogy a nővérek és a nővérfelettesek viszonyában legtöbb konfliktus és feszültség a helytelen bérezési gyakorlatból származik. Azaz, a beosztott nővérek nem tartják igazságosnak azokat a módszereket és eljárásokat, amelyeket közvetlen vezetőik munkájuk elismerése és jutalmazása során alkalmaznak.

e) Az intenzív ellátás nem jár együtt a nővérek munkaigénybevételének növekedésével.

Előfeltevésünkkel szemben a nővérek úgy vélekednek, hogy a normál ellátáshoz viszonyítva az intenzív ellátásban nem nagyobb az igénybevétel. (4. sz. táblázat.) Az ápolástechnikai csoportok közül a belgyógyászatban dolgozók tartják legmagasabbnak a munkaigénybevételt, holott ez az intenzív és a gyermekgyógyászati osztályokon dolgozók körébe lenne kézenfekvő. Sőt az utóbbiak a munkaigénybevételt viszonylag alacsonynak tartják. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell arra a jelenségre, hogy a vizsgálat időpontjában a belgyógyászati részlegekre jellemző magas fluktuáció fokozott munkaterhelést jelentett az ottmaradók számára. A munkavégzés fizikai körülményeit és a szociális ellátottság színvonalát a nővérek kivétel nélkül minden betegellátási területen negatívan értékeli, azaz elmarasztalják.

4. sz. táblázat

A technológia és a munkaigénybevétel
(A nővérvélemény tükrében)
%

ELLÁTÁSTECHNOLÓGIA	INTENZÍV	NORMÁL			
		Bel	Seb	Gyermekgy.	Normál összesen
Kérdés: Milyen mértékben jellemző az Ön munkájára					
Munkafeladatokkal való túlterheltség	50	69	44	33	49
Fizikailag fárasztó munkafeladatok	58	77	66	60	66
Szellemileg fárasztó munkafeladatok	54	52	28	48	45
A munkával kapcsolatos balesetek és betegségek valószínűsége	39	34	34	19	30
Képzettségének meg nem felelő munkafeladatok kényszerű végzése	23	41	35	45	38
Erős lelki, érzelmi igénybevétel	45	63	49	57	57
Lehetőség, hogy kis időre elhagyja munkahelyét	12	3	13	2	8
Megfelelő munkaidő	61	77	77	77	76
Jó fizikai körülmények	20	27	21	31	24
Jó munkahelyi szociális feltételek	12	17	22	13	18

NÉHÁNY TANULSÁG ÉS KÖVETKEZTETÉS

A kutatás esettanulmány jellege és egyéb módszertani sajátosságai csupán bepillantást engedtek abba a bonyolult összefüggésrendszerbe, amely a nővéri munka és az ellátástechnológia közötti kapcsolatokat meghatározza. A vizsgálat során kapott kutatási tapasztalatok felhívják a figyelmet a további elemzést igénylő kérdésekre, és segítenek az újabb előfeltevések megfogalmazásában.

A nővérek helyzetét és beállítottságát – a vizsgálat idején – döntő mértékben befolyásolták az olyan tényezők, mint a nővéri és kisegítő személyzet jelentős hiánya és főként az ennek hatására kialakuló nagymértékű munkamegterhelés. Ezt a kedvezőtlen helyzetet tovább rontotta a kórházi munkaszervezés kezdetleges színvonala. Ezek a tényezők abban is közrejátszottak, hogy a betegellátás technológiáinak a nővéri munkára gyakorolt hatásai nem tisztán, hanem egyéb tényezők hatásaival együtt jelentkeztek. Az egyéb tényezők hatásai közül elsősorban arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a kórházi szervezet működésének tanulmányozása során nem lehet elvonatkoztatni a szervezeten belüli és kívüli társadalmi-gazdasági folyamatoktól. Ez a kutatási megközelítés még az olyan egyszerű és közvetlen kapcsolatokra is érvényes, mint az ápolástechnológia és a munka tartalma közötti összefüggések (pl. az intenzív ellátástechnológiára jellemző tartalmas és változatos munkafeladatok által eredményezett elégedettséget csökkentheti a hiányzások következtében fellépő fokozott munkateher). Még erősebben érvényesülnek a kórházi szervezet társadalmi-gazdasági környezetének hatásai a munkatársi kapcsolatok, a közvetlen felettesel való viszony, az előrejutási lehetőségek, a döntésekben való részvétel területén.

A technológiai és a társadalmi-gazdasági folyamatok hatásainak együttes figyelembevételére van szükség ahhoz, hogy megértsük egy olyan összetett és fontos jelenség természetét, mint a nővérek munkával való elégedettsége.* Az elégedettség fokának meghatározására azok az eltérések szolgáltak, amelyek a nővéreknek a munkával szemben támasztott igényei és azok kielégítésének lehetőségei között fennállnak. A nővérek igényei között egyértelműen az első helyen a megfelelő munka szerepelt, második helyen a megfelelő munkatársak, harmadik helyen pedig a kereset. A megfelelő felettes a negyedik helyen, a munkaigénybevétel és munkakörülmények az ötödik helyen, az előrejutási lehetőségek pedig az utolsó helyen álltak.

A nővérek munkával szemben támasztott *igényeit* – a kereset kivételével – a technológia jellege *nem befolyásolta*. A munkával szembeni igények *kielégítésének lehetőségeinél* más a helyzet: az ápolástechnológia jellege *nagymértékben befolyásolta* a munka tartalmának és a munkatársi kapcsolatoknak az alakulását, *nem* gyakorolt viszont hatást a közvetlen felettes tevékenységének megítélésére, valamint a munkakörülmények és a munkaigénybevétel értékelésére. Miután a munkával szembeni nővérigények között a munka tartalmára irányuló domináltak, ezért részletesebben a *munka tartalmával való elégedettséggel* foglalkozunk.

Az intenzív ellátástechnológia nagymértékben alkalmas a munka tartalmával kapcsolatos fokozott igények kielégítésére. Bevezetésével a nővéri munka gazdagabbá, alkotóbbá vált: a normál betegellátás technológiájára jellemző ápolói mun-

* A munkával való elégedettség vizsgálatában a következő módszert alkalmaztuk: a nővérek munkával szembeni igényeinek szerkezetét összehasonlítottuk a kielégítésükre szolgáló lehetőségekkel. Az igények és lehetőségek eltérései jelentették a munkával való elégedettség különböző fokozatait.

kához képest a munka változatosabb, nagyobb lehetőséget ad a szaktudás és az egyéni képességek felhasználására, az új ismeretek elsajátítására és alkalmazására. A munka tartalmával való elégedettség részletesebb vizsgálatából azonban lényegesen változatosabb kép tárul elénk. A technológiai különbségeken túl nem csupán a már idézett nagymértékű hiányzások következtében fellépő fokozott munkaterhek idézhetnek elő eltéréseket a munka tartalmával való elégedettség színvonalában. További jelentős differenciák származnak például az ápolási területek típusaiból. Általában igaz, hogy a normál ellátási technológia keretében végzett munkák tartalma kevésbé vonzó, és az itt dolgozó nővérek elégedetlenebbek a munkájukkal, mint az intenzív egységekben dolgozó társaik. Azonban a munka tartalmával való elégedettség korábbi leegyszerűsített jellemzése (intenzív ellátás = munka tartalmával való elégedettség; normál betegellátás = munka tartalmával való elégedetlenség) további differenciálást igényel. A normál betegellátás technológiájának vizsgálata a belgyógyászat, sebészet és gyermekgyógyászat területén felhívta a figyelmet arra, hogy az intenzív betegellátáshoz hasonlóan, a munka tartalmával jelentős mértékben elégedettek a belgyógyászatban dolgozók. Elmondható, hogy a munka tartalmával legnagyobb mértékben elégedett nővérek az intenzív betegellátási és a normál betegellátáshoz tartozó belgyógyászati osztályokon találhatók. A munka tartalmával elégedetlen nővérek pedig elsősorban a normál betegellátáshoz tartozó gyermekgyógyászatban és sebészetben vannak.

A munkával és ezen belül a munka tartalmával való elégedettség vizsgálatának jelentősége abban áll, hogy felhívja a figyelmet a nővérigények kielégítettségének színvonalára. A jelen vizsgálat és a mindennapos kórházi tapasztalatok szerint is, a munkával szembeni igények kielégítettségének mértéke jelentős hatást gyakorol a munkával szembeni nővérbeállítottságokra. A munkával elégedett nővérek – miután hivatásjellegű munkáról van szó – pozitív beállítottságot tanúsítanak a betegápolásban. Ezzel ellentétben, a munkával szembeni igényeik elhanyagolása miatt elégedetlen nővérek körében főleg a visszahúzódó vagy közömbös magatartás figyelhető meg. A munkájukkal elégedetlen nővérek magatartása jelentős mértékben eltér a nem kórházi szervezetekben dolgozó munkások magatartásától. Közismert, hogy a gazdasági szervezetekben a munkájával elégedetlen munkások gyakran folyamodik a teljesítmény fékezéséhez, vagy egyszerűen kevesebb figyelmet fordít munkájára, illetve a munkavégzéssel kapcsolatos különböző technológiai előírásokra. Ezzel szemben a munkával elégedetlen nővérek – munkájuk hivatásjellege következtében – másképpen adnak hangot tiltakozásuknak: gyakrabban hiányoznak rövidebb-hosszabb ideig a munkahelyükről, vagy kilépnek.

A nővérek munkával szembeni igényeinek és a kielégítésükre szolgáló lehetőségeknek az egyeztetésében fontos szerepet játszik a kórházi demokratizmus. A különböző típusú döntésekben való részvétel igénye szorosan összefügg a nővérek számára rendelkezésre álló részvételi lehetőségek alakulásával. Ennek megfelelően a nővérek részvételi igénye azokon a területeken fejlett, ahol valóban építenek is közreműködésükre (pl. a munka megszervezése, a munkakörülmények javítása). Nem kívánunk részt venni ugyanakkor az olyan döntésekben, amely a klinikai és kórházi szervezetben belüli helyükkel, státusukkal, előrelépési lehetőségekkel kapcsolatosak. A részvétellel kapcsolatos nővérigénynek és a részvételi lehetőségek viszonyának figyelemmel kísérését és egyeztetését a munkahelyi vezetés egyik legfontosabb feladatának tartjuk. A változások elindítása természetesen nem csupán a szakmai vezetés feladata, és eszközei is korlátozottak. Az első és legfontosabb lépések egyikének tartjuk például a szakszervezet választott testületeiben a nővé-

rek arányos képviselőtének megvalósulását és a jelenleg érvényesülő „orvos-centrikusság” enyhítését. Ily módon a szakmai vezetés mellett a társadalmi vezetés is bekapcsolódna abba a „párbeszédbe”, amelynek célja a nővérigények jelenleginél jobb megismerése és kielégítése. A nővérek munkával szembeni differenciált igényeknek ismeretében a klinikai és kórházi vezetés sikeresebben oldhatná meg az ápolási követelmények és a nővérigények egyeztetését. Ennek következtében megnőne a nővérek közvetlen részvételének színvonala a kórházi illetve klinikai szervezetben. Ennek hatására nem csupán az orvos–nővér kapcsolat partner jellege fokozódna, hanem a nővéri pálya hivatásjellege is erősödne. E változások hatására minden bizonnyal mérséklődne a nővérihiányzás és a fluktuáció napjainkban is magas aránya, amely már önmagában is pozitívan befolyásolná a betegellátás és a kórházi ápolás színvonalát.

JEGYZETEK

¹ Az egészségügyi miniszter (19/1975./Eü. K. 12.) számú utasítása a gyógyító-megelőző intézményrendszer szervezetének és működésének továbbfejlesztéséről. (Eü. M. Gyógyító-megelőző Ellátási Főosztály kiadványa. Budapest 1975.)

² A progresszív betegellátás lényege: a betegeket állapotuk, ellátási igényeik szerint csoportosítják és olyan ellátási szintre kerülnek, ahol gyógyulásukhoz a személyi és a tárgyi feltételek optimálisak. (Jakab T., Lencz L., Forgács I. [szerk.]: Az intenzív betegellátás. Medicina 1975. 19. old.) Hazai viszonyaink között a progresszív betegellátás két szintje alakult ki: az *intenzív* és a *normál* (hagyományos) ellátás. Az intenzív ellátás szervezeti megjelenését illetően maga is kettős: a) önálló, többnyire *interdiszciplináris intenzív betegellátó osztály* (IBO), amely az alapbetegség kezelésén túl az intenzív ápolás, intenzív megfigyelés és intenzív kezelés eljárásainak egységes és egyidejű alkalmazásával az életveszélyben levő betegek részére biztosít ellátást; b) *normál* (hagyományos) osztályokon létesített *őrző* egység, amely az átlagosnál súlyosabb, potenciálisan veszélyeztetett betegek részére alapbetegségük legmagasabb szintű ellátásán túl intenzív ápolást és intenzív megfigyelést biztosít, de mivel vitális funkcióik nem borultak fel, intenzív kezelést nem igényelnek. (Aczél György: A progresszív betegellátás és fokozatai; az intenzív betegellátás helye a progresszív betegellátási rendszerben. Lásd Varga P., Btáge Zs., Giacinto M., Széll K. [szerk.]: Az intenzív betegellátás elmélete és gyakorlata. Medicina 1977. 19–24. old. és Varga Péter: Az intenzív betegellátás elvi-szervezeti kérdései. Uo. 25–40. old.)

³ Joban Béla: Az ápolónő és védőnő kérdéscről. A. M. Kir. Orsz. Közegészségügyi Intézet Kiadása. Budapest 1929. 56. és 61. old.

⁴ Scholtz Kornél: A trianoni Magyarország egészségügye. III. Adatok az egészségügyi szolgálat fontosabb szerveiről és azok szolgáltatásáról. Népegészségügy, XXII. évf. 14. sz. 1941. 88o. old.

⁵ Hahn Géza: A betegápolás története. Lásd dr. Schwarczman Pál: Ápolástan. I. köt. Medicina 1968. 22. old. A harmincas években a nővérek többségének hihetetlenül rossz munka- és életfeltételeiről képet kapunk, ha belelapozunk a *Betegápolásügy* című lap szinte bármely számába.

⁶ Ebben az időszakban a nővéri munkaerőigények kielégítésére ezeket kellett gyorsított ütemben kiképezni. A beiskolázottak jelentős hányadának előképzettsége még a 8 általánost sem érte el. A képzőkbe rátermettség, megbízhatóság alapján történt a felvétel, majd hat hét próbaidő után döntöttek el az alkalmasságot. A képzési idő gyakran csak hat hónapot tett ki, majd a tanulókat kihelyezték a kórházakba és munka mellett fejezhatték be a tanulmányaikat. (Kiss Károlyné: Közel 20

esztendő a középfokú egészségügyi szakoktatás szolgálatában. `Egészségügyi Munka. XX. évf. 6. sz. 184–190. old.)

⁷ *Kovácsics János*: Az egészségügyi oktatás. Népegészségügy, LI. évf. 2. sz. 73–81. old. és *Kovácsics J., Lukács J.*: A szocialista egészségügyi oktatás 20 éve. Népegészségügy, XLVI. évf. 4. sz. 99–105. old.

⁸ 1963-ban a dolgozó ápolónők 13⁰/₀-a, a rtg. asszisztensek 47⁰/₀-a, a laborasszisztensek 60⁰/₀-a volt érettségizett. (*Benson Róbert*: Az egészségügyi dolgozók egyes munkaügyi adatai I. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1964. 3. sz. 21. old.)

⁹ Az ápolónők társadalmi származás szerinti összetételétől lényegesen eltérő képet és ellenkező tendenciát mutat a kórházi partnereké, az orvosoké. *Lukács Jenő* adatai szerint 1960-ban a kórházban dolgozó orvosok 43,7⁰/₀-a, az egyetemeken 42,1⁰/₀-a jött fizikai dolgozó családból, 1968-ban pedig 35,8⁰/₀-a, illetve 33,0⁰/₀-a. (*Lukács J.*: Az orvosok strukturális viszonyainak néhány kérdése. Népegészségügy, LII. évf. 1. sz. 13. old.) *Huszár Tibor* és munkatársai által végzett orvosvizsgálat hasonló eredményeket hozott. Az egészségügyi igazgatásban és a körzetben 50⁰/₀ feletti az első generációs értelmiségi. Ezek mellett még két olyan intézmény van (a KÖJÁL és a rendelőintézet), ahol az alapfokon iskolázott családból indulók aránya magasabb, mint az értelmiségi származásúaké. A többi intézményt a diplomás családból indulók dominanciája jellemzi. Közöttük is legzártabb a felsőoktatás és a kórház, az itt dolgozók közel fele második vagy harmadik generációs értelmiségi. (*Bánlaky P., Kérész Gy.-né, Solymosi Zs.*: Orvosok, orvosi tevékenységek és munkaterületek. Megjelenés alatt.)

¹⁰ Lásd ezzel kapcsolatban: *Benson Róbert–Cserba László–Horváth Dávid*: A munkaerővándorlás vizsgálata. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1968. 5. 2. 234–249. old., *Benson R.–Tóth A.-né*: Az 1968. évi munkaerővándorlás. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1969. 7. 2. 234–249. old., *Kelemen J.–Sárdi I.*: Az 1970. évi munkaerővándorlás. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1971. 9. 4. 506–516. old. és *Kelemen J.–Sárdi I.*: Az 1972. évi munkaerővándorlás. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 11. 3. 290–303. old.

¹¹ „Az egészségügyi munkaerőhelyzet.” Egészségügyi Gazdasági Szemle, 15. 3. 296–311. old. (Összeállította: Horváth Dávid és Kelemen Jolán)

¹² Mindehhez társul, hogy nem sokat sikerült változtatni a nővéri munkával szemben a múltból átörökölt, a társadalom bizonyos rétegeiben még ma is élő előítéleteken, amelyek a nővéri munkát piszkos, szolgálati tevékenységnek tekintik. Ez az előítélet érezteti a hatását a munkahelyeken. (Létezõ, lekezelõ bánásmódot a vizsgálatunk adatai szerint a nõvérek egyharmada észlel mind az orvosok, mind az asszisztensek részérõl.)

¹³ A KIO az I. sz. Sebészeti Klinika õrzõ egységébõl fejlõdött ki és az 1966-ban átadott új 400 ágyas modern klinikai tömbben vált önálló osztállyá. Jelenleg két részleggel (sebészeti és belgyógyászati) működik, sebész vezetés alatt. A KIO mellett jöttek létre a szakági intenzív egységek is, elsősorban a sebészeti jellegű klinikákon, a Gyermekklinikán és az Idegklinikán. Ez a helyzet tükrözi az országosát is, amennyiben nálunk a progresszív betegellátás bevezetése nem járt együtt a szakági szerveződés feloldásával. Az intenzív ellátást az interdiszciplináris IBO-ok és a szakági intenzív egységek képviselik, az ellátás normál szintjét pedig a hagyományos módon szervezett szakági osztályok adják. Ezek többé-kevésbé megfelelnek az aktív kórház funkcióinak. Az utókezelő, rehabilitációs, elfekvő részleg gyorsabb ütemű kialakítása azonban még előttünk álló feladat, a „normál” osztályok sok esetben ellátják az utókezelés feladatkeretét, illetve gyakori az elfekvő funkciók átvállalása is. Ez alól nem kivételek az egyetemi klinikák sem, különösen a belgyógyászati jellegűek.

¹⁴ 1975-ös adat. A nővérek fizetését az időközben történt béremelés jelentősen javította.

¹⁵ Vizsgálatunk kapcsolódik az új technika társadalmi hatásait feltáró hazai kutatási programokhoz, azokhoz a vizsgálatokhoz, amelyeket a gazdasági szervezetek területén az *MTA Szociológiai Kutató Intézet Szervezetszociológiai Osztálya* végez.

¹⁶ Overall J. E. and Klett C. J.: Applied Multivariate Analysis. McGraw-Hill. New York 1973.

¹⁷ Kullback S., Kupperman H., Ku H. H.: „Test for Contingency Tables and Markov Chains.” Technometrics. 4. 1962. 573–608. old.

¹⁸ Az ellátástechnológia értelmezésében *Cb. Perrow* általunk módosított koncepciójára támaszkodtunk. A technológiai változók operacionalizálásában felhasználtuk még *A. Kovner* munkáját. (*Charles Perrow*: „The New Bureaucracy and Comparative Organizational Analysis.” University of Pittsburgh. mimeo, 1965., *Charles Perrow*: „A Framework for Comparative Analysis of Organizations.” American Sociological Review. 32. 1967. 194–208. old. és *Anthony Kovner*: „The Nursing Unit: A Technological Perspective.” Unpublished Ph. D. Dissertation. University of Pittsburgh, 1966.)

¹⁹ Itt jegyezzük meg, hogy természetesen a gyermekgyógyászati ápolás maga is heterogén, jelentős különbségek vannak a gyermek, csecsemő és koraszülött osztályok között. Hogy ennek ellenére mégsem differenciáltunk, azt két megoldásból tettük. 1. Az egyik a gyakorlati helyzethez való igazodás volt, amennyiben a vizsgálat területén, a Gyermekklinikán a nővérek évente más osztályokon dolgoztak. Így tehát bár aktuálisan az ápolástechnológiában különböző volt a munkahelyzetük, de joggal tételeztük fel, hogy véleményalkotásukat, magatartásukat a rotáció következtében a bejárt munkahelyek együttesen alakítják. 2. A másik megfontolás metodikai jellegű volt. Ugyanis, ha tovább differenciálunk akár a belső szakágak vagy a beteganyag életkora szerint, akkor a leíróstatisztikai módszerrel teljességgel elemezhetetlen, kis elemszámú egységekkel kellett volna dolgoznunk.

²⁰ A kérdőívvel a nővéri munka következő összetevőit (jellemzőit) vizsgáltuk: a) a munka tartalma, b) munkatársi kapcsolatok, c) a munkafeltételek, d) a felettes tevékenysége, e) a munkaigénybevétel és -körülmények. Mindegyik összetevőt több kérdéssel vizsgáltuk (lásd táblázatok). Az egyes kérdésekre kilenc fokozatú skálán lehetett választ adni.

A szocialista gazdaságra vonatkozó néhány újabb „balos” nézet kritikája*

A revizionizmus lényegét, jelentkezésének, terjedésének okait és társadalmi gyökereit elemző írásában Lenin rámutat arra, hogy amikor a munkásmozgalomban a tudományos szocializmus uralkodó ideológiává vált, a proletariátus történelmi szerepét lényegében tagadó, a tőkés társadalom középrétegeinek létevel és felemás helyzetével összefüggő „szocializmusok” a marxizmus általános talajára helyezkedve, ugyanakkor a marxizmus eltorzításával folytatják harcukat a marxizmus ellen.

Korunkban a szocializmus eszméből realitássá vált, s mind a jobboldali, mind a „balos” revizionizmus – a „harmadikutasság” és a nyílt antikommunizmus, valamint az opportunizmus és az anarchizmus pozíciói által határolt terepen manőverezve – nemcsak a tudományos szocializmus elmélete, hanem a szocializmus realitása ellen is hadakozik. Mivel a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló tervszerűség és tervgazdálkodás a szocialista társadalmi formáció immanens vonása és megkülönböztető jegye, valamint a szocialista országoknak a nemzetközi erőviszonyokat pozitívan megváltoztató társadalmi-gazdasági vívmányai szervesen kötődnek a szocialista tervezés és gazdaságirányítás elveihez és gyakorlatához, a szocialista tervezés és gazdasági mechanizmus kérdései a nemzetközi ideológiai harc egyik fő területévé válnak. Ezt az a körülmény is meghatározza, hogy a mai kapitalizmus ellentmondásait egyre inkább elmélyítő társadalmisulási folyamat – s az ezek következményeként fellépő válságjelenségek – tőkés keretek között is kiélezik a tervezés, a gazdasági intervencionizmus kérdését.

Mind a nyíltan polgári elméleti irányzatok, mind a revizionista áramlatok ideológiai prioritásnak tekintik a szocialista tervezés és gazdaságirányítás diszkreditálását, teoretikus alapjainak megkérdőjelezését. Mindezt azonban – a realitásoktól teljesen elrugaszkodó, szélsőséges irányzatok kivételével – a kapitalizmus letagadhatatlan válságjelenségeinek és a szocializmus erősödésének körülményei között egyre inkább csak az „elismerve tagadás” stratégiailag defenzív pozíciójából tehetik meg.

A jobboldali revizionizmus a „piaci szocializmusnak”, a szocialista tervezés piaci kategóriákban való feloldásának, az áru- és pénzviszonyok fetiszizálásának hadállásából törekszik a szocialista tervgazdálkodás tartalmi kiüresítésére. Ugyanakkor a „baloldali radikalizmus” meghatározó elméleti pozíciója ebben a vonatkozásban

* A cikk annak a tanulmánynak az alapján készült, amelyet a szerző *A KGST-országok népgazdasági tervezése és irányítása tökéletesítésének kérdései* című sokoldalú akadémiai együttműködés keretében, annak egyik munkabizottságában írt.

az értéktörvény, az áru- és pénzviszonyok, a piac szocializmusbeli létének, illetve létjogosultságának dogmatikus elutasítása, az eleve tőkés jellegűnek tekintett piaci kategóriáknak és az absztrakt módon felfogott, hiposztazált terv szerepének a közvetítéseket el nem ismerő metafizikus szembeállítására.

A KGST-ben tömörült szocialista országok gazdasági mechanizmusai ugyan az eltérő adottságoknak és feltételeknek megfelelően meghatározott sajátosságokkal rendelkeznek, az alapelveket illetően megegyeznek abban, hogy a tervezésnek biztosítanak elsőbbséget, még hozzá olyan tervezésnek, amely figyelembe veszi és felhasználja a gazdaság immanens törvényszerűségeit, így az objektívan érvényesülő értéktörvényt is. Ez derül ki L. I. Brezsnyevnek a NOSZF ötvenedik évfordulóján elmondott beszéde alábbi megállapításából is:

„A központi tervezésnek és a dolgozók kezdeményezésének összeegyeztetéséről, az áru-pénzviszonyok felhasználásáról, az önálló elszámolásról, a munkára való anyagi ösztönzésről, az egész társadalom érdekeinek minden egyes dolgozó érdekeivel való összeegyeztetéséről szóló lenini tételek ma is a párt gazdaságpolitikájának legfontosabb tájékoztatói pontjai.”

S ahogy a gazdasági mechanizmusunkban a tervszerűség és a tervezés által figyelembe vett piaci kategóriák dialektikus egysége érvényesül, úgy a szocialista tervezés és gazdaságirányítás revizionista koncepciói ellen folytatott elméleti polémiaiban is kétfrontos harcot kell folytatnunk mind a „piaci szocializmust” eszményítő jobboldali, mind az áru- és pénzviszonyok létevel kibékülni nem tudó „balos” nézetek ellen.

*

A „balosságra” a forradalmi elmélet és forradalmi tettek nélküli forradalmi frázisok jellemzők. Napjainkban a „balos” politikai erők és ideológiai csoportosulások elsősorban azokra a „harmadik utas” kispolgári és középrétegekre, s különösképpen értelmiségi elemekre támaszkodnak, amelyek fenyegetve érzik magukat a modern állammonopolista kapitalizmusban lezajló társadalmassági folyamatoktól, magukat – joggal – a tőkés kizsákmányolás és elnyomás, illetve az elidegenedés áldozatainak érzik, de antikapitalizmusuk következtelen, amennyiben visszariadnak a munkásosztály, valamint a munkásosztály élcsapata által vezetett forradalom eszméjének elméleti és gyakorlati elfogadásától.

A „balos” csoportosulások a forradalom anarchisztikus, illetve kalandor jellegű koncepcióját a szocializmusba való átmenet irreális elképzeléseivel, a szocializmus utópista felfogásával kapcsolják össze. A reális szocializmus társadalmait azután önkényes utópiák alapján ítélik meg s az így „megalapozott” szocializmus-bírálatukat – amely voltaképpen a szovjetellenes antikommunizmus sajátos megnyilvánulása – ugyanolyan „forradalminak” tekintik, mint antikapitalizmusukat.

Az utópizmus azonban nem véletlen, vagy szubjektív tévedések rendszere, hanem társadalmi viszonyok által meghatározott tudatforma – a társadalmilag erőtlenség, cselekvőképesség hiánya, rétegek helyzetével adekvát tudatforma. „Az utópiákat – írja Lenin – azoknak az osztályoknak az érdekei születtek, amelyek a régi rend . . . ellen harcolnak, s amelyek nem lépnek fel önállóan ebben a harcban. Az utópia, az ábránd ennek a önállótlanoknak, ennek a *gyengeségnek* a szülötte.”¹

A mai tőkésországok proletarizálódó középrétegei, kispolgári értelmisége, diáksága, marginális csoportjai aktív és progresszív politikai szerepre csak a forradalmi

munkásmozgalom oldalán, ahhoz csatlakozva, vagy annak szövetségeseiként tehetnek szert. A szocialista társadalmak „balos” bírálatai, amelyeknek a burzsoá propaganda, a polgári tömegtájékoztatói eszközök is megfelelő nyilvánosságot biztosítanak, már csak igen heterogén társadalmi bázisukból következően sem alkotnak valamiféle konzisztens elméleti rendszert, még csupán egységes, következetes ideológiai irányzatot sem. Bár többnyire a marxizmus valamilyen jellegű eltorzításából indulnak ki, a polgári ideológia számos doktrínáját is magukba olvasztják. Nem meglepő tehát, ha a szocializmus polgári, jobboldali revizionista és „balos” bírálói, így például Rostow és Marcuse, Gyilasz és a maoisták analóg érveléssel lépnek fel, s következtetéseikben is találkoznak. Elmosódik a határ – különösen az utóbbi években – a munkásmozgalomtól szervezetileg elhatárolódó „neomarxista” és a munkásmozgalom perifériáján tevékenykedő szakadár irányzatok szocializmus-bírálatá között is. A dolgok immanens logikájából következőnek tekinthetjük azt a tényt is, hogy a marxizmus-leninizmust, a létező szocializmust ultrabalos pozíciókból támadó elemek nem egy esetben metamorfózison menve át – ezt a francia „új filozófusok” esete is illusztrálja – szélsőséges antimarxistákká, a jobboldal szolgálatába álló antikommunistákká válnak. Ugyanakkor kétségtelen tény az is, hogy a marxista-leninista teoretikusok érveinek, a tényleges társadalmi folyamatoknak, valamint a politikai tapasztalatoknak a hatására a „balos” irányzatok számos hívének sikerült átküzdeni magát a szélsőbalról a valódi baloldalra.

I

A SZOCIALISTA TERVEZÉS MINT A „TECHNIKAI TERROR” ESZKÖZE – AZ „ÚJBALOLDAL” ÁLLÁSPONTJA

A szocializmus, és ezen belül a szocialista tervezés és gazdaságirányítás „balos” kritikája a hatvanas évektől tett szert növekvő jelentőségre. Ez eleinte főleg az ún. „újbaloldal” irányzatainak keretében történt, majd a 68-as tetőpontot követően a promaoista áramlatokhoz, illetve a maoizmus kompromittálódása után, a neotrocizmus aktivizálódásához kapcsolódott.

A hatvanas éveket a szocializmus országainak kimagasló társadalmi-gazdasági sikerei, valamint a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett pozitív változások nyomán a hidegháborús korszak lezáródása, a kooperatív békés egymás mellett élés lehetőségének kialakulása jellemezték. Megnőtt a „harmadik” világ országainak politikai súlya. A fejlett tőkésországokban ugyan a felszínen folytatódni látszott a gazdasági konjunktúra (jelentős mértékben a monopoltőkés állam fokozódó intervencionizmusa nyomán), de egyre nyilvánvalóbbá váltak az értéktöbblettermelés, a profithajsza „társadalmi költségei”. Ebben az időszakban a kapitalizmus általános válsága még nem annyira gazdasági krízisjelenségekben, mint inkább a polgári erkölcs, a hagyományos burzsoá értékrendszer, az ökológia, a polgári kultúra és a profitnak alávetett életmód válságában fejeződik ki. Ezt a szituációt tükrözte a tőkésországok bizonyos értelmiségi köreiből az „újbaloldal” politikai-ideológiai mozgalma.

Az újbalos ideológusok többségükben, saját közgazdasági elmélet híján, az „ipari társadalom” teóriájának technicista társadalom- és gazdaságelméletét adaptálták, a kapitalizmust olyan „egydimenziós” társadalomnak tekintve, amelyben az alapvető társadalmi antagonizmusok – a burzsoázia és a proletariátus szembenállása – fel-

oldódnak a technikai racionalitás uralmában, a teljesítményelvnek alávetett „represszív szükségletek” általános elfogadásában.

Az „újbaloldal” képviselői az „ipari társadalom” elméletének egyik fő doktrínáját, a kapitalizmus és szocializmus közeledését, a konvergencia koncepcióját is magukévá tették. Az alapvető szemléleti különbség azonban abban mutatkozott, hogy míg „a társadalmi ellentétek technikai problémákká válásából” a polgári ideológusok a fennálló társadalmi viszonyok örökérvényűségére következtettek, addig az „újbalosok” a totális lázadás imperatívuszához jutottak el. Ez a „Nagy Megtagadás” azonban – anarchisztikus elképzelésük szerint – nem a munkásosztály forradalmára, hanem a társadalom perifériájára szorult rétegek, valamint az értelmiség és a diákság lázadására épül s lényegében kulturális-tudati forradalom, elsősorban a szükségletek és az életforma „forradalma”.

Ahhoz, hogy a szocialista tervezés és gazdaságirányítás „újbalos” kritikáját megfelelő kontextusba helyezzük, vázolnunk kell ezen irányzat kapitalizmus-kritikájának és forradalom-koncepciójának leglényegesebb vonásait.

Az elnyomás a mai kapitalizmusban a technológiai értékekhez, a teljesítményelvhez kötődő represszív szükségleteken, ösztönökön alapul – vallják szinte egyöntetűen az újbaloldal egyébként sokszor eltérő nézeteket valló teoretikusai Marcuse-tól André Gorzig. „Legbelsőbb énjében, ösztönstruktúrájában termeli újra az egyén az uralom fenntartását szolgáló értékeket és magatartási módokat, míg az uralom egyre kevésbé megszemélyesítetten, egyre objektívebben és általánosítottabban jelentkezik.”² Abból az elképzelésből tehát, hogy egyre kevésbé osztály kerül szembe az osztállyal, hanem az egyén társadalmiságát és biológiai lényét is magához idomító „teljesítményelv” az egyén életösztönével, elnyomott érzékiségével, logikusan adódik, hogy a forradalom, a felszabadulás igazi terrénuma az egyén ösztönstruktúrája és szükségletrendszere, s hogy nem a forradalomnak és az új társadalomnak kell megteremtenie, kinevelnie az új embert, hanem először az új embertípusnak kell létrejönnie, az egyéneknek kell megvívnia a maga életmód-forradalmát. A szabadság örömeinek és szükségleteinek – hirdeti Marcuse – meg kell előznie a forradalmat. Ugyanez a gondolatmenet az alapja a szocialista társadalmak „újbalos” bírálatának, amely szerint a magántulajdon, a tőkés kizsákmányolás felszámolása, az intézmények forradalmi átalakítása, a szocialista tervgazdálkodás bevezetése mit sem számít, az az emberek meg nem szabadultak régi életformájuktól, öröklött szükségleteiktől. Az új baloldal tehát az egyének életforma-forradalmától teszi függővé a szocializmus felépítésének lehetőségét, s ennek az utópisztikusan definiált szocializmusnak a jegyében bírálja mind a tudományos szocializmus talaján álló nemzetközi munkásmozgalmat, mind a szocializmus létező valóságát, a szocialista tervezést, gazdaságpolitikát, gazdaságirányítást.

Egyoldalú és hamis bírálatokra is érvényes, amit Lenin 1919-ben írt: „A régi utópista szocialisták úgy képzelték, hogy a szocializmust fel lehet építeni más embeerekkel, hogy előbb derék, minden tekintetben kifogástalan, nagyon jól képzett embereket nevelnek és ezekből fogják felépíteni a szocializmust. Mi mindig neveltünk ezen, és azt mondtuk, hogy ez bábjáték, ez finnyás kisasszonyok pepecselése a szocializmussal, nem pedig komoly politika. Mi a szocializmust abból az emberanyagból akarjuk felépíteni, amelyet a kapitalizmus nevelt, melyet a kapitalizmus megrontott, elzüllesztett, de amelyet meg is edzett a harcra. . . . S ha önök nem építik fel a kommunista társadalmat ebből az anyagból, akkor üres szájhősök, fecsegők.”³

Az életforma-forradalom utópista és anarchista koncepciójából következik, hogy elutasítják a termelőerők fejlesztésére s az egyéni, társadalmi szükségletek kielégíté-

sére irányuló tervezdalkodási rendszert. H. Marcuse, az „újbaloldal” legtipikusabb és legrepresentatívabb teoretikusa, a szovjet és a kelet-európai szocialista országokban megvalósuló tervezési koncepció ellen az alábbi vádpontokat hozza fel:

1. Mint ahogy a Szovjetunióban és – Kína kivételével – a többi szocialista országban a párt és az állam felváltja a proletariátust mint szubjektumot, s azt objektummá teszi, így a szocialista tervezésben a „népesség feje fölött történő centralizáltság és ellenőrzés” jut kifejezésre. „A szükségletek kielégítésére irányuló centralizált tervezés... az egyének igazgatásának (és az egyének ellen irányuló igazgatásnak) a fenntartását szolgálja.”⁴ Marcuse ugyanakkor – a modern termelőerők természetétől elvonatkoztatva, s mintegy a prekapitalista formációk termelési módjait idealizálva – a szocialista gazdaságtól azt várja el, hogy az egyes termelő közvetlenül irányítsa a termelést.

2. Marcuse szerint a szovjet társadalomban – és értelemszerűen a többi európai szocialista országban – a terrornak két fajtája létezik: a politikai és a „technikai” terror; a tendencia az utóbbi általánossá válása. A szocialista tervezés a „technikai terror” manifesztálódása, a szocialista társadalmakban külön osztályként létező „bürokráciához” tartozó csoportok különérdekeinek integrálása (bár Marcuse azért kénytelen elismerni, hogy – ha „hiposztazált” formában is, de „a szovjet bürokrácia... a társadalmi érdeket képviseli”⁵ amennyiben a termelőerők gyorsított fejlesztését tűzi ki célul).

3. Bár – mint láttuk – Marcuse elismerte a termelőerők gyorsított fejlesztését, mint társadalmi érdeket, ezzel a kijelentésével ellentmondásba került, amikor azt bírálja, hogy a szocialista országokban a „szocializálással” szemben az iparosításnak van prioritása (mintha elképzelhető lenne a fejlett szocializmus építése a tudományos-technikai haladásra való koncentráció nélkül).

A békés egymás mellett élés szituációja Marcuse szerint azt eredményezi, hogy a szocialista világrendszer gazdaságát nem a szocializmus belső logikája és értékrendszere szerint építi, nem alakulnak ki saját mozgástörvényei, „hanem a fejlődés majdnem minden fordulatánál egy megfelelő nyugati fejlődésre reagál”⁶. Ebben a kontextusban mondja ki Marcuse legfőbb vádját a szocialista tervezés ellen, ez pedig a tervezés, a gazdaságpolitika célját illeti. Azt a tényt, hogy a szocialista társadalmak, a szocializmus gazdasági alaptörvényéből adódóan, a munka termelékenységének fokozására, a gazdasági hatékonyság növelésére, a termelés racionalizálására törekednek, Marcuse – és még számos „újbalos” ideológus – úgy értékeli, hogy ez elmosza a tőkés rend és a szocialista társadalom közötti minőségi különbséget, „végzetes folytonosságot” teremt múlt és jövő között, amennyiben a teljesítményelv és a technikai racionalitás uralmának, a „represszív munkamorálnak” és a robotmunkának a fenntartását jelenti: „Ez a társadalom nem a kapitalizmus tagadása, hanem egy döntő aspektusban a kapitalizmus funkciójában osztozik, nevezetesen a termelőerők ipari fejlesztésében...” Ezért a szocialista tervezés Marcuse szemében a „produktív elnyomás” eszköze. Ha valaki – Freudot igen sajátosan értelmezve – úgy véli, mint az „újbaloldal” képviselőjében Marcuse is, hogy „a felszabadulás csak akkor azonos a szocializmusba való átmenettel, ha a szocializmust utópista értelmezésben definiáljuk, azaz a munka megszüntetéséeként, a létért folyó harc befejezéséeként”, akkor nincs mit csodálkozni azon, hogy a létező szocializmus tervezési céljaihoz és gazdaságirányítási módszereihez alapvetően negatívan viszonyul. Ebből a hozzáállásból érthető, hogy a szocialista tervezés és a gazdasági mechanizmus korszerűsítését és reformjait csak mint egy elnyomó rend-

szer „liberalizálódását”, mint „egy bürokratikus jóléti állam” felé tett lépést ítéli meg.

A reformokkal elégedetlen Marcuse *implicit*e a proletárdiktatúra rendszerének megdöntésére szólít fel: „... Még mindig hátra van a mennyiségi változásnak a minőségibe való átcsapása, vagyis az államnak, a pártnak, a terveknek stb. mint önálló, az egyénekre rákényszerített hatalmaknak az eltűnése.”⁷ Az a „szocialista forradalom” a szocialista társadalomban, amely a szocialista jellegű államhatalom, a pártirányítás elleni támadás – akármi is legyen szubjektíve Marcuse elképzelése –, gyakorlatilag a szocialista társadalom megdöntéséhez, ellenforradalom kísérletéhez vezetne. Lenin egyértelműen rámutatott arra, hogy az ellenforradalom felé a „baloldal” akciója is megnyithatja az utat. A kronstadti felkelés egy általános érvényű tanulságát így fogalmazta meg: „Miljukovnak teljesen igaz van abban, hogy »csak csúszsék ki a hatalom a bolsevikok kezéből, egészen mindegy, hogy kissé jobbra vagy kissé balra fog-e eltolódni, a többi majd magától adódik«. Ez olyan osztályigazság, amelyet a világ forradalmainak története, a középkor óta az újkor sok évszázados története igazol.”⁸

A szocialista országok, s ezen belül a szocialista tervezés és gazdaságirányítás ellen irányuló rágalmozó támadásainak élet Marcuse azzal véli „enyhíteni”, hogy kijelenti: „Eszkatológiai értelemben (!) a szovjet társadalom egy minőségileg más társadalmat tartalmaz.” Ehhez azonban a tervezésnek és a gazdaságirányításnak egy olyan „optimális állapot” elérésére kell irányulnia, amelyben „a munkanélküliség (a hagyományos értelemben) és nem annyira a teljes foglalkoztatottság jelenik meg a társadalmi gazdagság és a szabadság mércéjeként”. Marcuse érvelése szerint „éppenséggel az elmaradottság, amelyből a szovjet társadalom felépítése kiindult, tehet lehetővé egy ilyen változást”. Ez az elmaradottság lázadást képvisel „a munka tervezett örökössé tétele, sőt szaporítása ellen”. Marcuse munkaellenesége paradox módon egy technokrata vízióba torkollik; ha – a történelmi elmaradottság mint kiindulópont bázisán – találkozik a Kelet (az „Orient”) és az iparosodott Nyugat, akkor pozitív értéként megmaradhatna „a munka és a szorgalom glorifikálását tagadó... pretechnikai racionalitás”, amennyiben „maga is technikaivá válna”.⁹

A szocialista tervezés és gazdaságirányítás marcuse-iánus kritikájának alapja az emberi múlttal való teljes szakítás, egy olyan, dialektikán túli társadalomvízió, amelyben a munka megszűnik, amennyiben „erotizálódik”, az ösztönök szabad kifejtésévé alakul át, és amelyben a létért folytatott küzdelem is megszűnik, amennyiben „pacifikálódik”, amelyben a haladás „megállapodottsággá” és nyugalommá, a cselekvés szemlélődéssé, kontemplációvá alakul át, s az ember többé nem alakítja át a természetet, hanem idomul hozzá.

Hogy mennyire marxista a magát annak valló Marcuse, azt kellő mértékben felfedik Marx szavai, aki – a Grundrisse-ben – így írja le az egyedül a szocialista formációban megvalósítható igazi emberi gazdagságot: „Valójában azonban, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők – mind az ún. természetnek, mind az ember saját természetének az erői – feletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása – aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés –, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem

mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságában termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van?”¹⁰

A civilizációs elmaradottságot mint a szocialista gazdaság kiépítése során hasznosítható előnyt magasztaló Marcuse elméleti inspirátora a Leninnel polemizáló Mao, aki ugyancsak a gazdasági elmaradottság társadalmi-politikai előnyeit ecsegteli.

Mao Ce-tung a szovjet politikai gazdaságtan tankönyvhöz 1960 körül írt széljegyzeteiben így fogalmaz: „Lenin mondotta: »Minél elmaradottabb... az ország... annál nehezebb számára az áttérés... a szocialista viszonyokra«. Mai szemmel nézve ez a megállapítás nem állja meg a helyét. Valójában minél elmaradottabb egy ország gazdasága, annál könnyebb, s nem pedig nehezebb a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés. Minél szegényebbek az emberek, annál inkább akarják a forradalmat.”

II

A SZOCIALIZMUS KÖZGAZDASÁGI KATEGÓRIÁI MINT A TÖKÉS VISZONYOK HORDOZÓI – A PROMAOISTA ULTRARADIKÁLISOK KONCEPCIÓJA

A maoizmus mint elmélet olyan politikai ideológiának tekinthető, amelynek funkciója, hogy a kínai fejlődés sajátosságait, specifikusságát az általánosság rangjára emelve, azt mint a szocializmusba vezető út egyetlen autentikus alternatíváját ábrázolja; alátámassza a kínai vezetés nacionalista nagyhatalmi-hegemón és szovjetellenes politikáját; igazolja a kínai gazdasági és társadalmi életben jelentős súllyal jelentkező paraszti egalitáriánus törekvéseket. E funkcióját a maoizmus úgy teljesíti, hogy az „autentikusan szocialistának” feltüntetett kínai valóság ellenpólusaként a Szovjetunió és a köréje tömörült szocialista országok társadalmát kapitalista jellegűnek; a fejlett szocializmus megvalósulását mint a kapitalizmus termelési és osztályviszonyainak restaurációját tünteti fel.

Sajátosan paradox jelenség, hogy míg Kínában a maoizmus szocializmuskonceptiója és ettől elválaszthatatlan szocializmuskritikája leginkább csak a demagóg politikai frázisok és az aktuálpolitika kacskaringóinak alávetett propaganda, valamint a pragmatizmus szintjén jelent meg, a maoizmus téziseinek elméletileg valamenynyire is komolyan vehető – bár a demagógiától és frázisoktól természetesen egyáltalán nem mentes – alátámasztása a fejlett tőkésországok promaoista „ultraradikálisainak” részéről történt meg. E furcsa jelenségre – amely főleg a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig volt megfigyelhető – egyebek között éppen a kínai viszonyok (az elméleti önkifejezést is gátló) elmaradottsága adhat választ, valamint a kínai politika hosszú időn át gyakorolt értelmiségellenessége, ami a saját ideológia intellektuális szinten történő „termelését” is akadályozta. Az igen heterogén áramlatot alkotó nyugati promaoisták közül a viszonylag legnagyobb elméleti potenciállal a francia tervezési szakember, Charles Bettelheim és az ún. Bettelheim-iskola, a Bettelheimhez sok vonatkozásban kapcsolódó Sweezy, valamint Olaszországban a Manifesto-csoport rendelkezik.¹¹

Kína – nagymértékben politikai vezetésének hibás, az objektív adottságokkal nem számoló és a marxizmus–leninizmust eltorzító irányvonala miatt – a lehetőségekhez képest sem tudta leküzdeni a múltjából, az ázsiai termelési mód hosszan tartó uralmából, és a félgymarmati helyzetéből származó gazdasági-civilizációs elmaradottságot. Ahhoz, hogy el lehessen végezni azt az elméleti bűvészmutatványt, amely a lényegében a ma is elmaradott Kínát „élenjáró”, tehát a „harmadik világ” országainak példát adó és ily módon vezető országává varázsolja, ahhoz elsősorban a dialektikus és történelmi materializmusnak azon alapjait kellett revideálni, amelyek az alap és felépítmény viszonyára, a termelőerőknek a történelmi fejlődést alapvetően befolyásoló szerepére vonatkoznak.

A promaoisták ezt az elméleti „újításukat” polemikus formában fejtik ki: a kínai politika szubjektívizmusa és voluntarizmusa mint igazán forradalmi marxizmus, ezzel szemben a Szovjetunió és a többi KGST-ország azon politikája, amely a fejlett szocializmus megvalósulásának döntő feltételévé az anyagi-műszaki bázis megteremtését, a termelőerők fejlesztését, a tudományos-technikai haladás kibontakoztatását teszi, mint „*ökonómista* revizionizmus” jelenik meg.

Bettelheim tézise: „a termelési viszonyok meghatározó szerepe a termelőerők felett”, metafizikusan szembeállítja a gazdasági szférát a termelési viszonyokkal, s érveléséből az tűnik ki, hogy a gazdaságnak még a viszonylagos autonómiáját is tagadja. A szocialista országok megrágalmazásának olyan „elméleti” alapot ad, mint ha a termelőerők fejlesztésére koncentráló fejlesztési politika összeegyeztethetetlen lenne az osztályharc politikájával. Ez világosan kiderül az alábbiakból: „Az egyik veszély, amelyet ennek az alap és felépítmény közti függőséget illetve autonómiát termelő »modellnek« az áltudományos alkalmazása magában hord, az, hogy ez *olyan »alap« létezését sugallja, amelyet »saját mozgása« hat át, s ez a mozgás az »alapon kívül«, a töle függetlenül létező felépítmény »ellenállásába« ütközik. Ily módon ez a modell valamilyen »gazdasági szférát« különít el, amelyet egyszerűs mind privilegizál is . . .* Ezért ebből a modelltől kiindulva könnyen lehet arra következtetni, hogy a termelőerők fejlődése »biztosítja« a termelési viszonyok megváltoztatását, tehát el lehet felejteni az osztályharcot.”¹²

A Bettelheim nézetét propagáló Sweezy büszkén hirdeti, hogy az „ökonómizmus”-nak, vagyis a gazdaság megkülönböztetetten döntő szerepét elfogadó nézetnek az elutasítása a kínai viszonyok apológiájára, s természetesen a Szovjetunió lejáratására, diszkreditálására szolgál. Ugyanakkor kénytelen elismerni, hogy az általa „ökonómizmusnak” minősített állásponttal szemben Lenin „sem volt teljesen immunis”:

„A kínai forradalom tapasztalata az, amely megmutatta, hogy a termelőerők alacsony fejlettségi szintje nem leküzdhetetlen akadály a társadalmi viszonyok szocialista átalakításában, s hogy nem szükségszerű velejárója az »elsődleges felhalmozás« folyamata s az egyenlőtlenségek súlyosbodása, hogy önmagára mér csapást az az ország, amely megpróbálja először kiépíteni a szocializmus anyagi alapjait, későbbre halasztva megfelelő társadalmi viszonyok kifejlesztésének feladatát, s hogy . . . a felépítmény szocialista átalakítása az, amely ténylegesen meghatározza a gazdasági fejlődés szocialista jellegét.”¹³

A maoista radikálisok uralma alatt a kínai viszonyok az elmaradottság és a nyomor folytatódásáról, az egyéni gondolkodás és egyáltalán az egyéni autonómia minimális megnyilvánulásainak is a kíméletlen lelki és fizikai terrorral történő elfoj-

tásáról, a tömeges elnyomás és a kaosz sajátos keveredéséről tanúskodtak. Kína példája azt mutatja, hogy a nemzetközi forradalmi munkásmozgalmal való szembenállás, a szocializmussal mint világtörténelmi folyamattal való azonosulás elutasítása és a termelőerők vonatkozásában kialakult elmaradottság határozott felszámolásának elmulasztása – ahogyan Marx és Engels a *Német ideológiá*-ban jelezték – „*csak a nélkülözést tennék általánossá*”, s így „ismét előállna az egész régi szemét”.¹⁴

A szocialista országok éppen a szocializmus társadalmi viszonyainak teljesebb kibontakoztatása érdekében törekednek arra, hogy gazdasági téren felzárkózzanak a legfejlettebb tőkésországokhoz, majd túlszárnyalják őket. A nyugati promaoisták szemében ez – „ökonimizmus”. (Megjegyezzük, hogy a „radikálisok” eltávolításával uralomra került kínai vezetők – persze nacionalista–hegemonista törekvésektől vezettetve – a korábbi dogmákkal szakítva ma már a kínai gazdaság modernizálását tűzték ki célul, s ezáltal akarva-akaratlanul ellentmondásba kerülnek az „autentikus” maoizmus számos dogmájával.)

„Bár Bettelheim nem mondja, úgy tűnik, ez pontosan ugyanaz, amit a kínaiak értenek a »gazdaság uralkodóvá tételén«, szemben saját politikájukkal, amely »a politika uralkodóvá tétele«, amin azt értik, hogy az emberi lények egymáshoz való viszonya átalakításának biztosítanak elsőbbséget. Ez viszont magában hordozza annak felismerését, hogy az antagonisztikus osztályok ténylegesen vagy potenciálisan léteznek a proletárdiktatúra alatt, s hogy az osztályharc politikájának fenn kell maradnia és azt végig kell vinni” – szögezi le Sweezy.¹⁵

A maoistáknak „a politika uralkodóvá tételére” vonatkozó – a termelőerők, termelési viszonyok és a felépítmény marxista dialektikáját fejtetőre állító – dogmájának semmi köze a „politika gazdaság feletti primátusát” valló lenini koncepcióhoz, hisz Lenin – egész elméleti munkássága és gyakorlati tevékenysége erről tanúskodik – a gazdaság meghatározó objektív törvényszerűségeinek felismerésére alapozta azt a koncepcióját, hogy a gazdaság fejlesztését, irányítását, tervezését a proletariátus és a vele szövetséges osztályok érdekeit kifejező politika szolgálatába kell állítani. Ha a politika „parancsnokol” a gazdaság felett, negligálva annak specifikumát és objektív törvényeit, ez hosszabb távon – mind gazdaságilag, mind politikailag – katasztrofális fejleményekhez vezet.

Ez a kétségtelenül szubjektivistá, voluntarista „antiökonimizmus” a termelőerők fejlesztésének döntő fontosságát elismerő nézeteket „ellenforradalminak” tekinti. Sweezy így foglalja össze Bettelheim idevágó fejtegetéseinek lényegét: „Az «ökonimizmus» hívei forradalmároknak adják ki magukat, . . . míg valójában az ellenforradalom munkáját végzik. Bettelheim azt a feladatot tűzte ki maga elé . . . hogy megmagyarázza: miként és miért győzedelmeskedett az ökonimizmus a marxizmus felett a Szovjetunióban s vezetett a szocialista útról való letérésre, végül pedig egy újfajta burzsoá társadalom teljes restaurálására.”¹⁶ Vagyis szerinte az iparosítás, a gazdaságfejlesztés, a tudományos-technikai haladás, a hatékonyságnövelés politikája *törvényszerűen* a kapitalizmus restaurálására vezet.

Ezzel szemben fejtegetéseikből egyértelműen kiderül az, hogy a „politika uralkodóvá tétele”, amennyiben a maoista politikáról van szó, a lakosság többségének, sőt magának a proletariátusnak a tényleges, elemi érdekei ellen irányul. Hiszen az „ökonimizmust” abban marasztalják el, hogy az a lakosság reális szükségleteinek kielégítését tűzi ki célul. Az „ökonimizmus” – olvashatjuk Sweezynél „objektíve támogatja a lakosság egy bizonyos részének vagy részeinek rövid, illetve köztársadalmi kilátásait”.¹⁷

A marxizmus–leninizmus sosem tagadta a különböző távú érdekek közötti ellentmondásokat a szocializmusban, s azt sem, hogy a fejlett szocializmusban is létezhetnek átmeneti és viszonylagos ellentétek a társadalom különböző osztályainak, csoportjainak, rétegeinek érdekei között. A fejlett szocializmus termelőerői és társadalmi viszonyai azonban lehetővé teszik egyrészt azt, hogy az osztálytársadalmi és a népgazdasági érdekek úgy érvényesüljenek, hogy azokkal egyidejűleg az objektíve létező partikuláris érdekek is – a társadalmi érdekek prioritása mellett és a szocialista demokrácia keretei között – manifesztálódhassanak, s az általános érdek végeredményben ne az egyes és különös érdekek ellenére, hanem lehetőleg éppen azok érvényre juttatása révén váljon meghatározóvá és realizálódjon. A létező szocializmus társadalmainak történelmi tapasztalata bebizonyította, hogy – az átmeneti kényszerhelyzetek kivételével – a proletariátus hosszú távú érdekeit a lakosság, a társadalom osztályai, rétegei és csoportjai aktuális szükségleteinek minél teljesebb kielégítése révén, és nem azok elnyomásával lehet és kell érvényre juttatni. A promaoisták ezzel szemben a munkásosztály hosszú távú érdekeit metafizikusan elválasztják a munkásosztály rövid és középtávú érdekeitől, s az így hiposztázált, absztrakt „proletárérdek” nevében – bármennyire is hivatkoznak a termelők közvetlen uralmára – egy szűk csoport diktatúráját legitimizálják az osztályharc szűkszerű éleződése sztálini dogmájának aktualizálásával.

Mindez nyilvánvalóvá válik Sweezy érveléséből: „A marxizmus – írja Sweezy (ez alatt természetesen a maoizmust és a maoista uralkodó csoportot érti és érzékelteti azt, hogy az „antiökonomista” voluntarizmus sajátos terrorral fonódik össze) – felismeri az egész lakosság hosszú távú érdekeit és vezérfonalul szolgál megvalósításukhoz. Ezek a hosszú távú érdekek nem esnek egybe bármely meglévő osztály vagy réteg rövid- vagy középtávú érdekeivel, még a proletariátuséval sem, mivel lényegük éppen az összes többi osztályoknak és társadalmi csoportoknak a felszámolása, amelyek érdekkonfliktusokat hoznak létre.”¹⁸

Az átmeneti társadalom viszonyairól

A szocializmus egész időszakát a nyugati promaoisták szerint – s ebben a vonatkozásban a különben az általuk is bírált Sztálinhoz nyúlnak vissza – „a szenvedélyes és egyben vak osztályharc” jellemzi.

Bettelheim szerint a szocializmus a meg nem felelés viszonyainak meghatározott formája. Szerinte a szocializmusra az jellemző, hogy „*egyesekeket* a korábban uralkodó gazdasági, ideológiai és politikai viszonyok közül szétzúztak”. (Kiemelés az eredetiben.)¹⁹

A hatvanas évek derekán ugyan még elismeri Bettelheim a termelőerők adott fejlettségi szintjének meghatározó jellegét, ám ugyanakkor abból a helyesen felismert – koránszem új – összefüggésből, hogy a szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok alapja a termelők objektíve adott elkülönültsége, az, hogy „a különböző termelési folyamatokat csak *elkülönülten* különböző termelési egységekben lehet elvégezni”, arra a következtetésre jut, hogy az áru- és pénzviszonyok: tőkés társadalmi viszonyok. „Azoknak a viszonyoknak egy része, amelyek az *árukategóriák*, az *áruformák*, és a pénzbeni számítás (monetáris kalkulus) létezésében manifesztálódnak – tőkés társadalmi viszonyok” – írja –, s bár e definíciójában még viszonylag óvatosan fogalmaz, de fejtegetéseiből mindenütt kiderül, hogy az áru- és pénzviszonyokat *en bloc* a kapitalizmus viszonyaival azonosítja.²⁰

A nyugat-európai promaoistákra általában jellemző, hogy állandó harcot tételnek fel az áruterelés törvényei és a tervgazdálkodás között, s a KGST-országok gazdaságirányítását azért bírálják, mivel szerintük ott a terv kizárólag az értéktörvény megvalósítójaként, az áruterelés öntörvényeinek szentesítéseként funkcionál.

Szerintük a létező szocializmusban a régi termelési viszonyok csak módosultak, de nem alakultak át radikálisan. Ezt az áru- és pénzviszonyok fennmaradásán túl arra próbálják visszavezetni, hogy az állami tulajdon csak jogi forma, s még nem jelenti – Bettelheim terminológiájában – „a társadalmi tulajdon közzgazdasági birtoklását”. Az állami tulajdon szerinte antagonisztikus viszony kifejeződése: „Az állami tulajdon leple alatt a Szovjetunióban ma más tőkésországokéval azonos kizsákmányolási viszonyok léteznek, csupán e viszonyok *létezési formájának* van különleges jellege.”²¹ (14. old.)

A munkások eszerint továbbra is munkaerejüket áruba bocsátó kizsákmányolt bérmunkások, a termelőeszközök viszont az „állami burzsoázia által irányított kollektív tőke gyanánt működnek. Ez a burzsoázia alkotja (mint minden tőkésosztály) a »tőke funkcionáriusainak« testületét... A hatalmon levő párt gyakorlatilag a »tőke funkcionáriusainak« pártja» – olvashatjuk Bettelheim rágalmait az *Osztályharcok a Szovjetunióban* című könyvében.²²

A promaoisták a szocialista országok berendezkedését többnyire államkapitalizmusként jelölik meg, s ezzel vélik tagadni a szocialista jellegét. Kétségtelen tény, hogy a fejlett szocializmusban léteznek áru- és pénzviszonyok s a gazdaság irányításában az államnak központi, meghatározó szerepe van. A szocializmusbeli áruviszonyok s a szocialista állam gazdaságirányító szerepe azonban éppen a társadalmi viszonyok és a politikai felépítmény sajátos jellege révén specifikus minőséggel, tartalommal bírnak.

A „tőkés viszonyok újratermelődése” a vállalatban

A promaoisták „a kapitalizmus restaurációja” képtelen állításának alátámasztásaként értelmezik a szocialista vállalatok funkcióját, strukturáját. Ahogyan – teljesen tudománytalanul – az áru- és pénzviszonyok létét a tőkés társadalmi viszonyokkal azonosítják, úgy egyszerűen magát a vállalatot ab ovo tőkés kategóriának tekintik. Bettelheim abból a tényből, hogy az egyes munkások a termelőeszközökkel nem *közvetlenül* rendelkeznek, amit ő egyoldalúan a munkásnak a termelőeszközöktől való elválasztásaként interpretál, valamint abból, hogy a vállalatok egymástól elkülönülnek, ezt a konklúziót vonja le: „A vállalat (a szó pontos értelmében) kapitalista apparátus, egyike azoknak a helyeknek, ahol a tőkés viszonyok artikulálódnak és amelynek keretein belül e viszonyok újratermelődnek.”²³ A vállalatok nyereségérdekeltségén túl a vállalat úgymond azért kapitalista jellegű (és így „a szovjet revizionizmus” táptalaja), mivel az hierarchikus munkamegosztás szerint szerveződik és abban „az igazgató abszolút tekintélyének, a szakértők és szakemberek kiváltságos szerepének és az erőfeszítés jutalmazásának, valamint az anyagi ösztönzésnek az elvei” érvényesülnek.²⁴

A vállalat Bettelheim szemében tehát egyrészt „pozitív” a „tőkés termelési viszonyok” megtestesítője, „negatív” pedig az állam, a munkásállam hatalmának korlátozása. Másként fordítva a szót, a viszonyok annál inkább szocialisták, minél inkább korlátozza az állam a vállalatok önállóságát. Így szerinte az „osztályharc

függvénye”, hogy milyen mértékben kapnak autonómiát a vállalatok. Sweezy mind-
ezt a tulajdon kérdésével kapcsolja össze: az önállóan gazdálkodó vállalat nem
tekinthető állami tulajdonban levőnek, hanem egyfajta új „*korporációs magántulaj-*
don” megjelenésének: Ha „. . . az önálló irányítás lehetővé teszi a vállalatnak, hogy
saját beruházásokat eszközöljön, szerződéseket kössön, maga határozzon gyártási
folyamatairól, akkor a vállalat abba az irányba fejlődik, hogy az állami tulajdon
fikcióját egy újfajta kollektív tulajdonnal váltsa fel”.²⁵ Mindebből következik, hogy
a promaoisták értelmében vett „szocialista tervezés” kiterjesztése összeegyeztethet-
etlen a vállalatok pusztá létezésével. Bettelheim javaslata: a termelőegységek „for-
radalmasítása”, a vállalatnak mint olyannak a megszüntetése. A modell: a kínai
„kulturális forradalom”. Mindez természetesen az egyszemélyi felelős vezetés, a
szakértői tekintély, a technológiai fegyelem, a teljesítményelv stb. megszüntetésé-
hez, vagyis a gazdasági káosz uralmához vezetne . . . Az ehhez közelítő fejlemények
Kínában is a „radikálisok” bukásához vezettek.

Fel kell figyelniünk a vállalat-elmélet (pontosabban: az anti-vállalat-elmélet)
belső inkonzisztenciájára is: ha megszüntetnék a vállalatok elkülönülését, ez csak
egy mammut-üzem-méretű gazdaságban képzelhető el, ami viszont kizárja a terme-
lők közvetlen rendelkezését a termelés feltételei felett, ha viszont teljes mértékben
megvalósítanák a termelők közvetlen rendelkezését a termelési eszközök felett, ez
– azon túl, hogy kizárna mindenfajta modern technikát – a termelőegységek elku-
lönülésének fokozódásához, voltaképpen egy kisárutermelő gazdaság restaurálásá-
hoz vezetne.

A szocialista tervezés mint a „tőkés felhalmozás” eszköze

A szocialista országokban bevezetett tervgazdálkodás gyakorlatának bírálatánál
a maoisták egy teljesen utópisztikus tervmodellből indulnak ki. Bettelheimnél ez
a vízió voltaképpen technokratikus jellegű (bár éppen ő kiáltja ki magát minden-
fajta termelőerő-fetiszizálás és technicizmus ellenségének). Az *áruviszonyok fen-*
maradásáról a „szocialista” országokban című művében leszögezi, hogy a terv által
„a termelés társadalmi folyamata a termelőerők megszervezésének formájában jele-
nik meg, mely a termelési viszonyok eltűnésének (!) specifikus formája”. Bettelheim,
aki a szovjet és az európai szocialista országok tervezőit, közgazdászait a polgári
elméletek kritikátlan átvételével, az elmélet demarxizálásával vádolja, valójában
maga építi be tervkoncepciójának lényegébe az ipari társadalmak elméletének
magvát: a termelési viszonyok kiiktatódnak és a társadalmi problémák a technika
szintjén megoldható kérdésekké alakulnak át.

Az így értelmezett terv az értéktörvény metafizikusan felfogott antagonistájává
válík: „A proletárállamnak ez az akciója (amely a terv formájában ölt testet és
ebből származnak a *megtervezett viszonyok*), bizonyos függetlenséget hagyva a kü-
lönöző termelési egységekben elvégzett munkák között, részben módosítja – ha
a terv megfelelő – a termelés társadalmi folyamatát alkotó *különöző munkák egy-*
más közti függőségének módozatait . . . Az állam és a *politikai intézmények*, vala-
mint a gazdasági és adminisztratív intézmények *valóságosan és a priori koordinál-*
ják a különböző termelési egységek tevékenységeit. Minél inkább elmélyül ez a
koordináció, minél inkább megváltozik a termelési egységek természete, *annál in-*
kább csökken az áruviszonyok tevékenységi területe (azaz az értékforma) . . .”²⁶

Végeredményben Bettelheim az árutermelés és a terv harcának a későbbiekben

még elemzendő trockista koncepcióját építi be elméletébe és akarva-akaratlanul a szocialista tervezés és gazdaságirányítás történelmileg túlhaladott, kezdeti formáit idealizálja, amennyiben feltételezi, hogy a társadalmi szükségletek közvetlenül a priori megtervezhetők és a termelési egységek elkülönültsége egy tisztán naturalis jellegű koordinációval megszüntethető. Ily módon – szemben Marxnak *A gothai program kritikájá*-ban kifejtett nézeteivel – a munka már a szocialista formáció első szakaszában – *közvetlenül* társadalmi jelleget öltene. Hasonló elképzelések valóráváltása – így Kína vagy korábban Kambodzsa esetében – a tömegek részvételek kizárására, egy „mindentudó” és „mindenható” központ kíméletlen diktatúrájára vezet. Ugyanakkor e koncepció természetes velejárója a gazdasági elmaradottság konzerválását eredményező autarkia, hiszen egy ilyen típusú voluntarista és tisztán naturalista tervezés nem tud mit kezdeni a világgpiaccal, annak az érték-törvényen alapuló szerkezetével.

S mivel a KGST-országok gazdasági mechanizmusai, tervezési rendszerei igen távol esnek a voluntarista-utópista elképzelésektől, s a tervek realitása érdekében a szocializmusban objektíve ható értéktörvényt és annak közvetlen és áttételes következményeit figyelembe veszik, a promaoisták úgy állítják be, hogy terveink a tőkés (!) kizsákmányolás eszközei. El nem ismerve a tervek kidolgozásának demokratikus jellegét, a dolgozók részvételét a tervezési folyamatban, valamint abszolútizálva az áru-pénzviszonyok szerepét, Bettelheim kimondja: „A pénzviszonyok uralmához vezető tendencia, valamint a közvetlen termelőknek a terv kidolgozásában való direkt részvételének hiánya a két egymást kölcsönösen feltételező következménye annak, hogy a munkásokat *elválasztották* termelőeszközeiktől; mindkettő nem a szocialista viszonyok fejlődését, hanem a kapitalista viszonyokat implikálja – mégpedig az *államkapitalizmus* modalitásában... Ebben az esetben az áruviszonyok uralkodnak... Mindaddig, amíg ez a keret fennáll, államkapitalizmussal van dolgunk, amelyben egy állami burzsoázia uralkodik; ez a szituáció nem zárja ki egy indikatív terv kidolgozását, lehetetlenné teszi azonban igazi tervezés létrejöttét.”²⁷

Az értéktörvény realitásait elismerő és felhasználó tervezés tehát eleve indikatívnak – piacprognózisnak – minősül, ezáltal terv-mivolta is megkérdőjeleződik. Terveink funkciója úgy állítódik be, mint a profitelv kiszolgálása: „Az, amiről feltételezték, hogy egyre inkább szocialista társadalmi viszonyoknak adott életet – írja Bettelheim az *Osztálybarcok a Szovjetunióban*... című könyvében – a valóságban lényegében tőkés viszonyokat szült, olyannyira, hogy a »gazdasági tervek« leple alatt a tőkés felhalmozás, tehát a profit törvényei határozzák meg a termelő-eszközök felhasználását.”²⁸

A promaoisták a „tőkés felhalmozás” címszó alatt magyarázzák félre a szocialista iparosítás lényegét. A KGST-országok többségében a szocialista forradalom előtti viszonyok elmaradottsága következtében az iparosítás feladata a proletár-államra hárult. A szocialista iparosítás kezdeti időszakában megkerülhetetlen szükségyszerűség volt az erőforrások – többek között a munkaerő – elvonása a mezőgazdaságból az iparba, a fogyasztás korlátozása a felhalmozás érdekében. A promaoisták, voluntarizmusuknak megfelelően, a fent vázolt történelmi szükségyszerűségeket nem ismerik el, s a KGST-országok jelenlegi gazdaságpolitikáját is – amely ma már nem kényszerül a fogyasztásnak a felhalmozással, az iparnak a mezőgazdasággal szembeni egyoldalú preferálására, hanem egyre nagyobb erőfeszítéseket tesz a népjólét emelésére, a mezőgazdaság modernizálására – általában úgy mutatják be, mint az iparnak a mezőgazdaság, a felhalmozásnak a fogyasztás feletti diktatúráját.

Amennyiben mégis kénytelenek elismerni a KGST-országok terveinek azt a vonását, hogy a lakosság szükségleteinek minél teljesebb kielégítésére, az életszínvonal emelésére törekednek, ezt úgy állítják be, mint a néptömegek depolitizálását célzó intézkedéseket – figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy az anyagi jólét megteremtése és növelése integráns része a szocialista életmód kialakítására törekvő politikának, amelyet – a maga sajátos eszközeivel – a népgazdasági tervezés is szolgál.

A gazdasági reformok: a „profitmaximalizáció” eszközei

A maoisták és a maoizmushoz közel álló ideológusok egyik kedvenc témája a KGST-országokban a hatvanas évek derekától megvalósuló gazdasági reformoknak, a gazdasági mechanizmus tökéletesítésére tett lépéseknek a kérdése. Közismert tény, hogy az európai KGST-országokban a gazdasági fejlődés extenzív forrásainak kimerülése, az intenzív szakasz feltételeinek kialakulása, a gazdasági hatékonyság, a munka termelékenysége fokozásának igénye, a lakossági szükségletek még magasabb szinten történő kielégítésének lehetősége, a minőségi tényezők előtérbe kerülése, a világgazdasági folyamatokhoz való jobb alkalmazkodás követelménye motíválta a gazdasági mechanizmus reformjait, amelyeket az egyes szocialista országok adottságaiknak, sajátosságaiknak megfelelően vezettek, illetve vezetnek be. A pro-maoisták azért térnek vissza megkülönböztetett érdeklődéssel a mechanizmus-reformokra, mivel azok alkalmasnak tűnnek arra, hogy – megfelelő torzításokat és hamisításokat alkalmazva – újabb „érveket” kovácsoljanak alaptézisük alátámasztására, miszerint a KGST-országokban nem a fejlett szocializmus építése folyik, hanem a „kapitalizmus restaurációja” megy, illetve ment végbe.

A „radikálisok” logikája – mint láttuk – az áru- és pénzviszonyokat a tőkés viszonyokkal, a vállalatot a tőkés vállalattal azonosítja. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a gazdasági hatékonyságnak a szocialista viszonyok között történő érvényesítését is egyértelműen tőkés módszernek tekintik. A hatékonyság fokozását, a vállalatok rentabilitását, a dolgozók anyagi érdekelttségét célzó reformokat a pro-maoisták úgy állítják be, mint a profitmaximalizáció érdekében tett intézkedéseket, amelyek gátolni hivatottak „a profitráta csökkenése” tendenciáját.

„Az SZKP 25. Kongresszusa e vonal folytatását illusztrálja: ... valamennyi belső probléma a »gazdasági hatékonyságra« vezethető vissza, ez utóbbi pedig a tőkés kritériumok alapján minősített. Ma a profitráta az uralkodó, hivatalosan elismert mozgóerő a Szovjetunió termelésének. A szovjet közgazdászok publikációi ténylegesen a profitráta csökkenése feletti aggodalomról árulkodnak” – írja Chavance.²⁹

A „baloldali radikálisok” a szocialista tervezés és gazdaságirányítás tökéletesítésére tett intézkedések mögött rejlő – korábban már vázolt – objektív kiváltó okokat nem ismerik el. A reformokban nem a pozitív folyamatok, a fejlődés következményeit látják, hanem a korábbi tervezési módszerek nyomában bekövetkező „válság” elhárításának olyan módszerét, amely – mivel ellentmond a kínai „kulturális forradalom” kaotikus és retrográd útjának – a kapitalista viszonyok megerősítéséhez vezet: „A gazdasági reformmozgalom eltérő fokon és eltérő ütemben, de minden kelet-európai országban megtalálható. A bürokratikus centralizmus rendszere mindenütt egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. A tömegek apátiája,

a stagnáló termelékenység, gazdasági pangás – ezek voltak egyebek között a fenyegető válság szimptomái. Kétféle megoldás volt elképzelhető. Az egyik a kulturális forradalom, ahogy azt Kínában értelmezik . . . – olvashatjuk Sweezynél –. A másik válasz a piaci mechanizmusra és a profit ösztönző szerepére való mind nagyobb fokú támaszkodás.”³⁰ A reformoknak az a vonása, hogy a világszerte árat és követelményeket figyelembe veszik, a maoisták szemében azt eredményezi, hogy a szocialista országok dolgozói a nemzetközi tőkés monopóliumok által is kizsákmányoltá válnak.

A maoisták egyetértenek abban, hogy szerintük a szocialista országokban a gazdasági reformok megvalósulása, kimenetele – az „osztályharc” függvénye. Egy részük azonban a reformok mögött a proletariátus és a „burzsoázia” harcát véli látni (pl. Bettelheim), mások (pl. Sweezy) szerint a küzdelem a „klasszikus bürokrácia” (a tervezés képviselői), a „konzervatívok”, valamint a vállalati „menedzser-ek”, a „liberálisok” között folyik. Az előbbi vélemény szerint az összeolvadó „állami” és „vállalati” burzsoázia a reformokban a „hatékony államkapitalista működés” módszereit keresi (Chavance); az utóbbiak – akik szerint a kapitalizmus restaurációja még nem ment végbe, csak folyamatban van – arra a következtetésre jutnak, hogy az eddigi tervezési módszerek „csődje” miatt a hatalom a menedzser elit kezébe megy át. Sweezyék szemében ez a csoport „birtokolja a termelési eszközöket és új típusú burzsoáziává kezd válni, amely természetesen módon a piaci viszonyok újabb és gyorsabb kiterjesztését mozdítja elő”.³¹ A tervezésben alkalmazott közvetett közgazdasági eszközöket, a piaci kategóriáknak a terv által történő figyelembevételét tehát revizionizmusnak, a kapitalizmus restaurálásának tartják a radikálisok. Bizonyos kérdésekben a promaoisták egymással is vitatkoznak. Sweezy szerint a Szovjetunió „még csak” átmeneti stádiumban van a tőkés termelési módban, Magyarország viszont – a tervezés és gazdaságirányítás reformja következtében – tőkés jellegű. A még Sweezynél is „radikálisabb” Chavance viszont leszögezi: „. . . Ami Magyarországot a Szovjetuniótól megkülönbözteti, az nem az, hogy az előbbi tőkés, míg az utóbbi csak *fejlődik* a kapitalizmus irányába, hanem az, hogy az államkapitalizmusnak különböző formái léteznek.”³²

A kínai radikálisok politikáját idealizáló nyugati „balosok” csak úgy tudják „bizonyítani” a termelőerők fejlesztésének másodlagosságát, a dogmatikusan értelmezett felépítmény mindent meghatározó jellegét, valamint az áru- és pénzviszonyok tudatos, tervszerű fejlesztésének az összeegyeztethetlenségét a szocializmus, hogy elvetik a „termelőerő-elméletet”, vagyis a termelőerők meghatározó szerepének elismerését. Ily módon a tervezésben, a gazdaságirányításban is alapvetően szubjektív-akarati folyamatot látnak. A szocialista világszisztemmel és a marxista-leninista munkásmozgalommal való szembenállásukat csak úgy tudják „igazolni”, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok objektív logikáján teszik túl magukat. Hogy a szocializmus országait kapitalista jellegűeknek tüntethessék fel, ahhoz a tudomány, s különösképpen a közgazdaságtan legelemibb igazságai ellen kell hadakozniuk. Mindez – mutatis mutandis – Lenin alábbi megállapításának mai érvényességét igazolja: „Nemhiába mondják már régóta, hogy ha a matematikai igazságok sértenék az emberek érdekeit (helyesebben az osztályok érdekeit harcaikban), akkor ezeket az igazságokat körömszakadtig tagadnák. A közgazdaságtudomány megdönthetetlen igazságainak kétségbevonásához nagyon, de nagyon kevés kell. Csak annyit mondunk például, hogy az érték *mint az ártól független valami* agyrem – és megy minden, mint a karikacsapás! Az sem baj, hogy ez abszurdum.”³³

A SZOCIALIZMUS TROCKISTA KRITIKÁJA A TERVEZÉSI VOLUNTARIZMUS JEGYÉBEN

A nyugat-európai promaoisták szocializmuskritikája napjainkban is a munkásmozgalom egységét bomlasztó eleven elméleti vonulatként létezik, bár a kínai bel- és külpolitika önmagát sorozatosan kompromittáló megnyilvánulásai következtében sokat veszített vonzerejéből. A maoista vonalban csalódott – és az álforradalmiságtól az igazi forradalmiságig el nem jutó – ex-maoisták útja igen különböző. Néhányuk lesüllyedt a politikai terrorizmus alvilágába, mások a politikai közöny állapotába kerültek. A francia „új filozófusok” pedig, akik miután megcsömörlöttek Mao elnök „piros könyvecséjétől”, a nyílt, jobboldali antimarxizmus zászlaja alatt álltak csatasorba.

A „balos” radikalizmus maszkjában továbbra is tetszelegni kívánó álforradalmárok gyülekező helyévé válnak a különböző *trockista-neotrockista* szervezetek, csoportosulások, s ezért szükséges kitérnünk a trockisták szocializmuskritikájának a tervezéssel és gazdaságirányítással kapcsolatos elemeire.

A trockizmus a kispolgári türelmetlenségből fakadó olyan álforradalmi „balos” irányzat, amely – eredete szerint – az Októberi Forradalom győzelme után kialakult helyzetet a „kalandorság vagy kapituláció” dilemmájának szemszögéből értelmezte félre. Trockij és a trockisták nem bíztak a szovjet proletariátus és pártja erejében, s ezért elvetették azt a gondolatot, hogy a szocializmus felépíthető egy – viszonylag elmaradott – országban. Az adott történelmi és nemzetközi helyzet irreális értékelése alapján a világforradalom rövid időn belüli győzelmére számítottak, a szovjet párt és állam fő feladatát a „forradalom exportjában” látták s a kalandor külpolitika jegyében belpolitikailag a totális parancsuralmat, a gazdaság militarizálását tűzték ki célul. Miután a trockisták a szovjet állam létét veszélyeztető stratégiájukkal teljesen elszigetelődtek, szakadár mozgalmukat a Szovjetunióval, a marxista-leninista munkáspártokkal, majd később a szocialista világrendszerral szembeni nyílt ellenségeskedéstől motiváltan szervezték meg. A trockizmus – mint ideológia és mint mozgalom – napjainkban a legreakciósabb antikommunistákkal egy platformra kerülve a szélsőséges szovjetellenesség megnyilvánulása.

A hagyományosan tisztán politikai frazeológiával fellépő trockizmusnak az elmúlt években Ernest Mandel kívánt közgazdasági elméleti megalapozást adni. Mandel fejtegetéseinek középpontjában a szocialista termelési viszonyok, a szocialista tervezés és gazdaságirányítás rágalmozó jellegű „balos” kritikája áll.

A trockizmus alappillérei: vulgárdeterminizmus és kalandorság

Míg a maoista ideológusok úgy vélik, hogy a voluntarista gazdaságpolitikát, valamint az egyszerre utópista és retrográd nivelláló törekvéseket a termelőerők meghatározó jellegének elutasításával, sajátos „antiökonómizmussal” alapozhatják meg, a trockistáknál fordított jellegű konstrukció jelenik meg. Ők kalandor politikájukat éppenséggel vulgárdeterminizmusra építik. A mai trockisták is azt kívánják elhithetni, hogy a szocialista világforradalom – a technikának a legfejlettebb tőkésországokban elért fejlettségi szintjének következtében – közvetlenül megérett és aktuális.

Mivel a mai trockisták meglehetősen szorosan kötődnek tanítómesterük dogmáihoz, magát Trockijt idézhetjük, aki – akár a konvergencia-elmélet modern képviselői – a technikai fejlődést fetisizálja: „A kapitalizmus technikai túlszárnyalása felé haladó társadalmisított gazdaság valójában bizonyos fokig automatikusan biztosítva van afelől, hogy szocialista irányban fejlődik . . .”³⁴

A szocializmus elmélete Trockij értelmezésében technicista elmélet, a szocialista építés tisztán technikai program: „A marxizmus a technikai fejlődésből a haladás legfőbb rugójából származik, a kommunista programot a termelőerők dinamikájára építi.”³⁵

A trockizmus „balos” koncepciója, amikor a termelőerők kategóriáját a technikára redukálja, s egyben a fejlődést dehumanizálja, az embert mint legfőbb termelőerőt figyelmen kívül hagyja.³⁶

Trockij azonban a technikai haladás révén történő „automatikus” társadalmi fejlődést is csak „elvben” tudta elképzelni. Gyakorlatilag a Szovjetunió munkásosztályát, vezetőit nem tartotta képesnek a gazdasági elmaradottság belátható időn belüli felszámolására, s minden kártyát a nyugati forradalmak kirobbanására (pontosabban kirobbantására) tett fel. Amikor korunk első számú trockista ideológusa, E. Mandel arról beszél, hogy a reális szocializmus országai a termelőerők „alulfejlettsége” miatt „bürokratikus deformálódott átmeneti társadalmak”, s hogy megoldást csak a már „megérett” világforradalom hozhat, valójában Trockij érvelését ismétli meg, aki egy 1927-ben írt és illegálisan terjesztett írásában így fogalmazott: „Ha feltételezzük, hogy a kapitalizmus még egy évtizedig tartó új fellendülési szakaszra is képes lehet, silány és ízetlen dolog a mi elmaradott országunkban szocializmusról beszélni; akkor el kell ismernünk, hogy mindenben csalódtunk, amikor úgy ítéltük meg korunkat, mint a kapitalizmus rothadásának korszakát . . . Vannak-e azonban komoly okaink, hogy ilyen határozottan felülvizsgáljuk korunk értékeit . . . ? Nincsenek . . . Mivel az egész nagyobb a résznél, még bizonyosabb tény, hogy forradalom készül Európában és a világban. Az európai proletariátusnak jóval kevesebb időre van szüksége a hatalom megostromlásához, mint nekünk ahhoz, hogy technikai szempontból túlszárnyaljuk Európát és Amerikát.”³⁷

A fejlett szocializmus mint „alulfejlett átmeneti társadalom”

A neotrockista Mandel – nem hagyván magát zavartatni a tényektől – abból indul ki, hogy a szocialista világ országaiban az új típusú termelési viszonyok nem szilárdultak meg, s így a szocialista termelési mód győzelme csak lehetőség, de gazdaságilag nem biztosított. „Amit eddig tapasztaltunk – a Szovjetuniótól Jugoszlávián át Kínáig –: átmeneti társadalmak a társadalmi-gazdasági alulfejlettség feltételei között (a termelőerők elégtelen fejlettségi szintjével), amelyek ezért különböző változatokban a bürokratikus deformáció nehéz vagy legnehezebb formáit mutatják fel. Így hát lehetséges, ha nem inkább valószínű, hogy az, ami ma ezen átmeneti társadalom »általános« vonásaiként *jelenik meg*, valójában specifikumok, amelyek nem annyira az átmeneti társadalom belső logikájának, mint inkább a társadalmi-gazdasági alulfejlettség feltételeinek felelnek meg.”³⁸

Mandel tézisei nyilvánvalóan ellentmondanak a valóság közismert, a statisztika által is kimutatott tényeinek. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió és a legtöbb köréje tömörült szocialista országnak a gazdasági-civilizációs elmaradottság állapotából kiindulva kellett megkezdenie a szocialista építést, napjainkban a termelő-

erők fejlettségi szintjét és világgazdasági rangsorolását tekintve a Szovjetunió a világszerte Egyesült Államokat megközelítő – egyes területeken azzal azonos szinten álló, vagy azt túlszárnyaló – gazdasági hatalom, s a KGST többi országa az egy főre eső termelési volumen, illetve a termelési struktúra korszerűségében a Közös Piac fejlett tőkésországainak szintje felé halad. Amikor napjaink fő társadalmi feladatát országainkban úgy fogalmazzák meg, hogy kapcsoljuk össze a tudományos-technikai haladás vívmányait a szocialista termelési mód előnyeivel, akkor ez a gazdaság és társadalom irányítási módszereinek széles körű, valós tartalmi demokratizálását implikálja.

Az „átmeneti társadalom” trockista kategóriája azt fejezi ki, hogy a létező szocializmus még nem szocializmus, mivel e társadalom viszonyai nem „tisztán” kommunista jellegűek, tehát amíg – s itt láthatjuk a maoista érvekkel való rokonságot – számottevő súllyal bírnak a piaci, illetve értékviszonyok, s amíg az elosztásban „polgári normák” (vagyis: a munka szerinti elosztás elvei) érvényesülnek, addig a társadalom csak átmeneti és nem szocialista jellegű. Ez az átmenetek szükségességét tagadó voluntarista álláspont teljesen ellentétes mind a történelmi fejlődés tapasztalataival, mind Marxnak a szocialista társadalom két szakaszára vonatkozó elméletével, melynek nyomán Lenin is leszögezte: „Első fázisában, első fokán a kommunizmus gazdasági tekintetben *nem* lehet még teljesen érett, teljesen mentes a kapitalizmus hagyományaitól vagy nyomaitól.”³⁹

Trockij tézisét az állam dualizmusáról, amennyiben a szocialista tulajdonnal szemben „a tőkés értékbeni elosztás” áll, Mandel így fogalmazza meg: „Az átmeneti társadalom specifikus termelési viszonyait tehát az alapvetően nem kapitalista tervgazdaság és az alapjában még mindig polgári elosztási viszonyokból származó ártermelés elemeinek a hibrid kapcsolódása jellemzi.”⁴⁰ Érveléséből kitűnik a marxi gazdaságelmélet fejtegetőre állítása: az elosztási viszonyok meghatározó szerepének a hangsúlyozása a termeléssel szemben.

A „két logika”

A termelési szféra és az elosztási viszonyok antidiaktikus szembeállítására Mandelnél „a két logika” antagonizmusának tételvezetésében kristályosodik ki: „A kapitalizmus és szocializmus közötti átmeneti társadalom gazdasági rendjét a két antagonisztikus gazdaságlogika, a terv és a piac logikája közötti konfliktus uralja. (A gazdasági erőforrásoknak a társadalom által tudatosan tételvezetett prioritások szerinti elosztása vagy objektív, a termelők háta mögött érvényesülő elosztás.) A két törvényszerűség nyilvánvalóan a legtágabb történelmi értelemben antagonisztikus osztályérdekeknek felel meg: az előbbi a proletariátus, az utóbbi a polgárság és a magánüzem, illetve magánhaszon alapján tevékenykedő osztályok és rétegek érdekeinek.”⁴¹

Ez a tétel a trockista kalandorpolitika, az osztályharc mesterséges élezése megideologizálására szolgál, s elméletileg nem más, mint Preobrazsenszkij „két szabályozó” koncepciójának szimplifikált adaptációja. Mint ismeretes, Preobrazsenszkij szerint kezdetben a szocialista gazdaságnak két szabályozója működik, egyrészt „az eredeti szocialista felhalmozás törvénye”, másrészt az érték-törvény, az előbbi azonban kiszorítja az utóbbit. Mandel ezt úgy fogalmazza át, hogy a szocialista gazdaság termelőerői fejlődésének függvényében a terv hatályon kívül helyezheti az érték-törvényt: „A termelőeszközök magántulajdonának eltörlésével és egy szocialista

tervezéskor való áttéréssel a termelőerők fejlődésének egy bizonyos pontjától megszüntethető a különböző gazdasági erőforrásoknak az értéktörvény által történő spontán elosztása . . .”⁴²

A szocialista gazdaság gyakorlata valamint elmélete bebizonyította, hogy ilyen jellegű metafizikus antagonizmus nem létezik, a terv és az értéktörvény, s egyáltalán a tervszerűség és a gazdaság objektív törvényszerűségei közötti kapcsolatot a dialektikus egység jellemzi.

Engels így írja le a szocialista formációban érvényesülő tervszerűség lényegét: „A mai termelőerőknek ezzel a végre felismert természetük szerinti kezelésével a társadalmi termelési anarchia helyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségletei szerinti társadalmian tervszerű szabályozása lép.”⁴³

A szocialista gazdasági építés gyakorlata megmutatta, hogy hosszú távon a tervezés realitásának, tehát a tervszerűségnek elengedhetetlen feltétele a gazdasági törvényeknek, s így az értéktörvénynek is a felismert természet szerinti figyelembevétele. Nincs tehát szó a szocialista gazdaság két szabályozójáról, vagy két logikájáról, hanem arról, hogy a terveknek az objektív törvényeken kell alapulniuk. A gyakorlati tapasztalatok általános elméleti érvényű megfogalmazásának tekinthető D. Valovoj szovjet közgazdász definíciója: „A szocializmusban a társadalmi termelés objektív szabályozója a szocialista társadalom és az emberek gyakorlati tevékenysége által tudatosan felhasznált gazdasági törvények rendszere.”⁴⁴

Az értéktörvénnyel és a gazdaság többi objektív törvényszerűségeivel szembeállított terv szükségszerűen a voluntarizmus, illetve egyoldalúan a szubjektív tényező megtestesítőjévé válik. A terv fetiszizálásának tekinthető, hogy a terv önmaga képes arra, hogy mintegy automatikusan megszüntesse a munkák technikailag és társadalmilag szükségszerű elkülönültségét s minden egyes termelőegység tevékenységének közvetlenül társadalmi jellegét kölcsönözze. „Ezen voltaképpen mit sem változtat az a tény, hogy a különböző termelőegységekben eltérő a munka termelőképesége” – teszi hozzá Mandel. Magyarán: annál rosszabb a tényeknek . . .

A terv ilyen „természet fölötti”, vagy legalábbis az objektivitást legyőzni képes tulajdonsága – bármennyi frázist is ír le Mandel a dolgozók részvételéről, a közvetlen munkádemokráciáról stb. – feltételezi, hogy korlátlanul érvényesíthető a tervező csálhatatlan akarata. Ezt Trockij nyíltan ki is mondja – bár mai követői érthető módon ritkábban hivatkoznak rá ebben a vonatkozásban –, amikor arról beszél, hogy a tervszerűség a munka „kényszerítő jellegű megszervezésével” egyenlő, hogy ez a munkásoktól „egzakt engedelmességet” követel meg. A tervszerűséget szubjektívizáló és egyben fetiszizáló trockista koncepció eszménye a makrogazdaság komplexitásának „gordiuszi csomóval” történő elvágása, a népgazdaság totalitásának egy üzemre való redukálása, mind az elmélet, mind a politikai gyakorlat szintjén, s ez olyan magatartást feltételez a kormányt illetően – Trockij szavaival élve – „a gazdaság egészével szemben, mint a tőkés magatartása egy elszigetelt vállalattal szemben.”⁴⁵

A „két szabályozó”, illetve a „két logika” dogmatikus felfogásából következik, hogy a trockisták mindent, ami az értéktörvény működésével kapcsolatos, úgy tekintenek, mint az „eredendő bünt”. A vállalati önállóság, illetve az önálló vállalati elszámolás az ő szemükben egy „bürokratikus réteg” uralmának eszköze. A nyereségérdekeltség rendszerében tőkés jellegű ösztönzést látnak. Az igazgatói jogkör kiterjesztésében, a szabadárás árformák megjelenésében Mandel annak „bizonyítékát” látja, hogy bizonyos erők az „állami bürokrácián” belül – „az értéktörvény

objektív nyomására jelentkező tendenciáknak megfelelően” – „a kapitalizmus restaurációjának” irányában hatnak.

A szocialista országokban a hatvanas évek dereka óta megnyilvánuló gazdasági reformokat a trockisták úgy értékelik, hogy azok „elkerülhetetlen kollízióba kerülnek a tervgazdasággal” s a szocializmustól eltávolítanak. Az ilyen értelemben „ellenforradalminak» tekintett reformokkal szemben „politikai forradalmat” sürgetnek, mely a trockiji „permanens forradalom” keretei között „az áru–pénz–viszonyok elhalásának kibontakoztatását és tudatos előmozdítását eredményezné”. Mandel végkövetkeztetése: „A kapitalizmus és szocializmus közötti átmeneti társadalom törvényszerűsége azt mutatja nekünk, hogy végső soron arról van szó, hogy megteremtjük a szükséges gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális feltételeket az árutermelés, a pénz, az osztályok és az állam elhalásához . . .”⁴⁶

A forradalminak tűnő trockista „akcióprogram”-ra is érvényes Leninnek a „baloldaliak” forradalmi frázisaival szembeni fellépése. Lenin a *Baloldaliságban* idézi Engelsnek a blanquistákra vonatkozó kritikáját, akik a türelmetlenséget elméleti érvként hozták fel: „. . . »Mi kommunisták vagyunk (írták kiáltványukban a blanquista kommunárdok), mert célunkat úgy akarjuk elérni, hogy nem állunk meg a közbeeső állomásokon, nem megyünk bele kompromisszumokba, amelyek csak kitolják a győzelem napját és meghosszabbítják a rabság időszakát.« A német kommunisták, azért kommunisták, mert valamennyi közbeeső állomáson és kompromisszumon át, amelyeket nem ők hoztak létre, hanem a történelmi fejlődés menete, világosan látják és soha nem tévesztik szem elől a végcélt: az osztályok megszüntetését és egy olyan társadalmi rend felépítését, amelyben nem lesz többé helye a föld és a termelési eszközök magántulajdonának. A harminchárom blanquista azért kommunista, mert azt képzei, hogy mihelyt *ők* át akarnak ugrani minden közbeeső állomáson és kompromisszumon, akkor a dolog rendben van és ha – ami szilárd meggyőződésük – a napokban »megkezdődik« a dolog és a hatalom az ő kezükbe kerül, akkor holnapután »bevezetik a kommunizmust«. Ha tehát ezt nem lehet most mindjárt megcsinálni, akkor ők nem kommunisták.”⁴⁷

JEGYZETEK

¹ Lenin Összes Művei 22. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 114. old.

² H. Marcuse: Psychoanalyse und Politik. Frankfurt 1968. 8. old.

³ Lenin Művei 29. köt. Budapest 1953. 56–57. old.

⁴ H. Marcuse: Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus, Neuwied-(W.)Berlin 1969. 190. old.

⁵ Id. mű, 120. old.

⁶ Id. mű, 26. old.

⁷ H. Marcuse: Az egydimenziós ember. Kézirat jellegű fordítás. 68. old.

⁸ Lenin Összes Művei, 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 219. old.

⁹ H. Marcuse: Die Gesellschaftslehre . . . 19., 20., 21. old.

¹⁰ MEM. 46/I. Budapest 1972. 367. old.

¹¹ Jelen fejezet megírásában támaszkodtam Lengyel Lászlónak a nyugat-európai maoizmussal foglalkozó kéziratot tanulmánya dokumentációs hátterére és figyelembe vettem néhány kritikai megállapítását.

- ¹² Bettelheim: Levél Rosana Rossandához. II Manifesto, 1971 március. Lettres sur quelques problèmes actuels du socialisme (1968) Maspero, Paris 1977.
- ¹³ Sweezy: The Nature of Soviet Society (Monthly Review, New York, 1974 november, 1975 január (10) (11)
- ¹⁴ MEM. 3. Budapest 1960. 35. old.
- ¹⁵ Sweezy. Id. mű.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Bettelheim: Calcul économique et Formes de propriété Maspero, 1970.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Bettelheim: Les luttes de classes en U. R. S. S. (1917–1923) (1923–1936) Maspero, 1977. 14. old.
- ²² Uo. 41. old.
- ²³ Bettelheim: Calcul économique et Formes de propriété.
- ²⁴ Bettelheim: Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine. Maspero, 1973. (5).
- ²⁵ Sweezy: Lettres sur quelques problèmes... (1968) Réponse a Bernard Chavance (Les Temps Modernes 1977 október).
- ²⁶ Bettelheim: Az áruviszonyok fennmaradásáról a „szocialista országokban”.
- ²⁷ Bettelheim: Calcul économique et Formes de propriété.
- ²⁸ Bettelheim: Les luttes de classes en U. R. S. S. 41. old.
- ²⁹ Chavance, B.: Sur les rapports de production en U. R. S. S. (8) (Les Temps Modernes 1977 október)
- ³⁰ Sweezy: Lettres sur quelques problèmes...
- ³¹ Uo.
- ³² Chavance. Id. mű.
- ³³ Lenin Összes Művei, 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 47. old.
- ³⁴ L. D. Trockij: A forradalomról (Kézirat jellegű fordítás) 189. old.
- ³⁵ Uo. 187. old.
- ³⁶ Ebben a trockizmus közvetlenül kapcsolódik a II. Internacionálé *jobboldali* revizionistáinak alaptéziseihez.
- ³⁷ L. D. Trockij: A forradalomról. 262–263. old.
- ³⁸ Ernest Mandel: Zehn Thesen zur sozialökonomischen Gesetzmässigkeit der Übergangsgesellschaft zwischen Kapitalismus und Sozialismus, in: Henniecke (kiad.), Probleme des Sozialismus und der Übergangsgesellschaften, Frankfurt/M. 1973.
- ³⁹ Lenin: Állam és forradalom. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 90. old.
- ⁴⁰ E. Mandel: Zehn Thesen...
- ⁴¹ Uo.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ MEM. 20. Budapest 1963. 275. old.
- ⁴⁴ Ekonomicseszka Gazeta, 1966. 44. sz.
- ⁴⁵ L. D. Trockij: A forradalomról...
- ⁴⁶ Mandel: Id. mű.
- ⁴⁷ Lenin: A „baloldaliság” mint a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin Válogatott Művei III. Kossuth Könyvkiadó 1967. 205. old.

VITA

Néhány megjegyzés TTF-kategória tartalmához

Hozzászólásban illik rövidnek lenni. Így rögtön rátérek mondanivalóm lényegére: minden tekintetben pontosnak és korrektnek tekinthető-e a Marxra hivatkozás a TTF-al kapcsolatban? Mivel úgy vélem, hogy a kategória értelmezése különösen történefilozófiailag nagy kívánnivalókat maga után, kezdjük talán Marxszal.

A TUDOMÁNYOS ÉS TECHNIKAI FORRADALMASODÁS (UMWÄLZUNG) HELYE A MARXI TÖRTÉNETFILOZÓFIÁBAN

Ha a társadalmi termelés forradalmasodásának modern lehetőségeire kérdezzük, akkor a választ a gépi nagyipar megjelenésében találhatjuk meg. Ahogy Marx írja: „A nagyipar széttepte a fátylat, amely az emberek előtt saját társadalmi termelési folyamatukat elrejtette és a különböző természetadta módon elkülönült termelési ágakat egymással szemben, sőt az ágakba beavatottak is rejtélyekké tette. A nagyipar elve, hogy minden termelési folyamatot, önmagában és mindenekelőtt az emberi kézre való minden tekintet nélkül összetevő elemeivé oldjon fel, megteremtette a technológia egészen modern tudományát.”¹ A termelés ezzel megszabadult egyik lényeges antropológiai korlátjától, függetleníti magát az emberi kéz körülhatárolt lehetőségeitől, s útját kezdi – a természeti erők és a természettudomány tudatos alkalmazásán keresztül – egy elvileg korlátlan fejlődés.

E *dezanropologizálás* keresztülvitele – aminek eredményeképpen a „termelési folyamat véget ért abban az értelemben munkafolyamat lenni, hogy a munka, mint rajta uralkodó egység, túlnyúljon rajta”² – azonban maga is a tőke teljesítménye: „A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába.”³ Átala a tőke a maga számára teremt mozgásteret, s bontakoztatja ki történetileg a „társadalmi termelés egészen újszerű” és példátlan dinamikáját.

Számunkra különösképpen az a fontos, hogy Marx a tőkének ezt a teljesítménytét civilizációs tettek, civilizációs befolyásnak nyilvánítja, és egyértelműen történelmi rangra emeli. A tőke belső természetéből származó törekvés ugyanis, hogy a szükséges munkát egy minimumra redukálja, s ezzel létrehozza a többletmunkát – mint önmaga fenntartásának illetve gyarapításának, az értéktöbblet termelésének alapját. Ám e törekvés, s ezzel önmaga fenntartása és gyarapítása csak akkor sikerülhet, ha állandóan növeli termelőerejét, másrészt gyarapítja és gazdagítja a

társadalom szükségletrendszerét: „A régi ipar értékét az tartja fenn, hogy alapot hoznak létre egy újnak a számára, amelyben a tőke és munka viszonya új formában tételezi magát. Tehát az egész természet átkutatása, hogy a dolgok új hasznos tulajdonságait fedezzék fel; valamennyi idegen éghajlat és ország termékeinek egyetememes cseréje; a természeti tárgyak új (mesterséges) elkészítései, miáltal új használati értékeket adnak nekik. A föld átkutatása minden oldalról, hogy felfedezzenek mind új hasznavehető tárgyakat, mind a régi tárgyak új használati tulajdonságait, mind új nyersanyag-tulajdonságaikat stb., ezért a természettudománynak a legmagasabb pontra való fejlesztése; éppúgy magából a társadalomból eredő új szükségletek felfedezése, megteremtése és kielégítése; a társadalmi ember összes tulajdonságainak kultúrája és ennek az embernek mint a lehető leginkább szükségletekben gazdagnak, mivel tulajdonságokban és vonatkozásokban gazdagnak a termelése – a lehető leginkább totális és egyetememes társadalmi termékként való termelése – (mert ahhoz, hogy sok oldalról élvezzen, élvezőképesnek, tehát magas fokon kulturáltnak kell lennie) – éppúgy feltétele a tőkére alapozott termelésnek... Ily módon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetememes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség *lokális fejlődése* és mint természetimádás jelenik meg.”⁴

A tőke és az egyetemessé válás történelmi összekapcsolódását azonban Marx más oldalról is alátámasztja. Ez a kapcsolat szükségszerű, s „a termelőerők fejlődésének feltételeként jelenik meg” mindaddig, amíg a fejlődéshez külső ösztöklésre van szükség, s a többletmunka társadalmi előteremtése a kényszer és a kizsákmányolás formájához kötött, mert még nem lép fel igényként a termelő egyén oldaláról.⁵ Ez az összekapcsolódás annak a történelmi korszaknak a jellegzetessége, amelyben ugyan „az egyének már csak a társadalom számára és a társadalomban termelnek”, ám „termelésük nem *közvetlenül* társadalmi, nem a munkát magán belül elosztó társulás gyümölcse”, s amelyben az „egyének be vannak sorolva a társadalmi termelés alá, amely mint végzet rajtuk kívül létezik: de a társadalmi termelés nincs besorolva az egyének alá, akik mint közös képességüket kezelnek.”⁶

A korlátokat döngető és – legalábbis eszmeileg – egyetemességre törő tőke történelmi tette és sorsának paradoxája azonban végső soron éppen abban rejlik, hogy átlendíti a társadalomfejlődést fejlettségének korabeli korlátain és hiányosságain, miközben a külső korlátok megsemmisítésével párhuzamosan egyre inkább önmaga mutatkozik korlátnak. A *bázis* tehát, amely az egyetemesség hordozója, s „a természetnek valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetememes elsajátítását” kényszeríti ki, most önmaga teljesítményén méretik meg és találatik könnyűnek.

ELSŐ MEGJEGYZÉS A TTF-RŐL

Ha a marxi álláspontot a maga teljességében vesszük, akkor feltűnően, ámbar filológiaiilag mégis igazolhatóan, semmi olyan jellegzetességet nem tudunk a TTF javára írni, tartalmaként megjelölni, amelyet Marx ne a nagyipar *fejlődési eredményének tulajdonítana*. A gépi berendezések automatikus rendszerének létrejötte, a termelési folyamatok átváltozása egyszerű munkafolyamatokból tudományos folyamattá, a tudomány közvetlen termelőerővé válása, s ezzel összefüggésben a tudo-

mány és a technika kölcsönhatásában bekövetkező változás, valamint a feltalálás üzletté válása, a munkásnak a termelési folyamat mellé lépése a fő ágensi szerep helyett, a társadalmi egyénnek, mint a termelés és a gazdaság nagy alappilléreinek kifejlődése, a gazdagság mértékének a munkaidőről a rendelkezésre álló időre való eltolódása stb. mind-mind a nagyipar fejlődésével előálló fejlemény Marxnál.⁷ Ma azonban mégis eléggé általánossá vált az olyasfajta interpretáció, amely ezeket a jellegzetességeket a jelenlegi helyzethez képest is a jövő számára tartalékolja, s a TTF kategóriájában foglalja össze.

Ha az okokat keressük, több tényezőt is megemlíthetünk. Minőségi értelemben még mindig a Marx által leírt valóság történelmi korszakát éljük, legalábbis a termelés tudományos-technikai forradalmasodása végső kicsengésének, Marx által leírt tartalmainak értelmében. S ez lehetőséget teremt számunkra ahhoz, hogy Marxtól eltérve ezeket a tartalmakat a tudományos-technikai forradalmasodás korabeli jellegzetességei és formái helyett – amelyet retrospektíve az ipari társadalom sok szempontból ösztövérv fogalmában foglalunk össze – a XX. század második felének a korábbinál magasabb szintű tudományos-technikai fejlődéséhez, továbbá azokhoz a módosult társadalmi formákhoz kössük, amelyek a társadalmasulás kényszerhatására, vagy éppen a szocialista rendszerrel való versengésre és konfrontálás hatására a kapitalizmuson belül is létrejöttek, nem is beszélve a szocialista társadalmak realitásairól. Azt állítjuk tehát, hogy az 1940-es évektől új szintű fejlődés bontakozik ki, amelyet – a marxi *forradalmasodás* kategóriájával szemben – tudományos-technikai forradalomnak nevezünk.

De hogyan értelmezzük mindezt? Hiszen nyilvánvaló, hogy itt egyfajta „csúsztatásról” van szó, amelyet a felsorolt kritériumok általánossága is lehetővé tesz. A folyamat mellé lépés a fő ágensi szerep helyett a munkás számára bizonyára mást jelentett Marx idejében, és mást jelent a kibernetikai alapokon működő önszabályozó automatizmusok esetében. Egyáltalán: az automatizáció klasszikus, Marx által is átvett értelme sem azonos az automatizáció mai, kibernetikai meghatározásával, mint ahogy nem azonos a munkásra tett hatás tekintetében sem. És tovább folytathatnánk. A tudományos-technikai fejlődés és az általa kiváltott társadalmiasulás és intézményesítés történelmi folyamata azonban részben igazolja ezt a fogalmi csúsztatást, illetve értelmezést; mégpedig annyiban, hogy ez a fejlődés nem interpretálható egyszerű evolucionista módon sem tudományos-technikai, sem pedig a fejlődés bázisaként működő társadalmi intézményrendszer vonatkozásában. Ellenkezőleg, a forradalmasodás újabb és újabb hullámai, a fokozódó intézményesülés, s az intézményesülési folyamatok nyomán létrejövő radikális eltolódások a döntési központokban, az átstrukturálódás, az új hatalmi gócek kialakulása stb. a fejlődést a megszakítottság és a folytonosság dialektikájának irányába élezte ki. Ennek eredményeként azután a társadalmi gazdagság „nagy visszavétele”, az elidegenedés megszüntetése sem mutatott egyenletes fejlődést az emberi lehetőségek, az egyetemesség növekvő fokozódásával párhuzamosan.⁸ A tudományos-technikai fejlődés és az előálló társadalmiasulás így végeredményben nemcsak nehézségeket támasztott a létező társadalmi forma számára, hanem mind ez ideig lehetőségeket is teremtett mozgásterének kibővítéséhez. Tehát kettős következtetés kristályosodott ki a tudománytörténet és az össztársadalmi hatás tekintetében. A tudományos-technikai fejlődés új szintre jutása alkalmat adott – mindenekelőtt a tudomány Bernal által konstataált forradalma révén – egy szűkebb értelemben vett tudományos-technikai forradalom értelmezésére. Továbbá „történetfilozófiai” kategóriává emelve, olyan tudományos hipotézissé szélesedett, amely szerint a XX. század

negyvenes éveitől egy önmagában ugyan tagolt, de a korábbiakhoz képest mégis egységes folyamat kezd kibontakozni. E folyamat végeredményeképpen megtörténik a Nagy Visszavétel, az elidegenedés megszüntetése, a kommunizmus megvalósítása.⁹

A kérdés most már az, mi lehet a TTF tényleges történetfilozófiai tartalma. A lényegi tartalmat Marxtól vettük, ezért térjünk vissza ismét Marxhoz.

A SZABAD ELSAJÁTÍTÁS MARXI ÉRTELMÉRŐL

A tőkés formán belüli tudományos-technikai forradalmasodás Marx szerint fokozatosan megsemmisíti a csereértéken nyugvó tőkés termelés történelmi alapjait. „Az egyetemesség, amelyre feltartóztathatatlanul tör, korlátokra lel a tőke saját természetében, amelyek fejlődésének bizonyos fokán magát a tőkét ismertetik fel e tendencia legnagyobb korlátjának és ennél fogva arra törnek, hogy maga szüntesse meg magát.”¹⁰

Fokozatosan elesnek azok a történelmi korlátok, amelyek a tőkés formát szükség-szerűvé tették. „A tőke . . . történelmi rendeltetése beteljesedett, mihelyt egyrészt a szükségletek annyira fejtettek, hogy a szükségesen felüli többletmunka maga is általános szükséglet, magukból az egyéni szükségletekből ered, – másrészt a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik; – végül mihelyt a munka termelőerőinek fejlődése folytán, amelyet a tőke korlátlan gazdagodási vágyában és azon feltételek között, amelyek között egyedül realizálhatja őket, állandóan előrehajt, odáig halad a dolog, hogy egyrészt az általános gazdagság birtoklása és fenntartása csak kevesebb munkaidőt követel az egész társadalom számára és a dolgozó társadalom tudományosan viszonyul előrehaladó újratermelésének, egyre nagyobb bőségben való újratermelésének folyamatához, tehát mihelyt véget ért az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért.”¹¹

A tudományos alapra helyezett anyagi termelési folyamat játssza a döntő szerepet abban, hogy valóban véget érjen az utóbbi fajta munka. A tőke ebben ismét saját természete szerint érdekelt. A relatív értéktöbblet, mint az értéktöbblet-termelés legfejlettebb tőkés módja, forradalmasítja „a munka technikai folyamatait és a társadalmi csoportosulásokat”,¹² egyúttal a munkás képességeire és képzettségére helyezi át a hangsúlyt.

A munka és az egyén viszonya ezzel radikálisan átalakul. A munkában fokozatosan előtörhet a szabadság mozzanata.¹³ Ahogy véget ér az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért, s ami ezzel egyenlő, ahogy a munkás „a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne”, többé már „nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette, társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg”.¹⁴ Az ember tehát „örzöként és szabályozóként”¹⁵ a folyamat mellé lép, s a közvetlen termelési folyamat ezzel mintegy szervesen kapcsolódik a társadalmi egyén kiművelt gazdagságához. A közvetlen termelési folyamat, „egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás; kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tuda-

mány a létrejött emberre való vonatkozásban; akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik. Mindkettő számára, amennyiben a munka gyakorlati kézbevétele követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszerre mind testgyakorlás.”¹⁶

Míndezzel azonban a tudományos-technikai forradalmasodás marxi értelmének gyökeréhez értünk. A hangsúly a minimumra csökkent közvetlen termelési folyamatról áttolódik a szabad időre, amely viszont többé már nem a munkaidő pusztá ellentéte, s a kiművelt emberi egyének révén az osztálytársadalmi folyamat bázisává válik. *Az emberi-társadalmi fejlődés történetében első alkalommal jönnek létre azok a lehetőségek, amelyek alapján a tőkés termelési formát egy olyan társadalmi forma válthatja fel, amelyben a társadalmi létezés általános meghatározottságait, tér- és időparamétereit a társadalmilag létrejött társadalmi egyének gazdagsága determinálja.* A tudományos-technikai forradalmasodás történetfilozófiai értelme így a tőkés társadalmi forma felbomlasztásával és a kommunista társadalom megvalósításának *lehetőségével* esik egybe.

A lehetőség azonban még korántsem valóság. A tudományos-technikai forradalmasodás eredményeképpen adódó társadalmi és antropológiai lehetőségek a kapitalizmusban a termelő szubjektum ellenében, vele szemben és elidegenedett formában halmozódnak fel. Az élő munka felett uralkodik a holt munka; az állótökében a tudomány maga áll szemben ellenséges hatalomként a munkással. A csereértéken alapuló tőkés forma meghatározó a társadalmi-antropológiai lehetőségeknek a társadalmi egyénekhez való viszonyát illetően. Éppen ezért a társadalom e lehetőségeinek elsajátítása feltételezi az elsajátítás *kettős síkját*. A természet erőinek és törvényszerűségeinek tudományos-szellemi elsajátítása és a termelési folyamatban felmutatott gyakorlati uralma mellett a társadalom egyéneinek – ahhoz, hogy a marxi értelemben vett szabad egyénekké váljanak – el kell sajátítaniuk saját társadalmiságukat is. Ez utóbbi végső soron nem más, mint a termelés közvetlenül társadalmivá tétele, valamint általa az egyének egyetemes fejlődésének kiteljesítése. A két színt (vagy két oldal) – mind logikailag, mind pedig történetileg – kölcsönös összefüggésben áll egymással. „*Dologi függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak a felételeit*”.¹⁷ Ha a második formában a társadalom és a természet viszonyának forradalmasodását, s ezen keresztül az egyetemesség társadalmi értelmének egyfajta kiteljesedését rögzíthetjük, az utóbbit mint az elidegenedésen túljutó egyének osztálytársadalmi viszonyulásának forradalmát értelmezhetjük. S mivel ez utóbbi forradalom globális (mert magának a társadalmi formának a megváltoztatását jelenti), nemcsak egyszerű következménye az előbbinek, amely „*csupán*” feltételeit teremti meg, de olyan autonóm forma, amely a maga részéről meghatározó az előbbi történetfilozófiai értelmére is. A második formát hordozó tőkés fejlődés számára „*mértéktelenné*” váló teljesítmény ugyanis általa kapja meg új, adekvát mértékét. Mindezt figyelmen kívül hagynánk, ha közvetlenül a tudományos-technikai fejlődésből próbálnánk levezetni a társadalmi egyén emancipációját. Mert igaz ugyan, hogy közvetve a tudományos-technikai fejlődés is emancipál: sokoldalúvá teszi az egyént, növeli szükségleteit, s a sokoldalúság tágítja látókörét, hozzájárul az emberi intellektus általános fejlődéséhez, s ezáltal a formálódó új

egyéniség szubjektíve is korlátként kezdi értékelni az elidegenedett társadalmi és termelési viszonyokat, s mihelyt erre a pontra ér – szubjektíve is tagadhatja a fennálló represszív viszonyokat. De ahhoz, hogy az egyén eljusson a tagadás valóságához, a tevékenység olyan formáit kell vállalnia és tartalommal megtöltenie, amelyek túl vannak a közvetlen termelési tevékenység területén, s a társadalom egészéhez való új viszonyulást hordozzák.

Sőt, mi több: ez utóbbi mozzanat a munkának mint valóban szabad munkálkodásnak maga is feltétele. Mint ahogy Marx írja, az anyagi termelés területe mindvégig a szükségszerűség szférája marad. A kényszer, az erőfeszítés otthonos marad benne: „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma.”¹⁸ A külsődlegesség és idegenszerűség megszüntetése csak a „megszüntetve megőrzés” értelmében mehet végbe. Ennek csak egyik feltétele a munka korábban idézett emberibb formáinak megvalósulása, a másik az, hogy társadalmilag vállalt feladattá váljon, a társadalmi egyén önmaga által és önként vállalt tette legyen, hogy benne önmegvalósulása alapját és feltételét lássa. Ezért beszél maga Marx is kettős feltételről: „A valóban szabad munkálkodás, például zeneszerzés egyszersmind átkozottul komoly dolog, igen intenzív erőfeszítés. Az anyagi termelés munkája ezt a jelleget csak azáltal kaphatja meg, hogy 1. társadalmi jellege tételezve van, 2. hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg.”¹⁹ S mint a marxi szövegösszefüggésekből kitűnik, társadalmi jellegben nem egyszerűen csak a második pontból adódó meghatározottságokat kell értenünk, hanem azt is, hogy a „közösségesség mint a termelés alapzata van előfeltételezve”, ami egyúttal a csereértéken alapuló termelés megszüntetésének is bizonyul.

Míndez azonban csak maguknak a társadalmi egyéneknek a tette lehet, mely révén szabad egyénekké válnak, társadalmi viszonyaik pedig elsajátított viszonyoknak bizonyulnak. Míhelyt ebből a történetfilozófiai perspektívából tekintjük át a modern kapitalizmusban a dolgokat, az ösztudomány antropológiai alkalmazásának, mint az emberi munkaerő legracionálisabb és legintenzívebb (legoptimálisabb!) kihasználásának valamennyi kísérlete pusztán technokrata törekvés marad; részben azért, mert mindig felülről, társadalomtechnikaként (social technique) viszik át a végső soron tárgyként kezelt munkásra; részben pedig azért, mert újra és újra, a technikák és manipulációk mindenféle kifinomodott módszerei ellenére beleütköznek abba a közömbösségbe és ellenállásba, amely a dologi függőségi rendszerek munkását mindig is eltölti a külsődlegesség egyszerű külsődlegességként történő megrogzottsága és idegensége révén.²⁰

MÁSODIK MEGJEGYZÉS A TTF-RŐL

Természetesen kiélezhetjük úgy a kérdést, hogy a TTF a kommunizmus kategóriája, „termelési módja”, ahogyan a kapitalizmusé volt az industrializmus. Első pillanatra nem is lehet semmi különösebbet ellene vetni: a kommunizmusban a szubjektivitás és ezzel a termelőerők gazdagsága valóban sokkal magasabb lesz, s ezért a társadalmi termelés forrásai is bővebben buzognak majd. Ám mégis fennáll a veszély, hogy kilépünk a valóságos történetből, s annak marxi értelméből; vagy ha tetszik, a kommunizmusra visszük át azt, ami annak előfeltétele. Ezzel azonban transzcendáljuk a kommunizmushoz vezető immanens társadalmi-történelmi fejlődés egyik fontos mozzanatát, s ezzel sértjük a történet szemlélet materialista elvét. Hiszen ha a TTF fogalmába valóban a tudományos-technikai forradalmasodás marxi tartalmai kerültek át, akkor ebben a fogalomban – eddigi fejtegetéseinkkel talán sikerült bizonyítanunk – mindenekelőtt a csereértékre, azaz a dologi függőségi viszonyokra épülő társadalmi forma leküzdését, a leküzdés feltételeinek történelmi létrejöttét remélhetjük. Mégpedig nem egyszerűen csak a termelőerők egyetemességének, s ezzel a termelés új alapokra helyeződésének értelmében, hanem abban a közvetett értelemben is, hogy az elidegenedett formák elleni tiltakozás és lázadás egyetemességének, felvilágosult-tudományos értelmének a társadalmi egyénben való meggyökeresedése – az egyén intellektusának említett kiművelése révén – közvetve szintén belőle kaphat ösztönzést. S napjaink fejlett nyugati világára gondolva, ez a tény Marx korához képest ma még nagyobb jelentőséget kap.

Ha ezek után mégis arra keresnénk a választ, hogy miért a modellszerű TTF fogalom került előtérbe a történelmi ellentmondásoknak mozgásformát adó, s egyúttal a megoldás lehetőségét megteremtő, történelmi folyamat jellegét kidomborító TTF fogalommal szemben, akkor a kérdés szociológiai hátterére utalhatnánk. A gazdasági fejlődés extenzív szakaszából az intenzívbe való áttérés új követelményeket állított a társadalom intézményrendszere számára. Kiderült, hogy a szocialista társadalmi célkitűzéseket nem lehet megvalósítani a gazdaság dinamikusabb fejlesztése és modernebbé tétele nélkül. A TTF-elmélet ezekhez a feladatokhoz kapcsolódva kívánt eszmei támogatást biztosítani. A fogalom meghonosodásával a problematikát bevitte a társadalmi köztudatba. Ebben az értelemben avantgard szerepet vállalt magára, mindenféle bürokratikus, korszerű teljesítményre nem képes, vagy éppen ezt gátló pragmatizmust és praktícizmust kritika tárgyává tett. Mindezt úgy tette, hogy felmutatta a TTF társadalommodelljét, s a várható változásokat prognosztizálva a társadalmi tervezés programjának átalakítását sürgette.

Ezt a célját látszólag el is érte. A TTF első szisztematikus műve, a *Válaszúton a civilizáció* korszakos jelentőségre tett szert. A kisszámú kritikai hangot elfedte a program friss, sodró ereje. Ideológiatörténeti jelentőségét az sem homályosíthatja el, hogy közben kiderült: a társadalmi folyamatok összetettebb képet mutatnak, s hogy a szocialista országok inkább a TTF kibontakozását garantáló gazdasági-társadalmi dinamizmusnak a megteremtésével birkóznak, mintsem magával a TTF-el. Ez diszkrpanciákat, eltéréseket hozott felszínre. A TTF például a szubjektív termelőerő kiképzésének, fejlesztésének fontosságát hangsúlyozza, de a szocialista országok közül nem egy azzal a kritikus problémával küzd, hogy maga a tudomány intézményrendszere sem elég hatékony a társadalmi termelés fellendítésében. Ráadásul a hatvanas évek fejlődési dinamikáját megtörte a hetvenes évek elején kedvezőtlennek vált új világ gazdasági helyzet. Olyan súlyos problémák kerültek felszínre, amelyek nemcsak egy fejlődési trend értelmét, de még további fenn-

tarthatóságának lehetőségét is megkérdőjelezték. A jelen és a közeljövő problémáival foglalkozó szakemberek – akár évtizedekben is mérik ezt a közeljövőt – ha használják is ideológiai értelemben a kifejezést, saját problémáik közegében akár ki is jelentik, hogy erre a hipotézisre nincs szükségük. S ez nem feltétlenül „értetlenség”. A TTF kereteiben megfogalmazott követelmények, hacsak nem szűkítjük le őket a tudomány- és technikai fejlesztés mai aktuális kérdéseire, túlságosan is elvontak a népgazdasági egyensúly, s az ezt meghatározó közgazdasági kategóriákban és normatívákban gondolkodó szakemberek számára. Ebben a közegben sokkal konkrétabbnak: heterogénebbnek és ellentmondásosabbnak mutatkoznak a társadalmi tartalmak annál, hogysen közvetlenül átvehetnék a TTF eddigi, sok szempontból egysíkúbb (s ez nem feltétlenül az absztrakciós fok különbségéből adódik!) logikáját. Túl a vélekedések tarkaságán, objektív okok támasztják alá azt, hogy a társadalmi feladatok megoldásához a TTF mellett még számos társadalmi összefüggéssel kell számot vetni. E feladatok megoldását ugyanis nem lehet a TTF vonalára közvetlenül átvinni, mert többnyire az előbbieket maguk is feltételekként jelennek meg a TTF vonatkozásában. Az *interdependencia*, a kölcsönös összefüggések feltárása, mégpedig a társadalmi totalitáson belüli feltárása, alapvető feladatnak tűnik a TTF értelmezésének finomítása és további konkretizálása szempontjából.

Mind ezek figyelembevételével a TTF-problematika további konkretizálásának útját az elsajátítás kettős marxi értelmének tagoltabb és félreértés-mentesebb kidolgozásában látom. Különböznél, hogy a mai munkamegosztás és társadalmi struktúra hierarchiáján és egyenlőtlenségein belül maradunk, ha csak az ösztudományok alkalmazott tudománnyá alakítását, a társadalmi tervezés szisztematikus rendszerének kialakítását tartjuk szem előtt a „termelés antropologizálásának” inkább ötletszerűnek, mintsem végiggondoltnak tűnő kategóriája alapján.²¹ A „szabad egyének” marxi társadalmában azonban – ha tetszik – inkább „alulról” szerveződik, s a társadalmi termelőerők mindenoldalú kifejlesztésének a bázisán saját szükségletein (s e szükségletek maguk is a kettős elsajátítás eredményeképpen adódó történelmi termékek!) méri a szükséges munkaidőt. Másrészt a társadalmi termelőerőknek – az anyagi termelésre tett minden forradalmasító hatása ellenére – *közvetlen* vonatkoztatása a termelésre mint centrumra (ami valóban azonos lenne a termelés „antropologizálásával”), inkább a mai problémákon belül marad, mintsem a jövő társadalmára jellemző. Az elemzés kiesik a formából, s a mai mértékeket észrevétlenül átviszi a jövő társadalmába. Valójában azonban a „termelés antropologizálása” inkább a tőkés forma törekvése, amikor az embert a dologi összefüggés kényszere, a tőkés árutermelés pusztán függvényének tekinti. A jövő társadalmának antropológiája ezzel szemben csak úgy értelmezhető, hogy ez a kényszerösszefüggés megszűnik.

Amit azonban a jövő társadalmában végbevisz, nem teheti – pontosabban csak távolabbi perspektívában teheti – a jelenlegi.

VÉGÜL: AZ ALTERNATÍVÁK KÉRDÉSÉHEZ

A Grundrisse és általában a tudomány és technika forradalmasodására vonatkozó marxi elemzések – időnként már-már utópisztikusnak is tűnő – elvontságában valóban kiesik az „alternatíva” kérdése. Függetlenül attól, hogy a TTF történetfilozófiai jelentőségét a csereértéken alapuló termelési mód fellazításában lát-

juk-e elsődlegesen, vagy modellszerűségében; a végső fejlemények azonos irányba mutatnak.

A ténylegesen végbement történelmi-társadalmi összefejlődés totalitásában azonban mégis konkretizálható a TTF mai kibontakozásának kapitalista és szocialista menete. A tőkés árutermelés törvényszerűségeinek kitett tudományos-technikai fejlődés társadalmi hatásai mindazokat az elidegenedési következményeket magukban hordják, amelyekről Marx beszélt. A társadalmi gazdaság egyénre való visszavonakoztatása csak az adott formáció keretében, lényegében hasonló módon elidegenedett formákat kap. Társadalmi hatásában ezért a tudományos-technikai forradalom mind a túlmunka kikényszerítésével, mind pedig a tudományos-technikai fejlődés tőkés és hatalmi érdekekhez kötöttsége révén előálló egyenlőtlen, pazarló és környezetszennyező jellegével az elidegenedettség új módjait is kitermeli. A cseréértékeken alapuló társadalmi forma olyan irányt és tendenciát ad ezzel a tudományos-technikai forradalomnak, amely ma már a korábbi marxi megfogalmazásoknál általánosabban is civilizációs-kulturális zsákutcának tekinthető. A „termelés a termelésért” elv rossz végtelenje fokozatosan beleütközik a földi terrénum tér- és időviszonyainak végessé válásába, az emberre vonatkoztatott mértéktartás teljes tagadásába.

A szocializmus, amely történelmi jelentkezésének körülményeiből adódóan nem kerülheti meg, hogy versenyre ne keljen ezzel a „rossz végtelennel” s ne fogadja el a kihívását, lényegéből eredően meg kell hogy teremtsen saját autonómiáját a termelők kifejlesztésében, a tudományos-technikai forradalom kivitelezésében. Ebben az értelemben szükségszerű egy alternatív út végigjárása.

Hogy konkrétan mindez mit jelent, az itt túl messzire vezetne. Annyi azonban bizonyos, hogy ezen alternatíva pontosabb kidolgozása már csak azért is szükséges, mert a szocialista forma jellegéből következőleg a TTF kibontakozásához szükséges társadalmi-termelési dinamizmus maga is egy ilyen alternatív út konkrét kidolgozásához kapcsolódik. Felvetődését ezért e sajátos történelmi okokból következőleg eleve szükségszerűnek tartom. Mi több: úgy tűnik, hogy csak ezen az alapon bontható ki részleteiben is a szocializmus és a TTF viszonyának valamennyi aspektusa . . .

Hülvely István

JEGYZETEK

¹ Marx: A tőke I. Budapest 1967. 454. old.

² MEM 46/2. 161. old.

³ Ugyanott, 162. old.

⁴ MEM 46/1. 297–298. old.

⁵ A teljesebb marxi megfogalmazásban: „Maga a tőke azonban, helyesen érve, a termelők fejlődésének feltételeként jelenik meg, amíg külső ösztökélésre van szükségük, amely egyszersmind mint zablájuk jelenik meg. Fegyelmük, amely fejlődésük bizonyos fokán fölöslegessé és terhessé válik; . . .” (MEM 46/1. 303. old.)

⁶ Ugyanott, 75–76. old.

⁷ S hogy mennyire korabeli – azaz az irodalom által ma könnyedén ipari társadalomként értett – fejleményekről van szó, azt az is bizonyítja, hogy a marxi gondolatok alátámasztására több he-

lyen is ott találjuk a korabeli polgári társadalomtudomány képviselőinek hasonló vagy éppen azonos tartalmú fejtegetéseit.

⁸ Ha a Marx utáni polgári irodalmat nézzük, akkor tapasztalhatjuk, hogy Max Webertől kezdve a modernekig számtalan esetben éppen ez az egybe nem esés, diszkrepancia adott alkalmat a szocializmus elvetésére; s már csak ezért sem mehetünk el mellette szó nélkül. Egyáltalán, a modern technikával szembeni bizalmatlanság, különösen az ún. „társadalomtechnikák” (social techniques) növekedésével, történelmi tényekre hivatkozva láthatott inkább kihívást, mintsem emancipációt a modern technikában. Éppen a társadalomtechnikákkal kapcsolatban fogalmazta meg Mannheim is ezt a kihívást: „Technikáknak nevezem őket, mert mint általában a technikák, sem jók, sem rosszak önmagukban. Minden attól az alkalmazástól függ, amelyet az emberi akarat tesz vele. A legfontosabb a modern technikákkal kapcsolatban, hogy tendenciájukban támogatják a centralizálást és következésképpen a kisebbségi kormányzást és diktatúrát. Ahol bombák, repülőgépek és mechanizált hadsereg áll rendelkezésre, telefon, táviridő és rádió, mint a kommunikáció eszközei, nagyszabású ipari technika és egy hierarchizált bürokratikus gépezet az áruk termelésére és szétosztására és az emberi ügyek intézésére, a fő döntéseket kulcspozíciókból hozhatják. A kulcspozíciók fokozatos megteremtése a modern társadalomban a tervezést nemcsak lehetségessé, de elkerülhetetlenné tette. A folyamatok és események többé már nem kis önfenntartó egységek természetes közjátékának eredményei. Egyének és kis vállalkozásaik többé már nem juthatnak egyensúlyra a versengés és kölcsönös kiegyenlítődés révén. A társadalmi és gazdasági élet különböző ágazataiban olyan hatalmas képződmények, komplex társadalmi egységek léteznek, amelyek túlságosan merevek ahhoz, hogy saját számításaik alapján reorganizálódjanak, és így a centrumból kell kormányozni őket.” (Karl Mannheim: *Diagnosis of our time*. London 1945. 2–3. old.)

⁹ Az mindenesetre a fentiek alapján talán érzékelhetővé vált, hogy a „futurológus” Marxnak, mint a TTF múlt századi anticipálójának a feltalálása cum grano salis értelmezhető, annál is inkább, mert felfedezésünk örömét megkeserítheti az a pillanatnyi emlékezetkihagyás, hogy a TTF fogalmát azokból a marxizmus ismérvekből állítottuk össze, amelyeket Marx a tőkének mint a fejlődés előrehajtójának tetteként bont ki. Az igazság sokkal prózaibbnak tűnik: A TTF-el összekapcsolt végső kérdések vonatkozásában – minden óriási változás ellenére, mint már említettük – még mindig Marx kortársai vagyunk.

¹⁰ MEM 46/I. 299. old.

¹¹ Ugyanott, 219. old.

¹² Marx: *A tőke* I. 474. old.

¹³ A. Smith-szel polemizálva írja Marx: „És így, mint átkot tekintti A. Smith a munkát. A »nyugalom« jelenik meg adekvát állapotként, mint »szabadsággal« és »boldogsággal« azonos. Hogy az egyének »egészségének, erejének, tevékenységének, ügyességének, jártasságának normális állapotában« szükséglete a munkának és a nyugalom megszüntetésének egy normális adagja is, az úgy látszik egészen távol áll A. Smith-től. Persze maga a munka mértéke úgy jelenik meg, mint ami külsőleg adott, az elérendő cél és azon akadályok révén, amelyeket eléréséhez a munkának le kell küzdenie. Hogy azonban akadályoknak ez a leküzdése magánvalóan a szabadság tevékenykedése – és hogy továbbá a külső célok a pusztán külső természeti szükségyszerűség látszatát levetve maradnak meg és mint olyan célokat tűzik ki őket, amelyeket csak maga az egyén tűz ki – tehát mint a szubjektum önmegvalósítása, tárgyiasulása, ezért mint reális szabadság, amelynek akciója éppen a munka –, ezt A. Smith éppúgy nem sejtí.” MEM 46/II. 85–86. old.

¹⁴ Ugyanott, 169. old.

¹⁵ Ugyanott, 168. old.

¹⁶ Ugyanott, 175. old.

¹⁷ MEM 46/I. 75. old.

¹⁸ MEM 25. 772–773. old.

¹⁹ MEM 46/II. 86. old.

²⁰ S ez nemcsak a közvetlen fizikai munkást érinti, hanem a munka társadalmi tagozódásának valamennyi grémiumát. Ma már nyugaton egész egyetemi katedrák foglalkoznak azzal, mi lehet az oka a menedzserek „leállásának”, munkájuk intenzitása csökkenésének stb.

²¹ A „termelés antropologizálása” kifejezést a magyar TTF-irodalomban Ágh Attila kísérelte meg több helyütt is korszakváltó kategória rangjára emelni. Íme, egy meghatározás: „Ezzel azonban már átmegyünk az intenzív szakasz közgazdaságtanának tárgyalásából alapvető problémánkhoz, amelyet a *termelés antropologizálásának* nevezhetünk, vagyis annak a marxi tézisének realizálódásához, hogy »Maga az ember a bázisa az ember anyagi termelésének . . . Minden körülmény tehát, amely érinti az embert, a termelés *szubjektumát*, többé-kevésbé módosítja összes funkcióit és tevékenységeit, tehát az anyagi gazdagság, az áruk létrehozójaként végzett funkcióit és tevékenységeit is.«” (Szociológia, 1977/I. 12. old.) Csakhogy a marxi szövegben (éppen a kihagyott félmondat szerint) az ember nemcsak a termelésnek a bázisa, hanem „minden másnak, amit végez”; másrészt – mint ugyancsak a szövegösszefüggésből kiderül – a megfogalmazás túl általános ahhoz, hogysem egy társadalmi-termelési szakasz specifikuma lehetne. Az idézetben foglalt tartalom ugyanis minden korszakra érvényes.

De túl ezen, a „termelés antropologizálása” kifejezést azért nem tartom jónak, mert valójában a tudománnyal mint bázissal a termelés egyre inkább végigvitt dezantropologizációként értelmezhető, mintsem antropologizálásként. A szubjektív oldal jelentőségét éppen ez a dezantropologizáció, a tudomány termelésbeli szerepének kibontakozása, s bizonyos értelemben „első mozgatóvá” válása adja. A tudomány számára ugyanis az elsődleges termelőerő ténylegesen maga az ember. Persze, a „tudomány antropologizálásáról” beszélni ezért nyilvánvaló tautologia lenne, ám e tautologikus jelleget az sem fedheti el, hogy átvisszük a kifejezést a termelés folyamatára, eljuttatva a közvetítést, amit itt a tudomány valójában betölt. A vitára utalva ezért: a fentiekből következik, hogy a szubjektív termelőerő növekvő jelentőségének a felismerése még nem feltétlenül esik egybe azokkal a messzemenő következtetésekkel, amelyeket a „termelés antropologizálása”, továbbá ezzel összefüggésben valamennyi tudomány (beleértve a filozófiát is?) „alkalmazott tudománnyá” változtatása magában rejt.

TÁJÉKOZÓDÁS

A XVI. Filozófiai Világkongresszusról

(Düsseldorf, 1978. augusztus 27–szeptember 2.)

Erről a nagyszabású rendezvényről részletesebb szakszerű ismertetést, illetve értékelést csak a magyar delegáció kollektív tapasztalatainak összegezése adhat, ami bizonyára majd napvilágot lát a szakfolyóiratok hasábjain. Az alábbiakban a rendelkezésre álló adatok és személyes tapasztalatok alapján kísérel meg a kongresszus bemutatását, amely természetesen nem tarthat számot a teljességre.

A kongresszus a filozófusok közötti világméretű információcsere volt, amelyen öt földrész 62 országából mintegy 1600-an vettek részt, beleértve a rendező országot, az NSZK népes küldöttségét (kb. 600 fő). A résztvevők számát tekintve ez után a Szovjetunió delegációja következett (mintegy 170 fővel). Az Egyesült Államok kb. 110 filozófussal képviseltette magát. A többi résztvevő ország közül Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária és Magyarország egyenként 40–50, az NDK 22, Románia 13, Mongólia 4, Jugoszlávia 12 fő delegációt küldött. A tőkésországokból meglepően nagy számban voltak jelen a japán filozófusok (kb. 70). Viszont Franciaországból kerekén 40-en, Nagy-Britanniából mindössze 20-an vettek részt. Olaszországot 25, Spanyolországot 15 filozófus képviselte.

Kisebbszámban ott voltak India, Dél-Korea, Hong Kong, Tajvan, több dél-amerikai ország és Ausztrália képviselői.

Az eddigi kongresszusokhoz képest új szintet hozott több afrikai ország filozófusainak a jelenléte és aktív szereplése. A kongresszusi rendezvények között sor került külön Afrika-szimposiumra is. A kongresszus zárülésének egyik előadása is a filozófia helyzetéről szólt a mai Afrikában (N. Ntumba előadása, Kinshasa). A kongresszuson általában több szó esett a harmadik világ országainak filozófiai életéről, mint az előző, 1973. évi várnai világkongresszuson.

A kongresszus munkája egy fő témakörben mozgott: *A filozófia és a mai tudományok világfelfogása* témakörében, amelynek részletesebb tárgyalása 8 szekcióban történt:

1. Az Univerzum eszméje
2. A mai biológia filozófiai kihívása
3. Tudat, agy és külvilág
4. Tudományos és nem tudományos racionalitás
5. A normák tudományos megalapozása
6. A tudományos-technikai haladás uralása
7. A matematizálhatóság eredményei és határai
8. Az univerzália-vita napjainkban.

A kongresszus – az előző világkongresszushoz képest – több tekintetben újszerű elvek alapján került megrendezésre. Egyik újszerűsége az volt, hogy a szekciók munkájában a filozófusokon

kívül egyes szaktudományok (a csillagászat, biológia, pszichológia) képviselői is részt vettek. Az is újszerű volt, hogy az előadások és a rendezvények számának csökkentésével több idő jutott a közvetlen vitára és véleménycserére. Egy-egy kongresszusi munkanapon egymással párhuzamosan 2–2 szekció végezte munkáját, három formában: délelőttönként plenáris ülésen maximum 4–5 előadás hangzott el 20–20 perces időtartamban, amelyeket élénk eszmecsere követett. Délutánonként alszekciókban folytatódott a munka, általában 4–5 előadóval, akik előadásuk írásban kiadott szövegéhez kiegészítéseket fűzhetek, s ezt ismét közvetlen véleménycseré követte. Majd az esti plenáris előadások következtek. Itt került sor többek között A. Ayer előadására *Ana-litikus filozófia* és P. N. Fedoszejev előadására *A filozófia a világnézet rendszerében* címmel.

Ezen a kongresszuson először került sor kísérletképpen az alszekció ülésekkel párhuzamosan az ún. *poszter-ülésekre*. Néhány filozófus előre kiadott és az ülésteremben posztereken kifüggesztett maximum öt tézise körül közvetlen, szabad és eleven vita bontakozott ki, 50–60 fős változó közönség előtt.

A kongresszus teljességéhez az is hozzátartozik, hogy több nyilvános társasági rendezvényre is sor került: a már említett Afrika-szimpóziumon kívül a Paulus Társaság és a Marxista Filozófia Tanulmányozásának Amerikai Társasága egész napos nemzetközi szimpóziumára, amely a keresztények és a marxisták közötti párbeszéd elmélyítését szolgálta, és amelyen a marxisták részéről – többek között – aktívan részt vett A. Schaff, R. Steigerwald. Külön rendezvénye volt a Német Phänomenológiai Társaságnak, a Békekutatás Egyetemi Centrumának, a Katolikus Filozófiai Társaság Világuniójának stb. A nemzetközi tájékozódást nagyban előmozdította a kongresszus keretében ren-

dezett gazdag nemzetközi könyv- és folyóirat kiállítás, amelyen a legutóbbi öt év magyar filozófiai munkái is szerepeltek, és amelyen a világ nagyobb kiadóvállalatai széles körű prospektusanyaggal láttak el.

Az említett kezdeményezések, valamint a nagyobb szervezettség és fegyelmezettség az eddigi kongresszusokhoz – az egymás mellett beszélő előadásokhoz – képest előrelépést jelentettek a közvetlenebb és elevenebb vitalétkör kialakításában. Ez – mint majd visszatérünk rá – kihatott a kongresszus tartalmi vonatkozásaira is. Különösen mozgékonyak voltak a poszter-ülések, amelyek a következő, 1983-ban – várhatóan Athénban – megrendezendő világkongresszuson bizonyára még nagyobb szerephez jutnak.

A közvetlenebb és elevenebb párbeszéd felé való eltolódás élesebben vetette fel a *hivatalos nyelvek* kérdését. (A kongresszuson az angol, a francia és a német volt a hivatalos nyelv.) Az orosz nyelv hivatalosként való elismertetése körül a kongresszust megelőzően is, menet közben is eléggé éles viták alakultak ki, amelyek kölcsönösen politikai jelleget öltöttek. Végül is elfogadásra került, hogy a következő kongresszuson a hivatalos nyelvek köre az oroszsal és a spanyollal bővül. Ez azonban nem jelentti azt, hogy mind az öt hivatalos nyelv egyben *munkanyelvként* is használható lesz. Úgy látszik, hogy a közvetlenebb párbeszédszerűség mindenképpen a munkanyelvek számának szűkítését hozza magával. Már ezen a kongresszuson is csak az lehetett aktív résztvevő, aki mindhárom hivatalos nyelvet értette, és legalább az egyiket debattórszinten beszélte. Nem látható előre, hogy melyek lesznek a következő kongresszus munkanyelvei, de a több nyugati nyelv ismerete minden bizonnyal erősebb hangsúlyt kap a jövőben.

A kongresszuson az előzőekhez képest *tovább növekedett a marxista filozófia*

súlya, ami a szocialista országok küldöttein kívül a tőkés és fejlődő országok marxista és haladó filozófusainak közös érdeme. A kongresszus fő- és altémái, valamint szervezeti és módszertani újításai kedvező lehetőséget nyújtottak arra, hogy a marxista és a nem marxista filozófusok párbeszéde tartalmasabbá váljék. A marxista filozófusok kérdéseikkel és megjegyzéseikkel jobban rámutathattak a polgári előadók – sokszor a köznapi propaganda síkján mozgó – állításainak alaptalanságára, de – természetesen – a marxistáknak is számos kérdéssel és megjegyzéssel kellett szembenézniük. Nem volt olyan előadó, aki ne kapott volna kérdéseket, és a közönség nemcsak előadásuk, hanem találgató válaszaik szerint is értékelte az előadókat.

A kongresszuson tovább szélesedett a marxista filozófia és a nem marxista filozófiák közvetlen polémiája. Ez azonban többé-kevésbé együtt járt azzal, hogy háttérben maradt a polgári és kispolgári filozófiai áramlatok belső differenciáltsága és ellentmondásossága. Legalábbis képviselőik általában óvakodtak attól, hogy eszmei hovatartozásukat nyíltan hangzottassák és egymással nyílt vitába kerüljenek. A kongresszus légkörében például komikusan hatott és hangos kacaj fogadta az olyan bejelentést, ahogyan az egyik amerikai filozófus (L. Stepelevich) kezdte felszólalását: „Hegeliánus vagyok”. A marxisták és nem marxisták közötti polémia elfedte a marxisták közötti alkotó vitákat is az egyes konkrét kérdésekben. Mindez sok esetben együtt járt az álláspontok argumentációjának viszonylagos gyengeségével, az előadások és felszólalások deklaratív jellegével. A kongresszus a valósághoz képest sok tekintetben leegyszerűsítve mutatta be a filozófia bonyolult mozgását a mai világban.

Nem térhetünk ki ennek a jelenségnek a behatóbb értékelésére. Hiszen a filozófiai kongresszusok – más diszciplínák kongresszusaitól eltérően – nem

ítélhetők meg tisztán szakmai tudományos szempontok szerint. A filozófiai kongresszusok atmoszféráját nagyban befolyásolják a magáról a filozófiáról vallott nem tudományos felfogások, a filozófia fejlődésének sajátosságai, a filozófiának a különböző társadalmi csoportok érdekeivel és a politikai mozgalmakkal való szoros kapcsolatai, a nemzetközi világnézeti harc és a kongresszusok konkrét erőviszonyai, a résztvevők felkészültsége és tájékozottsága stb. Ez a kongresszus is a különféle társadalmi tényezők és az egymással ellentétes tendenciák sajátos metszéspontját képezte.

A kongresszuson erősen érezhetőek voltak a mai nemzetközi helyzet bizonyos *politikai tendenciái*. A két rendszer békés egymás mellett élésére és együttműködésére irányuló erőfeszítések mellett erősen jelentkezett – főleg az NSZK és az Egyesült Államok több résztvevője részéről – a marxizmusellenesség ideológiájának és a létező szocializmus elleni ideológiai támadásnak a felerősödése, mindenekelőtt a társadalmi haladás, az egyéni szabadság, az igazság és a demokrácia kérdései kapcsán. Alapjában ennek a vonalnak a jegyében hangzott el W. Scheelnek, az NSZK államelnökének megnyitó beszéde is.

A szocialista országok küldöttei, a marxista és haladó gondolkodású filozófusok erőfeszítéseinek érdeme, hogy a kongresszuson nem ez a politikai vonal vált dominánssá. Sőt, a marxizmusról csak a burzsoá politikai propaganda szintjén nyilatkozó előadók kerültek sokszor nehéz és kényes helyzetbe a kérdések és megjegyzések kapcsán. Az államelnök beszéde inkább a kongresszuson kívül, a polgári napilapok hasábjain élt tovább.

A kongresszus színvonalát befolyásolta az a körülmény is, hogy a tőkésországok világszerte ismert, nevesebb filozófusai csak kis számban voltak je-

len (pl. A. Ayer, M. Bunge). Az NSZK ismert és haladó nézeteket valló filozófusai sem szerepeltek a résztvevők között. A programban feltüntetett J. Habermas előadása is elmaradt.

A filozófiai kongresszusok jellegzeteségei közé tartozik az, hogy a filozófiának folytonosan tisztázni kell önmaga tárgyát és társadalmi funkcióját. Ezen a kongresszuson azonban mintha a polgári filozófusok részéről nagyobb súllyal és kissé más argumentációban ismétlődtek volna a kérdések: mi is tulajdonképpen a filozófia? Miben segíthet a filozófia a világ mai problémáinak megoldásában? A kongresszus más irányú tapasztalatai szerint is növekvő tendenciát mutatnak e téren a polgári szellemi élet kétségei és dilemmái. Kongresszusról kongresszusra ismétlődő jelenség az is, hogy az előadók általában nem új gondolatokat vetnek fel, hanem a már publikált véleményüket ismertetik. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kongresszuson gyakran fogalmazódott meg: egyáltalán van-e értelme ilyen nagyszabású, tömeges filozófiai rendezvénynek? A Diemer, a FISP (Federation Internationale des Sociétés de Philosophie) következő öt évre megválasztott elnöke is visszatért záróbeszédében erre: „... a kongresszusoknak nem kell feltétlenül új ismereteket adniok. A találkozásoknak és személyes vitáknak, ... a közlésnek és a szellemi információnak az elsődleges fórumai ezek a filozófáló emberek között.” Diemer szavaihoz azonban hozzátéhetjük: számunkra, akik a filozófiai világkongresszusokban a nemzetközi méretekben folyó világnézeti harc egyik megnyilvánulását és terepét látjuk, a kongresszus tapasztalatainak elemzése más hasznos eredményeket is adhat.

A kongresszus munkájában új szint jelentett a *szaktudományok egyes kiváló művelőinek az aktív részvétele*. Előadást tartott például V. A. Ambarcumjan az 1. szekcióban, M. Eigen Nobel-díjas biofizikus a 2. szekcióban, Sir J. Eccles

Nobel-díjas agyfiziológus, B. Lomov pszichológus a 3. szekcióban. A 3. szekcióban tartott előadást Szentágothai János akadémikus is *The neuronal machine of the cerebral cortex as a substrate of psychic functions* címmel.

A *szaktudományok képviselőinek bevonása* a filozófiai vitákba új vonásokat kölcsönzött a kongresszus munkájának, negatívakat és pozitívakat egyaránt. Olykor polgári szaktudósok elevenítettek fel olyan koncepciókat, amelyek már a polgári filozófusok körében is lejáratódtak (például a tudat keletkezésével kapcsolatos nyílt miszticizmus, a darwinizmus időszerűtlensége). A szaktudományok és a filozófia kölcsönös viszonya is egyelőre egyoldalúan vetődött fel. Főleg a szaktudományok szerepéről volt szó a filozófia fejlődésében, és alig esett szó a filozófia jelentőségéről a szaktudományok számára. Alapjában véve azonban pozitívnak értékelhető a szaktudományok és a filozófia képviselőinek együttműködése. Hozzájárult ahhoz, hogy a filozófia és a szaktudomány viszonyának kérdése, ha egyelőre egyoldalúan is, a kongresszus fontos kérdésévé emelkedett. Ez a hagyományos polémia ellenében hatott, csökkentette annak élességét, sőt – a politikai étellel direktan nem kapcsolódó témákban – a hagyományos polémia helyenként háttérbe szorult a filozófia és a szaktudomány viszonyának kérdése mögött. Bár látványos eredmények egyelőre nem születtek e téren, a viták eltolódtak az általánosabb filozófiai kérdésekre (például a monizmus–dualizmus vitája), illetve a szaktudományos eredményekhez és a társadalmi feladatokhoz kötődő konkrétabb filozófiai kérdések felé. A marxista filozófusok és a szaktudományos eredményeket marxista módon interpretáló tudósok együttműködésének erősítésével a következő kongresszuson helyes lenne ezeket a tendenciákat tovább mélyíteni.

A szocialista országok – köztük hazánk – filozófusainak viszonylag népes részvétele a kongresszuson hasznosnak és eredményesnek mondható. Részvételük színvonala, aktivitása és hatása az előző világgongresszushoz képest több tekintetben jelentős előrehaladást mutat. Elsősorban a szocialista országok filozófusainak köszönhető, hogy már a kongresszus előkészítő munkájában sikerült a marxistákat és nem marxistákat összekötő, közös fő kérdéseket megragadni. Sikerült a kongresszus *tematikai egységét* biztosítani, ami a marxisták és nem marxisták közötti polémiát egységes keretbe foglalta. Ezen a kongresszuson nem volt jellemző az a jelenség, hogy a marxista és nem marxista filozófusok tematikailag és rendezvények szerint elkülönültek egymástól. Az egyes konkrét álláspontok ellentétessége ellenére ily módon a kongresszus a világ filozófusai közeledésének és alkotó együttműködésének ügyét szolgálta.

A szocialista országok küldötteinek aktivitását mutatja, hogy a programszerű előadásoknak és a poszter-vitáknak kb. 30–40 százalékát ők tartották. Számosan töltöttek be különböző kongresszusi, főleg moderátori funkciókat a plenáris szekcióüléseken (mint A. Leontyev, A. Schaff, N. Iribadszakov, Mátrai L.) és az alszekció-üléseken (B. M. Kedrov, T. Ojzerman, P. Jermolenko, N. P. Dubinyin, E. Hahn, A. Urbanek). Az előadók között a szocialista országok neves filozófusai szerepeltek (J. Frolov, B. S. Ukrainev, A. Ursul, I. S. Narski, A. Polikarov, H. Hörz, H. Ley, R. Richta, J. Zeleny, J. Filipec, T. M. Jarosevsky stb.). Előrelépést mutatott az előadások színvonala is, bár nem egy esetben a propagandisztikus szempontok elnyomták a tudományos szempontokat. Ezt nem menti az, hogy a polgári filozófusok között még inkább ez volt a jellemző. Határozott előrehaladás mutatkozott a nyelvi nehézségek leküzdésében.

A szocialista országok küldötteinek aktivitása azonban nem mérhető csupán a programszerű fellépések számával. A küldöttek jó része megállta a helyét a közvetlen vitákban és dialógusokban is, ami sikeres szereplésüknek rendkívül fontos mozzanata. Ezen a téren azonban – benyomásom szerint – még nagy tartalékok állnak kihasználatlanul. A küldöttségek felkészülésében még túlsúlyban volt az előző kongresszusokra jellemző előadáscentrikusság. A közvetlen vitákra való tudatosabb felkészülés a következő világgongresszuson tovább növelheti a szocialista országok küldötteinek a sikerét.

A marxista filozófusok sikereihez a magyar küldöttség is aktívan hozzájárult. Bár az előkészítő bizottság a beküldött magyar előadások többségét visszautasította, így is – az eddig említettekén kívül – többen tartottak az alszekciókban előadást (Bóna E., Wirth Á., G. Havas Katalin), ill. poszter-vitákat (Fukász Gy.). Nagy számban hangzottak el kérdések és hozzászólások a magyar küldöttek részéről. A magyar delegáció szereplését nagyban elősegítette utazásának és részvételének jó megszervezése, ami az előkészítő bizottság tagjainak és a delegáció vezetőinek érdeme.

Mint említettem, személyes jellegű beszámolórol van szó és a személyes tapasztalatok csak igen korlátozott mértékben teszik lehetővé a kongresszus kompetens tartalmi ismertetését. A következőkben csupán a VI. szekcióban, és azon belül is a 3. alszekcióban elhangzottakra szorítkozom, ami csak mozaikokat jelenthet a kongresszusi rendezvények problémagazdagságának és a viták elevenségének illusztrálására.

Az előadók és a felszólalók általában tartották magukat a szekció témájához: a tudományos-technikai haladás társadalmi uralásának problémáihoz. A felvetődő kérdések azonban így is rendkívül szerteágazóak voltak. Ez már a

plenáris szekciósülésen is megmutatkozott, bár a programnak megfelelően csak négy előadás hangzott el: D. M. Gvisiani (Szovjetunió), N. Rescher (USA), G. Kröber (NDK) és M. Bunge (Kanada) előadása. Az előadók és a felszólalók általában egyetértettek azzal, hogy a tudományos-technikai haladás tudatos és tervszerű uralása ma gyakorlatilag elkerülhetetlen. Ennek elismerése elől ma már a polgári filozófusok többsége sem térhet ki. Megvalósításának lehetőségeit és feltételeit illetően azonban a marxista és nem marxista filozófusok között megoszlottak a vélemények.

D. M. Gvisiani előadásának középpontjában a társadalmi feltételek kérdése állt a tőkés és a szocialista társadalomban. Nem általában, hanem csak a tőkés viszonyokkal összeegyeztethetetlen a tudományos-technikai haladás tudatos, tervszerű uralása, ehhez nem technikai úton, nem is csupán az elvont rendszerelemzés útján keresendő a megoldás – hangoztatta –, és az ilyen koncepciókat bírálni szükséges.

N. Rescher arra a nehézségre hívta fel a figyelmet, ami a tudományos-technikai haladás uralásával kapcsolatos új jelenségek tudományos megismerésében áll fenn. Szerinte olyan paradoxonnal kerültünk szembe, hogy „mind többé s többé kerül mind kevesebbet s kevesebbet felfedezni”, hogy mind nagyobb összegeket kell fordítani a tudományra, ami meghaladja a gazdaság kapacitásának határait.

G. Kröber a tudományos-technikai haladás belső logikájának és ösztársadalmi szintű kontrolljának viszonyát fejtegette. A két oldal nem áll egymással kizáró ellentétben. Az ösztársadalmi kontroll a tudomány és a technika belső, objektív önfejlődésére támaszkodik, ennek figyelembevételével találja meg az utat a tudomány és a technika humán bázisának erősítésére.

M. Bunge arról a kérdéstről beszélt, amit röviden így fogalmazott meg: van-

a tudománynak jövője? A tudomány jövőjét fenyegető olyan jelenségekre utalt, mint a tőkésországokban az irracionálisizmus új hulláma, a tudománypolitikának kizárólag a közvetlen hasznosságra való irányulása, a nemzetközi helyzet feszültsége stb. Ezek alapján jogos szerinte az aggodalom: vajon a tudománynak lesz-e ereje szembenézni azokkal a problémákkal, amelyek ma szembenéznek velünk? Befejezésül ajánlásokat tett arra nézve, hogy mit kellene a tudománynak tennie önmagáért és a társadalomnak a tudományért, hogy elháruljanak a veszélyek a tudomány útjából.

Az előadások által felvetett kérdések további kérdéseket, ellenvéleményeket és vitákat provokáltak. Ennek során a tudomány, a technika és a társadalom viszonyának újabb oldalai és problémái merültek fel, mint például a marxizmus álláspontja a technika politikai és társadalmi neutralitásának kérdésében, a technikai haladás fatalitása, a tőkés társadalom technicizálódása stb.

Az alszekció-ülések még nagyobb mozgékonyt és problémacentrikus gondolkodást mutattak. Több nyugati előadó részéről különösen nagy súlyt kapott a tudományos-technikai és az ösztársadalmi haladás viszonyának kérdése, a tudományos-technikai haladás tervszerű irányításának alternatív lehetőségei, a haladás és demokrácia, a haladás és érték viszonya.

Itt is bebizonyosodott, hogy a polgári filozófiai gondolkodás nem képes megbirkózni a társadalmi haladás általános fogalmának helyes értelmezésével, bár megközelítései igen változatosak. K. Röttgers például elhatárolta magát a technokrata felfogástól, amely a társadalmi haladást a technikai haladás extrapolációjaként kezeli. Elhatárolta magát a spekulatív történetfilozófiai koncepcióktól is, mint amelyek szembekeverültek a mai társadalmi valósággal. Ő maga – Kantra hivatkozva – a társadalmi haladást leegyszerűsítve úgy definiál-

ta, mint olyan társadalmi változást, amely a „jobb” irányába mutat. Ezzel a haladás fogalmát tisztán értékfogalom-má tette, amely nem takar objektív tartalmat. A társadalmi változások megismerésének feltételei szerinte nem teszik lehetővé a „jobb” irányba eső alternatívák objektív értékelését. A „haladás” szerinte csupán cselekvésorientáló fogalom, elsősorban a politikai cselekvés számára.

W. Becker előadásának tárgya a technikai haladás és a liberális demokrácia kapcsolata volt. F. von Hayekra hivatkozva abból a téziséből indult ki, hogy „a tudományos-technikai haladás nem hagyta és hagyja magát a maga egészében irányítani és szabályozni, éspedig éppen akkor nem, ha mint egész hat, azaz ha civilizációnkat totálisan áthatja”. Tézisét azzal támasztotta alá, hogy a tudományos, a technikai és a gazdasági haladás, valamint produktív kombinációjuk legfőbb feltétele az individuális szabadság, mint az alkotás egyedüli forrása, és ez kizárja azt, hogy a tudományos-technikai haladás mint egész tervezhető legyen. Ily módon a következő alternatíva áll szerinte elő: vagy a liberális demokrácia és ezzel a tudományos-technikai haladás fenntartása, aminek az „ára” az, hogy a haladás totálisan nem tervezhető; vagy a tudományos-technikai haladás egészében való tervezése, aminek viszont az „egyéni szabadság korlátozása” az ára, és ami magát a tudományos-technikai haladást is megfosztja a fő forrásától. W. Becker fejtegetése jellemző példája azoknak a polgári konstrukcióknak, amelyek eljutnak a liberális szabadságfelfogás elégtelenségének felismeréséhez az össztársadalmi folyamat tudatos és tervszerű irányításának megvalósításában, de – nem kis részben a szocialista megoldás iránti előítéletek következtében – nem látnak kiutat a technikai civilizáció súlyos fenyegetéseivel szemben. Ez a dilemma változatos formákban nyilvánult meg

legalábbis az NSZK e szekciójában szereplő filozófusainak körében.

Ennek a dilemmának elméleti-módszertani motiválásába belejátszik az, hogy képviselőik általában negligálják a „tudományos-technikai forradalom” terminológiáját, és ezzel a mai tudományos-technikai haladás bizonyos megkülönböztető minőségi ismérveit is. A tudományos-technikai haladást általában úgy kezelik, mint ami „az utóbbi zoo évben, a gőzgép feltalálásától napjaink »komputeréig«, és »atomtechnikájáig« egységes folyamat” (W. Becker), és e téren bizonyos visszalépés mutatkozik az előző filozófiai világkongresszushoz képest. A tudományban és a technikában jelentkező mai minőségi változások elméleti megragadása nélkül természetesen nem ragadhatók meg a technikai alkotásban és a társadalmi organizmusban indukálódó minőségileg új jelenségek sem.

A VI. szekció üléseinek tartalmi tapasztalatai azt mutatják, hogy a polgári gondolkodásban – legalábbis az ilyen irányú tradíciókban gazdag NSZK-ban – felerősödött az ún. „technikafilozófia”. Egyes filozófusok (A. Huning, F. Rapp) különböző határozottsággal képviselték azt a sajátos felfogást, amely szerint a technika lényegének és társadalmi hatásának megértése nem vezethető le a meglevő filozófiai koncepciókból. Ebben magának a technikának az elemzésére kell támaszkodni s ily módon a „technikafilozófia” tárgya, tartalma és módszere szerint önálló filozófiai áramlat.

A technikafilozófia égisze alatt elhangzott előadások maguk bizonyítják, hogy ilyen értelemben önálló technika-filozófiáról nem beszélhetünk. Az a kongresszuson is megmutakozó jelenség, hogy a mai „technikafilozófia” a technika belső kérdéseitől eltolódik a tudományos-technikai haladás átfogóbb társadalmi kérdései felé, és a műszaki értelmiségen túlmenően a társadalom minden rétegéhez kíván szólni, szintén arra

utal, hogy ma már csak nehezen tartható fenn a „technikafilozófia” különállásának hamis képzete.

A VI. szekció az említetteken kívül nagy figyelmet szentelt az ember és a technika viszonyának számos egyéb oldalára, mint: mennyiben képezi a technikai fejlődés határát az ember? És mennyiben képezi az emberi fejlődés határát a technika? Tanulságosak voltak a tudományelméleti kérdésekkel foglalkozó előadások és viták, valamint az olyan problémafelvető előadások, amelyek a tőkésországokban a tudományos-technikai haladás társadalmi kontrolljával kapcsolatos gyakorlati kezdeményezések kritikai elméleti elemzésével próbálkoztak, mint például az ún. „technological assesment” elemzésével (S. R. Carpenter).

Mindezek csak mozaikokat adhatnak a kongresszus gazdag anyagából, de talán felhívják a figyelmet a kongresszus anyagával való foglalkozásra és tapasztalatainak hasznosítására. A kongresszus nem merült ki érdekességekben és kurió-

zumokban, hiszen – legalábbis fő témája vonatkozásában – a filozófia mozgását tükrözte a mai világban, ha nem is a legteljesebben, ha több tekintetben torzán is. Elősegítené a hazai filozófiai és társadalomtudományos munkát, ha az értékesebb előadások legalább kivonatoltan a magyar olvasó elé kerülnének, ha az egyes szekciók munkájáról, a tudományos, ideológiai és politikai szempontokból érdeklődést keltő kérdésekről részletesebb tartalmi beszámolók, értékelések készülnének. Számunkra ugyanis nem lehet kétséges a lezajlott és a következő filozófiai világkongresszusok tudománypolitikai, szakmai, ideológiai és politikai jelentősége, bár óvakodnunk kell jelentőségük túlbecsülésétől, de egyben alábecsülésétől is. A lezajlott kongresszus tapasztalatainak elemzése hasznos útmutatásokat adhat a következő világkongresszusra való eredményesebb felkészülésünkhöz.

Ágoston László

Az amerikai imperializmus és a békés egymás mellett élés

(Tudományos tanácskozás Szófiában)

A szocialista országok tudományos akadémiai mellett működő, a békés egymás mellett élés és a mai ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó Nemzetközi Problémabizottság 1978. november 21. és 23. között Szófiában tartotta XV. ülését. Az ülészakon részt vettek a bolgár, a csehszlovák, a lengyel, a magyar, az NDK-beli és a szovjet nemzeti tagozatok képviselői. Az ülészakon háromtagú magyar delegáció vett részt: Nagy László, a Problémabizottság magyar nemzeti tagozatának elnöke, Balázs József, a magyar tagozat titkára és Mikecz Tamás. A Nemzetközi Problémabizottság ülésén először vettek részt a Vietnami Szocialista Köztársaság és a Mongol Népköztársaság tudományos akadémiáinak képviselői.

Új kezdeményezésként a Problémabizottság soros ülésén az operatív teendők mellett elméleti vitát szervezett a Carter-doktrína politikai aspektusairól. A tanácskozást Sztóján Mihajlov, a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára nyitotta meg. Beszédében – a KB-titkárok budapesti értekezletére hivatkozva – kiemelte az ülészak témájának fontosságát és a kommunista pártok felelősségét a marxizmus-leninizmus tisztaságának védelmezésében.

A vitaindító referátumot Dejan Pavlov, a Bolgár Tudományos Akadémia Modern Társadalmi Elméletek Intéze-

tének tudományos főmunkatársa tartotta. Megállapította, hogy a marxista irodalom részben feldolgozta a Carter-doktrína politikai, katonai, gazdasági és bizonyos fokon propaganda aspektusait, de mind ez ideig hiányzik ennek komplex jellegű kutatása.

A Carter-doktrína tartalmi elemzésénél az előadó abból indult ki, hogy a hetvenes évek második felében jelentős változások mentek végbe az Amerikai Egyesült Államokban és a fejlett tőkésországokban. A vietnami háború okozta nemzeti sokkhatás, a végrehajtott hatalom morális szétesése, a növekvő infláció, a munkanélküliség, az „Amerika-ellenesség” világméretű növekedése jelentős mértékben modifikálta a washingtoni politika módszereit és formáit. Az ún. Trilaterális Bizottság körül kialakult politikai csoportosulás Carter elnökké történő megválasztása után jelentős szerephez jutott az amerikai politikai élet irányításában. Az amerikai politika prioritásainak egy új hierarchiája jött létre. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió, a Kelet és a Nyugat közötti kapcsolatrendszer és ezen belül az enyhülés folyamata háttérbe szorult és a prioritás-hierarchia első helyére a „trilaterális stratégia” került, amelynek alapján elsőbbséget élveznek az USA, Nyugat-Európa és Japán kapcsolatai. A hierarchia második helyére a fejlődő országokkal való kapcsolatrendszer került,

amely elsősorban arra irányul, hogy ezekben az országokban semlegesítsék a szocialista fejlődést támogató társadalmi-politikai erőket. Az enyhülést sajtós módon alárendelik az ideológiai behatolás céljainak, mint ahogy az ismert szovjetológus, W. E. Griffith az „ideológiai paritás” elvében megfogalmazta. Míg a hetvenes évek elején a „dezideologizálás” gondolata volt a marxizmus elleni támadás elméleti alapja, addig a hetvenes évek végén a Carter-adminisztráció tevékenységében a külpolitika ideologizálásának egyre erősödő folyamatát figyelhetjük meg. Ennek egyik lényeges jelensége az ún. „emberi jogok” kampánya. Ugyanakkor a politikához való morális viszony túlhangsúlyozásának a Watergate ügyből kifolyólag belső funkciói is vannak: elsősorban a végrehajtó hatalomba vetett bizalom helyreállítása.

Az előadó szerint a Carter-doktrínában újból feléled a „totalitarizmus” már letűnően levő koncepciója, amelynek célja a szocialista országok politikai-hatalmi struktúrájának diszkreditálása. Ugyanakkor a Carter-adminisztráció jelentős mértékben igyekszik felhasználni a nemzetközi munkásmozgalomban folyó vitákat a szocialista országok és a nyugat-európai országok kommunista és munkáspártjainak szembeállítására.

A bevezető előadást élénk vita követte, amelyből néhány felszólalást ismertetünk:

Dr. Gerhard Bassler, az IPW munkatársa a trilateralizmus keletkezésének okait és céljait vizsgálta. Csatlakozva a vitaindító referátumhoz, megállapította, hogy a koncepció alapvető célja a jelenlegi nemzetközi erőviszonyok közepette a világban végbemenő folyamatok amerikai érdekek szerinti befolyásolása.

Sz. F. Odujev professzor, a szovjet nemzeti tagozat elnöke a politikai, a katonai enyhülés és az ideológiai harc összefüggéseit elemezte, különös tekin-

tettel a Carter-adminisztráció nemzetközi tevékenységére.

Toncso Trendafilov bolgár professzor megállapította, hogy a trilateralizmus a kapitalizmus világméretű stabilizációjára vonatkozó közép- és hosszú távú terv, amely a „primus inter pares” elve alapján vezető helyet igyekszik biztosítani az Egyesült Államoknak a kapitalista világrendszerben. A trilateralizmus stratégiája olyan feladatokat tűz maga elé, mint a realitásokat jobban figyelembe vevő tőkés valutarendszer kialakítása, olyan „új gazdasági világrend” megteremtése, amely mintegy integrálná a tőkés világba a „harmadik világot”; az imperialista erőfeszítések hatékonyságának biztosítása a létező szocializmus elleni harcban.

A trilateralizmus három prioritásban érvényesül: az ipari társadalmak nemzetközi viszony (USA–Japán–Nyugat-Európa), az iparilag fejletlen országokhoz való viszony („harmadik világ”), a fejlett kapitalista országoknak a szocialista országokhoz való viszonya. Az első viszonyrendszer döntő és meghatározó, mivel azonos fejlettségű társadalmi struktúrákról, a fejlődés viszonylag azonos üteméről, azonos politikai-irányítási elvekről, hasonló morális értékek egymásra hatásáról van szó. A „harmadik világ” viszonylatában az USA–Nyugat-Európa–Japán háromszög ipari-technológiai lehetőségeinél fogva biztosítani tudja ezen országok ipari-társadalmi fejlődését és ezzel a társadalmi megbékélést. A szocialista országok viszonylatában az imperializmus három központjának egységes politikát kell folytatni, differenciáltan az egyes országok viszonylatában és koordinálni ideológiai befolyásukat.

J. Kolczinsky, a lengyel nemzeti tagozat elnöke a Carter-adminisztráció külpolitikájának ideologizálásáról és annak okairól szolt. Az emberi jogok kampánya kapcsán felvetette annak szükségességét, hogy ezzel szembe kell

állítani az emberi jogok szocialista koncepcióját. Kitért a disszidentizmus kérdésére is, az annak legalizálására irányuló amerikai kísérletekre, majd a jelenlegi lengyel viszonyok elemzése alapján kimutatta, hogy a disszidentizmusnak Lengyelországban nincs belső társadalmi bázisa.

Az ülészakon a nemzeti tagozatok elnökei beszámoltak a XIV. berlini ülészak óta folytatott tudományos és publikációs tevékenységről. A nemzeti tagozatok elkészítik javaslataikat a Nemzetközi Problémabizottság 1981–1985. évi tervére vonatkozólag. Az ülészak meghallgatta a Nemzetközi Problémabizottság Információs Bulletinje főszer-

kesztőjének, L. Pulzmannak beszámolóját a szerkesztő bizottság tevékenységéről és elfogadta a kiadvány 1979–1980-as tervét. A Nemzetközi Problémabizottság soron következő plenáris ülését 1979 második felében tartja Prágában.

Az alábbiakban közöljük az elhangzott magyar előadásokat: – *Nagy László*: A különböző társadalmi rendszerek egymás mellett élésének polgári koncepcióiról (96–104. old.). – *Balázs József*: Az emberi jogok helye és szerepe az egyesült államok kormányának külpolitikájában (105–111. old.).

Mikecz Tamás

A különböző társadalmi rendszerek egymás mellett élésének polgári koncepcióiról

Régen letűnt az az idő, amikor a nemzetközi imperializmus a szocializmust olyan kísérletnek tekintette, amely majd magától összeomlik. De elmúlt az a korszak is, amelyben nyílt, fegyveres erőszakkal vélték lehetőnek azt megsemmisíteni. Az együttélés a szocialista rendszer országaival napjainkban az imperializmus létének is feltétele. Ezért a „coexistence”, a „detente” terminusa az imperializmus táborában is gyakorta használt szó lett, tartalma pedig viták tárgya a polgári politikai és tudományos irodalomban. Az imperializmus arra kényszerül, hogy kidolgozza a különböző társadalmi rendszerek egymás mellett létezésére és kölcsönös viszonyára vonatkozó doktrínáit. Amellett, hogy az enyhülés körülményei között a nemzetközi ideológiai küzdelem szélesedik, újabb és újabb területekre terjed ki, a nemzetközi ideológiai harc tárgya lett mind az enyhülés folyamatának értelmezése, mind pedig a békés egymás mellett élés lenini elve.

Az a tény, hogy különböző társadalmi rendszerek élnek egymás mellett, nem új dolog, hiszen a civilizált emberiség történetében sohasem volt olyan időszak, amelyben csak egyetlen társadalmi rendszer létezett volna. Sőt, az egyes társadalmi formációkban is hosszabb-rövidebb ideig megmaradtak a korábbiak lényeges maradványai. A különböző társadalmi rendszerek egymáshoz való vi-

szonyára a háború, a terjeszkedés, az erőszak nyomta rá a bélyegét. Ez egyenesen következett abból a tényből, hogy az egymás mellett létező társadalmi rendszerek *lényegükben* azonosak voltak: a kizsákmányolás különböző formáit valósították meg. Csak a szocializmus győzelme és világrendszerré formálódása teremtette meg a különböző társadalmi rendszerek közötti elvileg új viszony, a béke, a békés egymás mellett élés megvalósításának lehetőségét. Mivel a szocializmus rendszere nem a kizsákmányolásra, hanem annak tagadására épül, eszméi és gyakorlata terjedésének, politikai és ideológiai befolyása növelésének eszközei és módszerei is elvileg különböznek a megelőző társadalmi rendszerekétől, nincs szüksége a fegyverek, a fegyveres erőszak alkalmazására. A szocializmus és a kapitalizmus együttélésére mindeddig az volt a jellemző, hogy a régi, letűnőben levő rendszer, a kapitalizmus nyúlt fegyverhez és változatlanul törekszik erre a szocializmus megsemmisítése érdekében, míg a haladóbb, az erkölcsi, politikai, gazdasági, ideológiai területen példamutató fél, a szocializmus katonailag védekezik és igyekszik kizárni a küzdelemből bármilyen fegyveres összecsapás lehetőségét.

Elméleti szempontból az alapkérdés az antagonisztikus ellentmondásban levő két rendszer egymáshoz való viszonya

és nem egyszerűen a különböző társadalmi rendszerű államoké. Természetesen – mint a felépítmény legfontosabb elemei, mint az egész felépítmény gerince – az államok alakítják ki és valósítják meg a politikát; s ebben a legnagyobb viszonylagos önállósággal rendelkeznek. De, éppen mivel a felépítmény részei, tevékenységük számos *szubjektív* elemet is tartalmazhat, amelyek adott esetben a parttalan együttműködés, az összeolvadás, avagy a katonai összeütközés irányába torzíthatják el a rendszerek egymás mellett létezésének objektív alapon nyugvó elveit.

Az antagonisztikus rendszerek egymás mellett élésének, kölcsönhatásának dialektikája, ennek tanulmányozása minden bizonnyal a békés egymás mellett élés szocialista politikája megvalósításának, s a vonatkozó polgári nézetek elemzésének is feltétele. Ebben a vonatkozásban három kérdést vetünk fel:¹

1. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével társadalmi és politikai szempontból kettészakadt a tőkés világ. A szocialista társadalmi rendszer természete, fejlődése és törvényszerűségei alapján *ellentétes* és *ellenséges* a kapitalista rendszerrel. A tőkés rendszer sem szubjektív okok, hanem belső felépítése, lényege miatt ellensége a szocializmusnak. Ennek következtében a két rendszer közötti küzdelem objektív jellegű és nem szüntethető meg.

2. A társadalmilag és politikailag kettészakadt világban megmaradt a nemzetközi munkamegosztás szükségyszerűsége. Ha különböző szinteken valósul is meg, de a gazdasági, sőt, ma már a tudományos és a kulturális értékek cseréje az egész emberiség fennmaradásának

¹ Az antagonisztikus rendszerek kölcsönös viszonyának dialektikájáról lásd részletesen: M. Rosental „A két rendszer kölcsönhatásának dialektikája”, *Obsesztvennije Nauki*, 1977. N° 1. 96–112. old. Megállapításaimban támaszkodom e tanulmány gondolatmenetére.

feltétele. Korunkban az egyszerű csere együttműködéssé terebélyesedik, amely objektív társadalmi és gazdasági szükségyszerűségeken nyugszik; többek között az ún. „globális” problémák megoldásának szükségyszerűségén is. A világgazdaság fejlődésének irányára a különböző társadalmi rendszerek antagonisztikus természetéből eredően különböző tervek születnek, mint ahogyan az ún. „globális” problémák megoldási módozatainak kimunkálására is. Természetesen, a szocialista koncepció érvényre juttatása a nemzetközi erőviszonyok változásának, a további társadalmi haladásnak a függvénye; s míg ez nem ér el döntő sikert, e területen is a kölcsönösen elfogadható kompromisszumok elve lehet a járható út.

3. Bármilyen ellentétesek is belső felépítésükben az antagonisztikus rendszerek, éppen a „kötelező” együttműködés miatt kölcsönhatásban is vannak, s ez – ha akarjuk, ha nem – hatást gyakorol belső fejlődésükre, bárha közöttük semmiféle konvergencia, semmiféle egymásba olvadás nem valósulhat meg. De például lehetetlen nem látni a szocialista országok szociálpolitikájának hatását a fejlett tőkésországokban kibontakozó állami szociálpolitikára, s hogy magunkról negatív példát mondjak, lehetetlen nem látni a tőkésországok manipulált fogyasztási szokásainak hatását az emelkedő életszínvonalú szocialista országok egyes állampolgárainak, s azok egyes csoportjainak ún. „presztízs-fogyasztására”.

A két rendszer közötti viszony felöleli tehát az antagonisztikus szembenállást; a gazdasági, tudományos és kulturális cserét és együttműködést – és ebből eredően a kölcsönös egymásrahatást is. Az alapvető kérdés azonban, amely nemcsak a rendszerek, hanem az egész emberiség sorsát is érinti, hogy e bonyolult, szerteágazó kölcsönviszony és kölcsönhatás milyen konkrét formákban valósul meg; s ezeken keresztül milyen

formákban oldódik meg a rendszerek antagonisztikus ellentmondása.

Józássággal és éberséggel kell szembenézni azzal a ténnyel, hogy mindmáig vannak hívei a világháborús összeütközés elméletének: a szélsőséges imperialista körök, a szélsőséges ultrabaloldaliak, a neotrockisták bizonyos ágazatai és a begyöpösödött maoisták. Nagy figyelmet kell fordítani arra a tényre, hogy a fejlett tőkésországokban működő különböző „tudományos központok” – amelyek jó része a „katonai-ipari komplexumhoz” csatlakozva, mint újonnan jelentkező, befolyást gyakorló „politikai-akadémiai komplexum” fejt ki káros tevékenységét – konkrét számításokat végez arról, hogy egy nukleáris összeütközés a két rendszer államai között az adott, vagy a kifejlesztés alatt levő fegyverek felhasználásával milyen emberi és anyagi veszteséggel járna, s ezen az alapon igyekszik megítélni a „kockázatvállalás” nagyságát, s esetleges elfogadhatóságát. Azt is számba kell venni, hogy éppen az imperializmus eme legszélsőségebb köreinek nézeteivel rokon a maoizmus alapvető elméleti tétele, amely szerint nem kell félni az atomvilágháborútól, mert megmarad az emberiség fele, harmada, s felépítheti a romokon az új, „boldogabb” világot.

A nemzetközi politikai és ideológiai harcban alapvető kötelességünk, hogy ezekkel az embertelen teóriákkal szembeállítsuk forradalmi, optimista felfogásunkat az emberiség fejlődésének perspektíváiról: nemcsak a szocializmus hatalmas ereje, hanem lényegének humánus volta, emberközpontúsága miatt van lehetőség a kapitalizmus és szocializmus antagonisztikus ellentmondásának megoldására békés formákban, megőrizve mindazt az értéket, amit az emberiség a megelőző századokban, a kizsákmányolás igája alatt nyögve, de mégis annak megszüntetéséért harcolva felhalmozott.

*

A különböző társadalmi rendszerek egymás mellett élésére vonatkozó teóriák közül elsősorban a különböző amerikai elméleteket vesszük szemügyre, mert ezek a legfontosabbak. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, szükséges néhány előzetes megjegyzést tenni:

a) Az utóbbi évek nemzetközi politikai irodalmában gyökeret vert az „enyhülés” terminusa. Élénk viták folynak körülötte. Szükséges megállapítani az összefüggéseket és a különbségeket az enyhülés, mint a nemzetközi viszonyok fejlődésének folyamata és a békés egymás mellett élés, mint a két antagonisztikus rendszer közötti legoptimálisabb viszonyra vonatkozó szocialista álláspont és politika között. Az utóbbi időben a polgári irodalomban olyan nézetek láttak napvilágot, amelyek az enyhülést a békés egymás mellett éléssel azonosítják.² Ezzel szemben véleményünk szerint a békés egymás mellett élés lenini elve mindenekelőtt az antagonisztikus társadalmi rendszereknek a szocializmus szempontjából leginkább kívánatos viszonyát fogalmazza meg, e rendszerek közötti küzdelmet, együttműködést és versenyt fejezi ki. Az enyhülés folyamata, amely a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának objektív tényén nyugszik, *mindenfajta* nemzetközi feszültség csökkentését célozza, olyanokét is, amelyekben a különböző társadalmi rendszerek közvetlenül nem érintettek. Azt lehetne mondani, hogy az enyhülés folyamata szélesíti az utat a békés egymás mellett élés elvének és politikájának mind eredményesebb megvalósítása számára.

b) Csökkenő gazdasági súlya ellenére ma is az Amerikai Egyesült Államok a világ imperializmusának központja. Azonban ma, századunk hetvenes éveinek végén, a vietnami piszkos háború-

² Lásd: Detente: An Evaluation. Survey, 1974. Detente: The Continuation of Tension by Other Means. The Atlantic Community Quarterly. 1977. N° 4.

ban elszenvedett kudarc után az Amerikai Egyesült Államok menekül az imperializmus csendőrének korábban *tudatosan* vállalt szerepétől. „Arányos teherviselést”, „partnerséget”, „kölsönös függőséget” követel a többi fejlett tőkésországtól, saját felfogásában értelmezett „új gazdasági világrendet” hirdet a harmadik világ térségébe tartozó országok számára. A korlátlan – indokolás nélkül elfogadott – amerikai vezető szerep gyakorlata a múlté. Ma az USA harcolni kénytelen vezető szerepének elfogadtatásáért a tőkés világban, ebből eredően kénytelen elméletileg is „megalapozni” viszonyát a fejlett tőkésországokkal, s a harmadik világgal is. A Carter-adminisztráció idejében a legnagyobb jelentőségre az ún. „trilateralizmus” elmélete emelkedett. Ez azt szolgálja, hogy az Amerikai Egyesült Államok vezetésével gazdasági, politikai és – ha szükséges – katonai egységbe tömörítsék az Amerikai Egyesült Államokat, a Közös Piacban tömörült Nyugat-Európát és Japánt, s a fejlett tőkésországok eme, valóban hatalmas blokkját egységes, egyesített erőként fordítsák szembe a szocialista világrendszerrel, a nemzeti felszabadító mozgalommal és a nemzetközi kommunista mozgalommal. E napjainkban alapvető, általános amerikai külpolitikai koncepció keretében kell szemlélni a két rendszer viszonyára vonatkozó amerikai elméleteket. Figyelembe kell venni, hogy a külpolitika taktikai elsőbbségei változhatnak. A Kissinger és Brzezinski közötti különbséget sokan abban látják, hogy Kissinger a szovjet–amerikai viszonyt tekintette az amerikai politika gerincének, míg Brzezinski a multipoláris világ mellett tört lándzsát, s különböző „háromszögekben”, amelyek az Egyesült Államok és a fejlett tőkésországok, valamint az Egyesült Államok és Kína, továbbá az Egyesült Államok és a fejlődő országok viszonyát rajzolják meg, a harmadik helyre szorult volna a szovjet–ame-

rikai viszony. De ez nem tévesztheti meg a konkrét tudományos elemzést, amely csak abból indulhat ki, hogy korunk a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet kora, alapvető ellentéte a kapitalizmus és a szocializmus között feszül, s ebben a két fő „ágens” az USA és a Szovjetunió. Ezért, ha például a szovjet–amerikai viszony prioritása átmenetileg háttérbe is kerül, változatlanul érvényes marad az a *stratégiai prioritás*, hogy az Amerikai Egyesült Államok nem akármilyen cél, hanem a szocialista világrendszer, a nemzeti felszabadító mozgalom és a nemzetközi kommunista mozgalom ellen igyekszik politikai, gazdasági és ideológiai egységfrontba tömöríteni minden tőkés erőt.

c) A szovjet–amerikai viszonynak döntő szerepe van mind a békés egymás mellett élés politikájának megvalósításában, mind pedig a nemzetközi feszültségek enyhítésének folyamatában. De sem az egyiket, sem a másikat – ahogy azt számos amerikai szerző teszi – nem lehet és nem szabad kizárólagosan *csak* szovjet–amerikai viszonynak, vagy *csak* annak függvényének feltüntetni.

A szovjet–amerikai viszony ilyen felfogása egyrészt teret ad az amerikai imperialista stratégiának és taktikának, amelynek célja megosztani az antiimperialista erőket, s lehetőségeket teremteni egy differenciált politika megvalósítására a szocialista országok iránt, másrészt pedig arra, hogy egyes helyeken a szubjektív erők nyomására elhajlások keletkezzenek a közösen kimunkált antiimperialista stratégia és taktika vonalától az ebben a vonatkozásban nem sok eredménnyel kecsegtető nemzeti vonalak érvényesítésére. Márpedig a békés egymás mellett élés politikája, az enyhülés folyamatának kiterjesztése a szocialista országok és az antiimperialista erők stratégiai egységét, sőt, he-

lyenként és időnként, egyes konkrét problémák megoldásában taktikai egységét is megköveteli.

*

Ezek után térjünk át a békés egymás mellett élésre vonatkozó egynémely amerikai koncepció elemzésére. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a hatvanas években, a demokrata párti Kennedy–Johnson adminisztrációk idején az ún. „szelektív koegzisztencia” elve uralkodott. Ennek jegyében az amerikai politikacsinalók jó része úgy vélte, lehetséges „békésen” együtt élni *erős* szocialista országgal, míg esetleg háborút is folytatni a „gyengének” minősítettel. J. F. Kennedyt azonban kubai kalandjainak kudarca, Johnstont a kibontakozó vietnami csőd győzte meg arról, hogy a szelektív koegzisztencia elvének megvalósítása túlságosan is rögzös út – mindaddig, amíg a szocializmus fő erői a Szovjetunió köré tömörülve, a „béke egy és oszthatatlan” elvét képviselik. Bár a „szelektív koegzisztencia” elvének ma is számos híve van, újabb teóriák is születtek.³

a) Az ún. „igazi együttélés”, a „*genuine detente*” elméletének hívei. E nézeteket a legplasztikusabban a Survey című folyóirat 1974 tavaszi–nyári számában fejtette ki közös cikkében tizenegy „kemény” antikommunista.

Ez az áramlat a két rendszer antagónisztikus szembenállásából, különösen az ideológiák kibékíthetetlenségéből az együttélés lehetetlenségét következteti. Ezért a békés egymás mellett élés szocialista politikáját taktikai fogásnak tekintik, amely az ún. „szovjet befolyást” van hivatva növelni. Abból az önmagában nem vitatható tételből, hogy az eny-

hülés (értsd itt: békés egymás mellett élés) a két rendszer harcának folytatása más eszközökkel, azt a következtetést vonják le, hogy az enyhülés – tehát, az ő szóhasználatukban a békés egymás mellett élés – lehetetlen. Ez a következtetés a polgári gondolkodás szélsőséges reakciós áramlatának csődjét jelenti, amely képtelen a harc folytatását a fegyveres erőszakon kívüli eszközökkel elképzelni. Ez egyfajta riadt pesszimizmus: nem bíznak a kapitalizmus még kétségtelenül meglévő gazdasági, tudományos és technikai erejében, csak a fegyverekben; tehát, éppen olyan eszközökhöz fűzik a reményeiket, ahol már elvesztették az előnyt. Kivezető útként ezen elmélet képviselői azt hirdetik, hogy a békés egymás mellett élés érvényesítése érdekében az ideológiai–társadalmi konfliktust a szovjet rend „liberalizálása” útján kell csökkenteni, s míg ez a liberalizálás nem „igazi”, nem lehet szó a békés egymás mellett élésről, mert megmaradnak a kibékíthetetlen ellentmondások a rendszerek között.

b) A *kemény alkudozások elméletének hívei*. Ide sorolják Brzezinskit mint teoretikust, és Jacksont mint politikust. E nézetek képviselői fenntartják az együttélés lehetőségét, de úgy vélik, hogy az csak akkor lehetséges, ha különböző nyomásrendszerek segítségével hatást gyakorolnak a Szovjetunióra, hogy bel- és külpolitikai engedményeket csikarjanak ki tőle.

A nyomásrendszerek eszközeiként a következőket sorolják fel: a kapitalista országok összeforrottsága; gazdasági, tudományos, technikai és a kulturális kapcsolatok szélesebb körű felhasználása a politikai célok érdekében; az Egyesült Államok katonai-technikai lehetőségeinek növelése, mint olyan eszközé, amelyet a Szovjetunióval folytatott tárgyalások során alku tárgyává lehet tenni.

c) A *versengő együttélés elmélete* elsősorban a liberális demokraták szov-

³ Ezek klasszifikálásában bizonyos mértékben támaszkodunk N. T. Podlesznij: „A békés egymás mellett élés koncepciójának néhány értelmezése az Egyesült Államokban” című cikkére. Lásd: Sz. S. A. 1976. 10. szám, 3–13. old.

jet-amerikai viszonyra vonatkozó nézeteinek gyűjteménye. Napjainkban főleg a veterán Harrimann és ugyancsak a veteránnak számító G. F. Kennan, továbbá M. D. Schulman és Kissinger hirdetik ezt a nézetet. Ez az elmélet a közvetlen szovjet-amerikai viszonyon kívüli területeken tekinti törvényszerűnek a szocialista és kapitalista világ érdekeinek ütközését. Ezt a gondolatot még J. F. Kennedy alapozta meg, az „Új Határok” politikájának meghirdetése idején. „Nem hiszem – írta –, hogy akár egy pillanatra is azt gondolhatjuk: a Kreml feladta világuralmi céljait, vagy kész arra, hogy rólunk, a Nyugatról azt gondolja, hogy feladtuk azt a kívánságunkat, hogy törődjünk a kommunista uralom alatt élő népekkel és elősegítsük valamennyi nép békés felszabadítását. De, ha elismerjük azt, hogy mindkét fél fenntartja céljait, arra a felismerésre is jutunk, hogy a béke az előfeltétele ezen erőfeszítések megvalósításának... Alapvető nemzeti érdekeink ütközhetnek Európában, a Közel-Keleten és bárhol a világon... Versenyezni fogunk a kereskedelemben és a segélyezésben és a propagandában, barátok keresésében és szövetségesek kérdésében... a versengés olyan lesz, amelyet megalégedéssel fogadhatunk.”⁴

Ezen elmélet hirdetői úgy vélik, hogy a szovjet-amerikai jóviszony kialakítása, a nukleáris konfliktus veszélyének csökkentése, a leszerelés azzal a következménnyel kell hogy járjon, hogy a világ harmadik térségében csökken az ún. „szovjet befolyás”, illetve erejüket veszítik a szovjet befolyás hatásának tulajdonított radikális társadalmi folyamatok. Fel kell figyelniük az ún. „harmadik térség” terminusára. Ez ma már nem egyszerűen a fejlődő országokban, hanem a fejlett tőkésországokban kibontakozó baloldali előretöréssel kapcsolatos

amerikai magatartást is jelentheti, amint ezt az ún. eurokommunizmussal kapcsolatos különböző amerikai álláspontok jelezték.

d) *A közös együttélés irányzata* – amelyhez ma mindenekelőtt E. Kennedyt, S. Shrivert sorolják – az atomvilágháború elkerülésének sine qua non-ja mellett azt is vallja, hogy a világ általános, globális problémáit az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió közös erőfeszítésével kell megoldani és ennek érdekében kell fejleszteni a szovjet-amerikai viszonyt. Ezek az általános, globális kérdések felölelik az ún. új világgazdasági rend, az energia-, nyersanyag- és az élelmiszerellátás, a környezetszennyeződés és a népességszaporodás összes kérdését, továbbá a világban különböző okokból felgyülemlett politikai feszültségek, a helyi konfliktusok feloldását is. Ez a vélemény ma a legelszigeteltebb. A Carter-kormányzat kulcsfontosságú, konkrét nemzetközi ügyekben, aminők például a Közel-Kelet, Dél-Afrika, egyoldalú amerikai megoldásra törekszik. Egyoldalú, amerikai szemszögből tekint a SALT II., s a közép-európai fegyverzetcsökkentési tárgyalásokra, s ebben a vonalban igyekszik a NATO-t továbbfejleszteni. E. Kennedy elképzeléseivel kapcsolatban megjegyzendő: való igaz, napjainkban tartósan és véglegesen egyetlen világpolitikai problémát sem lehet megoldani a Szovjetunió nélkül, avagy éppen ellenére. De a kérdés nemcsak az, hogy meg lehet-e, hanem az is, hogy célszerű-e *minden* kérdést szovjet-amerikai együttműködéssel rendezni? Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy az imperializmus erői olyan, valóban globális, az egész emberiség sorsát érintő kérdések megoldásában is igyekeznek „fele-fele” arányban bevonni a szocialista országok erőforrásait, amelyek keletkezéséért *csak* a mai fejlett tőkésországok viselnek felelősséget. Másrészt, bár a szovjet-amerikai viszony – ahogy erről a

⁴ J. F. Kennedy: The Strategy of Peace. N. Y. 1960. 27–29. old.

Szovjetunió vezetői nemegyszer mindenkiket megnyugtató, tettekkel alátámasztott nyilatkozatokat tettek – nem irányul egyetlen harmadik ország ellen sem, változatlanul érvényben marad a lenini intelem, hogy az imperializmus belső ellentéteinek kihasználása a szocialista békepolitika, s a békés egymás mellett élés megvalósításának jelentős erőforrása.

Elemelve a felsorolt – s az amerikai irodalmat korántsem teljesen felölelő – nézeteket, több dolog tűnik szembe:

Először: nem bízván abban, hogy akár a Szovjetunió, akár bármely más, vele szövetséges szocialista ország rendszerét direkt, közvetlen erőfeszítéssel meg lehet változtatni, vagy netán meg lehet „dönteni” – a harc alapvető szféráinak a „harmadik” területek minősülnek, azzal a reménnyel, hogy az itt elért eredmények hatást gyakorolnak a szocialista országok ellen vívott közvetlen, direkt küzdelemre is.

Másodszor: ezen elméletek megítélésében nem tekinthetünk el a nemzetközi erőviszonyok adott állapotának értékelésétől. Ebben a kérdésben érezhető módon összefonódik a békés egymás mellett élés politikájának eredményessége a szocialista országok termelési, tudományos, technikai és egyéb eredményeivel. A rendszerek kölcsönös egymásra hatásának idején ugyanis elsődleges fontosságú az erőviszonyok kiegyenlítése minden területen. Amíg ez nem történik meg, a szocialista országok számára kényszerű szükségszerűséggé válik, hogy az egyes területeken még meglévő hátrányt a más területeken létrejött egyensúly, vagy fölény oldaláról egyenlítse ki különböző politikai eszközökkel, hogy ne kényszerüljön elvi engedelményekre a „kemény tárgyalások”-on. Mindig számolni kell azzal, hogy az imperializmus gazdasági, tudományos, technikai, avagy katonai fölényét azonnal igyekszik politikai befolyássá változtatni. Az érintkezés és együttműködés

olyan területeit keresi és részesíti előnyben, ahol létezik ilyen fölény és politikai befolyássá változtatható. Ez az imperializmus alapvető törekvése marad a „legbékésebb” békés egymás mellett élés viszonyai között is.

Harmadszor: amikor a legfontosabb amerikai koncepciókat elemezzük, felmerül a kérdés: milyen szerepük van a gyakorlati politika meghatározásában? Ez a kérdés nem fölösleges, mert természetesen az elméletek sokasága egyszerre nem irányítja a külpolitikát. Maguk a koncepciók különböző osztályerők, csoportok érdekeiből és a gyakorlati külpolitikai tapasztalatok értékeléséből erednek. Sem időrendben, sem egyazon időben nem lehet egyértelműen kimutatni valamely polgári elméletnek a más elméleteket *kizáró* hatását a döntésekre, bár egy-egy koncepció nagyobb hatása kimutatható. E koncepciók együttesen és külön-külön is hatást gyakorolnak a döntést hozó gépezetre, különösen annak vezető személyiségeire. Továbbá, hatást gyakorolnak a döntés elméleti magyarázatára, propagandisztikus terjesztésére és védelmére.

A külpolitikai koncepciók maguk is ideológiai töltetűek. Igazolják azt a tételt, hogy ha két küzdő fél harcából bizonyos eszközöket kizárunk, más eszközök kerülnek előtérbe. Moynihan amerikai szenátor a „detente” fogalmát így magyarázza: „A katonai technikára költött összegek csökkenése az ideológiai harcra költött összegek növekedéséhez vezet. A feszültségek csökkenése az egyik szférában többé-kevésbé elvezet a konfliktushoz a másikban. Ezt jelenti az enyhülés.”⁵

Ami a Carter-kormányzat gyakorlati tevékenységét illeti, ebben egyidőben figyelhetjük meg a fegyverkezési kiadá-

⁵ Idézi: V. F. Petrovskij. O szovremennih vnyesnyepoliticseszkijh koncepcijah. Sz. S. A. 1977. 8. sz. 9. old.

sok és az ideológiára fordított összegek növekedését. Az „ágyú és vaj” illúzióját felváltja az „ágyú és a morális ágyú” még nagyobb illúziója – ha nem rémképe.

A Carter-adminisztráció az ideológiai harcot beillesztette külpolitikai eszköztárába. Egyik alapvető külpolitikai elvénél tette *a világ morális vezetésének szándékát*. Ezzel magyarázza az ún. emberi jogok védelmében indított hadjáratát is. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő: a világ amerikai vezetése régi cél, amelyet mind ez ideig nem sikerült maradéktalanul megvalósítania, ezért újabb és újabb történeti fordulóponton mindig újabb és újabb eszközöket kerestek a régi cél megvalósításához. Érdeemes ebből a szempontból visszatekinteni a történelemre. A múlt század végén az alapvető elgondolás az volt, hogy mivel a gyors ütemben fejlődő Egyesült Államok többet termel, mint bármely más vetélytársa, s mint amit maga elfogyaszt, ezért a kereskedelem révén kell megvalósítani a világ amerikai vezetését. Hosszú időn át az Amerikai Egyesült Államok abszolút gazdasági túlsúlyához fűzték a világ amerikai vezetése iránti vágyakat. A II. világháború után rövid ideig együtt volt nemcsak az amerikai gazdasági erő, hanem a kétségtelen katonai és pénzügyi fölény, s az atombomba monopóliuma is, amelyre elsősorban építették a világ amerikai vezetésének elvét. Köztudott, hogy az atombomba és célba juttató eszközeinek monopóliuma rövid idő alatt szertefoszlott, s az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján az USA katonai, gazdasági és pénzügyi túlsúlya is jelentősen csökkent. A hatvanas években az amerikai remények a tudományos-technikai forradalomban kivívott előnyökre épültek. A hetvenes években azonban ezek az előnyök is csökkennek. Ezt követően lépett fel Carter elnök az erkölcsi vezető szerep meghirdetésével. Az amerikai politikacsínálók – nem tudni

miért – úgy gondolják, hogy éppen erkölcsi téren van még olyan belső amerikai tartalék, amelynek felhasználása egy füst alatt elmossa a vietnami vereség hatását, a városok válságát, a polgárjogi mozgalmak okozta megrázkódtatásokat, a máig kiderítetlen politikai gyilkosságok okozta félelmet, a gengszterizmus riadalmát, az ún. Watergate botrányt, a CIA korrupciókat és ezzel egyidőben hozzájárul az Egyesült Államok tekintélyének megerősítéséhez a fejlett tőkésországokban, és sikeres akciókat eredményezhet a szocialista országok egységének megbontásában és a nemzetközi kommunista mozgalom gyengítésében is.

Voltaképpen a két rendszer közötti harcban a hangsúly és az eszközök át helyezése az ideológiára, a kapitalizmus belső gyengesége jeleként is értékelhető. A „keményebb” területeken (katonai, gazdasági, tudományos-technikai) a fölény már nem mindenütt érzékelhető egyaránt. Ezért, amikor a nemzetközi kommunista és haladó mozgalom újabb sikereket ért el, megnövekedett a befolyása, s ennek nyomán elmélyültek a viták a társadalmi haladás új útjainak kereséséről, akkor merült fel az az imperialista elgondolás, hogy ideológiai, erkölcsi eszközökkel lehetséges növelni a tőkés világ és különösen az Egyesült Államok tekintélyét a világban, s növelni a megosztottságot a vele szemben álló táborban. Ennek tanulmányozása ma a kérdések kérdése, mert így fonódnak össze az Amerikai Egyesült Államok belpolitikai igényei a tőkés világban s a nemzetközi életben játszott szerepe növelésének szükségleteivel.

Az „emberi jogok” kapcsán indított kampány – bárha az „emberi jogok” továbbra is az Egyesült Államok propagandájának fegyvertárában maradnak – feltehetően a végét járja. Ugyanakkor, a „világ morális vezetése” iránti amerikai igényből eredően számolhatunk azal, hogy újabb témakörökben indita-

nak szervezett ideológiai, pszichológiai diverziós kampányokat – például felhasználva a nemzeti-nemzetiségi kérdés bizonyos vetületeit a nacionalizmus színtására; avagy a gazdasági tevékenység hatékonyságának problémáit a szociális demagógia erjesztésére.

Mindenesetre – ahogy a szocialista országok, s főként a Szovjetunió korábban állta a fizikai értelemben vett „ágyúk” ostromát – úgy állja a „morális ágyúkét” is.

Nagy László

Az emberi jogok helye és szerepe az Egyesült Államok kormányának külpolitikájában

Az Amerikai Egyesült Államok jelenlegi kormányának politikai koncepciójában kiemelt helyet kapott az emberi szabadságjogokkal kapcsolatos kérdések megítélése. A kérdés, mint politikai követelmény már az 1976-os elnökválasztási kampány során felmerült a Demokrata Párt színeiben fellépő James Carter részéről. Részét képezte annak a doktrínának, amely újból a „reideologizálás” jelszavát hirdette meg. Carter választási beszédeiben megígérte, hogy – megválasztása esetén – visszaadja „az amerikai nép saját szabadságességményeibe vetett hitét és önbizalmát”. Ugyanekzekben a beszédekben utalt arra, hogy az Egyesült Államok külpolitikáját olyan „új erkölcsi elvek” alapján kívánja folytatni, amelyek megfelelnek az USA „nemes küldetésének” a világban.¹

A hatalomra jutott Carter hozzákezdett – legalábbis az emberi jogokkal kapcsolatban – a választási kampány során meghirdetett külpolitika gyakorlati végrehajtásához, illetve kipróbálásához. Már elnöki minőségben tette a következő kijelentést: „A béke és az igazság keresése együtt jár az emberi

méltóság tiszteletben tartásával. Az ENSZ alapokmány valamennyi aláírója ígéretet tett arra, hogy figyelembe veszi és tiszteletben tartja az alapvető emberi jogokat. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének egyetlen tagja sem állíthatja, hogy saját ügye az, ha állampolgárait megfosztja az emberi jogoktól. Ugyanis valamennyi tagország kötelessége szót emelni a kínzások ellen, tiltakozni a szabadságjogok megvonása miatt, bárhol is forduljanak elő ilyen esetek. Az emberi problémák felsorolása felveti az alapvető emberi jogok általánosabb követelését. *Az Egyesült Államok történelmi joga, hogy bekapcsolódjék ebbe a folyamatba.*”² (Kiemelés: B. J.) Az USA-nak – és személy szerint Carter elnöknek – olyan mértékben és módon „sikerült” bekapcsolódnia az emberi jogok érvényesülésével kapcsolatos nemzetközi folyamatba, hogy részben ennek következtében lassult le az enyhülés a nemzetközi érintkezés összes faktorában, és nem lebecsülhető mértékben újból erősödött a nemzetközi feszültség és bizalmatlanság. (A nemzetközi feszültség újból erősödésének *alapvető oka az amerikai kormány és a katonai-ipari komplexum által folytatott, sőt felerősített fegyverkezési verseny és az ezzel való fenyegetőzés. A vizsgált téma szempontjából ez fontos összefüggés.*)

¹ Interjú Jimmy Carter-ral, „Hatalmi tömbök és titkok nélkül” címmel. Newsweek, 1976 május, 10. szám.

² Jimmy Carter 1977. március 17-én az ENSZ-ben elmondott beszédéből. UPI hírügynökségi jelentés, 1977. március 17-én.

Az emberi jogok kérdésének lényege és a nemzetközi viszonyok a Carter-kormány felfogásában

Az enyhülés jelene és jövője szempontjából fontos annak vizsgálata és megértése, hogy a Carter-adminisztráció külpolitikai tevékenységében mi a tényleges helye és szerepe az emberi jogokkal kapcsolatos koncepciónak és gyakorlatnak. Véletlenszerű jelenségről van-e szó, vagy a jelenlegi amerikai külpolitikai taktika és stratégia integráns részével állunk-e szemben? Az emberi jogok érvényesülésének megítélésében és a kérdés kapcsán felfokozott nemzetközi kampányban milyen szerepet játszanak az USA belső és nemzetközi problémái; tehát a politikai szempontok? Az emberi jogokkal összefüggő lehetséges vizsgálódási szempontok igen széles körűek. Egyértelműen szükségesnek látszik a kérdés bel- és külpolitikai vonatkozásainak vizsgálata. A probléma filozófiai, alkotmányjogi és nemzetközi jogi oldalról is megközelíthető. Végül nem szabad teljesen kizárni az elemzés köréből a vallási, morális és individuális mozzanatokat sem.

A huszadik században az amerikai politika a változás és a változó eredmények folyamatát produkálta, változatlanul a tőkés társadalmi rend bázisán. De a politikai változások és mozgások irányát mindeddig alapvetően a konzervatív (gyakran reakciós) politika határozta meg. Ez a politika csak olyan szociális és gazdasági következménnyel járó mozgásokat tűrt meg, amelyek nem tudtak kibújni a hatalom ellenőrzése és korlátozása alól. Az amerikai társadalom tőkés jellegét sorsdöntően vagy megrendítő erővel eddig semmiféle osztályharc vagy ellenzéki erő nem veszélyeztette. Ez nem azt jelenti, hogy az USA-ban nem voltak vagy nem lesznek erős és látványos osztály-összecsapások. Voltak, vannak és lesznek is ilyenek. De a konzervatív hatalom mindeddig

kikezdehetetlenül meg tudta tartani a politikai hatalomnak azt a formáját, amely annyira jellemző az Egyesült Államokra. Mivel eddig nem volt az USA-ban olyan erős és komoly ellenzék, amely alapvetően és léteben fenyegette volna a konzervatív amerikai tőkésosztály politikai és gazdasági hatalmát, a hatalom elavult struktúráját, a hatalom birtokosai megengedhették maguknak, hogy a politikai döntési joggal valójában nem rendelkező nagy tömegek – lassan még a színes bőrűek is – a polgári demokratikus szabadságjogok döntően formai keretei között mozoghassanak és esetenként látványos, de korlátozott hatósugarú politikai akciókat is folytassanak (például: polgárjogi mozgalom stb.). A funkcionális szabadság lehetőségével (amelyben a munkanélkülinek látszólag ugyanannyi a joga, mint a milliomosnak) egyrészt a passzivitást, a társadalmi közönyt, másrészt az „igazi szabadság” illúzióját táplálja – nem is sikertelenül – a konzervatív amerikai politikai rendszer.

Az amerikai társadalomnak az a jellemző vonása, hogy olyan tőkés társadalmi rendszer, amely a javak és a jövedelem nyers, durván igazságtalan elosztására épül és ez lényegesen a huszadik században sem változott, ellenében az egyes nyugat-európai tőkés társadalmi rendszerekben lezajló szociális, „egyenlősítő” folyamatokkal, amelyek a tőkés rend alapjait ugyan nem változtatták meg, de politikai jelentőségük vitathatatlan. *Az 1970-es évek elején és közepén azonban lényeges változások történtek az Egyesült Államokban a politikai hatalom struktúrájában és funkcionálásában, a „funkcionális szabadság” viszonyai között élő társadalom jelentős tömegeiben, valamint a vilápolitikában is.* Az USA Vietnamban elszenvedte történelme első vereségét, amelynek sokkhatása egyaránt érvényesül belső és külső vonatkozásban is. A Watergate-botrány, Nixon me-

nesztése a Fehér Házból stb. megrendítette az amerikai társadalom széles rétegeinek bizalmát a konzervatív amerikai politikai intézmények iránt és ezek tevékenységének megítélésére mesterségesen felépített „szabadság”, „igazságosság”, „egyenlőség” stb. mítoszát pedig majdnem szétrombolta. Az így keletkezett politikai, erkölcsi és pszichológiai önbizalom-vesztési effektus (ha úgy tetszik: válság) nemcsak a Köztársasági Pártot érintette, hanem az egész politikai és hatalmi struktúrát. Ebből a helyzetből – úgy tűnik – a Demokrata Párt találta meg hamarabb a kivezető utat vagy legalábbis azt a politikát, amely annak látszik.

A sorozatos bel- és külpolitikai tévedések egyértelmű beismerése helyett a Demokrata Párt a tudatos politikai hamisítás módszereivel keresi a válságból kivezető utat. Ha vissza kell adni „az amerikai nép önbizalmát”, amelynek elvesztését a konzervatív politikai hatalom tevékenysége okozta, akkor ennek – Brzezinski szerint – csak két útja lehetséges. Egyrészt vissza kell állítani az Egyesült Államok megtépzott nemzetközi tekintélyét, a „szovjet katonai erő túlsúlyára” hivatkozva fokozni kell a fegyverkezési versenyt, és „egyesíteni” kell az amerikai társadalmat. Másrészt „az amerikai nép szabadságesszményeibe vetett hit” visszaadása ürügyén az emberi jogok érvényesítésével kapcsolatos amerikai koncepciót a nemzetközi érintkezés szerves részévé kell tenni „egy új világrendszer felépítésének” egyik pilléréként, amely ugyancsak „egységesítő” funkciót tölthet be az Egyesült Államok társadalmában, mivel az „új világrendszer felépítése” az USA dominanciája alatt menne végbe.³ Ebben az értelmezésben az emberi jogok kérdésének ér-

vényesítése kétféle szükségletet is kielégít. Nevezetesen; a konzervatív politikai hatalom belpolitikai céljait is szolgálja: „Az Egyesült Államokban a polgári szabadságjogok története arról tanúskodik, hogy mihelyt a szabadság a szónoklatokról áttér a társadalmi kihívásra, megfelelő mértékben mindjárt el is nyomják. A funkcionális szabadság azt a képességet jelenti, hogy a hatalomhoz és az erőkhöz viszonyítsuk a politikai hatalom, vagy a döntést hozó intézmény megszervezésének lehetőségét, vagy azokat, akik ezt átalakítani vagy helyettesíteni próbálják. Ameddig az értelmiség vagy a nép ezt a jogot »felelősségteljesen« gyakorolja, más szavakkal, amíg támogatja és szolgálja azt az egyetértést, amelyet urai meghatároztak, az absztrakt szabadság nyugodtan virulhat a nyilvános kijelentésekben és jelszavakban, hiszen ezek ügysem vezetnek semmire. Ennélfogva az ellenzéki nézeteket vallónak megvan az a szabadsága, hogy áldozattá válhat a társadalmi folyamatban és a történelemben, közben pedig a lázítás, a kémkedés, a bűnügyi anarchia vagy a munkaügyi törvények egész ütegei állnak készenlétben arra a pillanatra, amikor a társadalmi feszültség kellő szakaszába lép, és amikor a béke és a stabilitás idején fennálló társadalmi és ideológiai egyetértés megszűnik.”⁴ Nyilvánvalónak látszik, hogy a Carter-kormány az emberi jogok kampányának meghirdetésével ezen belpolitikai követelményekhez is alapot akart teremteni az „egységesítés” hamis ideológiájának érvényesítése útján.

Az emberi jogok érvényesítésének sajátos carteri interpretációja továbbá azt a célt is szolgálja, hogy az enyhülés eddig kialakult tartalmát és formáját – a kontinuitás bizonyos elemeinek kényszerű fenntartása mellett – úgy változtassa meg, hogy az jobban megfeleljen az Egyesült Államok politikai, katonai és gazdasági érdekeinek. Tehát az emberi jogok problematikája nem

³ Interjú Z. Brzezinskivel, Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadójával. U. S. News and World Report, 1977. május 30-án.

⁴ Gabriel Kolko: „Hatalom és külpolitika. Kossuth Könyvkiadó 1972. 21. old.

véletlenül, hanem tudatos tervezés eredményeképpen került a Carter-kormányzat külpolitikai taktikai fegyvertárába, és ez szorosan összefügg a nemzetközi erőviszonyok megváltoztatására irányuló amerikai erőfeszítésekkel, a relatíve új globális külpolitika kialakításának tervével. Az emberi jogok kampányának nem jogi és nem humanista töltése van az amerikai propagandában, hanem kifejezetten politikai. Immanensen benne van az a politikai stratégiai cél, hogy a megváltozott erőviszonyok ellenére rehabilitálják a trumani „visszaszorítás” doktrínáját és a Kennedy-féle amerikai „küldetés-tudatot” a szocialista világgal szemben.

Az emberi jogok kérdése és az enyhülés viszonya a Carter-kormány külpolitikájában

A Carter-kormány eddigi bel- és külpolitikai tevékenységét megítélő amerikai – és általában a polgári – szakirodalom zöme abból indul ki, hogy Carter „vallásos és moralista” beállítottságú személyiség és ezek a tulajdonságai determinálják és motiválják politikáját, különösen a kelet–nyugati kapcsolatok fejlődésével kapcsolatban. A marxisták soha nem tagadták a személyiség szerepének fontosságát a társadalom életének irányításában és a történelemben, bár a társadalmi fejlődés döntő, meghatározó tényezőjének a népet tekintik. A Carter-kormány eddigi külpolitikai tevékenységét valóban motiválhatta Carter személyiségének „vallásos és moralista” töltése. De nem ez a döntő és meghatározó tényező. A megítélés elsődleges kritériuma az, hogy a politikus milyen érdeket képvisel, milyen hatást vált ki a tevékenysége objektíve és kinek van haszna belőle. Lenin – aki sohasem tagadta a politika és az erkölcs összefüggéseit – a következőképpen ítélte meg az egyéni becsületesség és a politikai tevékenység vi-

szonyát: „Az a körülmény, hogy valaki őszintén és meggyőződéssel foglal el bizonyos társadalmi-politikai álláspontot, egyáltalán nem jelenti még azt, hogy ez az álláspont esetleg nem feltétlenül hamis.”⁵ Lenin – később – ehhez még hozzátette: „A politikában nem olyan fontos, ki védelmez közvetlenül bizonyos nézeteket. A fontos az, kinek van haszna ezekből a nézetekből”.⁶ (Kiemelés: B. J.) Ezt a lenini megközelítést egyértelműen vonatkoztatni lehet Carter politikai alkatának megítélésére és a Carter-kormány politikai tevékenységének egészére.

Az Egyesült Államok jelenlegi kormányának vezetői – elsősorban Carter, Brzezinski és Vance – az elmúlt két évben többször kijelentették, hogy hívei az enyhülésnek, az enyhülési politika folytatásának és általában a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztésének. Az új adminisztráció híve az enyhülésnek, de csak a saját „enyhülési modellje” szerint. Az új amerikai kormány felfogása szerint az enyhülés eddigi gyakorlata a „Szovjetunió” és a kommunista világnak kedvezett” (Angola, Mozambik, dél-európai helyzet stb.). Ezen a helyzeten az amerikai kormány változtatni kíván, vagyis „kölcsonös és szimmetrikus enyhülést” akarnak megvalósítani. Tehát a Szovjetunió és a szocialista országok mondjanak le saját katonai erőik fejlesztéséről, olyan mértékben, ahogyan azt az USA kormánya „elvárja” tőlük. Ezek szerint a Nixon–Kissinger kettős által realitásként felfogott „erőegyensúly” helyébe az amerikai katonai erőfölény megszerzése lép. A szocialista országok mondjanak le a forradalmi mozgalmak támogatásáról és a „kommunista ideológia” terjesztéséről. Ne növeljék – sőt szüntessék meg – politikai

⁵ Lenin Összes Művei, 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 49. old.

⁶ Lenin Összes Művei, 19. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 33. old.

befolyásukat a fejlődő világban. Viszont fogadják el az emberi jogok Carter-féle interpretációját és engedjenek az ezzel kapcsolatos amerikai nyomásnak. Ha a Szovjetunió és a szocialista országok közössége mindezeket elfogadta, akkor folytatódhat az enyhülés. Brzezinski egyik nyilatkozatában kifejtette, hogy miért „nem lehet egyirányú” az enyhülés: „... És az enyhülés szerintünk olyan folyamatot is jelent, amelynek ahhoz, hogy fennmaradjon és az amerikai nép elfogadja, kölcsönösnek és fokozatosan átfogóbbnak kell lennie... A »kölcsönös« azt jelenti, hogy a játékszabályok mindkét fél számára azonosak. Azt jelenti, hogy egyik fél sem gondolhatja, hogy szabadon hirdetheti forradalmi elveit, vagy a történelem valamilyen elkerülhetetlen törvényeit, amelyek jogot adnak neki arra, hogy véleményt mondjon más országok társadalmi rendjéről, sőt közvetlenül támogassa a forradalmi erőszakot más országokban, de ugyanakkor beavatkozásnak tekintheti, ha a másik fél kinyilvánítja saját meggyőződését, saját alapelveit.”⁷ Tehát Brzezinski szerint csak akkor lesz tartós enyhülés, ha a szocialista országok elfogadják a „kölcsönösségre” vonatkozó Brzezinski-féle koncepciót.

A Carter-kormány enyhülési politikájának egyik veszélyes eleme a katonai erőfölény megszerzésére irányuló kísérlet, a fegyverkezési verseny folytatása, amely – érthetően – „nem titkolt aggodalmat” váltott ki a Szovjetunió és általában a béke és a haladás erői részéről.⁸ A másik – nem kevésbé veszélyes – eleme az, hogy az emberi jogok érvényesülését az amerikai külpoli-

tikai tevékenység egyik központi kérdésévé emelte. Ezt Giscard d'Estaing francia köztársasági elnök is úgy értékelte, mint „egy új ideológiai aspektus” bevezetését a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe. Giscard szerint ezen „új ideológiai aspektus” bevezetése a külpolitikába „veszélybe sodorta az enyhülés folyamatát”.⁹

Az amerikai belső társadalmi viszonyok ellentmondásai következtében az lenne az igazán kívánatos, ha az amerikai kormány valóban érvényesíteni tudná az emberi jogok teljes kódexét saját társadalmában. Ez a belső erőfeszítés valóban nem veszélyeztetné az enyhülést. De az amerikai kormány jelenlegi felfogásában alapvetően nem erről van szó. *Az emberi jogok kérdése úgy merül fel a Carter-féle felfogásban, mint az enyhülési politika folytatásának egyik legfontosabb előfeltétele, amely ha nem valósul meg az amerikai felfogásnak és érdekeknek megfelelően, akkor nem folytatódhat az enyhülés.* Valóban, korunk egyik fontos kérdése az emberi jogok érvényesülése, illetve ezek megsértése, de ez alapvetően nem a külpolitikai tevékenység függvénye, hanem a társadalmi viszonyokkal és változásokkal függ össze. Az is igaz, hogy az új amerikai adminisztráció nemcsak a Szovjetunió és a szocialista országok vonatkozásában vetette fel az emberi jogok kérdését, hanem a „világ valamennyi országára vonatkozóan”. De mi a valóságos helyzet? Az USA-ban változatlanul megsértik az emberi jogokat. A Carter-adminisztráció eddig ugyan három országtól vonta meg az anyagi támogatást (segélyt) vagy kilátásba helyezett bizonyos intézkedéseket az emberi jogok megsértése miatt, de „biztonsági okokra” hivatkozva ez nem érintett olyan közismerten reakciós fasiszta rezsimeket, mint a dél-koreai és a chilei. Tehát ezekben az esetekben nem kell érvényesíteni az „új erkölcsi alap-

⁷ Z. Brzezinski idézett nyilatkozatából.

⁸ Leonyid I. Brezsnyev, az SZKP KB főtitkárának beszéde a moszkvai televízióban a Francia TV hetének befejezése alkalmával. Népszabadság, 1977. május 31. szám.

⁹ Interjú Valery Giscard d'Estaing francia elnökkel. Newsweek, 1977 július, 25. szám.

elveken nyugvó” carteri külpolitikát? A moralizálásnak ilyenkor már nincs szerepe? Vagy: az új amerikai kormány külpolitikai prioritásaiban első helyen áll a trilaterális politika, a tőkés szövetségi rendszer erősítése amerikai vezetés alatt. *Érdekes módon ebben a hármasszövetségben az emberi jogok érvényesülése (vagy megsértése) nem feltétele a jelenlegi vagy a várható amerikai magatartásnak.* A Carter-adminisztráció már előre jelezte, hogy ezt a kérdést csak akkor kell elővenni, ha egyik vagy másik nyugat-európai kormányba bekerülnének a kommunisták. Viszont a kelet-nyugati kapcsolatok alakításában, az enyhülési politika megítélésében és folytatásában azonnal és egyértelműen előtérbe került az emberi jogok kérdése. A belgrádi konferencia előtti amerikai magatartás, a „disszidensek” ügyével való legfelső szintű „törődés”, a SALT-II. tárgyalások több éves elhúzódása, a kelet-nyugati gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok nem kielégítő fejlődési üteme, a fegyverkezési verseny új hullámának elindítása az USA részéről stb. mind összekapcsolódtak – az amerikai kormány magatartásában – az emberi jogokkal.

Összegezve tehát: az emberi jogok kérdésének az amerikai kormány külpolitikai koncepciójába állítása nem az emberi jogok érvényesüléséért való tényleges aggodalomból fakad, hanem a Szovjetunió és a szocialista országok ellen irányuló, tervezett és tartósan ígérkező politikai taktika, amely – más eszközökkel kombinálva – a nemzetközi erőviszonyok megváltoztatását akarja elérni. E politikai taktika szerves része annak a relatíve új – vagy inkább a megváltozott erőviszonyok között felújított –, stratégiának, amely újra a világ első számú és egyetlen vezető nagyhatalmává szeretné tenni az Egyesült Államokat, egy új globális külpolitika folytatásának képessége alapján. Teljesen nyilvánvaló, hogy az

emberi jogoknak ez a Carter-féle abszolutizálása és a szocialista országok elleni közvetlen irányultsága, valamint eddigi nemzetközi következményei, meghatározott magatartást váltottak ki a Szovjetunió és a szocialista országok részéről. Ez a határozott és erőt mutató szocialista pozíció és következetes magatartás már bizonyos hatást gyakorolt az amerikai adminisztrációra. Erre utal – többek között – Carter charlestoni beszédének hangneme és egyes tartalmi vonatkozásai is. „A szovjet vezetők jelenlegi magatartása részben arra a nyilvánvaló – és téves – meggyőződésükre vezethető vissza, hogy az emberi jogok érdekében kifejtett tevékenységünk kifejezetten rájuk vonatkozik és támadást jelent létfontosságú érdekeik ellen. Ilyen rejtett céljaink nincsenek.”¹⁰ Tehát Carter elnök azon csodálkozik, hogy az enyhülési politika lelassítása érdekében bevetett fegyver, az emberi jogok kérdése nem olyan eredményes, mint előzetesen tervezték, sőt a „szovjet vezetők félreértették” Cartert. Az emberi jogok kérdése körül kibontakoztatott amerikai kampány – amely még tartja magát, bár a hevesége csökkent – tényleges politikai céljait nem fogja elérni. A nemzetközi erőviszonyok jelenlegi állása és további pozitív irányú mozgása ezt már nem teszik lehetővé. Viszont ez a kampány már eddig is komoly mértékben mérgezte a nemzetközi atmoszférát és még a jövőben is komoly károkat okozhat az enyhülésnek. A Carter-féle értelmezéssel szemben a marxisták, a szocialista országok azt vallják, hogy az emberi jogok gyakorlati érvényesülése és az enyhülés előrehaladása párhuzamosan megy végbe az érintkezés összes faktorában. Az egyik nem zárhatja ki a másikat. Az enyhülésnek, mint folya-

¹⁰ Charter elnök charlestoni beszéde. UPI hírügynökségi jelentés, 1977. július 22-én.

matnak annyiban lehet prioritása az emberi jogokkal szemben, hogy kedvező feltételeket teremt azok gyakorlati érvényesülése számára.

Kádár elvtárs a következőket mondta erről: „A fejlődés útja az, hogy az alap-

vető emberi jogoknak mindenütt érvényesülniük kell. Ez az enyhülés elterjedésének és annak függvénye, hogy megszűnjék az államok veszélyeztetettségi érzése.”¹¹

Balázs József

¹¹ Kádár János: Nemzetközi sajtóértekezlet Rómában. Népszabadság, 1977. június 10. szám.

INTÉZETI HÍREK

A Társadalomtudományi Intézet információs munkájáról

A társadalomtudományok fejlődésével, a tudományos eredmények gyarapodásával, mind nagyobb mértékű felhalmozódásával arányosan növekszik a társadalomtudományi információ szerepe és jelentősége. A szocialista országokban a társadalomtudományok arra hivatottak, hogy minél teljesebben, tudományosabban és egzaktabban tárják fel a valóságot, a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit. A szocialista országok kommunista és munkáspártjai kongresszusaikon, vezető testületeik ülésein a társadalom fejlődését érintő kérdésekben támaszkodnak a társadalomtudományi kutatások feltárásaira, következtetéseire is, és a társadalom fejlődésének szükségletei szerint határozzák meg az újabb kutatásokkal kapcsolatos feladatokat.

A kutatások eredményeinek gyakorlati alkalmazása azonban csak akkor valószínűsíthető meg hatékonyan, ha *információs rendszer segíti az igen jelentős számú publikációk áttekintését, rendszerezését, a különböző országokban elért eredmények összehasonlítását.* Az információ a döntéselőkészítés fontos mozzanata, hiszen például az összefüggéseket reálisan érzékeltető, rendszerező szakirodalmi elemzés nagyban megkönnyít-

heti a kutatási eredmények felhasználását a társadalmi tervezésben, az ideológiai-politikai munkában és visszahat magára a tudomány fejlődésére is, mivel az összegezésekből kiderülnek a kevésbé elemzett problémák is, így a társadalomtudományok impulzusokat kaphatnak új témák vizsgálatára.

A tudományos információ fontosságát ma már minden fejlett társadalomban felismerték, és lehetőségeik szerint információs központokat, rendszereket hoztak létre a tudományok eredményeinek feldolgozására, tárolására és áramoltatására. A szocialista országokban erőteljesen törekednek az egyes társadalomtudományokkal foglalkozó információs intézmények működtetésére, koordinációs központok alapítására, az automatizált információs rendszer megteremtésére, amely meggyorsítja a tudományos eredmények ismertetését és felhasználását. A szocialista országok közös törekvésének eredményeként alakult meg 1976-ban a Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszer (MISZON), amelynek bázisintézményi feladatát a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő Társadalomtudományi Információs Intézet (INION) látja el.

I. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET INFORMÁCIÓS MUNKÁJÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete – mint sajátos kutatási feladatokat végző intézet – alapításától kezdve törekedett saját információs bázisának megteremtésére. Az információs-dokumentációs csoport és könyvtár tevékenysége a lehetőség szerint követte az intézet egyre bővülő, mind sokrétűbbé váló kutatómunkáját. Fejlődését és tevékenységének kibontakozását leginkább az alábbi tényezők határozták és határozzák meg:

1. A Társadalomtudományi Intézet az *MSZMP Központi Bizottságának tudományos intézete*, amelynek elsődleges feladata az, hogy tudományos vizsgálataival segítse a pártkongresszusokon felvetett legfontosabb társadalmi, politikai problémák megválaszolását. Munkájának nehézségét és felelősségét fokozza, hogy élő folyamatokat kell vizsgálni, s ezekben kell felismernie és megragadnia a fejlődést meghatározó törvényszerűségeket. Ez szükségessé teszi, hogy a kutatott témákat minél sokrétűbben, interdiszciplinárisan, több társadalomtudományi ág szakembereinek közreműködésével vizsgálja. Magától értetődik, hogy az interdiszciplináris igénynek tükröződnie kell az intézet információs osztályának munkájában is.

A Társadalomtudományi Intézet kutatási témakörei általában négy-ötévenként új témákkal, illetve új aspektusokkal bővülnek. A kutatott témákat a közéletű és az éves tervek tartalmazzák. Az információs osztály munkájának rugalmasan alkalmazkodnia kell a fő kutatási irányokhoz és témákhoz. A hazai és a külföldi társadalomtudományi irodalomból főként azokat a munkákat kell feltárnia, amelyek az intézeti kutatási témákhoz kapcsolódnak. Az információs osztály nagy figyelmet fordít a szocialista országok társadalomtudomá-

nyi irodalmának feldolgozására, hiszen a szocialista fejlődés általános és sajátos vonásainak bemutatását csakis a széles körű nemzetközi összehasonlítás teszi lehetővé. Az információs osztály emellett figyelemmel kíséri a nyugati tőkésországokban működő kommunista pártok kutatóintézeteinek tudományos publikációit is, és feldolgozza az elméleti szempontból is jelentős pártdokumentumokat. A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc mai viszonyai között azonban szükségszerűen foglalkozni kell a polgári és a nem marxista társadalomtudományokban született művekkel is, főként azokkal, amelyek a létező szocializmust bírálják, s elferdítve interpretálják a szocialista országok társadalomtudományi kutatásainak eredményeit.

Az információs osztály munkája természetesen nem szűkülhet le kizárólagosan csak a kutatott témákkal kapcsolatos szakirodalom figyelésére és feldolgozására, hanem segítenie kell azoknak a feladatoknak a megoldását is, amelyek az intézet tudománypolitikai, tudomány-szervezési munkájából fakadnak. A Társadalomtudományi Intézet ugyanis munkájával szervesen beleépült a hazai társadalomtudományi kutatások rendszerébe, s több téma kutatásának koordinálási feladatát is végzi. A sokoldalú és kétoldalú nemzetközi együttműködésből adódóan úgyszintén számos szervezési és koordinációs feladat hárul rá.

2. A Társadalomtudományi Intézet információs munkája *részét képezi a most formálódó hazai társadalomtudományi információs rendszernek*. A magyar társadalomtudományi információs rendszernek – néhány szocialista ország gyakorlatától eltérően – jelenleg még nincs egy meghatározott központi irányító-koordináló intézménye, illetve szerve. A Magyar Tudományos Akadémia keretében működő Tudományos Koordinációs Bizottság (TKB) rendszeresen megvizsgálja a társadalomtudom-

mányi információ egyik-másik területének helyzetét, s állást foglal a fejlesztés feladatairól. A TKB számára a Társadalomtudományi Információs Munkabizottság (TIM) dolgozza ki a javaslatokat. Ennek munkájában a Társadalomtudományi Intézet képviselője is részt vesz. Ez lehetőséget ad arra, hogy az intézet is hozzájáruljon javaslataival a hazai társadalomtudományi információs rendszer fejlesztéséhez, és saját információs munkáját is gazdagítsa más tudományos intézmények hasonló tevékenységének tanulmányozásával. Az utóbbi években különösen szoros kapcsolat alakult ki az MTA Könyvtárával, az Országgyűlési Könyvtárral, és jelentős mértékben támaszkodunk a Szabó Ervin Könyvtár és más könyvtárak szolgáltatásaira.

3. A szocialista országok közötti rendszeres társadalomtudományi információcserét, a közös fejlesztési elképzelések kidolgozását és realizálását a Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszer (MISZON) hivatott elősegíteni. A MISZON a szocialista országok tudományos akadémiai sokoldalú együttműködésének keretében és eredményeként alakult meg. A magyar társadalomtudományi információs intézményeket az MTA Könyvtára képviseli. A MISZON munkájában – az MTA Könyvtára mellett – a *Társadalomtudományi Intézet is részt vesz*, képviselője megjelenik a fontosabb tanácskozásokon, konferenciákon. A Társadalomtudományi Intézet információs osztálya referátumokat készít magyar szerzők műveiről a MISZON keretében megjelenő információs kötetekbe. (Pl. 1978-ban négy tematikus gyűjteménybe írtak az osztály munkatársai referátumokat, amelyek *A proletár internacionalizmus kérdései*, *A szocialista közösség fejlődése*, *A világforradalmi folyamat legfontosabb problémái*, valamint *A kapitalizmus általános válságának élesedése a jelenlegi szakaszban* címen jelentek, illet-

ve jelennek meg.) Ezzel az intézet fontos tudománypropaganda missziót vállal.

A MISZON tanácskozásain fontosnak tartják a pártintézetek képviselőinek jelenlétét, hiszen a társadalomtudományokkal kapcsolatban ott felvetődő ideológiai-politikai problémák megvitatásában támaszkodni tudnak tapasztalataikra, a részt vevő országok képviselői megismerhetik a testvérpártok álláspontját a szóban forgó időszzerű társadalomtudományi kérdésekről. A MISZON keretében a Társadalomtudományi Intézet szélesíteni tudja *kétoldalú nemzetközi kapcsolatait is*. Jelenleg a szovjetunióbeli INION-nal, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájával, a NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának információs központjával, valamint a LEMP és a CSKP KB testvérintézeteinek információs intézményeivel tartunk rendszeres kapcsolatot, amely főként könyvek, információs kiadványok cseréjében valósul meg.

II. AZ INFORMÁCIÓS MUNKA SZERVEZETI KERETE

A Társadalomtudományi Intézet információs osztályának jelenlegi szervezeti keretei az elmúlt három évben alakultak ki. Az osztály két részlege: az információs-dokumentációs csoport és a könyvtár *funkcionális egységet* képez.

1. *Az információs-dokumentációs csoport* belső és külső munkatársai, fordítói segítségével az intézetbe járó folyóiratok és napilapok kb. egyharmadát, mintegy másfélszáz külföldi (angol, bolgár, cseh, francia, lengyel, német, orosz, spanyol és szerb-horvát), hazai és külföldön megjelenő magyar nyelvű folyóiratot figyel és tár fel különböző mélységben – rendszerint a kívánt intézeti igényeknek megfelelően. A csoport a folyóiratok beérkezése után (általában kéthetenként) a lefordított, illetve xeroxozott tartalomjegyzékek alapján tá-

jékoztatja a kutatócsoportokat a folyóiratok tartalmáról. A kutatócsoportok ennek alapján jelzik vissza igényeiket, kéréseiket. Az érdemi feldolgozó munka ezután kezdődik, amelynek fő alkotó elemei a következők:

a) az információs-dokumentációs munkában mind arányaiban, mind pedig a gyakorlati felhasználás tekintetében jelentős helyet foglalnak el a *fordítások és a szemlék*. Ezek kijelölésekor elsősorban azt mérlegeljük, hogy az intézeti kutatómunka mennyire teszi szükségesé a kért folyóiratcikkek, illetve könyvrészletek lefordítását vagy szemléztetését. Az idegen nyelven olvasni tudó kutatók többsége eredetiben olvassa az idegen nyelvű folyóiratokat és könyveket. Munkájuk megkönnyítésére a kért cikkekről és könyvrészletekről *xeroxmásolatot* készítettünk. A fordításokról és szemlékről annotált, tárgyszavazott katalóguscédulák készülnek. Az igények teljesítéséről személy szerint tájékoztatjuk az intézet illetékes munkatársait.

b) Az információs-dokumentációs csoport feladata, hogy minden olyan külföldi és magyar nyelvű tanulmányról, cikkről, amely az intézeti kutató-, tudománypolitikai és tudományszervezési tevékenység szempontjából felhasználható lehet, *tárgyszókkal ellátott címfelvéttel (katalóguscédula) készüljön*. Ez lehetővé teszi, hogy a kutatók folyamatosan tájékozódhassanak a témájukkal kapcsolatos új publikációkról.

c) Az információs-dokumentációs csoport munkatársai rendszeresen tájékozódnak a *külföldön megjelent új könyvekről és folyóiratokról* és javaslatot tesznek azok beszerzésére, illetve előfizetésére. A könyvbeszerzéskor és a folyóirat-előfizetéskor ugyancsak az intézeti szükségletekből indulunk ki.

d) Az információs-dokumentációs csoport *munkatársainak tevékenysége kétirányú*. Egyrészt nyelvtudásuknak megfelelően – az intézeti kutatási témák figyelembevételével – feldolgozzák a ha-

zai és a külföldi szakirodalmat; másrészt szakirányú felsőfokú végzettségük és a társadalomtudományok valamelyik területe iránti érdeklődésük szerint segítik a kutatócsoportok munkáját. A kutatócsoportok esetenként *tematikus bibliográfiákat, cikkszemléket, szakirodalmi elemzéseket* kérnek, s ezeket a csoport igyekszik kielégíteni. A Társadalomtudományi Intézet eddigi kiadványai között két nagyobb bibliográfiai összeállítás jelent meg az ifjúságkutatás segítése céljából. A közeljövőben várható a fejlett szocializmus témakörében összeállított kétkötetes bibliográfia megjelenése. Egyre erőteljesebb a csoportnak az a törekvése, hogy a magyar folyóiratokban folyó, társadalomtudományi jelentőségű vitákról összefoglalókat készítsen, a lényeges részek kiemelésével, tematikus csoportosításával segítse a kutatócsoportokat a viták értékelésében.

2. Az információs osztály keretében önálló egységként működő *könyvtár* feladata a gyűjtőkörben meghatározott könyvek és dokumentumok gyűjtése, szakszerű tárolása, nyilvántartása, a könyvtári munka eszközével történő feltárása, közvetítése és az állomány védelme. A könyvtári munka főbb területei tehát a következők:

- a) az állománygyarapítás (szerzeményezés, leltározás);
- b) a feldolgozás (katalogizálás, katalógusszerkesztés, szakozás);
- c) az olvasószolgálat (reference, kölcsönzés).

A könyvtár kizárólag az intézeti kutatásokat szolgálja, ezért zárt jellegű. Állománya több mint 30 ezer ún. könyvtári egységet (könyvet, dokumentumot, folyóiratot) tartalmaz. A művek 60 százaléka idegen nyelvű. A könyvtár 25 könyvtárral áll könyvtárközi kölcsönzési viszonyban.

Az információs osztály elsőrendű feladatának tekinti a *Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeinek nyil-*

vántartását és összegező áttekintését. Így készült el a könyvtár munkatársainak közreműködésével az intézet negyedéves folyóiratának, a Társadalomtudományi Közlemények 1971 és 1976 közötti számainak repertórium. Az információs-dokumentációs csoport munkatársai a múlt év végén fejezték be a Társadalomtudományi Intézet 1967 és 1978 között megjelent kiadványainak 8 ívnyi terjedelmű feldolgozását. Most van folyamatban az intézet munkatársainak összes publikációit tartalmazó – várhatóan ugyancsak több ívnyi terjedelmű – jegyzék összeállítása.

III. NÉHÁNY IDŐSZERŰ FELADAT

A tudományos információ fejlődése, rendszerének kialakulása, sőt az egyes információs intézmények munkája is túlnyomórészt még csak a kezdeti lépéseknél tart. A rendszerré szerveződés számos nehézséget vet fel: például a közös információs nyelv megtalálását, a gépi feldolgozás, az automatizáció és visszakeresés problémáját; a társadalomtudományi információval foglalkozó intézmények közötti társadalmi munkamegosztást; a feltárások, fordítások egységes nyilvántartásának gondját stb. A megoldások útjának keresésében a Társadalomtudományi Intézetre is feladatok hárulnak. A hazai társadalomtudományi információs rendszeren belül a Társadalomtudományi Intézet azonban csak akkor tudja teljesíteni igazán hivatását, ha a legjobban megfelel intézetén belüli információs feladatainak.

A következő egy-két évben az alábbi főbb tennivalókra kell koncentrálnunk a figyelmet:

1. Az 1975–1980-as középtávú kutatási tervekben megjelölt vizsgálatok *az összegezés fázisában vannak*. Az információs osztály feladatának tekinti, hogy sajátos módszereivel és eszközeivel nyom kövesse és segítse ezt a folyamatot,

dokumentálja az eredményeket. A kutatásokról valószínűleg több könyv, kiadvány jelenik majd meg; gondoskodni fogunk arról, hogy ezek mielőbb az olvasók kezébe kerüljenek és beépüljenek a tudományos köztudatba.

2. A kutatócsoportokkal együttműködve részt fogunk venni a következő középtávú tervperiódus előkészítésében. Ezzel kapcsolatban *az induló új kutatások szakirodalmi megalapozását kell majd segítenünk*.

3. A tartalmi feltáró munkában még inkább a *célirányosságra fogunk törekedni*. Az információs munka – jellegéből adódóan – retrospektív jellegű, az új eredmények feltárása, rendszerezése sokszor késik. Ezért a figyelt témák további kritikai szelektálásával a társadalomtudományok fejlődése szempontjából leglényegesebb új jelenségeket kell elsősorban tanulmányoznunk – még jobban támaszkodva a kutatócsoportok által vizsgált témákra.

4. Hazai és nemzetközi kapcsolataink, feladatvállalásaink tartalmát *jobban összhangba kell hozni a Társadalomtudományi Intézet hazai és nemzetközi koordinációs feladataival*. Itthoni kapcsolatainkban mindenekelőtt az MSZMP KB intézményeivel, információs munkát végző osztályaival való együttműködést, a feladatok ésszerű megosztását kell szorgalmaznunk, nem csökkentve azonban a más intézetekkel kialakult kapcsolataink erősségét és rendszerességét. Nemzetközi tevékenységünkben fontosnak tartjuk, hogy – miként korábban – most is részt vállaljunk a MISZON munkájában, s bekapcsolódjunk az Európai Társadalomtudományi Információs Szervezet tevékenységébe is. Kétoldalú nemzetközi kapcsolatainkban tovább erősítjük együttműködésünket a szocialista országok testvérintézeteivel – a lehetőség szerint – s tanulmányozni szeretnénk néhány nyugati testvérpárt tudományos intézetének információs munkáját is.

Taksás Imre

Nemzetközi konferencia a szocialista életmód egyes kérdéseiről

Szófiában 1978. május 31-től június 3-ig rendezték meg *A szocialista életmód kérdései közgazdasági aspektusban* című nemzetközi konferenciát, amelyen a rendező bolgár delegáció mellett Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK, Románia és a Szovjetunió delegációja vett részt. Összesen 45 felszólalás hangzott el, közte 18 a külföldi delegációk képviselői részéről.

A konferencia célkitűzése az volt, hogy a szocialista országokban a szocialista életmód kutatásában elért eddigi elméleti és gyakorlati tapasztalatokról (főleg közgazdasági aspektusban) számot adjon és a további feladatokra vonatkozó elképzeléseket jelezze. Fontos feladatának tekintette, hogy a szocialista életmód kérdéseiben az egyes szocialista országokban született elméleti eredményeket összegezze, és ezzel lehetővé tegye a közös eredmények hasznosítását a párt- és állami szervek számára, beleértve a burzsoá ideológia elleni harcot is.

Elmondhatjuk, hogy talán nincs is az életmód kérdéseinek olyan fontos eleme, amely valamilyen vonatkozásban ne szerepelt volna a felszólalásokban. Néhány fontosabb kérdés kiemelésével jelezzük az egyes témákat és a problémák felmerülésének irányát.

A tartalmi jellegű kérdések között több felszólalásban szó volt az *életmód fogalmáról*. Minden e problémával fog-

lalkozó, vagy csak a fogalmat érintő felszólaló beszélt a fogalom tartalmának összetettségéről, a megközelítés különböző (gazdasági, politikai, szociológiai, filozófiai stb.) aspektusairól és ennek specifikumairól. A fogalmi megközelítésnél általában felhasználták a marxizmus-leninizmus klasszikusainál található elemeket, útmutatásokat is. Szó volt arról, hogy az életmód fogalmának kidolgozásában kezdetben főleg a szociológusok tevékenykedtek.

Az életmód fogalmát a felszólalók (pl. Sz. P. Popov) a tevékenység oldaláról, magatartásként és normaként is értelmezték. Szóltak a fogalom mennyiségi és minőségi oldalairól. Minőségi oldalról a fogalom jelzi az ember helyzetét, fejlődésének lehetőségeit, szellemi-kulturális értékeit is stb. Mennyiségi oldalról az életmód mindenekelőtt az életszínvonal elemeivel fejezhető ki, de nem szűkíthető le azokra. Egyébként is a mennyiségi oldalak is elválaszthatatlan kapcsolatban vannak a minőségi elemekkel. Így mindenekelőtt az uralkodó termelési viszonyokkal. A mennyiségi és minőségi oldalak egysége az ideológiai harc szempontjából sem lényegtelen, hiszen a burzsoá ideológusoknak a hatvanas években divatos optimista kategóriája, az „életminőség” lényegében csak egyoldalú mennyiségi elemekkel (pénz, javak, technika) fejezte ki a burzsoá életmódot.

A konferencián felszólalók előadásai annak a meggyőződésnek adtak hangot, hogy az életmód szociális-gazdasági, tehát osztálytartalmú kategória, amelyben kifejeződik a két társadalmi rendszer, a kapitalizmus és a szocializmus különbsége. Ezért az életmód elemein keresztül az embereknek látniuk kell azt a hatalmas munkát is, amelyet a fejlett szocializmus építésének időszakában a társadalom végez a különböző szociális osztályok és rétegek reális szükségletei tökéletesítéséért és kielégítéséért.

Az életmód fontosabb elemei között – számos hozzászólásban – (pl. K. G. Rajkov, Kalocsai stb.) a vezető helyet a *munka* foglalta el, úgy is, mint az anyagi és szellemi javak létrehozója, és úgy is, mint a személyiséget és az emberek közötti viszonyokat formáló tényező. Ám ahhoz, hogy ténylegesen betölthesse az ember életét mindenoldalúan humanizáló szerepét, hogy az ember felszabadulásának és személyiségének valóban alkotója legyen, meg kell változtatni a munka tartalmát. E változás pedig mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazásával, a jó munkaszervezéssel, megfelelő ösztönzési rendszerrel, a munkások folyamatos szakképzésével, általában kulturális-politikai fejlesztésükkel oldható meg. E folyamat lehetővé teszi az emberek magatartásmódjának és vele egymás közötti viszonyainak átalakulását is a kollektívizmus irányába. Vagyis olyan „munkahelyi klíma” kialakulását kell elérni, amely kedvez a munkához való szocialista viszony formálódásának. Ebben a folyamatban nagy szerepet kap a politikai-ideológiai munka is.

Ám ez a folyamat, amelyben létrejön a szocialista jellegű viszony a munkához, elválaszthatatlan olyan tényezők kialakulásától, amelyekben a dolgozók tapasztalhatják saját érdekeik, személyes boldogságuk összefüggését a kisebb-nagyobb közösségek és a társadalom fejlődésével. Ennek az összefüggésnek

figyelman kívül hagyása fékezi a munka új tartalmi elemeinek kialakulását. Mindebben alapvető követelmény, hogy az embert ne csak mint termelőt, hanem mint sokoldalú személyiséget vegyék számításba. Így realizálódhat a „mindent az emberért” célkitűzése.

Az, hogy a társadalom milyen képességeket működtet és ösztönöz az egyénben, és ezért ellenszolgáltatásként (a munka immanens értékén kívül) pénzben, előmeneteli lehetőségekben, a társadalmi megbecsülés legkülönbözőbb formáiban mit képes adni, együttesen meghatározza a munkával való elégedettség szintjét. Ez az elégedettségszint azonban a társadalomban a munkamegosztási ágak, a szakképzettség és a kulturális szint szerint stb. nagyon eltérő képet mutat. Még gyakran előfordul, hogy a hivatalos törődés-rendszer egy vagy több eleme nem egyezik azzal, amit az emberek munkájuk eredményeiért elvárnak. Minden bizonnyal a jelzett és hasonló problémák szerepet kapnak abban, hogy – eredményeink ellenére – még csak ritkán találkozunk olyan, főleg fizikai munkával, amelyet az emberek belső szükségletből végeznek.

Több előadás (N. Popov, A. Kolev stb.) szólt arról, hogy a szocialista életmód fejlődése, gazdasági tartalma közvetlen kapcsolatban van a javak *munka szerinti elosztásával*. Tény, hogy ez az elosztási elv „polgári jellegű” egyenlőtlenségeket, illetőleg igazságtalanságokat is létrehoz, de ez a szocialista társadalom tartozéka. Ám a leghatározottabban szembe kell szállni ezen elosztási elvnek helytelen alkalmazásaként mind az egyenlőtlenségnek a szocialista társadalmi viszonyokkal összeegyeztethetetlen torzulásaival, mind az egyenlősdi irányába történő elferdítésével. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a szocialista államnak e lehetséges torzítások kiküszöbölését és a szocialista életmód tökéletesítését – mindenekelőtt a gazdasági tar-

talmát: a munka szerinti elosztás érvényesítését és az életszínvonal emelését – ellentmondásos talajon kell megvalósítani. Természetesen gyökeres – osztályjellegű – eltérés van ugyanakkor a szocialista és kapitalista életmód között. Mégis analóg egyezések is találhatók közöttük, amelyek mindenekelőtt a lakosság életszínvonalában koncentrálódnak (például a réalmunkabér, az emberek rendelkezésére bocsátott eszközök és szolgáltatások terjedelme, a munkaidőtartam stb.). Ezeket a közös életmódelemeket a burzsoá ideológusok vagy konvergencia-elméletük szolgáltatába állítva értelmezik, vagy a szocializmus perspektíváját kérdőjelezzik meg néhány jelenleg alacsonyabb szinten álló szocialista ország példájából kiindulva. Ugyanakkor nem egy kapitalista országban a szocialista országok szociálistpolitikái hatására és mintájára a gazdaság egyes területeinek tervezésével, az egészségügy, a szociális gondoskodás fejlesztésével igyekeznek feledtetni azokat az éles különbségeket, amelyek a szocialista és a kapitalista életmód formái között vannak. Ezeknek az ellentmondásoknak a léte egyúttal jelzi az ideológiai harc fontosságát is a szocialista életmód fejlesztésében.

A szocialista jövedelemelosztás és életmód kölcsönhatásában a jövedelemelosztás specifikusan szocialista vonásai-
ból kell kiindulnunk (Rovó Jenő). A jövedelemelosztás közgazdasági funkciója abban van, hogy az újtermelési folyamatban létező és formálódó társadalmi viszonyokat realizálja a termelés eredményeiben, a termékek elosztásában, és ezen keresztül közvetíti a termelési viszonyoknak megfelelő fogyasztást. A szocialista jövedelemelosztás társadalmi meghatározottsága abban fejeződik ki, hogy a szükségletek mind magasabb szintű (és összetételű) kielégítését biztosítsa, és elősegítse a társadalom tagjainak személyiségfejlődését. Az elosztási viszonyok nem előzhetik meg a termelés-

si viszonyok érettségi fokát. A szocializmusban meghatározó jövedelemforma a munkajövedelem. A munkajövedelmek szükségyszerű differenciáltsága, az alapvetően azonos tulajdonosi pozíció mellett, eltérő elosztást és fogyasztást eredményez, a munka szerinti elosztás következetes érvényesítése esetén is differenciál a társadalom tagjai között a fogyasztás, tehát az életmód anyagi kereteit kitevő javak és szolgáltatások jelentős részében.

A szocialista életmód tömegesen nem közvetlenül a magántulajdon eltörlése és a szocialista tulajdon létrejötte után alakul ki, hanem csak a szocialista termelési viszonyoknak az egész népgazdaságban való győzelme után. Ebben jelentős szerepet kap a *társadalom-individuum* viszony alakulása, amely az életszínvonal magasabb fokú realizálásának és ezzel együtt a szocialista életmód tökéletesítésének kiinduló feltétele. A kérdés ugyanis az, hogyan lehet a társadalmi tulajdon feltételei között realizálnunk a legközvetlenebbül a munkaerő összekapcsolását a termelési eszközökkel. Ismeretes ugyanis, hogy egyrészt az individuum-társadalom viszony lehetséges formáinak megvalósításakor, tehát a munkaerőnek a termelési eszközökkel való összekapcsolódásakor, különböző – a személyes és a társadalmi – érdekek ütköznek össze és valósulnak meg. Másrészt a szocialista társadalom viszonyai között a társadalmi tulajdon domináns formája az állami tulajdon. Ezért a munkaerő és a termelési eszköz közötti kapcsolatot az állam realizálja, mint a társadalmi érdek hordozója. A gyakorlatban ez mint a munkáskollektíva és az állam képviselője, a gazdasági szervezet, illetőleg az adminisztratív vezető közötti viszony realizálódik. Azok a tényezők, amelyeket felhasználnak a társadalmi és személyes érdekek összekapcsolására, fontos specifikus eszközök, elsődleges gazdasági láncok a munkaszervezet épületében.

Az életmód egyik legfontosabb eleme az életszínvonal, amelyen a lakosság anyagi, szellemi és szociális szükségleteinek kielégítésében elért fokot értjük az ország gazdasági-szociális fejlettségének adott időszakában (Jordan, Bajcsev). Ez a kategória jelzést ad mindegyikről a lakosság jövedelméről, anyagi szükségleteiről, a szolgáltatásokról, és az ember különböző szükségleteinek kielégítéséről. Az életszínvonal és az életmód közötti kapcsolat nem mindig közvetlen és egyenes. Az életszínvonal nem jeleníti meg teljesen az életmódot és változásait. Az életmód gazdagabb tartalmú.

A magasabb életszínvonalból nem automatikusan következik a magasabb szintű életmód (pl. egyes fejlett kapitalista országok). A szocialista életmódot az uralkodó szocialista társadalmi viszonyoknak megfelelően az igazságos jövedelemelosztás, az anyagi javak munka szerinti elosztása, a munkához való jog garantálása, a kollektívizmus stb. jellemzik. Egyik legfontosabb probléma társadalmunkban, gazdasági életünkben, hogy olyan módon és úton emeljük a nép életszínvonalát, úgy fejlesszük és elégítsük ki anyagi, szellemi és szociális szükségleteit, hogy a legnagyobb mértékben megfeleljen a személyiség mindenoldalú és harmonikus fejlődésének is. Ennek feltételei mindenekelőtt a fejlett szocializmus viszonyai között jönnek létre.

Ezekről a kérdésekről – nevezetesen az anyagi és szellemi szükségletek egyre teljesebb kielégítésének és a személyiség mindenoldalú fejlődésének problémáiról – volt szó M. Vadusev előadásában, amikor a szocializmus gazdasági alaptörvénye érvényesítésének oldaláról közelítette meg és fejtette ki a szocialista életmód fejlesztésének kérdéseit. Ugyanezen kérdésekről szólt A. Kolev, a társadalmi fogyasztási alapokon keresztül történő elosztás kérdéseit boncolgatva. Lidia Beskid *A fogyasztási minta fej-*

lődésének alapvető tényezői a lengyel szocialista társadalomban címmel beszélt a fogyasztás fejlődésének a társadalmi-gazdasági élet szférájában formálódó kölcsönhatásáról.

A *fogyasztás* a szocialista életmód egyik alapvető eleme, amely minden más emberi tevékenységkörét befolyásol, formálja az ember viszonyát a fogyasztási javakhoz és a szolgáltatásokhoz, valamint más emberekhez. A fogyasztás egyszerű növekedése azonban megnövelheti a szocialista vonásoktól eltérő idegen jellegzetességek létrejöttét. Márpedig a fogyasztás tervszerű fejlesztésének a szocialista társadalomban meghatározott szociális-gazdasági célokat kell integrálni a társadalom egészében, mikrocsoportjaiban és magában az egyénben is.

Hort Lasinszki és Hans Luft *A szocialista életmód formálása a szociális és gazdasági politika egysége megvalósulásának folyamatában az NDK-ban* címmel arról szólt, hogy a gazdasági terveknek és a szociálpolitikai intézkedéseknek mindenekelőtt az emberek azon szükségleteit kell megvalósítani, amelyek a munkásosztály és a nép többségének halaszthatatlan céljait jelentik meg, amelyek tehát a termelő- és társadalmi-közéleti tevékenység aktivitásának alakulására a legnagyobb befolyást gyakorolják. Továbbá azokat a szükségleteket, amelyek a szakmai és a kulturális képzettséget, a munkaerő termelékenységét és a családi életet fejlesztik.

R. Szergienko arról beszélt, hogy a szocialista termelési viszonyok talaján az azonos életfeltételek létrejötte a különböző nemzeteknél, a különböző szociális csoportokban és osztályokban létrehoz sajátos és közös vonásokat a szocialista életmódban. Ez a tény nagy jelentőségű a szocialista országok egymás közötti viszonyában. A szocialista országok közötti munkamegosztás fejlesztésével és kiszélesítésével és általában az integráció és érintkezés elmélyülésével

még inkább internacionalizálódik a szocialista életmód, még több közös vonás fejeződik ki a szocialista országokban. A szocializmusnak mint társadalmi rendszernek alakulása nem független attól, hogy milyen történelmi és nemzeti feltételek között realizálódik ez a fejlő-

dés és hogy milyen körülmények erősítik a kollektívizmust mint magatartásnormát és állítják az anyagi és szellemi értékek termelését az ember szolgálatába.

Kalocsai Dezső

Idegen nyelvű összefoglalók

Антал Бём — Ференц Ковач :

ШЕСТЬ ДЕСЯТИЛЕТИЙ. ПРЕОБРАЗОВАНИЕ СТРУКТУРЫ ВЕНГЕРСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье дается обзор главных тенденций структурных изменений венгерского общества.

Шестьдесят лет тому назад особая двойственность существовала в структуре венгерского общества: сосуществовали старая феодальная и новая буржуазная структуры. В Венгрии буржуазное общество не было в состоянии полностью ассимилировать классы и слои феодального происхождения, а оно формировалось и функционировало параллельно с феодальными остатками. Эта двойственность привела к чрезвычайно неоднородной и расслоенной общественной структуре, которая превалировала до освобождения страны.

Народно-демократическая революция, последующая после освобождения страны оказала решительный переворот в развитии общественной структуры. На место расстроеной и дезорганизованной „двойственной структуры” встала существенно более однородная, свободная от эксплуатации и антагонизма структура, которая может быть охарактеризована триединым делением рабочих-крестьянства — интеллигенции. Под руководством рабочего класса с созданием социалистических производственных и властных отношений открылась возможность на построение социалистической общественной структуры.

Три десятилетия социалистического развития привели к значительным структурным изменениям в развитии нишего общества. Расстройство старой классовой структуры, а затем сближение трудящихся классов и слоев выражают главную тенденцию изменений.

В этом процессе мы можем наблюдать особые проявления сближения, уподобления и в тоже время дальнейшего внутреннего расслоения основных классов и слоев. Различия классового характера постепенно оттесняются на задний план, а слоеобразные различия внутри классов и между классами получают все большее значение.

Наблюдается увеличивающееся уподобление кооперативного крестьянства к рабочему классу, а также развитие роли интеллигенции и стабилизация её структурального места. В этом отношении сближение происходит по пути возрастающей профессиональной и культурной подготовленности работников физического труда, углубления социалистической демократии. Большое значение имеет и возрастающая интеллектуализация физического труда, а также улучшение жизненных условий на селе.

ЛАЙОШ ХЕТХИ:

Внутризаводская демократия и заинтересованность рабочих в участии

В статье анализируются взаимосвязи между участием рабочих в управлении заводами и их заинтересованностью. Автор ищет ответ на вопрос: *в подтверждении влиянию какого типа решений заинтересованы рабочие* в условиях наших сегодняшних заводских социальных отношений. По мнению автора к вовлечению рабочих в управление сегодня гораздо больше подходят те решения, которые: 1 связаны с более и более усиливающимися потребностями рабочих и которые 2 более непосредственно, нежели посредственно связываются с удовлетворением этих потребностей. Принимая все это во внимание, автор исследует два типа внутризаводских решений: с одной стороны, *стратегические решения* (которые имеют основное значение с точки зрения развития в целом предприятия), с другой стороны *оперативные решения*, возникающие в мастерской, или в рабочей группе. Хотя долгосрочные стратегические решения, в отношении формирования интересов предприятий и рабочих коллективов перспективно имеют очень большое значение, все же интересы рабочих в первую очередь связаны с краткосрочными оперативными решениями, создающимися в мастерской и в рабочей группе, которые относятся к их труду, доходам и непосредственным условиям их труда. Эти последние непосредственно и в большой степени касаются интересов рабочих, удовлетворения их потребностей. С помощью результатов эмпирических, социологических исследований, автор доказывает, что рабочие *готовы и согласны вмешиваться* в первую очередь *в решения*, на уровне мастерской и рабочей группы, касающиеся их самих, их доходов и их труда, и действующие формы, касающиеся сущности дела участия сформировались именно в этих решениях. В статье указывается на то, что заинтересованность в решениях, сильная и непосредственная связь потребностей с решениями важное, но не достаточное условие для вмешательства. Необходимо еще и то, чтобы рабочие имели ко всему этому достаточные способности, подготовленность, знания и т. д. Автор занимает такую позицию в связи с возможностями развития внутризаводской демократии, что ныне самым подходящим путем к этому является вовлечение рабочих в оперативные решения на уровне мастерской, рабочей группы. В перспективе мы должны стараться выработать те условия, которые дадут возможность представительству рабочих и в принятии стратегических решений.

ТАМАШ ТАХИН—ЧАБА МАКО—ШАРА ЕГЕШ:

Некоторые социологические проблемы медицинского обслуживания

В Венгрии процесс усовершенствования системы медицинского обслуживания своеобразно совпадает со значительной нехваткой медсестер и большой флуктуацией. Авторами анализируется какое влияние оказывают на труд и удовлетворенность медсестер изменение технологии больничного обслуживания и

введение прогрессивного обслуживания больных. В тоже время они искали ответ на причины нехватки рабочей силы.

В первой части статьи демонстрируется исторический и социальный фон профессии медсестер. Дается обзор о составе, уровне образованности и квалификации, об условиях труда, о социальном положении медсестер до освобождения Венгрии, а затем в период строительства социализма. Авторами анализируются изменения, происшедшие в фоне социального происхождения медсестер за последние три десятилетия, в уровне их предварительной образованности, те более широкие общественные процессы, которые влияют на положение рабочей силы.

Во второй части статьи излагаются некоторые результаты проведенного эмпирического исследования об отношениях медсестер к труду. Анкетный опрос охватывал 299 человек, работающих в Печском медицинском университете. Данные были анализированы статистическим методом многих переменных. Результаты показывают, что медсестры считают содержание труда более богатым в интенсивных и терапевтических отделениях, напротив труда хирургических и педиатрических отделений. Медсестры, работающие в интенсивных отделениях более положительно оценивают условия труда и коллегиальные отношения нежели другие 3 группы. На оценку деятельности начальника не влияет тип снабжения — технологии. Медсестры, работающие в терапевтическом отделении воспринимают трудовую нагрузку высокой, хотя этого можно было ожидать в интенсивном медицинском отделении. Запросы медсестер удовлетворяются в первую очередь в связи с коллегами и начальником, менее в связи с содержанием труда и менее всего в связи с условиями труда и нагрузкой. Относительно более всего удовлетворенные медсестры, работающие в интенсивном отделении, менее всего в педиатрическом отделении. По выводам авторов технология снабжения является только одним и необязательно самым главным из определяющих факторов удовлетворенности медсестер и медицинского ухода. Значительную роль играет и уровень организации труда, стиль руководства. Подчеркивают необходимость развития демократии на рабочих местах. Это способствовало бы лучшему ознакомлению с требованиями медсестер в отношении труда и удовлетворению этих потребностей. Уменьшились бы проблемы рабочей силы и улучшился бы уровень медицинского обслуживания.

ДЁРДЬ Г. МАРКУШ:

Критика некоторых новейших „левацких“ взглядов, связанных с социалистическим хозяйством

Планомерность, основанная на общественной собственности на средства производства является отличительной чертой социалистической общественной формации, потому как и открытые буржуазные направления, так и ревизионистские течения усматривают одной из главных идеологических целей — дискредитацию социалистического планового хозяйства и управления хозяйством. Однако все это происходит в условиях несомненных всемирных явлений буржуазного порядка, все более усиливающихся процессов обобществления, про-

исходящих при капитализме, и в тоже время в условиях усиления социализма. И так — кроме крайних, оторванных от реальности направлений — буржуазные и ревизионистские теоретики все это могут делать только со стратегически дефензивной позиции „признавая-отрицая”.

Правый ревизионизм исходит из тезиса „рыночного социализма”, стараясь растворить социалистическое управление хозяйством в рыночных категориях. Напротив этого одной из главных характерных черт „левого радикализма” является, что догматически отказывается от прав существования товарных и денежных отношений, рынка; метафизически противопоставляет рыночные категории, считая их авансом, характерным для капитализма, и некоторые ипостазированные планы.

В статье — после того как были рассмотрены социальные корни „левацкой” критики социализма — критически анализируются: точка зрения „новых левых” считающих социалистическое планирование средством „технического террора”; „антиэкономизм”, который проявляется в системе взглядов западно-европейских, промаоистских радикалов, считающий тождественным экономические категории социализма с буржуазными отношениями; а также неотроцкистскую концепцию „переходного общества”, по которой идёт антагонистическая борьба между „двумя логиками” плана и рынка, которую нужно решать так, чтобы в социалистической экономике план отменил закон стоимости.

Так как в хозяйстве социалистических стран существует диалектическое единство товарных и денежных отношений, принимаемых во внимание планомерностью и планированием, нам необходимо вести борьбу на два фронта в рамках теоретической полемики, проводимой с ревизионистскими концепциями социалистического планирования и управления хозяйством: так с правыми взглядами, пропагандирующими „рыночный социализм” так и с „левацкими” взглядами, ненамеренными помириться с существованием товарных и денежных отношений.

ANTAL BÖHM-FERENC KOVÁCS

SIX DECADES. THE TRANSFORMATION OF THE STRUCTURE
OF THE HUNGARIAN SOCIETY

The study examines the more important tendencies of the structural changes in the Hungarian society.

Six decades ago, a particular duality prevailed in the structure of the Hungarian society: the old feudal and the new bourgeois structures existed side by side. In Hungary the bourgeois society was not able to assimilate completely the classes and strata of feudal origin, it emerged and functioned parallel with the survivals of feudal times. This duality had resulted in an extremely divided and heterogeneous societal structure existing up to the liberation.

The democratic revolution following the liberation effectuated a radical turning-point in the development of the societal structure. The disintegrated and disorganised „double structure” was replaced by a more homogenous one free from exploitation and antagonism, of which the workers-peasantry the intellectuals threefold division was characteristic. Under the leadership of the working class, and with the establishment of the socialist production and power relations, the development of the structure of socialist society could be started.

The three decades of socialist development have brought about significant structural changes in the development of the Hungarian society. The main tendency of changes is expressed by the disintegration of the old class structure and later on by the rapprochement among the working classes and strata. In this process, a particular manifestation of rapprochement, assimilation and further internal stratification among the fundamental classes and strata can be noticed. The differences of class character are gradually ceasing, but on the other hand, the stratum-differences in the class and among the classes are of greater and greater importance.

The increasing assimilation of the co-operative peasantry to the working class as well as the development of the role of the intellectuals and the stabilization of their structural situation can be observed. In this respect, the rapprochement is realized by the increasing professional preparedness and erudition of the manual workers and by the strengthening of socialist democratism. The growing intellectualization of manual work and the improvement of rural living conditions are of great importance too.

LAJOS HÉTHY

INDUSTRIAL DEMOCRACY AND THE WORKERS' INTERESTS IN PARTICIPATION

The study analyses the relationship between the workers' participation in the management of factory and the workers' interest. It is looking for a reply to the following question: under the present industrial-social conditions in what kind of decisions the workers are interested of influence. According to the author, to draw the workers into the management, those decisions are more suitable: 1. which are connected with the workers' more strongly appearing needs, 2. which are connected with the satisfaction of these needs directly rather than indirectly. Taking into consideration all this, the author examines two types of decisions made in the factory: on the one hand, the *strategical* decisions (which have prime importance from the point of view of the entire development of the factory), on the other hand, the *operative* decisions made in the workshop and in the work-group. Although the long-distance strategical decisions are, perspectively, of very great importance to the turn of interests of the factory and of the workers' collective, nevertheless, the workers' interests, in the first place, are connected with the short-distance operative decisions made in the workshop which refer to their work, wages and to the immediate conditions of their work. These latter effect directly and strongly the interests of workers and their needs-satisfaction. With the results of empirical, sociological investigations, the author documents that the workers are, above all, *ready and willing to intervene* in decisions made in the work-group and workshop which effect them, their wages and their work directly. At the same time, *the active forms of real participation too, take shape in such decisions*. The study indicates that the interest in participation, the strong and direct relation of needs to the decisions are important but not satisfactory condition of intervention. It is necessary for the workers to have sufficient ability, preparedness and knowledge etc. too. Speaking about the possibility of development of factory democracy, according to the author, the most suitable method for this development is the participation of workers in operative decisions made in the workgroup and in the workshop. Perspectively, one has to make an effort to bring into existence those conditions which will make possible the workers' representation in the strategical decisionmaking too.

TAMÁS TAHIN-CSABA MAKÓ-SÁRA JEGES

A FEW SOCIOLOGICAL PROBLEMS OF HEALTH SERVICE

In Hungary the modernization of the system of health service coincides in a peculiar way with a significant nurse shortage and with great fluctuation. The authors investigated the effect of technological change of hospitalization and of introduction of progressive medical attendance on the work and sufficiency of nurses. At the same time they wanted to find an answer to the reasons of labour shortage too.

The first part of the study shows the historical-, societal background of the nurse profession. It offers a survey of the composition, educational and qualification level, working conditions, societal position of nurses before the liberation and in the period of construction of socialism in Hungary. The authors analyse the changes taken place, in the last three decades, in the background of origin and social position, in the previous educational level of nurses. At the same time the broader social processes influencing the manpower situation were also investigated.

The second part of the study makes known a few results of the empirical investigation conducted about the attitude of nurses to the work. The questionnaire survey covered 299 persons working at the Pécs Medical University. The data were analysed by multivariate statistical methods. The results show that the nurses consider the content of work richer at the intensive and internal wards than at the pediatry and surgical departments. Nurses working at the intensive wards judge the labour conditions and the contact among them more positively than the other three groups. The opinion about the work of superior is not influenced by the type of technological supply. Nurses working at the internal wards regard the strain of works as high, although this could have been expected at the intensive wards.

The needs of nurses are in the first place fulfilled in relation to the co-workers and superiors, in lesser degree in relation to the content of work and the least to the labour conditions and employment. Comparatively, the nurses working at the intensive wards are generally contented, the least contented are the nurses working at the pediatry.

According to the conclusion of authors, the technology supply is only the one and not surely the most important factor determining the nursing and the contentment of nurses. The level of work organization and the style of direction have important role too.

The authors emphasizes the necessity of development of democracy at the working place. This should help the better understanding and satisfaction of nurses' needs towards work. This should reduce the problem of manpower and improve the level of nursing too.

GYÖRGY G. MÁRKUS

CRITIQUE OF NEWER „LEFTIST” VIEWS RELATING TO THE SOCIALIST ECONOMY

Planned economy based on the social ownership of means of production is the distinctive feature of the socialist formation. For this reason, one of the more important ideological aims of the explicit bourgeois tendencies and of revisionist trends is to discredit the socialist planning system and control of economy. But in the capitalism, all this takes place under the circumstances of a strengthening process of socialization, of the obvious crisis phenomena of the capitalist system and at the same time, under the condition of strengthening of socialism. In this way – with the exception of the extreme trends being out of touch with reality – the bourgeois and revisionist theoreticians increasingly can do this only by the „negation with recognition”, from a strategically defensive position.

Starting from the „market socialism”, the right-wing revisionism attempts to dissolve the socialist control of economy in the categories of market. On the other hand, one of the main characteristics of the „left-wing” radicalism is the dogmatic rejection of justification of goods and financial relations and the market in socialism and metaphysically turns the market categories considered automatically of capitalist nature against a so-called hypostatic plan.

The study - after having dealt with the social roots of „leftist” critique of socialism-critically analyses the followings: the viewpoint of „new left” considering the socialist planning as instrument of „technical terror”; the anti-economism identifying the economic categories of socialism with the capitalist relations which appears in the system of ideas of Western European pro-Maoist radicals: the neo-Trotskyists conception of „transitional society”, that there is an antagonistic struggle between plan and the market and which can only be solved if the plan repeals the law of value in the socialist economy. Because in the economy of socialist countries, based on planning and purposefulness, the dialectical unity of goods and value relations prevails, in the theoretical dispute with the revisionist conceptions of socialist planning and control of economy, one has to wage a two-front struggle against the right wing opinions propagating „market socialism” and against the „leftist” views not being able to accept the existence of goods and value relations.

Содержание

СТАТЬИ

<i>Антал Бём—Ференц Ковач</i> : Шесть десятилетий. Преобразование структуры венгерского общества (схематический обзор)	3
<i>Лайош Хетхи</i> : Внутривзаводская демократия и заинтересованность рабочих в участии	21
<i>Тамаш Тахин—Чаба Мако—Шара Егеш</i> : Некоторые социологические проблемы медицинского обслуживания	37
<i>Дёрдь Г. Маркуш</i> : Критика некоторых новейших „левацких” взглядов, связанных с социалистическим хозяйством	53

ДИСКУССИЯ

Некоторые замечания к содержанию понятия НТР (Иштван Хюлвей)	74
---	----

ИНФОРМАЦИЯ

О 16-ом всемирном философском конгрессе (Ласло Агоштон)	85
Американский империализм и мирное сосуществование (Научное совещание в Софии (Тамаш Микец)	93
О буржуазных концепциях сосуществования различных общественных систем (Ласло Надь)	96
Место и роль прав человека во внешней политике правительства США (Йозеф Балаж)	105

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Об информационной деятельности Института общественных наук (Имре Такшаш)	112
О международной конференции, организованной под названием „Некоторые вопросы социалистического образа жизни (Дежё Калочай)	117
РЕЗЮМЕ	122

Contents

STUDIES

<i>Antal Böhm-Ferenc Kovács: Six Decades. The Transformation of the Structure of the Hungarian Society (Brief Survey)</i> - - - - -	3
<i>Lajos Héthy: Industrial Democracy and the Workers' Interests in Participation</i> - - - - -	21
<i>Tamás Tabin-Csaba Makó-Sára Jeges: A Few Sociological Problems of Health Service</i> - - - - -	37
<i>György G. Márkus: Critique of Newer „Leftist” Views Relating to the Socialist Economy</i> - - - - -	53

DISCUSSION

A Few Remarks to the Content of STR (<i>István Hülvöly</i>) - - - - -	74
---	----

INFORMATION

The XVI. World Congress of Philosophy (<i>László Ágoston</i>) - - - - -	85
The American Imperialism and the Peaceful Coexistence (Scientific Conference in Sofai) (<i>Tamás Mikecz</i>) - - - - -	93
The Bourgeois Conceptions of Peaceful Coexistence of Different Social Systems (<i>László Nagy</i>) - - - - -	96
The Place and Role of Human Rights in the Foreign Policy of the U. S. Government (<i>József Balázs</i>) - - - - -	105

NEWS OF THE INSTITUTE

The Information Activity of the Institute for Social Sciences (<i>Imre Taksás</i>) -	112
International Conference on Socialist Way of Life (<i>Dezső Kalocsai</i>) - -	117
SUMMARIES IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	122

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068 Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900) Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 60,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

79-519 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

316.861

3/14

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1979/2

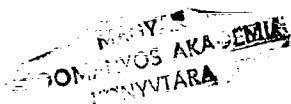
9

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1979

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Laki László: A szakmunkás-utánpótlás néhány társadalmi-gazdasági problémája</i> - - - - -	3
<i>Papp Zsolt: Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához</i> - - -	13
<i>Solymár Magda: Technokrácia – technokratizmus a mai tőkés viszonyokban</i>	27

VITA

Tudományos-technikai forradalom és társadalmi rendszer (<i>Kemény László</i>)	44
A TTF-vita egyes kérdéseiről (<i>Ágoston László</i>) - - - - -	52
Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről (<i>Jubász Pál</i>) - - - - -	62

TÁJÉKOZÓDÁS

Vélemények egyenlőségről, egyenlőtlenségről (Egy nagyközség különböző rétegeiben végzett vizsgálat tapasztalataiból) (<i>Pál László</i>) - - - - -	82
„Részvételi” formák a nyugat-európai országokban (<i>V. I. Maszlov-K. Sz. Zurabjan</i>) - - - - -	91

INTÉZETI HÍREK

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből – kiadványai tükrében (1967–1978) (Első rész) - - - - -	105
Két intézeti kutatási zárótanulmány munkahelyi vitája - - - - -	135
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	140
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	146

A szakmunkás-utánpótlás néhány társadalmi-gazdasági problémája

Ha átlapozzuk az egyes években szakmunkásvizsgát tettek létszámadatait tartalmazó statisztikákat, akkor elsőként egy viszonylag rövid idő alatt végbement hatalmas léptékű mennyiségi növekedés tapasztalható. Amíg 1957-ben kb. 36 ezer fő tett szakmunkásvizsgát, 1962-ben – vagyis öt évvel később – ennek már majdnem a kétszerese, kb. 71 500 fő. Ettől kezdve az évi szakmunkás-kibocsátás nem süllyedt 70 ezer fő alá, illetve 1970 óta megközelítőleg 80 ezer fő körül stabilizálódott.

Ugyanakkor a jelzett időszakban egyre gyakrabban lehetett hallani a szakmunkáshiányról is. A rádió, a tv, a folyóiratok egyre többet kezdtek foglalkozni ezzel a kérdéssel; az egyes vállalatok az újságok hirdetésrovataiban végzett szakmunkásokat kerestek, illetve fiatalokat toboroztak a hirdetett szakmák valamelyikének elvégzésére.

A szakmunkáshiány nagyságát és főleg a belőle származó feszültségeket mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy bizonyos szakmákban már a hetvenes évek elején mód nyílt a vállalati keretek között szervezett tanfolyami szakmunkásképzésre – természetesen az iskolai képzés mellett –, sőt az évtized közepén a szakközépiskolák egy részét úgy alakították át, hogy a végző hallgatók szakmunkásbizonyítványt is kaptak.

A jelzett ellentmondás abban foglalható össze, hogy míg viszonylag rövid idő alatt a szakmunkásképzésben dinamikus mennyiségi növekedés zajlott le, és az évente végzők száma meglehetősen magas szinten (kb. évi 80 ezer fő) stabilizálódott, ez a növekedés és a végzők létszáma mégsem elégítette ki a gazdaság szakmunkás-szükségeit. Felmerül a kérdés, hogy vajon mi ennek az oka. Talán az általunk „hatalmas léptékűnek” minősített mennyiségi növekedés mégis elmaradt a gazdasági szükségletek mögött? Vagy arról van szó, hogy az évente végzők összlétszáma tulajdonképpen elég lenne, viszont a belső arányokkal, a tanulók szakmák szerinti megoszlásával van probléma? De joggal vetődhet fel az is, hogy a jelzett feszültséget elsősorban nem a képzés oldaláról kellene megközelíteni, hanem a felhasználás oldaláról. Úgy véljük, hogy a probléma kapcsán felvetődő lehetséges kérdések és magyarázatok további sorolása nélkül is könnyen belátható e témakör bonyolultsága. Az, hogy a jelzett feszültség nem tárgyalható és nem értelmezhető csupán iskolai – azon belül is a képzés mennyiségére redukálható – problémaként, hanem a gazdasági szükségletekbe ágyazva (pl. szakmunkás-szükségletek keletkezése, a szakképzett munkaerő alkalmazása és felhasználása oldaláról stb.) kell azt

megközelíteni. E cikkben arra vállalkozunk, hogy a jelzett feszültség néhány társadalmi, gazdasági és iskolai összefüggését – a teljességre való törekvés igénye nélkül – világitjuk meg.

I

Az évente végző szakmunkások 1970 óta 80 ezer körül stabilizálódott létszáma közismerten a *tanuló*, illetve a *felöltt* szakmunkás-vizsgálókból tevődik össze. Ha a globális adatokat e szempontból szétbontjuk, az idősorokból tanulságos tendenciák bontakoznak ki. A kapott adatok azt mutatják, hogy a szakmunkásképzésen belül a felnőttek aránya 1958-tól kezdve (53⁰/₀) 1971-ig (12⁰/₀) fokozatosan csökkent, majd újra növekedni kezdett és 1976-ban elérte a 33 százalékot. A felnőttek arányának csökkenése úgy ment végbe, hogy közben nemcsak arányában, hanem abszolút értékben is nőtt a fiatal szakmunkások száma. Tehát 1970-ben a szakmunkásvizgát tettek száma úgy érte el a 80 ezer főt, hogy közben a felnőttek száma és aránya állandóan csökkent. A belső arányok azonban 1972 óta fokozatosan a felnőttek javára tolódtak el. A kérdés most már az, hogy miben rejlenek a vázolt jelenség okai, és hogy ez milyen kapcsolatban van az általunk felvetett kérdéssel.

Véleményünk szerint az okokat azokban a változásokban kell keresni, amelyek a hatvanas évek elejétől a gazdaságban és a társadalomban végbementek. Az ismertett adatok alapján a szakmunkásképzést két szakaszra lehet szétbontani. Az első szakasz, amely a hatvanas évek elejétől kb. 1971-ig tartott, a szakmunkásképzés számszerűen gyors növekedésével jellemezhető. Ezen belül a *tanulóképzés* dominánssá, a hetvenes évek elején majdnem kizárólagossá válik, míg a *felölttképzés* ezzel párhuzamosan visszaszorul és egyre alárendeltebb szerepet kap.

A második szakaszban, amely 1972-ben kezdődött és napjainkban is tart, az évente kiképzettek összlétszáma az előző szakaszhoz képest ugyan nem változott, de ezt csak a *felölttképzés* súlyának jelentős növelésével lehetett elérni, illetve lehet fenntartani jelenleg is.

Az általunk jelzett első szakaszban olyan társadalmi és gazdasági változások mennek végbe, mint a mezőgazdaság kollektivizálása; a gazdaság szektorális szerkezetének átalakulása az ipar javára; az ipar belső szerkezetének változásai; az ipar extenzív fejlesztési lehetőségének lezárulása; a meglévő munkaerő-tartalékok szinte teljes felszívása a termelésbe, a termelés racionalizálására való törekvések megjelenése, a társadalmi mobilitás csatornáinak megváltozása stb. Az elmondottak következtében a hatvanas évek közepétől ugrásszerűen megnő azon fiatalok száma, akik az általános iskola befejezése után továbbtanulnak, mégpedig legtöbbször éppen a szakmunkásképző intézetekben. Az extenzív módon fejlődő üzemek akkor még bővíben voltak a munkaerőnek, hiszen mind a munkaképes korú munkaerő-tartalékokból, mind a mezőgazdaságból eláramló munkaerőből elegendő állt rendelkezésre. (Egyébként a növekvő továbbtanulási kedv ellenére elég jelentős az ifjúsági munkaerőforrásból képzettség nélkül munkába állók száma is.) Így érthető, hogy akkor a szakképzésben érdekelték – minisztériumok, iskolák, üzemek – egyöntetűen a tanulóképzést favorizálták és a *felölttképzés* jelentősége – előbb a spontán folyamatok hatására, később „tudatosan” is – háttérbe szorult.

Ezt a törekvést két egyidőben – éppen a jellemzett korszak végén, kb. 1967-től – jelentkező tényező tovább erősítette: egyrészt az ifjúsági korosztályok demográfiai hulláma, másrészt a felnőtt korú munkaerő-tartalékok kimerülése. Az első azt jelentette, hogy hirtelen megnőtt a szakmunkásképzőbe felvett tanulók száma (pl.

1971-ben és 1972-ben több mint 70 ezren végeztek). Ez abból adódott, hogy a szakképzés jelentette az egyetlen olyan iskolatípust, amely képes volt az amúgy is egyre növekvő továbbtanulási igényeket e nagy létszámú korosztályok esetében is kielégíteni. A demográfiai hullámot azonban nem előzte meg és nem követte a szakmunkásképzés megfelelő fejlesztése.

A gazdaság oldaláról nézve a jelenséget, azt állapíthatjuk meg, hogy a demográfiai hullám a tanulóképzésen keresztül úgy növelte az egyes években végzett szakmunkások számát, hogy közben fokozatosan csökkentette a felnőttképzésben résztvevőket, vagyis ezt a forrást alig terhelte. A vállalatoknak erre amúgy is szüksége volt, hiszen a hozzáférhető felnőtt korú munkaerő-tartalékok egyre inkább kimerültek és a még meglevők elsősorban a szakképzetlen munkások utánpótlásának forrásaként jöttek számításba.

A vizsgált jelenség első korszaka ezzel le is zárult. A második szakaszt – tárgyunk szempontjából – tulajdonképpen négy tényezővel lehet jellemezni:

- a felnőtt korú munkaerő-tartalékok kimerültek,
- munkaerőhiány lépett fel,
- az egyetlen munkaerőforrást a munkába lépő ifjúsági korosztályok jelentik,
- ezen korosztályok létszáma messze elmarad a pár évvel előbbiekéitől, vagyis tartós demográfiai hullámvölgy van.

A szakmunkásképzésben – abszolút számokban – egyre kevesebb tanuló vesz részt (pl. 1976-ban csak 53 ezren végeztek) annak ellenére, hogy az egyes korosztályokban a továbbtanulók aránya még mindig növekszik. Ebben a helyzetben a gazdaság – hogy a „stabilnak” számító évi 80 ezer fős szakmunkás-utánpótlását biztosítani tudja – kénytelen újra ráállni a felnőttképzésre. Ez a felnőtt korú munkaerő-tartalékok kimerülésekor, a fellépő munkaerőhiány idején nagy megterhelést jelent a vállalatoknak, hiszen azokról a területekről – a segéd- és betanított munkások közül – kell a munkaerőt átirányítani és kiképezni, ahol egyébként is hiány mutatkozik.

A vázolt helyzet egyik központi elemének tehát a munkaerőhiányt kell tekintenünk, mivel ez természeténél fogva a munkapiac egészét átfogja és így következményei a szakmunkás foglalkozásokban is jól kimutathatók. A szakmunkásképzésre gyakorolt hatása egyrészt közvetlenül érvényesül, amennyiben a vállalatok – kihasználva ezen iskolatípus közvetlen szakmunkás-szétosztó funkcióját – a legkülönbözőbb eszközökkel igyekeznek biztosítani a számukra nélkülözhetetlen szakmák utánpótlását az ifjúsági korosztályokban. Másrészt közvetetten is befolyást gyakorol a szakmunkásképzésre, hiszen az üzemek, ugyancsak a legkülönbözőbb eszközökkel, a munkaerő – és ezen belül a már meglevő szakmunkás-állomány – újraelosztására törekednek, aminek egyik következménye a meglehetősen nagy arányú szakma- és pályaelhagyás. Ezek, és a közvetett hatás más mechanizmusai, például a kereseti arányok változásai, részben a különböző képzettségi szintű foglalkozások között, részben a szakmunkás foglalkozásokon belül, továbbá az egyes foglalkozások (ezen belül a szakmunkás foglalkozások) presztízsének alakulása stb. – az utánpótlási gondok súlyosbodását eredményezik. Mindehhez az elmúlt években egy további elem is hozzájárult: az üzemek egy része profil- és gyártmányszerkezet-változtatást hajtott és hajt végre, ami többnyire a meglevő szakképzett munkaerő átcsoportosítását, továbbképzését és nemritkán átképzését teszi szükségessé.

Úgy véljük, a vázoltak ismeretében könnyen belátható, hogy a jelenlegi helyzetben, tehát amikor a foglalkoztatottak összlétszáma csökkenő tendenciát mutat, amikor a munkaerő és így a szakmunkás-utánpótlás egyetlen forrása az ifjúság,

amikor a hiányzó szakmunkásigényeket csak a már dolgozó munkacsoport újraelosztásával – a szakképzetlen munkacsoport kiképzésével és a szakmunkások átképzésével – lehet kielégíteni, miért nem „elég” az az évenként végző közel 80 ezer szakmunkás, holott ez a szám néhány évvel ezelőtt – más konstellációban – még elégnek bizonyult. (Csak megjegyezzük, hogy a jelzett változások az iskola és a gazdaság között konfliktusokat eredményeztek, amelyek az iskolarendszer és/vagy a szakmunkásképzés átalakítását célzó különböző „konceptiókban” és intézkedésekben is megjelentek, többségük a gazdaság mindenkorai igényeinek megoldását tartotta szem előtt, vagyis fő jellemzőjük az aktuális praktikusság volt.)

II

Az előbbieken tárgyalt tendenciák nyilvánvalóan nem azonos módon és mértékben érintették az egyes szakmacsoportokat és szakmákat, amelyek között lényeges különbségek vannak, például a szakmához szükséges iskolai elővégzettség; a szakma elsajátításához szükséges idő; a szakma jellege; a szakma elmélet-igényes volta; a szakma presztízse és preferáltsága; a szakma által nyújtott mobilitási lehetőségek; az általa biztosított munkajelleg-csoport milyensége; sőt az utóbbi időben a tekintetben is, hogy melyik szakmát milyen intézmény keretében – szakközépiskola, szakmunkásképző intézet, vállalati tanfolyam – lehet elsajátítani. Következésképpen a szakmunkásképzés – viszonylagos intézményi egysége ellenére – nem kezelhető homogén egészként, vagyis *figyelemmel kell lenni strukturáltságára*. Ezt az összefüggést hangsúlyozni szeretnénk, mivel az intézményi egység alapján a szakképzés legfontosabb problémáinak kizárólagos globális megközelítése és kezelése lehetséges. Holott egyes szakmák az elsajátítandó ismereteket, a begyakorlást stb. illetően a betanított munkához állnak közelebb, míg a másik póluson a szakmák a technikai tevékenységhez közelítenek. Ezért véleményünk szerint a belső strukturáltság figyelembevételével képet nyerhetünk a jelzett tendenciáknak a különféle szakmacsoportokra és szakmákra gyakorolt hatása eltérő következményeiről, továbbá a kihatások időbeli alakulását is nyomon követhetjük.

Úgy tűnik, hogy az ún. „hiány”-szakmákon vagy „nehezen beiskolázható” szakmákon keresztül lehet a legjobban tanulmányozni az előzőekben vázolt problémák különböző megjelenési formáit és időbeli alakulását. Ugyanis e szakmák egy részénél, egyrészt jóval korábban mutatkoztak már zavarokra utaló tendenciák, sőt kisebb-nagyobb zavarok is, mint a szakmunkásképzés egészében, másrészt a vázolt problémák jelenleg e szakmákban sűrítve jelentkeznek. A „nehezen beiskolázható” szakmák száma évenként és/vagy területenként változik. Példaként két szakmacsoportot – a bányászatot és a kohászatot – emeljük ki és ezek idősorait nézzük át, jóllehet tisztában vagyunk a „nehezen beiskolázható” szakmacsoportok és szakmák nem elhanyagolható különbségeivel is.

A *bányászat* utánpótlása már az ötvenes években is gondot okozott. Ismereteink szerint a bérek nagymértékű emelésének és a bányászlatás-akcióknak jelentős szerepe volt e probléma enyhítésében. Ezzel együtt a pótláshoz és a fejlesztéshez szükséges létszám legfőbb forrását a *felnöttek* képezték, amely főként a meglévő munkacsoport-tartalékok munkába állásából és a mezőgazdaságból az iparba áramlók köréből táplálkozott. Nézzük meg most ezen szakmacsoport szakmunkás-utánpótlásának alakulását az ötvenes évek végétől kezdve.

Az adatokból két egymást követő tendencia olvasható ki. Az első szakaszban (1959-től 1972-ig) csökkent (4639 főről 756 főre) az évenként végzettek száma,

majd azóta – ha nem is az előző korszak mértékéig – ismét emelkedni kezdett (1976-ra 1195 fő). Az első időszakra jellemző tendencia nyilvánvalóan kapcsolatban van a hatvanas évek második felében az energiaszerkezet átalakítására és így a szénbányászat visszafejlesztésére hozott döntésekkel, míg az utóbbi évek iránya a hetvenes évek elején jelentkező energiaproblémával, melynek következtében a bányászat fejlesztése újra előtérbe került.

A bányászat szakmunkás-utánpótlásában a *tanuló-felnőtt* arány alakulása azonban nem követi sem az előbb vázolt létszám alakulást, sem a szakmunkásképzés egészének (az előző fejezetben bemutatott) tendenciáit. Az idősor adatai szerint a *felnőttek* aránya mindössze három egymást követő esztendőben (1967, 1968, 1969) csökkent 50 százalék alá, majd ezt követően oly mértékben növekedett, hogy 1976-ban már az összes vizsgázott szakmunkás 87 százalékát adta. Az utánpótlási arányok ilyen alakulását a tanuló- és a felnőttképzés ellentétes irányú változása együttesen eredményezte. A tanulók száma az 1962-es csúcserték (1482 fő) óta csökkenő tendenciát mutat – még a demográfiai hullám idején is –, 1976-ban mindössze 150 tanuló végzett az ide tartozó szakmákban. A szakmunkásvizsgát tett *felnőttek* száma szintén csökkent (1959-ben 3378 fő) egészen 1972-ig (438 fő), majd ezt követően emelkedni kezdett (1976-ban 1045 fő). Ezen szakmacsoport utánpótlásában tehát a *felnőttképzésnek* mindvégig döntő jelentősége volt; a hatvanas években túlsúlyról beszélhetünk, a hetvenes években viszont csaknem kizárólagossá (1976-ban 87%) vált.

A *kobászatban* hasonló módon alakult a helyzet. Az egyes években végzettek száma az 1959-es csúcserték után (5426 fő) előbb gyorsabb, később lassabb mértékben csökkent 1970-ig (2178 fő), ezután néhány évig stagnált ezen a szinten, majd 1974-ben 3000 fő fölé került és azóta ezen érték körül stabilizálódott. A *tanulóképzés* útján nyert utánpótlás 1960 és 1972 között hozzávetőlegesen 1300–1600 fős határok között mozgott. Ugyanakkor arányuk a végzettek között 33 százalékról (1960) 70 százalékra nőtt (1970); az ezt követő csökkenés azonban olyan mértékű volt, hogy 1976-ban az eddigi legkisebb értéket mutatja (996 fő). A *felnőttek* száma és aránya 1959 óta (4366 fő) gyors mértékben csökkent (1970-ben 646 fő), majd 1971 után hasonló mértékben növekedett (1976-ban 2016 fő). Az adatok szerint a vizsgált időszakban a szakmacsoport utánpótlásában is fontos szerep jutott a *felnőttképzésnek*, hiszen arányuk szinte sohasem került 30 százalék alá. 1971 óta azonban a forrás jelentősége korábban nem tapasztalt méreteket öltött, ezt az 1976. évi 67 százalékos arányuk is alátámasztja.

A „nehezen beiskolázható” szakmacsoportokon belül a bányászat, a kohászat valamint az állattenyésztés elkülönül a többiekétől abban, hogy az *utánpótlás biztosításában a felnőttképzés jelentősége egész időszak alatt sokkal nagyobb, mint a többi szakma esetében*. Ez azt jelenti, hogy itt már a hatvanas években – amikor a munkapiacra még a munkaerő-tartalék elegendőnek bizonyult – már *mutatkoztak bizonyos utánpótlási zavarok*, amelyeket azonban a *felnőttképzéssel* sikerült áthidalni.

Az adatok azt mutatják, hogy ezeket a szakmákat egyre kevesebb fiatal választotta, így a vállalatoknak szakképzetlen dolgozóik kiképzésével kellett biztosítaniuk szakmunkás-utánpótlásukat, míg szakképzetlen dolgozóik helyét a még rendelkezésre álló munkaerő-tartalékokból töltötték fel. Ezen a helyzeten a demográfiai hullám ugyan enyhített valamit, de a problémát nem oldotta meg. A munkaerő-tartalékok felszívódása után, amikor a munkába lépő ifjúság lett az egyetlen munkaerőforrás – továbbá az egyes évjáratok létszáma egyre csökkent –, ezekben

a szakmacsoportokban a jelentkező *szakmunkásigényeket* aligha lehetett kielégíteni. A csökkenő létszámú évfjártokból egyre kevesebben választották az alacsony presztízsű, kevésbé preferált szakmákat és a megnövekedett választási lehetőségek következtében egyre kevesebb fiatal kényszerül arra, hogy ilyen szakmákat válasszon. Ez magyarázza, hogy 1976-ban a bányászatban 87, a kohászatban 67, az állattenyésztésben 70 százalék volt a felnőtt vizsgázó. A *felnőttképzés* magas aránya ellenére sincsenek azonban biztosítva a szükségletek, hiszen a felnőtt-utánpótlásnak határt szab az egyes üzemek teherbíróképessége, nevezetesen, hogy a szakmunkássá kiképzett szakképzetlenek helyét mennyire képesek „kiváltani” vagy pótolni. Ellenkező esetben a szakmunkáshiány esetleges megszűnését a szakképzetlen munkaerő hiánya követi, ami nem kisebb probléma és az előbbitől nem is független.

A további „nehezen beiskolázható” szakmacsoportok, szakmák – például egyéb vas- és fémipar, vegyipar stb. – annyiban térnek el az előbbiektől, hogy esetükben komoly utánpótlási zavarok csak 1972 után jelentkeztek. Ugyanis a demográfiai hullám idején az ifjúsági utánpótlást sikerült fokozottabban igénybe venniük, főként az ekkor elfogadott és bevett utánpótlás-biztosító eljárások, a toborzás és a más szakmáról való átirányítás útján. Később azonban a *felnőttképzés* aránya az országos átlagot jóval meghaladó mértékben növekedett, és 1976-ban már az összes végzett fele felnőtt volt. Ez a tendencia várhatóan erősödni fog a közeljövőben, és feltételezhető, hogy tovább bővül a „nehezen beiskolázható” szakmák köre.

III

Az eddig elmondottak alapján felvetődik az a kérdés, hogy vajon milyen tényezők és mechanizmusok működnek közre a szakmunkásképzés egészét és az egyes szakmákat sújtó utánpótlási zavarok kialakulásában. A „nehezen beiskolázható” szakmák helyzete azt a benyomást keltheti, hogy a gondot e téren – ha nem is kizárólagosan – a szükségleteknél kevesebb jelentkező okozza. Ennek magyarázatát pedig a munkaerőhiányban és a szűk munkaerőforrásokban kell keresnünk. Ha tehát növelni lehetne a szakmunkásképző iskolákba és a szakmunkásvizsgára jelentkezők számát, az utánpótlás egy csapásra megoldódna.

A probléma véleményünk szerint ennél jóval bonyolultabb. Egyrészt az *utánpótlási gondok mögött – mint a bevezetőben említettük – a gazdasági és társadalmi tényezők egész sora húzódik meg*, melyek közül a munkaerőhiány csak az egyik elem, mégha ma fontosságában meg is előzi a többi. Már akkor is felléptek *strukturális* – tehát csak bizonyos szakmákat, szakmacsoportokat érintő – *utánpótlási nehézségek*, amikor még nem volt munkaerőhiány, és mind a munkaképes korú munkaerő-tartalékokból, mind az ifjúsági forrásból bőségesen lehetett meríteni. A jelenlegi munkaerőhiány részben kiszélesítette, részben elmélyítette az utánpótlási gondokat, de nem tekinthető egyedüli oknak.

Másrészt a jelzett gazdasági és társadalmi tényezők az utánpótlást nemcsak közvetlenül alakítják, hanem különböző áttételeken és mechanizmusokon keresztül is befolyást gyakorolnak rá. A tervezett beiskolázási keretszámoktól való elmaradás csak egyik megnyilvánulási formája az utánpótlás akadozásának.

Ami az első kérdéskört illeti, a hatvanas évek elejétől a gazdaságban és a társadalomban lezajlott változásokra kell utalnunk. A gazdaság szerkezete – az ipar és a szolgáltatások súlyának növekedésével – nagymértékben átalakult. Megváltozott magának az iparnak a szerkezete is, az eddigi domináns iparágak (bányászat,

kohászat) veszítettek a súlyukból, másrészt a korábban kisebb jelentőségű ágazatok előbbre kerültek, illetve újabb ágazatok jelentek meg. Ezzel együtt az egyes népgazdasági ágakban, iparágakban, üzemekben stb. nagyon is különböző módon és mértékben megváltozott a termelés műszaki színvonala, az alkalmazott technikák és technológiák szintje, a termelés szervezettsége, a termelési profil, a termék-szerkezet, a végzett munka jellege, a munkához szükséges képzettség és képességek, a munkakörülmények, az üzemek szociális ellátottsága stb. Mindezt a munkakörhelyzet viszonylag gyors ütemű átalakulása kísérte.

A jelzett folyamatoknak számos további gazdasági és társadalmi következménye lett: megváltozott a foglalkoztatottság szerkezete, a szakmastruktúra, az iskolázottság szintje, a munkahelyek száma, az elhelyezkedés lehetősége, a foglalkozások presztízse, a bérezési és a jövedelmi viszonyok szerkezete, társadalmi mértékben átalakult az egyéni szükségletek, orientációk és törekvések struktúrája és iránya, a munkahellyel és a munkával szembeni elvárások stb. Úgy gondoljuk, nem kell különösebben bizonyítanunk, hogy a felsorolt gazdasági és társadalmi jelenségek közvetlenül vagy közvetlen hatást gyakorolnak a szakmunkásképzésre. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal is, hogy a jelzett gazdasági és társadalmi tényezők időbeli megjelenése, lefolyása, súlya és hatása eltérő. Kölcsönhatásuk révén azonban olyan irányzat megjelenését credményezték, amely a szakmunkás-utánpótlásra gyakorolt hatását tekintve tartósnak és egyirányúnak bizonyult. Nevezetesen: a potenciális szakmunkás-utánpótlásként számba jövők *szándékai*, valamint a szakmunkásképzésbe beiratkozók összetétele, továbbá a tényleges utánpótlást jelentő *vizsgázottak* struktúrája tendenciálisan eltér az *intézményesen megjelenő szakmunkás-szükségletek struktúrájától*. Erre a jelenségre már a hatvanas évek végén folytatott kutatások¹ felhívták a figyelmet. E problémának azonban ekkor még nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, mivel úgy vélték, hogy ez csupán verbális megjelenése az egyéni törekvések, szándékok és orientációk, valamint a társadalmi szükségletek eltéréseinek. Azóta a munkaerőforrások beszűkülése következtében a verbális törekvések, szándékok érvényesítése és megvalósítása társadalmi méretű gyakorlattá válhatott és vált is.

A szakmunkás-utánpótlás akadozásának a legszembetűnőbb oka az, hogy egyes szakmákban a beiskolázási keretszámhoz (szükségletekhez) képest kevés a jelentkező. Az általános iskolát végzett fiatalok iskola- és szakmaválasztása nehéz helyzetet teremt néhány szakma utánpótlását illetően, hiszen a preferáltabb, az ún. „divatszakmákban” (jelenleg például az autószerelő, rádió- és tévéműszerész, szobafestő, kozmetikus stb. szakmában) néha többszörös a túljelentkezés, az ún. „hiányszakmákban” viszont (például: öntő, kovács, hengerész és forrasztár, gépi forgácsoló, szerszámkészítő, szövő, cipőgyártó, ács-állványozó szakmák) a létszámkeretnek csak 25–30 százalékát tudják betölteni. Az érintett szakmákat foglalkoztató vállalatok többféle módon igyekeztek segíteni ezen a helyzeten: vidéki toborzás a VIII. osztályosok között, a jelentkezők számára különböző elővégzettség- és pénzbeli kedvezmények nyújtása, a divatszakmákra jelentkezettek átcsoportosítása más, kevésbé preferált szakmára, a felnőttképzés szorgalmazása stb. Egyes esetekben ezek a kezdőlétszám szempontjából kielégítő eredményre vezettek, viszont számos olyan probléma adódott, amely lényegesebbnek bizonyult a tervezett létszám biztosításánál is.

Az egyik probléma közvetlenül abból adódik, hogy a „divatszakmákra” jelentkezők általános iskolai eredményei jobbak (gyakran egy-két egész osztállyal) a „hiányszakmákra” jelentkezőknél. A felkészültségbeli különbséget tovább fo-

kozza az, hogy az előbbi szakmákra többnyire városi iskolákban végzetek jelentkeznek, az utóbbiakra – éppen a toborzás vagy az átirányítás következtében – többségükben vidéki, általában falusi iskolákban végzetek kerülnek. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a „divatszakmákban” a túljelentkezés miatt felvételi szelekcióra is sor kerülhet, és a felvett jelentkezők törekvései egyeznek a választott szakmával, míg a „hiányszakmák” esetében sokszor a szelekció teljes hiányáról, a kevésbé divatos szakmákra való átirányításnál pedig az egyéni törekvések meg-hiusulásáról és kudarcélményről beszélhetünk, akkor érzékelhetővé válik, hogy az utánpótlás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi probléma is.

Nyilvánvaló, hogy a szakmák között a felvételinél meglevő fenti különbségeket az iskola minden próbálkozása ellenére sem tudja kiküszöbölni vagy jelentősen csökkenteni. Ennek egyik feltétele az lenne, hogy az iskola funkciójának megfelelően a töle telhető legmagasabb színvonalon készítse fel a tanulókat szakmájukra, azokat pedig szelektálja ki, akik nem felelnek meg az elméleti és szakmai követelményeknek. Ez látszólag így is van. A szakmunkásképző intézetekbe felvetteknek mintegy 18–20 százaléka lemorzsolódik. Évente kb. 11–17 ezer tanuló hagyja abba megkezdett tanulmányait. Az arány a többi középfokú iskolatípushoz hasonló szelekcióra enged következtetni. A közelebbi vizsgáldások azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják.

A szakmunkásképző iskola csak azokban a szakmákban szelektálhat „iskolaszerűen” – tehát az iskolai követelményeknek való megfelelés alapján –, ahol a ténylegesen felvettek száma eléri vagy meghaladja a tervszámokat. Ez pedig – mint láttuk – többnyire csak a „divatszakmákban” lehetséges. Itt ugyanis a felvételi szelekciót egy jól működő iskolai szelekció követi, ami a szakmunkás-utánpótlás minősége szempontjából nagy fontossággal bír. Itt a tanulókat többnyire nem kell külön ösztönözni a tanulásra, hiszen választott szakmájukat tanulják, és így a személyes érdekelttség, valamint a lemorzsolódás veszélye állandóan erő kifejtésre sarkallja őket. A „hiányszakmák” esetében a mechanizmus nem így működik. Egyes szakmákban az intézetek még akkor is mindenáron meg akarják tartani a felvetteket, ha a tervszámokat az adott évben sikerült teljesíteniük, mivel az előző évi lemaradást pótolni akariák, a következő évi jelentkezést illetően pedig teljes bizonytalanságban vannak. Ha a felvettek létszáma kevesebb a tervezettnél ($20-90\%$), akkor még inkább fennállnak az előbb mondottak. Az iskolák, de főleg a szakmunkások foglalkoztatói, az üzemek abban érdekeltek, hogy a számszerű utánpótlásban minél kisebb kiesések legyenek. Ebben az esetben pedig a tanulmányi szelekciót éppen a legrosszabb előképzettségű tanulókat tömörítő szakmákban kell kiiktatni, az amúgy sem magas tanulmányi követelményeket csökkentik, és a felvetteket minden rendelkezésre álló eszközzel meg akarják tartani. Ha ez igaz, akkor mégis mi az oka annak, hogy éppen ezekben a (legkevésbé preferált) szakmákban a legnagyobb a lemorzsolódás. Például 1973-ban² 19,9 százalék volt a lemorzsolódás átlaga, de a bányászatban 28,4, az építőgépszerelőknél 27,5, a papíriparban 40,4, a textiliparban 43,6, az állattenyésztésben 28 százalék. 1976-ban³ 19,2 százalék volt az átlag, de a bányászatban 36,2, a kohászatban 25,8, a vegyiparban 26,9, a növénytermesztésben 28,2, az állattenyésztésben 24,4 százalék volt a kimaradók aránya. A meglevő vizsgálati anyagok azt bizonyították, hogy e szakmacsoportokban a nagy lemorzsolódásban ugyanazok a tényezők játszanak közre, mint amelyeket az egyes szakmákra történő jelentkezéskor már áttekintettünk: a szakma alacsony presztízse; az adott szakmai tevékenység elutasítása; a nehéz fizikai munka, a szakmai ártalmak vagy a rossz munkakörülmények miatt; a szakma iránti személyes

elkötelezettség hiánya; a preferáltabb szakmáról való átirányítást („pályakényszer”) követő kudarcélmény stb. és a gyenge tanulmányi előmenetel csak valahol az utolsók között szerepel okként. Tárgyunk szempontjából talán nem is a lemorzsolódást előidéző okok a legfontosabbak, hanem az a tény, hogy nagyjából éppen azokban a szakmacsoportokban és szakmákban a legmagasabbak a kimaradási arányok, ahova a szükségletekhez képest egyébként is a legkevesebben jelentkeznék. Érthető tehát, hogy e szakmákban a felvettek mindenáron való megtartására, a magas lemorzsolódás elkerülésére törekednek.

A fenti két elem már önmagában is elegendő ahhoz, hogy ezekben a szakmákban utánpótlási zavarok keletkezzenek. Ezekhez azonban egy további tényező is kapcsolódik, pontosabban kapcsolódhat. A szakképzetteknek egy része a végzést követően nem a szakmájában helyezkedik el – vagy mert nem tud, vagy mert máshol kedvezőbb feltételeket talál –, illetve a későbbiekben elhagyja a szakmát. A pályaelhagyással, annak mértékével és okaival számos tanulmány foglalkozik. Például a MűM által 1974-ben publikált vizsgálat⁴ adatai szerint megkérdeztek 7403 szakmunkástanulót, akik 1967-ben végeztek, 1972-ben 66 százalékuk dolgozott eredeti szakmájában. A vágároknál ez az arány 41, a növénytermesztőknél 37, az állattenyésztőknél 33 és a kohászoknál 63 százalék. A vizsgálatba bevontak magas pályaelhagyási hányada (34⁰/₀) azt sejteti, hogy a pályaelhagyás a szakmák széles körét érinti. Nagyjából azokban a szakmacsoportokban és szakmákban a legmagasabb a pályaelhagyók hányada, amelyeket az *alacsony beiskolázási* és a *magas lemorzsolódási arányok* amúgy is sújtanak. Ehhez képest másodrendű fontosságúnak tűnik az, hogy a fenti szakmákat elhagyók nagy része nem rokon szakmában helyezkedik el, sőt nem is szakmunkásként, hanem betanított és segéd munkásként. Például a vágároknak kb. 40 százalékáa betanított, mintegy 10 százalékáa segéd munkás, a kohászoknál kb. 22, a növénytermesztőknél kb. 34, az állattenyésztőknek pedig 28 százalékáa betanított munkát végez. A pályaelhagyás tehát többnyire az adott ágazatból való kilépést jelenti. A bányászatban, a kohászatban és az állattenyésztésben a pályaelhagyás legfőbb előidézőjét a válaszolók abban jelölték meg, hogy máshol kedvezőbb munkakörülményeket találtak, de ez az ok a növénytermesztésben is a második helyen található. A kör ezzel be is zárul. Amiért a végzett szakmunkások elhagyják szakmájukat – és többnyire iparágukat is –, éppen ezért nem jelentkeznék az általános iskolát végzettek sem e szakmákra, vagy a felvétel és az átirányítás után ezért morzsolódnak le, illetve lépnek be a társadalmi munkamegosztásba többnyire szakképzettség nélkül.

IV

Úgy gondoljuk, hogy az elmondottak után célszerű megvizsgálni magukat a szükségleteket is. Milyen tényezők alakítják a szakmunkás-szükségleteket a vállalatoknál, továbbá a végzett szakmunkásokat valóban szakmunkásként alkalmazzák-e? (Megjegyezzük, hogy e kérdéskörnek itt csak egyetlen kis szeletét – a műszaki-technológiai lemaradás és a kooperációhiány következtében fellépő szakmunkás-szükségleteket – érintjük, és olyan fontos szükségletalkító mechanizmusokra, mint a vállalatok pazarló munkaerő-felhasználását befolyásoló tényezők, a szakmunkaerő vállalati felhasználása, az infrastruktúra kiépítetlenségének korlátozó hatása a szakképzett munkaerő földrajzi mozgására stb. most nem térünk ki. Ezt annál is inkább megtehetjük, mivel a témáról már számos kitűnő tanulmány jelent meg.⁵)

Kevésbé ismertek azok a – főként a nehéziparban⁶ elvégzett – vállalati felméré-

rések, amelyek az egyes vállalatok működését a hatékonyság oldaláról vizsgálták meg. Az adatokból az derül ki, hogy a vállalatok alkalmazottainak mindössze kb. 60 százaléka tevékenykedik a termelés profiljának megfelelően. A többiek mást csinálnak. A maradék 40 százalék jó része ugyanis az üzemeltetés, karbantartás, a tmk stb. területén dolgozik. Az aligha vitatható, hogy az üzem zavartalan működéséhez e területek dolgozói nélkülözhetetlenek, vagyis az itt jelentkező szakmunkás-szükségletek (pl. gépi forgácsoló, lakatos, kőműves stb.) valóságosak és reálisak. Ha valóságosságuk nem is, de indoklásuk megkérdőjelezhető, amennyiben e szakmunkás-szükségleteket a keletkezésük oldaláról közelítjük meg. Mint az anyagokból kiderül, a vállalatok a rossz alkatrész-ellátás és/vagy a géppark elavultsága következtében kénytelenek olyan gépi forgácsoló, lakatos stb. kapacitásokat lekötni, amelyeket csak részben és csak kis hatékonysággal tudnak felhasználni. Az e területeken dolgozók munkája a zavartalan termelés biztosításában nélkülözhetetlen (pl. pillanatnyilag nem kapható vagy már nem gyártott berendezések alkatrészeinek gyártása és pótlása terén), megfelelő alkatrész-ellátás és műszaki fejlesztés esetében ezek jó része azonban feleslegesnek minősülne.

Az elmondottakhoz hasonlóan kell megítélni azokat a további vállalati szakmunkás-kapacitásokat is, amelyek a vállalatok közti természetes munkamegosztás hiányában, a kooperációk során jelentkező zavarok vagy a kooperációnak való kiszolgáltatottság kiküszöbölésére jönnek létre. A vizsgált vállalatok például speciális kemenceépítő csoportokat szerveztek saját olvasztókemencéik építéséhez és átépítéséhez, mivel egyetlen magyar vállalat sem végzett ilyen tevékenységet. Az adatok szerint az így létrehozott *párhuzamos kapacitásokat* a vállalatok nem tudták kihasználni, viszont ilyen igényeik kielégítését egy speciálisan e tevékenységre szakosodott vállalat gazdaságosan el tudná látni. A vállalatok a gazdaságtalanság ellenére sem szorgalmazzák túl nagy meggyőződéssel egy ilyen önálló vállalat megalapítását, hiszen így folyamatos üzemeltetésüket egy olyan tényező is befolyásolná (vesztélyeztetné), amelyet alig vagy egyáltalán nincs módjuk befolyásolni. Eddigi kooperációs tapasztalataik alapján a vállalatok ezt kiszolgáltatottságnak érzélik, amit igyekeznek elkerülni és a kooperációkat a minimálisra csökkenteni. (Ez az oka például annak, hogy egyes vállalatok igyekeznek megszerezni a teljes termelési vertikumot, továbbá, hogy egyes üzemek építési kapacitásokat hoznak létre stb.)

Ha ezt a jelenséget témánk viszonylatában vesszük szemügyre, aligha szorul bizonyításra, hogy a termelési kooperáció hiánya, a szolgáltatások szűk volta, az egyes területeket jelenleg jellemző kapacitáshiány stb. jelentős mértékben járul hozzá a szakmunkás-szükségletek „indokolatlan” növekedéséhez.

JEGYZETEK

¹ *Gazsó-Pataki-Sántha-Várhegyi*: Pályák vonzásában. Ifjúsági Lapkiadó, Budapest 1970.

² Statisztikai Tájékoztató az 1973. évi szakmunkásvizsgákról. MüM. Információs és Dokumentációs Osztály. Budapest 1974. 13. old.

³ Statisztikai tájékoztató az 1976. évi szakmunkásvizsgákról. MüM. Számítástechnikai Intézet. Budapest 1977. 12. old.

⁴ Ifjú szakmunkások üzemi bevétele. MüM. Információs és Dokumentációs Osztály. Budapest 1974. 14., 35., 39. old.

⁵ *Dr. Józsa Ödön-Dr. Olajos Árpád*: A munkás munkahelyek szakképzettségi igénye, szakképzettségi fokozatai és a munkások továbbképzése. MüM. Kutatási tájékoztató, Munkaügyi Kutató Intézet 1976 1.; *Fekete György*: A távlatilag várható munkacsoportok és a vállalatok magatartása. Munkaügyi Szemle, 1973 1-2. melléklete.

⁶ *Rácz László*: Aktív termelékenységpolitika a nehéziparban. Népszabadság, 1977. április 27. 10. old.; *Vincsek Ferenc*: Az elmaradás okai. Magyar Hírlap, 1977. november 11.

Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához

(Műhelytanulmány)

Az alábbi írás nem empirikus vizsgálatokon alapul, nem is társadalmi életünk egyik vagy másik alapidimenziójának beható feltárásából építkezik. Gondolatokat vet fel – egy hosszabb távú elméleti érdeklődéssel a háttérben – ahhoz a jelenség-tartományhoz, amelynek teoretikus és gyakorlati aktualitását napjainkban aligha szükséges külön indokolni. Ezt az aktualitást vizsgálat-szinten kellően nyilvánvalóvá tették – mások mellett – Lick József, Héthy Lajos, Makó Csaba, Szegő Andrea, Nemes Ferenc, Rozgonyi Tamás, Andics Jenő, Laky Teréz kutatásai. Eredményeik csak erősítik azt a követelményt, hogy az érdekfogalom használatának a tudományos-elméleti irodalomban meglévő diffuzitását lassanként magunk mögött hagyjuk, s hogy e téren lassanként kiérleljék valamilyen közmegegyezés. Az alábbi gondolatok persze aligha vállalhatnak magukra rendteremtő, koncepcionalizáló feladatokat. Amire vállalkoznak: egy fogalom elméleti körbejárása – egy meghatározott jelen-tés, egy alighanem már közösként számon tartható vonatkozási tartomány *kiemelése* szempontjából.

1. A „FELFÜGGESZTETT” SZÜKSÉGLETKIELÉGÍTÉS ÉS A JÖVŐ MINT DETERMINÁNS

A Marxból indító antropológiai-filozófiai vizsgálódások és az állati viselkedést leíró tudományok egybehangzóan állítják, hogy az állati tevékenység a biológiai szükségletek vezérlése alatt áll. Ezért közvetlen. Az állat számára a környezet csupán annyiban hordoz jelentést, amennyiben az egyoldalú egyedi hasznosság – a lét-és fajfenntartás – kívánalmainak eleget tesz. Az ember ezzel szemben kénytelen és képes a környező tárgyi világ tőle független belső mértékei és meghatározói szerint tevékenykedni és termelni. Biológiai adottságai nem teszik lehetővé, hogy ahhoz közvetlenül – passzívan-elsajátítóan – viszonyuljon. Az ember közvetítőrendszereket teremt. Tevékenysége közvetett, közvetítéses jellegű: képes kiiktatni önmaga biológiai felépítéséből adódó korlátozottságait és aktívan átalakíthatja a környezetet.

Mit is jelent a környezet aktív átalakítása, más szóval a munkatevékenység közvetett jellege? Azt jelenti, hogy az ember eszközt iktat önmaga és a tárgy közé. Az eszközt működteti. Meg kell ezt tennie, hiszen a tárgy készen talált mi-voltában még nem teszi lehetővé az emberi szükséglet kielégítését. A tárgyat ahhoz, hogy elfogyaszthatóvá váljék, előbb át kell alakítani. Hogy át lehessen ala-

kítani, meg kell ismerni belső struktúráját. *Emnek ismeretében* lehet aztán olyan formára hozni, amely már biztosítja a szükségletek adekvát kielégítését. Az ember tehát nem iktatja ki a tárgy inherens összefüggéseit, ellenkezőleg, az objektív tárgyi viszonylatokat szakadatlanul *bevonja* tevékenységébe. A valóság visszatükröződését ily módon követi a megismert okozati összefüggések és láncolatok *tudatos* – célszerű – *tételezése*. A természeti-tárgyi, az „önmagára épülő” okozatiság célszerűen *tételezetté* változik.¹

Az ember képes a tárgyi tevékenységre, mert maga is tárgyi-természeti lény. Képes továbbá, mert viszonyul. E viszonyulás jelenik meg a tevékenység tudatosságában. A tevékenység tudatossága avagy a tudat – széles értelemben – a tárgy készen talált, aktuális formájának és megkívánt, szándékolt formájának *megkülönböztetését* s a *kettő összevetését* jelenti. Az ember így nem olvad egybe környezetével, hanem megkülönbözteti magát tőle. Ezúton válik lehetségessé a környezet felletti uralom megszerzése, a tárgyak objektív mértékeinek és viszonylatainak ismeretében azok adekvát manipulációja. Oly módon tehát, hogy az ember célszerű, cél-tételező tevékenységet folytat. A célszerű – teleologikus – tevékenység a vázolt összefüggésben azt jelenti, hogy az ember túllép a közvetlen tapasztalaton, és *eszmei síkon, azaz fejben* végez el műveleteket. E műveleteket „később” valóságosan kivitelezi, ami nem egyéb tehát, mint az ideális, a szándékolt és a tevékenység számára adott, készen talált tárgyak szakadatlan összevetése és az utóbbiak állandó korrekciója, amitől persze a cél sem mentesül.

Ez azonban azt jelenti, hogy az emberi tevékenység mint használati értéket előállító munkatevékenység nem áll egy működő szükséglet *közvetlen* vezérlése alatt. Úgy véljük, ez az első perdöntő szempont az érdekekhez vezető elméleti összefüggések feltárásakor. A munkatevékenység a közvetlen szükségletek *feljűggesztésén* alapul. Teleologikus jellege folytán az emberi szükségleteknek nem azonnali, hanem jövőbeni kielégítését, s az *ehhez* szükséges eszközök megteremtését célozza. Nyomatékosan kiemelnénk: az ember kénytelen és képes tevékenységét *anticipált szükségletek* – eszmei célképzetek – zsinórmértéke szerint irányítani. Azaz a rendelkezésre álló tárgyakkal oly módon manipulálni, hogy azok nem egy aktuális szükségletet, hanem a jövőbeli szükségletet, pontosabban: a szükséglet jövőbeli kielégítését készítik elő. A természeti, okozati folyamatoknál – írja Lukács György – a múlt determinálja a jelent. A teleologikus tevékenységnél a determináció megfordul: a cél a determináló, a jövő, amely előbb van jelen, mint megvalósítása.²

2. AZ INGER-BEVITEL A KÖRNYEZETBE:

A KÜLSŐVÉ TETT – KÖZVETÍTÉSES – ÖNDETERMINÁCIÓ

Nézzük röviden: hogyan játszódik le a tárgyak olyan manipulációja, amely a „felfűggesztett”, anticipált-elvont szükségletek kielégítését készíti elő. Említettük, hogy a munkatevékenység során az ember a tárgyi világ belső sajátosságait nem szünteti meg, ellenkezőleg, tudomásul veszi és felhasználja azokat. A tudomásulvétel és a felhasználás vezet a tárgyak jellemzőinek átalakításához és törvényszerűségeinek kiaknázásához.

Az ember azonban csupán úgy, csupán abban az értelemben alakítja át a környező valóságot, hogy képes igazodni a benne előidézett változásokhoz. A valósághoz való alkalmazkodás azt jelenti, hogy az ember *saját tevékenysége* eredmé-

nyelhez adaptálódik. Vagyis a környezet aktív átalakítása egy olyan struktúra létrehozását jelenti, amelyhez az ember egyáltalában *alkalmazkodhat*. A tárgyakal való manipuláció során – azok belső mértékeinek és sajátosságainak ismeretében – *olyan változókat viszünk be szakadatlanul környezetünkbe, amelyek lehetővé teszik a környezet tárgyait megkívánt. óhajtott: hozzánk igazodó működését.* A valóság megismerése dezanropomorfizál, a valóság átalakítása antropomorfizáció. „Az ember maga hoz létre olyan ingereket, amelyek reakcióit meghatározzák. Ezeket az ingereket eszközként használja fel arra, hogy urává legyen saját viselkedési folyamatainak. Az ember saját maga határozza meg viselkedését az általa mesterségesen létrehozott eszköz-ingerekkel.”³ Úgy véljük, ez a második perdöntő szempont az érdekekhez vezető elméleti alapok szemügyrevételében.

A munkatevékenység ezért az emberi tevékenység olyan alapregulációja, amelyet a cél-tételezés és a cél-megvalósítás még nem ír le kellően, kimerítően. A munkatevékenység teleológiájától elválaszthatatlan ugyanis, hogy az olyan tárgyi változásokat hajt végre a környezetben, hogy ennek *saját*, egyben sajátos működése idézi elő a célok megvalósulását, kivitelezését. Azt mondhatjuk, hogy a munkatevékenység legspecifikusabb s leginkább humán ismérveként tarthatjuk számon e tény: megvalósítja az emberi létezés külsővé tett önmeghatározását, közvetítéses önszabályozását.

Két szempont kiemelendő a mondottakból: a munkatevékenység mint közvetett-anticipatív szükségletkielégítés, továbbá, mint közvetett-autostimulatív cél-megvalósítás.

3. A „FELFÜGGESZTETT” SZÜKSÉGLETKIELÉGÍTÉS ÉS AZ INGER-BEVITEL A KÖRNYEZETBE TÁRSAS (INTERAKCIONÁLIS) KÖZEGBEN

A mondottakban a munkatevékenység egy-egy aspektusát elsősorban ember és tárgy, ember és természeti környezet relációjában vettük szemügyre. Ez azonban olyan elvonatkoztatás, amelyet fel kell oldani. A fentebb kiemelt kettősség – az anticipatív szükségletkielégítés és az autostimulatív cél-megvalósítás – voltaképpen értelmezési terepre akkor tesz szert, ha elgondoljuk, hogy a munkatevékenység mindig valamilyen típusú társadalmi *interakció* keretébe ágyazottan folyik. Az interakciók történelmi típusai közül most emeljük ki azt, amikor az emberek tevékenységüket és terméküket valamilyen – az anyagi javak mozgásának kölcsönösségét lehetővé tevő – módon kicserélik, mégpedig a haszonelvűség alapján, vagyis a termék specifikus hasznavehetőségének megkívánásától indítva.⁴ Amikor tehát tevékenységük a munka társadalmi megosztásának a használati értékek cseréjét lehetővé tevő rendszerbe ágyazódik. Szembetűnő, hogy ebben a helyzetben a végzett munka kiváltképpen nem a *közvetlen-aktuális* és nem a *saját szükséglet* kielégítését célozza. A benne megtestesülő szükséglet-anticipatív és tevékenység-autostimulatív jelleg *társadalmiasítottan* jelentkezik. A másik ember szükségletének kielégítése a cél, persze csak azért és annyiban, amennyiben a másik ember ugyanabban a tevékenységi körben, amelyben én is tevékenykedem, valamilyen formában a számomra – szükségleteimre – dolgozik. A szükséglet (cél) és kielégítése ekkor társadalmi méretekben elválík egymástól. A fogyasztás (szükségletkielégítés) tárgyának belső csmei képe *más emberek tevékenységének befolyáso-*

lása útján – azaz a többi emberbe történő inger-bevitel eredményeképpen – váltható át valóságos, számomra való objektívációkra. Ez a harmadik előfeltevés, amelyet perdöntőnek tekintünk az érdek lételméleti előfeltevéscinek számbavételénél. Ebben a helyzetben a munkamegosztásos tevékenység a társadalmasított és „külsővé tett” öndetermináció: a tevékenységek cseréjének olyan teljességét jelenti, amely a kölcsönös egymásrautaltságon, függőségen és a mindenoldalú közvetítés, azaz a termelői integráció valamilyen kényszerén nyugszik.

Nyomatékosan ki kell emelnünk: a mondottakban már nem egyszerűen a használati értéket előállító munkatevékenység tárgyra irányuló, célszerű manipulációjáról van szó. A tárgy ugyanis most már az emberek *tudatos tevékenységeként* és ennek viszonylatrendszerként létezik. *Ez utóbbi lesz most a befolyásolandó és az átalakítás közegét képező objektum. Olyan formára kell hozni az emberek célkitűzéseit, hogy céljainnak megfeleljenek, úgy kell rájuk hatni, hogy működésük elősegítse céljaim kivitelezését.* E tevékenységtípust Lukács György másodlagos teleológiának nevezi. A társadalmi gyakorlat fejlettebb formáiban – írja – előtérbe kerül a *többi emberre* gyakorolt hatás, amely végső soron persze arra törekszik, hogy használati értékek termelését közvetítse. „... A teleológiai tételezés lényeges tartalma most már . . . kísérlet arra, hogy más embert (vagy embercsoportot) konkrét teleológiai tételezések végrehajtására bírjon.” „E másodlagos célkitűzés tárgya tehát már nem tisztán természeti, hanem egy embercsoport tudata; a célkitűzés közvelenül már nem valamely természeti tárgy megvalósítására törekszik, hanem egy teleológiai tételezés megvalósítására, amely persze más természeti tárgyakra irányul; az eszközök szintén nem közvetlenül természeti tárgyakat befolyásolnak, hanem más embereknél akarnak ilyen befolyást elérni.”⁵ A teleológiák eltérését Lukács később így mutatja be: A munkafolyamat – írja –, amely minden tevékeny társadalmi magatartás alapmodellje, olyan tárgyak és folyamatok „okozati sorait” engedő kibontakozni, amelyek – tételezetté válva – teljesen közönyösek az ember teleológiájával, céljával szemben. *Ezzel szemben* „azok a tételezések, amelyek arra törekszenek, hogy az emberek döntsenek bizonyos alternatívákban, olyan anyagban válnak hatékonnyá, amely magától spontánul alternatív döntések irányába tör. A tételezésnek ez a módja tehát az ember . . . tudati tendenciáinak megváltoztatására, erősítésére vagy gyöngítésére törekszik, ezért nem egy magában véve közönyös anyagban, hanem egy kedvező vagy kedvezőtlen, tendenciálisan eleve célkitűzésekre törekvő anyagban dolgozik.”⁶

Vizsgálódásunk szempontjából Lukács két rövidre fogott megállapítását kívánjuk még felidézni.

Mi a helyzet, ha a munkafolyattól továbblépünk a „társadalmilag fejlett gazdaság” területére? Lukács így ír erről: „A gazdaságban végbemenő fejlődés a maga totalitásában nem teleológiailag tételezett, hanem – noha egyes emberek teleológiai tételezésein alapul – spontánul szükségszerű okozati láncokból áll.”

Másfelől: nem gazdasági területekre térve át „még nagyobb, minőségileg megváltozott problémákkal kerülünk szembe . . . Egyrészt világos, hogy a társadalmi gyakorlatnak a történelem során önállóvá fejlődő fajtái és szabályai lényegileg pusztán közvetítő formák és eredetileg mint ilyenek jöttek is létre, hogy jobban szabályozzák a társadalmi újratermelést, gondoljunk csak a jog szférájára . . . Látuk azonban, hogy ennek a közvetítő funkciónak, éppen hogy a legtökéletesebben teljesítse feladatát, a gazdaságtól önállósult, vele szemben különmemű szerkezettel rendelkező felépítéshez kell jutnia.”⁷

4. A SZOCIÁLIS MÉLTÁNYOLTSÁG IGÉNYE: AZ ÉRDEK ÁLTALÁNOSSÁGA

Mit hozott hát felszínre a munkatevékenység merőben filozófiai analízise? Azt, hogy az egyén mint munkavégző felfüggeszti saját közvetlen szükségleteit. Szükségeinek jövőbeni kielégítésére törekszik. Azt továbbá, hogy a jövőbeni, anticipált szükségletek kielégítése a munkamegosztásos szisztémákban olyan eszközök igénybevételét követeli meg, amelyek révén – és ez volt a probléma fordulópontja! – a társadalmi tevékenységcsere emberi viszonylatrendszerét befolyásolni, alakítani lehet. *Mások* orientációjának determinálásán és megváltoztatásán keresztül – társadalmi áttételekkel – kapcsolódik az ember a primer, tárgyi vonatkozásokhoz, saját szükségleteihez. Nem egyszerűen a dolgokat formálja céljai szerint, hanem *az emberek gondolatait igyekszik befolyásolni – s ezzel önmagát tudomásul vettetni, reflektálttá tenni –, hogy majd ők alakítsák a dolgokat úgy, hogy azok a saját, személyes céloknak megfeleljenek.*⁸ Az ember mások számára termel, amennyiben azok számára termelnek. Ám ezt a reflektáltságot, a másik ember „értemvalóságát” – sőt, minden ember valamilyen formájú „másért-valóságát” – valamiképpen meg kell teremteni. Például oly módon, hogy – Marx megfogalmazásával – a „másikon kényszerít alkalmazok, őt a csererendszerbe hajtom”.⁹ Például oly módon, hogy a másik ember önszeretetére, önzésére – várható előnyeire – apelálok.

Nem árulunk el titkot: az utóbbi nézőpont az angol klasszikus polgári gazdaságtan nagy alakjának, Adam Smith-nek a felfogását tükrözi. Smith-t joggal érte szemrehányás, hogy az önzésből próbálta levezetni az emberek tőkés viszonyok közötti társadalmi kapcsolatait, s hogy az önző cselekedetek társadalmi összhangját, harmóniáját szükségszerűként posztulálta. Számunkra most azonban csupán annyi az érdekes, hogy bármilyen hibásan mutatta is be Smith az önzés társadalmi funkcióját, pontosan felismerte a polgári társadalom munkamegosztásos szerkezetében működő céltételezések teleologikus-alternatív közegetől történő közvetített-ségét. Ezt írja: „Az embernek . . . állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára és *meggyőzi őket*, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk valakinek. Add nekem, amire szükségem van, és megkapod, ami neked kell; ez az értelme minden efféle ajánlatnak és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat. Ebédünket nem a mézszáros, a sörfőző vagy a pék jóakaratótól várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sosem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.”¹⁰

E ponton „bevezethetőnek” véljük az *érdek kategóriáját*. E kifejezéssel azoknak a társadalmiasult egyéneknek – éppígy termelési egységeknek, csoportoknak – a mindenkori *kölcsönös reflektáltságot, függőségét és igénybevételét* jelöljük, akik között a társadalmi munka megoszlik. E – még bővítendő – megállapításhoz már itt hozzá kell fűznünk: az érdek mindig a szükséglet *után* jár. Mit jelent ez? Azt, hogy az érdek az egyének kölcsönös reflektáltsága, függősége és igénybevétele útján *a szükségleteknek és a társadalmilag megtermelt javaknak s szolgáltatásoknak elváló pólusait hivatott közvetíteni, összekapcsolni.* (Szükségleten itt egyaránt értünk fogyasztói és termelői szükségletet.) Az érdekekben ezért – ne felejtjük el! –

sohasem az emberi fogyasztás tárgyának belső-eszmei képe van jelen, hiszen ebben az esetben egybeesne a szükséglettel, hanem az a *viszonyrendszer, amelynek valamilyen orientálása eljuttat a szükségletkielégítő objektumokhoz, vagy azok közelébe*. Az érdek a szükséglet másokkal való tudatosítása, önmagam reflektáltságának megteremtése, egyben mások befolyásolásának követelménye. Mégpedig társas-mindenoldalú vetületben, azaz általános jellege – egyelőre – csak annyit jelöl, hogy formálisan-alkalilag valamennyien ugyanabba a tevékenységszerkezetbe vagyunk állítva. Az *érdek így viszony-kategória*, amely mások igénybevételét célozza – egy nem feltétlenül tudatos kölcsönösségen belül. *Közvetítés*, mégpedig kétszeresen is az: magamat mások felé kell közvetítenem, hogy ők közvetítsék felém mindazt, amiben szükségét látok. Azt mondhatnánk tehát, hogy az érdek önmagam reflektálttá tevésének, s ezen át a létező szükségletek és a rendelkezésre álló javak valamilyen konjunkciójának – összekapcsolásának – aktusa. Ha így van, be kell látnunk, hogy az érdek általános fogalmi meghatározása, s még inkább szociológiai konkretizációja sosem állhat meg az érdeknek mint a tevékenység „irányának”, mint az emberi „igényeknek” és „követelményeknek” olyan rögzítésénél, amely nem tartalmazza az igényeknek, a követelményeknek a *címzettjét*: azt a közeget, amely a megtermelt javak és szolgáltatások fölött rendelkezve illetékes a szükségletek és a javak összekapcsolásában. De ne fussunk előre.

Próbáljuk néhány példán érzékeltetni a mondottakat. Maradva Smith-nél: érdekem, hogy magamat – ebéd ügyben – a mészáros, a pék, a sörfőző felé valamilyen formában közvetítem. De nem kell külön hangsúlyozni: ez *nem szükségletem*. Szükségletem a lakás, de *nem szükségletem*, hogy kiutalást kérvényező papírokkal kilincseljek a tanácsnál. Az utóbbi ténykedés – önmagam közvetítése, szükségletem tudatosítása másokkal, mások befolyásolása – az érdekem. (A két példa elemzésünk szempontjából vett hasonlósága persze nem felelteti el mély minőségi különbségüket, amit még szóvá teszünk: az egyszerű árucseré transzaktivitása és a javak központosított-elosztásos forgalmazása közti különbséget.) A beszélt nyelv egyébként néha elég jól kifejezi az itt rejlő tartalmi eltéréseket: néhány „dolgot” nem lehet másképp mondani. Így gyakran halljuk: *érdekünk* a gyors, megbízható *ügyintézés*. De ugyan kinek *szükséglete* az ügyintézés? Azt mondjuk: *érdekünk*, hogy *meghallgatásra találjon*, ha jogos sérelmeket, vagy visszásságokat indokoltan tesznek szóvá. Ha egy községből elhelyezik – mondjuk – a járási tanácsot, úgy fogalmazunk, hogy az ott élők érdekein eshet csorba. Éppen, mert nehezebben tudják majd *meghallgatáshoz juttatni* – „az illetékesek tudomására hozni” – *szükségleteiket*. Szükségletünk lehet a fehérjedús hús, az összkomfort, a gépkocsi. *Érdekünk* viszont, hogy az ezt biztosító jövedelmet különböző *önérvényesítő formákban* (bérvitákban, kollektív szerződésekben, munkatörvénykönyvben, nyilvános okoskodás vagy nyilvánosság háta mögötti nyomás, szakszerű ellenvéleményezés vagy egyszerű munkalassítás eszközeivel) elérjük. Mindezt *érdekünk*. Mi hát az érdek – a felvett nézőpontból? Az önmagam – öhajaim – közvetítését biztosító eszközök kiharcolása, ezek alkalmazása és önmagam elfogadtatása, mások befolyásolása céljából. Ha vállalatom termelési szükségletei csak központi forrásból elégíthetők ki, érdekem, hogy informálódjak a központi-tárcaszintű elképzelésekről, arról, hogy a pénzt mire szánják. *Érdekem*, hogy bekerüljek minél magasabb szintű bizottságokba – vagy ott legyenek „saját embereim” –, abból a célból (érdekből) hogy befolyásolhassak másokat az összegek nagyságára, a finanszírozás módjára, a visszatérítés kikötéseire nézve.

E szerény példák érzékeltetik talán az elemzést érdemlő közhelyet: számos

olyan terméket óhajtunk, amelyet nem magunk állítunk elő és rengeteg olyan ügyünk van, amit nem saját magunk intézünk, hanem mások. Rengeteg úgy *ki van vonva* termelői és fogyasztói illetékességünkől, döntési szuverenitásunkból, és *másokra van bízva*. Szakadatlanul másokra vagyunk utalva, még pontosabban: *mások befolyásolására vagyunk kényszerítve*, ha azt akarjuk, hogy fogyasztásunk különféle objektumaihoz hozzáférjünk. E ponton talán sikerül a fentebbi – Lukács Györgytől vett idézeteket felhasználó – okfejtéseket leszállítani filozófiai magaslattukról, s könnyen belátható lesz, mit értünk azon: *szükségleteink kielégítését célzó tevékenységünk szakadatlanul megtűzdelte bizonyos másodlagos tételezésekkel*, mivel egy eleve célkitűzésekre törő, teleologikus közegben mozog s annak valamilyen „átprofilozására” tör. Ezért bizonyul kevésnek az a megközelítés, amely az érdeket úgy mutatja be, mint a cselekvési alternatívák elé állított egyén alternatíva-választó mozgását. Megfelelkezik ugyanis a jelenség egy nélkülözhetetlen, további nézőszögéről: az egyén vagy csoportja nem egyszerűen alternatívák „elé” van állítva, hanem az egyén és csoportja állandóan arra kényszerül, hogy más egyének alternatív közegcít *alternatíva-mentessé* tegye, tehát azok teleologikus tételezését *egyértékűvé* – azaz érte-valóvá – változtassa. Az érdek ennyiben az egyén vagy csoport reflektálttá tevésének, ezzel a szükségletek és javak társadalmi összekapcsolásának olyan aktusa, *amely a javak fölött rendelkező alternatív teleológiák többértékűségének hatálytalanítására törekszik*.

Hogy ne pusztán dicsérjük a közkeletű megfogalmazásokat, említsünk meg egy gyakran hallott kitétel. Így hangzik: „a probléma az, hogy hogyan közvetítsük az érdekeket a döntésekhez”. Amikor pedig számba vesszük a közvetítésre kerülő „érdekeket”, többnyire olyasmit sorolnak fel, mint a lakás, bölcsőde-óvoda, közművesítés, egészségügyi ellátás, humanizált munkaklíma, közművelődési célok stb. Ezek azonban – legalábbis az általunk képviselni kívánt nézőpont szerint – szükségletek. A fenti megfogalmazásban ezzel – minden jószándék ellenére – valami elsikkad: az, hogy intézményeket és döntési fórumokat kell teremteni – és ez az érdek –, amelyek szükségletek közvetítésére, teljesíthetőségük összemérésére és a meghozott döntések elfogadtatására (legitimációjára) alkalmasak. Más szóval *nem az érdekeket kell közvetíteni, hanem a szükségleteket*. S hogy ezt meg lehessen tenni – hogy legyen mi által a szükségleteket közvetíteni, méltányoltságukat elérni, de legalábbis megkísérelni –, ez az érdek. Az érdek eképpen nézve: a közvetítés szükséglete.

Egyúttal utalnunk kell arra, hogy mások céltételezéseinek befolyásolása, az érdekeknek mások célkitűzéseit alternatíva-mentessé tevő működtetése *viszonossági alapon történik*, valamilyen reciprocitáson belül mozog. Világos mármost, hogy a magasan fejlett komplex társadalmi szisztémákban ez a társadalmi munkamegosztás diktálta viszyonosság nem marad meg a pék-mészáros, mészáros-csizmadia, csizmadia-pék típusú, jól áttekinthető egyszerű árucseré-körön belül. Ám a társadalmi munkamegosztás differenciált és áttételes rendszere, a termelésbe beépülő rendelkezési illetékesség hierarchikus megosztottsága, avagy a javak központi újraelosztáson keresztül történő forgalmazása sem mond ellent annak a ténynek, hogy az egyénektől – csoportjaiktól – társadalmi reflektáltságuk megteremtése fejében bizonyos ellenszolgáltatásokat: társadalmi teljesítményeket követelnek. Ebből pedig az is következik, hogy az intézményes méltányoltság elmaradása esetében a teljesítmény elmulasztása – sőt már az elmulasztás lehetőségének elvi felvillanása – olyan *érdek-érvényesítő* lépés, amely esetenként drasztikus formában hívhatja fel a figyelmet a ki nem elégitett szükségletekre. Ha tehát az érdek a méltányoltság

óhaja, akkor ez azt is jelenti, hogy mindig *valamilyen típusú* diszpozíciós illetékeségtől való méltányoltságot kíván. Az illetékeség – melynek típusait az empirikus vizsgálatok tárják fel – lehet termelési, lehet igazgatási, lehet politikai (s lehet olyan, amely maga is illetékeségeket határoz meg és oszt ki). Vagy maga is javakat állít elő, vagy a javak ekvivalenseivel gazdálkodik, vagy a javak társadalmi forgalmazása felett dönt. Rá vagyok szorulva, magamat meggyőzően közvetítenem kell feléje, hogy ő közvetítse felém azt, amire rászorulok. E közvetítésben – vagy önérvényesítésben – jogosultságokra építke, jogosítványokra hivatkozom. Ami tehát a probléma „innesső” oldala: mikor érvényesül az érdek, mikor talál viszonzásra az az óhajom, hogy a javakat-szolgáltatásokat s ekvivalenseiket számomra „kiutalják”. Mikor hát? Ha sikerül meggyőzően demonstrálnom munkám, teljesítményem fontosságát és nélkülözhetetlenségét. Ha – bármilyen szempontból – kulcsfontosságú helyzetben vagyok. Ha nem-méltányoltságom népgazdasági, ágazati-területi, vagy éppen vállalati-üzemi egyensúlyzavarokhoz vezet. Aztán: ha például elmondhatom, hogy van hat gyermekem – és megkapom a lakást. A gondok ott kezdődnek, ha nem vagyok kulcsfontosságú, ha nincs monopolhelyzetem, sem valamilyen „értékes” mivoltom, s nem is tudom elhithetni, hogy e feltételekkel rendelkezem. Ha nincs olyan teljesítményem, amelynek visszatartása-elmulasztása az adott vonatkozási rendszer vetületében strukturális kockázatokra vezetne.

Összegezve az eddigieket: a magasan fejlett munkamegosztásos rendszerekben az ember, a társadalmi csoport más embereket és más társadalmi csoportokat befolyásolva, azokat „dolgoztatva” jut el saját szükségletei, saját cél-anticipációi megvalósításához. *Az érdek nem más, mint a létező szükségletek reflektáltságának, a rendelkezésre álló javakkal történő valamilyen kombinációjuknak és a reflektáltság viszonyosságának megteremtése.* A méltányoltság *ellenszolgáltatásaként* nyújtott társadalmi teljesítménynek a társadalmi fontossága, megbecsültsége és konfliktus-előíró képessége pedig szükségképpen visszahat a méltányoltságra magára, és annak különféle típusait alakítja ki. Mindenesetre a befolyás, az önérvényesítés eszközei közötti választás-válogatás sem feledteti azt a körülményt, hogy az egyének (csoportjának) arra kell törekednie, hogy más, rendelkezési illetékeséggel felruházott egyének (csoportok) alternatív célkitűzéseit alternatíva-mentessé tegye, azok preferenciáit számára kedvezővé változtassa. Az érdek ezért – elméletileg – az illetékeségektől való méltányoltságra törekvés, amikor a cél a javaknak (ekvivalenseiknek) és szükségleteknek áhított mérvű összekapcsolása, az eszköz a javak (ekvivalensek) felett rendelkező alternatív célkitűzések alternatívitásának valamilyen hatálytalanítása, és az eredmény más típusú – „kedvező” – klónyban részesítési rendszerek vagy arányok létrehozása.

5. A SZOCIÁLIS MÉLTÁNYOLTSÁG INTÉZMÉNYES BIZTOSÍTÁSA: AZ ÉRDEK KÜLÖNÖSSÉGE. AZ EGYÉN ÉS AZ ÉRDEKELTSÉG

Az anyagi javak kölcsönös mozgását, a javak, illetve szolgáltatások és szükségletek megfeleltetését intézményrendszerek végzik. Ami „csak” azt jelenti, hogy a mindenoldalú reflektáltság, a termelői kölcsönösség – még szélesebben: a társadalmi összműködés – megteremtése *túlmegy* az egyes ember lehetőségein. A mondottak ugyanis azt is jelentik, hogy az általános érdek realizációjának síkja – azaz a társadalmilag elkülönülő tevékenységek cseréje, azaz a megtermelt javak és a szükségletek közvetítése és megfeleltetése – messzemenően meghaladja az

egyéni létezés lehetőségét, az egyén illetékeségét. A munkamegosztás adott ágazata alá besorolt, a technikai specializáció megszabta részfeladatokat ellátó egyén – példaként kiragadva – vajmi kevésbé képes átlátni a társadalmi gazdaság újratermelésének egyensúlyi feltételeit, a termelési ágak életrehívásának és átcsoportosításának kényszerűségeit, a termelő és nem termelő beruházásokban megtestesülő szükségletközvetítések optimális arányát, még ha ezek következményei gyakorta elevenébe is vágnak. Így aztán az egyének sajátos szükségleteinek társadalmi reflektáltságát – azaz a célok mások által történő, valamilyen viszonyossági alapon működő tudatosítását és elfogadását – nem „az” egyének, hanem állandósított érintkezési formák, szabályozott együttműködési módok biztosítják. Az érdek a méltányoltság óhaja, ám a méltánylás feltételrendszere túlmutat az egyénen.

Mit jelent az a körülmény, hogy a mindenoldalú méltányoltság kényszere intézményes feltételekhez kapcsolódik? Azt, hogy az intézményes feltételek – akár osztályszempontú preferenciák alapján, akár például a javak újratermelt szükségessége folytán előálló döntési dilemmák jóvoltából¹¹ – a mindenoldalú óhajok *korlátozott-részleges* figyelembevételével s maguknak éppen ezáltal *különös*séget adva lesznek az általános érdek leteleményeseivé. A különös érdek az általános érdek kivitelezőjeként a mindenoldalú közvetítés általánosságának, azaz *mindenoldalúságának áttörése*, ennek – amint még elemeznünk kell – véletlenszerű, esetleges, vagy éppen ellenkezőleg, tudatos-szándékolt *megszakítása*, felfüggesztése. A különös érdekekben – az intézményes közvetítések elkülönülésében – nemcsak az lesz nyilvánvalóvá, hogy a társadalom egyes-rész érdekek rendkívüli sokaságára és heterogenitására bomlik, hanem, hogy *minden érdek nyomában s egyúttal nem érvényesíthető*. A különös érdek pedig éppen a közvetítések, azaz az önméltánylási óhajok mindenoldalúságának befagyasztásával előírja a szükségletek és javak összekapcsolódásának bizonyos módozatait. Túl ezen, megteremti és ha kell, jogi eszközökkel betartatja a javak és szolgáltatások *nem mindenoldalú* forgalmazására épülő kölcsönös magatartás-elvárások lehetséges konkrét módozatait. Ami azt jelenti, hogy visszatérően *nem legitimálódhatnak* a szükségletek és javak összekapcsolásának, az ezt kihordó érdek-fórumoknak s az ettől kiteremt reciprok magatartás-elvárásoknak és befolyási lehetőségeknek bizonyos típusai. A különös érdek – mint hatalom¹² – megvalósítja a rendelkezésre álló anyagi és erkölcsi javak sajátos preferencia-rendszeren keresztül történő újraelosztását, magyarul a szükségleteket és a javakat egy előnyben részesítési szisztémán keresztül kapcsolja össze. Ily módon az egyének és csoportjaik társadalmi teljesítménye és ezen (is) alapuló méltányoltsági óhaja szakadatlanul rangsorolódik a társadalmi egész zökkenőmentes reprodukciója szempontjából megfogalmazott fontossági kritériumok alapján. Ami azt is jelenti, hogy a különös érdek megújulóan szemben találja magát olyan társadalmi területekkel és élethelyzetekkel, amelyek nem ismerik el saját „besorolásukat”, elvitatják az adott (pl. gazdasági-jogi) normákban megtestesülő magatartás-elvárások reciprocitását, hatálytalanítani vagy megkerülni kívánják az adott normákban és értékekben megtestesülő orientatív és kommunikatív-szabályozó közvetítések konkrét rendszereit.

Kiemelnénk: a különös érdek jelenségkörét az egyénektől „függetlennedő” társadalmi együttműködés síkján tartjuk értelmezhetőnek. E sík, amely végső soron a szükségletek s a kielégítésüket célzó javak és szolgáltatások közvetlen összefüggésének és megfeleltetésének *hiányából* adódik, egyben a *társadalmi integráció* szükségességét tartalmazza. Kevésbé elméleti kérdés, hogy a valóságnak azt a síkját, amelyen a társadalmi összműködés sajátos preferencia-rendszerekben meg-

testesülő kényszerűségei megfogalmazódnak, milyen mértékben lehet beépíteni az *egyéni* élettevékenység színterébe. E kérdéskör nem kevészer adott terepet a valószínűségi lehetőségek túlbecsülésére. Ismételjük meg: az egyénnek önmagát mások szükségletrendszerei felé – azok valamilyen kielégítőjeként – közvetítenie, transzformálnia kell. Szembetűnő azonban az is, hogy ez a közvetítés sosem egyéni produktum. Ellenkezőleg, *interszubjektív*, az egyénektől elváló társadalmi közvetítő-rendszerek léteznek, amelyek valamilyen érintkezési forma, valamilyen szociális integráció megteremtésével eszközként iktatják be az egyéneket mások szükségletei és az e szükségleteket kielégítő javak közé, s ezúton teszik lehetségessé a saját szükségletek kielégítését. Csöppet sem mindegy, hogy ez a folyamat az egyének tudatos hozzájárulásával vagy anélkül játszódik le. Mégis empirikus vizsgálatok sorát lehet említeni annak illusztrálására, hogy az egyes ember saját céljainak vagy szándékainak intézményes tranzakcióját *szubjektíve nem képes követni, megélni*. Csak utalunk rá, hogy már e pusztán tény parancsoló kényszerűséggé teszi az elkülönült társadalmpolitikai döntések (preferencia-rendszerek) széles körű legitimitációját – jóváhagyását –, lehetőleg minél kevésbé szimbolikus, minél kevésbé leegyszerűsítő formában. E problémakör megköveteli egy új értelmezési nézőszög, az *érdekeltség* felvételét.

Emlékeztetnünk kell ugyanis arra, hogy a most említett jelenségkör magában rejt egy másik oldalt is. Nemcsak arról van szó, hogy az intézmények interszubjektív – tehát az egyéntől elváló – módon a társadalmasult egyének céljainak kivitelezői. Legalább ennyire igaz és fontos a megfordítás is: amikor az egyének csak a „magukét”, csak saját szükségleteik kielégítését keresik, egyúttal valami többet, valami rajtuk túlmutatót, valami *társadalmi* is megvalósítanak. Egyéninek és társadalmiának nem kell minden körülmények között egybeesniük, ám egybeesnek, ha az egyén a maga céljában benne tudja, ha abba bevonhatja a társadalmi, mert annak legalább egy vonatkozásában személyesen is érdekelt. Nos, jól tudott, hogy ennek az összefüggésnek a felismerése sem mai keletű. Hegel – bár az „érdek” kifejezést használta – véleményünk szerint igen pontosan leírta az *érdekeltség* jelenségét. Történetfilozófiájában, miközben a világtörténelem hajtóerői után kutat, ezt írja: „Hogy valamit ténylegességre és létrehozzak, kell, hogy fontos legyen számunkra nézve; benne kell lennem, ki akarok elégnülni véghezvitele által – kell, hogy érdekem legyen. »Érdek« (Interesse) annyi, mint benne, mellette lenni; a célnak, amelyért tevékenykedem, valamiképpen az én célomnak is kell lennie; egyúttal a magam célját ki kell benne elégítenem, noha a célnak, amelyért tevékenykedem, még sok más oldala van, amelyeknek szempontjából nincs közöm hozzá.”¹³ Az ember joga, szabadságának mozzanata – olvassuk tovább –, hogy kielégültnek találja magát tevékenységében, munkájában. „Ha azt akarjuk, hogy az emberek érdeklődjenek valami iránt, akkor kell hogy vele kapcsolatban tevékenyek lehessenek, azaz egy érdeklődéssel kapcsolatban a saját érdeküket követelik, maguk is benne akarnak lenni, és saját önérzetüket akarják benne megtalálni.”

Így folytatja: „itt egy félreértést kell elkerülni: korholják az egyént, rossz értelemben joggal mondják róla, hogy érdekelt . . ., azaz, hogy csak a maga előnyét keresi.” „Vagyis azt a magánelőnyt elszigetelve, csak a *maga* dolgát, anélkül, hogy érdeke volna az általános cél iránt, amely alkalmat ad neki a maga előnyének keresésére, s teszi ezt részben a közérdek ellen, ezt megrövidítve, megkárosítva, feláldozva. De aki cselekszik egy ügyért, az nemcsak érdekelt általában, hanem érdekelt *benne* – a nyelv helyesen fejezi ki ezt a különbséget. Nem történik tehát semmi, nem visznek véghez semmit anélkül, hogy az egyének, akik ebben tevéke-

nyek, magukat is ki ne elégitenék . . .”¹⁴ Több, az egyéni érdekelttség és a társadalmi célok összefüggését illetően megkerülhetetlen fontosságú belátás bukkan fel itt, amelyeket a megfogalmazás helyenkénti bonyolultsága sem takarhat el. Így: semmit nem ér és kivitelezhetetlen az az általános cél, amelyben az egyén nem találja meg a „magáét”, a saját kielégülését. Aztán: ne vessük az egyének szemére, ha az általános célokat követve, benne a sajátjukat, a saját kielégülésüket is megtalálják. Végül: kívánatos, sőt megkövetelhető, hogy az egyének érzéke legyen „az általános cél iránt”, kiváltképpen, ha az „alkalmat ad neki a maga előnyének keresésére”. Ez azonban nem érhető el olyan egyénekkal, akik pusztán „általában” érdekeltek és nem érdekeltek „benne”. A megkülönböztetés félre nem érthetően arra utal, hogy a társadalmi célok megfogalmazásánál mindenképpen tekintettel kell lenni a célok és az egyéni élethelyzetek interferenciájának lehetőségeire. Arra a horizontra, *ameddig* az egyéni élethelyzetekből el lehet látni, *ameddig* maguk az egyének képesek tapasztalni és ellenőrizni az egyéni élettevékenység érvényességét és hatékonyságát. A célok persze sosem rekedhetnek meg az egyéni élethelyzetek „hordtávolságán” belül, ám teljes mértékben – minden vonatkozásukban – azon kívülre sem kerülhetnek. Hogy hol van az a határ, ameddig az *egyéni* „rákapcsolható” a *társas* vérkeringésére – és megfordítva –, ennek kutatása itt nem feladatunk, csak létezésére szeretnénk különös nyomatékkal felhívni a figyelmet. Enélkül nem lehet szoros, lehetőség szerint közvetlen összefüggést teremteni a célok, eredményességük és a kivitelező egyének konkrét munkája között, azaz nem lehet valamiben érdekeltté tenni az egyéneket. Ahogy nagyon valószínű az is, hogy kevésbé társadalmi diszkriminációt, mint inkább elmélyült tanulmányozást érdemel minden olyan termelési alakzat, amelyekben sikerült az egyéni szükségletek kielégítését közvetlen összefüggésbe hozni az alakzat egészének működésével. Ahol tehát az „egész” működésének hatékonysága nyilvánvalóan, tapasztalhatóan *következmenye* a részt vevő egyének működésének.

Egy – utalásszerűen már jelzett – nézőpont nyomatékos kiemelésével foglaljuk össze a mondottakat. Azt a vélekedést képviseltük, hogy az érdek a saját szükségletek ismertté és reflektálttá tétele – *sajátan mindenkinek a sajátját érve* –, egyúttal mások befolyásolása és igénybevétele e szükségletek mint célok kivitelezésére, vagy a szükséglet-ekvivalensek áhított forgalmazására (tegyék *ők* a nekem kedvezőt). Ám nyomban hozzáfűztük ehhez, hogy e folyamatnak „ára” van: magamat mások szükséglet-kielégítő objektumává kell transzformálnom, „mások számára” kell dolgoznom. Jeleztük, hogy ez a körülmény már nem tartozik az egyén illetékességébe, továbbá, hogy mindenkor létezik valamilyen fontossági rangsora az egyének által nyújtott társadalmi teljesítményeknek, azoknak, amelyek őket mások szükséglet-kielégítőiként szavatolják. Ebből következik – mondtuk –, hogy a reflektáltság és viszonyosság megteremtésének is típusai és arányai vannak. Azaz az általános érdek – különössé válva – a társadalmilag létező szükségletek reflektáltságát úgy valósítja meg, hogy legálisként megnyitja a célszerű befolyásolás¹⁵ meghatározott, véges számú formáit-csatornáit, ily módon rögzül különféle intézmény-típusokban. Az intézmény pedig több értelemben is *elválík* az egyéni célkitűzésektől. Elválík, mert nem az egyén vagy csoportja tetszésétől függ, hogy mire sikerül rávenni a többi egyént – termelőt, integrációikat – az eszközök használata, céljaik megválasztása és saját szükségleteik kielégítése tekintetében. Nem az egyénektől függ továbbá, hogy milyen formában iktatják be magukat mások szükségletei és szükséglet-kielégítő objektumai közé. *Nem tőlük függ, hogy adott társadalmi teljesítményük* – amellyel mások szükségleteihez hozzájárulhatnak – fon-

tosnak, megkívántnak vagy kevésbé fontosnak számít. Az egyént közvetítik – mások felé, s ennek „tükreben” saját maga felé. Az intézmény – a közvetítő-rendszer – meghatározza a társadalmi tevékenységek cseréjében elfoglalt helyet, a termelési eszközökhöz és a megtermelt javakhoz, pontosabban: a szükségletek és a megtermelt javak s szolgáltatások összekapcsolásának konkrét módozataihoz fűződő viszonyt. Így a mások befolyásolását célzó egyéni teleológia – amivel fejtegetéseinket kezdtük – elvileg kétségbevonhatatlanul létezik ugyan, valójában azonban – emlékezzünk Lukács korábban kiemelt, a gazdaságra vonatkozó megállapítására – a befolyásolás lehetőségeinek körét intézményes feltételek determinálják és beszűkítik.

De ez a körülmény is – úgy tűnik – csak megerősíti azt a véleményünket, hogy az egyéni érdek jelensége sosem valamilyen az egyes ember létezésén belül maradó tényszerűsége utal, hanem *sui generis* magába foglal az egyéni létezésen *túlnyúló, azt valamilyen közvetítéses formára hozó s egyben korlátozó feltételeket tartalmazó viszonylatokat, fórumokat.* Marxista szemszögből elfogadhatatlan ezért, hogy az egyéni érdeket *csak* az egyén produktumának tekintsük. Hogy ne lássuk be: az egyéni érdek intézményrendszerektől, társadalmi viszonylatrendszerektől tételezett, ahogy az egyén maga sem más, mint a társadalmi és történeti viszonyok determinált metszéspontja. Társadalomelméleti felvetésben ezért az egyéni érdek sorrendiségének – másodlagosságának, sokadlagosságának – a kérdése nem kérdés, hanem lapos evidencia. Hiszen az egyént – érdekérvényesítési és közvetítési lehetőségeivel egyetemben – *csak vezetni lehet* a valóságból és szabályozottságából. S ha a vezetésre – más szóval a közvetítésekre – fordítjuk figyelmünket, arra is fény derül, hogy az egyéni érdek szembeállítás a társadalmi érdekekkel mint kérdésfeltevés: rossz, mint szembeállítás: skolasztikus, mivel a polarizáció és a szembeállítás alapján a kérdésben rejlő problémát nem lehet megoldani. Éppen azt kell megmagyarázni, *hogyan jött létre* – például napjainkban – az egyéni érdek állítólagos függetlenségének, elválasztottságának, a társadalmi és az egyéni érdek dualizmusának *társadalmi látszata*, az a helyzet, amelyben a tapasztalható közvetlenséget (önérvényesítő óhajok) *gyakorta* az egyének által kevésbé tapasztalható általánossal (globális preferenciák) mérjük össze, s bemutatjuk, hogy kölcsönösen „egymás hiányában” szenvednek. Ámde az egyéni érdek össztársadalmi-globális „érdektelenségét” társadalomelméletileg hasztalan próbálkozás az *egyén felől* megérteni, ha „tartalma” amúgy sem lehet más, mint amit a társadalom objektív struktúrája a maga közvetítő formáiban a számára kiutal. Marxista nézőpontból legalábbis furcsa abba a pozícióba helyezkedni, hogy *az egyéni mülna*, milyen érdekeket tud bevonni élettevékenysége színtereibe. Éppen fordítva: intézmények vannak, amelyeknek *feladata*, hogy megkülönböztessék és differenciálják a társadalmi érdekeket *az egyéni élethelyzetekbe való bevonhatóságuk fokát és társadalmi jóvábagyottságukat* illetően. Hogy kijelöljék azokat a globális-intézményes kívánalmakat, amelyek irányába az egyéni élethelyzetekből affinitás mutatható. Ha nem ez a helyzet, fel kell tenni a kérdést: vagy intézményeink működnek diszfunkcionálisan, vagy a tények és az elmélet ellentmondásba került egymással. Arról nem is beszélve, hogy az egyéni érdek és a társadalmi érdekek szembeállítás a és rangsorolása mögött – némi fogalomcsúsztatással – *gyakorta* az egyéni szükségletek és a társadalmi szükségletek faktumai rejtőznek. Azaz a szembeállítás credendő tartalma az az objektív kényszerűség, hogy nagyszámú *egyéni* szükséglet kielégítésével még várni kell, mert bizonyos *termelési* célok még szük-

ségképpen előnyt élveznek. Ami aztán úgy fogalmazódik meg, mint az egyéni érdek háttérbe szorításának egyénileg interiorizálendő morális parancsa.

Visszatérve a fentebbiekhez, úgy véljük tehát, hogy ott, ahol az egyéni létezésnek nincs *interakcionális közvetítettsége*, ott egyszerűen nincs értelme az érdek kifejezés használatának. Robinsonnak semmiféle érdeke nem volt – Péntek megérkezéséig. Az érdek ott értelmes absztrakció, ahol más emberek befolyásolása útján jutunk el a szükséglet-kielégítő objektivációkhoz, s végső soron saját magunkhoz. Ezért mondtuk, hogy az érdek a közvetítés, vagy legalább ennek lehetősége. Megemlítenénk, hogy a kategória használatát a társadalmi munkamegosztás csere típusú közvetítettsége *mellett* a legújabbkori társadalomszerkezet azon definitív sajátosságához kötjük, amelyet – marxi kategóriákkal szólva – a „polgári társadalom” és a „politikai állam” elválása és áthidalásuk társadalmi szükséglete (és igyekezete) ír le a leghívebben.¹⁶ Egyfelől tehát az elkülönült áruteremelői magánérdek cseréérték típusú közvetítéséről van szó, amely idővel – elégtelenségei jóvoltából – tudatos kontroll alá vont, nem gazdasági jellegű struktúraelemek bekapcsolásával nyerte el saját – nem hatálytalanítását, de – tehermentesítését. E folyamat más oldalról mint az elszigetelt magánemberi létezés politikává, politikai közvetítésekké és közösség-típusokká transzformálódása áll elénk.

JEGYZETEK

¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Magvető Könyvkiadó 1976. 23–26. old.

² Id. mű, 71–72. old.

³ L. Sz. Vigotszkij: A magasabb pszichikus funkciók fejlődése. Gondolat Könyvkiadó 1971. 119. old.

⁴ Gondolatmenetünk kiindulópontjának ezzel egy történetileg kialakult sík absztrakcióját választjuk. Azt a síkot, amelyet a társadalmi tevékenységnek mint specifikus hasznavehetőségeknek a cseréje, valamint az anyagi javak mozgásának valamilyen intézményesültsége jellemez. Az érdek jelenség elemzéséhez a csere *gazdasági aspektusát* kívánjuk felidézni. Ehhez két megjegyzés kívánkozik. 1. Legalább utalásszerű említést érdemel az a körülmény, hogy történetileg rendkívül kiterjedt korszakot ölel át az a csere, amely *társadalmi aspektusának* nevezhető, mivel nem járt gazdasági következményekkel. Pontosabban, ha ezzel járt is, ez a szempont – a haszonelvőség, avagy a specifikus hasznavehetőségek megkívánásából eredő forgalmazás – szekunder jelentőségű volt. A társadalmi aspektusú csere a primitív közösségek belső integrációját, például a viszály megelőző elhárítását kívánta szolgálni. Rendeltetése mások jóindulatának előmozdítása volt. ezért a bizalomkeltő szívességek több oldalú közvetítését jelentette, amely nem, nem feltétlenül vagy nem feltétlenül „egyenértéken” igényelt viszonzást. Ld. a reciprocitás „általánosított”, „kiegyensúlyozott” és „negatív” típusait elsősorban Service és Sahlins tanulmányaiban. E. A. Service–M. D. Sahlins–E. R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth Könyvkiadó 1973. Ld. továbbá Polányi elemzését a „dokpwe” jelenségről, mint a nem piaci típusú reciprocitás kölcsönösen kötelező segítség- és szolgáltatás-szervező intézményéről. Polányi K.: Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 115–126. old. 2. Félreértések lehetőségét elkerülendő, le kívánjuk szögezni, hogy az érdek jelensége semmiképpen sem a most jelzett és még elemzésre kerülő sík *kizárólagos és kiváltságos* szülőtte. Nyilvánvaló, hogy azzal, hogy a problémát erre a síkra szögezzük, nyitva marad az ide vezető keletkezéstörténeti út problémája, illetőleg az érdek megelőző és egyéb manifesztációinak kérdésköre. Az általunk kiemelt sík *problémaértéke* az elemzésből kell hogy kiderüljön.

⁵ Lukács György: Id. mű, 56. old.

⁶ Id. mű, 64. old.

⁷ Id. mű, 92. old. (kiemelés tőlem – P. Zs.)

⁸ Ezt emeli ki Almási Miklós: „Ha *egyedül* csónakázom, akkor útirányomat s azt a szigetet, ahol majd kikötök, *célként* jelölöm meg, s nem beszélek arról, hogy »érdekemben« áll azt a végállomást elérni. Ha azonban többen ülünk a csónakban, s esetleg a többiek mindegyike más irány-

ba tartana, akkor már az az érdek vezet, hogy a *többiekét rávegyem* saját útirányom elfogadására. Vagyis: a közvetlen tárgyra irányultság helyett (egyszerű teleológia) itt az eszközök már egy társadalmi viszony áttételében jelentkeznek, *előbb csak a többiek meggyőzése lehet a célom*, mert csak ennek elérése révén juthatok el tárgyi céljaimhoz. Így tehát *két teleologikus láncolat fonódik egybe*: a tárgyi eszközök csak egy társadalmilag adott okozati sor révén ragadhatók meg." *Almásy M.*: A látszat valósága. Magvető Könyvkiadó 1971. 182. old. Rózsahegy Edit a „teleologikus jelleg kettéhasadásának” nevezi annak a folyamatnak az alapját, amelyben a munka társadalmisodása a gazdasági szféra és a politika kettéválásaként játszódik le. *Rózsahegy Edit*: Cél és tevékenység. Kossuth Könyvkiadó 1973. 129. old.

⁹ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth Könyvkiadó 1972. MEM 46. köt. I. 151. old.

¹⁰ *A. Smith*: A nemzetek gazdasága. Akadémiai Kiadó 1959. 64. old. Smith-nél a munkamegosztás szülőökaként a „cserélőhajlam” jelenik meg. Nem ezért az észrevételért fordultunk hozzá.

¹¹ A kettő nyilván nem zárja ki egymást, másfelől kézenfekvő az osztályszempontú preferenciák alapvetően eltérő jelentése tőkés és szocialista relációban. A „tőkés preferenciák” mibenlétével a dolgozat itt nem foglalkozik. A szocializmusban a szükségletek preferatív figyelembevételére vonatkozóan ld. *Ferge Zs.*: Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraosztás típusai. *Közgazdasági Szemle*, 1975/6.; *Hoós J.*: A szocializmus elosztási és érdekeltégi viszonyairól. *Társadalmi Szemle*, 1975/8–9.

¹² Ld. erre *Gombár Cs.*: Kísérlet egy hatalomelmélet felvázolására. 1970. Társadalomtudományi Intézet Dok.

¹³ *G. W. F. Hegel*: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó 1966. 58. old.

¹⁴ Id. mű, 58–59. old.

¹⁵ A célszerű befolyásolás nem zárja ki a befolyásolás – Max Webertől kölcsönözve a kifejezéseket – értékrationális, effektív vagy szimbolikus módozatait.

¹⁶ Ld. erre *Kolosi T.–Papp Zs.*: A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1973/4.; *Papp Zs.*: Érdek és struktúra. Történeti-szociológiai vizsgálódások. 4. fejt. 1974. *Társadalomtudományi Intézet Dok.*; *Schmidt P.*: Szocializmus és államiság. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977/1.

MEGJELENT!

KÉTKÖTETES BIBLIOGRÁFIÁT KÉSZÍTETT
ÉS JELENTETETT MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

*a fejlett szocialista
társadalom építésének
időszerű kérdéseiről*

AZ I—II. KÖTET ÁRA 30,— FT

A KIADVÁNY KAPHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ MEGYEI
ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Technokrácia – technokratizmus a mai tőkés viszonyokban

A korábbi kutatás során a polgári elitelméletek számvetésével kísérletet tettünk egy marxista elitkoncepció hipotézisének kimunkálására. Eszerint a jellegében szakmai – nem tőkés –, gazdasági, politikai vezető réteget a hierarchizálódási folyamat csúcs- és végpontján pseudo-tőkésnént, a tőkésosztállyal sajátosan azonosuló réteggé néztük: „Az elit a valóságos struktúra eleme, nemcsak az elitizmus doktrinális téziseinek: egy olyan *objektíve létező, empirikusan megragadható műszaki-tudományos, igazgatási vezető réteg, amely tőkefunkciókat lát el. A társadalmi folyamat áttételeiben politikai hatalmat képvisel.*”¹

A menedzser – menedzseri-elit – ambivalenciáját a „bérmunkásként tőkés, tőkésnént bérmunkás” (Marx) tételhez vezető elemzésekkel támasztottuk alá. A következtetések során új premisszákat állítottunk fel: a politikusként technikus, technikusként politikus metaforával társadalmi alávetettségének és ugyanakkor visszahatóerejének, politikai jelentőségének paradoxonát jeleztük. Továbbá: előfeltevéssünkben a tőkés-elit uralmi formát a tőkés gazdaság és hatalmi rendszer „túlélésének”, fejlődésének, és „másságának” ellentmondásaira, az „össztőkés fordulatra” alapoztuk. Az elitnek mint vezető rétegnek a lényegéből fakad, hogy a legfejlettebb tőkés viszonyok érlelik meg kiteljesedett formáit.

A polgári ideológiák fogalmi tarkaságában keveredik a tudományos, a gazdasági és az uralkodó (vagy politikai, hatalmi stb.) elit, illetve technokrácia. A technokratikus ideológia újabb hulláma (lásd Daniel Bell) arról árulkodik, hogy maga is felismerte az adott uralmi forma meghaladásának szükségességét, azonban azzal állít csapdát magának – jobbra vulgármaterialista-technicista nézőpontból –, hogy a tudományos-technikai forradalmat adekvátnak tekinti a kapitalista fejlődési iránynyal, amit egyfajta szocializmus-alternatívaként értekel. Egyszersmind feltételezi, hogy a technokrácia megszünteti a tőkést, a tőke uralmát az állami centralizáció, szabályozás s az ezzel összefüggő gazdasági-társadalmi folyamatok irányítása által.

A korábbi kutatás és a polgári ideológia itt felidézett álláspontja kiindulópontként szolgál a hipotézis egyes vonatkozásainak mélyebb feltárásához a jelen cikkben.

I

Módszertanilag kínálkozik *az elit mai kifejtett formájának* – vagy ami ugyanaz: *a technokráciának* – elválasztása előzményétől: mert bár egyazon folyamatnak részei, azonban a század időterében elkülöníthető monopol-, állammonopol-, esetleg

„tudományos-állammonopolkapitalizmus” szakaszai folyamán, a mai (az előzőkhöz képest) legfejlettebb szinten alakulnak ki a minőségi, megkülönböztető jegyek, a tőkekoncentráció s a tudományos-technológiai, szellemi vívmányok kölcsönhatásában.

A már letűnt, korai monopolizálódási szakasz „klasszikus” elitje felölelte a szakmai, a menedzseri s a politikai elit csoportjait egyaránt: bármilyen heterogén is összetétele – különös tekintettel a gazdasági és politikai szféra relatív autonómiájára –, az uralkodó osztállyal alá- és mellérendeltségi viszonyban áll, a tőkés uralom összstruktúráját meghatározó formáin belül, vagyis szervesen a tőkésosztályhoz tartozik. Úgy is mondhatnánk, hogy az ügynöki-lakáji (Marx) jelleg dominál s szinte lineáris az összefüggés a tőkés által képviselt tőkeviszonynal.

Előfeltévéünk szerint az osztóke megbontja az uralmi formának ezt a homogenitását, amennyiben – nagyfokú leegyszerűsítésben – az elit (a technokrácia) fölérendelődik a többi csoportnak, ad absurdum véve a tőkést is beleértve. Tulajdonképpen az elit kialakulásának folyamatában jellegzetes egyesülés megy végbe, megszüntetve a szakmai, a menedzseri, a politikai elit – sőt: a tőkés – strukturális autonómiáját azzal, hogy különállásuk, funkcióik a technokratikus elitben integrálódnak, új, minőségileg más jegyekkel gazdagodva: jelesül a tudományos jellegű irányítás kiemelten hatalmi specifikumaival. Maguk a szakmai, menedzseri, politikai elitcsoportok ténylegesen nem szűntek meg – nem váltak egy csapásra technokratikus elitté –, hanem közép-, köztes- vagy „felső” réteggént veszítenek a tulajdonos osztály uralmához kapcsolódó súlyukból, abból a jellegükből, amellyel egy korábbi szakaszban rendelkeztek. Anélkül, hogy itt mélyebben elemeznénk, meg kell jegyezni, hogy természetesen az osztársadalmi folyamatok fényében felvázolt fenti tendenciák (megszüntetve-megőrzött módon) nemcsak nem zárják ki, hogy a tőkés reprezentánsai felzárkózzanak a technokráciához vagy technokraták lehessenek egyszermind, hanem egyenesen feltételezik ezt. A leegyszerűsített absztrakció a fogalmi tisztázáshoz nélkülözhetetlen: ezért javasoljuk, hogy az ún. klasszikus elitet pre-elitként kezeljük. A társadalmi struktúra egész összefüggérendszerében, nevezetesen a függés-függőség viszonyokban lényeges módosulás következik be, miközben a társadalom lényegi erői a magántulajdon burkában maradnak. Éppen ezért abban a kísérletünkben, hogy felfedjük az elitizmus egyre inkább mindent átható társadalmi, hatalmi tendenciáit – a társadalmi végletes feszültségeket jólrosszul tükröző eszmei ellentmondásokkal elméletileg mérközve –, vissza kell nyúlunk azokhoz az elsősorban gazdasági-irányítási jelenségekhez, melyek a tőkés társadalmi viszonyokon belül először csak általánosságban voltak tapasztalhatók, hogy ehhez mértén láthatóvá tegyük a minőségileg megkülönböztető jegyeket.

*

Közlecebről tekintve, a klasszikus tőkés fejlődés mikrovilágra redukált törvényszerűségein belül – vállalati egységek, azok hatékonysága stb. – a szakmai és vezetési-szervezési feltételek dominálnak. A menedzsernek a tőkés vállalat rentabilitását kellett irányítói-szervezői, pénzügyi-gazdasági tevékenységgel fokoznia: katalizátor szerepet játszik, vagyis felfokozza tevékenységével a profitot, az iparvállalatok közvetlen célkitűzéseinek elérését. A jelenség azonban – anélkül, hogy megszűnnének – hamarosan túlmutatnak önmagukon; a versenyt- és profit-mechanizmusban fellépő ellentmondások folytán, a tőke-munka ellentét kritikus pontján, a válságok – forradalmi veszély, a munkanélküliség stb. – megoldására már a

szakaszváltás kezdetétől belép a monopóliumok világa, az egész struktúrát érintő szabályozás stb.

A mikrovilág profit- és termelékenységi elve természetesen nem szűnt meg a makroszinten, a koncentrálódó nagytőke által összpontosuló társadalmi termelésben, nem két külön világban manifesztálódik, hanem kölcsönhatások vannak. Sajátos átmeneti formáiról szólunk az alábbiakban.

Az amerikai vállalatok világméretre törekszenek; csak a planetáris vállalatok számítanak, a többi csak ennek „technológiai és kereskedelmi bolygójaként” keringhet.²

Nem egyöntetű az értékelése e „konglomerátumoknak”. F. Hetman francia szerző szerint: a synergizmus, azaz a $2 + 2 = 5$ plusz növekedés, a szakmai menedzserek új generációjának köszönhető. Mások azt állapítják meg, hogy a professzionális menedzser van nyeregben, de nem a synergizmus érdekében, hanem a konglomerátum hasznának fokozása céljából. Az új mammutvállalatok, melyek a hatvanas évektől a tudományos termelést vagy a kutatás nagyarányú fejlesztését és alkalmazását helyezik előtérbe, 1967-től szinte robbanásszerű fejlődést értek el s ez nagy strukturális elmozdulást eredményezett. 1985-re a termékek zömét 300 multinacionális vállalat fogja szolgáltatni, ahol nemcsak a bérelt kezekre, hanem a magasan képzett munkaerőre tevődik a hangsúly: „Ez inkább menedzseri, mint technológiai vagy pénzügyi teljesítmény.”³ Továbbá: „A fejlesztés . . . inkább emberi energiák ügye, mint a gazdaság gazdagságáé.”⁴ A menedzsment termelési és társadalmi szerepköréről szóló vizsgálatok eredménye az, hogy a menedzsment alakítója a gazdasági és társadalmi fejlődésnek. Éppen ezt a tételt látják igazolva Japán példáján, ahol sok más feltétel hiányzott, mégis rendkívüli növekedési rátát értek el. „A menedzsment egyre inkább az alaphiedelmek és értékek kifejezését éppúgy hordozza, mint a mérhető eredmények teljesítését.” *Az élet minősége és az életszínvonal – a túlélés – a menedzsment mindenekfölötti feladata.*⁵ Hetmannál nagyobb józanságról téve tanúságot, P. F. Drucker felveti, hogy a gyors növekedés válságveszélyt is rejt magában – lehet, hogy majd dekonglomerációval kell számolni.⁶

A menedzser általánosságán belül fontos az a jellegzetesség, hogy az adott tőkés újratermelést a *szakember teljesíti ki szervező-irányító mivoltával*. Ám ez az „intellektualizálódás” nem feszíti szét az adott struktúrát. Ambivalenciája szerint a menedzsernek egyrészt tulajdonosi funkciója van és potenciális tulajdonos, másrészt ugyanakkor termelő szakember, a termelési hatékonyság emelésének s magának a termelési folyamatnak közvetlen és közvetett tényezője.

Nem állhatunk meg azonban e kettősségnél, mivel fejlődése során a menedzser már hordozza azt, amivé majd akkor lesz, amikor a hatékonysági-katalizátor szerepkör – a mögötte zajló gazdasági-tudományos és társadalmisodási folyamatokkal – eljut a gazdaság- és társadalomirányítás tágabb politikai vetületeihez. A menedzser (illetve az egykori politikai elit, a politika relatív autonómiájának specifikumaival) lényegét tekintve a burzsoázia „organikus értelmiségije” (Gramsci), vagy ahhoz áll közel.

A kapitalizmus egyre nagyobb arányú fejlődése során – századunkban – a tudományt és a szakmiasodást képviselő professzionális elemek térhódításával sajátos társadalmi összefonódások és átstrukturálódások történnek: az osztály- és réteghierarchiák lépcsőfokain a szakmai tényező más és más formában áthatol. Nemcsak tőkeközpontosítás megy végbe, hanem tudományos-technikai társadalmi erőösszpontosítás is, a gazdasági bázis egyre nagyobb és szélesedő érintkezései közepette;

a szakember-munkás, szakember-menedzser, menedzser-tőkés sajátos formáival találkozunk.

A szakirányítás egybefonódása a termelőerőkkel a tőkés gazdasági-társadalmi egységek legalacsonyabb szintjein a leghangsúlyosabb. A vállalaton belül: minél jobbak a technikai, emberi-szakmai feltételek, annál nagyobb súllyal esik latba a szakmai, irányítási-szervezési hatékonyság szempontja, melyet a menedzsment képvisel, kell képviselnie, hiszen ezért alkalmazzák. Egyes nézetek az összefüggésnek ezt az oldalát emelik ki.

A már idézett Hetman szerint Franciaországban csupán amerikai menedzserekre lenne szükség ahhoz, hogy elérjék a gazdasági virágzásnak egyesült államokbeli méreteit. Simai Mihály megállapítja: „Az elektronikus számítógépek alkalmazása, a modern vezetési, irányítási módszerek, a tőketulajdon és az irányító funkció fokozottabb szétválása, és ennek nyomán az igen nagy felkészültségű szakértő vezetők növekvő szerepe a vállalat irányításában... természetesen a tőkekoncentráció sokkal magasabb foka... ugyancsak megkülönbözteti a mai szupermonopóliumokat az elődeiktől.”⁷

A profittermeléssel összefüggő TTF-en belül az irányító rétegek szakmai-szervezői képességének szempontja mégis csupán részjelenség a fejlődés társadalmi totalitásában, ha nem is elhanyagolható része az egésznek.

A szakmai-hatékonysági kritérium társadalmilag-politikailag egyre kevésbé semleges tényező. A gazdasági újratermelés meghatározott – nagytőkés – érdekek szolgálatában áll; következésképpen a menedzsernek nehéz, ellentmondó koordinációt kell véghezvinnie, tekintettel mind a szakmai elemek s a szervezés stb., mind a nagytőke kulshelyzetére. Itt, ebben a folyamatban hagyja el a menedzser mint tipikusan – általános – tőkefunkciókat teljesítő réteg az alkalmazotti-ügynöki szerepkört: a „pre-elit” átvált *össztársadalmi, politikai funkciókra*.

A tőkefunkció elválása a tőkéstől a menedzseri réteg révén nem jelent egyszersmind elszakadást a tőkeviszonytól, viszont a metamorfózis a centralizációs-monopolizálódási folyamaton belül, magában a tőkeviszonyban megy végbe. Így a tőkés funkciói nem azonosak régi önmagukkal, az egyes tőkések szabad, „korlátlan” uralmával. Hogy mivé lesznek, csak az új strukturális specifikumok megkülönböztetése által, a jövő távlataiból visszanezve válik el.

*

Eszmeileg a menedzseri igazgatás ugyan „átstilizálható” egy szakmai vezető réteg – technokstruktúra – mindenféle „ipar utáni fejlődés” racionális társadalom-irányítási szisztémájává, amely a tulajdon trónfosztását viszi végbe. A valóságban azonban, miközben a történelem kerekai előrelendülnek, az irányítás a kormányrudat tartva az egyes tőkés trendek vonalán halad, sőt azokat előrehajtja, de ugyanakkor sorompókat is állít eléjük. A tőkés gazdasági bázis kétségtelenül megszabja a haladási irányt, azonban minthogy ezen belül már régen nem egynemű profitérdek az irányjelzők, következésképpen: a ráarakódott, transzformált érdekek sokasága által a tőkeviszony klasszikus formái sokszoros strukturális közvetítéssel lényeges átalakulást szenvednek. A menedzser „technicitása”, szakmai irányítása kulcsfigura a folyamatban.

A menedzseri, ügynöki-lakáji (Marx) „pre-elit” jellegzetességein belül – a monopolizálódás általános elterjedéséhez vezető átmeneti szakaszban – megjelennek az elitista strukturális jegyek, amelyekről később lesz szó. Az egykori tőkés-me-

nedzseri viszony azonban egy az egyben hordozza anyajegyét, a tőkeviszonyt; a szabadverseny-monopolizálódás, technikai-tudományos fejlődés, munkanélküliség stb. történelmi ellentmondásaihoz inkább igazodik, alkalmazkodik, semmint igazítaná, alakítaná azokat. A tőketulajdon által meghatározott osztály- és strukturális viszonyban, a gazdasági és politikai kölcsönhatások rendszerében nincs lényeges változás; a mobilitás felgyorsult formáiban is társadalmi szempontból több a látványos, mint a minőségi elem.

A múlt és „befezetlen” jövő, illetve jelen között – ha valóságosan nincs is éles cezúra –, van egy láthatatlan, elméletileg megvonható határvonal, s ez a „pre-elit” (az előzmény) és a mai elitizmus vagy technokratizmus között húzódik.

A korábbi vállalati és államigazgatásnak, valamint a politikai irányításnak a jelenlegi technokráciához hasonlatos vagy azzal könnyen azonosítható formajegyei azonban továbbélnék egyes elméletekben. A „történetietlen” jellegtelenség általánosítása az elit kategóriában a termelési mód önigazolását szolgálja az ideológiában; gyakorta a XX. század kései szakaszában is annak tekintik az elitet, ami eredetileg volt: a vállalati irányítást végző fizetett szakembernek.

A menedzser funkciójának technicista értelmezése hordoz ugyan gyakorlati-empirikus valóságtartalmakat, de ez az értelmezés azáltal válik „archaikussá”, túlhaladottá, mivel a „modern” folyamatokban is központba helyezi a menedzsercsoportot – a fel nem morzszolt múltat. Holott a TTF mint vízválasztó csak társadalmi feltételek függvényében és nem a menedzser és/vagy szakember irányító tevékenysége által nyeri el mai formáját. Ugyanis a közvetlen profitszerzés hagyományos, „eszeményi” tőkés-követelményei a tőkekoncentráció és az azt is meghaladó központosítási kényszerűségek miatt visszaszorulnak, miközben előtérbe kerül az intézményesített, állami szabályozás-irányítás: ezen belül a tudományos kutatás-képzés, a tudományos iparok, és az összes – ipari, kulturális és más – tevékenységi formák összehangolása. A magánérdekek nem szűnnek meg, de számos ütközési pont adódik, amely végső soron a technokratikus centralizációban oldódik fel, tudományos koncepciókat kombinálva gyakorlati-politikai „praktikákkal”.

Következésképpen teljesen nyilvánvaló, hogy a TTF és kiemelt szakirányítási-menedzseri teljesítménye nem izolálható a társadalmi-gazdasági feltételektől, melyeknek alapjain sarjad. A fejlődés folyamán bonyolult áttételek és kölcsönhatások sorozatában a menedzseri elit befolyást gyakorol, visszahat az alapokra, s éppen eközben veszti el összemosódását, homogenitását a tőkessel, annak funkciójával.

Ismételjük meg, hogy a menedzser közvetítése *bipoláris*: előrehajtja a tudományos fejlődést, s mint ilyen besorol a termelőerők közé, ugyanakkor egyfajta dualista uralom egyik tényezője. Azonban egyre inkább nem egyszerűen tőkefunkciókat teljesít, hanem *visszabat a termelési viszonyok* mozgásformáira.

A TTF-fel a termelésnek a társadalmassulás felé mutató tendenciái szükségképpen központosítást tételnek, központi szabályozást, tervszerűsítést. E követelményeknek a fejlett tőkés termelési és társadalmi viszonyokhoz való idomítása a nagy erőfeszítések ellenére rendkívül ellentmondásos. Szükségképpen fokozódik gazdaság és állam összefonódása, de ezen belül az állam gazdasági súlypontja azt jelenti, hogy a tudományt, különösképpen szubjektív tényezőit, mint gazdasági – s az ehhez kapcsolódó kulturális, valamint társadalmi-politikai – erőforrást, befogja intézményrendszerébe, „lebéklyozza” (Marx). (Elég ha csak annyit idézünk fel ehelyütt, hogy a tudományos-szakmai képzés, a kultúra terjesztése stb. – számtalan áttételes formájában – egyre inkább a politikai akaratnyilvánulástól függ; a kezdeményező-

alkotóképesség felhasználása, egyáltalán a TTF kibontakoztatása – ellentmondásosan – e politikai behatároltságon belül mehet végbe.)

A *tőkefunkció* szakítópórbája éppen a *technokrácia rendelkezése* az államilag szabályozott piacgazdaság – társadalmi, tudományos, gazdasági – újatermelési feltételei fölött. A politikai elit – menedzseri elit –, más szóval a technokrácia nem választható le előzményéről; befolyása viszont már a társadalomgazdaság struktúrális viszonyainak egészét érinti.

A finánctröszt és agytröszt központosítását egy jellegzetes struktúrális átalakulás kíséri, de ezt a tételt meg is lehet fordítani, mert a technokratikus gazdasági és politikai törekvések alakítják a centralizációt: a menedzser általános szakmai-„helyettesi” (pre-elit) integrációját felváltja a *technokratikus elit jellegzetesen hatalmi vonatkozásokkal megkülönböztetett rétege*, amely a fejlődés – s ezen belül a tudományos fejlesztés – összdinamizmusát képviseli egy korántsem sűrűlődsmentes koordináció keretében. Nevezetesen, közvetítésével megy végbe a partikuláris, a különös (korporatív) és általános tőkés érdekek összehangolása.

II

A menedzsmentet azzal is megkülönböztettük a jelenlegi technokratikus elittől, hogy kidomborítottuk a munkamegosztás fokozódásában domináns szakmai – mel lérendelt – jellegét.⁸

A következőkben az előző fejezetben felvázolt tételezescink bizonyítására teszünk kísérletet, az uralmi-irányítási struktúrában bekövetkezett minőségi módosulások gazdasági hátterének és a társadalmi munkamegosztás egyes vonatkozásainak feltárásával.

A tömegtermelésnek a tudományos technológia alkalmazása folytán bekövetkezett fokozódása, s a monopolizálódás szükségszerű folyamata kielezi mind a tőkebőrmunka viszony, mind a tőkés gazdaság belső fejlődési ellentmondásait. A liberalizmus, a *laissez-faire* ellentétébe fordul, amennyiben a tőkés rendszert gátak nélkül a teljes – minőségi, forradalmi – fordulat veszélye fenyegeti. Egyszermind nagyobb előrelátásra is szükség van, és mindenekelőtt az államot kell „elkötelezett” gazdasági intézményrendszerként működtetni, ami a monopolizálódás feltételei között az immanens létehetőségek *conditio sine qua non*-ja. Kezdetben még nem annyira a nagy kutatási létesítmények és infrastrukturális intézmények működtetéséhez, mint inkább az értékesítési, foglalkoztatási problémákhoz kapcsolódott az állam beavatkozása, azonban az új szükségletek és feladatok megoldása egyre inkább az állam közvetlen és közvetett gazdasági részvételét követelik.

A korporációk, amelyeket a menedzser irányít, kivonnák magukat az állam gyám-sága alól, azonban kénytelenek megalkudni a helyzettel, annak ellenére, hogy finánciálisan érinti őket; egyebek közt azért, mert az állam a maga autonóm működési területén olyan tudományos, kutatási, oktatási és más infrastrukturális intézményeket működtet és fejleszt, amelyek a profitfelhalmozás magánszféráját érintik.

A menedzseri-tőkés szimbiózisra épülő szisztéma általánossá válásával elkezdődik a menedzserek „politizálódása”; egyengetik a köz- és magánvállalkozás összemósódását, az állam és gazdaság összefonódásait, de annak mértékében és formáiban nem halványulhat el, hogy az államnak milyen érdekeket kell szolgálnia, hiszen a tőkés elem a domináns. Kifelé az a szólalom hódít teret, hogy pluralista, demokratikus stb. érdekviszonyok érvényesülnek az állam diktatórikus hatalmával szem-

ben: ezért nyitják ki a kasszákat a választási kampányokhoz – bár a fejestehen szerepe nagyon ellenszenves számukra –, hogy a gazdaság központi szabályozása ellenőrzésük alatt maradjon az érdekcik képviselőtét garantáló pártembereik révén; következésképpen a menedzserek gazdáiktól elhatárolódásra kényszerülnek – önmagukat, s a tőkefunkciót részben tagadják. Nemcsak a profitmaximalizálás, a régi gazdasági autonómia, hanem a monopóliumok versenye is korlátok közé kerül a kormánnyal való együttműködés új formái következtében. Az állami-korporációs interdependencia – kölcsönös függőség – objektív szükségszerűségként nyomja rá bélyegét az egész gazdasági fejlődésre. A nagy korporációk is versengenek az állami megbízások elnyeréséért, a multinacionális vállalatokon belüli elsőbbségért, vagy monopóliumhelyzetért – ez a versenynek mai korlátolt lehetősége. A menedzserek a kormánnyal szoros kapcsolatban alakítják a műszaki-fejlesztési, beruházási, bér- és árpolitikai, szervezési-szakmai irányítótevékenységüket is.

*

Maga a *gazdasági folyamat* a struktúra uralmi szintjén végbemenő változások nélkül is leírható. Való igaz, hogy a folyamat végén előálló eredmény, az állami-politikai centralizáció rövidrezárható egy bizonyos csúcsra elérkezve azzal, hogy néhány (az Egyesült Államokban öt) korporáció tartja kezében az ipari termelésnek több mint a felét, továbbá, hogy a kutatás-fejlesztés (K-F) kisszámú nagyon koncentrált konglomerátumtól függ, ezek viszont az államtól stb. Összefonódásaik mértékéből és – militarista – jellegéből fakad a tudomány-, az iparfejlesztés, s a többi szféra alakulása.

Az állam és a gazdasági monopóliumok közötti tényleges egyesülési folyamatok leglátványosabb, de valójában is egyik legfontosabb területe a kutatás-fejlesztés: állami kutatási iparokat létesítenek korporatív kezdeményezés alapján, a monopóliumok kutatási tevékenysége viszont állami indíttatásból és költségvetési fedezettel folyik. A K-F nem közvetlen termelési hatékonysága és nem szükségképpen profitot eredményező jellege, valamint tetemes beruházási igényessége miatt sem alkalmas magántőkés beruházásra-kezelésre, s így mindenképpen a magán- és állami szektor közötti együttműködés fokozására sarkall. A kormány opciót biztosít a maga számára a megbízások kiadásánál, viszont a legbefolyásosabb korporációk, főként a katonai komplexumon keresztül, előjogokat élveznek a programok meghatározásánál.

Mind a Nixon-, mind az 1975/76-os Ford-költségvetés kutatási-fejlesztési beruházásainak növekedésében katonai célok vannak túlsúlyban; legjelentősebb része az űrprogram, repülőgépipar stb. Némileg emelkedik a polgári célú beruházás – 1966-hoz viszonyítva 124 százalék –, azonban olyan sok az átfedés, a bujtatás az egészségügyi és más polgári célú kutatásoknál, hogy nehezen lehet végére járni a problémának – állapítja meg D. Bell.⁹

A legnagyobb vállalatok kormányrendeletre termelnek, a légiipar már 1961 és 1967 között 70 százaléknál is többet szállított gyártmányaiából a kormánynak, a Lockheed 88 százalékon felül. A kormány viszont ellátja a legnagyobb korporációkat nyersanyaggal és stratégiai anyagokkal. Kilenc legnagyobb korporáció (köztük a Ford, az U. S. Steel részvénytársaság stb.) finanszírozza a Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség (AID – Agency for International Development) útján azt a hadi célú exportot, amelyben a fejlődő országok részesülnek.¹⁰

Az állam politikája, gazdaságpolitikája piacot biztosít a magáncégek számára. „Az állami kutatásfinanszírozási gyakorlat az Egyesült Államokban megváltozott az utóbbi években. A második világháború előtt az ipari K-F programokat nagyrészt maguk a monopóliumok finanszírozták és hajtották végre. A második világháború után az ipar legfeljebb a kutatások egyharmadát finanszírozta (a repülőgépiparban és az űrhajózásban csak 10 százalékát), de még mindig maga hajtotta végre a programok 75 százalékát. Az állami finanszírozású kutatási programok 90 százalékára a Pentagon, a NASA és az Atomenergiabizottság adott megbízatást.”¹¹

A honvédelmi tárca kapta 1960 és 1970 között az összes ún. nyíltszerződés 13–18 százalékát. A Pentagonnak egymagának hatalmasabb anyagi eszközök állnak rendelkezésére tudományos kutatásra, mint az Egyesült Államok tudományos intézményeinek együttvéve.

A világgazdasági viszonyok korlátozottságai, az értékesítéssel kapcsolatos hullámszökések és válságok vagy akár csak ilyen fenyegetés esetén az állam, mint mindenkor, az uralkodó osztály rendelkezésére áll; jelen esetben úgy, hogy a gazdasági mechanizmus új formát szüli, gazdaságpolitikai hatásköre bővül. Hatalma azal is erősödik, hogy a gigászi konglomerátumok tőkeerejük kölcsönzik számára, ugyanakkor mégis az állam gyámkodik fölöttük: azok hatalma, de fölöttük is hatalmaskodik. Vagyis a gazdasági és politikai centralizáció kölcsönhatása és kölcsönös összefüggései közepette az állam tudományos, gazdasági stb. hatáskörével egyetemes politikai ereje hatványozódik.

Az állam a nemzeti jövedelemből mind nagyobb részt fordít kutatásra, oktatásra, infrastruktúrára általában. Igaz, hogy a tudományos kutatótevékenység és nagy beruházásokat igénylő intézményei hol a monopóliumokon belül, hol állami létesítményekben működnek, azonban mindenképpen maguk a monopóliumok a fő haszonélvezők; amennyiben állami szervezetek végzik is, közvetve növelik a profittömeget, a rendszer stabilizálását szolgálják. Végeredményben az állam és a monopóliumok összefonódásai hatalmas tudományos potenciált teremtenek, amelyek a *megfellebbezhetetlen hatalmi szisztéma* tendenciáit erősítik.

Az állam a tudományos-műszaki haladás ösztönzésére különböző eszközöket használhat: finanszírozhat kutatási-fejlesztési programokat, adókedvezményben részesítheti a kutatást végző intézményeket, a szabadalmi jog védelmével segítheti a kutatókat, tudományos központokat rendezhet be, s intézkedhet a kutatási eredmények gyors hasznosításáról.¹²

Teljesen nyilvánvaló, hogy a társadalmi termék növelését a kutatás-fejlesztés csak kerülő úton szolgálja. A társadalmi antagonizmusok fokozódása elkerülhetetlen, mivel primer fontosságú termelékenységi, termelési profil stb. szempontok távolkerülnek a társadalmi céloktól, és a világgazdaság és -politika, jelesül a hadipotenciál függvényében teljesülnek.

A tudomány fennen hirdetett mindenhatósága ütközik a „minden hatóságot” összpontosító intézménnyel, az állammal, s ez az egész társadalmon meghagyja lenyomatát. Az ellentmondást mélyíti az, hogy a tudomány és alkalmazásának legfőbb tényezője, a tudományos-szakmai képzés, valamint a tudományos káderek alkalmazása az osztályuralom függvényében alakul, az oktatási szelekció az állásokba való kiválogatás, majd előreléptetés stb. útján. A hierarchizálódás, illetve a pólus felső szintjén kiválasztódó csoport folyamatosan visszahat ugyanakkor mind a korporatív tőke államilag centralizált működtetésének irányára, mind magára a tudománypolitikára és fejlesztésre, tehát közvetve az egész fejlődési vonalra. Rövi-

den; ezek az összetett kölcsönhatások a tőkés viszonyoknak a magántulajdon rendszerét fenntartó áramkörén belül a strukturális közvetítések nélkül is leírható folyamatok, de minthogy a társadalom nem gépezet, ezek a mozgások nem automatikusan történnek.

*

A gyorsuló folyamatban egymást érik a változások, ezért nem észlelhető empirikusan az elméletileg tetten érhető *strukturális polarizálódás*: régmúlt és közelmúlt jelenségei keverednek; a tőke és a bérmunka feszültségeivel együtt és vele kölcsönhatásban egyidejűleg jelen vannak az osztóke és a minőségi szellemi munka ellentmondásai. Sajátos strukturális közvetítéssel megy végbe a hatalom és a függőség két pólusa felé áramlás, amely együtt halad a tőkekoncentrációval és a vele összefüggő tudományos központositással.

A hierarchikus strukturán belül a menedzser tőkéstől függő, tőkefunkcióra való elhivatottsága fokozatosan *technokratikus* jellegzetességeket ölt magára; a tőkéstől relatíve legkevésbé függő szakmailag-politikailag legautentikusabb (legilletékesebb) vezető réteggé avatja a technokratikus elitet,* nélküle elképzelhetetlen a központositás – szabályozás – öntörvényű mozgásformáinak s az újratermelés relatív bővítésének, magának a fejlődésnek fenntartása.

A technokrácia sakktabláin megtalálhatók a különböző korporációs „sakkfigurák”, melyek az egész tőkés aktivum kamatoztatásához szükségesek, mind konjunkturalisan, mind távlatilag, de legfőképpen olyan „bábuk”, melyek ha de jure nem is, de *de facto* legális-félegális állami státus, állami szubvenciók és különböző gazdasági-politikai privilégiumok haszonélvezői. Ezek a technokrácia rendelkezése alá tartozó osztókeknél belül ugyanakkor döntő, a döntésnél semmiképpen sem elhanyagolható tényezők. Az állam segíti terjeszkedésüket és fordítva: ők segítik az államot, annak ipari, hadi és tudományos beruházásait. A gazdasági és társadalmi erőterek sáncaiban viszont a – szakmai – differenciálódási és a – politikai – strukturális mozgások hol kioltják, hol erősítik egymást, előidézve az integráció és polarizálódás szükségképpen erősödő, de ellentmondásos folyamatát.

A technokratikus jelenség párban halad a gazdasági-politikai uralmi integrációval. A Lobbytól, a közbenjárás, „kijárás” gyakorlatától – egészen a különböző gazdasági, politikai és társadalomtudományi formális és informális bizottságokig és intézményekig – az Establishmentig, számtalan formája van az együttműködésnek, az érdekközvetítésnek egyeztetésének, amely a technokrácia par excellence működési területe. *A technokrácia magába foglalja empirikusan mindazokat a kormány- és gazdasági vezetőket, valamint elsőrendű szakmai – főleg kiemelt társadalomtudományi intézetekben kiképzett – tanácsadókat, akik együttesen testületileg megszemélyesítik gazdaság és állam egyesítését, centralizációját. Olyan strukturális homogenizáció, amely legfelső szinten integrálja a gazdasági és politikai erőket. Elmoossa a határokat a kormány és – az egész gazdaságra nézve legbefolyásosabb – magánszektor tevékenysége között.*

Az Establishment formái is hozzájárulnak ahhoz, hogy az érdekegyeztető-koordinatív tevékenység sajátos személyi összefonódásokkal teljessüljön.

A polgári gondolkodás mindazt, ami a munkamegosztás technikai jellegében a „klasszikus” menedzserizmusban tetőzött – a tömegtermelés, az életszínvonal, a

* Az elit szinonimájaként etimológiailag is megfelelőbbnek látszik a *technokrácia* szóhasználata, mert utal *technikai* (tudományos) jellegű hatalmára (krácia).

TTF stb. terén –, pozitív fejlemények sorozataként értékelte, ez az osztályellentét megszűnésének s a társadalmi egyenlőség trendjének máig hatékony kispolgári értéktételeit hozta magával. Osztályszempontból a menedzsment – az igazgatás ma is fennálló rétege – a múlt kategóriája. Paradox tény, hogy amikor egyre több a menedzser és egyre fontosabb igazgatási réteg is, de a strukturális viszonyok nézőszögéből már nem a dualista uralom egyik tényezője, ami volt, hanem inkább a szakelemhez közelít, alárendeltje a technokráciának. Merő absztrakció a polgári felfogásoknak az a kísérlete, hogy elméletileg megszűntnek nyilvánítják az uralmat, azáltal, hogy a menedzsert az irányítás prototípusaként tüntetik fel. A menedzser kulcsfigura: a kölcsönhatások sokszoros áttételeiben, az új minőségi jegyek abban a történelmi folyamatban, azon az úton tapadnak hozzá, amelyen eljut oda, hogy technokráciaként a vállalati falakon, kereteken túltekinthessen; „szakértelme” országos és általános nemzetközi, vagyis világviszonylatokat is befogjon. A magán- és állami technokrácia „tudományossága”, szakmaisága továbbra is jól-rosszul öszszefér a családi, örökölt nagyvagyonok profitelvével, de a technokrata fel is lép a tőkessel szemben (bár nem a tőke ellenére) s leginkább ott esik egybe mindkettő haszna és célkitűzése (háborús iparok stb.), ahol társadalmilag a legmélyebb szakadékok nyílnak történelmi fejlődésük elé.

Ennek az útnak társadalmi-történelmi anakronizmusát, az ellentmondások feloldhatatlanságát önkleplezően jelzik a társadalmi degenerálódás olyan sűrűsödő jelenségei, mint egyes CIA politikai akciók, a Watergate-ügy, a fokozódó terrorizmus, más gazdasági, valutáris válságjelenségekről nem is szólva.

Valójában a centralizációs folyamatok e relatíve szuverén technokrácia társadalmi közvetítésével – a gazdasági és politikai „kettős hatalomból” – egyre inkább a hatalom hatványozódásának – teljhatalmi – tendenciáit mutatják fel.

III

Felmerül a kérdés, hogy miben, mennyiben más a jelenlegi *technokratikus hatalom*, annak hagyományos – az állam és politikai szféra relatív autonómiájával jellemzett – formáihoz képest? A gazdasági autonómia beszűkülése folytán mennyiben és hogyan változott meg a technokráciának a tőkésekhez mint uralkodó osztályhoz való viszonya? Mennyiben jellegzetesek, újak a menedzseri jelenséghez képest a technokratikus tendenciák, illetve a megváltozott strukturális és osztályviszonyok?

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy empirikusan a régi politikai és gazdasági vonatkozások nem szűntek meg, s az újjal sajátos kölcsönviszonyban állanak. Elméleti válaszfalakat emeltünk azonban, amikor arra a következtetésre jutottunk, hogy az államot és a korporációkat egyesítő „vegyesgazdaság” a hatalmi struktúra minőségi jegyeket hordozó változásának a csomópontja, a TTF a vizválasztója, és a technokratikus elit az a strukturális ugrópont, amely visszahat mind a termelőerő legdinamikusabb tudományos szektorára, mind a termelési – uralom-függőségi – viszonyokra.

A technokrácia – azaz az elit – fogalmát a pre-elittől (az elit szakmai-menedzseri-tőkés strukturális általánosságától) különös, minőségi jegyek választják el az itt felvázolt tétélezésünk értelmében.

Eléggé nyilvánvaló, hogy a tőkefunkciótól minőségileg eltérő az állami centralizáció új működési elve; az a „különleges” érdekképviselő, amely objektív kény-

szerűségként visszaszorítja az egyes és társult tőkecsoportok közvetlen profitérdekeiket, koordinálja a tőkés csoportok – menedzserek – és az „össztőkés állam” az értéktöbblet és profitfelhalmozás szempontjából ellentmondásos mechanizmusát. A technokrácia hatalma kifejezésre jut az általa kijelölt pálya elfogadtatásában, a piac – világpiacon –, termelés, értékesítés stb. szabályozott „rendjének” másfajta normáiban. A kényszerpályának csupán néhány tényezőjét idézzük fel, a teljesség igénye nélkül: *a*) a beruházások jellege sok tekintetben már a profit rovására megy, főleg konjunkturálisan, bár mind a militarista jellegű tudomány, mind az ún. „jóléti” befektetések (melyek részint profitsökkenést okoznak), megtérülnek a tőkeértékesítés merkantil célkitűzéseinek mellékösvényein, úgymint a fogyasztás, a kereskedelem által; a világgazdaság bonyolult mozgásformáiban, kölcsönhatásában stb.; *b*) a fejlesztés, a tudomány alkalmazása – a fentiekből következően – a tőke nézőpontjából tékozlást von maga után, ami távlatilag azzal a haszonnal jár, hogy bizonyos korlátolt mértékű, de mégis döntő fontosságú polgári fejlesztést és felhalmozást is lehetővé tesz; *c*) bizonyos határok között az így előálló közszükséglet és közigeny kielégítésének javulása – a tőke önértékesítésének támogatása mellett –, javítja a makrostruktúra társadalmi és termelési feltételeinek „üzemképességét” – labilis üzembiztonságát.

Ezzel az „új szisztémával”, az állam társadalmi-gazdasági „működési elvével” a technokrácia módosítja az értéktöbblet, profitrátát és termelés, újratermelés stb. régi „klasszikus” normáit; a profitrátát süllyedése kisebb, fokozódik a tudományfejlesztés és alkalmazása a termelésben, a gazdasági és társadalmi újratermelés relatíve bővül stb.

Vagyis magának a szisztémának a léte, fennmaradása szorosan összefügg az új uralmi réteg dinamizmusával. Hiszen arról van szó – a tőkefunkció megváltozott paramétereit az ösztőke termelési viszonyaival behelyettesítve –, hogy a hanyatlás nyilvánvaló jelensége ellenére a profitelv a profittömeg gyarapításában konkretizálódik.

*

Némi kitéréssel az *össztőkének* a szakirodalomban egyértelműen nem tisztázott fogalmát megkíséreljük körvonalazni.

Marx a működő tőke összességére alkalmazta a fogalmi absztrakciót, lényegében értelemszerűen a globális tőkére. Azzal a javaslattal vagy inkább kísérlettel élünk, hogy erre a „globális tőke” fogalmát alkalmazzuk, megkülönböztetésül az objektíválódott, a nagytőke és állam összefonódásaiból származó államilag centralizáltan működtetett tőkétől, amelyre fenntartjuk az *össztőke* fogalmát. Következésképpen az ösztőke a globális tőkét alkotó résztőkék tagadása; a magántőke közvetlen profitmechanizmusát és vonzatait csökkenti, de megőrzi is, jóllehet a gazdasági struktúra egészének perifériájára szorítja szerepkörét. Leegyszerűsítés lenne persze tiszta képletformát adni a még sokáig párhuzamosan futó folyamatoknak, tagadni érintkezéseiket, kölcsönhatásaikat. A hangsúly a tendenciákat meghatározó új jelenségen van, amelyhez képest alárendelt szerepet játszanak vagy kezdenek játszani a korábbi, de ma is meglevő tényezők. Ma már nem kell azt különösebben bizonyítani, hogy a legnagyobb korporációk diktálnak és a többi „besorol” vagy megbukik – hiszen ez már közhely –, de azt sem, hogy az irányító és érdekegyeztető technokrácia a multinacionális trendek által, a horizontális és vertikális tömörüléseken belül közös nevezőre hozza a döntéseket az állami intézmé-

nyekkel és informális szervezeteivel (Establishment, kutatóintézetek stb.), illetve az ezek élén álló technokratikus vezetéssel.

Ez a dolognak magának a formális része, de tartalmas forma, mert bár a tőke „megmaradási és gyarapodási” elve nem szűnik meg – s ez teoretikus nézőszögből gyakran hajlamosít arra, hogy azonosnak tekintsék a régi tőkefunkcióval –, mégis valami *más* (vagy *más is*), mivel az állammal való összefonódások egyengetik annak útját, hogy a társadalmilag-gazdaságilag legszámottevőbb szektorokban – az azokat közvetlenül vagy közvetve szolgáló kulturális-tercier beruházásokban, a kiemelt jelentőségű emberi tényezők kifejlesztésében stb. – a nemzeti és világgpiaci viszonylatban legjelentősebb tőkés tömörülések fellegrárai gyakorlatilag úrrá válnak a társadalom egésze fölött.

A tőkés-össztőkés viszony áll a strukturális változások mögött, ami csak azáltal tűnik elő, ha elméletileg jól elhatároljuk két szakaszt: az elsőben a *tőkefunkció* – s ennek menedzseri közvetítése és végrehajtása – dominál, a kései-mai szakaszban ez visszaszorul, mert útjában áll egy más folyamatnak, amely *az ösztőke objektíválódásának folyamánya*, s ennek specifikumait hordozza. E viszonyokon belül a *technokrácia*, mint az ösztőkés gazdasági és társadalmi viszonyok megszemélyesítője, valójában is nem egy-egy tőkessel áll közvetlen kapcsolatban, hanem személyes-személytelen összességével (számottevő kisebbségével!); a strukturális közvetítések bonyolult kölcsönhatásában *rendelkezik* a társadalom dologi-emberi aktívuma fölött, következésképpen meghatározó mind a társadalmi, mind a technikai-gazdasági dinamizmus alakulására az ösztőkés tendenciák keretein belül; a kezdeményezés, a felügyelet, az ellenőrzés kulcspozícióiban folytatott különféle tevékenysége, ha nem is gyökeresen más, de minőségileg messze túlnó a tőkefunkció gyakorlása jellegzetesen végrehajtó szerepkörén; dinamikusan alakítja a társadalom strukturális, hatalmi és függőségi viszonyainak módosulásait.

A technokrácia másságát néhány további vonatkozással egészítjük ki:

1. A kutatás-fejlesztésre, a szakmai-tudományos képzésre, az infrastruktúra beruházásainak és működtetésének központi irányítására mint objektíve szükségszerű folyamatokra hivatkozva az állam minél inkább intézményesíti és magához vonzza a gazdaságfejlesztést sajátos formában közvetlenül és közvetve szolgáló terciér szférát és tömöríti a már amúgy is nagyon koncentrált nagytőkét, annál nagyobb az „össztőke” technokratikus képviselői csoportjának hatásköre, erőfőlnye.

A terjedő automatizálás és a termelés társadalmulásának magas fokát jelző TTF szükségszerűen megköveteli a központi programozást, szabályozást, sőt a tervezést is. Figyelembe véve a tőkés beruházások volumenét, a kutatási-fejlesztési ráfordítások magánereőt meghaladó mértékét, és az értékesítés belföldi és nemzetközi vonatkozásait stb. – ha valójában ez a tervezés nagyon korlátozott is –, a *technokrácia* a tudományos prognosztika, a szabályozás-tervezés és ellenőrzés koncepcionális és intézményes kereteit jelenti, az „össztőkés” *viszonyrendszer tendenciáit hordozza*.

Attól kezdve, hogy az ösztőkének az összes társadalmi szférát érintő vonatkozásai dominálnak, a tőkefunkció már nem egyedülállóan meghatározó.

2. A technokrácia *differencia specificája* ebben az összefüggésben tehát az, hogy nem a tőkés funkciónak, hanem az ösztőke – mint objektíváció – működtetésének leglényegesebb alkotó eleme, szubjektuma. Mögötte az összefonódások, közvetítő-rendszernek régi és új formái, valamint a fináncsőke „garanciája” áll. Ám ez utóbbinak a működtetése is a politikai-állami szféra közbejöttével teljesül. Ezért is látjuk indokoltnak, hogy elit vagy technokrácia helyett az „*elitista*” vagy „*technokratikus*”

jelzőt használjuk, mivel nincs tisztán elitréteg, de jelen van az újratermelésben az „össztőkés viszony, technokratikus-politikai viszonyrendszer” kiteljesedésének tendenciája. A változások, amelyekre ez a meghatározott fejlődési irány figyelmeztet, nem arról az oldalról állanak fenn, hogy megszüntetnék a tőkésosztály uralmát – ez a feltételezés egyes burzsoá ideológiai álláspontokban megjelenik –, hanem abban a vonatkozásban, hogy teljesebbé teszik ezt az uralmat a hatalmi rendszer sajátos formáival. Elméletileg: az össztőkével szemben tagadja a tőkést – a tőkések is függő helyzetben vannak; az össztőke viszont a tőke természetét kibontakoztatja, potenciálisan a teljességig viszi a dolgok és emberek fölötti uralmat.

A racionalizmus, melyet az állam és gazdaság valóságos egyesítési törekvéseiből kívánnak teoretikusan levezetni, absztrakt igazságként a levegőben lóg, mivel a centralizáció felé vezető trendekből a legjelentősebb ipari és más létesítmények hadi jellegéből lelepleződik a technokrata szabályozás kényszerpályája, ez az önellentmondás a technokrácia ideológiájának hálóján is fennakad. (Konstruált, olykor utópiába torkolló megoldásokat kínálnak.)

A status quo kereteiben az államnak a nagytőke „kölcsonöz”, s így hitelezőitől és nem a társadalomtól függ, co ipso érdekeit nem hagyhatja figyelmen kívül, „rációjából” ez az összefüggés semmiképpen sem hullhat ki, viszont a hitelezők, hogy a diktátum pozícióját megtarthassák a maguk számára, kénytelenek engedni a technokrácia „össztőkés” nyomásának, új normáinak, politikai vezérelveinek és kényszerítő erejének. – *A társadalmi viszonyok módosulásában ez az elem meghatározó.* – Következésképpen az „össztőkés állammal”, amit a technokrácia megszemélyesít, az a tendencia is kirajzolódik, hogy a potenciálisan benne rejlő hatalom és függés áramkörébe zárja – az aktív népesség mellett – a tőkést és tőkefunkciót is, hogy megkoronázza a tőkés uralom nagyon ellentmondásos, mindenkor a teljességet ostromló hatalmi törekvéseit.

A tendencián, a folyamat lényegén nem változtat az a tény, hogy a gazdaság mint tőkés gazdaság, és az állam mint tőkés politikai állam megtartják relative autonóm mozgásformáikat; több dimenziós, a kölcsönhatások sorában kitaposott pályáik, miközben szelik egymást, súrlódásaik fokozódnak, de végső konzekvenciájában a tőke gazdasági centralizációjában egyre nagyobb szerepet vállaló állami beavatkozás egyre totálisabb gazdasági-társadalmi szabályozássá válik.

Ez a gazdaság politikaiavá transzformálódásának, *a gazdaság és politika újra-egyesülésének vetülete* a korábbinál magasabb szervezetségi szinten. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a technokrácia „össztőkés” hatalma – amelyet itt fogalmilag még nem kellő mélységben fejtettünk ki – már teljesen érvényesülne, hogy az állam társadalmi-gazdasági hegemoniája abszolutizálható, s megszűnt vagy megszűnhet a „dependencia”, a függőség, főként a legerősebb tőkés csoportosulásoktól.

A tulajdon évszázados-évezredes bűvös köre egy ponton megszakad, hogy össztulajdon-össztőkeként feleledjék, s magasabb szinten szerveződjék mindent átfogó politikai erővé; a tulajdon- és osztályviszonyt megszüntetve-megőrző hatalommá, egy szélsőséges polarizálódás irányába mutató társadalmi viszony formáiban. Igaz, hogy háttérbe szorul, „kilúgozódik” a tulajdon közvetlen érdeknílvánulása, az egyes tőkésé; a közvetítések cresztékeiben azonban az állami centralizációt a tőke előtérbe nyomja: a hatalmat táplálva, az össztőkét, s így közvetve a tőkésosztályt – profitját – gyarapítja. (Nem térhetünk itt ki arra, hogy a függőség pólusán mi történik, hogy az itt tömörülő széles rétegek – történelmi és modern – strukturális

formációk gazdasági, társadalmi, tudati, pszichológiai különbségei hogyan fedik el kényszerhelyzetüket s identifikálódásukat.)

Gazdaság és politika fokozódó összefonódásaival, az irányítás új szintjével polarizálódó struktúrában válik ki az a különös viszonyrendszer, amely méltán tekinthető a tőkefunkció klasszikus formái módosulásának. A technokrácia viszont a centralizált – össztőkés – és új hatáskörökkel bővülő állam adekvát hatalmi tényezőjévé válik. Az előzmények és az új fejlemények, a formák sokasága – úgy tűnik – nem zavarják meg e tendenciát magát. A technokratikus ideológiákban kifejeződő törekvések és azok alkalmazásai sajátos jelentőségre tesznek szert e folyamatban.

3. Az *ideológiai fejlődés*, az irányváltások elkerülhetetlenül az érettebb fejlődési szakaszból adódó totális szemlélet, az osztársadalmi jelenségek feltárása felé halad. A polgári technokratikus ideológia is elismeri, hogy a társadalom további menete, fejlődése nem szorítható bele a tőkés csoportérdekeltségek Prokrusztesz ágyába, hogy a TTF az ember eddig szűken értelmezett anyagi gazdagsága mellett minőségi-emberi gazdagságát tételezi (quality of life-divatteóriák), ritkábban annak kimondása is megtalálható, hogy a militarizálódás útja helyett új emberi társadalmi viszonyok szükségeltetnek. A társadalmi folyamatok totalitás-szemlélete próbára teszi az elméleti absztrakciót és leleplező is: szembesít a politikai centralizáció veszélyeivel, a társadalmi ellentmondások sűrűsödésével. Ezért egyre inkább *szónoki* kérdésként hat a polgári ideológusok visszatérő vezérmotívuma, miszerint a tudomány (autonómiaja) összebékíthető az állam szolgálatával: az ütközéseket közöttük szükségszerű kompromisszumként tüntetik fel.

E vezérmotívumok – logikailag – a *technokráciát* többnyire összekapcsolják, azonosítják a *szellemi elittel* (szakmai igazgatással), tekintet nélkül a társadalmi, a strukturális vonatkozásokra. A technokráciát megelőlegezik azzal a képességgel, hogy az a társadalmi ésszerűség osztársadalmi-közösségi szisztémáinak a zászlóvivője. Egy régi szólam ismétlődik: ha a rendszer mégis irracionális, annál rosszabb a rendszerre nézve (Burnham). – Az ésszerű fejlődés céltételezéseiből, a valóság strukturális érdekkomplexitásával való felcseréléséből következik az a voluntarisztikus felfogás, miszerint az – osztályok fölött álló – elit jó- vagy rosszindulatán, jó vagy még jobb tudásán múlik, hogy a társadalmi célok mennyire közelíthetők. (Egy irreverzibilis tételt visszahatóvá tesznek; a technokrácia ugyanis lehet szellemi elit, de fordítva nem áll, mert éppen a strukturálisan fennálló viszony feltételei határozzák meg a technokrácia fogalmi tartalmát. Másképpen: a szellemi elit nem elit.)

Ezek az ideológiák nem azért tekinthetők technokrata-ideológiai álláspontoknak, mert a latens technokratikus-állami jelenséget mint reális tendenciát felismerik – hiszen egyesek méltánvolják, hogy a kapitalizmus *jelenlegi formájában* hosszú távon nem életképes –, hanem azért, mert prekoncepciójuk szerint mégis ezt tekintik a fejlődés kizárólagos útjának ahhoz, hogy a gazdaság és a politika összpontosításával legalább szűk csatornák nyíljanak a társadalmi fejlődéssel azonosított műszaki-technikai-tudományos haladás irányába. Ezért felfedezik a koncepciót, a prognosztikát stb., mint a hatékonysági-növekedési lehetőségek forrását. D. Bell explicite megfogalmazza, hogy a gazdaságpolitikai kormányzással szemben „a politikai filozófiára alapozott kormányzási mód – hiszen arról van szó – arra készlet, hogy a társadalmi kérdéseket egy nem kapitalista perspektívában tárgyaljuk”¹³. E szerző maga gazdag bizonyítékokkal szolgál arra, hogy elsősorban katonai szférában kap egyre tökéletesebb alkalmazást a *kibernetikával kombinált prognosztika*

– tehát gyökeres változásért kiált a társadalom –, mégis a konfliktusok megoldásaként azt ajánlja, hogy ezt a módszert a társadalmi irányítás egészére terjesszék ki. (A technokratikus ideológia zsákuticája ez.)

A *technokratikus koncepciók* mint ideológiák *maguk is az állam- és gazdaságpolitika alkotó elemei*, a közvetítések és áttételek lényeges összetevői. Az elméletben a hatalom adott konkrét formáit behelyettesítik tudomány és politika egymástól elszakított absztrakt valóságával; elmosódik az összetöktés állam (a valóság absztrakciója) gazdag, bonyolult háttere s a „megszüntette-megőrzött” magántulajdonnak a tudomány-gazdaság-politika kölcsönhatásaiban, a társadalmi viszonyok módosult formáiban is érvényesülő konzekvenciája. Ez az ideológia a valóságos történelmi-társadalmi konfliktusok, buktatók elkerülését „elméletileg” oldja meg, gyakran azzal, hogy a tudományos-technikai összetevőt kiemeli társadalmi közegéből, s ezt – hamisan – átviszi a tudományos közösségre, vagy a központi politikai szervre, illetve „tudományos” elitre.

A tudományos prognosztikát és az elvileg és gyakorlatilag térhódító tervezést a valóságban a legmagasabb szintű technokratikus-elitista stratégia eszközeként alkalmazzák, egy hanyatló korszak minden fronton beálló erőfogyatkozásainak ellensúlyozására: legyen az a tőke elértektelenedése, a tudomány, illetve technológia alkalmazása, vagy a hatalmi egyensúly felbomlása. A közelmúlt inflációs árja, válságjelenségei megmutatták a konfliktusok átvészelésének több-kevesebb sikerhez vezető kísérleteit.

A technokráciával való személyi összefonódások jellemzik az Egyesült Államokban a Rand, a Brookings, a Carnegie és más társadalomtudományi kutatóközpontokat, melyeknek működése kb. 1960-tól államügygycé vált és kiemelt költségvetési keretekkel rendelkeznek. Ma már nemcsak a műszaki, hanem a társadalmi „felfedezések” is nélkülözhetetlenek. állapítják meg, és az előrejelzéseket kormány szinten értékesítik, beépülnek az elit, a technokrácia politikájába. Ezért is kívánczik ide egy vázlatos ideológiai számvetés, amely bevilágítja az élet minden területére széles kisugárzó eszmei hátteret.

a) A *legkonzervatívabb pragmatizmus* politikailag és ideológiailag tudomásul veszi, hogy az üzleti világ függetlenségének korszaka megszűnt, bár nem adta véglegesen fel korábbi „be nem avatkozási” álláspontját sem. Újkeynesiánus nézőpontból elfogadják a gazdasági és politikai hatalom „dichotómiáját”, azonban jellegzetes, hogy az *államtól féltik a „magánterületet”*, a gazdasági korporációkat. A gazdasági szempont egyoldalúsága jut kifejezésre abban, hogy hangsúlyozzák a részvénytársaságok menedzseri elitjének társadalmi felelősségviseletét. Az állam gazdasági partnerségét gyakorlatilag elfogadják ugyan, mégis olykor a harmincas éveket megelőző ősrégi elvekhez, a kormánybeavatkozást ellenző nézetekhez nyúlnak vissza. Mindez tükrözi a vezető körök belső-politikai eszmei harcát, amelyeknek gyakorlati következménye az, hogy *olykor sikerül feltartóztatni az állam összetöktés tendenciáit* – mivel a különböző monopolcsoportok erőviszonyaiktól függően nagy nyomást képesek kifejteni.

Ez az álláspont a burzsoáziára jellemző, s a szűk *menedzseri, gyakorlati üzletpolitikában úgy nyilvánul meg, hogy gigantizmusra törekszenek*, másfelől az állam nemzeti és nemzetközi politikájába való *beavatkozásra* – hogy a politika ne kerekedjék a gazdaság fölé. Feltételezhető, hogy ez a nem élenjáró tőkés csoportosulások érdekviszonyait tükrözi, melyek hajlamosabbak sóvárorgva visszafelé tekinteni, mert kishitűek az előretörés esélyeit illetően. Ez az ideológia tulajdonképpen a vele szemben álló liberális burzsoá álláspontból nézve is reakciós, az utóbbi ugyan-

is elítéli a CIA-hoz kapcsolódó legszélsőségesebb bel- és külpolitikai akciókat. (Lásd: Galbraithnak Dél-Amerikában játszódó regényét, amelyben elítéli az államnak mind a gazdasági, mind a külpolitikai beavatkozását, illetve a gazdasági erőfölénnyel való visszaélését, antantas módszereit stb., amelyet a nagytőkés körök nyomására követ el.)

A konzervatív ideológiai irányzat nyíltan árulkodik arról, hogy kompromisszumot keres és milyen irányban kutatja azt; valójában a gazdasági korporációs hatalom és az állam teljhatalmi tendenciái között folyik az alku. Ma már nyilvánvaló történelmi anakronizmus azonban az állam gazdasági szerepének visszaszorítása.

b) Az újabb irányzatok közelebb állnak a valóságos fejlődésvonalakhoz, az állam potenciális gazdasági fölényének az elismeréséhez (s ennek a „hiedelemnek” a tömeges terjedését nagyon fontosnak tartják). Ha a legjellegzetesebb vonásokra koncentrálnunk, a két áramlat között főleg elméleti határsávok vannak: egyfelől a fent jelzett *tőkés*, másfelől a *jellegzetesen technokratikus-elitista ösztökés* érdekvonalak körül húzódnak; az utóbbi felé tendál a valóságos átalakulás is, az ideológia ennyiben „hiteles”.

A „*neotechnokratikus*” absztrakt modellt a tudás-tudomány gazdasági alkalmazásainak credményeit és a korlátolt társadalmi mobilitás tényeit általánosítja, társadalmi szinten extrapolálja; miután egyre inkább azt a nézvet képviseli, hogy az egyetlen alternatíva a tudományos-kulturális fejlődés és a politikai demokrácia – az önmegvalósítás és az „aktív, emberi lény” kiteljesedése stb. –, morális hivatkozásokkal él. A gazdaság politizálása irányába történő fejlődést egy „*etoszal*” (Bell) vagy a „tudattal, koncepcióval” megtoldja (Galbraith, Hetman stb.): a technokratikus állam, vagy az állami technokrácia hivatott a tudományfejlesztéshez megadni azt a támogatást, ami a „társadalmi racionalitás” – úgymond – a közösségi szükségletek és érdekek kielégítése alapelveinek megfelelő.

A tudományos szféra azonban nem a levegőben lebeg, minr ahogyan a tudományos-szakmai elem sem a struktúrán kívüli réteg, s a technokratikus, politikai elit sem állam az államon belül: „*jobbítási*” törekvései vagy azok hiánya nem változtatnak a lényegen – az egyiknek kevés, a másiknak sok a beleszólása az államügyekbe –, a tudás alázatra kényszerül. Az ellentmondások egyre evidensebbek.

Az ellentét ott, akkor és annyiban ütközik ki, ahol, amikor és amennyiben a szuverenitás-vesztés a tudományos-szakmai káderek élményvilágába-tudatába bekerül, tapasztalattá válik a legalapvetőbb létehetőségeik, „*tudományos érdekeik*”, az önmegvalósításuk útjában álló gátak társadalmi háttere (lásd: Einstein, Oppenheimer, Szent-Györgyi Albert stb. példáit). Az eddig döntően a munkásosztályt sújtó kényszereknek és függőségeknek – kiszolgáltatottságnak – az általánossága kiterjed mutatis-mutandis az értelmiségi-alkalmazotti, valamint minden alkotótevékenységet folytató rétegre is.

A hamis-tudati-, ideológiai tényezők elfedik a látszólagos osztálybéke paravánja mögött objektíve elkerülhetetlenül felgyülemelő feszültségeket.¹⁴ Egyénileg és véletlenszerűen érdekazonosulás lehetséges, de ez csak erősíti a szabályt, amely az idegen hatalomtól való függés kiteljesedése felé mutat.

JEGYZETEK

- ¹ Társadalomtudományi Közlemények, 1976/1-2. sz. 181-182. old.
- ² *F. Hetman*: Les secrets des géants américains. – Seuil 1969. 194. old.
- ³ *P. F. Drucker*: The new markets and the new capitalism. 47-48. old. (Capitalism today című antológia. Szerkesztette: D. Bell és I. Kristol. – N. Y. 1971.)
- ⁴ *P. F. Drucker*: Technology, Management & Society (London 1970. 35. old.)
- ⁵ Ugyanott.
- ⁶ *P. F. Drucker*: Capitalism today című antológia. 35. old.
- ⁷ *Simai Mibály*: A harmadik évezred felé. Kossuth Könyvkiadó 1976. 47. old.
- ⁸ „Az intellektuális munkamegosztás hogyan lenne fenntartható... spontánul, egy tiszta technikai munkamegosztástól függő társadalmi munkamegosztáson kívül?” *Lefebvre*: La survie du capitalisme. Anthropos, 1973. 105. old.
- ⁹ *D. Bell*: Vers La Société post-industrielle. Laffont 1978. 299. old.
- ¹⁰ *Edwin M. Epstein*: The Corporation in American Politics (Prentice, N. Y. 1969.) 40-42. old.
- ¹¹ Tudományszervezési Tájékoztató, 1976/2. sz. 265. old.
- ¹² Tudományszervezési Tájékoztató, 1976/2. sz. 206. old.
- ¹³ *D. Bell*: Id. mű 337. old.
- ¹⁴ „Sikerült eltörölni az elidegenedés tudatát, miközben az elidegenedés régi jelenségei újjal egészülnek ki.” *H. Lefebvre*: Minek nevezzük a jelenlegi társadalmat? – Francia Szociológia című antológiában. 65. old.

VITA

A Társadalomtudományi Közlemények 1977/3. számában a tudományos-technikai forradalom témakörével foglalkozó tanulmányokat jelentettünk meg. Miután egyes írásokhoz – elsősorban Ágoston László tanulmányához – vitatkozó hozzászólások érkeztek, a szerkesztőség a folyóirat három számában helyt adott ezeknek az írásoknak. A jelen számban közöljük még Kemény László cikkét. Továbbá Ágoston László mint szerző fejti ki saját álláspontját, válaszolva a megítélése szerint legfontosabb kérdésekre.

A szerkesztőség nem kíván vitázáró összefoglalót készíteni. Hazánkban több helyen folyik a TTF kutatása, számos tudományos fórumon közöl e témákba vágó cikkeket. Úgy gondoljuk, hogy a további vitára e fórumok elegendő alkalmat adnak.

A folyóirat VII A-rovatában új témakörre térünk át.

Tudományos-technikai forradalom és társadalmi rendszer

Az utóbbi évtizedben a TTF gyakorlati kibontakozásával párhuzamosan végbe ment és tovább folytatódik a rá vonatkozó kutatói megközelítések, nézetek evolúciója; időrendben is (a megismerés különböző szakaszai), metodológiában is („monofaktorális attributív”, „polifaktorális”, „kommutatív”, „paradigmatikus” stb. megközelítések) és a kutatások tartalma szerint is (történeti, empirikus, elméleti stb.).¹ A TTF kutatásában új szakasz kezdetét jelentette az SZKP XXIV. kongresszusa, amely „történelmi fontosságú” problémaként állította előtérbe a TTF eredményeinek egyesítését a szocializmus clőnyeivel.² Az SZKP XXV. kongresszusa hangsúlyozta: „A tudományos-technikai forradalom csak a szocializmus viszonyai között nyeri el helyes, az ember és a társadalom érdekeinek megfelelő irányultságát.”³

Bár a marxista társadalomtudósok már jelentős mértékben hozzájárultak a TTF elvi kérdéseinek tanulmányozásához,⁴ mégis több nehézséggel találjuk szemben magunkat, abból adódóan, hogy a TTF társadalmi irányultsága, vagyis a társadalmi és tudományos-technikai aspektusai közötti kölcsönös kapcsolat lényege elméletileg még nincs kellően feltárva.⁵

A kutatók többsége, miközben egyetértésre jutott abban, hogy a TTF a társadalom termelőerőinek egész rendszerében lezajló gyökeres átalakulás, ugyanakkor ellentétes véleményen van a fordulat tartalmát illetően.⁶

A modern marxista gondolat általánosan elfogadott következtetése, hogy a termelőerők elemeinek új fejlődési tendenciái magukban hordozzák a társadalmi termelőerők – Marx által előrelátott – „teljes”, „legmagasabb fejlődése”⁷ folyamatának vonásait; a termelőerőknek ez a „legmagasabb fejlődése” elvezet a kommuniz-

mus anyagi-technikai bázisának megteremtéséhez, a TTF a lényeges szociális különbségek felszámolásának legjelentősebb tényezője, az osztály nélküli társadalom megteremtésének fontos feltétele.

Ezek az általános következtetések szükségesek, de nem elegendők a TTF egyes konkrét-történelmi fejlődési szakaszaiban felmerülő gyakorlati és ideológiai kérdések megoldásához.

Ezek a kérdések pedig nagyon is élesek. Először is a gyakorlat kérdése: hogyan irányítsuk a TTF kibontakozását?

A termelőerőkben lezajló forradalmi folyamat internacionális jellegű és mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban mélyreható átalakulásokkal jár együtt. A termelőerők fejlettségi szintje, a technikai és technológiai lehetőségek ma már olyanok, hogy reálissá válik egy s ugyanazon technikai, termelési probléma különböző módszerekkel történő megoldása. A TTF lényeges vonása a megoldások variálhatósága. Ma már nem beszélhetünk a tudományos-technikai fejlődés fatálisán szükségszerű ilyen vagy olyan szociális következményéről. Éppen ellenkezőleg: a megoldások variálhatósága kiszélesíti a tudományos-technikai haladás irányaira gyakorolt hatás lehetőségeit. Ezáltal lehetővé válik, hogy a variánsok közötti választás nemcsak technikai, technológiai, vagy gazdasági megfontolások, hanem a társadalmi kritériumok összességének figyelembevétele alapján történjék.

Következésképpen a TTF kibontakozásának irányítása nem más, mint a variánsok között a társadalmi kritériumok szerinti választás, melynek ismérvei az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerekben homlokegyenest ellenkezőek. A kapitalizmus „keretei” szűkek a TTF számára, a tudományos és technikai fejlődés variánsai közötti választás fő kritériuma továbbra is a tudományban és a technikában végbemenő átalakulások „rentabilitását” és értelmét végső soron meghatározó extraprofit marad.

A szocialista társadalomban a TTF stratégiája az ember érdekeiből kiindulva épül fel. Így ezek az érdekek határozzák meg a variánsok közötti választást is. A szocializmusnak szüksége van a tudományos-technikai haladásra, de nem bármi áron, s nem akármelyik variánsra. Itt a fő kritériumok a következők: a dolgozók anyagi jólétének növelése, a személyiség mindenoldalú fejlesztése és a szocialista társadalmi viszonyok erősítése. A konkrét szociológiai vizsgálatok igazolják, hogy ezek az elvi beállítottságok a gyakorlat tendenciáit tükrözik.⁸

A burzsoá szerzők a TTF „emberellenességét” abból vezetik le, hogy az embert is és a TTF-et is absztrakciónak fogják fel. E megközelítés alapján a TTF-hez vagy „negatívan” vagy „pozitívan” viszonyulnak, de mindkét felfogás metafizikus és ugyanazon koncepció két szélsőségét jelenti. A marxista szerzők egyaránt elvetik az ún. „optimista” és „pesszimista” álláspontokat, mint amelyek egyoldalúak, elméletileg nem helytállóak, s nem tárják fel a TTF lényegét.⁹ „Mi arra a következtetésre jutunk – mondja D. M. Gvisiányi –, hogy a csak »optimizmus–pesszimizmus« kategóriákban való értékelése (a TTF-nek – K. L.) nem teljes.” Hiszen nem arról van szó, hogy „mit ad a TTF az embernek”, hanem . . . arról, „milyenné formálja őt”, „milyenné alakítja a kultúrát, az életstílust, a természettel való érintkezést és együttműködést”,¹⁰ vagyis a TTF társadalmi irányultságáról van szó.

A TTF társadalmi irányultsága – ez mindenképp a tudományos-technikai és a szociális forradalom kölcsönkapcsolatának a kérdése.

A TTF kutatói közül egyesek azonosítják a TTF lényegét annak társadalmi formájával.¹¹ Következésképpen lehetővé válik, hogy a TTF-ről mint általános, de a különböző társadalmi-gazdasági rendszerekben eltérően kibontakozó folyamatról beszéljünk. Mások pedig a TTF lényegét csak annak technikai-technológiai mag-

jából,¹² illetve az embereknek a természethez való viszonya megváltozását kifejező tartalmából vezetik le.¹³ Ez utóbbi esetben a TTF kibontakozása során jelentkező társadalmi folyamatok a lényeg keretein kívül rekednek és csak mint a TTF társadalmi következményei, mint megnyilvánulásai, s nem mint lényegének elemei kerülnek vizsgálat alá. Ebben az esetben a TTF mint a tudomány és a termelés kölcsönviszonyában, a termelés technikai-technológiai bázisában bekövetkezett radikális változások összessége – önálló, a társadalmi folyamatoktól független tényezővé válik, vagyis azzá, amit a matematika „független változóknak” nevez.

A termelőerőkben bekövetkező változásoknak és a társadalmi folyamatoknak a szerves egymáshoz kapcsolódását ily módon lehetetlen végigkísérni. Ez a kölcsönviszony más megközelítéssel tárul fel. Ennek szükségességét már Marx is hangsúlyozta, amikor arról írt, hogy a természet nem épít mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat stb. (ezt a sort sokáig lehetne folytatni napjaink találmányaival), mindezek az emberi munka termékei, a természet felett uralkodó, vagy a természetben munkálkodó emberi akarat eszközeivé átalakított természeti anyag,¹⁴ tehát az emberi tevékenységnek nem argumentuma, hanem funkciója, e tevékenység fejlődésének a terméke, az ember–természet viszony megváltozásának a kifejeződése, a társadalmi termelőerők fejlődésének összesített eredménye.

Az ember társadalmi fejlődésének történelmi folyamatában megváltozik az ember viszonya a természethez és a másik emberhez. Az emberi társadalom történelme ezeknek a viszonyoknak a különböző kifejeződéseit hordozza magában.

S itt akkor felmerül a kérdés: hogyan hat a TTF az embereknek ezekre a társadalmi kapcsolataira, az egyes ember viszonyára a társadalomhoz és önmagához, hogyan hat a társadalmi termelőerő széttagolására, elosztására, és elsajátítására?

Lenin kiemelve a tudományos-technikai és a társadalmi fejlődés humánus irányultságát, hangsúlyozta: a technikai haladás éppen abban fejeződik ki, hogy „az emberi munka egyre inkább háttérbe szorul a gépek munkájával szemben”,¹⁵ vagyis e folyamatnak a tartalmát nem önmagukban a technikai és technológiai újdonságok alkotják, hanem az ember hatalmának a növekedése a természet erői felett, a természethez való viszonyának a gazdagodása, az ember munkájának könnyebbé tétele, a termelékenység növelése stb. Marx szerint a technika az ember termelőfunkcióinak a tárgyiasulása. A technikai haladás lépcsőfokai tehát a termelőfunkciók tárgyiasulásának a lépcsőfokai, vagyis az ember termelőfunkcióinak átadása, átszarmaztatása a gépben, a gépi rendszerben, a technológiában stb. elsajátítása, birtokba vett természeti folyamatnak.

A technikai forradalom lényege abban rejlik, hogy a technika minőségileg új, magasabb szintre vált át. Ezt a váltást jelzi, hogy a termelésben további újabb munkafunkciókat – amelyeket ez ideig kizárólag csak az ember tudott ellátni – technikai eszközöknek adnak át.

Abban a történelmi folyamatban, amelyben az ember legfőbb termelői funkcióit a technikai eszközöknek adja át,¹⁶ a munkatárgy közvetlen megmunkálása munkafunkciójának a technikailag tárgyiasult funkciók, vagyis a kézimunkaeszközök (kalapács, fogó stb.) felelnek meg; a szerszámok működtetését szolgáló (a megmunkáló szerszámvezető, meghajtó energiaszolgáltató) funkcióknak a gépek felelnek meg (pl. fonógép, szövógép stb.); a gépek irányítását szolgáló funkcióknak pedig az automata.

Az automatizálásnak három fejlődési fokozata van – a gépeket irányító technika (pl. programvezérelt egyedi szerszámgépek; ellenőrző, mérőműszerekkel ellátott egyedi automatasorok stb); – a technológiai folyamatot irányító technika (olyan

teljesen automatizált üzem, amelyben valamennyi termelési folyamat ellenőrzését, a berendezések beszabályozását, a munkatárgy betáplálását és szállítását központi elektronikus távirányítási rendszer valósítja meg (például távirányított vízierőmű, atomerőmű stb.); – a termelés egészét irányító technika (pl. a társadalom egészét átfogó ún. „automatizált irányítási rendszerek”).

A technikai forradalmak során az a folyamat, amelyben az ember termelő funkcióit fokozatosan technikai eszközök veszik át – miközben az embereknek a természet felett gyakorolt hatalma növekszik –, az antagonisztikus társadalmi rendszerekben szükségszerűen együtt járt és ma is együtt jár a mindenoldalú elidegenedéssel, az egyes embernek a másik felett gyakorolt hatalma növekedésével, vagyis a kizsákmányolás erősödésével.¹⁷ A kapitalizmusban a társadalmi termelőerők és a természet és tudomány erői – miután a tőke tulajdonában vannak –, idegen erőként állnak szemben a munkással. Ez jellemzi a társadalmi termelőerők fejlődési folyamatának *társadalmi formáját* a modern kapitalizmusban is.

Az antagonisztikus rendszerekben a társadalmi forma végső soron akadályozza a társadalmi termelőerők fejlődését, s ezáltal akadályozza magának az embernek a fejlődését. A kapitalizmus természetesen alkalmazkodni törekszik a TTF kibontakozásához, igénybe véve az állami szabályozás, a militarizálás, a monopolizálás eszközeit; igyekszik felhasználni a tudomány és a technika fejlesztésének ösztönzésére a magántulajdonosi gazdálkodás egész mechanizmusát. Azonban ugyanezek a tényezők antagonisztikus ellentmondásba is kerülnek a kapitalizmus törekvéseivel, korlátokat állítanak a tudomány, a technika és elsősorban a dolgozók széles tömegei fejlődésének az útjába.

Ily módon tehát a TTF technikai-technológiai „*magja*” – azaz a tudományos-technikai forradalomnak az ember természethez való viszonya megváltozásában kifejeződő *tartalma* – mozgásának társadalmi „ekvivalense” van, amely kifejezi a konkrét ember, az osztályok, társadalmi csoportok viszonyát a társadalmi termelőerők összességéhez; a tudomány, a technika, a „társadalmi agy” erejéhez; ezeknek a társadalmi termelőerőknek a funkciójához. Bár a TTF önmagában a társadalmi termelőerők fejlődését, az ember további felemelkedését, a természet felett gyakorolt hatalmának a kiszélesítését jelenti, a konkrét történelmi rendszerben azonban az „embernek” ez a fejlődése az egyes individuum, egész társadalmi osztályok és csoportok lesüllyedésével és degradálódásával is együtt járhat, és következésképpen a tevékenységek meghatározott társadalmi megosztásának, a fizikai és szellemi erők és képességek egyenlőtlen fejlődési feltételeinek árán mehet végbe.

A *TTF lényege* ily módon társadalmi összetevőt is magában foglal, a TTF kibontakozásának társadalmi *formáját*. Ez utóbbi éppen annyira lényegi meghatározása a TTF-nek, mint annak tartalma. A *TTF kettős lényegű*: a tartalom és forma el-
lentmondásos egységének tekinthető.

Természetesen elsődleges a tartalom, vagyis az embernek a természethez való viszonyában bekövetkező forradalmi változások. Ebben az értelemben a folyamat társadalmi formája, amely az emberek egymás közti kapcsolatának a megváltozásában fejeződik ki, a tartalomban végbement változások következményét, eredményét jelenti. Ez azonban nem egyszerűen csak következmény, hanem éppen hogy a folyamat társadalmi formája, egyazon jelenség másik oldala. Ami a „következmény” kategóriát illeti, úgy az magában foglalja az olyan jelenségeket is, amelyek különböző folyamatok, különböző lényegek kölcsönhatásának eredményeként jönnek létre. Magától értetődő, hogy ezek között olyanok is vannak, amelyek negatív következmények, amelyeket egyelőre nem, vagy csak kevésbé tudunk ellen-

örizni, szabályozni, előre tervezni. Ilyenek például a TTF ökológiai következményei, amelyek a társadalom és a természet kölcsönhatásának tárgyát képezik.

A TTF lényegének konkretizálásával egyrészt lehetőség nyílik arra, hogy a TTF objektíve létező tartalmát elválasszuk a látszólagostól, vagyis jelentkezési módjától: a tudományos ismeretekben, a technika új fajtáiban, a termelés új irányzataiban stb. végbemenő átalakulásoktól; más oldalról pedig konkretizálása lehetővé teszi, hogy felszínre hozzuk a másik, az elsővel szervesen összefüggő oldalát is, a TTF tartalmának létezési és kifejeződési módját, vagyis társadalmi formáját.

Ilyen megközelítéssel lehetővé válik, hogy választ adjunk a TTF társadalmi irányultságának kérdésére is.

A modern kapitalizmus feltételei között a TTF kibontakozását a tartalom és a forma antagonizmusa jellemzi. A TTF olyan társadalmi formában megy végbe, olyan társadalmi kapcsolatok, a munkamegosztás, az emberi alkotóerő fejlődési feltételeinek és eszközeinek olyan viszonyai között, amelyek kizárttá teszik humánus irányultságát. Ezt mutatják a hivatalos statisztikai adatok és a konkrét szociológiai kutatások is a fejlett imperialista országokban egyre nagyobb mértéket öltő ún. „strukturális” munkanélküliségről, a természeti kincsekkel való rablógádzalkodásról stb.¹⁸ Tények bizonyítják, hogy ezt a problémát hosszú távon nem képesek megoldani a munka ún. „humanizálására” tett különböző kísérletek sem.¹⁹

Megfelelő alternatíva csak egy van – a szocializmus. A szocializmusban a tartalom és a forma egymással összhangban fejlődnek. A szocialista társadalmi forma az egyes ember és a társadalom érdekeinek megfelelő, humánus irányultságú tudományos-technikai forradalmat határoz meg. Ez az a társadalmi forma, amelyben a társadalmi termelőerők fejlődése az előfeltétele és követelménye a közvetlen termelő, vagyis a munkás fejlődésének; amelyben az egyes ember szabad fejlődése feltételévé válik minden egyes ember, a társadalom fejlődésének és viszont.

A TTF tartalmának és társadalmi formájának összhangjában a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése közötti összhang jut kifejezésre.

A szocializmus építése során fokozatosan felszámolódnak a régi munkamegosztás társadalmi-gazdasági maradványai, a munkásnak a technikával szembeni társadalmi-gazdasági alávetettsége, és a társadalmi erőforrások arra irányulnak, hogy megteremtődhessenek a feltételek és az eszközök a „reális alávetettség” felszámolására, vagyis az embereknek a termelési rendszerben betöltött helye és szerepe megváltoztatásához szükséges technika biztosítására, hogy létrejöhön a munka teljes társadalmi-gazdasági egyneműsége.²⁰ A társadalomban egyre inkább tudatosodik ez a történelmi szükségszerűség, az emberek és a minőségileg új technikai eszközök közötti kapcsolatnak szocialista társadalmi formában megvalósuló fejlesztése, vagyis az, hogy a TTF tartalmának kibontakoztatásához olyan irányítás szükséges, amely az ember érdekét tűzi ki célul.

A „tudományos-technikai forradalom” nem absztrakt fogalom, nem kívülről, mintegy „importálva” kerül a társadalomba, hanem annak legmélyebb „vágataiban” születik. A TTF minőségi fordulat a társadalom termelőerői minden egyes elemében. A gyakorlatban ez a fordulat az egyik oldalról olyan nagy termelékenységgű termelési feltételek és eszközök megalkotásával és iparszerű alkalmazásával kapcsolatos, amelyek alapját a közvetlen munka- és termelési folyamatnak, valamint ezek irányításának az automatizálása jelenti. Másik oldalról pedig ez a fordulat azzal függ össze, hogy az „általános társadalmi tudás” a dolgozó emberben is testet ölt. Ezek az oldalak kölcsönösen feltételezik egymást és az érett szocialista

társadalomban együttes fejlődésük biztosítja a munka társadalmi-gazdasági egyneműsége növekedését és az emberek anyagi és szellemi igényeinek a növekvő szükségletnek megfelelő kielégítését.

A TTF kibontakozási folyamatának jelenlegi fázisában születnek azok az eszközök, amelyek a gépi-üzemi termelésről a kommunista társadalom komplex-automatizált termelési rendszerére való áttéréshez szükségesek. E folyamat technikai-technológiai magját alkotó tényezők (automatizálás, kibernetika stb.) állapota, ezek konkrét jellemzői, sajátosságai az egyes szocialista országokban is különbözőek. Azonban közös vonás ezen országok termelőerőinek fejlődésében, hogy a TTF kibontakozása az ember és a társadalom érdekeit szolgálja.

A TTF mellett a termelőerők fejlődésében más folyamatok is hatnak még (így a TTF-t megelőző szakaszra jellemző technika evolúciója stb.). Csak a konkrét követelmények egész komplexumának a számbavétele alapján lehet kijelölni a TTF fejlődésének irányát, ütemét; kiválasztani a technikai fejlődésnek egy minden viszonylatban teljes értékű variánsát, amely az egész társadalom érdekeinek érvényesítését biztosítja. Természetesen ez a folyamat a szocialista viszonyok között sem mentes nehézségektől. Például a technika számos fajtája – különösen azok, amelyek a munka részleges gépesítését és automatizálását szolgálják – egyelőre gyakran olyan szűk munkamegosztásra orientált, amely egysíkúságot és monotóniát vált ki, a munkás termelőfunkcióit a gép legegyszerűbb kiszolgálására szűkíti le; a munkás viszonylag alacsony kvalifikáltsága megőrzéséhez és munkavégzésének kizárólagosan csak gazdasági érdekelttségéhez stb. vezet.

A dolgok jelenlegi állása szerint mi még csak a kezdeti szakaszában vagyunk az olyan tudományosan kidolgozott technikai eszközrendszer megalkotásának, amely kizárná az ilyen negatív variánsokat és egyaránt magas gazdasági és szociális hatékonyságot biztosítana. A tudományos-technikai és szervezeti megoldások közötti választáshoz szükséges egységes és konkrét társadalmi kritériumoknak, valamint ezen kritériumok azonos értelmezésének a hiánya is gondot okoz még.²¹ Elég gyakran kizárólag gazdaságossági, még gyakrabban a csak technikai, funkcionális megközelítés dominál, pedig arra lenne szükségünk, hogy a szervezeti-technikai változtatások egyaránt eredményezzenek gazdaságossági és társadalmi hatékonyságot, vagyis optimális variáns jelentessenek az emberek anyagi jóléte és személyiségük mindenoldalú fejlesztése szempontjából. Eközben azt is figyelembe kell venni, hogy a társadalmi hatékonyságot nem lehet mindig gazdaságossági formában kifejezni, ha azonban a „társadalmi” kimarad a számításból, akkor mindez komoly hibákhoz és helytelen megoldásokhoz vezethet. A gazdaságossági és a társadalmi hatékonyság optimális összeegyeztetéséhez szükség van mindkettő mélyreható tartalmi elemzésére.

Ezért is mind nagyobb jelentőséget kell kapnia a koordinált társadalmi (szociális) és gazdasági tervezésnek az üzemek szintjén és össztársadalmi méretekben, sőt a KGST tagországok szocialista integrációja keretén belül is.

Az állótöke fejlődése – ily módon a termelés azon tárgyi, anyagi-technikai komponenseinek a fejlődése, amelyek az állótöke részeit képezik – Marx tézise szerint „jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret *közvetlen termelőerővé* . . .”²²

Igaza van G. Ny. Volkovnak, amikor megállapítja, hogy „a termelőerők komponensei egységes egész, rendszert alkotnak, amelynek a centrumában maga az élő munka van. A technika is, a tudomány is, a munkamegosztás is és egyebek is, az emberi termelőerő erősítésének tényezőiként lépnek fel. Termelőerővé csak az

emberi tevékenységbe kapcsolódva, azáltal életre kelte válnak. Ezen a tevékenységen kívül, függetlenül tőle nem léteznek termelőerők sem.”²³ Tehát a termelőerők valamennyi eleme fejlődésének fő követelménye és feltétele, hogy az általános társadalmi tudás testet öltjön az emberben.

Ez pedig azt jelenti, hogy a termelés intenzifikálása nem valósítható meg az emberek megelőző intellektuális fejlődése, a termelési és tudományos ismeretek színvonalának az állandó és intenzív növelése, a dolgozók minden rétegében a tudományhoz és technikához való viszonyuk minőségi változása nélkül. A modern tudomány ahhoz, hogy sikeresen fejlődjék, nemcsak a tudósok és tervezők tudatán kell „áthaladnia”, hanem az üzemmérnökök, a termelésszervezők és elsősorban a munkások tudatát is át kell járnia. A társadalmi ember termelőerőinek – a munkás ember, vagyis a munkásosztály crejévé kell válniuk. A TTF ezért nem valami külső körülmények halmazát jelenti, amelyhez a munkásosztálynak csak idomulnia kell. A szocializmusban a TTF a munkásosztály önfejlődésének belső tényezője. Tehát a TTF kibontakozása során nemcsak az önmagában vett tudományban és technikában következnék be mélyreható változások, hanem mindenekelőtt a termelőerők „emberi” komponensében, a „legfőbb” termelőerőben, amely maga a munkásosztály.

Kemény László

JEGYZETEK

¹ A TTF kutatásának időrendiségéről, módszertanáról részletesebb elemzés található: Szovremennaja NTR. Isztoricicszkije isszledovanyija. Moszkva, Nauka 1970.; *G. D. Danyilin: Metodologija isszledovanyija NTR – NTR i szocialnij progressz. Szekcija I.* Moszkva 1974.; NTR (obscsetyeoreticicszkije problemi) Moszkva, Nauka 1976.; *Kemény László: A TTF a szovjet szakirodalomban.* Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3. stb.

² Az SZKP XXIV. kongresszusának anyagai. Moszkva 1973. 57. old.

³ Az SZKP XXV. kongresszusának anyagai. Moszkva 1976. 47. old.

⁴ Az újabb tematikus bibliográfiákat lásd: Szojegyinyenyije dosztyizsenij NTR sz preimucsesztvami szocializma. Moszkva 1977.; *Sz. A. Hejman: NTR, szevodnya i zavtra.* Moszkva 1977.; Cselovck – szocializm – naucsno-tyehnyicscszkaja revolvucija. Moszkva 1977.; *G. E. Glezerman: Szootnosenyije naucsno-tyehnyicscszkovo i szocialnovo progressza – Szociologicszkije isszledovanyija.* 1978/1. stb.

⁵ *Ágoston László: A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése.* Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3. 3. old.

⁶ Pl. „Obmen mnyenyijami o szusnosztyi NTR. Filozsofszkije Nauki, 1973. 5. 87–105. old.; 1974/2. 96–107. old.; 1975/3. 90–107. old.; Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3.; 1978. 2–3–4. és 1979/1. stb.

⁷ Marx–Engels Művei 46. köt. II. rész. 23., 24–25. old.

⁸ Lásd pl. az 1974-ben 16 szocialista és kapitalista országban *Automatizáció és az ipari munkások* címszó alatt végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat következtetéseit: Naucsno-tyehnyicscszkij progressz is rabocsij klassz szocialiszticicszkij sztran. Prága 1976.; *Héthy–Makó: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra.* Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 4. sz.; *M. N. Nocscevyjik, V. G. Podmarkov: Profosztjozi SZSZSZR: avtomatizacija, i rabocsij klassz.* Moszkva 1976. stb.

⁹ Ezeknek a nézeteknek a részletes kritikáját lásd: *T. M. Ojzerman: Isztoricicszkij matyerializm i igyeologija tyehnyicscszkovo pessizizma.* Moszkva 1976.; *I. T. Frolov: Szovremennaja nauka i gumanyizm, és M. B. Mityin: „Problema »gumanyizacii« tyehnyiki i szocialnij progressz”.* – Filo-

szofija marxizma i szovremennaja NTR. Moszkva, Nauka 1977. 139–172. és 99–113. old.; *I. D. Laptjev*: NTR i szovremennaja ideologicseskaja borba. Moszkva 1975; *V. I. Gromeka*: NTR i szovremennij kapitalizm. Moszkva 1976; *Kritika burzsuaznih koncepcij NTR*. Moszkva 1976.; *Kapitalizm, cselovek i naucsno-tyehnyicseskaja revolucija* (Kritika burzsuaznih koncepcij). Lenin-grád 1977.; NTR i ideologicseskaja borba. Moszkva 1977.; *V. Dobrijanov*: Tychnologicseskij determinizm – szovremennaja forma szociologicseskovo idealizma.; *Filoszofija marxizma i szovremennaja NTR*. Moszkva, Nauka 1977. 292–307. old.

¹⁰ *D. M. Gvisiányi*: Vzaimogyejsztvija NTR i szocialnovo progressza. Voprosszi Filozsfoii, 1976.11. 23. old.

¹¹ Lásd pl. *V. N. Sevcsenko*: Filozsfofszkije predposzilki komplekszovo analiza NTR kak szocialnovo javlenijija. – NTR (obsztyeoreticseskijje problemi). Moszkva 1976. 125. old., NTR i obszcsesztvo, Moszkva 1973. 8. old.; *Naucsno-tyehnyicseskaja revolucija*. Moszkva, Misl, 1974. 209. old.; *Kovács Géza*: A jövő kritikus elágazási pontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975. 140., 145., 148. old. és mások.

¹² *Pl. G. D. Danyilin*: O szusnosztyi NTR. Voproszi ekonomiki, 1976.10. 14. old. *Polityicseskaja ekonomija*. t. 4. Moszkva, Misl, 1971. 38. old. és mások.

¹³ *Pl. V. G. Marabov* azt írja, hogy a „TTF-et a tudományban és a technikában lezajló forradalom jellemzi, ebből a két forradalomból tevődik össze” (12. old.). NTR i kommunyizm. Moszkva, Znányije 1972.; valamint *Cselovek–nauka–tyehnika*. Moszkva, Politizdat, 1973. 15. old.; *Válaszúton a civilizáció*. Kossuth Könyvkiadó 1968. *V. Román*: A tudományos-technikai forradalomról. Kossuth Könyvkiadó 1972.; *Fukász György*: Technikai haladás, áldás és átok? Akadémiai Kiadó 1973.; *Naucsno-tyehnyicseskaja revolucija i szocializm*. Moszkva, Politizdat 1973.; *Szojegyinyenyije dosztyizsenij NTR sz preimusszesztvami szocializma*. Moszkva, Misl, 1977.; *Andics Jenő*: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Akadémiai Kiadó 1977.; *Stark Antal*: Műszaki haladás és gazdasági struktúra. Kossuth Könyvkiadó 1970. E koncepciók részletesebb kritikai feldolgozását lásd: *Sz. Ny. Szmirnov*: Szisztéma „nauka–tyehnyika” v uszlovijah naucsno-tyehnyicseskaj revolucijii. Voproszi filozsfoii, 1975/3. és *Filoszofszo gnoszologicseskaja koncepcija naucsnih, tyehnyicseskijh i naucsno-tyehnyicseskijh revolucij*. Filozsfoija marxizma i szovremennaja NTR. Moszkva, Nauka 1977.

¹⁴ *Vö. Marx–Engels Művei* 46. köt. II. rész 170. old.

¹⁵ *Lenin összes művei* 1. köt. 73. old.

¹⁶ A témát ilyen megközelítésben néhány kutatás már rendszerezett formában kidolgozta, pl. *G. Ny. Volkov*: Era robotov ili era tyehnyiki? (Szociologicseskijje problemi razvityija tyehnyiki) Moszkva 1965.; *A. M. Kulkin*: Tyehnyicseskij progressz i izmenenyije proizvodsztvennih funkcij cselovocka. Szocialnijje Isszledovanyija vüp. 2. Moszkva 1969.; *Sz. V. Subardin, A. A. Kuzjin*: NTR kak zakonomernij isztoricseskij processz. és *A. A. Kuzjin*: Szusnoszty szovremennoj NTR. – NTR (obsztyeoreticseskijje problemi) Moszkva 1976.; *I. E. Rubcov*: „Naucsno-tyehnyicseskij progressz v uszlovijah razvitovo szocialiszticseskovo obszcsesztva. Moszkva 1976.; *Sztrioityelsztvo kommunyizma*. Moszkva 1976.; *Cselovek–szocializm–NTR*. Moszkva 1977.; *Babanászsizs Sztierosz*: Az ember és a technika kölcsönhatása. – A TTF körülményei Magyarországon. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3. sz. stb. Jelen esetben a szerző *G. Ny. Volkov* (Isztoki i gorizonti progressza – szociologicseskijje problemi razvityija nauki i tyehnyiki. Moszkva 1976. 54. old.) sémáját veszi alapul.

¹⁷ ... „milyen mértékben az emberiség úrrá lesz a természet felett, olyan mértékben válik az ember más embereknek vagy a saját aljasságának rabjává.” *Marx–Engels Művei* 12. köt. 1. old.

¹⁸ Részletesebben lásd: *Naucsno-tyehnyicseskaja revolucija i revolucionnij processz*. Kijev 1977.; *T. Tyimofejev*: Rabocsij klassz i krizisz antikommunyizma. Moszkva 1977. és mások.

¹⁹ Részletesebben lásd: *A tudományos-technikai forradalom és a szakszervezeti mozgalom összefüggései a fejlett tőkésországokban*. Tudományos szocializmus füzetek OM. MI. Okt. Főoszt. Bp. 1976. 41–42. sz.; *A munka humanizálása és a nyugat-európai szakszervezeti mozgalom*. Budapest 1976. stb.

²⁰ Lásd részletesebben *Kemény László*: A munkásosztály struktúrájáról. – *Társadalomtudományi Közlemények*, 1978. 1.

²¹ A szakirodalomban egész sor javaslattal találkozunk a variánsok közötti választás társadalmi kritériumait illetően. Részletesebb elemzést lásd: *Voproszi ekonomiki*, 1977./4. 38–39. old., 157. old.

²² *Marx–Engels Művei* 46. köt. II. rész, 170. old.

²³ *G. Ny. Volkov*: Isztoki i gorizonti progressza. Moszkva 1976. 18. old.

A TTF-vita egyes kérdéseiről

Több szempontból is hasznos volt, hogy a Társadalomtudományi Közlemények 1977. 3. számában a TTF témaköréből közölt tanulmányokhoz hozzászólások érkeztek, és vita bontakozott ki egyes kérdések körül. A tanulmányoknak éppen az volt a célja, hogy ötleteket és gondolatokat adjanak a további kutatáshoz, hogy vitára inspiráljanak, elősegítsék a TTF elméleti kérdéseinek konkretizálását a hazai társadalmi gyakorlat feltételei között.

A lezajlott vita a maga egészében megfelelt ezeknek a célkitűzéseknek. A hozzászólások többségükben új gondolatokkal és problémafelvetésekkel gazdagították és mélyítették a TTF-ről való ismereteinket, újabb összefüggésekre és megközelítésekre hívták fel a figyelmet. Még azt is pozitívan értékelhetjük, hogy élesen felszínre kerültek és markánsabban körvonalazódtak bizonyos ellentétes álláspontok, ami megkönnyíti érdemi megítélésüket.

A teljesség és a vita lezárásának igénye nélkül csak néhány olyan elvi problémára térek ki, amelyek a TTF megítélése és hazai kibontakoztatása szempontjából különös figyelmet érdemelnek, és amelyekben a felfogások ütköztek.

1. A „SZUBJEKTÍV TERMELŐERŐ FORRADALMÁRÓL”

Bár a folyóirat említett számában közölt tanulmányok nem tekintették feladatuknak a TTF fogalmának elemzését, Ágh Attila vitacikke nyomán ez a probléma mégis első helyre került.

„Mi a TTF lényege, azaz min is vitatkozunk tulajdonképpen?” – teszi fel a kérdést Ágh Attila, és felelete: „A definíciók megközelítésének dzsungeléből . . . végül is világosan ki kell emelnünk egy kérdést, amelyben a marxista álláspontok a TTF elméletében világosan és egyértelműen megoszlanak. Ez a kérdés a TTF *»alapvető kérdése«*, az annak a lényegére feltett kérdés, amely így fogalmazható meg: miben jelent elsősorban forradalmi áttörést a TTF? Az objektív termelőerők valamiféle újabb szenzációs fejlődésében . . . vagy a *szubjektív termelőerők*, maga a termelő ember helyzete radikális megváltozásában? Véleményem szerint a kérdés megkerülései, a »harmadik utas« is-is válaszok maguk is szépen besorolhatók az objektív termelőerők forradalmát hangsúlyozó technicista-scientista megközelítésekbe, míg a TTF marxista elmélete fő vonulatát mindvégig a *Grundrisse* Marxára támaszkodó, a szubjektív termelőerők forradalmát kihangsúlyozó értelmezés jelentette.”¹

Ágh Attila szerint aki nem osztja véleményét, az kiérdemli tehát a „technicista-scientista”, a „harmadik utas”, vagy más jelzőt. A „legszebb metafizikának” nevezi azt, ha valaki – mint Tóthpál József – az objektív és a szubjektív termelőerők elszakíthatatlanságát említi.² Rosszul jár az is, mint magam is, aki a TTF lényegét *a társadalmi termelőerők egész komplexumának*, minden objektív és szubjektív, anyagi és tudati mozzanatának, valamint kapcsolatainak, a termelőerők *egész rendszerének* meghatározott komplex minőségi változásában jelöli meg, beleértve természetesen az ember szerepének és helyének a gyökeres változását is.³ Akik ezt vallják, azok Ágh Attila szerint „csak az ipari forradalomig hajlandók követni Marxot és a TTF-ig már nem, amelyről Marx mint a szubjektív és objektív termelőerő viszonyának *megfordulásáról*, egy újfajta ökonómiáról ír . . .”⁴

Ágh Attila a magáétól eltérő értelmezések fő forrását Marx műveinek a nem ismeretében jelöli meg, a „részletesen kidolgozott, több műben is kifejtett marx-i koncepciónak” a mellőzésében. „... az emberben önkéntelenül is megfogalmazódik az a kétségbeesett megállapítás – írja –, hogy számukra Marx hiába írta meg nemcsak a *Grundrissét*, hanem *A tőke* és az *Értéktöbbletelméletek* temérdek passzusát a szubjektív termelőerő forradalmáról... Mit tehet még egy szerző egyáltalán, ha ezt – az egész marx-i örökséget, a szubjektív termelőerők forradalmát negligálva... – egyesek a marxista szakirodalomban az objektív és szubjektív termelőerők »szétválasztásának« nevezik, s arról értekeznek, hogy Marx szerint a társadalmi gyakorlatban a két oldal mindig együtt van jelen, s egyik a másik nélkül nem fejlődhet.”⁵

A TTF definíciói és megközelítései valóban igen sokrétűek, ami a lezajlott vitában is megmutatkozott. A hozzászólók azonban általában az objektív és a szubjektív termelőerők változásainak szoros kölcsönhatását emelték ki. Farkas János véleménye például: „Azok a szerzők járnak közel az igazsághoz (sőt igazuk van), akik a *termelő ember és a technika* (a technológia) egymáshoz viszonyított *helyzetváltozásait* kutatják”, akik szerint „a TTF egyesíti a technika forradalmát (a mechanizációról az automatizációra való átmenet formájában) a tudomány forradalmával (amelynek lényege a tudomány személyiségfejlesztésre irányuló új célorientációja)”.⁶ Ifj. Marosán György szerint „a TTF a *termelőerők rendszerében* végbemenő olyan forradalmi átalakulás, amelynek során a kommunista formáció termelőerői jönnek létre”.⁷ Kemény László is úgy látja, hogy „a kutatók többsége egyetértésre jutott abban, hogy a TTF a társadalom termelőerőinek *egész rendszerében* lezajló gyökres átalakulás”.⁸

Nézzük csak kissé konkrétan, milyen érvek szólnak a TTF-nek a kizárólag a szubjektív termelőerőkre szorító definíciójával szemben az utóbbi komplexebb felfogás, a társadalmi termelőerők egész rendszerének gyökeres átalakulásaként való értelmezés mellett? Ágh Attila megengedhetetlen fogalmi csusztatást tesz, amikor a termelő ember helyzetének radikális változását tünteti fel a TTF specifikus lényegének. Ez ui. minden termelőerői forradalomnak – az ipari forradalomnak is – *általános vonása*. A termelőerők forradalma olyan komplex folyamat, amelynek során az egyik oldalon az ember a maga munkafunkcióit meghatározott módon és mértékben testi termelőszerveiről mesterséges, technikai termelőszerveknek adja át. A másik oldalon pedig ezzel szoros kölcsönhatásban az ember eleven tevékenysége, az emberi tudás, ügyesség és termelőképességek is meghatározott irányban átstrukturálódnak. Hamis az a beállítás, amely Ágh Attila gondolatmenetére jellemző, mintha az ipari forradalom csupán az objektív, a TTF pedig a szubjektív termelőerők fejlődésében jelentene fordulatot.

Természetesen minden egyes esetben specifikálni kell a termelőerők egyes elemeiben és struktúrájában végbemenő változásokat. Tagadhatatlan, hogy a TTF nemcsak az objektív, hanem a szubjektív termelőerőkben is alapvető változásokat hoz, hogy a termelő ember helyzetének változása együtt jár általános és szakmai műveltségének, képességeinek radikális változásával, a tudatosság, a kreativitás jelentőségének növekedésével, a munka intellektualizálódásával, a szubjektív mozzanatok és a kulturális fejlődés a TTF *kibontakozásának elsőrendű fontosságú* előfeltételévé válnak. Az anyagi gazdagság növekedésével – különösen szocialista körülmények között – előtérbe kerülnek a technika és tudomány fejlesztésének humanisztikus, kimondottan az emberi személyiség fejlődését szolgáló mozzanatai.

Min is vitatkozunk tehát tulajdonképpen? Hogy a TTF a szubjektív termelőerők forradalmát is magában foglalja, nem lehet vitakérdés. Nem lehet az sem, hogy a legfőbb termelőerő mindenkor a termelő ember, ill. közösség, és a termelőerői forradalmak legfőbb eredménye végső soron a progresszív emberi fejlődésben csapódik le, amit konkrétan kell tanulmányozni. De elcsúsz az a vitakérdés is, amely Marxra hivatkozva az objektív és a szubjektív termelőerők változásának „vagy-vagy” értelmezéséhez fűződik, és Ágh Attila cikke nyomán a lezajlott vita középpontjába került. Részletesebb kifejtést igényelne annak kimutatása, hogy Marx munkáinak szellemével ellentétes az olyan „alapvető kérdés”, amelyet Ágh Attila Marxra hivatkozva felvet. Marx felfogása, elmélete és módszere éppen azt sugallja, hogy a TTF is az objektív és a szubjektív termelőerők kölcsönös meghatározottságában bontakozik ki, s hogy ez a folyamat az eleven és a holt munka konkrét dialektikájában vizsgálható.⁹ Nincs elvi alapja annak a vádnak, hogy csak az ipari forradalomig követik Marxot azok, akik – mint ifj. Marosán György – azt vallják: „... a TTF kapcsán nincs szó semmiféle »váltásról« a termelőerők szubjektív és objektív oldala között. Beszélhetünk ugyan a szubjektív termelőerők jelentőségének rohamos növekedéséről... , de ez mindig a tárgyi feltételek jelentőségének legalább ilyen mértékű növekedésétől függ és azt feltételezi”.¹⁰

Ágh Attilának igaza van abban, hogy nem elégedhetünk meg az objektív és a szubjektív termelőerők forradalmának „is”-sel való összekapcsolásával, együttes jelenlétük pusztá deklarációjával. Az alapvető probléma – és ez képezi kimondatlanul a vita fő forrását: milyen kölcsönös viszonyban áll egymással a termelőerőknek ez a két oldala? Milyen elvi tartalmat takar a viszonyuk „megfordulásáról” szóló tézis?

Ebbe betekintést adnak magának Ágh Attilának a szavai: Egyik jellemző megfogalmazása szerint: „... a TTF nem írható le sem tudományos, sem technikai paraméterekkel, sem azok összefüggéseivel... a tudományos-technikai átalakulás lényege éppen a termelő megváltozott szerepében és helyzetében van, a munkamód és az életmód forradalmában”¹¹. „... a munkamód-életmód ezen együttes átalakulásában lelhető fel a tudományos-technikai forradalom lényege”, amely a „művelődés fogalmában” konkludál.¹² Vagy más megfogalmazása szerint: „A szocializmus »teljes« kibontakoztatása így azonosul Leninnél a szocializmusnak, a »szocialista kultúrának« a mindennapokba való bevitelével, az életmód radikális forradalmával, amely alapvetően forradalmasítja az ember termelő funkcióit is.”¹³

Úgy tűnik, Ágh Attila egyoldalúan fogja fel az objektív és a szubjektív termelőerők kölcsönös meghatározottságának elvét, és szakít az utóbbiaknak az előbbiektől általi meghatározottságával. Hiszen, aligha vonható kétségbe, hogy a munka- és életmódnak mindenkor megvannak meghatározott tudományos és technikai paraméterei is, hogy az ember mindenkor termelő funkciói nemcsak kulturálisan, hanem technikailag is meghatározottak. Vajon az objektív és a szubjektív termelőerők viszonya „megfordulásáról” szóló tézis nem jelenti-e a társadalmi fejlődés anyagi meghatározottsága elvének feláldozását? Valójában ellenkezőjére fordul-e az a marxi tétel, hogy az emberek nem szabadon választják anyagi termelőerőiket – „egész történelmük alapját”, hogy a mindenkor konkrét termelési mód, és azon belül „anyagi viszonyaik alkotják minden viszonyuk alapját”,¹⁴ hogy az ember reális életfolyamatában az anyagi termelés „a valóságos kiindulópont és ezért egyben az átfogó mozzanat”.¹⁵

2. „A TERMELÉS ANTROPOLOGIZÁLÁSÁRÓL”

Induljunk ki Marx szavaiból: „Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségyszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek, de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, amelyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy ez mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre.”¹⁶

Marxnak ezek a szavai és a TTF valóságos jelenségei kétségtelenül mutatják, hogy az emberi szabadság növekedésének a társadalmi-történeti folyamata nem állítható szembe természeti és technikai determináltságával, amely utóbbi szintén növekvő tendenciájú. Mit is jelent erről az oldalról „a szubjektív termelőerők forradalma”, amely Ágh Attila más megfogalmazásában „végső soron . . . a termelés antropologizálását jelenti”.¹⁷

Nem az elnevezés ellen emelek kifogást. Bizonyos meghatározott értelemben a TTF kapcsán ez talán helyénvaló lenne, de semmiképpen sem abban az értelemben, ahogy ezt Ágh Attila teszi. Szerinte ugyanis: „a termelés antropologizálása” abban áll, hogy „a TTF rendszerében . . . az embernek a természethez a tudományon keresztül való viszonya, az emberi termelőviszony a maga általánosságában, történelmi elvontságából a legkonkrétabb gyakorlati viszonyná változik át”.¹⁸ Az embernek a természethez való természettudományos viszonya azonban specifikusan elméleti-megismerő jellegű, s mint ilyen, nem azonosítható az anyagi jellegű gyakorlati termelőviszonnyal. Az utóbbiba való „átváltozása” sem szünteti meg elméleti jellegét. Nyilvánvalóan nem a kétfajta viszony azonosulásáról van szó, hanem arról, hogy az átmenetek egész láncolata épül ki az elméleti természettudománytól az anyagi termeléshez és a technikához s viszont, amelyek közvetítésével a termelés problémái tudományos síkon is megfogalmazódnak és a tudomány eredményei végeredményben tárgyasult formában hasznosulnak. De az a kérdés is felvetődik, vajon a tudomány, amely maga is történetileg fejlődik, képes-e, illetve a TTF mainál fejlettebb fokain képes lesz-e átfogni a termelési hatások teljességét? Nem kell-e a termelő praxisban folytonosan számolnunk olyan újraéledő effektusokkal, amelyeket a tudománynak előzetesen nem volt módja tisztázni, és amelyek – legalábbis egy ideig – csak gyakorlatilag kezelhetők. Ágh Attila, aki fellép a scientizmus ellen, nem esik-e maga is ennek hibájába?

Hogy hogyan értelmezi Ágh Attila „a termelés antropologizálását”, arra jellemzőek következő sorai is: Marx az általános tudományos munka érvényrejutásában – írja – „olyan tudományos alapokon nyugvó termelést (látott – Á. L.), amely már nem az adott természeti folyamat sajátosságaihoz idomul, hanem azok különbözőségeit feloldja a természet elsajátításának legáltalánosabb formájában, a tudományban”.¹⁹ A termelésnek nyilvánvalóan mindenkor „idomulnia” kell a természeti anyagok és folyamatok sajátosságaihoz. A tudománynak is a lehető legpontosabban számba kell vennie ezeket. Nem a termelés denaturalizálódik, hanem – éppen ezt a lényeges közvetítést mellőzi Ágh Attila – az ember a technika által emancipálja önmagát a különböző sajátosságú természeti anyagok közvetlen átalakításának, valamint a közvetlen termelőfolyamat irányításának a funkcióitól. Az ember a TTF során a külső természetnek az eddigieknél differenciáltabb sajátosságú objektumait

vonja be anyagi életfolyamatának feltételei közé. A szabadság növekedése e téren többek között abban fejeződik ki, hogy az anyag természeti formájának megváltozását már nemcsak az ember testi, hanem technikai termelőszervei határozzák meg a tudomány eredményeinek az alkalmazásával. Nem a természeti anyagok és folyamatok természeti sajátosságai szűnnek meg, csak az ember nem közvetlenül, hanem technikailag, közvetve idomul hozzájuk.

Ezzel a „szubjektív termelőerő forradalma”, illetve „a termelés antropologizálása” felfogásának egyik további lényeges pontjához jutottunk. Ágh Attila a „termelés” kategóriáját feloldja differenciálatlan általánosságában, nem különbözteti meg a munka tárgyát és eszközét, a termelés alanyát, valamint kölcsönös meghatározottságaikat, e mozzanatok viszonylagos önállóságát. Ismét fel kell vetnem: tartható-e az az álláspont, hogy „a tudomány és a technika fejlődése nem önfejlődés, hanem a társadalom egésze átalakításának egyik mozzanata”?²⁰

Minden jel arra mutat, hogy Ágh Attila vitacikkében is kitart emellett. Igaz – csupán a technikáról szólva –, a technika emberi alkotás és nincs a társadalom történetétől külön története. De mint minden kifejelett társadalmi jelenség, a technika is rendelkezik bizonyos öntörvényűséggel, amely konkrétan abból adódik, hogy az ember sajátos közegben tárgyasítja önmagát, a természeti anyagok és folyamatok sajátosságai által megengedett, az emberi akaratnak és céloknak megfelelően működtetett tárgyi kombinációkban, konstrukciókban és technológiai folyamatokban, amelyekkel túlhaladja a magában vett külső természet lehetőségeit, és amelyek az ember önfejlődésének legfőbb eszközei. A technika viszonylagos önállóságának elismerése egyik támpontja volt annak a sarkalatos marxi felismerésnek, hogy végcredményben az emberek természethez való viszonyának fejlődése határozza meg egymáshoz való viszonyaik fejlődését. Sőt, Marx az ember által létrehozott technikai tárgyak világát tekintette „igazi antropológiának”, legalábbis annak szerves részének: „az emberi történelemben . . . létrejövő természet az ember *valóságos* természete, ezért az a természet, amely ha elidegenült alakban is – az ipar által létrejön, az igazi *antropológiai* természet”.²¹ Marx szerint a technika tárgyi világa nemcsak az embertől tételezett, önállóan megnyilvánulás, hanem a tárgyak is tételezik az embert: „. . . e tárgyak az ő *szükségletének tárgyai*, lényegi erőinek tevékenykedéséhez és igazolásához nélkülözhetetlen, *lényegi tárgyak* . . . Egy lény, amely nem bír rajta kívüli tárggyal, nem tárgyi lény . . . Egy nem tárgyi lény *nem lény, képtelen lény*.”²² Ágh Attila nemcsak a termelést fosztja meg természeti és technikai alapjaitól, hanem az embert is lényegi, társadalmi vonatkozásaitól.

Ágh Attila – úgy látszik – a technika külsővé, idegenné válását a technika belső sajátosságaként kezeli. A technika kérdéseinek érdemi tárgyalását eleve technicista jellegűnek, a marxizmussal ellentétesnek véli. Így tulajdonképpen Marxszal vitatkozik, amikor technicistának titulálja mindazokat, akik az objektív és szubjektív termelőerők egymáshoz való folytonos átmenetére, kölcsönös meghatározottságára és viszonylagos önállóságukra vonatkozó marxi elveket követik, akik a TTF lényegét az objektív és a szubjektív termelőerő együttes minőségi átalakulásában látják.

Más természetű, de az előbbiekkal szorosan összefügg az a következtetés, hogy Ágh Attila a termelés „antropologizálását” emeli ki, noha a természeti korlátok visszaszorulása következtében éppen ennek az ellenkezője, a termelésnek az emberi korlátoktól való felszabadulása, a termelés dezantropologizálása a jellemző. Mint Hülvely István írja: „. . . valójában a tudománnyal mint bázissal a termelés

egyre inkább végigvitt dezantropologizációként értelmezhető, mintsem antropologizálásként. A szubjektív oldal jelentőségét éppen ez a dezantropologizáció, a tudomány termelésbeli szerepének kibontakozása . . . adja.²³

3. A KONKRÉT TÖRTÉNETISÉGRŐL

Mint említettem, a közölt tanulmányok egyik célkitűzése a TTF kérdéseinek a hazai társadalmi gyakorlathoz való közelítése volt, ami szükségképpen előtérbe állította a konkrét történetiség szempontját. E téren is ellentétes álláspontok ütköztek össze – már magának e szempontnak az értelmezésében is.

Ágh Attila vitacikke szerint ez a szempont kimerül a TTF harmincéves történetének, illetve elmélete fejlődésének a leírásában, „az elmúlt évtizedekre való visszatekintésben”, ami – mint írja – „szerintünk lehetővé teszi nemcsak a történelmi szemlélet, hanem a józan előretétekintést is”.²⁴ Természetesen az ilyen visszatekintés is hasznos a maga nemében. Valójában azonban nem elegendő a reális előrelátáshoz. A konkrét történetiség elvének az érvényesítése a TTF kutatásokban ennél lényegesen bonyolultabb és sokoldalúbb követelményeket jelent.

Elsőként említjük azt: *miképpen kell viszonyulnia a TTF kutatójának a marxi örökséghez?* Ágh Attila szerint a TTF marxista elmélete lényegileg egybeesik Marxnak a *Grundriss*ében kifejtett és hosszú ideig abban „szunnyadó”, kész elméletével. Szerinte Marx „már elemezte a ma TTF-nek nevezett osztársadalmi, világméretű folyamatot”,²⁵ már a *Grundriss*ében kifejtette az automatizált termelés elméletét”.²⁶

Ez azonban Marx nézeti és a mai társadalmi valóság viszonyainak nagymértékű leegyszerűsítése. Hiszen Marx csak kora adott körülményei között, a rendelkezésre álló tényanyag alapján fedhetett fel bizonyos általános tendenciákat és vonhatott le következtetéseket a társadalmi termelőerők világtörténelmi távlataira, a kommunizmus termelőerőire vonatkozóan. Maga Marx figyelmeztetett arra, hogy „a magasabb rendűre utaló jelzéseket . . . csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabb rendűt már ismerjük”, hogy nem moshatók el az egyes történelmi korszakok közti minőségi különbségek, és a világtörténelmi általánosítások, „csak cum grano salis” (némi fenntartással) értendők.²⁷ Nem térhetünk ki tehát a mai társadalmi valóság tényei alapján a TTF-t érintő marxi gondolatok újragondolása elől és meg kell birkóznunk a *marxi antipációk alkotó alkalmazásának és továbbfejlesztésének* a nehézségeivel.

Ide kapcsolódik Hülvely István figyelemreméltó felvetése arról, hogy valószínűleg nemcsak terminológiai okai vannak annak, hogy Marx a TTF kategóriája helyett a „forradalmasodás” kategóriáját használta. Emögött az a történelmi körülmény rejlik – írja –, hogy „ha a marxi álláspontot a maga teljességében vesszük, akkor . . . filológiaiilag igazolhatóan, semmi olyan jellegzetességet nem tudunk a TTF javára írni, tartalmaként megjelölni, amelyet Marx ne a nagyipar *fejlődési eredményének* tulajdonítana”.²⁸ Hülvely István véleményét valóban igazolja az, hogy Marx *A tők*ében összefoglalóan szintén a forradalmasodás kategóriáját emeli ki: „A modern ipar a termelés meglevő formáját soha nem tekinti véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt. Gépi berendezés, vagyis folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit.”²⁹

Ily módon külön magyarázatot és további tanulmányozást kíván a TTF *lényegének az a sarokkérdése*: milyen reális ismérvek alapján beszélhetünk – R. A. Brady szavaival élve – „a forradalmon belül lezajló forradalomról”, amelyek „olyan tulajdonságai és jellemzői vannak, amelyek kiemelik különbözőségét és sajátosságait”.³⁰ És hozzátehetjük: ezek a különbözőségek és sajátosságok csakis a mai társadalmi valóság marxi módszerrel történő beható elemzésével tárhatók fel.

Hülvély Istvánnal egyetértésben magam is azt vallom, hogy „az 1940-es évektől új szintű fejlődés bontakozik ki, amelyet – a marxi forradalmasodás kategóriájával szemben – tudományos-technikai forradalomnak nevezünk”,³¹ amely a gépi nagyipar állandó forradalmasodásában előálló forradalom, s amely korunk egyik meghatározó folyamata. Ennek kimutatására azonban nem elegendő a termelőerők „forradalmasodásának” kategóriáját csupán verbálisan a „TTF” kategóriájával felcserélni, a TTF valóságos jelenségeit csupán az utóbbi illusztrációiként kezelni.³² A TTF hitelt érdemlő elméletét magának a TTF-nek az élő valóságából kell kifejtenünk.

Marx anticipációit azonban nemcsak a forradalmasodás és a TTF közötti azonoság és különbség, folytonosság és megszakítottság szempontjából szükséges a mai valósággal szembesíteni, hanem azért is, mert maga a TTF is *különböző történelmi fejlődési fokokon* megy keresztül. Ellentmond a konkrét történetiség elvének az olyan eljárás, amely az általános formában előrelátható végeredményt vetíti vissza az alsóbb fokokra és csupán aszerint ítéli azokat meg. A TTF jelenlegi kezdeti foka sem érthető meg csupán abból az elvont végeredményből, hogy „a termelőerők legmagasabb fejlődéséhez” vezet, amely együtt jár „az egyének leggazdagabb fejlődésével”.³³ A TTF hosszan tartó, több szakaszos folyamatát is – mint minden történelmi folyamatot – „mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló” jelenségként kell tekintenünk, hiszen a közöstől, az általánostól való eltérés az, ami fejlődését teszi. Csupán az elvont mozzanatokkal egyetlen valóságos termelési fok sincs sem tartalmilag, sem formailag megragadva.³⁴

Ágh Attila nem veti fél azokat az elméleti kérdéseket, amelyeket a TTF mai hazai gyakorlata szükségessé tesz. Sőt, történetietlennek nevezi azt a kezdeményezést,³⁵ amely a TTF-t a nemzetközi helyzetbe ágyazva mai konkrét jegei alapján kísérli meg specifikálni, amely a TTF tendenciáit összefüggésbe hozza korunk világ-gazdasági eltolódásaival, hazai gazdasági életünkkel, a szocializmus építésének közelebbi és távolabbi hazai feladataival, kibontakoztatásának társadalmi akadályai-val, s amely éppen azt hangsúlyozza, hogy a TTF kutatása elmaradt a hazai gyakorlat szükségletei mögött. Csak általánosságokhoz jut el „az új típusú ökonómia-ról”, „a szocialista országok aktuális és potenciális fölényéről” a TTF kibontakoztatásában, a gyorsan „közeledő jövőről” (?), arról, hogy „a TTF kibontakozása a kommunizmus építésének legsajátabb folyamata”, hogy a szubjektív termelőerők területén fog eldőlni „a világméretű verseny”.³⁶

Mindennek az eddig említetteken kívül további elméleti-módszertani okai is vannak, amelyek közül Hülvély István és Kemény László említenek néhányat hozzászólásukban. Hülvély István az *elsajátítás kettős síkja* problémájának a keretében fejti ki részletesen azt, hogy „a természet erőinek és törvényszerűségeinek tudományos-szellemi elsajátítása és a termelési folyamatban felmutatott gyakorlati uralma mellett a társadalom egyéneinek – ahhoz, hogy a marxi értelemben vett szabad egyénekké váljanak – el kell sajátítaniok saját társadalmiságukat is”.³⁷ Kemény László a társadalmi termelőerők kettős természetének marxi alapelveivel kapcsolatban mutat rá arra, hogy „a TTF kettős lényegű: a tartalom és a forma ellentmon-

dásos egységének tekinthető”.³⁸ Ágh Attila írásaiban nem lelhetők fel ezek az alapvető szempontok. Szerinte a TTF „amennyiben *össztársadalmi* folyamat, annyiban *világtörténelmi* folyamat is, mint az ipari társadalomnak és a kapitalista társadalmi rendszernek a világtörténelmi leküzdése”.³⁹ „... csak azok a mélyreható és komplex változások érdemlik meg a *forradalom* nevet, amelyek az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másikba átvezetnek... A TTF is a társadalom egészének alapvető átstrukturálódását jelenti, s ennyiben – és *csak* ennyiben, nem pedig valamely technikai, vagy tudományos »forradalom« utódként – illeti meg a forradalom elnevezés”.⁴⁰

A fentiek alapján most már messze nem az objektív és a szubjektív termelőerők „vagy-vagy” álproblémáján vitatkozunk, hanem a marxi társadalmi formáció- és forradalom-elmélet lényegi kérdésein. Ágh Attilánál „a szubjektív termelőerő forradalma” minden közvetítés nélkül valamiféle elvont *össztársadalmi forradalom*ba és formaváltásba megy át. Ebben a terminológiai és elvi lazaságban elvésznek a marxi forradalom-elmélet alapvető elvei, mint a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok ellentéte és egysége a termelési mód dialektikája, a termelőerők kettős természete, a kettős elsajátítás, a gazdasági, a politikai és a tudati szféra meghatározott kölcsönhatása. Eltűnnek azok a reális viszonyok, amelyek között a TTF kibontakozik, és a szocialista világtársadalmi folyamattal összekapcsolódik.

Ez az álláspont nem tekinthető igazoltnak azzal, hogy – mint írja – „elsősorban a TTF világtörténelmi, formáció-elméleti helyét és jelentőségét” igyekezett kidolgozni, míg mások elkövetik azt a „legnagyobb módszertani hibát”, hogy a tudományos-technikai, társadalmi-gazdasági és világtörténelmi megközelítéseket *összemosásnak*.⁴¹ Hiszen a tudományos-technikai és a társadalmi-gazdasági tárgyalás sem zárja ki a világtörténelmi megközelítést, s az utóbbi sem lehet teljes, ha szembe kerül az előbbiekkel. Amit Ágh Attila „összemosásnak” nevez, az nem más, mint a társadalmi mozgásnak és a formációváltásnak az a felfogása, miszerint a társadalom totalitása a minőségileg különböző és viszonylagosan önálló technikai, gazdasági, politikai és tudati részfolyamatokból történelmileg mindenkor meghatározott módon tevődik össze. Ágh Attila viszont a társadalom totalitását leszűkíti az elvont szubjektív termelőerőre, az elvont egyénre és annak aktivitására, az életmódjára. Felfogásának problematikusságán semmit sem változtat az, hogy a termelőerők primátusára hivatkozik: „Ezzel Marx szemernyit sem adott fel materialista történelem-felfogásából, a termelés ontológiai primátusának elvéből, hiszen az ember maga is belül van a termelésen, sőt maga a legfőbb termelőerő.”⁴² Marx valóban nem adott fel semmit materialista történelemfelfogásából, csakhogy azt nem „a termelés ontológiai primátusának” rendkívül problematikus elvére való hivatkozással tette.

Talán sikerült az olvasó elé tárni, hogy „min is vitatkoztunk tulajdonképpen?” Természetesen ez a nem lezáró igényű írás nem említhetett meg minden lényeges kérdést, amely a tanulmányok nyomán a hozzászólásokban felmerült. Nem térhetett ki annak az értékelésére sem, hogy valójában mennyire sikerült a TTF elméleti kérdéseink hazai konkretizálását elősegíteni. Elégge elvont kérdések kerültek középpontba, amelyek a TTF ma megrajzolható reális elméleti képénél vitásabb képet mutatnak. Ez sok tekintetben nem szerencsés körülmény. Ha ti. egy társadalmilag fontos problémakör valamilyen okból vitásabbnak állítódik be, mint amit a valóságban a tudomány adott állása indokol, akkor aktuális gazdasági és társadalmi nehézségeink megoldásában ez lerontja a tudomány hitelét és ezzel gyengíti azt az orientációt, amelyet a gyakorlat számára a TTF folyamatának társadalmi uralásához egyébként képes lenne nyújtani.

Ágoston László

JEGYZETEK

- ¹ *Ágh Attila*: A TTF-ről 10 év után. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 2–3. sz. 131. old.
- ² Lásd ugyanott, 135. old.
- ³ Ilyen értelemben definiálom a TTF-t a Társadalomtudományi Közlemények szóban forgó számában megjelent írásomban, valamint egyéb írásaimban.
- ⁴ *Ágh Attila*: Id. mű, 132. old.
- ⁵ Ugyanott, 132. old.
- ⁶ *Farkas János*: A TTF kutatásának néhány alapelve. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 2–3. sz. 137–138. old. Farkas János Bernaltól kölcsönzött definíciójával szemben ifj. Marosán György jogosan veti fel, hogy a TTF aligha korlátozható csupán a technika és a tudomány kölcsönhatásaira, bár ezek a TTF kutatásának szerves részét, sőt kiindulópontjait képezik. Az ilyen definíció a TTF egy korábbi fokát rögzíti, amikor az ötvenes években ezek a relációk voltak elsősorban láthatók. A bernali definíció genetikus jellegűnek tekinthető, amely nem fejezi ki a folyamat azóta kibontakozó teljesebb struktúráját, dinamikáját és társadalmi tartalmát.
- ⁷ Ifj. *Marosán György*: A TTF elméletének néhány vitatott kérdése. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 4. sz. 90. old.
- ⁸ *Kemény László*: A TTF társadalmi irányultsága. Ugyanott, 1979. 2. sz. 44. old.
- ⁹ Ágh Attila egyoldalúan, nem elfogadhatóan hivatkozik bizonyos szerzőkre, ill. forrásokra. A *Válaszúton a civilizáció* című munkával kapcsolatban, amelynek megjelenésétől – mint cikkének címe utal rá – számítja a TTF mai elméletét, nem említi azt, hogy e munka szerzői is komplex módon úgy határozzák meg a TTF-t, mint „a termelőerők mindegyikének, a termelés objektív és szubjektív tényezőinek, egész struktúrájának és dinamikájának állandó, gyorsuló mozgását” (Válaszúton a civilizáció, Kossuth 1968. 24. old.). Nem említi azt sem, hogy a szerzők a teljes kiadás előszavában maguk hangsúlyozzák: „tudományos hipotézist”, „kísérletet” kívántak nyújtani a TTF társadalmi és emberi problémáiról kimondottan „marxista emberfilozófia” megközelítésében. (Lásd *Civilization at the Crossroads*, Int. Arts. And Sciences Press, 1969. 13., 17. old.) Ágh Attila viszont olyan munkának tekinti ezt, amely a TTF marxista elméletének általános „alapfeltételeit” tartalmazza. Alaptalanul hivatkozik az *Ember-tudomány-technika* című kötetre is saját felfogásának alátámasztásaként. Ez a kötet is a TTF-fel mint a termelőerők egész rendszerének komplex átalakulásával foglalkozik. (Lásd *Ember-tudomány-technika*. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 421. old.)
- ¹⁰ Ifj. *Marosán György*: Id. mű, 95. old.
- ¹¹ *Ágh Attila*: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Magvető Könyvkiadó, 1977. 20. old.
- ¹² Ugyanott, 30. old.
- ¹³ *Ágh Attila*: A Grundrisse rendszere. Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 3. sz. 339. old.
- ¹⁴ *Ágh Attila*: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. 74. old.
- ¹⁵ Marx–Engels Válogatott Levelek. 1950. 29. old.
- ¹⁶ MEM 46 I. köt. 21. old.
- ¹⁷ *Marx*: A tőke. 3. köt. 1951. 888–889. old.
- ¹⁸ *Ágh Attila*: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. 27. old.
- ¹⁹ Ugyanott.
- ²⁰ Ugyanott, 138. old.
- ²¹ *Ágh Attila*: Marx kommunizmus-elmélete és a tudományos-technikai forradalom világtörténelmi folyamata. Társadalmi Szemle, 1971. 11. sz. 84. old.
- ²² *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1962. 75. old.
- ²³ Ugyanott, 107–108. old.

Ágh Attila nem hivatkozik Marx 1861–1863-ban írt kéziratára, amelyeknek „A gépek, a természeti erők és a tudomány alkalmazása” címet adta, és amelyek szorosan csatlakoznak a *Grundrissé*-hez. (Lásd Voproszi Isztorii esztesztvoznanyija i tehnika. Nuka, Moszkva 1968.) A marxi életművel behatóbban foglalkozó kutatóknak a feladata, hogy feleletet adjanak arra az elgondolkozató kérdésre: miért látta Marx szükségesnek a *Grundrissé* megírása után *A tőke* előmunkálatai során továbbfolytatni az anyaggyűjtést a technika- és tudománytörténet területén?

²³ *Hülvely István*: Néhány megjegyzés a TTF-kategória tartalmához. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 84. old.

²⁴ *Ágh Attila*: A TTF-ről tíz év után. 129. old.

²⁵ *Ágh Attila*: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. 49. old.

²⁶ Ugyanott, 26. old.

²⁷ MEM 46/I. köt. 31. old.

²⁸ *Hülvely István*: Id. mű, 75. old.

²⁹ MEM 23. köt. 1967. 454–455. old.

³⁰ *R. A. Brady*: Tudományos forradalom a termelésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966. 29. old.

³¹ *Hülvely István*, id. mű, 76. old.

³² Ágh Attilánál az olyan kifejezések, mint „automatizálás”, „kibernetizálás”, „energetizálás” „a tudomány közvetlen termelőerővé válása mint automatizálás” (mit jelent ez?) stb. tartalmatlan, nem elemzett kifejezések. Éppen azt kellene megmagyarázni, hogy a mai automatizálás gyökeresen más, mint Marx korában, mint ahogy a tudomány közvetlen termelőerővé válása is mást jelent. A TTF ugrópontjait például ott lehet megtalálni, amikor a tudomány és a termelés kölcsönhatása tudománypolitikanélküliségből tudománypolitikai jellegűvé válik, amikor a termelőerők új típusú fejlődése nemzetközi méretű strukturális változásokhoz vezet, valamint a velük együtt járó világgazdasági eltolódásokhoz, amikor jellemzővé válnak a társadalmisulás új formái, az oktatásügy a gazdasági előrehaladás létkérdésévé lesz stb.

³³ MEM 46/II. köt. 1972. 23. old.

³⁴ MEM 46/I. köt. 12., 13., 16. old.

³⁵ Lásd *Ágh Attila*: A TTF-ről tíz év után. 134. old.

³⁶ Ugyanott, 128., 130., 133. old.

³⁷ *Hülvely István*: Id. mű, 78. old.

³⁸ *Kemény László*: Id. mű. 47. old.

³⁹ *Ágh Attila*: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. 28. old.

⁴⁰ Ugyanott, 132. old.

⁴¹ *Ágh Attila*: A TTF-ről tíz év után. 133–134. old.

⁴² Ugyanott, 132–133. old.

Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről

Vitát indítunk a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyéről, mivel e kérdésről eltérő nézeteket képviselnek a tudományos kutatók. A vitaindító írás szerzője újszerű rétegződés-felfogást alakított ki. Mindez természetesen sok vitatható kérdést is tartalmaz. A szerkesztőség várja a hozzászólásokat.

Ebben az írásban a Szövetkezeti Kutató Intézet tízéves összehasonlító vizsgálatának adataira támaszkodva próbálom meg fölrajzolni a mezőgazdasági szövetkezetek társadalmának belső tagolódásáról s egyes csoportjainak külső kapcsolatairól kialakult képünket.*

A vizsgálat során az volt a szándékunk, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek általánosság válásával létrejövő munkamegosztási és ezen át megvalósuló rétegviszonyok bonyolult jelenségköréből egyes mozgásirányokat és összefüggéseket tárjunk fel. Természetesen ismereteinknek ez a vizsgálat csupán egyik – s talán nem is a legmeghatározóbb erejű – forrása. Állításaink dokumentációjának kiterjesztése azonban zsúfoltságához vezetne. Ha pedig teljesen eltekintենék a vizsgálat adatainak, fogalomépítésének vázlatos felmutatásától, állításaink világossága szenvedhetne csorbát. Ebben az írásban csupán a „kemény” társadalomstatisztikai (demográfiai, munkaügyi, jövedelmi) adatok egy részét használtam föl, de természetesen a dolgozói rétegződés képe megjelenik a legkülönbözőbb kérdésekről vallott véleményekben, tájékozottságban stb. is. Hipotéziseinket azon az anyagon akarom verifikálni, amely mindenki számára rekonstruálható, és mivel meggyőződésem az, hogy a *rétegződés a munkaszervezet és a munkaerőpiac** feszültségében szerveződik*, így az elemzésnél ezeket a jellemző adatokat állítottam előtérbe.

* A vizsgálat (avagy vizsgálat sorozat), melyet Gyenes Antal kezdeményezett, 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben felvett kérdőíves interjúkon alapul. A kérdőívek adatainak reprezentativitását kétféleképpen, véletlen mintavétellel biztosítottuk. Az első lépcsőben kiválasztottunk 32 szövetkezetet a 32 egységre osztott vaktérképen elszórt pontok alapján. Ez az 1967-ben létezett mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1 százaléka. Ez a mintavételi módszer mintánkat enyhén eltolta a kisebb létszámú szövetkezetek felé. Második lépcsőben kiválasztottuk az interjúalanyokat: az ábécé-rendbe szedett dolgozói névsorokból minden harmadik embert. Összevonások miatt 1972-re a minta szövetkezetekinek száma 30-ra csökkent. (Viszont közben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma 2450 lett, tehát a mintába ezek 1,2 százaléka került.)

1977-ben – a 74-ben fölgyorsult szövetkezetegyesítési folyamat miatt – mintánkat meg kellett „ritkítani”: a vizsgálatba vont szövetkezetek számát 21-re csökkentettük. (Még ez is a szövetkezetek 1,3 százaléka, tehát a mintaarány nőtt.) Így 1967-ben 3427, 1972-ben 3066, és 1977-ben 3143 interjú készítettünk.

A társadalomstatisztikai és munkaügyi adatokra vonatkozó kérdéseink előre meghatározott válaszvariánsokat tartalmaztak, a vélemények, attitűdök vizsgálata – bár kötött kérdések alapján – kötetlen beszélgetés, mélyinterjú jellegű volt. Az interjúkat az Intézet munkatársai és általuk vezetett agrárfőiskolás kérdezőbiztosok készítették. A személyes adatgyűjtést kiegészítettük a vizsgált szövetkezetek gazdaságstatisztikai és üzemszervezeti adatainak összegyűjtésével.

Ebben az írásban felhasználtam az 1972-es vizsgálat után Párkányi Máriával készített elemzéseinket.

** Mint ismeretes, a magyar közgazdászok között a munkaerőpiac terminológia indokoltsága vitatott, inkább munkapiacként célszerű értelmezni. (Szerk.)

I. A SZÖVETKEZETI DOLGOZÓK TÁRSADALMA A FELTÉTELEZETTÉNél NYITOTTABB

Az 1967-72-77-es összehasonlító vizsgálat társadalomstatistikai elemzése kiterjedt a dolgozók nem-, életkor-, képzettség és munkajelleg-csoportjaira; származásra, életútjára (amelyben a foglalkozás- és a lakóhelyváltoztatást minősítettük), lakóhelyére, lakásának állapotára és felszereltségére, családnagyságára, egyéni és családi jövedelmének forrásaira és nagyságára, családjának foglalkozás szerinti összetételére.

Adataink a mezőgazdasági népességre vonatkozó közkeletű képzetek kontrollját képezik. Szokásos nagyvárosi felfogás szerint a mezőgazdasági dolgozók a régi paraszti lakosság „maradékát” jelentik: azaz olyan volt önálló földműveseket, akik a szövetkezetekben maradtak, és ezeknek olyan gyerekeit, akik „ottragadtak”.

Az utóbbi évtizedben kiegészült ez a közkeletű képzet azzal, hogy a melléktevékenységek vagy más spekuláns lehetőségek miatt néhányan szintén a mezőgazdasági szövetkezetekben kerestek kifizetési lehetőséget.

E képzetek kongruensek voltak a gazdasági növekedésről alkotott szokásos nézetekkel és a hivatalos adatszolgáltatás adataival. Ezekben a mezőgazdasági népesség elsősorban úgy szerepel, mint a többi ágazat munkaerőforrása; a társadalmi mobilitás pedig a mezőgazdaságból való kiáramlás folyamatoként jelenik meg. A beáramlás csak a melléküzemekről szóló újságcikkekben merült fel, a *belső áramlásról pedig általában nem esik szó*, mintha nem is lenne.

1. A korösszetétel cáfolja a közkeletű feltételezéseket

Vizsgálatunkba azokat a dolgozókat vontuk be – függetlenül attól, hogy tagok vagy alkalmazottak, nyugdíjasok-e vagy sem –, akik legalább évi 80-100 napot dolgoztak a közös munkában. Így az alkalmi munkások, besegítő családtagok és nyugdíjasok zöme adatainkban nincs képviselve. (Lásd 1. táblázat.)

Természetesen a populációnak a szokásostól eltérő definíciója ellenére sem mutat mást a mi „korfánk”, mint ami a hivatalos munkaügyi adatszolgáltatásból is kiolvasható. Az *átlagéletkor kisméretű csökkenése* két (egymással ellentétes) hipotézist is cáfol: a 10 év alatt több mint ötéves csökkenés tagadja a tsz-dolgozók „előregedésére” vonatkozó képzeteket; másrészt az átlag csökkenésének mértéke annak ellenére sem elég jelentős, hogy a hatvanas évek óta sokkal ritkábbá vált a nyugdíjkorhatáron túli rendszeres munkavégzés és a korhatár csökkent, ez azt mutatja, hogy nem alakul ki a más ágazatokra jellemző, pályakezdekre támaszkodó utánpótlási mechanizmus.

A három időpont kormegoszlásának három feltűnő sajátossága van:

a) A 60 éven aluliak átlagéletkora 10 év alatt alig csökken, s ez a csökkenés is már 1967-ről 1972-re bekövetkezett.

b) Az átlag csökkenése ellenére a modális osztályköz emelkedett (40-44 évesek csoportjáról az 50-54 évesekére).

c) A korábbi időpontok 15-24 éves csoportjának létszáma és aránya nem teszi lehetővé, hogy az 1972-ben, illetve 1977-ben 24-34 évesek létszámának akár felét is onnan származtassuk.

AZ ÁLLANDÓ DOLGOZÓK ÉLETKORI MEGOSZLÁSA
(az aktuális minta alapján)

Korcsoport (betöltött kor, év)	1967			1972			1977			Korrigált 1977-es adat	Fiktív különbség 10 éves	Fiktív változás 1967 %-ában
	fő	%	60 éven aluliak %-ában	fő	%	60 éven aluliak %-ában	fő	%	60 éven aluliak %-ában			
15—24	192	5,6	7,5	269	8,7	11,0	285	9,0	9,9	257	+ 65	+33,9
25—34	473	13,8	18,4	507	16,5	20,9	618	19,7	21,4	556	+ 83	+17,5
35—44	780	22,8	30,4	668	21,8	27,5	755	24,0	26,1	680	—100	—12,8
45—54	717	21,0	30,0	738	24,1	30,4	877	28,5	31,0	807	+ 90	+12,6
55—59	403	11,8	15,7	244	7,9	10,1	337	10,7	11,6	303	—100	—24,8
60—64	415	12,1	—	331	10,8	—	146	4,6	—	131	—284	—68,4
65 és idősebb	441	12,9	—	309	10,1	—	105	3,3	—	95	—346	—78,5
Összesen:	3421		(2565 főre)	3066		(2426 főre)	3143		(2892 főre)	2829	—592	—17,3
Átlagéletkor:		47,9 év			45,3 év			42,4 év				
60 éven aluliak átlagéletkora:		41,8 év			40,2 év			40,5 év				
Modális osztályköz:		40—44 éves			45—49 éves			50—54 éves				

E jelenségeket két történeti-mobilitási sajátosság megállapításával magyarázhatjuk:

1. A tsz-szervezés 1959–61-es hullámakor azok a fiatalok, akiket még nem kötött a család, tömegesen elhagyták a mezőgazdaságot. Így a téeszekben állandó munkát vállalók legnépesebb csoportja a család által már kötött 30–34 éveseké lett. Az ő korosztályuk adja a különböző időpontok modális osztályközét (most 50–54 évesek).

2. A másik sajátosság már egyáltalán nem nyilvánvaló: a szövetkezeti dolgozók tömegesen nyugdíjba vonuló korosztályainak utánpótlását nem a „pályakezdők” és nem is a „visszatérők” adják. A munkába álló fiatalok lehetőleg ma sem választanak foglalkozást mezőgazdasági szövetkezetekben (illetve azok a tizenévesek, akik szövetkezetekben kezdenek dolgozni, egyéb vizsgálataink tanulságai szerint zömükben hamar ott hagyják a szövetkezeteket). Ellenben az iparban, közlekedésben, szolgáltatásban kezdő fiatalok egy része családalapítás után (25–34 évesen) a szövetkezetekbe megy dolgozni (ahol a máshol szerzett ismereteket hasznosítani tudják).

Az első sajátosság – egy a nála fiatalabbakénál nagyobb létszámú kohors jelenléte – az egyre erősebben jobboldali aszimmetrikus kormegoszlást határozza meg; a második viszont (egy fogyó népességű ágazatban) normális eloszláshoz közelálló kormegoszlást tartósítana. Mindkettő *eltér az életkori tagolódás tipikus modelljében levő lognormális jellegű eloszlástól*. Mikor 1972-ben először észleltük a korfa „normális” karakterét, azt hittük, hogy az azt kialakító mobilitási mechanizmus (mely a *növekedélméleti és tervezési előítéletek szerint is „rendbogyó”*, mert a feltöltést nagyrészt mezőgazdaságon kívülről biztosítja) a gazdaságirányítás reformjának egyszeri következménye. Újabb adataink azt mutatják, hogy az ágazatok közti (kölcsonös) népességcsere állandósult folyamat. Okait tehát nem egyszerűen a szabályozókban, hanem a (falusi?) társadalom korunkra jellemző újratermelési módjában találhatjuk.

2. *A foglalkozási szerkezet a munkaerőpiac közvetítésével alakul:
az agrártársadalom nyitott*

Már az eddigiek is sejtetik, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak közössége nemcsak annyiban nyitott, hogy eláramlás is volt belőle, hanem *a beáramlás és a belső mobilitás is jelentős*. Ennek következtében az állandó dolgozók több mint egyötöde előző vizsgálatunk óta (kevesebb mint 5 éve) került jelenlegi munkahelyére és ennek *a belépési forgalomnak harmadát sem teszik ki az először munkába állók*.

A kormegoszlás, a „szolgálati idő” és a kohorsok létszámának összevetése azt is bizonyítani látszik, hogy az életkori eloszlás időben mozgó görbéjének két alkotóra bontása nem csupán a hullámelemzés algebrai technikája adta lehetőség – valóságos kettősséget fejez ki: a folyamatosan helyben, mezőgazdaságban dolgozók (és eleve ott munkát vállalók), illetve a jelenlegi munkahelyükre munkaerőpiac közvetítésével kerülők más jellegű és időben is másként változó kormegoszlását. A 20–59 évesek közel állandó életkori átlaga egyre „feszültebb kiegyensúlyozottságot” takar: a „tradicionális mezőgazdasági” réteg „forgatónyomatéka” azért nő, mert modusa távolodik a „súlyponttól”, a munkaerőpiaci hatások miatt itt munkát vállalóké pedig azért, mert súlyuk nő. Ez az egyensúly 6–8 év múlva fog „felrobbanni”: az állandó foglalkoztatottak életkori átlaga lezuhan, s a „paraszt” helyett a

„munkavállaló” (tehát bizonyos értelemben a „munkaerőpiaci vállalkozó”) lesz a meghatározó. Persze a „helyben maradó” népeiségre is csak fenntartással használhatjuk a „paraszt” terminust.

a) Egy becslés a fluktuáció és a váltás mértékéről

Vizsgálatunk arra nem ad módot, hogy akárcsak a mintába került populáció teljes munkahelyi mobilitását meghatározzuk, de azt lehetővé teszi, hogy a mobilitás nagyságára alsó becslést tegyünk. E becsléshez az 1967-es és az 1972-es minta korcsoportok szerinti megoszlását lineáris becsléssel ötéves osztályközökbe rendeztük és összevetettük a hasonló módon rendezett, a jelenlegi munkahelyen eltöltött időt mutató megoszlással (lásd 2. táblázat).

Becslésünk csupán „nyers” számítás. Hibája több forrásból is adódhat: 1. az 1967-es és az 1972-es minta technikai okokból adódó eltéréseiből; 2. a 25–50 éves korcsoportokban a 10 éves osztályközű gyakorisági sorról az 5 éves osztályközökre átszámításkor alkalmazott lineáris becslésből (mint említettük, a valóságos eloszlás a normálishoz közelálló); 3. a minta olyan szempontú korrekciójának hiányából, amely figyelembe venné, hogy a két időpontban a kor megoszlás eltérő.*

A táblázat adatainak csupán nagyságrendjére figyelve megállapíthatjuk, hogy a munkahelyükről távozó mezőgazdasági szövetkezeti dolgozók helyének mintegy háromnegyedére újak léptek be. Ennek következtében 1967 és 1972 között az egyes szövetkezetekben a dolgozók több mint egyharmada kicserélődött. E cserélődési aránynak legföljebb fele magyarázható természetes demográfiai folyamattal – a nyugdíjba távozók helyére kezdő munkavállalók belépésével –, valószínűleg nagyobb része (esetleg még kétharmada is) az aktív korúak munkahely-változtatásából adódik.

Az öt év alatti 35–40 százalékos váltást nem tekinthetjük a gazdálkodás érdekeit zavaró mértékűnek – sőt ez az ütem még valószínűleg segíti is a növekedést –, de ahhoz elegendő nagy arány, hogy eloszlassa a mezőgazdasági szövetkezettről, mint familiáris-patriarchális szervezetről élő illúziókat. A szövetkezeti demokráciáról, szervezetről, vezetésről stb. szóló nézeteket is kell hogy motiválja ez a tény: a dolgozók esetleg több mint egyharmada más egy ötéves terv végén, mint az elején volt.

A 30 év alatti mezőgazdasági dolgozók kétharmada, a 30 és 40 év közöttieknek fele keresett öt év alatt új munkahelyet. Természetesen e vándorlás egy része a mezőgazdaságon és a szövetkezeti szektoron belül maradt, sőt, e korcsoportokban még más ágazatokból is csatlakoztak a vándorláshoz. A 25–40 évesek létszámváltozásának aktív egyenlegét csak a mezőgazdaságba be- vagy visszavándorlással magyarázhatjuk. A munkaviszonyukat kezdők viszont változtalanul elenyésző arányban választottak első munkahelyként mezőgazdasági szövetkezetet. (Vagy – amit más vizsgálatunk is valószínűsít – azok a tizenévesek, akik itt kezdték pályafutásukat, nagyrészt gyorsan el is mentek a mezőgazdaságból.)

Az 1972–1977-es időszakban a váltás mintegy 10–15 százalék ponttal csökkent

* Az 1977-es és 1972-es minta összevetése alapján nem tudunk számításokat végezni, mert a tömeges egyesítések miatt a minta szerkezete részleteiben sokat módosult. Az azonban látszik, hogy a mobilitási folyamatok jellege nem változott a 72–77-es időszakban sem, a cserélődés mértéke azonban csökkent. Elsősorban azért, mert a mezőgazdasági üzemek közti áramlás lehetősége szűkült, másodszorban, mert általában is csökkent valamelyest a hetvenes évek eleje óta a munkaerőpiaci fluktuáció.

A KÉT MINTA ALAPJÁN SZÁMÍTOTT FLUKTUÁCIÓS MUTATÓK
(„NYERS” BECSLÉS)

Életkor 1972-ben (korszoportok)	A korszoport létszáma 1972-ben	A megfelelő korszoport létszáma 1967-ben	Különbség főben + vagy -	Különbség 1967 %-ában	Azóta belépett + (fő)	Azóta eltávozott - (fő)	Váltás 1972 %-ában + vagy -	Kilépés- intenzitás 1967 %-ában
15—19 éves	90	—	+ 90	—	90	—	—	—
20—24 éves	179	41	+138	+336,6	166	28	—15,6	68,3
25—29 éves	235	151	+ 84	+ 35,6	182	98	—41,7	64,9
30—34 éves	272	236	+ 36	+ 15,3	153	117	—43,4	49,6
35—39 éves	272	236	+ 36	+ 15,3	254	118	—43,4	50,0
40—44 éves	396	390	+ 6	+ 1,5	128	122	—30,8	31,3
45—49 éves	397	390	+ 7	+ 1,8	128	121	—30,5	31,0
50—54 éves	341	358	— 17	— 4,7	89	106	—26,1	29,6
55—59 éves	244	359	—115	— 32,0	34	149	+13,9	41,5
60—64 éves	331	403	— 72	— 17,9	54	126	+16,3	31,3
időscbb	309	856	—547	— 63,9	43	590	+13,9	68,9
Összesen:	3066	3420	—354	— 10,4	1219	1575	+39,8	46,1

A váltás 1972 %-ában +35,7

Az 1967 óta munkahelyéről eltávozott 1575 főből — nyugdíjba ment: max. 716 fő (45%) 20,9
kilépett: min. 859 fő (55%) 25,2

az előző öt éves időszakhoz képest, de még mindig (s valószínűleg tartósan) elmondhatjuk, hogy öt év alatt legalább negyedrészt kicserélődtek a dolgozók a szövetkezetekben. A be- illetve visszavándorlás magyarázza, hogy a hatvanas évek végén föltételezett létszámcsökkenési ütem nem lett valóság a pályakezdők minden várakozásánál nagyobb mértékű elfordulása ellenére sem. A „családalapítók”, illetve a családjuknak konzolidált életkörülményeket keresők „beáramlása” lefékezi a létszámcsökkenést és öregedést.

b) *A foglalkozási csoportokról és zártságukról*

Feltételezésünk szerint a mezőgazdasági dolgozók gazdasági helyzetüket, magatartásukat, értékrendszerüket tekintve nem egységesek. A különböző munkahelyi csoportok többé-kevésbé különböző lehetőségekkel, törekvésekkel, reakció-móddal, értékrendszerrel rendelkeznek, s így e csoportok szerint tagolva kell szemügyre vennünk az egyes megnyilvánulásokat; a mobilitást is. Bár az egyes magatartáscsoportok elhatárolódásában nyilvánvalóan egyaránt szerepe van a származásnak, lakóhelynek, képzettségnek stb., mi ezen meghatározók eredőjének a munkarend révén kialakult csoportok elhatárolódását tekintjük. Ezekben belül érvényesül az értékek kiegyenlítődésének és ezek között az értékkülönbségek kialakulásának tendenciája. Ezeket a csoportokat egy tömegfelvétel statisztikai jellegű címszavakba rendezett adataiból csak hozzávetőlegesen tudjuk rekonstruálni.

Az időbeli összehasonlítást és a rétegtépző ismérvek kölcsönös meghatározottságának elemzését külön nehezíti, hogy saját csoportosításunk 1967 óta változott, ha úgy tetszik: fejlődött. A munkaügyi statisztikai csoportképzést két lépésben alakítottuk át a valóságos, a munkavégzés mindennapi gyakorlatában érvényesülő csoportosításra. Így a főcsoportok képzésénél engedményeket kellett tennünk az időbeli összehasonlításnak, vagyis a főcsoportok az egyes időmetszetekben tovább bonthatók, de minden időpontban másként. Végül is főcsoportjaink a következők:

1. *speciális szakismeret nélkül dolgozók* (örök, takarítók, illetve „konvertálható” segédmunkások: rakodók, farosok, beosztott raktári munkások stb.);
2. *állattenyésztési dolgozók* – kivéve az új mezőgazdasági foglalkozásúaknak tekintett tejházkezelőket, keverőüzemi gépkezelőket – és fogatosok (akik 1967-ben és 1972-ben még zömükben illetéktelenül kerültek ide);
3. *növénytermesztési dolgozók* („gyalogmunkások” és kertészeti dolgozók) – traktorosok, gépkezelők és vegyszerkezelők nélkül;
4. *új mezőgazdasági foglalkozásúak* (géppel, vegyszerrel dolgozók, ideértve a gépszerelőket is – akiket a FEOR ipari foglalkozásúnak tekint –, hogy ne válaszszuk el őket a velük egy kasztba tartozó kombájnosoktól, nehéztraktor-vezetők-től) és *állandó ipari betanított munkát végzők* (mivel ők jelentős részben a mezőgazdasági foglalkozásúak feleségei);*
5. *ipari foglalkozású segéd- és melléküzemi szakmunkások és építőipari foglalkozásúak*;
6. *adminisztrációs és kereskedelmi foglalkozásúak* (a beosztott „irodai” dolgozókon kívül a raktárak és a szövetkezeti elárusítóhelyek vezetői, ügyintézői);

* Ez az összevonás a legkevésbé jogosult, mivel a kiegészítő üzemek betanított dolgozóinak közel harmada ipari (többnyire ingázó) családfők családtagjai és a többieket is erősebb családi kapcsolatok fűzik a napszámos és kisparaszti hagyományú hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúakhoz, mint a traktorosokhoz.

7. vezetőik („függetlenítettek”, akiket három alcsoportra osztottunk: a) munkaszervezeti egységek vezetői, b) ágazatvezetők, üzemegységvezetők és a központi vezetés beosztott szakemberei, valamint c) a központi vezetés tagjai).

A csoportok arányváltozásai (lásd a 3. táblázatban) a mezőgazdasági technika közismerten gyors átalakulását tükrözik. Az átalakulás üteme – a létszámcsökkenés ütemének lassúbbodása mellett – egyenletesnek tűnik. A hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúak aránya tíz év alatt a rendszeresen foglalkoztatottak kétharmadáról egyharmadára változott; jóval meghaladva a létszámcsökkenés, sőt 1967 és 1972 között a nyugdíjazások ütemét is. Ugyanakkor az új mezőgazdasági és az ipari (eredetű) foglalkozásokat folytatók aránya egynolcadról több mint egyharmadra nőtt. *A két csoport arányváltozásának üteme a következő ötéves terv második felében tovább fog gyorsulni.* (A szervezőkészkor modális kohors nyugdíjazása miatt.)

Az adminisztrációs és kereskedelmi munkakörben dolgozók létszámának (s még inkább arányának) növekedése mögött az áll, hogy az üzemi irányító és gazdálkodó szervezet differenciálódása olyan vállalati szervezet kiépülésének formájában történik, amelyben rohamosan nő a fázisokra bomló tervezés, normázás, ellenőrzés, elszámolás munkaigénye. Összefügg ezzel a vezetők számának (mintánkban csak 1972 óta követhető) növekedése, még inkább azonban a „függetlenítettek” belső arányának átalakulása: a közvetlen munkavezetők (brigádvezetők, irányító jogkörű beosztott nélküli telepvezetők) kisebbségbe kerültek a közép- és felsőszintű irányítást végző vezetőkkel szemben.

A speciális szakismeret nélküli dolgozók létszáma és aránya tíz év alatt nőtt. Ezen belül 1967-től 1972-ig csoportjuk nagyon gyorsan bővült, s ehhez képest 1972-től 1977-ig fogyott. Ez az „átrétegződési hullám” elsősorban a „fizikai erejüket munkaterületet váltogatva értékesítő” („konvertálható”) munkásokat jellemzi. A mögöttes folyamat a következő: a korábban növénytermesztésben dolgozó fiatalabb férfiak a hatvanas évek vége felé kikerültek a növénytermesztő brigádokból és szükség szerint a fogatosok vagy az akkor még kisebb traktorokon dolgozó traktorosok mellett, a teljesen gépesítetlen magtárakban, kazlázásnál, alkalmi kaszálásoknál, kubikosmunkán stb. dolgoztak. A gépesítés kiterjesztésével (Gönczy terminusával: a „félleg mechanizált szféra” szűkülésével) egy részük a munkamegosztás állandóbb szerepeibe került: takarmányosnak az állattenyésztésbe, gépkezelőnek, segédüzemi vagy karbantartó betanított munkásnak, vegyszer-kezelőnek stb.

A foglalkozási szerkezet átalakulásakor mindig probléma, hogy az a dolgozók egyéni szakmaváltozása révén vagy a fluktuáció révén megy-e végbe egy-egy üzemben. (Népgazdasági keretek közt a két fogalom már nem állítható szembe.)

A kérdés növekedésméleti jelentőségét akkor tudjuk fölmérni, ha a gazdasági átalakulás Káldor Miklós, Alfréd Sauvy vagy Jánosi Ferenc megfogalmazta feltételeire gondolunk. Érzékletesen: a növekedés legfőbb korlátja, és így lehetséges ütemének meghatározója a „szakmaszerkezet” („repartition professionnelle”) átalakulási képessége. A növekedés igazi tartalma a termelékenység növekedése. Ez pedig a mezőgazdaságban az elmúlt tíz évben a korábbi ütem fölé ugrott. Hogyan lehetett képes az agrártársadalom átstrukturálódásának meggyorsítására? (A trend megváltozása rendkívüli történelmi körülmények jelzője szokott lenni.)

A gazdálkodásméletnek azért kell odafigyelnie a kérdésre, mert az üzem- és munkaszervezet tagolódásának, „játékszabályainak” összhangban kell lennie a részt vevő csoportok értékrendszerével, magatartásmintáival.

A FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK LÉTSZÁMÁNAK ÉS ARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA

Egyéni foglalkozás főcsoport	1967-ben		1972-ben		1977-ben		„Fiktív” létszám	Növekedés vagy csökkenés					
	fő	%	fő	%	fő	%		1972—67		1977—72		Tíz év alatt	
								fő	%	fő	%	fő	%
1. Speciális szakismeret nélküli (bizonytalan)	277	8,1	577	18,8	410	13,0	369	+300	+108,2	-208	-41,0	+ 92	+ 33,2
2. Állattenyésztési foglalk. – fogatosok	709	20,7	537	17,5	525	16,8	475	-172	+ 24,3	- 64	-11,9	- 236	- 33,3
3. Növ. term. foglalk. (gép nélk. dolgozók)	1655	48,5	993	32,4	580	18,5	522	-662	- 40,0	-471	-47,4	-1133	- 68,5
4. Új mg.-i foglalk. ipari betanítottak	428	12,5	440	14,5	814	25,9	733	+231	+ 54,0	+293	+66,6	+ 564	+131,8
5. Ipari szakmunkások (segéd- és mellék- üzemben)			219	7,0	288	9,2	259			+ 40	+18,3		
6. Adminisztrációs és keresked. foglalk.	101	2,9	143	4,7	248	7,9	223	+ 42	+ 41,6	+ 80	+55,9	+ 122	+120,8
7. Vezetők („függet- lenítettek”)	251*	7,3*	157	5,0	278	8,9	250	- 94*	- 37,5**	+ 93	+59,2	- 1**	-
Összesen :	3421		3066		3143		2829	-355	- 10,5	-237	- 7,7	- 592	- 17,3
Ebből „hagyomá- nyos” mg.-i foglalk.	2364	69,2	1530	49,9	1105	35,3	995	-834	- 35,3	-535	-35,0	-1369	- 57,9

* 1967-ben a vezetők csoportja „túlreprezentált”.

** A vezetők létszámának összehasonlítása 1972 és 1967, valamint 1977 és 1967 közt megbízhatatlan, de az utolsó öt évre vonatkozóan elfogadható.

A munkaszervezeti csoportok forrásainak és viszonyának vizsgálata egyúttal a legkonkrétabb ellenőrzését jelenti az „egységes paraszti osztály” terminus jelentésének.

A szakmastruktúra átalakulásában alig játszott szerepet a *dolgozók gazdaságon belüli foglalkozásváltása*. Az öt növekvő létszámú foglalkozási csoport közül háromban (a speciális szakismeret nélküli dolgozók, az ipari szakmunkások és építőipari foglalkozásúak, valamint az adminisztrációs dolgozók között) a tíz év folyamán történt *belépések száma jelentősen meghaladta a csoport létszámnövekedését*. A másik kettőben (új mezőgazdasági foglalkozásúak – ipari betanítottak nélkül tekintve is! – és „függetlenítettek”) erősen megközelíti, közép- és felső vezetők közt valószínűleg el is éri a csoport létszámnövekedését. Ha az elmúlt évtized belépői munkahelyükön maradtak volna, a bővülő csoportok létszámának kétharmadát ők tennék ki. Persze a belépők majdnem fele pár éven belül ki is lép.

Az 1967–1972-es időszakban – ahogy korábban is láttuk – intenzívebb volt a cserélődés, mint a következő öt évben. Kivétel az ipari foglalkozású szakmunkások és az építőipari foglalkozásúak főcsoportja, amelyben változatlanul nagy a vándormozgalom. Ez azonban szinte egyáltalán nem a „melléküzemek”, kiegészítő vállalkozások konjunkturális ingadozása miatt van így (ami jelentősebb arányban inkább a betanított munkások, többnyire nők helyzetét érinti), hiszen ennek a csoportnak háromnegyede a mezőgazdasági tevékenységet szolgáló segédüzemekben: karbantartásban, javításban, házi kivitelezésű fejlesztő tevékenységben dolgozik. Nem tevékenységük tárgya, hanem képzettségükből, tapasztalataikból, gazdag kapcsolatszerükből fakadó különleges helyzetük miatt mozognak könnyen ezek az emberek. *Nem az áru piac, hanem a munkaerőpiac lebetőségeire reagálnak.*

Míg a hatvanas évek elején és közepén jelentős volt a „saját forrás” a foglalkozási szerkezet alakulásában: a tagok és családtagjaik közül képeztek ki traktorosokat, adminisztrátorokat, brigádvezetőket stb., folyamatosan léptek át asszonyok a háztartásból a közös munkaszervezetbe; az üzemi szervezet és technológia újabb irányú fejlődése viszont szinte teljesen a munkaerőpiacra támaszkodik. Az átstrukturálódás üteméhez képest azonban a szövetkezeten belüli foglalkozásváltás kis jelentőségű. Ilyen jelenség a „speciális szakértelem nélküli dolgozók” létszámának hullámozása kapcsán elmondott folyamat „új mezőgazdasági foglalkozású” vagy „ipari (eredetű) foglalkozású” betanított munkássá válásukról, továbbá a napszámos jellegű növénytermesztők egy részének foglalkoztatása női műhelyekben vagy néhány traktorvezető továbbképzése az új óriástraktorokra.

Az új foglalkozásokat képviselők átlagánál is nagyobb mértékű volt a fluktuáció az ágazatvezetők és központi vezetők között. Tehát nemcsak arról van szó, hogy a vezetők nem az adott szövetkezetben „nevelődnek” ki, hanem jelentős részük még annyi időt sem tölt egy-egy gazdaságban, hogy ott valamennyire is „honosodni” tudjon.

Az új foglalkozásokat tartalmazó foglalkozási csoportokban tapasztalható nagy belépési forgalom fölveti, hogy honnan jönnek a nem hagyományos foglalkozások képviselői, ha nem az üzemen belül váltanak foglalkozást. Három további forrás jöhet szóba. 1. Az először munkába lépők, 2. a más mezőgazdasági üzemből átlépők, 3. a mezőgazdaságon kívüli ágazatokból a mezőgazdasági szövetkezetekben munkát keresők.

Az egészen fiatalok kis aránya miatt az első forrás nem jelentős. A más mezőgazdasági vállalatból átlépők, ha az új szövetkezetben is eredeti foglalkozásukat folytatják, az egész sokaságban nem jelentik az új foglalkozási csoportok bővülését.

Viszont – úgy tűnik, ez sem elhanyagolható méretű jelenség – azok, akik más gazdaságtól lépnek át úgy, hogy állattenyésztést vagy növénytermesztést hagynak ott, és az új munkahelyükön ipari vagy építőipari üzemágban válnak segéd- vagy be-tanított munkássá, már az új foglalkozási csoportok létszámát növelik. S ez a fog-lalkozásváltás adataink szerint könnyebben megy végbe munkahelyváltoztatással, mint az adott szövetkezetben belül.

Az új foglalkozási csoportok bővülésének legdöntőbb forrása azonban a mező-gazdasági szövetkezetekbe történő be- vagy visszaáramlás. Ezt az utat valószínű-sítik későbbi elemzéseink is.

Adataink tehát azt mutatják, hogy a foglalkozási csoportok szerinti elkülönülés merev egy-egy gazdaságon belül, de többé-kevésbé a mezőgazdaság egészében is. Ha valakinek már kialakult egy munkaköre, arra esetleg van (némi) lehetősége, hogy abban továbbképzéssel, az új technikához való alkalmazkodással továbbfej-lődjön, de – a szakmastruktúra szükséges gyors átalakulása ellenére – foglalkozást általában csak munkahely, s még inkább csak ágazatváltás révén változtathat. Pe-díg a hatvanas évek első felében még tömegesen volt példa intézményes átképzésre és a munkaszervezet szükségleteiből adódó spontán foglalkozásváltásra is. A többé-kevésbé szakosodott üzemi szervezet kialakulásával úgy tűnik, hogy a munkaszervezeti egységek megmerevedtek; ha sorvadnak, nyugdíjba vagy a gazdaságon kí-vülre távoznak belőlük, ha növekednek, kívülről vesznek fel új dolgozókat.

Növekedésméleti kérdésünket új szintérre kell terelnünk. Nem az egyes szövet-kezetek társadalmában, de nem is az általában vett agrártársadalomban kell az át-rétegződés felgyorsulásának okát keresnünk; – hiszen „mikroszkopikusan” nézve ott nem is olyan gyors a szerkezetváltás, mint a foglalkozási statisztika mutatja. Úgy tűnik, hogy az a harmincas évek végén beindult folyamat, amit a földosztás, az „extenzív iparosítás” és a nagyüzemesítés többször fölgyorsított, s amelynek fő tartalma a munkaerőpiac különböző szintereinek összekapcsolódása, a magatar-tásminták országos méretű cserélődése, a dolgozók társadalmi rétegeinek egyen-jogúsítása, most „ért be”, Ennek az átalakulásnak hatását a mezőgazdaságra sok is-mert történelmi körülmény késleltette. Az 1966–67 utáni gyorsulás a mezőgazda-ság foglalkozási szerkezetének „fözlárkózása” révén következett be; valószínűleg átmeneti jelenségről van szó, s már látni véljük a lendület megtorpanását is.

Az elkülönült foglalkozási csoportok vizsgálata fölveti, hogy a bennük megmutat-kozó technikai tagolódás mennyiben folytatója a mezőgazdasági népesség korábbi társadalmi tagolódásának és mennyiben fejez ki ma társadalmi tagoltságot. Ez utóbbi kérdést csak töredékesen, a fluktuáció egyéni oldalának, a társadalmi mo-bilitásnak vizsgálatával közelítjük.

II. FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK ÉS TÁRSADALMI RÉTEGEK

Nyilvánvaló, hogy – bár a társadalom nagyon konkrét tagolódását fejezi ki – a foglalkozási csoportokat és főcsoportokat nem azonosíthatjuk a társadalmi réteg fogalmával. Ugyanakkor az is biztos, hogy olyan társadalmi rétegek meghatározá-sának sincs értelme, amelyek tömegesen keresztbevágják a munkaerőpiacon együtt föllépő csoportokat. A rétegződés kategóriarendjét tehát a foglalkozási szerkezet kategóriarendjével kongruensen kell kialakítanunk.*

* Erről részletesebben az *Előtanulmány a falusi lakosság társadalmi csoportjainak életmódjáról* című dolgozatomban. SZKI 1978.

Az agrártársadalom korábbi zártságáról, a mezőgazdasági népesség egy nemzedékel ez előtti szinte kasztszerű tagoltságáról a néprajzi, szociográfiai, történeti és politikai források tömege szól. Mi ezeket csak egyetlen, az 1972-es felvételtől származó adalékkal egészítjük ki: adataink azt mutatják, hogy az interjuváltak családjának családfői és azok feleségei még ma is szignifikánsan ugyanabból a korábbi társadalmi rétegből kerültek ki.

A foglalkozási főcsoportok és a régi falusi társadalom rétegződése közt laza kapcsolat van. (A társadalmi változás létrehozta mobilitás.)

Arról, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak munkaszervezeti tagolódása mennyiben folytatója a tsz-szervezések előtt még szigorúan ható társadalmi tagozódásnak, a 4. táblázat tájékoztat bennünket. E táblázat egyik tanulsága, hogy a különböző korábbi rétegekből származók elhelyezkedése az új foglalkozási főcsoportokban erősen szóródik. Mindegyik korábbi csoportból minden jelenlegi csoportba elég nagy arányban kerültek dolgozók ahhoz, hogy az egyes ember számára ne tűnjön meghatározónak a régebbi társadalmi helyzet és a jelenlegi foglalkozás közötti kapcsolat. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az összes korábbi falusi társadalmi csoportból nagy számban kerültek dolgozók az ipari és a tercier szektor legkülönbözőbb helyeire.

A táblázatban a vastagon szedett számok a várható értéknél jelentősen nagyobb gyakoriságokat jelentik, az aláhúzottak pedig a várható érték körülieket. Áttekintésük nyilvánvalóvá teszi, hogy *vannak esélykülönbségek a különböző múltbéli társadalmi rétegekből származók között.* Így a *volt társadalmi és a jelenlegi technikai tagozódás közt kapcsolat kimutatható.*

A kapcsolatok egy része nyilvánvaló: a földművescsaládból származók nagyobb valószínűséggel kerültek a hagyományos mezőgazdasági foglalkozású főcsoportokba (növénytermesztők, állattenyésztők), de még a változó feladatokat végző segédmunkások közé is, mint a többiek és megfordítva: az ipari foglalkozásúak közé (még a „női műhelyek” betanított munkásai közé is) nagyobb eséllyel kerültek a (többnyire falusi) iparos- és munkáscsaládok tagjai, mint a földművesek vagy leszármazottaik. Ennek következtében a földműveszármazásúak 42,8 százaléka hagyományos mezőgazdasági foglalkozású, további 12,8 százaléka „segédmunkás”, vagyis legalább 55 százaléknál nem beszélhetünk látványos foglalkozásváltásról. Az iparos- és munkásszármazásúaknak viszont csak 30 százaléka dolgozik a mezőgazdasági szövetkezetekben ipari foglalkozásúként.

Végül, az 1960 előtt földműves foglalkozásúaknak vagy gyermekeiknek kétszer akkora (és a közhittel ellentétben *csak kétszer akkora*) az esélyük arra, hogy a szövetkezetben hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúak maradnak, mint azoknak, akik vagy akiknek apja már a szervezetek előtt munkás vagy iparos volt. Viszont az iparos- és munkáscsaládból jövők a szövetkezetben több mint háromszor akkora valószínűséggel válnak ipari foglalkozásúvá, mint a földművesek vagy gyermekeik. Ez azt illusztrálja, hogy a szövetkezetek foglalkozási szerkezetének megújulása döntően az agrárnépességen kívüli forrásokra támaszkodott, továbbá nem elhanyagolható még a tevékenységi módjukban megújult hagyományos paraszti foglalkozások vonzereje sem.

Kevésbé nyilvánvalóak a történeti rétegek és az új (legalábbis jelen súlyukban új) foglalkozási főcsoportok kapcsolatai. Az új mezőgazdasági foglalkozásúak közé is nagyobb valószínűséggel kerültek az agrártársadalomból már korábban kiváltak,

KÜLÖNBÖZŐ FOGLALKOZÁSÚ DOLGOZÓK CSALÁDJÁNAK STÁTUSA A TSZ-SZERVEZÉS ELŐTT

Jelenlegi foglalkozási főcsoport	Nincs adat		Agrár-prol., félprol.		Kis-paraszt		Közép v. gazdag-paraszt		Magániparos, kereskedő, nagyüzem szakértő alk.-ja		Nem mező-gazdasági fizikai		Közalkalm. ill. értelmiségi		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Őr, takarító, kályhafűtő	fő	7	51	7,9	45	6,7	45	7,7	8	4,1	23	11,9	14	7,2	193	6,1
„Konvertálható” munkások	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	3,6	26,4	7,9	23,3	6,7	23,3	7,7	4,1	11,9	7,2	11,9	7,2	193	6,1	
„Konvertálható” munkások	fő	5	43	6,7	33	4,9	26	4,4	10	6,5	27	17,6	9	5,9	153	4,9
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	3,3	28,1	6,7	21,6	4,9	17,0	4,4	6,5	17,6	5,9	17,6	5,9	153	4,9	
Állattenyésztési dolgozók	fő	20	113	17,6	125	18,7	95	16,2	15	3,2	75	16,2	19	4,1	462	14,7
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	4,3	24,5	17,6	27,1	18,7	16,2	16,2	3,2	16,2	4,1	16,2	4,1	462	14,7	
Növénytermesztési dolgozók, fogatosok	fő	26	166	25,8	156	23,4	158	26,9	32	5,0	81	12,6	24	3,7	643	20,5
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	4,0	25,8	25,8	24,3	23,4	24,6	26,9	5,0	12,6	3,7	12,6	3,7	643	20,5	
Új mg.-i foglalk.	fő	24	102	15,9	113	16,9	77	13,1	58	11,6	104	20,8	23	4,6	501	15,9
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	4,8	20,3	15,9	22,6	16,9	15,4	13,1	11,6	20,8	4,6	20,8	4,6	501	15,9	
Segédüzemi dolgozók	fő	8	57	8,8	59	8,8	49	8,3	45	13,5	100	30,0	15	4,5	333	10,6
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	2,4	17,1	8,8	17,7	8,8	14,7	8,3	13,5	30,0	4,5	30,0	4,5	333	10,6	
Melléküzemi dolgozók	fő	17	45	7,0	43	6,4	24	4,1	33	12,3	80	29,9	26	9,7	268	8,5
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	6,3	16,8	7,0	16,0	6,4	8,9	4,1	12,3	29,9	9,7	29,9	9,7	268	8,5	
Admin. és ker.-i foglalkozás	fő	17	24	3,7	33	4,8	39	6,6	28	15,3	67	27,0	40	16,0	248	7,9
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	6,9	9,7	3,7	13,3	4,8	15,7	6,6	15,3	27,0	16,0	27,0	16,0	248	7,9	
Vezetők, függetlenítettek	fő	6	26	4,0	45	6,7	67	11,4	24	8,6	53	19,1	57	20,5	278	8,8
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	%	2,2	9,4	4,0	16,2	6,7	24,1	11,4	8,6	19,1	20,5	19,1	20,5	278	8,8	
Összesen:	fő	144	643	668	588	261	620	229	3143							
	%	4,2	20,5	21,3	18,7	8,3	19,7	7,3	100,0							

mint a földművescsaládok tagjai, de a különbség elhanyagolható. Az adminisztráció dolgozói közt már egyértelmű a „kivülről” jöttek túlsúlya: a különböző szintű vezetők rétege pedig döntően két történeti rétegből töltődött föl: „belülről” a közép-parasztok leszármazottai közül, kivülről pedig az értelmiségi és közalkalmazotti családokból.

Másik oldalról: a hagyományos paraszti szakmák képviselőinek 73 százaléka (1972-ben csak 70 százaléka) származik olyan családból, amelyben a családfő a tsz-szervezések előtt földműves volt; az adminisztrációs alkalmazottak 40 százalékát a munkás vagy alkalmazotti (vasutas, postás, rendőr stb.) származásúak teszik ki; a vezetők egynegyede értelmiségi származású. A teljes sokaság negyedét teszik ki az olyan családból származók, ahol a családfő a tsz-szervezések előtt már iparban dolgozott. Vagy ő, vagy gyermeke jött azután a tsz-be dolgozni, és igaz, hogy többnyire az új szakmákat választották, de a konvertálható dolgozók közé is létszámarányuknál nagyobb arányban kerültek; a különleges szakértelem nélküli dolgozók 23 százaléka való közülük. Jelentős az arányuk az állattenyésztés dolgozói közt is. Ez nyilván összefügg azzal, hogy a falun állandó lakos munkásság jó része abból a földmunkás-félproletár rétegből származik, amelyik a kifejezett paraszti munkához csak felületesen kötődik, de az ipari szervezetekben sem tudott olyan biztos helyre jutni, hogy asszimilálódjon hozzá. Így a szövetségben sem az ipari munkás öntudatú (4.) szakmacsoporthoz kapcsolódott.

Ha az agrártársadalom háború előtt kasztszerűen elzárt rétegeit nyomon akarjuk kísérni, célszerű még fél nemzedéket visszalépni, és áttekintetünk az interjúvoltak családjainak földosztás előtti helyzetét is. Hiszen a földosztás előtti időszakról a tsz-szervezések előtti évekig a faluban, de ezen belül a paraszttársadalomban is jelentős átstrukturálódás ment végbe. A földosztás és az inarosítás miatt szűkült az agrárproletár, félproletár réteg; az öröklődés miatti földelaprózódás és a kuláklisztás előli menekülés miatt pedig csökkent a közép- és gazdagparasztok száma.

A történeti rétegek és a foglalkozási főcsoportok viszonyáról a földosztás előtti rétegződés nagy általánosságban ugyanazt mutatja, mint a földosztás utáni (lásd a 4. táblát). Az eltérések egy része nyilvánvaló: a cselédek és napszámosok háború előtti nagyobb arányából következik, hogy leszármazottaik majd minden foglalkozási csoportban nagyobb arányban vannak jelen, mint a földosztás utáni agrárproletárok vagy félproletárok. A mezőgazdasági népesség csökkenő arányából pedig következik, hogy a nem mezőgazdasági származásúak aránya egy teljes nemzedékváltási távlatból kisebb, mint rövidebb visszatekintésben.

Ami több ennél: kiderül, hogy az „új mezőgazdasági foglalkozásúak” zöme nemzedékváltási távlatból „mezőgazdaságba visszatérő”-nek tekinthető, de a szövetségek ipari foglalkozású (ám nagyrészt szintén mezőgazdasággal foglalkozó) dolgozói még családtörténeti léptékekkel nézve is „jövevények” egy mezőgazdasági vállalatnál.

S még tanulságosabb: az általános tendenciát meghaladó mértékben csökkent az agrárproletár, félproletár és kisparaszt eredetűek aránya a *szellemi és vezető foglalkozási csoportban* a rövidebb távú összehasonlításban.

Adataink és még inkább az életút-interjúk alapján az egyes paraszti rétegek tagjainak beilleszkedéséről a következő hipotézist kockáztatjuk meg.

A földosztás után kisparasztá vált proletár és félproletár családok tagjai jelentős részben átmenetileg vagy végleg elhagyták a mezőgazdasági foglalkozásokat. Akik viszont megmaradtak ott, kevésbé tudtak „karriert” csinálni, mint a gazdák gyermekei. A háború előtti kisparaszt rétegen belül nagy létszámú az a csoport, amelyik

a falusi munkaerőpiaci lehetőségek közt próbálta tagjainak foglalkozását kialakítani, így az „új mezőgazdasági foglalkozásúak” és a „segédüzemi dolgozók” közt a másik két réteg leszármazottainál relative nagyobb arányban vannak jelen.

A középparaszti réteg polarizálódott. Egy része konzervativitásba zárkózott, a szövetkezetek szervezésekor a fogatosi státust (a ló „hatalom” forrása és romantikus érzelmek tárgya volt!), a kertészeti és növénytermesztési kulcspozíciókat és – az intenzív tehenészeti hagyományokkal rendelkező vidékeken! – a tehenészeti munkakört igyekezett magának és fiának megszerezni. A hatvanas évek elején megújult vezetőségekkel való családi és gazdaköri kapcsolatai révén érvényesíteni tudta ezt a törekvését. Így – többek közt – közösbe vitt állatainak és eszközeinek (lókapa, daráló, morzsoló stb.) is közelében maradhatott. Ezekből a családokból a mezőgazdaságot elhagyó családtagok a falusi munkaerőpiactól távol kerestek helyet maguknak. A szövetkezetekben maradtak foglalkozásának az agrártársadalmon belüli presztízse idővel süllyedni kezdett.

A középparasztság másik része és a kisparasztnak egy, már a háborús konjunktúra idején új, vállalkozói magatartásformák felé fordult csoportja igyekezett követni a falusi munkaerőpiac és társadalmi szerkezet változása által nyújtott új lehetőségeket. (Tulajdonképpen azt a „gazdai” hagyományt folytatták, amely szerint már a század eleje óta törekedtek arra, hogy a „többedik” fiúból iparost, jobb szakmunkást, községi vagy vasúti tisztviselőt neveljenek. Nemcsak a fölaprózódás megelőzése volt ennek a magatartásnak célja, hanem „a család életképességének”, kapcsolatrendszerének fokozása is.) Ezen csoportok tagjai bekerültek az áfész-ek, tanácsok, falusi üzemek tisztviselői, előmunkásai közé. A tsz-szervezések idején viszonylag lojálisak voltak az új intézménnyel, a brigádvezetői tisztségek többségét ők vállalták, az elnök vagy elnökhelyettes is gyakran közülük került ki. A „traktoros elit” és a szövetkezetben szükséges újfajta „iparosok” közé is gyakran mentek gyermekeik. A taníttatást is fontosnak tartották. Mindezek és a meglévő kapcsolatrendszereik érthetővé teszik, hogy a szellemi foglalkozásokban miért „túlprezentált” ez a réteg; különösen a másik két földművesréteghez viszonyítva.

Mivel a régi társadalmi rétegek többé-kevésbé foglalkozási csoportokat is jelentettek, természetesnek tűnik, hogy a jelenlegi foglalkozási csoportokkal kapcsolatban vannak. A 4. táblázat gyakoriságainak nagy szóródása még ebben az értelemben is mutatja a tsz-szervezések forradalmi hatását, hiszen nem valószínű, hogy valaha is volt ilyen nagymértékű a foglalkozási átstrukturálódás egy fél nemzedékváltás alatt. Mégis, mivel a rétegek egyúttal társadalmi értékhierarchiát is kifejeztek és mivel a régi és új tagolódás között az összefüggés átlósan kifejezhető (a megfelelő csoportok egymás mellé rendelhetők), az új – és eredendően más szempontú – struktúra átmenthet valamit a csoportok közötti értékkülönbségekből. Ráadásul az átmentett megkülönböztetéseket erősíti, hogy mind az iskolai értékrend (az eltérő tanultságigény miatt), mind az üzemvezetői értékrend (az üzemi hierarchia miatt) az általunk felsorolt rangsorba állítja a foglalkozási csoportokat. (Legföljebb a növénytermesztők és állattenyésztők közötti helycserét engedi meg, de ez a mi következtetéseinket nem érinti.) Ez a felsorolás pedig éppen az, amelyik a régi hierarchiával egybevetve átlósan mutatja az összefüggést.

III. ÁTTEKINTÉS ÉS ZÁRÓ HIPOTÉZISEK

A tanulmány, amely az 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben végzett reprezentatív felvétel társadalomstatistikai és munkaügyi adataira épül, a szövetkezeti dolgozók mobilitására vonatkozó adatokat a munkajelleg-csoportjaira kialakított hipotézisek verifikálására és néhány új hipotézis elindítására használja föl.

Kiderült, hogy a mezőgazdasági dolgozók átlagéletkorának nem túl jelentős csökkenése mögött az a tény húzódik meg, hogy a mezőgazdaságból elvándorlókat és nyugdíjba távozókat nem elsősorban a pályaválasztó fiatalok belépése, hanem a más ágazatokból átlépő 25-40 évesek nagy száma pótolja.

Ebben a korcsoportban a vándorlási egyenleg a mezőgazdasági szövetkezetek szempontjából aktív. A kezdő dolgozók eltávozása és a valamivel idősebbek szövetkezetbe lépése okozza, hogy a vizsgált populáció kormegoszlása olyan lognormális eloszlással közelíthető, amelyik egészen közel áll a normálishoz. A mezőgazdasági népesség sem az előregedés, sem a jelentős fiatalodás irányába nem változik. Ez a kiegyensúlyozottság 6-8 év múlva megszűnik.

Természetesen ezek a tendenciák a minden korcsoportot – a legidősebbek kivételével – érintő nagyarányú fluktuáció eredői. Ennek eredményeként öt év alatt a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak több mint egyharmada cserélődik ki. Ez a nagyarányú munkáshullámozás részben a mezőgazdasági üzemek között zajlik, de nagyobb részt a mezőgazdaság és más főágazatok közötti fluktuáció.

A nagyarányú cserélődés volt a döntő eszköze a foglalkozási szerkezet átalakulásának is. (Ehhez képest az egyes szövetkezeteken belüli foglalkozásváltás mértéke elhanyagolható.)

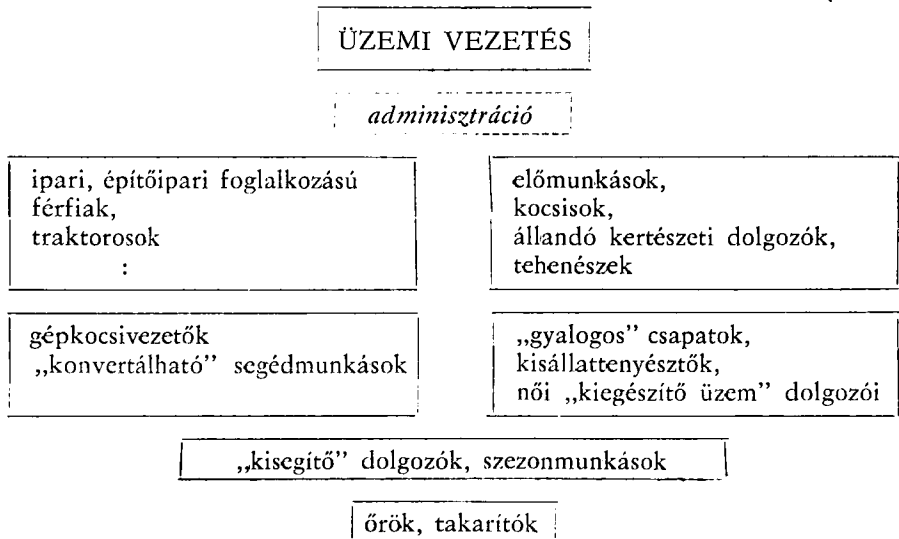
Az új foglalkozások képviselőinek belépési forgalma az elmúlt tíz évben meghaladta e csoportok létszámnövekedését. Még ennél is nagyobb mértékű cserélődést sejtet a vezetők belépési forgalma. Mindez azzal jár, hogy éppen az új technikát képviselő dolgozók között létezik olyan nagy létszámú csoport, amely csak igen lazán kötődik a szövetkezethez.

Igyekeztünk adatainkból képet nyerni a munkáshullámozás révén megvalósuló társadalmi mobilitásról is. Kiderült, hogy az egykori agrárnépesség elhelyezkedésében tapasztalt nagyarányú szóródás ellenére a mai munkajelleg-csoportok szerinti rétegződés elég erős kapcsolatban van a falusi társadalmi csoportok korábbi társadalmi, vagyoni és presztizisviszonyokban is létezett rétegződésével. Úgy tűnik, hogy így a mai csoportok részben folytatói a régi tekintélyviszonyoknak is. Ugyanakkor az új munkaszervezeti és hivatali ideológiák szintén hierarchizálják a csoportok közti viszonyokat. Mivel, mint láttuk, a csoportok üzemben belül meglehetősen stabilak, az egyéni társadalmi helyzetváltoztatási törekvések a munkahelyváltogatásokban jelennek meg.

Ennek eredményeként a mezőgazdasági dolgozóknak kevesebb mint kétharmada mezőgazdasági származású, ezeknek is jelentős része (az összpopuláció egynegyede) átmenetileg máshol is dolgozott. A cirkuláris mobilitás (mezőgazdaságba bevándorlás) nagy arányát mutatja, hogy a populáció több mint egyharmada nem mezőgazdasági származású, sőt 30 százaléka nem is a mezőgazdaságban kezdte foglalkozását. A „bevándorlók” nagyobb része a hierarchia csúcán levő foglalkozási csoportokba helyezkedett el, de a speciális szakértelem nélkül dolgozók és az állattenyésztők közt is jelentős az arányuk.

a) A mezőgazdasági munkaszervezet szokásos formája által kifejezett csoportok

(1. séma)

Ez a séma *hierarchikus rendben* mutatja be a legnyilvánvalóbb csoporthatárokat. Ezekben belül további, szintén jól érzékelhető határok húzódnak meg, most azonban csupán azokat a fő csoportokat rajzoltuk meg, amelyek között legalábbis a gazdasági szervezetre vonatkozó értékek kiegyenlítődése szinte megvalósíthatatlannak tűnik. Az ábra azért hierarchikus, mert *befolyás- és tekintélyrangsort* tükröz. A magasabb helyzetben ábrázolt csoport tagjainak igényei (s gyakran konkrét kívánságai) nagyobb eséllyel fejeződnek ki a szövetkezet döntéseiben, mint az alacsonyabb helyzetűeké, s ugyanakkor őket teljesen eltérő értékrendszerű társadalmi rétegekben egyaránt „többre” is értékeli.

Az adminisztráció dolgozóinak csoportja azért van szaggatott keretben, mert tekintélye, befolyása, de még szövetkezettel való (bármilyen részleges) azonosulása is a legbizonytalanabb. Az utánuk következő két lépcsőben *párhuzamosan* ábrázoltunk két-két nagy létszámú dolgozói csoportot, mert ezeken a szinteken a presztízs- és befolyáshierarchia ténylegesen is kettéválik. A baloldalt az „új mezőgazdasági foglalkozásúak” oszlopának, a jobboldalt a „hagyományos”, de több-kevesebb paraszti öntudattal rendelkező mezőgazdasági foglalkozásúak oszlopának nevezhetjük. „Új mezőgazdasági foglalkozásúaknak” tekintjük a traktorosokon és a mezőgazdasági gépészekon kívül a statisztika által „mezőgazdaságban dolgozó ipari foglalkozású-nak” nevezett munkások zömét: akik a szerelőműhelyekben vagy a mezőgazdasági telepek karbantartásán dolgoznak (gépszerezők, kovácsok, lakatosok, forgácsolók, villanszerezők, kőművesek, ácsok, bognárok, gumijavítók stb.). Munkájuk által szinte naponta alakul a mezőgazdasági termelés technikája és ezzel ők maguk is tisztában vannak.

A két főcsoport tekintélylétráját azért célszerű párhuzamosnak tekintenünk, mert eltérő forrásból származik, s a hierarchia-képzetek homogenizálódása ma még nem következett be.

A „hagyományos” mezőgazdasági foglalkozásúak közt az előmunkások, kocsisok, kertészek, s néhány helyen a tehenészek kiemelkedő befolyása és tekintélye egyrészt abból fakad, hogy a falusi hierarchiában régen is magasabb presztízsű gazdareteg tagjai törekedtek e munkahelyekre (bár a tehenészek közt egyes vidékeken az ellenkezője az igaz), másrészt pedig abból, hogy szerépük a technológiában, munkájuk hatékonysága sokkal inkább függ személyes magatartásuktól, mint a többi hagyományos foglalkozási alcsoportban.

A szövetkezetek hatvanas-évekbeli konszolidálódása nagyrészt e csoport magatartásán múlt. Ők szerezték meg a munkaszervezet kulcspozícióit, s mindmáig legtöbb helyen a vezetőség többségét alkotják. A szakvezetés és a járási vezetés elsősorban rájuk gondol, amikor a tagságról, a tagság véleményéről stb. beszél, őket akarja megnyerni vagy befolyásolni. Ez a szövetkezeti dolgozók leginkább befelfordult csoportja: saját ítéleteit könnyen tételezi közvéleménynek, önmagát „a” tagságnak.

A párhuzamos (baloldali) rangsor tetején levő szintén nagy létszámú csoport önbizalmának és tekintélyének fő forrása a munkaerőpiaci helyzete. Ez a kiváltságos munkaerőpiaci helyzet összefügg azzal, hogy munkájuk hatékonysága (gépi munkák és vegyszerezés) is nagyobb a többi dolgozói csoport munkájáénál; a szakvezetés egy része tisztában van ezzel s törekszik arra, hogy a gazdasághoz kösse őket. A „paraszti” vezetők és az agronómusok közt lezajlott viták, konfliktusok szintén erősítették e csoport befolyását, mert a hagyományos vezetőségekkel szemben ők jelentették a szakvezetők „természetes szövetségeseit”.

A gépekkel dolgozók és szerelők csoporttá szerveződése a szövetkezeti közéleten belül általában mégsem ment végbe. Részben azért, mert ez a csoport származás, értékrend és létforma szerint is megosztottabb az előzőnél: a traktoros-„elit” nagyrészt gazdálkodó-hagyományú családokból származik, s így az előmunkás-, kocsis, kertész stb. csoporttal áll családi kapcsolatban, a többiek pedig munkások. (Nagy részük néhány évvel ez előttig nem is volt tag, hanem alkalmazott.) Ebben a csoportban a legnagyobb a fluktuáció, ami jelentős részt *szövetkezetek közti bullámzást* jelent.

A szervezeten belül létező kétféle hierarchia kedvezményezettjei természetesen igyekeznek a maguk értékrendjét általános erkölcsi mércévé tenni. A „hagyományos” foglalkozású „elit” a közösségi játékszabályok tiszteletbentartását, a helyi tapasztalatok követését, a háztáji gazdálkodás lehetőségeinek biztosítását, a közösséggel szembeni felelősséget hangsúlyozza; a „munkás” foglalkozású „elit” a munkásvédelmet, munkahelyi feltételek javítását, a munkahelyi csoport jogait stb. kéri elsősorban számon. (Ezek persze nem ellentétes igények, de egymás elleni föllépések érveiként szolgálhatnak. A „hagyományos” foglalkozásúak előszeretettel szidják a traktorosokat és szerelőket „hanyagságukért”, a szerelők pedig kifogásolják, hogy „itt nem törődnek a munkásokkal”.) A „paraszt-elit” a szövetkezeti közösséghez, a „munkás-elit” pedig munkahelyi csoportjához kötődik inkább.

b) *A dolgozó a szövetkezet és a munkaerőpiac hierarchiájában*

A munkahelyi szerepekből adódó tagolástól eltérő másik tagolódást, amelyik a csoportonként különböző munkaerőpiaci pozícióból adódik, megfelelő adatok híján csak nagy vonalakban tudjuk megrajzolni. Csupán egy összegező, kétdimenziós clozslást próbáltunk szerkeszteni, amelyik a munkaerőpiaci lehetőségeket a nagy létszámú és a tsz-ekben is megtalálható csoportok szempontjából veszi figyelembe.

A mezőgazdasági dolgozók tagolódása a szervezeti pozíció és a munkaerőpiaci lehetőségek kettős meghatározottságában

szövetkezeti szervezetben lehetséges önérvényesítés foka	1. „első számú” vezetők munkavezetők kocsisok traktoros „elit” kertészek	2. szakvezetők szerelők melléküzemi szakmunkás admin. foglalk.
	3. tehenészek „gyalogmunkások” kisállattenyésztők „női” műhelyek betanított munkásnői időszaki foglalk. őrök, takarítók stb.	4. traktorosok gépk.-vezetők dők, farosok stb.) „konvertálható” segédmunkások (rako-

munkaerőpiaci (státuszvesztés nélküli) érvényesülés lehetőségének foka

Ebben a kettősosztásban négy nagy csoportra osztottuk a szövetkezet dolgozóit. Az 1. csoportba tartoznak azok, akiknek önbecsülése, közérzete, tágabb környezetben elérhető rangja függ attól, hogy az adott szövetkezet hogy boldogul, és az adott szövetkezeten belül milyen pozíciót képesek biztosítani maguknak.

A 2. csoport tagjainak életforma standardja, önmegkülönböztetése jóval nagyobb társadalmi térben határozódik meg. Az ő „kiválásuk” környezetükből igen kevésbé függ attól, hogy az adott szövetkezet mennyire sikeres, illetve, hogy az adott szövetkezeten belül mennyire tudják érvényesíteni a saját befolyásukat. A munkaerőpiac ugyanis rákényszeríti a szövetkezetekre, hogy biztosítsák nekik a (vidékenként nem túl jelentősen eltérő) norma szerinti munkarendet, jövedelmet, mellékkereseti lehetőségeket stb.

A 3. csoport tagjai kiszolgáltatottjai a szövetkezetnek. Persze a munkaerőpiaci számukra sem zárt, de az azon való érvényesülésük korlátozott, mivel családhoz kötöttek, hiányzik más irányú szakmai képzettségük és általános képzettségük sem elegendő, gyakorta rossz lakáskörülményeik, egészségi állapotuk és koruk gátolja őket. Jelentős részük idős ember, akiket a több generációs család fölbomlása megfosztott attól az alternatívától, hogy munkahelyen vagy családi gazdaságban, háztartásban hasznosítsa magát.

A fiatalok és középkorúak egyik része ebben a csoportban azokból a családokból kerül ki, akik több nemzedéken át az uradalmi és gazdagparaszti munkakereslet forrását jelentették. Javarészt ma is külterületeken (majorokban, tanyán), faluszéli „szubkultúrában”, szolgálati lakásokban élnek. Ennek ellenére nem tekintethetők „röghöz kötött”, egy helyben élő embereknek: jelentős részük tanyák, majorok, falvak közt vándorol (ahogy már az uradalmak közt is vándorlásban voltak). Köztük is csak egy-egy családmag tekinthető kizárólag mezőgazdasági foglalkozá-

súnak, hiszen a bányák, a nehézipari üzemek, s a változó munkahelyű építőipari vállalatok betanított munkásai is e rétegből kerülnek ki.

A 3. csoportba sorolt két alcsoport – a „gyalogmunkások” és a „női melléküzemek” dolgozói – zömmel feleségek, illetve lányok. Az ő pozíciójukat a szövetkezetek társadalmában látszólag csak másodsorban fejezi ki munkaszervezeti helyzetük. A munkacsoportjaiknak két – többé-kevésbé világosan elkülönülő – típusa van:

- a) olyan állandó, vagy csak fokozatosan változó csoportok, amelyek a gazdaság valamelyik ágazatának alapját képezik, vagy akik számára a műhelyt szervezték; és
- b) napszámos jellegű csoportok, akiket valamilyen idenymunka munkásszükséglete miatt foglalkoztatnak.

Az első típusú csoportok tagjainak nincs ugyan egyenként szövetkezeti döntéseket befolyásoló szerepük, de az egyes csoportok mint egységek már megfogalmazhatóan befolyásolják a vezetést és részben a közvéleményt is. A női napszámos jellegű csoportok azonban a gazdaságnak szinte csak tárgyi feltételét jelentik: létük vagy hiányuk módosítja a technológiát és a termelési szerkezetet, de értékeik nem befolyásolják sem a vezetést, sem a tagság hangadó csoportjainak magatartását.

A 4. csoportba sorolt alcsoportok tagjai előtt épp úgy „nyitott” a munkaerőpiac, mint a 2. csoport tagjai számára; de gyakorlatilag csak még „kellemetlenebb” munkahelyekre kerülhetnek, mint amilyenek vannak. Az első alcsoport tagjai szinte mindig elmehetnek az építőiparba, építőanyagiparba gépkezelőnek, szállító vállalathoz sofőrnek stb., a második csoportból pedig a különböző „segédmunkás” munkakörökbe (s gyakran magasabb bérért, mint amit a mezőgazdaságban kapnak). Mégis jelentős az a részük, amelyik inkább a mezőgazdasági üzemek közt fluktuálva keresi a helyét, mint azon kívül. (S természetesen sokan az iparból „jöttek”.) Ők azzal biztosítják – egyéni és nem csupán csoportos – hatásukat a vezetésre, hogy távozási lehetőségeiket s alkalmanként szándékukat is gyakran hangoztatják.

Juhász Pál

MEGJELENT!

328 oldal
Ára: 33,— Ft

POGÁNY GYÖRGY

A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÉS AZ
MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETE KIADÁSÁBAN

TÁJÉKOZÓDÁS

Vélemények egyenlőségről, egyenlőtlenségről

(Egy nagyközség különböző rétegeiben végzett vizsgálat tapasztalataiból)

Az elmúlt harminc év során a magyar társadalomban végbement átalakulások legvehemensebb, leglátványosabb formáit a falu társadalmában történt változásokban jelölhetjük meg. E változások objektív folyamatairól már tetemes információ áll a társadalomkutatás rendelkezésére. Intézetünk egyik kutatócsoportja viszont olyan kutatási témát fogalmazott meg, amelynek keretében az említett objektív változások lefolyásának az egyes – például éppen a változásoknak kitett – rétegek tudatában való tükröződését, s így a különböző rétegek helyzettudatának változásait, irányultságait vizsgálta. Itt műhelymunkaként közlünk egy részletet a vizsgálatból, utalva néhány következtetésre, az alkalmazott módszerekre. (A vizsgálatot részletesen ismertette folyóiratunk 1978/4. száma.)

*

A kutatás során kiindulópontunk az volt, hogy megbízható módon megragadjuk az egyes társadalmi rétegek életkörülményeiben megállapítható különbségeket s ezek összegeződéséből keletkező társadalmi különbségeket. Fontos volt számunkra az is, hogy a vizsgált rétegek hogyan és milyen mértékben érzékelik mindezt, s hogy miként vélekednek jellegéről, okairól, további belátható időn belüli alakulásáról, valamint egyéni, illetve társadalmi léptékű befolyásolható-

ságukról. Ez utóbbihoz kapcsolódik, hogy a kérdezettek mennyire tájékozottak a mai magyar társadalom tagolódásában, milyen támpontjaik vannak e tájékozódáshoz, s a támpontok megléte esetén társadalmi helyzetük változásához egyéni aspirációikban milyen stratégia vázolódik fel.

Mivel a kutatást a mai magyar társadalom különböző rétegeire kívántuk kiterjeszteni, egy olyan települést is kellett jelölnünk, amelyben a falusi társadalom újabb rétegei is megtalálhatók. Így esett a választás az egyik Pest megyei nagyközségre.*

A település az utóbbi 30 év során fejlődött ki egykori patinás kismemesi fészekből s néhány egymásba épülő tipikus alföldi paraszti faluból – többszörös közigazgatási egyesítéssel, ugyancsak többszörösen összevont tsz-szel, valamint néhány ipari létesítménnyel, középiskolával –, egy, az urbanizáció kezdeti szakaszában levő 14 ezer lakosú részleges közepfokú központtá. A falusi társadalomban végbement – s még ma is folyó – mélyreható változások nyomán, jelesül az iparosodás, a korszerűbb termelőtevé-

* A település szociográfiai jellemzőit, a vizsgálatba bevont rétegek mintáinak leírását, valamint az egyes rétegek életkörülmények szerinti megoszlását a már idézett tanulmány tartalmazza (81–85. old.). Itt most röviden összefoglaljuk főbb megállapításait és kiegészítjük azokat.

kenységek, a korábbi regionális funkciók (pl. közigazgatás) újabakkal (oktatói, egészségügyi, kereskedelmi stb.) való kiegészülése következtében folyt le – és tart jelenleg is – a helyi társadalom nagymérvű s állandó átrétegződése.

E folyamat több statisztikailag igen különböző nagyságrendű s különböző funkciójú réteg megjelenését eredményezte. Számunkra a kutatás szempontjából azonban azok a rétegek jöttek számításba, amelyek a „gyorsuló történelmi idő”-ben emelkedtek a mai falusi társadalmat általában reprezentáló rétegekké. Közülük négyre terjesztettük ki a vizsgálatot, amelyek kiválasztásánál az volt a célunk, hogy jól elkülöníthetők legyenek és az elsősorban fizikai termelőmunkában tevékenykedő csoportok feltétlenül szerepeljenek.

1. A termelőszövetkezetben a növénytermesztésben, illetve az állattenyésztésben dolgozók hagyományos – s így lényegében szakképzetlen – mezőgazdasági munkát végeznek, közülük sokan a tsz melléküzemágaiban segédtevékenységet is folytatnak. Közös jellemzőjük *a szakképzetlen s részben a betanított munka* s mint ilyenek a leginkább tekinthetők hagyományos paraszti rétegnek. Az ide sorolhatók jelentős hányada nő (61⁰/₀), paraszti származású (61⁰/₀); korosodó, zömében iskolázatlan (63 százalékuknak nincs 8 általános iskolai végzettsége), a mutatók szerint alacsonyabb életszínvonalon élő réteg. Őket neveztük el a *tradicionális tsz-dolgozók csoportjának*.

2. A tsz-ben folyó *korszerűbb szakképzettséget kívánó munkát végzők csoportja* minden lényeges mutatóban élesen elüt az előző rétegtől. Túlnyomórészt fiatalok (56 százalékuk 30 éven aluli), a csoportra jellemző képzettségi fok a 8 általánoshoz megszerzett szakképzettség (68 százalékuk rendelkezik ezzel), szinte teljesen férfiakkól verbuválódó, főleg volt bejáró munkásszülők gyermekei, többségükre az átlaghoz közel álló életkörülmények jellemzők.

A harmadikként bevont csoport a *bejáró munkások rétege*. Ezek nagy része fővárosi nagyüzemi szak-, betanított, illetve segédmunkás, akik naponta eljárnak a faluból, sajátos tevékenyszerszerkezet* s ezen alapuló speciális munkáséletvitel jellemzi őket. Szakképzettségi szintjük erősen korrelál az üzemi munkamegosztásbeli hellyel (41 százalékuknak nincs 8 általánosa, 33 százalékuknál a 8 általánost szakképzettség egészíti ki). Zömükben középkorúak, 91 százalékuk férfi s fele arányban első generációs munkás, akik hasonló életkörülmények között élnek, mint a tsz szakképzetlen rétegéhez tartozók.

Végül a negyedik, iskolai és szakképzettségét s egyben foglalkozását tekintve is igen heterogén réteg, amely főleg *alsófokú vezetők*ből, *különböző szellemi foglalkozásúak*ból, *irodai dolgozó*k**ből**, *a kereskedelem*ben és *a szolgáltatásban tevékenykedők*ből álló csoport. Itt a legmagasabb (70⁰/₀) a nők aránya. Zömében fiatalok és középkorúak. 53 százalékuk középiskolát végzett, 23 százalékuk az általánoshoz szakképzettséget szerzett, 7 százalék felsőfokú képesítésű. Az előző három réteghez viszonyítva ők élnek a legjobb életkörülmények között, ami erősen összefügg azzal is, hogy jó részt jobb keresetű, magasabb státusú, esetleg vezető vagy értelmiségi férjek feleségei. Ezt a csoportot neveztük el – jobb híján – falusi „középréteg”-nek.

Tehát a négy réteg néhány szociológiai szempontból fontos objektív vonatkozásban jól elkülöníthető egymástól, s az így adódó réteggülönbségek jól regisztrálhatók.

* Sajátos annyiban, hogy az utazásra fordított napi 3–4 óra lényegesen befolyásolja az egyéb, munkán kívüli tevékenységekre fordítható idő hányadát.

A társadalmi különbségek érzékelésével kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat az alábbiakban összegezzük.

1. sz. tábla

Nagynak tartják-e a társadalmi különbségeket? (0/0-ban)

	Nem ért egyet	Egyetért		Ismeretlen	n
		de nem különösen fontos	és különösen fontos		
tradicionális					
tsz-dolgozók	31	43	24	2	126
szakképzett					
tsz-dolgozók	44	34	21	1	142
bejárók	44	38	16	2	158
„középréteg”	60	30	9	1	154

A tsz-kétkezek kétharmada (67%) nyilvánvalóan túlzottnak tartja a létező társadalmi különbségeket, amit aláhúz az is, hogy legnagyobb arányban ők tekintették ezt különösen fontos társadalmi problémának. A másik póluson a „középréteg” határozott többségében tagadja a túlzott társadalmi különbségek meglétét. A szakképzett tsz-dolgozók és a bejárók – a két falun élő munkásréteg – ebben a fontos alapkérdésben egymáshoz közeli vélemény szerkezettel nyilvánultak meg.

Megerősítik-e ezt a képet a kutatás további eredményei? A különböző rétegek által érzékelt különbségek megítélése, „felfogása” és még inkább értelmezése vajon miképpen függ össze azzal, hogy az egyes rétegek mennyire képesek a tőlük távolabbi szociális jelenségek objektív megítélésére. Például: milyen jövedelemkülönbségeket tartanak ma legálisnak a megkérdezettek.

2. sz. tábla

Mit tartanak a maximális törvényes jövedelemnek ma Magyarországon? (0/0)

	5 ezer Ft	5-7 ezer Ft	7-10 ezer Ft	10 ezren felül	Ismeretlen válasz
tradicionális					
tsz-dolgozók	27	47	13	9	3
szakképzett					
tsz-dolgozók	30	27	11	30	2
bejárók	33	42	9	14	—
„középréteg”	24	44	9	23	1

A bejárók és a tsz kétkezi dolgozók 10 ezer Ft-nál magasabb jövedelmet – feltehetően a sajátjukétól jóval magasabbat – viszonylag kisebb arányban vélik törvényesen elérhetőnek. Míg ezt a magas jövedelmű és jobb életkörülmények között élő fiatal, képzett és gyorsabb gyarapodásra törekvő szakképzett tsz-munkások (30%), valamint a „középrétegbeliek” (23%) a másik két alréteghez képest kétszeres, illetve háromszoros arányban tartják elérhetőnek. Természetesen a „középrétegbeliek” közül az adminisztrátorok, irodai, egészségügyi dolgozók, szintén az alacsonyabb kategóriákat jelölték meg.

Tehát úgy látszik, hogy a „ki mint él, úgy ítél” elve is érvényesül a véleményalkotásban. A vélemények elrendeződése kevésbé követi a társadalom termelési rendszerében elfoglalt azonos hely szerinti csoportképződést, inkább a konkrét életkörülmények, a jövedelmi-életszínvonalbeli rétegződés alapján történik. Legalábbis a négy falusi réteg véleményeinek megoszlásában a nagyobb különbségek az utóbbiak alapján mutatkoznak meg határozottabban. Ez a képlet azonban több ponton is módosul, ha például a társadalmi különbségek kialakulását okozó egyes tényezők fontossága iránt érdeklődünk.

Egy további kérdésben a megkérdezetteknek az volt a feladata, hogy *hat megadott tényezőt* (szerencse, képesség, származás, politikai alkalmazkodás, végzettség, protekció) *rangsoroljon aszerint, hogy melyiknek milyen szerepe van általában a jó vagy rosszabb foglalkozásba kerülésnél.*

A vélemények rétegspecifikumainak felvázolása előtt megfogalmazhatunk néhány általános tendenciát. A képességek és képzettség szerepét minden réteg egyaránt kiemeli. Ez az értékelés azonos mind az iskolázottabb, illetve szakképzettebb, mind az ezek hiányával küszködő rétegeknel, a nagyközségben általában elismertek ezek a követelmények. Nyilván itt szerepe van annak is, hogy a növekvő iparosodás elemi *követelménye* bizonyos szaktudás, és egyre inkább a *teljesítményképes tudás, azaz: növekszik a specializált ismeretek iránti igény.*

A protekció-jellegű kapcsolatoknak nem kevés jelentőséget tulajdonítanak a válaszadók. A községekben megfigyelhető, hogy többnyire primer csoportmágok (családi, rokoni, baráti, társasági s egyéb kapcsolatok) köré szerveződnek a különböző helyi, hatalmi, gazdasági s egyéb érdekcsoportok, melyek többé-kevésbé nyíltan funkcionálnak. Sajátos és figyelemre méltó, hogy a bejárók a leghátrább sorolják a protekció szerepét, amit náluk bizonyos helyi kapcsolatok természet szerű háttérbe szorulása magyarázhat.

A politikai alkalmazkodásban legkevésbé a tsz-szakképzetlenek látnak esz közt az előrejutáshoz, s leginkább a „középrétegbeliek”.

A szerencse szerepének megítéléséből kiderül, hogy ismét a bejárók és a tsz-kétkeziék tulajdonítanak ennek nagyobb fontosságot. Nagyjából hasonlóképpen vélekednek a származás szerepéről is.

A közzérható tényezők rendszerét kívántuk pontosabban megismerni, amikor azt vizsgáltuk, hogy jelenlegi viszonyaink

között milyen arányban értelmezik az egyéni felemelkedés módjait társadalmi felemelkedésnek. A magasabb végzettség státusváltó funkcióját lényegében minden alréteg elismeri. Ennek még látszólag sem mond ellent az, hogy a tradicionális tsz-dolgozók első helyen a szellemi dolgozóvá válást szerepeltetik, hiszen náluk, mint szakképzetleneknél joggal kerül egymás mellé az első két helyen e két tényező.

Annál figyelemre méltóbb, hogy a két másik munkásréteg mennyivel kevésbé tartja fontosnak a fizikaiból szellemi dolgozóvá válást. Ez viszont a hagyományos falusi státus-értékrend eróziójára utal: ma már nem feltétlenül presztízs-értékű, ha valaki „nadrágos” emberré válik.

Az anyagi előrejutást a „középrétegbeliek” értékelik az első helyen, a politikai megbízatást a „középrétegbeliek” tartják legkevésbé fontosnak. A bejárókra – a helyi társadalomból való kiszakadás miatt – általában a közéleti részvétel hiánya jellemző.

A szakképzetlen tsz-dolgozóknál az utolsó helyen a felelősségteljesebb munka révén való emelkedés szerepel – az, amelynek elérésére nekik éppen a legkisebb esélyeik vannak. Ugyanez viszont a fiatal – és férfiakból verbuválódott – szakképzett tsz-dolgozóknál a második helyre kerül, mert az számukra feltehetően jobb keresetet jelent, esetleg alsófokú vezetővé válást is, amihez esélyeik adottak és reálisak. A „középrétegbeliek” számára is a fontosabb munka révén s így a beosztásbeli előrejutással nyílnak jobb lehetőségek.

Az egyéni és társadalmi helyzetet befolyásoló egyes tényezők tehát eléggé különbözőképpen funkcionálnak. A vezetővé válást az egyéni felemelkedésben tartja többé-kevésbé fontosnak minden réteg. Ennek értelmezéséhez szerintünk támpontot adhat az a falusi közvélemény egy részében elterjedtnek mondható jelenlegi felfogás, miszerint általában nem

hálás dolog vezetőnek lenni. Ezzel szemben az egyén által áttekinthető, felmérhető és megítélhető szférában, ahol a másokénál jobb képességekkel, a szakmai ismeretek bővítésével – némi kapcsolatok révén – esetleg kisebb munkacsoport élére kerülve jó keresti kilátásokkal *előre lehet jutni*, ezt inkább értékeli.

A városban vagy falun élők befolyásoló szerepét az alrétegek aszerint tartották fontosnak, hogy egyrészt milyen személyes lehetőségeik vannak ilyen választásra, másrészt igényeiket mennyiben elégíthetik ki a falusi életkörülmények, illetve ellátottsági viszonyok között.

A „középréteg” itt jól elkülönül a fizikai dolgozók mindhárom rétegétől. A tsz kétkezi dolgozóit – akik a falusi élethez a leghatározottabban kötődnek – magasabb életkoruk és feltehetően a háztáji s egyéb jövedelemkiegészítő lehetőségekhez való ragaszkodás motiválhatja, míg a „középrétegbe” tartozók közül a határozottan falusi élet mellett kiállóak a számukra kedvező helyi adottságokat és körülményeket értékeli (vezető állás, jobb pozíciójú férj, a kereskedelmi s hivatali dolgozók jobb formális és informális – és információs – lehetőségei), míg a lazább helyi kötődésűek s egyben az igényeikben urbanizálódók a városi élet előnyeire „szavaznak”.

A családi származásnak – s az ehhez tartozó reputációnak – minden tekintetben kevésbé meghatározó szerepet tulajdonítanak a minta valamennyi alrétegében. Az egyénnek a társadalomban való elhelyezkedésénél több vonatkozásban is tudakoltuk a közvetlen szociális miliő – a család – determináló hatását. Fokozottan fontos ez a falusi közegben, ahol a családi kapcsolatok, a familiáris viszonylatok sok vonatkozásban ma is közvetítő rendszerként működnek a helyi társadalomba való beilleszkedésben. E „közvetítés”-nek egyik módzata a szülőktől, rokonoktól származó örökség,

ami számos formában általános jelenség. De kiderül, hogy nem minden réteg vélekedik így, mert a vizsgálat kimutatta, hogy a családi örökség szerepét a szakképzett tsz-fiatalok határozottan „leminősítik”. A bejárók is hasonlóképpen vélekednek, ennek az lehet az oka, hogy a kérdezettek szerint az „örökség”-re vonatkozóan a paraszti családok korábbi értékrendje megváltozott (bizonyos ingatlanok, régi típusú, korszerűtlen lakóépületek, kert, bizonyos családi méretekre szabott agrár infrastruktúra devalvációja).

Arra a kérdésre, hogy ma Magyarországon a megkérdezettek véleménye szerint miként *gazdagodhatnak* meg az emberek, a kérdezettek több lehetőséget is felsorolhattak. Ezek között a leggyakoribb a magángazdaság útján lehetséges gazdagodás (25^{0/0}), ezt követi, hogy a hatalmi pozícióban levők élhetnek lehetőségeikkel, továbbá az illegális utak, majd a magasabb képzettséget igénylő foglalkozások, s szinte lényegtelen a jómódú szülők révén (3,6^{0/0}) történő „meggazdagodás”.

A gazdagok létét a jelenlegi helyzetben leginkább a tsz-kétkeziék vonják kétségbe. A hatalmi pozíció szerepét a tsz-dolgozók, a magángazdaságot a „középrétegbeliek” és a tsz-dolgozók említik inkább. A különbségek azonban kicsik és értelmezésüknek legfeljebb a helyi társadalomra vonatkoztatva van némi relevanciájuk, de ott is csak óvatos következtetések vonhatók le.

A vizsgálat kimutatta továbbá azt is, hogy a magasabb életszínvonalon élők-nél csak jelentéktelen arányban nő az a vélemény, amely a magasabban kvalifikált foglalkozásokat és a hatalmi pozíciót a meggazdagodás forrásának tekinti. Csupán két tendencia észlelhető: a szerény-szűkös életszínvonalon élők vélik inkább a hatalmi helyzetet a gazdagság forrásának, míg a jobb módú rétegbeliek inkább a magángazdaságban rejlő lehetőségekre vezetnek vissza. Azaz mindkét

réteg éppen azokat a forrásokat helyezi előtérbe, amelyektől a mindennapi gyakorlatában viszonylag távol tudja magát, de az is véleménymegosztó tényező, hogy például a szerény körülmények között élők más mértéket használnak a gazdagság megítélésénél, mint a jobb módúak.

A rossz anyagi körülmények okai iránt érdeklődő kérdéseinkre a válaszok erősen szóródnak, egy kisebb hányad határozottan egyéni okokra (lusták, alkoholizálók stb.) vezette vissza. Ezt a véleményt legkevésbé a tsz-szakképzettek képviselték. Érdeemes még említeni, hogy a demográfiai tényezőt inkább a két jobb módú réteg említi.

Mindézeket összegezve tehát a vizsgált rétegeknél nem körvonalazható az egyenlőtlenségeket létrehozó mechanizmusok mozgásával kapcsolatos egységes koncepciozitas. Nézeteikre erősen jellemző a mindennapi gondolkodás alapszintje – a heterogenitás. Ez feltehetően arra mutat, hogy az anyagi helyzettel kapcsolatos korábbi értékrend átrendeződéséről, egyes értékek devalválásáról, mások revidálásáról és főképpen: újaknak a tudatban való megjelenéséről van szó. S ha ez így van, akkor természetszerű a vélemények diffúz jellege, diszperziója.

Az eddigiek oly módon összegezhetőek, hogy az egyes rétegek véleménye a társadalomban létező különbségekről, azok okairól és a befolyásoló tényezők súlyáról, s az e véleményekből összeálló kép sokban inkonzisztens, a rétegek tudatában egyes tényezők megítélése gyakran igen különböző. Viszont az egyénre vonatkoztatott különbségek, az egyéni-családi életvitel gyakorlatából leszűrt s átélt tapasztalatok értelmezésénél, a helyi társadalomban való eligazodáshoz szükséges léptéket, orientációs pontokat kialakultnak tekinthetjük.

Tovább differenciálódik a kép, ha az egyenlőség–egyenlőtlenség változásáról kapott vélemények elrendeződését vizs-

gáljuk. Ezt a kérdéskört úgy közelítettük meg, hogy megnéztük, miként vélekednek a társadalmi különbségeknek a felszabadulás utáni évtizedekben való alakulásáról (3. tábla), és társadalmi szerepéről (4. tábla).

3. sz. tábla

Vélemények a társadalmi egyenlőtlenségeknek az elmúlt 30 év alatti alakulásáról

	Csökkennek és ma a legkisebbek	Az ötvenes évekig csökkentek, azóta növekednek	Nem csökkentek, inkább új formában jelennek meg	Ismeretlen	n
tradicionális					
tsz-dolgozók	17	17	65	1	126
szakképzett					
tsz-dolgozók	25	26	49	1	142
bejárók	32	17	46	7	158
„középréteg”	53	14	33	—	154

4. sz. tábla

Vélemények az egyenlőségnek és az egyenlőtlenségnek a társadalom alakulását befolyásoló hatásáról

	Funkcionalista	Teljesítményelvű	Evolucionista	Kritikai	Fatalista	Ismeretlen	Összesen %
tradicionális							
tsz-dolgozók	9	23	3	13	52	—	100
szakképzett							
tsz-dolgozók	11	11	11	25	40	2	100
eljárók	12	17	17	8	43	3	100
„középréteg”	19	18	18	4	41	—	100

Funkcionalista társadalomképnek neveztük azt a véleményt, amely arra hivatkozva legitimizálja az egyenlőtlenségeket, hogy a társadalomban különböző feladatokat kell ellátni, s ezeket a különböző pozíciókat betöltő embereket a társadalomnak különböző módon és mér-

tékben kell jutalmazni, ami szükségszerűen egyenlőtlenségekre vezet.

Teljesítményelvű társadalomképnek azt neveztük, ha az egyenlőtlenségeket – mint az egyéneket ösztönző tényezőt – a fejlődés fő hajtóerejének tartják.

Evolucionista véleménynek neveztük azt a meggyőződést, amely a jelenlegi egyenlőtlenségeket elsődlegesen a múltból és jelenlegi gazdasági-társadalmi fejletlenségünkől eredezteti és azokat a fejlődéssel megszüntethetőnek véli.

Kritikai társadalomképnek azt a véleményt neveztük, amely hibának tünteti fel a jelenlegi egyenlőtlenségeket.

Végül *fatalistának* neveztük azt a véleményt, amely az egyenlőtlenségeket sorsszerűnek, mindig meglévőnek véli, amelyek nem csökkenthetők.

A tsz-kétkezűek a legkevésbé optimisták az egyenlőtlenségek csökkentését illetően, de nézetükhöz egy ponton az is kapcsolódik, hogy a többi réteghez viszonyítva legmagasabb arányban tulajdonítanak annak teljesítményt fokozó, dinamizáló funkciót. A másik tsz-rétegnél a legmagasabb a kritikai megfogalmazásokat adók aránya, ami bizonyos egyenlősítő törekvések mellett kritikát tartalmazhat a tsz-irányításával szemben. Az eljárók és „középréteg” véleménye itt valamelyest

közelebb kerül egymáshoz – egyrészt a kritikai elvet kisebb arányban választották, továbbá az optimisták aránya a tsz-dolgozókénál magasabb. Mindenesetre úgy látszik, leginkább ők fogadták el a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenségek jelenlegi állapotát. Jórészt a fenti megállapításokat erősítik meg a folyamatok jövőbeni sorsára vonatkozó válaszok.

5. sz. tábla

Társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenségek jövőbeni alakulásáról alkotott vélemények

	Megszűnnek	Mérséklődnek	A lényegesek megmaradnak	Ismeretlen	(%)
tradicionális					
tsz-dolgozók	13	35	52	—	100
szakképzett					
tsz-dolgozók	25	34	41	—	100
eljárók	12	46	39	3	100
„középréteg”	23	39	37	1	100

A következőkben arra voltunk kíváncsiak, hogy a jelenlegi különbségek közül a kérdezettek melyeket tartják megszüntethetőnek.

6. sz. tábla

A jövőben megszüntethető különbségek a megkérdezettek százalékában

	Szellemi-fizikai munka	Vezető és beosztott anyagi különbségei	Képzettség-beli különbségek	Város-falu közti különbségek	Férfi-nő	Sok és kevés hatalommal rendelkezők különbsége	Gyerekek esélyei közti különbségek	Érdekes és érdektelen munka	Jó és rossz körülmények	Társadalmi osztályok különbségei	Könnyű és nehéz munkák közti különbségei	n
tradicionális												
tsz-dolgozók	24	19	22	44	48	24	52	47	48	48	32	126
szakképzett												
tsz-dolgozók	17	17	21	58	77	34	75	35	73	61	30	142
eljárók	20	21	22	58	60	35	69	34	57	58	32	158
„középréteg”	30	14	14	64	68	42	73	37	60	62	35	154

A táblázat azon 11 ellentétpárt tartalmazza, melyek közül a kérdező tetszés szerint jelölte meg azokat, amelyek véleménye szerint a jövőben megszünnének.

A négy réteg véleménykülönbségeiben akad néhány szembevetendő jelenség. Mindenekelőtt az, hogy itt a „középrétegbeliek” és a tsz-szakképzettek – tehát a jobb körülmények között élők – hajlanak az optimistább ítélezésre. Hasonló a vélemények megoszlása a nemek közötti társadalmi különbségek jövőbeni alakulásáról is. Egyrészt tehát, a fiatalabb és „középrétegbeli” nők vélhetik úgy, hogy már sokban el is érték az emancipáció kívánt fokát. Másrészt, kevésbé bizakodóak azok, akik már nemigen jutnak előbbre, mint ameddig eljutottak (hagyományos paraszti munkát végeznek a tsz-ben, vagy monoton szériamunkát a melléküzemágakban). Enyhébb derűlátást mutatnak a vélemények a város és falu különbségei vonatkozásában. Érdelemes jelenségnek találjuk a tsz-kétkeziek, illetve „középrétegbeliek” véleményének már gyakori polarizáltságát, valamint az osztálykülönbségeknél a tsz-kétkeziek észrevehető kétkedését, és persze a két alacsonyabb életszínvonalú csoportnál megtaláljuk a jó és rossz körülmények között fennálló különbség tartósságára utaló vélekedést.

A munkabeli egyenlőtlenségek csökkenésénél a legcsekélyebb a vélemények szóródása, csupán a tsz-kétkeziek anticipálják az érdekesebb munkát a jövőben. Három terület megítélésében egyértelműen konzisztálnak a rétegek véleményei – néhány említhető csekély eltérés mellett –, sajátos módon a „középrétegbeliek” bíznak a leginkább a szellemi–fizikai munka közötti különbség megszűnésében, míg a szakképzett fiatal férfiak a vezető és beosztott közötti anyagi különbség csökkenésében, és legkevésbé számítanak a szellemi–fizikai munka különbségén alapuló egyenlőtlenség módosulására. A kvalifikált „középrétegbeliek” különösen kevésbé számítanak a képzettségek közötti, valamint a vezető és beosztott anyagi viszonyai közötti egyenlőtlenségek felszámolására. Lényegében tehát a rétegek nem a társadalmi csoportviszonyok

általános közeledésében, hanem a különbségek módosulásában látják a belátható időn belüli változások fő tendenciáját. Úgy tűnik tehát, hogy a szaktudást preferáló társadalom jövőképeinek elemei bontakoznak így ki.

Mindebből következik, hogy a vizsgált falusi rétegek nem tartják a jelenlegi egyenlőtlenségeket elsősorúan fontos társadalmi problémának. Legfeljebb olyankor, amikor egy-egy réteg bizonyos konkrét vonatkozásban lemaradottnak érzi magát.

Miután a kutatás a rétegek tudata közötti különbségekre irányult, kézenfekvő módon azt is megkérdeztük az egyes rétegekhez tartozóktól, hogy melyik társadalmi makrocsoportba sorolják magukat.

A mintába 302 ipari munkás került, viszont 364-en vallották magukat (120,5%) munkásnak. Igaz, hogy a munkások közül viszont csak 256-an (84,7%) vélték odatartozónak magukat. A saját kategóriájukat nem vállalók aránya a parasztkategóriában a legmagasabb, minthogy ott az 54 mezőgazdasági fizikai dolgozóból mindössze 10 fő (18,4%) választotta a paraszti besorolást. A túlnyomó többségük a munkásokhoz sorolta magát, kis hányaduk az alkalmazotti kategóriát választotta. A 170–180 főnyi alkalmazott kb. fele vállalta ezt a „köztes”, réteggjellegzetesség dolgában halványabb kontúrokkal rendelkező kategóriát. Viszont ennél jóval többen „sorolták át” magukat úgyszólván minden más társadalmi munkamegosztási rétegből az alkalmazottak közé, mint említettük a mezőgazdasági dolgozók, a vezetők és a munkások közül is. A ténylegesen alkalmazotti kategóriába tartozók közül viszont sokan a munkás, kevesebben az értelmiségi, néhányan a paraszti kategóriát választották.

Tehát nagy vonalakban megfigyelhető a munkástudat erőteljes növekedése, némi „parttalanodással”, az alkalmazotti

tudatot erős bizonytalanság, a paraszti nagymérvű visszaszorulás jellemzi.

A munkás tudat dominanciája egyébként vitathatatlanul összefügg azzal, hogy a falvakban mind erőteljesebben megjelenik a munkásság. Itt a konkrét eseten, a fővárosi agglomeráció külső peremén ezt a tendenciát erősíti a bejárókból a tsz ipari melléküzemégaiba repatriált munkások, valamint a még eljáró – főleg a főváros üzemeibe bejáró – munkások jelentős hányada is. Végül fel-tétlenül tekintetbe jönnek azok a pa-raszti-falusi hagyományos életformát

célba vevő társadalmi változások forgó-szélszerű hatásai is, amelyek – marad-va a fenti képnél – nagy centrifugális erővel választják le a hagyományos pa-raszti osztály tagjait, ez nemcsak a mun-ka- és életkörülmények megváltozásá-val, de a paraszti tudat eróziójával is jár. További izgalmas kérdés marad, hogy egy nagyváros peremén fekvő, in-kább agrár-vegyes jellegű településen ho-gyan, milyen gyorsulással megy végbe a paraszti tudat átalakulása.

Pál László

„Részvételi” formák a nyugat-európai országokban*

A különböző tőkésországokban a dolgozók a termelésirányítás terén nem rendelkeznek azonos részvételi lehetőségekkel. Mégis közös vonás, hogy a monopólista burzsoázia nem engedi meg a munka képviselőinek tényleges részvételét a termelési eszközöket érintő kérdések eldöntésében (új vállalatok létesítésével, működő vállalatok bezárásával vagy rekonstrukciójával kapcsolatos döntések; a tőkebefektetések elvi kérdései, a gyártott termékek jellege stb.).

Ugyanakkor a monopoltőke kénytelen eltűrni, hogy a dolgozók részt vegyenek bizonyos termelési kérdések eldöntésében, de arra törekszik, hogy ez is saját érdekeinek megfelelően történjék. Ez az irányvonal a munka és a termelés racionalizálásából világossá válik. A dolgozók részvétele a tőkés racionalizálásban a tőkésék számára nagyon is előnyös lehet, ezért sok országban a dolgozókkal megvizsgáltatják azokat a lehetséges megoldásokat, amelyek elősegítik a selejt, valamint a hibás gyártmányok elkerülését, az anyagráfordítási, szállítási költségek csökkentését, valamint a kisebb termelési költségeket célzó intézkedése-

ket. A kapitalizmus körülményei között a termelés racionalizálása maguk a dolgozók ellen történik. Így például az új munkaszervezési formák bevezetése, amely a dolgozók és az alkalmazottak egy részének ideiglenes bérnövekedéséhez vezet, végeredményben megteremti a feltételeket a tömeges elbocsátásokhoz, valamint az állásukban maradt dolgozók fokozottabb kizsákmányolásához. Ilyen körülmények között különösen fontos a szakszervezeteknek az a harca, amelynek célja a munkának és a termelésnek a dolgozók érdekében történő racionalizálása.

Ugyanez vonatkozik a dolgozók részvételére a vállalatok szociális légkörének javításával kapcsolatos kérdések megoldásában. A vállalkozók a konfliktusok enyhítése s a munkásmozgalom fékezése érdekében a kizsákmányoltak és a kizsákmányolók között egy „baráti közösségen”, „partnerviszonyon” alapuló légkört igyekeznek kialakítani és támogatni. A dolgozók csak kemény és céltudatos harccal érhetnek el elfogadható feltételeket ahhoz, hogy részt vehessenek az irányítás társadalmi-pszichológiai problémáinak megoldásában.

A szakszervezetek harca a termelésirányításban való dolgozói részvételért, lényegét tekintve antimonopolista harc, amelynek lendületét és tartalmát az egyes országokban folyó osztályharc

* A SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének (Moszkva) két tudományos főmunkatársa tanulmányt készített „A nyugat-európai országok szakszervezeteinek harca a termelésirányításban való részvételért” címmel. A cikk tanulmányuk kissé rövidített változata.

konkrét erőviszonyaitól függő körülmények határozzák meg.

Az NSZK-ban a szakszervezetek harca a dolgozók termelésirányításban való részvételéért a háborút követő első évek óta folyik, de a hatvanas-hetvenes években észrevehetően kiéleződött.¹ A dolgozóknak a vállalati termelésirányításban jelenleg érvényesülő részvételi formáit és szféráit a legteljesebben az „üzemi alkotmányról” szóló törvény fejti ki, amely 1972. január 19-én lépett hatályba. Ez a törvény némileg kibővítette a dolgozók szerve – az üzemi tanács – lehetőségeit több szociális kérdés eldöntésében: a részleges munkanap és a túlórázás bevezetésében, a munkás munkateljesítményének ellenőrzésére szolgáló technikai eszközök bevezetésében és alkalmazásában, a balesetek és a foglalkozási betegségek elhárításában, az üzemi lakások bérének általános meghatározásában, továbbá a lakások rendelkezésre bocsátása, valamint a munkáért adott jutalom megállapításában (például az akkorbéréknél és a prémiumoknál). A sarkalatos kérdések eldöntésénél persze mindez még messze van attól az igazi részvételtől, amelyről a polgári apologeták írnak.² Valójában arról van szó, hogy a dolgozók csupán részletkérdések eldöntésében – s ráadásul mint tanácskozási joggal rendelkező személyek – vesznek részt.

A nyugatnémet kommunisták hangsúlyozták, hogy ez a törvény a szociális „partner viszonynak” a munkásosztállyal és a szakszervezetekkel szembeni ellenséges szelleméből indul ki; korlátozza (a vállalkozók érdekében) a szakszervezeteknek az üzemi tanácsokra gyakorolt esetleges befolyását; az a célja, hogy az üzemi tanácsokat az osztálybéke szervévé változtassa, amelyek elősegítik a kapitalizmus jobb működését, és a vezetésben való tényleges jogok helyett csak konzultatív, tanácskozási és informatív jellegű jogokat biztosítson a termelés zavartalanága érdekében.³

Az NSZK uralkodó osztálya az irányítási kérdések eldöntése terén a dolgozók részvételi szférájának korlátozására törekszik. Így 1968 júniusában a Nyugatnémet Vállalkozók Szövetsége, valamint a Nyugatnémet Ipari Szövetség vezetősége külön levélben arról tájékoztatta az összes vállalkozót, hogy minden eszköz igénybevetelével akadályozzák meg a dolgozók szélesebb részvételét az irányításban.⁴ 1972 január végén, egy héttel az „üzemi alkotmányról” szóló törvény hatályba lépése után a Vállalkozók Szövetségének Föderális Egyesülése kiadta az „Új üzemi alkotmány” című brosúrát, amelyben többek között azt hangsúlyozzák, hogy nem kell megengedni a „vállalkozók hatáskörébe való beavatkozást a döntéshozatal és a tervezés terén”.⁵

Az NSZK burzsoáziája az „üzemi alkotmányról” szóló törvényre támaszkodva korlátozni kezdte a dolgozók jogait a termelésirányításban. Ezért állapították meg a nyugatnémet kommunisták, hogy az „üzemi alkotmányról” szóló törvény a szakszervezetek újabb veresége a vállalatvezetés demokratizálásáért vívott harcban”.⁶

A dolgozók jogainak korlátozott voltát a szakszervezeti vezetők is elismerték. Így a Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) folyóirata, a Gewerkschaftliche Monatshefte azt írta, hogy a törvény elfogadása után nehezebb lett az üzemi tanácsok munkája; nyilvánvalóvá vált, hogy a dolgozóknak az üzemi szintű döntéshozatalban való részvételén kívül még az is szükséges, hogy megfelelő jogukat az üzemek egyesülése, a konszernnek szintjén is elismerjék. A folyóirat azt is megemlítette, hogy az üzemi tanács nem a vállalkozói döntések okaira, hanem csupán azok következményeire gyakorolhat hatást.⁷ A fém munkások szakszervezetének XI. kongresszusa, amely 1974 szeptemberében zajlott le Hannoverben, megerősítette követeléseit a dolgozók termelésirányításban való

részvételét illetően. A szakszervezet felhívta a dolgozókat, harcoljanak a fontosabb vállalkozói döntésekre gyakorolt befolyás jogáért, beleértve a tőkebefektetések kérdéseit is. Hangsúlyozták, hogy minden szinten – a munkahelytől egészen a nemzetközi szintig – szükség van a vezetésben való részvételre, mivel a nemzetközi monopóliumok hatalmának növekedése oda vezet, hogy egyre több elvi döntést a vállalaton vagy a nemzeti konszernen kívül hoznak. A fém munkások szakszervezete szerint a dolgozók termelésirányításban való hatékony részvételének feltétele a paritásos részvételi elv tényleges megvalósítása az irányítás összes szervében.⁸

A Német Szakszervezeti Szövetség X. kongresszusa (1975) megfogalmazta a szakszervezetek legfontosabb követeléseit a termelésirányításban való dolgozói részvételt illetően. Ezek a követelések jelenleg is érvényesek:

1. A paritásos képviselő betartása az irányító szervezetben;

2. megengedhetetlen, hogy a felügyelő bizottságokban a munkavállalók képviselőjében a vezető alkalmazottak különleges jogokat kapjanak;

3. a felügyelő bizottságok úgynevezett „póttagjait” egyenlő számban vonják be a munkába;

4. az üzemi tanácsok választhassák és visszahívhatják képviselőiket a felügyelő bizottságból;

5. a vállalat igazgatásában legyen munkaügyi igazgató, akit nem lehet ki nevezni, vagy leváltani a felügyelő bizottság dolgozói képviselője többségének beleegyezése nélkül.⁹

1974 februárjában az NSZK kormánya a parlament elé terjesztette a „részvételtől szóló törvény” tervezetét, amely formálisan előírja a munka és a tőke képviselőinek paritásos részvételét. Ezzel kapcsolatban a munkaügyi miniszter a következőket jelentette ki: „A törvény hatályba lépése biztosítani fogja végül is a (dolgozók) azon kívánságá-

nak megvalósulását, hogy nagyobb teret kapjanak a vállalati szintű irányításban való részvételből.¹⁰

A Német Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokrata Párt közötti kompromisszum eredményeként keletkezett törvénytervezetet azonban a Német Szakszervezetek Egyesülése mindenekelőtt azért fogadta kritikusan, mert az alkalmazottak képviselőjében előírta egy vezető alkalmazott szerepeltetését a felügyelő bizottságban.

A jobboldali erők még nagyobb engedményeket tettek a vállalkozók számára. 1975 decemberében a Német Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokrata Párt koalíciója a dolgozók részvételének reformjával kapcsolatban meg egyezésre jutott. Az új törvénytervezetet a Bundestag 1976. március 18-án elfogadta, s 1976. július 1-én hatályba lépett a vezetésben való részvételtől szóló törvény. Ez a törvény nem biztosítja a paritást, s ezen kívül az 1974-es törvénytervezethez képest számos engedményt tesz a vállalkozók javára: a felügyelő bizottság elnökét nem lehet a tőkével rendelkezők akarata ellenére megválasztani; véleményeltérés esetén az elnöké a döntő szó; a vállalat dolgozói nem nevezhetik ki és nem válthatják le a munkaügyi igazgatót.

Két év leforgása alatt valamennyi vállalatnál, amelyre a törvény hatálya kiterjed, új felügyelő bizottságokat kell választani. A Német Szakszervezeti Szövetség értékelése szerint ez körülbelül 650 olyan nagyvállalatot és konszernert érint, ahol több mint 4,8 millió embert foglalkoztatnak (azaz a magánszektorban dolgozók több mint 28 százalékát).¹¹

Az NSZK szakszervezetei, valamint a követeléseiket támogató kommunisták rámutatnak arra, hogy az elfogadott törvény nem oldja meg a fő problémát, a vállalkozók hatalmát ténylegesen nem korlátozza, továbbá hangsúlyozzák, hogy a harcot a termelésirányításban való tényleges részvétel megvalósításáért tovább kell folytatni. A Német Szakszer-

vezeti Szövetség (DGB) elnöke, O. Vetter többek között így írt az új törvényről: a törvény nem biztosítja a paritást, mivel – először – a felügyelő bizottság elnöke a tőkével rendelkezők képviselője, és éppen neki van döntő szava; másodsor, a vezető alkalmazottak a felügyelő bizottságban fennálló sajátos helyzete a vállalkozóknak még egy szavazatot biztosít. Ugyanis a dolgozóknak ez a képviselője már csak személyes karrierje érdekében is a tőkével rendelkezők oldalán fog állni. O. Vetter megjegyzi, hogy az új törvény a vállalatoknál a munkások megosztására, a szakszervezetek szerepének gyengítésére irányul. „Egészeben véve – vonja le a következtetést O. Vetter – a Német Szakszervezetek Egyesülése és annak szakszervezetei nem rendelkeznek megfelelő feltételekkel az említett törvény alkalmazását illetően. E feltételek nem hasonlíthatók össze azzal a helyzettel, amely az 1951-es és 1956-os „termelésirányításban való részvételtől” szóló törvény hatálya idején állt fenn.”¹²

A Német Szakszervezeti Szövetség azért bírálja az elfogadott törvényt, mert sok nagyvállalat kívül maradt a törvény hatókörén. Így 148 fontos népgazdasági jelentőségű vállalat, mindenekelőtt a bankok, a biztosítási ügynökségek, a vegyi és energetikai üzemek csak azért nem állnak a törvény hatálya alatt, mert a bennük foglalkoztatott dolgozók száma nem éri el a 2000 főt. Ezenkívül különböző okok miatt a törvény hatálya nem terjed ki mintegy 100 ismert cégre, köztük pl. a Kleckner, az Oetker, a Merck stb. cégekre.¹³

Milyenek is az NSZK-ban a dolgozóknak a termelésirányításban tapasztalható tényleges részvételi formái? Vállalati szinten a dolgozók érdekeit először az üzemi tanács képviseli, amely az egész kollektíva nevében lép fel; másodsor a vállalati bizalmiak tanácsa. A bizalmiakat a műhely szintjén választják (minden 25 szakszervezeti tag egyet).

A burzsoázia minden lehetőt megtesz az üzemi tanácsok szerepének gyengítésére. Az üzemi alkotmánytörvény értelmében az üzemi tanács tagjainak nincs joguk lemenni a műhelybe és társaikat közvetlenül felszólítani a munka abbahagyására. Ezenkívül az üzemi tanácsok csak kerülő úton, saját képviselőiket a felügyelő bizottságba delegálva kapnak bizonyos lehetőséget arra, hogy befolyásolják a vállalatvezetést, s meg vannak fosztva attól a lehetőségtől, hogy hatást gyakoroljanak saját képviselőikre a felügyelő bizottságban: a dolgozók ezen képviselőinek ugyanis nincs beszámolósi kötelezettségük a kollektívával és a termelési tanáccsal szemben. S ráadásul nem szabad „termelési titkot” elárulniuk.

A munkásosztály abból indul ki, hogy az irányítás szerveiben való sikeres részvétel csak a tőke egyesített erejével szemben álló határozott osztályállásponttal lehet biztosítani. A munkásosztály számol azzal, hogy az uralkodó osztály a dolgozók termelésirányításban való részvételének jelszavát saját céljainak megfelelően törekszik felhasználni.

Az NSZK szakszervezetei a részvételért folyó harcot fontos eszköznek tekintik a monopóliumok gazdasági és politikai hatalmának korlátozásában. A szakszervezetek öt szinten küzdenek: a munkahelyen, a vállalatnál, a konszern szintjén, valamint nemzeti és nemzetközi szinten. A nemzeti és nemzetközi szinten folyó harcot az váltja ki, hogy az állam egyre nagyobb mértékben avatkozik be a gazdasági életbe, s ennek következtében igen sok nagyfontosságú kérdésben a vállalatok szféráján kívül döntenek. A dolgozóknak és szervezeteknek – mindenekelőtt a szakszervezeteknek – képviseltetniük kell magukat a megfelelő állami és nemzetközi szervekben ahhoz, hogy ezekben védhessék a munkások és az alkalmazottak érdekeit. Az NSZK szakszervezetei például az állami szintű termelésirányításban

való részvétel érdekében 1971-ben azt javasolták, hogy paritásos alapon hozzanak létre olyan gazdasági és szociális tanácsokat, amelyek széles körű informatív, tanácskozási, konzultatív, valamint törvénykezdeményezési jogokkal rendelkeznek. Persze, a vezető körök nem hajlandók elfogadni ezeket a javaslatokat.

A termelésirányításban való részvételi formák, minden korlátozottságuk ellenére mégiscsak bizonyos lehetőséget jelentenek az NSZK szakszervezetei és dolgozói számára az érdekeikért vívott harcban. Az üzemi tanácsok keretei között bizonyos mértékben sikerült korlátozni a vállalkozók önkényét és a dolgozók kizsákmányoltsági fokát. A munkásmozgalom vezető erői, a szakszervezetek fokozzák akcióikat az üzemi tanácsok jogkörének kiterjesztésére, tevékenységükben az antimonopolista tartalom növelésére.

Franciaországban a háború utáni első években éleződött ki a munkásszervezetek – közöttük a szakszervezetek – harca a munkások részvételéért a vezetésben. Az uralkodó osztály úgy manőverezett, hogy a vállalatoknál a „döntéshozatalban való részvétel” jelszavát a „szociális béke” megteremtésére, a szakszervezetek izolálására és gyengítésére használja fel.

De Gaulle a következőképpen fejtette ki a vezető körök álláspontját a dolgozók részvételéről: „Arra van szükség – mondotta –, hogy létrehozzuk és felélesszük a munka, a tőke és a vezetés közötti együttműködést, amely mindenki számára partneri (»társ-résztevői«) rangot biztosít; így mindenki a maga szintjén felelős, és megkapja saját részét a kollektív jövedelemből.”¹⁴ A „részvétel” burzsoá koncepciója a részvételt nem annyira a dolgozók munka- és életkörülményeinek javítása céljából irányozza elő, mint inkább azért, hogy a gazdaság szintjén a dolgozókra hárítsa a szakmai felelősséget.¹⁵ Jellemző, hogy az 1945-ben létrehozott üzemi bizottsá-

gok első perctől kezdve csak a szociális kérdések megoldására törekedtek, emellett még a szakszervezetektől is elkülönültek. A továbbiakban a vezető körök valamennyi terve változatlanul az egyes dolgozók izolált csoportjainak részvételét irányozta elő. Ezek a tervezetek a proletariátus osztálytudatával szembeállították a polgári „értékeket” és a részvények birtoklásán keresztül „kollektív tulajdont”; mindez arra volt hivatott, hogy ösztönözze a dolgozók érdekelttségét a tőkés vállalat gazdasági hatékonyságában és rentabilitása fokozásában.

Az 1968-as májusi események arra készítették Franciaország vezető köreit, hogy a dolgozóknak a termelésirányításban való „részvételéhez” új formákat keressenek. Chaban-Delmas, az akkori miniszterelnök 1969-ben vetette fel az „új társadalom” programját, amelyben a gaulleista „részvétel” eszméje kiegészül egy sor technokrata utópiával, amelyek szerint megváltozott a társadalom természete. Franciaország uralkodó osztálya a „részvétel” úgynevezett „szocializmusáról” beszélt, amely úgymond felváltotta a kapitalizmust. E. Faure, a francia nemzetgyűlés elnöke az „Új társadalmi szerződésért” című könyvében azt állította, hogy „a részvétel szocializmusa olyan harmadik út, amelyet az érdekelttség, a tulajdon közös birtoklása fémjelez, s végül is olyan társadalom, amelyet a részvétel segítségével irányítanak.”¹⁶ Ennek egyik legelterjedtebb formája: a célok kitűzésében való részvétel útján történő igazgatási forma, a DPO (Direction participative par objectifs).

A DPO elterjesztését a szakszervezetek izolálásának politikája kíséri, többek között a felvetett követelésekről „intézményesített” dialógust szerveznek, hivatalból bevonva olyan „társadalmi küldötteket”, akik *nem szakszervezeti tagok*. Emellett az uralkodó osztály a dolgozók részvételi szférájának korlátozására törekszik, csak néhány *tisztán tech-*

nikai jellegű vezetési funkciót bíz rájuk. E. Faure ezzel kapcsolatban nyíltan megírja, hogy fontos „maguknak a dolgozóknak a részvétele munkájuk technikai megszervezésében”.¹⁷

A francia kommunisták megjegyzik, hogy a DPO módszerei a „vállalkozók fő fegyverét jelentik. A vállalkozók megpróbálják a dolgozókra hárítani a felelősséget helyzetükért és igyekeznek... a vezetés külső megosztásával leplezni a kizsákmányolást, megkísérelnek egy olyan együttműködési légkör kialakítását, amelyben a dolgozók kényszer hatására egyetértenek azzal, hogy a bank vagy a társaság jusson a legnagyobb jövedelemhez és eltávolodnak a gazdasági, de még inkább a politikai harctól.”¹⁸ A szakszervezetek világosan látják a vezető körök új terveinek integrációs lényegét. A DPO módszereit jellemezve J. L. Moynot, a CGT titkára így ír: „Azokról a módszerekről van szó, amelyek a dolgozók integrálására, s osztályegyttműködésre való kényszerítésükre irányulnak olyan intézkedések útján, amelyek a szervezeti struktúrára és annak működésére, valamint a vállalati vezetés során alkalmazott irányítási módszerekre vonatkoznak.”¹⁹

A szakszervezetek, amelyek a fennálló részvételi formákat a munkásosztály által elért vívmányoknak tekintik, arra törekednek, hogy ezeket töltsék meg az osztályharc reális tartalmával. Hangsúlyozzák, hogy meg kell változtatni a jelenlegi helyzetet, mivel a cégek 65 százalékánál nincsenek üzemi bizottságok – noha kellene lenniük –, ugyanakkor viszont a fennálló bizottságok kétharmad része gyakorlatilag semmit sem csinál. Így tehát a dolgozók 88 százaléka még formálisan sem vesz részt a termelésirányításban.²⁰

Franciaországban a szakszervezetek különös figyelmet szentelnek az üzemi bizottságoknak. 1975. február 13. és 15. között tartották meg a CGT országos konferenciáját, amelyet az államosított

szektorban működő üzemi bizottságok tevékenységének szenteltek. A konferencián kiemelték, hogy a szakszervezeteknek aktívabban és hatékonyabban kell tevékenykedniük az üzemi bizottságok terén.²¹ Georges Ségui, a CGT főtitkára a konferencia záróülésén elhangzott felszólalásában hangsúlyozta: „Égető szükség van arra, hogy az üzemi bizottságokban folyó tevékenységet a szakszervezetek ellenőrzése alá vonjuk, mivel ez a legmegbízhatóbb módszer a vállalkozók azon kísérleteinek visszaverésére, amelyek a bizottságokat paternalista célokra, az osztályegyttműködés érdekében kívánják felhasználni.”²²

A haladó francia szakszervezetek (mindenekelőtt a CGT) következetesen védelmezik jelenleg is a dolgozók termelésirányításban való részvételének programját, amely előirányozza, hogy a dolgozók megbízható és rendszeres információkat kapjanak a vállalat gazdasági helyzetéről; a vállalatirányítás minden szintjén hozzák létre a munkások választott szerveit. Ezen kívül a CGT szükségesnek tartja, hogy a dolgozók képviselőit engedjék be az igazgató tanácsba, valamint a vállalat és a cég egyéb irányító szerveibe, s kötelezzék őket arra, hogy tevékenységükről számoljanak be a dolgozóknak. Végül a CGT követeli a szakszervezeti szervezetek jogainak kibővítését a munkások választott szerveiben a vezetés valamennyi szintjén. A haladó francia szakszervezetek következetesen lépnek fel az uralgó osztály azon kísérletei ellen, hogy a dolgozók termelésirányításban való részvételének jelszavát arra használják, hogy ráerőszakolják a munkásokra a „szociális partnerség” eszméit.

A haladó szakszervezetek pontosan ilyen pozícióból értékelték a vállalati reform kérdéseivel foglalkozó parlamenti bizottság 1975. februárjában közzétett jelentését.²³ A jelentés célja – ahogyan a szakszervezetek megjelölték – az, hogy elkülönítsék a vállalatot a társadalom-

tól, meggyőzzék a dolgozókat és a szakszervezeteket arról, hogy a vállalatoknál felmerült problémákat a fennálló társadalmi rend alapjának megbolygatása nélkül is meg lehet oldani, végül pedig arról, hogy az együttes ellenőrzés segítségével enyhíteni lehet az osztály-antagonizmusokat, s a szakszervezeteket integrálni lehet a kapitalizmus rendszerébe. A CGT 1975. február 14-i közleményében nyíltan kimondja, hogy a bizottság jelentésével kapcsolatos propagandakampánynak „azt a látszatot kell keltenie, hogy az osztályegyüttműködés új eszméiről és gyakorlatáról van szó. Ez a kampány arra irányul, hogy a részvételi illúzió felkeltésével a dolgozókkal feledtesse el kizsákmányolt helyzetüket. Miközben bármiféle tényleges hatékonyságtól mentes közös ellenőrzést javasol, a jelentésnek tulajdonképpen az a célja, hogy biztosítsa a dolgozók képviselői részéről a rablás, a pazarlás és a korlátlan kizsákmányolás politikájának jóváhagyását, amelyet a továbbiakban a mammut-társaságok ellenőrzés nélkül fognak folytatni.”²⁴

A haladó francia szakszervezeti mozgalom hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus körülményei között a dolgozók tényleges részvétele a termelésirányításban elképzelhetetlen a vállalatok államosítása nélkül. Az államosított vállalatoknál a részvétel elengedhetetlen feltétele: a) a vállalat igazgató tanácsa a dolgozóknak a szakszervezetek által jelölt képviselőiből, a központi állami szervezetek, valamint a fogyasztók képviselőiből álljon; b) a vállalat felelős vezetője az igazgató tanács, amelynek legyen joga kinevezni az igazgatóságot, s ez utóbbi neki felelősséggel tartozik.²⁵

A baloldali erők 1972. június 27-én kelt közös programja rámutat arra, hogy a dolgozóknak a termelésirányításban való részvétele feltételezi – először – az üzemi bizottságokkal, a személyzeti képviselőkkel való kötelező konzultációt a felvételekről, az elbocsátásokról, az áthe-

lyezésekről, a munka üteméről és az összes feltételről; másodsor, a pótlólagos információknak az üzemi bizottságok rendelkezésére bocsátását a beruházási és a vállalatfejlesztési tervekről, az alkalmazottak szakmai-műszaki képzéséről; harmadszor, az üzemi bizottságok helyzetének megszilárdítását és hatáskörük bővítését, emellett a bizottságokat a foglalkoztatottaknak a szakszervezetek által ajánlott csoport-listája szerint arányosan kell választani.²⁶

Angliában a szakszervezetek sokéves és szívós harc során kényszerítették a burzsoáziát, hogy fogadja el a termelésirányításban a dolgozói részvétel meghatározott formáit.

E formák közül a legelterjedtebb és a legdemokratikusabb a shop-stewards – a műhelybizalmiak szervezete. Ez utóbbiakat közvetlenül a műhelyekben választják; gyári üzemi bizottságokba és olyan szervezetekbe tömörülnek, amelyek a különböző üzemek shop-stewardsainak tevékenységét az egész cég, néha pedig a gazdaság egy egész ágazatának keretében koordinálják (ha államosított szektorról van szó).

Ezenkívül az államosított ágazatokban minden szinten – a vállalatától az ágazati egyesülésig – paritásos, együttes konzultatív tanácsokat hoztak létre, de tevékenységük tanácskozási funkciókra korlátozódik, főként a szociális és jóléti, valamint a kulturális intézkedések terén.

Az utóbbi években Angliában napirendre került egy olyan törvény terve, amely meghatározza a dolgozók részvételének rendjét a termelésirányításban. Az uralkodó osztály arra törekszik, hogy a dolgozókra olyan rendszert erőszakoljon, amely súlyosan sértené a szakszervezetek jogait. Így a Brit Nagyiparosok Szövetsége fellépett az ellen, hogy a társaságok felügyelő bizottságaiban szakszervezetek paritásos képvisellel rendelkezzenek.²⁷ Ezzel szemben a Szakszervezeti Kongresszusnak (TUC) a

dolgozók termelésirányításban való részvételéről szóló terve – amelyet 1974 júliusában készítettek elő – többek között előirányozza a felügyelő bizottságokban a paritásos részvételt. Ezáltal a szakszervezetek hatást gyakorolhatnak a vállalat politikájára a tőkebefektetések, a technológiai újítások és több más lényeges kérdés terén. Persze, az uralkodó osztály éppen ezt nem kívánja megengedni. Képviselői többek között azt hangoztatják, hogy az osztalék nagyságának eldöntése – mint jelenleg is – a részvényesek közgyűlésének kizárólagos kompetenciája maradjon.²⁸ A dolgozók fő részvételi formája a döntéshozatalban a TUC szerint a kollektív szerződések megvitatása és megkötése. Többek között erről volt szó az ipari demokrácia fejlesztésével kapcsolatos speciális jelentésben a TUC 1974-es kongresszusán, s ezt az eszmét megerősítette az 1975-ös kongresszus is.

A kongresszuson megjegyezték: „A kongresszus tudja, hogy a dolgozók érdekeinek hosszú távra szóló védelmét csak a hatékony és független szakszervezeti mozgalom jelenti. A kongresszus nagyvállalati szinten elutasítja a termelésirányításban való mindazon részvételi formákat, amelyek a szakszervezetek kötelező függetlenségének gyengüléséhez vezetnek”.²⁹

A már említett kongresszus többek között arra szólította fel a kormányt, hogy a törvényhozásban vegye figyelembe a következőket: „a felügyelő bizottságok a *szakszervezetek egyetértésével* 50 százalékban a szakszervezetek képviselőiből álljanak.” (Kiemelés tőlünk – a szerzők.)³⁰

Az angol kormány kénytelen volt engedelményeket tenni a szakszervezeteknek s a parlament elé vitte „Az ipari demokráciáról szóló törvény” tervezetét (1975). A törvénytervezet megjelenése egyrészt a dolgozókat érintő jogokért vívott harc eredménye, másrészt az új törvény arra volt hivatott, hogy egy ki-

csit javítson az „ipari kapcsolatokról” szóló reakciós törvény (1971) hibáin. Ugyanakkor a kormány a fináncióke érdekeinek kielégítésére is törekedett. Így a törvénytervezet előirányozza az állam pénzügyi támogatását az olyan vegyes (állami-magán) vállalatok számára, ahol az államnak nincs ellenőrző pakete. A törvénytervezetben eredetileg volt egy olyan cikkely, amely szerint a szakszervezeteket tájékoztatni kell a vállalat pénzügyi-gazdasági helyzetéről, a megrendelésekről, a cég piaci stratégiájáról, az új beruházásokról, az álló- és forgótőke nagyságáról, a munkatermelékenységről, a termékek önköltségéről és áráról. A Brit Nagyiparosok Szövetsége fellépett az ellen, hogy a szakszervezetek rendelkezésére ilyen jellegű információkat bocsássanak; arra hivatkozott, hogy a konkurencia esetleg felhasználhatja a cég titkos információit. A törvénytervezet éles osztályharc tárgya lett, mivel a munka és a tőke képviselőinek lényeges érdekeit érintette.

Az új törvény tartalmával kapcsolatos parlamenti és parlamenten kívüli harc kieléződése egy olyan speciális bizottság felállítására készítette a kormányt, amelynek 1976 folyamán egyeztetnie kellett a különböző álláspontokat az ipari demokrácia fejlesztésének útjairól Angliában.³¹

A TUC szükségesnek tartja a dolgozók tényleges paritásos képviselőségét az igazgatótanácsokban és a felügyelő bizottságokban, elutasítja a formális paritást, amelyet például az NSZK-ban a termelésirányításban való részvételről szóló törvény (1976) irányoz elő. A TUC fellép azért, hogy a szakszervezetek a vállalkozókkal és a kormánytisztviselőkkel együtt vitassák meg a cég tevékenységének legfontosabb problémáit, beleértve a beruházások és a munkaerő-felvétel terén folytatott politika kérdéseit is. Végül, a cégek vezetőségének a szakszervezetek rendelkezésére kell bocsátania a vállal-

kozi tevékenységről szóló valamennyi fontosabb információt.

1977. január 23-án a kormánybizottság, amely a szakszervezetek, az ipari és banktőke, valamint a jogászok képviselőiből állt, jelentést tett közzé a dolgozóknak a termelésirányításban való részvételi formáiról. A bizottság javaslatai ajánlás jellegűek, s 1800 olyan cég-re vonatkoznak, amelyekben mintegy 7 millió embert foglalkoztatnak (olyan cégekről van szó, ahol a foglalkoztatottak száma legalább kétezer fő).

A szakszervezetek befolyása alatt a bizottság előirányozta, hogy az említett társaságok igazgató tanácsába a dolgozók és a részvényesek azonos számú képviselőjét kell beválasztani. Ezenkívül az igazgatók harmadik csoportját a szakszervezeteknek és a részvényeseknek együtt kell választaniuk. A munkások és az alkalmazottak képviselőit a hivatalosan elismert szakmai szövetségeknek kell megválasztaniuk.

A bizottság jelentésének értékelését illetően még a TUC soraiban sincs egyetértés. Egyesek úgy vélik, hogy a bizottság javaslatai teljes mértékben elfogadhatók, és szorgalmazták azok mielőbbi életbe léptetését. Más szakszervezeti képviselők viszont túl soknak tartják azokat az engedményeket, amelyeket a bizottság a tőke képviselői számára tett.³²

A vállalkozók élesen szembeszálltak a javasolt reformokkal. Így John Mattwen, a Brit Nagyiparosok Szövetségének vezérigazgatója a jelentés cikkelyeit a „lehető legradikálisabbaknak”, s ezért elfogadhatatlanoknak nevezte. A „mérésékelték” közül többen – beleértve John Callaghan miniszterelnököt is – ugyancsak további konzultációkat követeltek az érdekelt felek képviselői között, arra számítva, hogy engedményeket csikarhatnak ki a tőke számára, s mindenképp előtt elérhetik, hogy a szakszervezetek ne legyenek képviselve az igazgató tanácsokban.³³

Az angol szakszervezetek a részvételért folytatott harcuk során követelik az ipar kulcságazatainak, a földnek és a bankoknak az államosítását. Többek között ilyen döntést hozott a TUC 1974 szeptemberében megtartott 106. kongresszusa. A TUC kiemeli, hogy az államosítás a dolgozók termelésirányításban való részvételének legfontosabb előfeltétele. A labourista kormány 1974-ben kidolgozta bizonyos ágazatok államosításának, s az ipari magánszektor – igaz, csak korlátozott – ellenőrzése bevezetésének tervét.

Nagy-Britannia Kommunista Pártja fellép a dolgozók és a szakszervezetek részvételéért a termelésirányítás különböző szintjein. Emellett a dokumentumokból érződik a párt egyetértése a szakszervezetek államosítási követeléseivel, hiszen ez képezi a termelésirányításban a dolgozói részvétel fő előfeltételeit. A kommunisták és más baloldali erők a szakszervezetekben – miközben a részvétel kiterjesztéséért lépnek fel – ugyanakkor harcolnak azon jobboldali szakszervezeti vezetők irányvonala ellen, akik a részvétel harcos formáját az osztályegyttműködés formájává akarják átalakítani.

Mint ahogyan a kommunisták hangsúlyozzák, végeredményben „csak a szocializmus biztosíthatja minden szinten és területen a dolgozók demokratikus részvételének kiterjesztését az ország ügyeinek irányításában.”³⁴

A skandináv országokban az irányítási kérdések megoldásában való dolgozói részvétel a szakszervezetek harcának fontos területét képezi. Ezen országok szakszervezeti mozgalmában a jobboldali szociáldemokrata személyiségeknek sikerült a dolgozókra erőszakolniuk egy olyan megegyezést, amely a munka és a tőke közötti kölcsönkapcsolatokat az osztályegyttműködés szellemében szabályozza, s elismeri a tulajdonosi hatalom szilárdságát. A Dán Szakszervezeti Szövetség és a Vállalkozók Szövet-

sége már 1899-ben aláírta a Szeptemberi Megállapodást, amelyben rögzítették a vállalkozók előjogairól szóló cikkelyt. Ez a megállapodás a hatvanas évek végéig volt érvényben, amikor is felváltotta az „Alapmegállapodás”, amely azonban, úgy mint korábban, tartalmazta a vállalkozók személyes jogát a „megfelelő munkaerő irányítására, elosztására és felhasználására”. A dán dolgozók és szakszervezetek harca arra kényszerítette a szakszervezeti vezetőket, hogy bontsák fel ezt a megállapodást, de az új Alapmegállapodásban is – amelyet 1973-ban fogadtak el – fenntartja a vállalkozók valamennyi jogát.³⁵

Analóg helyzetet tartalmaz a Svéd Vállalkozók Szövetségének Szervezeti Szabályzata (32. §): „A kollektív szerződéseknél – mondja a szabályzat –, amelyek a Szövetség résztvevője vagy tagja és a szakszervezet vagy a Szakszervezeti Szövetség között jönnek létre, tartalmazniuk kell egy olyan cikkelyt, amely figyelembe veszi a vállalkozó azon jogát, hogy saját belátása szerint veheti fel és bocsáthatja el a munkásokat; irányíthatja és oszthatja el a munkát; alkalmazhat valamely szervezethez tartozó, illetve nem tartozó munkást egyaránt.”³⁶

Azok az együttműködési bizottságok, amelyeket Dánia, Svédország és Norvégia vállalatainál hoztak létre, csak tanácskozó szervek voltak, s nem növelték a dolgozók és a szakszervezetek szerepét a termelésben. Bár a szakszervezeti mozgalom vezetése elérte azt, hogy ezek a bizottságok konzultatív jellegűek legyenek, a helyzet mit sem változott. A Svéd Szakszervezeti Szövetség által végzett kutatás azt mutatta, hogy a vállalatok tevékenységéről szóló információk 60 százalékát a társaságok a döntések után bocsátották a bizottságok rendelkezésére, és csak az információk 26 százalékát kapták előzetesen.³⁷

A skandináv országok dolgozóinak harca a termelésirányításban való rész-

vételért különösen a hatvanas-hetvenes években erősödött meg.

Így Svédországban 1972 decemberében a riksdag (parlament) olyan törvényt fogadott el, amely szerint a szakszervezetekbe tömörült szervezett dolgozóknak joguk van képviseltetni magukat a részvénytársaságok irányításában és egyéb gazdasági egyesületekben. Ezt a törvényt a Svéd Szakszervezeti Szövetség és az Alkalmazottak Központi Szakszervezeti Szövetsége követelése alapján azután fogadták el, miután a Vállalkozók Szövetségével folytatott tárgyalásaik eredménytelenül végződtek.

Svédország után a dolgozók irányításban való részvételének problémáját a norvég storting (parlament) is megvitatta, és 1973-ban egy olyan törvényt fogadott el, hogy valamennyi vállalatnál, ahol legalább 200 dolgozót foglalkoztatnak, hozzanak létre tanácsokat; e tanácsok tagjainak egyharmadát a dolgozók közül maguk a dolgozók választják. Dániában is ugyanilyen törvény lépett hatályba 1974. január 1-vel. Persze, sok szakszervezeti dolgozó úgy véli, hogy ezen a törvényen még lényegesen javítani kell.

A dán, a svéd, és a norvég szakszervezeti mozgalom szociáldemokrata vezetői az utóbbi években szorosán összekapcsolják a dolgozóknak a vezetésben való részvételét a „gazdasági demokrácia” kérdésével, amelynek realizálása – szavaikkal élve – a dolgozóknak tényleges jogot fog biztosítani a termelés irányításában.

Dánia szociáldemokratái a dolgozóknak a termelésirányításban betöltött fokozódó szerepe érdekében olyan elképzelést dolgoztak ki, hogy a vállalati dolgozók terhére üzemi és gyári beruházási alapokat kell létrehozni. Ezek a termelés bővítését szolgálják, szavaikkal élve végbemegy a tulajdonjog kollektivizálása s ez – szerintük – csökkenti a foglalkozók javára a vállalkozók hatalmát. Valójában az efféle alapok létrehozása

egyáltalán nem tükrözi a dolgozók szükségleteit, s lényegében arra hivatott, hogy sajátos anyagi segítséget nyújtson a monopóliumoknak.

Dánia Kommunista Pártjának Végrehajtó Bizottsága a szociáldemokraták ezen tervezetéről megállapította, hogy a tervezet „nem növeli a munkásoknak az üzemekre gyakorolt befolyását és nem javítja a szakszervezeti mozgalom lehetőségeit”.³⁸

Hasonló eszmék merülnek fel a svéd szakszervezeti mozgalomban is. Ilyen a dolgozók vállalati alapjairól szóló jelentés szerzőjéről elnevezett ún. Meidner-féle alapok tervezete. A norvég vállalatoknál a „tulajdon struktúrájának megváltoztatása” mellett szövelt a Norvég Szakszervezeti Szövetség elnöke, T. Halvorsen is.³⁹

A skandináv szakszervezetek vezetőinek többsége nem határozta el magát a „szociális partnerség” politikájától. A hatvanas-hetvenes években azonban a tömegek nyomására a szakszervezetek fokozták harcukat a dolgozók részvételért a termelésirányításban. Ezzel együtt a szakszervezetek a vállalkozók tulajdonosi jogainak korlátozására törekednek, akadályozzák a vállalkozók azon törekvéseit, hogy szembeállítsák a dolgozókat a szakszervezetekkel a részvétel kérdéseit illetően, mint ahogyan erre a Svéd Vállalkozók Szövetségének egyik vezetője, L. G. Alboge tett kísérletet, aki kijelentette, hogy a munkásokat csak a munka és a termelési környezet érdekli, a döntéshozatalban való részvétel joga viszont csak a szakszervezeti szervezeteket.⁴⁰

Olaszországban a szakszervezetek harca a termelésirányításban való részvételért sajátos körülmények között folyik. Az országban mind a mai napig nem szabályozták törvényesen, jogilag a munkások részvételét a döntéshozatalban. A munkásosztály és a szakszervezetek kivívták azt, hogy a burzsoázia elismerje a vállalatvezetésben a dolgozók részvételének több formáját (üzemi gyűlés,

üzemi küldöttek, a vállalat üzemi küldötteinek tanácsa, vállalati közgyűlés). Törvényesen csak 1970. május 20-án a dolgozók és a szakszervezetek 20 éves harcának eredményeként engedélyezték a vállalatoknál a szakszervezeti tevékenységet: elfogadták az „Üzemi alkotmányról” szóló törvényt, amelyet gyakran „A dolgozók jogai alapszabályának” is neveznek. Ebben a törvényben ismerik el először a szakszervezetek jogait a munkaszerződések feltételcinek meghatározásában; e törvény engedélyezi a szakszervezeti és üzemi gyűlések munkaidő alatti megtartását (20. cikkely), biztosítja a szakszervezetek tevékenységét a vállalat területén (19. cikkely).

A hetvenes években a dolgozóknak, valamint szervezeteiknek sikerült kivívniuk egy igen hathatós képviselői rendszert. Meg kell jegyezni, hogy 1969 előtt a döntéshozatalban a dolgozók és a szakszervezetek egyetlen részvételi formája a még a század elején létrehozott „belső bizottságok” voltak. Ezekhez különböző politikai beállítottságú szakszervezeti vezetők és vállalatvezetőségi képviselők tartoztak. E bizottságoknak az volt a céljuk, hogy a zavartalan termelés biztosítása érdekében az együttműködés, a kölcsönös megértés szellemében a dolgozók és a vállalatok igazgatósága között normális viszonyt tartsanak fenn.

1969-ben a tömegessé és igen élessé vált osztályharc eredményeként a dolgozók részvételének új formái alakultak ki. 1969 „forró ősze” után a termelésirányításban való dolgozói részvétel fő formái a gyári-üzemi gyűlések, a munkásküldöttek és ezek tanácsai, illetve a gyári-üzemi tanácsok lettek.

A gyári-üzemi gyűlések Olaszországban igen elterjedtek; itt lényegesen nagyobb mértékben befolyásolják a vállalatvezetési döntéseket, mint a többi nyugat-európai országban. Ezekben a gyűléseken választják meg a munkások küldötteit. A küldöttek választását, va-

Íamint működésük rendjét a vállalati kollektív szerződések határozzák meg. A küldötteknek rendszerint joguk van ahhoz, hogy az adminisztráció és a műszaki szakértők képviselőivel együtt „megvizsgálják”, „megvitassák”, „megállapítsák” és „meghatározzák” a munka ütemét, a darabbért, a termelési prémiumok nagyságát, a státusokat, az előállított termékek mennyiségét, a munkaidőt, a szakszervezeti jogokat és a munkafeltételeket. Mivel az új szakszervezeti szervek hathatós munkát végeztek, gyorsan elterjedtek. Amíg a háborút követő évek alatt a vállalatoknál mindössze 1023 olyan „belső bizottságot” sikerült megválasztani, amelyek 557 ezer dolgozót képviseltek, addig 1973 közepére Olaszországban a küldöttek száma 143 132 volt, akik 3 570 112 dolgozót és alkalmazottat képviseltek; 1977 közepére pedig az összes gazdasági ágazatot figyelembe véve már 206 336 küldött tevékenykedett, s ők 5 188 818 dolgozó érdekeit képviselték.⁴¹

Az üzemi küldötteket közvetlenül a vállalati dolgozók választják. A küldöttek lehetnek szakszervezeti tagok és nem szakszervezeti tagok egyaránt. Attól függően, hogy a kollektív szerződés hány dolgozóra vonatkozik, az üzemi küldöttek eltérő számú dolgozót képviselnek. Például a Bielle-i textilüzemben (az 1969-es kollektív szerződés szerint) a küldöttek üzemi bizottsága 3 emberből állhat, ha az üzem 30 munkást számlál, s 6 emberből, ha az üzemben 120-nál többen dolgoznak.⁴² 1970 decemberében az Olasz Általános Munkásszövetség (CGIL), majd később az Olasz Munkás Szakszervezetek Szövetsége és az Olasz Munkásszövetség is elismerte a vállalati központi szakszervezeti küldöttintézményt. A gyári-üzemi tanácsok minden kérdést, beleértve a munkafeltételeket és a munkaszervezést is, megtárgyalnak a vállalat vezetőségével. Ezek a tanácsok kötik meg a kol-

lektív szerződéseket is. 1975-ben 19 720 vállalatnál működtek gyári tanácsok.

Az üzemi küldöttek első országos konferenciája – amelyen több mint 3500 küldött vett részt (Rimini, 1974 április) – pozitívan értékelte a vállalati üzemi küldöttek tanácsának munkatapasztalatait. A konferencia megjegyezte, hogy ezen intézmények révén „jelentősen bővült a dolgozók részvétele a vállalatok és a társadalom életében, ami új perspektívákat nyitott a demokratikus ellenőrzés kiszélesítéséért, az új „hatalmi pozíciók” kivívásáért folytatott harcban.”⁴³

A tudományos-technikai forradalom fejlődését Olaszországban – akárcsak a többi országban – a technológiai folyamatok és a vállalatok szervezeti struktúrájának megváltozása jellemzi. Ezek a változások többek között azt eredményezték, hogy a munkafeltételekre kiható új tényezők nagyobb része *kívül maradt* a szakszervezetek és a kollektív szerződések *ellenőrzésén*. Ilyen körülmények között a termelésirányításban való részvételért vívott harc mindenekelőtt a nemzeti ágazati szerződéseknek az egyes vállalati kollektív szerződésekkel történő kiegészítését kívánja meg. A CGIL vezette a harcot a vállalati szakszervezeti szekciók létrehozásáért, valamint a kollektív szerződéskötési jogért (kiegészítőleg az ágazatiakhoz képest). A „modern” kollektív szerződés – ahogy nevezni kezdték – a dolgozókat érintő valamennyi kérdést átfogja. A szakszervezetek kivívták a jogot, hogy részt vehessenek a darabbérezés meghatározásában, a termelési prémiumok osztásában. Sőt mi több, a szakszervezetek úgynevezett „integratív jogra” is szert tettek, ami lehetővé teszi számukra, hogy megváltoztassák a már érvényes kollektív szerződések bizonyos mutatóit.

Az olasz szakszervezetek – elsősorban az Olasz Általános Munkásszövetség – nemcsak vállalati szinten lépnek

fel a dolgozók befolyási szférájának kibővítéséért. A küldöttek gyűlésével összehangban (Rimini, 1977 május) az Olasz Általános Munkásszövetség egy új szervezet, a három fő gazdasági ágazat – az ipar, a mezőgazdaság, a szolgáltatási szféra – szakszervezeti küldöttei állandó szövetségének létrehozását javasolta. A szövetség arra hivatott, hogy koordinálja és vezesse az olasz gyáriüzemi és zónatanácsok valamennyi mozgalmát (a zónatanács fontos egység, amely összeköti a gyáriüzemi tanácsokat a területi szakszervezeti szervekkel).

Egészében véve az olasz szakszervezetek aktívan harcolnak a dolgozók jogaiért a termelésben. Elvetik a nyugatnémet modellt, továbbá a dolgozóknak a termelésirányításban való minden olyan részvételi formáját, amely együttműködik a tőkével. Az olasz szakszervezetek a vállalatokon belüli és a vállalatokon kívüli demokrácia kiszélesítéséért folyó harcot nem célnak tekintik, hanem olyan eszköznek, amely eredményként megvalósítható a tényleges munkásellenőrzés.

V. I. Maszlov–K. Sz. Zurabjan

JEGYZETEK

¹ Lásd: V. I. Lobanov: Bor'ba trudjacszihszja i profsozjuzov FRG za ucsasztyije v upravlenyii proizvodstvom. Moszkva, Nauka 1973.

² W. Schneider: Das neue Betriebsverfassungsgesetz. Entstehung und Schwerpunkte. „Das Mitbestimmungsgespräch“, Düsseldorf 1972/1. 8. old.

³ G. Siebert: Alter Geist in neue Paragraphen. „Marxistische Blätter“, 1972. 2. füzet, 8–9. old.

⁴ Welt der Arbeit, 1968. július 5.

⁵ PDA-Pressedienst der Deutschen Arbeitgeberverbände, 1972. 2. sz.

⁶ Marxistische Blätter, 1972. 2. füzet, 8. old.

⁷ Gewerkschaftliche Monatshefte, 1976. 7. sz. 430. old.

⁸ Das Mitbestimmungsgespräch, Düsseldorf 1974. 10. sz. 188. old.

⁹ Anträge und Entschliessungen an den 10. Ordentlichen Bundeskongress des DGB. Drucksache, Hamburg 1975. 15. old.

¹⁰ Das Parlament, 1974. március 9. 1. old.

¹¹ Die Quelle, 1976. 4. füzet, 152. old.

¹² O. H. Vetter: Mitbestimmungsgesetz ohne Illusionen voll ausschöpfen. Die Quelle, 1976. 4. füzet, 147. old.

¹³ Die Quelle, 1976. 4. füzet, 152. old.

¹⁴ J. Duclos: Gaullisme, technocratie, corporatisme. Párizs 1963. 131. old.

¹⁵ J. Kahn: La participation. Párizs 1968. 15. old.

¹⁶ E. Faure: Pour un nouveau contract social. Párizs 1973. 67. old.

¹⁷ Ugyanott, 56. old.

¹⁸ Economic et politique, 1973. 288. sz. 118. old.

¹⁹ J. L. Moynot: DPO: anti-democratic. Le Peuple, 1973. 923. sz. 13. old.

²⁰ Lásd J. Kahn: Id. mű, 65. old.

²¹ Le Peuple, Párizs 1975. 961. sz. 34. old.

²² Le Peuple, Párizs 1975. 961. sz. 2. old.

²³ Le reforme de l'entreprise Rapport du Comité présidé par P. Sudreau, Párizs 1975.

²⁴ Rapport Sudreau. Communiqué de la CGT. Le Peuple, Párizs 1975. 963. sz. 25. old.

²⁵ H. Krasuki: Syndicats et socialisme. La vie ouvrière 1433. sz. 9. old.

²⁶ Programme Commun de gouvernement. Párizs 1972. 107–110. old.

²⁷ Morning Star, 1974. július 19.

²⁸ Times, London 1974. május 6. 19. old.

²⁹ Report by the TUC General Council to the 1975 Trade Union Congress. London. 540. old.

- ³⁰ Ugyanott.
- ³¹ Bullock Commission on Industrial Democracy. Industrial Democracy, London 1976 április. 13. old.
- ³² Observer, 1977. január 23.; Die Presse, 1977. január 27.
- ³³ Observer, 1977. január 23.
- ³⁴ Morning Star, 1977. március 17.
- ³⁵ Lásd Metal, Kopenhága 1973, 11. sz., 10. old.
- ³⁶ Industrial Democracy. Programme adopted by the 1971 Congress of Swedish Trade Union Confederation. Stockholm 1972. 50. old.
- ³⁷ Demokrati pa arbejdspladsen. Kopenhága 1967. 69. old.
- ³⁸ Kejsersens nye klæder. DKP. Kopenhága 14. old.
- ³⁹ LO-Tidningen, Stockholm 1977. 18. sz. 8. old.
- ⁴⁰ LO-Tidningen, Stockholm 1976. 13. sz. 2. old.
- ⁴¹ Lásd M. Šaronov: Unitamij processz v profszojuznom dvizsenyii v Italii i evo problemi. Rabocsij klassz i szovremennij mir. 1978/3. sz., 99. old.
- ⁴² Quaderni di Rassegna sindacale, 24. sz. 1969 december. 69. old.
- ⁴³ Rassegna sindacale. 1974. április 28. 286. sz. 24–28. old.

INTÉZETI HÍREK

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből — kiadványai tükrében (1967—1978)

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete több mint egy évtizedes tevékenységével a magyar tudományos élet egyik jelentős intézményévé vált. Működésének sajátossága abban van, hogy a mai szocialista társadalom folyamatait, új jelenségeit vizsgálja. *Interdiszciplináris módszerekkel* dolgozik, a kutatott témákat több társadalomtudományi ág szakembereinek közreműködésével vizsgálja. A komplex megközelítést szükségessé teszi az is, hogy a párt tudományos intézeteként segítenie kell a társadalom fejlődését előmozdító politikai döntések kidolgozását. Az intézet kutatási témái szervesen kapcsolódnak a hazai társadalomtudományi kutatások fő irányaihoz, és több magyarországi és nemzetközi kutatási témában koordinációs feladatokat is végez.

A Társadalomtudományi Intézet kutatásainak nagy részét kiadványaiban és folyóiratában publikálja. 1967 és 1978 között 51 mű jelent meg a Kossuth Könyvkiadónál, illetve a Kossuth Könyvkiadóval közös és saját kiadásban. A Társadalomtudományi Közlemények 1971-től 1978 végéig megjelent számaiban összesen 292 tanulmány, cikk jelent meg. A kiadványok és a folyóiratban közölt munkák azonban korántsem tükrözik az intézetben folyó sokirányú kutatómunkát és az eredményeket, hiszen több

mint ezer címet tartalmaz az intézet szerzőinek publikációiról összeállított, a közeljövőben megjelenő bibliográfia.

A Társadalomtudományi Intézet információs osztályának munkatársai vállalkoztak arra, hogy feldolgozzák a Társadalomtudományi Intézet eddig megjelent kiadványait.*

A szerzők a feldolgozáskor nem a művek megjelenésének időbeli sorrendjét vették alapul, hanem a problémaköröket, ügyelve azonban arra, hogy érzékeltesék a kutatások folyamat jellegét és az egyes művek közötti időbeli és logikai összefüggéseket is. Természetesen előfordul, hogy egyes művekben megfogalmazott megállapításokat az újabb kutatások már módosították, illetve újabb kutatási eredmények is születtek. Az ismertetések főként a könyvekre támaszkodnak, helyenként azonban, ahol csak nemrég kezdődtek a kutatások, a Társadalomtudományi Közleményekben (és más folyóiratokban, intézeten kívüli kiadványokban) megjelent, intézeti szerzők által írt tanulmányokra is hivatkoznak.

* Az elemzett művekről szóló ismertetést *Dömény Jánosné, Gervai Pál, Hunyadi Zsuzsa, Kátona Éva, Lajtai György, Rapai Ágnes, Taksás Imre és P. Táll Éva* írták. Az összeállítást *Taksás Imre* szerkesztette. Folyóiratunk két részben közli ezt.

I. A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI, GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI RENDSZERE

Az intézetnek egyik legfontosabb feladata, hogy tanulmányozza és feltárja a szocializmus építésének törvényszerűségeit, kutassa működésének mechanizmusát, a szocializmus gazdasági és politikai rendszerének sajátosságait, a tervezés, a munkacrő-gazdálkodás problémakörét. A komplex, sokrétű feladat megoldása fokozatosan, a szocialista építés gyakorlati eredményeinek felhalmozódásával valósítható meg. E témacsoportban született művek a szocializmus építésének egy-egy fontos mozzanatát ragadják meg.

1. *A szocializmus alapjainak lerakásáról*

A magyar tudományos irodalomban *Lakos Sándor* az elsők között elemezte összefoglaló ígérennyel a szocializmus alapjainak lerakásával kapcsolatos tapasztalatokat, az ebből adódó elméleti kérdéseket és a szocializmus építésének magyarországi sajátosságait.¹ Könyve egy évvel az után jelent meg, hogy az MSZMP VIII. kongresszusa deklarálta a szocializmus alapjainak lerakását hazánkban. A mű a lezárt szakasz tapasztalatait összegezi, és felvázolja a következő fejlődési periódus általános jellemzőit, a szocializmus teljes felépítésének átfogó feladatait. A szerző leszögezi, hogy a szocialista építésnek két általános érvényű szakasza van: az alapok lerakása és a szocializmus építésének második szakasza, teljes felépítése. Az egyes országok sajátosságai és történelmi körülményei folytán e két periódus közé ún. közbülső szakaszok iktathatódnak be.

A szocializmus alapjainak fő elemei a következők: legfőbb politikai feltétel

a munkásosztály hatalmának megvalósulása, a szocialista termelési viszonyok és társadalmi berendezkedés megteremtése; az anyagi-műszaki bázis és a kulturális színvonal meghatározott szintjének létrehozása. Eltűnnek a kizsákmányoló osztályok, a mezőgazdaság átszervezésével minimálisra csökken a kisárutermelők aránya. Eldől a „ki kit győz le?” kérdése. A szocializmus alapjainak lerakásához a termelőerőknek olyan foka szükséges, amely biztosítani tudja a népgazdaság korszerű technikai bázison történő megszervezését.

A termelőerők és termelési viszonyok összefüggésével kapcsolatban a szerző felhívja a figyelmet összhangjuk törvényére, amelynek érvényesülése kifejezi a fejlődés fő irányát. Ez azonban nem jelenti a termelőerők és termelési viszonyok abszolút egybeesését, egymásnak való abszolút megfelelést. Az alapok lerakásához például olyan nagyüzemi iparra van szükség, amely lehetővé teszi a gazdasági élet, a tulajdonviszonyok gyökeres átszervezését. A szocializmus alapjainak lerakásához tehát a termelőerőknek olyan színvonala szükséges, amely képes a gazdaság korszerű felszerelésére. A szocializmus felépítésének idejére már az egész népgazdaságban általánossá kell válnia a korszerű technikának és a magas fokú szervezettségnek. A felépült szocialista gazdaságot a nagyüzemi termelés általánossá válása, a racionális arányok jellemzik. A szocializmus alapjainak lerakása az egyes országokban nem feltétlenül követeli meg, hogy mindenütt teljes mértékben azonos legyen a termelőerők színvonala, de nem helytálló az a nézet sem – hangsúlyozza *Lakos Sándor* –, hogy minden ország fejlődése csak magához viszonyítható. A szocialista világrendszer technikai bázisát a kapitalista világ átlagos színvonalával kell összehasonlítani.

A szocialista országok összefogása és együttműködése a szocializmus fejlődésének szerves része. A nemzetközi gaz-

dasági kapcsolatok lehetővé teszik a munkamegosztás fejlődését, a gazdaságos termelést, az alapanyag-ellátás megoldását, a termelékenység növekedését. A szocialista országok gazdaságát egységes egészként kell felfogni. Az egyes országok színvonalának kiegyenlítődése szempontjából különösen jelentős a KGST szerepe. A kiegyenlítődést előmozdítja, hogy minden egyes ország néhány fontos területen kerül az élre. Helytelen az a felfogás, mely szerint a kiegyenlítődések csak akkor következnek be, ha az érintett ország minden szinten a legfejlettebb színvonalat produkálja. A szerző hangsúlyozza, hogy a kiegyenlítődések nem a közeljövő problémája.

A szerző tisztázza a gazdasági fejlődés általános és sajátos vonásainak összefüggését. Az általános vonások között említi meg a proletárdiktatúra megvalósulását, az anyagi-műszaki bázis megteremtését, illetve az átszervezésre való képesség biztosítását. Sajátos vonást jelentenek például azok a nemzetközi körülmények, amelyek között a szocializmus alapjainak a lerakása végbemegy. A szocialista vilárendszer létének már önmagában véve is meghatározó ereje van a szocialista fejlődés útjára lépő országok szempontjából, ennyiben általánosként is megjelenik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy például a népi demokratikus formának meg kell ismétlődnie más szocialista forradalmak esetén is.

A *szocializmus alapjainak lerakása utáni időszakot* az jellemzi, hogy a termelési viszonyok már nem változnak meg alapvetően. A proletárdiktatúrára a szocializmus teljes felépítéséig szükség van. Ekkor teremődnek meg az össznépi állam kialakulásának feltételei. A két szakasz közti folytonosság mellett a minőségi különbségekre is rá kell mutatni. A szocializmus építésében olyan problémák kerülhetnek előtérbe, amelyekhez már nem elegendő csupán a tömegek támogatása, hanem maguknak a tömegeknek kell aktívan hozzájárulniuk megoldá-

sukhoz. Ebben a szakaszban a szocializmus tehát már a saját alapján fejlődik, és ez éppen azoknak a feltételeknek a fokozatos megteremtődését jelenti, amelyek lehetővé teszik a kommunizmusba való átmenet megkezdését.

A *termelési viszonyok továbbfejlődésének* a lényegét a termelés valódi társadalmasításának a megvalósulásában lehet megjelölni. Cél: a fejlett ipari nagyüzemi termelés általánossá tétele. Ez nagyfokú specializációt és koncentrációt tesz szükségessé, amelyhez a termékstruktúrát is át kell alakítani. A beruházások szerepe megváltozik: az új termelőegységek létesítésének aránya csökken, a meglévők felújításának aránya növekszik. A mezőgazdaság iparosítása, a korszerű nagyüzemi agrotechnikai módszerek elterjesztése a szocializmus teljes felépítésének elengedhetetlen feltétele. Az osztályviszonyok terén a két szocialista osztály egymás közti arányaiban és az egyes osztályokon belül mennek végbe változások.

A *kulturális forradalom továbbfejlődése* jellegzetes vonása az alapok lerakása utáni időszaknak. A kulturális fejlődés funkciói: az általános műveltség megteremtése; az emberek fejében meglévő polgári-kispolgári tudatmaradványok felszámolása; a magas fokú szak tudással párosuló szocialista eszmiség, tudományos, művészeti tájékozottság uralkodóvá tétele. Az ideológiai harc a kulturális forradalom része. A kultúra nemcsak az eszmékben való jártasságot jelenti, hanem az életmód kérdése is.

Lakos Sándor részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a szocializmusban miként érvényesülnek a *gazdasági törvények*. Hangsúlyozza, hogy – bár a termelési viszonyok objektív jellegűek, az emberek tudatától függetlenül léteznek – a szocializmusban a gazdasági törvények mégsem spontán módon érvényesülnek. Az összhang és az arányok kialakításának tudatossága a szocializmus lényegéhez

tartozik, ami a tervezésben, a tervgazdálkodásban nyilvánul meg.

Ezzel függ össze a *gazdaság irányításának a kérdése is*. A központosításról és a decentralizálásról az a szerző véleménye, hogy e két, látszólag ellentétes irányú feladat elválaszthatatlan egymástól. A döntő pontokon központosításra van szükség, ugyanakkor meg kell szüntetni a sok felesleges központosítást. (Pl. a beruházások területe nagyobb központosítást igényel; a kooperáció feltételeit központilag kell biztosítani.) A szocializmus építésében gyakran tapasztalható a társadalmi jellegű népgazdasági alap és a kisárutermelő műlhoz igazodó régi szervezési formák közötti ellentmondás. Ennek a feloldásával óriási tartalékok hozhatók a felszínre.

A tervtutasítások és az ösztönzők különböző időszakokban más és más súllyal szerepelnek. A tervezés funkciója az összehangolás, a termelés népgazdasági szintű megszervezése, a társadalmi lehetőségek kihasználása. Külön feladat a különböző irányítási módszerek helyes arányának a megállapítása. Például a „tárcakeretek” megszabása, amely egy adott szakaszban a fejlődést előmozdítja, az új helyzetben fékezheti a lehetőségek maximális kihasználását. Világosan szét kell ezért választani a tervezés hatókörét és a tervezés módszerét. A tervszerű irányítást tehát szélesen kell értelmezni: a termelés koordinálását is bele kell foglalni. A mezőgazdaságban jelentősen kell erősödni a tervezés hatásának.

Az életszínvonal alakulásában két tendencia érvényesül: a kiegyenlítődé és a szükséges különbségek tendenciája. Az életszínvonalban a kiegyenlítődési folyamat magában foglalja az örökölt különbségek felszámolását, az alapvető szükségletek kielégítését az egész lakosság számára. Például az általános egészségügyi, oktatási stb. ellátás és a szociális juttatások rendszere a kiegyenlítődést szolgálja. A szükséges különbségek fogalma a munka szerinti elosztásra, a

termelés adott szintjén szükséges differenciálásokra vonatkozik. Az anyagi ösztönzés kétségtelenül létrehoz különbségeket, amelyek azonban indokoltak.

2. A gazdaságirányítási rendszer reformjáról

A szocializmus alapjainak lerakása után – mint erre Lakos Sándor könyve kapcsán rámutattunk – az alapok megszilárdítása, majd – az akkori szóhasználattal – a szocializmus teljes felépítésének megkezdése volt a feladat. Ehhez olyan eredményesen és hatékonyan működő gazdaságirányítási rendszerre volt szükség, amely biztosítja az össztársadalmi cél elérését. A párt ebből a felismerésből kiindulva dolgozta ki a gazdaságirányítási rendszer reformját. A koncepció kialakítása munkálataiban a Társadalomtudományi Intézet is részt vett. A gazdasági mechanizmus reformjának lényegét *Lakos Sándor* egy bővebb tanulmányban foglalta össze.² A reform szükségességét indokolva elsőként a társadalmi viszonyokban végbement változásokat említette meg. A szocializmus alapjainak lerakása utáni új helyzet más irányítási módot követel, mint a korábbi szakasz. A gazdasági mechanizmus megváltozása azonban nem jelenti a fő politikai irány megváltozását, hanem e politika új helyzetben történő hatékonyabb érvényesülését szolgálja.

Nagymértékben *gyarapodtak a termelőerők*, nőtt a specializáció, a kooperáció iránti igény. Megnőttek a szükségletek: már nemcsak az alapvető szükségletek kielégítése a feladat, hanem a minőségi jellegű igényeket is ki kell elégiteni. A tudományos-technikai forradalom vívmányainak az alkalmazása is jóval nagyobb rugalmasságot követel. A gazdaság fejlődése az intenzív szakaszba lépett, a fő feladat a meglévő kapacitások tökéletesebb kihasználása, a gazdaságosság fokozása, a termelékenység

nagymértékű növelése, a racionalitás megteremtése.

További tényezők is sürgették a változást. Az az irányítási rendszer, amely az előző korszak céljainak felelt meg, az új szakaszban már akadályozta a gazdaságpolitikai célok következetes megvalósulását. Például a túl nagy készletek felhalmozása akadályozta a szükségletekre való termelést, a gazdasági növekedést hátráltatta a beruházási javakkal való pazarlás. A túlcentralizált vezetés, amely a tervmutatók nagy számán alapult, szintén nem kedvezett már a hatékonyság növelésének.

A közgazdaságtudomány fejlődése és a nemzetközi tapasztalatok is indokolták a gazdaságirányítási rendszer módosítását. A szocializmusban megfelelő szerepe van az áru- és pénzviszonyoknak. Ezek túlságosan nagy mértékű viszszaeszközítése a korábbi szakaszban sem volt indokolt. A közgazdasági eszközök alkalmazása nem gyengíti a szocialista tulajdonviszonyokat, hanem inkább elősegíti az alapvető gazdaságpolitikai célkitűzések eredményes megvalósulását.

A gazdaságirányítási reform fő vonása az, hogy összekapcsolta a központi tervirányítást az áru- és pénzviszonyok aktív szerepével. Az árutermelés olyan viszonyokat teremt, amelyben a termelők és az eladók bizonyítani kénytelenek a munkájuk hasznosságát, és ez a nagyobb hatékonyságra ösztönöz. Az árakat jobban kell közelíteni a ráfordításokhoz. A hitel, a kamat, az adó büntető és jutalmazó szerephez is jut. Ezek azok a gazdasági szabályozók, amelyek az új irányítási rendszerben nagyobb szerephez jutnak.

A piac (amely az árutermelés fontos kategóriája) biztosítja, hogy *a termelés jobban igazodjon a szükségletekhez*. Lehetővé válik egy-egy termék visszautasítása, ha nem felel meg a szükségleteknek, és ki lehet kényszeríteni a szükségleteknek jobban megfelelő termékek gyártását. Az új gazdasági mechanizmus-

ban a vevő jobb helyzetbe kerül, mint azelőtt volt. Ez együtt jár a gazdasági racionalitás fokozódásával is. A vállalatok jobban rákényszerülnek, hogy versenyképes terméket állítsanak elő, nemcsak a belföldi, hanem a külföldi piacon is. A piac szerepének a növekedése szükségképpen együtt jár azzal, hogy a vállalatok versenyeznek egymással. *Ez a piac azonban szocialista piac, a tervgazdálkodást szolgálja*. A piac ellenőrzött és meghatározott keretek között működő piac. Az állam a kulcsfontosságú pontokon rajta tartja a kezét. Központi ellenőrzés alatt maradnak az árszínvonalra és a beruházásokra vonatkozó döntések.

A közvetlen tervutasításos szakaszhoz képest *növekszik a vállalatok önállósága*. A vállalati érdek azonban nem kerülhet szembe a népgazdasági érdekekkel. A vállalatoknak – önállóságuk növekedésének megfelelően – a tervket is önállóan kell készíteniük, ez lehetőséget ad a vállalati kollektív kezdeményezés fokozására, az anyagi érdekelttség erősítésére is. A szerző figyelmeztet arra, hogy az önállóság nem lehet öncél.

A gazdaságirányítás fő eszköze a népgazdasági tervezés marad. A vállalatok önállóan kezdeményezhetnek, de hitelt például csak akkor kapnak, ha igazolni tudják elképzelésük realitását és népgazdasági szintű gazdaságosságát. A nagy összegű beruházások feletti döntési jog továbbra is az állam kezében marad. Rendszabályok korlátozzák a piacot, védik az állami tulajdont. A terv és piac szoros egysége megvalósul, a terv meghatározó.

Lakos Sándor hangsúlyozza, hogy *a reform nem vezet kapitalizálódáshoz*. A mechanizmus jellegét a társadalom jellege határozza meg. A piac arra szolgál, hogy a gazdálkodást rugalmasabbá tegye, és ezáltal a szükségletek jobb kielégítése valósuljon meg. Ez pedig a szocializmus alapvető célja. A vállalati nyereség a társadalom fejlődésének anyagi

alapját képezi. Az anyagi ösztönzés szerepének a növekedése a társadalmi termelés jobb hatékonyságát hivatott szolgálni. Az egyenlősi elve nem felel meg a szocializmus eszméjének.

Az új gazdasági mechanizmus biztosítja a *népgazdaság tervszerű fejlődését*. Túlhaladottá vált az a nézet, amely szerint a tervgazdálkodás azonos a tervtuasítások rendszerével. A közgazdasági szabályozókkal a termelés jobban összhangba hozható a valóságos igényekkel.

A teljes foglalkoztatottságot továbbra is biztosítják, nagyobb hangsúlyt kap azonban az, hogy mindenkinek a képességének legmegfelelőbb helyen kell dolgoznia. Az új gazdaságirányítási rendszerben lehetővé válik a munkaerő jobb átcsoportosítása a kevésbé hatékonyan termelő munkahelyekről a hatékonyabban termelő vállalatokhoz.

A gazdaságirányítási rendszer reformjának társadalompolitikai hatásai kedvezőek voltak. A dolgozók szociális biztonsága növekedett, minden jól dolgozó embernek emelkedett az életszínvonala. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor garantálták a dolgozók alapterének száz százalékát. A nagyobb önállóság lehetővé teszi a bürokrácia elleni hatékonyabb harcot, csökken az adminisztratív munka súlya. A pártmunkában az operatív feladatoktól az elemző, elvi feladatok irányába tolódik el a hangsúly.

A gazdaságirányítási rendszer reformja fokozott feladatok elé állította a pártot, növelte politikai és szervező munkájának a szerepét, amely a gazdasági munkánál jóval szélesebben bontakozott ki. Ezt fejtegette *Lakos Sándor*, az MSZMP KB Politikai Akadémiáján 1968-ban tartott előadásában.³ Hangsúlyozta: az új helyzetben *a párt vezető szerepének érvényesítésében egyre fokozottabb az elvi-politikai irányítás*. Ezzel egyidejűleg fokozódik az állami-társadalmi szervek önállósága és felelőssége. Előtérbe kerül a párt- és ál-

lami szervek tevékenységében mutatkozó felesleges és zavaró párhuzamosságok felszámolása, az állami, illetve pártirányítás sajátosságainak kimunkálása.

A pártnak a társadalmi fejlődés politikai következményeit kell elsősorban vizsgálnia, és a munkásosztály érdekei alapján az érdekek szintetizálására kell törekednie. Igen fontos követelmény, hogy *a párt biztosítsa irányító tevékenységének sajátos politikai arculatát*. Semmiképpen sem segíti elő gondjaink megoldását, ha a párt, az állami, a tanácsi és a gazdasági vezető szervek felelőssége összemosódik.

A vezető szerep érvényesítésének új és fokozódó jelentőségű eszköze a párton kívüli tömegek meggyőzése politikai céljaink helyességéről. Többek között ez is szükségessé teszi a párton belüli demokrácia fejlesztését – hangsúlyozza *Lakos Sándor*. A párt szervezeti életének elő kell segítenie, hogy a társadalmi folyamatokat a kellő időben, helyesen érzékeljék, és a döntési lehetőségeket objektíven értékeljék.

A pártnak a gazdaságban végzett munkáját mindenekelőtt az indokolja, hogy a gazdaság a „hatalom tárgya”, és mint ilyen, meghatározó jelentőségű a munkásosztály hatalmának biztosításában. Nem kevésbé fontos szerepe van a gazdaságnak a társadalmi fejlődés szempontjából: a szocializmus fő céljai csak a gazdasági munka révén valósulhatnak meg.

Éppen ezért differenciáltabban kezelendők a párt funkciói a gazdasági életben is: ennek alapja a gazdaságpolitika és a gazdálkodás módjai közötti különbségtétel. Mivel a gazdaságpolitika kidolgozása közvetlenül érinti a hatalmat, ezért a pártnak ezzel kell meghatározó módon foglalkoznia. A gazdálkodási módszerek tekintetében viszont jobb eredmények érhetők el, ha – a központilag kialakított keretek között – fokozódik a gazdasági egységek önállósága. A különböző szintű pártszerveknek ilyen

kérdésekkel főleg azok politikai kihatásai kapcsán kell foglalkozniuk. Újfajta megközelítési módra van tehát szükség, amely elsősorban a helyi – területi üzemi – pártszervek munkájával szemben állít magasabb követelményeket. A területi pártszervektől elvárható, hogy a központi határozatok végrehajtása mellett növeljék kezdeményezőképességüket, következetesebben képviseljék a helyi érdekeket, és nagyobb önállósággal vegyenek részt a működési területükre vonatkozó gazdaságpolitika kidolgozásában. Az üzemi pártszerveknek a gazdálkodás kérdéseibe való közvetlen beleszólás helyett – a megnövekedett önállóság birtokában – arra kell törekedniük, hogy a dolgozók véleményének, észrevételeinek felkarolásával segítsék a szakmai vezetést a közös feladatok megoldásában. A termelés emberi tényezőinek előtérbe kerülése szükségessé teszi, hogy az üzemi pártszervezetek az eddiginél nagyobb gondot fordítsanak a káderpolitikai elvek helyes érvényesítésére, valamint az emberek mindennapos problémáinak megoldására.

3. Politikai rendszer, közvélemény és nyilvánosság

A hatvanas évek végén a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésével párhuzamosan felvetődött a közigazgatási rendszer reformjának a gondolata is. A Társadalomtudományi Intézetben komplex kutatást folytattak a tanácsok munkájáról, helyéről és szerepéről a szocialista építésben. A kutatás néhány fontos tapasztalatát Lakos Sándor tanulmánya összegezte.⁴

A cél egy olyan koncepció felvázolása volt, amely a fő társadalmi-politikai összefüggésekbe illeszti bele a tanácsai munka továbbfejlesztésével kapcsolatos elméleti vizsgálódásokat, gyakorlati tennivalókat. A szocialista építés fejlettebb szakaszában *hatékonyabbá válik az ál-*

lam szerepe, s ezzel együtt szükségszerűen módosulnak a funkciói is. Az osztályantagonizmus megszűnése után egyre inkább a szocialista állam demokratikus oldalának a fejlesztése a központi feladat. Ezt lehetővé teszi, hogy növekszik a szocializmussal egyetértők tábora, mind szélesebb tömegek vonhatók be a szocializmus építésébe, a társadalom ügyeinek intézésébe. A szocialista demokrácia fejlesztése a tömegek alkotókedvének kibontakoztatását segíti elő, ami a szocializmus egyik fő előnye a kapitalizmussal folytatott harcban.

A demokrácia erősítése tehát lényegi, állandóan napirenden levő kérdés, de nem mindegy, hogy az adott helyzetben, időszakban mely területeken, milyen módszerekkel keressük a továbbhaladás útját. A szerző állásfoglalása szerint abban az időben ott vált legaktuálisabbá a demokrácia fejlesztése, ahol a tömegek a legközvetlenebbül kapcsolódtak az állami tevékenységhez: az üzemek és a helyi tanácsok szintjén. A gazdasági reform a gazdasági egységekben érvényesülő demokráciára hat közvetlenül, de áttételesen új feltételeket teremtett a tanácsai demokrácia fejlesztése számára is. A tanácsai munka korábbi vonásait jellemezve a szerző rámutat, hogy a tanácsok tevékenységében az államigazgatási jelleg dominált, államhatalmi szerepe kevésbé érvényesült. Az állami tulajdonosi jogok egyoldalú felfogása miatt, amely az oszthatatlanság elvén alapult, indokolatlanul előtérbe került az államigazgatási szervek – így a tanácsok – munkájában a gazdaságirányító tevékenység. A tanácsai demokrácia fokozásával kapcsolatban egy ideig az a nézet uralkodott, hogy ezt főként tömegszervezeti vonások erősítése révén lehet elérni. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a demokratizmus valóságos növekedésének útja a tanácsai képviselő ellenőrző szerepének fokozása, a tanácsok tömegkapcsolatainak erősítése, az ügyintézés demokratiz-

musának növelése. Lakos Sándor a fenti irányokba történő előrehaladást a tanácsok önkormányzati tevékenységének kibontakozásában látja.

Az önkormányzati jelleg fokozódása hatékonyabbá teszi a központi irányítást is: egyrészt lehetővé válik a helyi ügyek bürokráciamentes intézése, másrészt a központ felszabadul a részfeladatok végzése alól. Az önkormányzat kétségtelesen nagyobb súlyt ad az állami mechanizmusban a korábban elhanyagolt területi szempontoknak, érdekeknek. Az új helyzetben a tanács egyaránt helyi önkormányzati szerv és a szocialista állam területi egysége.

Az önkormányzat kibontakozásának eredményeként a *tanácsok munkájában új vonások jelentkeznek*. A tanácsai ügyintézésben nagyobb súlyt kap a lakosság igényeiről való gondoskodás. Kiszélesednek az ehhez kapcsolódó jogkörök, de bővülnek a helyi tanácsok anyagi eszközei is. A növekvő gazdasági erőforrások elősegítik a lakosság fokozottabb bevonását a tanácsai gazdálkodásba, ami valóságos tartalommal tölti meg az önkormányzati rendszert, és ezzel új felteletet teremt a politikai munka számára is. Mivel az önkormányzatoknak fontos kérdésekben kell állást foglalniuk, tartalmasabbá válhat a képviselői rendszer, a testületi tagoknak minden szakigazgatási ügybe betekintést kell kapniuk. Sor kerülhet a képviselők visszahívhatósági jogának konkretizálására, várható, hogy gyakoribbá válik az interpellációs jog gyakorlása. Egyre inkább a tanácsok lesznek a területi koordináció gazdái. Vezető szerepet kell vállalniuk a komplex területfejlesztési tervek kidolgozásában, elősegítve ezzel a helyileg hasznosítható nyersanyag-, munkaerő- és termelési tartalékok feltárását.

Lakos Sándor a tanácsok, a párt- és társadalmi szervek kapcsolatáról szóló fejezetben kiemeli, hogy a területi párt-szervek a tanácsok új helyzetével egyidejűleg nemcsak önállóbbá, hanem

„nagykorúbbá is válnak”, mert a korábbiaknál nagyobb súlyú és jelentőségű kérdésekben kell véleményt formálniuk. A tanácsok önkormányzati jellegének növekedésével együtt a pártirányításnak is elvibb, átfogóbbá kell válnia.

A jövőben új módon vehető fel a *területi tanácsok és a népfrontmozgalom kapcsolata*. Elképzelhető olyan megoldás, hogy a népfront a városokban és községekben a tanácsok politikai szerveként működjön, így tevékenységében nagyobb helyet foglalnának el a helyi problémák.

A könyvben olvasható megállapításokat az 1971-ben életbe lépett új tanács-törvénnyel összevetve azt látjuk, hogy a jogi szabályozás sok alapvető kérdésben hasznosította a tanulmány gondolatait. A tanács-törvény gyakorlati megvalósulása viszont igazolja azt a körültekintést is, amellyel a szerző a témát kezelte és azt, hogy egyes kérdések vizsgálatát korántsem tekintette befejezettnek. A Társadalmi Szemle 1978. évi 8–9. számában a szerző által vezetett kerekasztal-konferencia résztvevői eszmecsere-t folytattak a tanács-törvény beiktatása óta eltelt időszak tanulságairól. A vita összegezőkor Lakos Sándor az önkormányzat gazdasági és nem gazdasági tényezői szerepének, a tanácsai testületek, az apparátus és a lakosság viszonyának, a területileg jelentkező szükségletek kielégítésében való felelősség körülhatárolásának, a központi és helyi érdekek kapcsolatának, a tanácsok önfelkarozása helyzetének további vizsgálatára hívta fel a figyelmet.

A szocializmus politikai rendszerében a szocialista demokrácia kibontakozásának fontos feltétele a *társadalmi közvélemény figyelembevétele*, a tömegek megfelelő tájékoztatása a politikai döntésekről. A szocializmus problémakörének kutatásán belül az intézet vizsgálati között helyet kapott ez a téma is. *Fodor Gábor* műhelytanulmánya⁵ a társadalmi közvélemény és a nyilvánosság

jelenségének történetét ismerteti, majd arra keres választ, hogy napjainkban a szocializmus politikai rendszerében mi a tömegkommunikáció helye, szerepe és feladata.

A szerző röviden áttekinti a modern politikai nyilvánosság kialakulásának történetét, és egyidejűleg elvégzi a politikai nyilvánosság és a demokrácia kapcsolatának fogalmi tisztázását is. Meghatározása szerint a demokrácia érték-mérője a többségi érdekek tényleges többsége és érvényre jutása, a politikai nyilvánosság pedig az egyik lehetséges forma, amelynek segítségével ezek az érdekek közvetíthetnek.

A második fejezet a *közvélemény funkciójával* foglalkozik. A politikai nyilvánosság és a közvélemény sajátos rendszerben összekapcsolódva kölcsönösen hatnak egymásra, s ebben az utóbbinak közvetítő, visszajelző és normatív szerepe is van. A szerző elemzi a közvélemény kialakulásának folyamatát és az egyes társadalmi formációkon belüli szerepét, s megállapítja, hogy amikor a hatalomgyakorlás részéről előtérbe állított politikai célok közvetlenül egybeesnek a nép érdekeivel, a politikai nyilvánosságban megjelenő közvélemény fontos katalizátora e célok megvalósulásának.

A harmadik fejezetben a *közvéleményszerveződés folyamatát*, ennek különböző szintjeit, a közvélemény-tudatosulás társadalmi-politikai funkcióját elemzi a szerző. Részletesen szól a politikai döntés, a politikai nyilvánosság és a közvélemény kapcsolatáról.

Végül a tanulmány részletesen kifejti a tömegkommunikációs eszközök szerepét és feladatait, jó működésének feltételeit a szocializmus politikai nyilvánosságában. Vizsgálja a különböző társadalmi rétegek – ezen belül különösen az értelmiség – információigényét és a tömegkommunikációs eszközök ezzel kapcsolatos feladatait, rámutat arra, hogy a tömegkommunikáció hivatalos

eszközei mellett a személyes kapcsolatok információközvetítése a modern tömegkommunikációs eszközök korában is igen fontos szerepet tölt be az információk áramlásában.

Fodor Gábor következtetése az, hogy a szocializmus politikai nyilvánossága nem spontán folyamat, hanem alternatív modellek segítségével előre tervezhető és irányítható. Ehhez azonban nem elegendő a politikai akarat. Ismerni és alkalmazni kell hozzá a köznapi tudatot alakító hatásmechanizmusokat is.

4. *Társadalmi tervezés, foglalkoztatottság*

A szocialista társadalmi viszonyok között a társadalom tervszerű fejlesztése, a foglalkoztatottság alakulásának tanulmányozása, a várható tendenciák feltárása, a lehetséges előrejelzések fontos szerepet játszanak. A Társadalomtudományi Intézetben 1978-ig két munka jelent meg az említett témákkal kapcsolatban. Az egyik *Szorcsik Sándor* munkája a társadalmi tervezésről,⁶ a másik *Pogány György* kétkötetes könyve a foglalkoztatottság szerkezeti változásáról az 1949 és 1970 közötti időszakban.⁷

Azóta, 1979-ben megjelent Pogány György új könyve: „A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről”.

Szorcsik Sándor könyvében hangsúlyozza, hogy a társadalmi tervezés szükségessége a gazdasági tervezés követelményeiből adódik. A társadalmi tervezés azonban nem magyarázható csupán a gazdasági tervezés meghosszabbításával. A társadalmi tervezést a termelőerők fejlődésének, a tudományos-technikai forradalomnak a társadalmi konzekvenciái, az ebből adódó struktúraváltozások indokolják.

A gazdasági fejlődés nem független a társadalmi hatásoktól. A szocialista társadalomban a hosszú távú tervezés különösen figyelembe veszi a társadalmi

szempontokat. A tervezésben nő a komplexitás iránti követelmény. Az életszínvonal-tervezés szorosan összefügg a társadalmi jellegű tervezéssel. Ezek alapján megállapítható a gazdasági tervezés társadalmi orientálódása.

A tőkésországokban a társadalmi tervezéssel kapcsolatos törekvéseknek három funkciójuk van: egyrészt a hátrányos helyzetű csoportok körülményeinek javítása, másrészt a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, s végül bizonyos mértékű társadalmi harmónia megteremtése. Ennek megvalósítását azonban a tőkés gazdasági rend korlátai akadályozzák.

A szocialista országokban a társadalmi tervezés a gazdasági tervezési feladatokhoz kötődik, a tőkésországokban viszonylag önálló szociális program készítésére helyeződik a hangsúly. A szocialista országokban a tervezés bázisa egységes. Ez lehetővé teszi a *társadalmi és a gazdasági tervezés egységének a megvalósulását*.

A társadalmi tervezés a társadalmi fejlődés tervezését jelenti – a társadalmi viszonyokban rejlő feltételei alapján –, és magába foglalja a gazdasági fejlődés társadalmi következményeinek a tervezését is (pl. az életkörülmények, az oktatás alakulása). Az új típusú társadalmi tervezés különböző tervezési szinteket és szférákat fog át, többek között az anyagi folyamatok, a termelési viszonyok, a szociális viszonyok, a kulturális, politikai folyamatok szféráit.

A társadalmi és szociális tervezés között különbség van. A szociális tervezés a társadalmi folyamatokat mint a termelőerők fejlődésének hatásait és következményeit veszi figyelembe. A társadalmi tervezés az a tervezési forma, amelyben az alapvető társadalmi viszonyokat (tulajdon-, osztályviszonyok) mint a jövődjelölés feltételeit, mint autonóm tényezőket is figyelembe veszik és tervezik. Ez utóbbi áthidalja a mennyiségi és minőségi szempontok között húzódó kor-

látokat. Az ellentétek összhangja itt már fontosabb, mint az ellentétek konfliktusai. Amíg a szociális tervezés a jelen-ség szintjén, a társadalmi tervezés a lényeg szintjén ragadja meg a folyamatokat. A társadalmi tervezés magában foglalja a szociális tervezést.

A társadalmi tervezés nem közvetlenül a gazdasági érdekvizonyokra épül, hanem a gazdasági érdekeket is magukban foglaló általános politikai érdekekre. *A társadalmi tervezés a specifikus társadalmi-gazdasági törvényekhez kapcsolódik.* A gazdasági és a társadalmi tervezés szembeállításra hibás. A „társadalmi” és a „gazdasági” fogalmak összefüggése abban áll, hogy a gazdasági racionalitást és az értékközpontúságot össze kell kapcsolni. Általában vett gazdasági racionalizmus nincs. A szocializmus lényegéből fakad az értékközpontúság és a racionalizmus egyidejű létezésére irányuló tendencia.

A fejlődés előrehaladásával a gazdaság egyre jobban *„társadalomérzékeny”* lesz, ami lehetővé teszi a társadalmi tervezés kifejlődését. A hosszú távú tervezés, amely tulajdonképpen már társadalmi tervezés jellegű, a társadalmi tényezők tervezéséből indul ki. A tervezés azonban nem attól társadalmi, hogy a társadalompolitika elsődlegességéből indul ki, azt célnak tekinti és a gazdaságot e célhoz szükséges eszközzé. A társadalmi tervezés lényege, hogy az elérni kívánt állapothoz szükséges társadalmi-gazdasági folyamatokat tervezni.

A foglalkoztatottság tervezése a társadalmi-gazdasági tervezés fontos része. Ahhoz, hogy a foglalkoztatottság tervszerűségét biztosítani lehessen, tanulmányozni kell a foglalkoztatottság szerkezeti változásait. *Pogány György* kétkötetes, öt fő részre és tizenkét fejezetre tagoló munkája ezt végzi el. A terjedelmes mű részletes ismertetése meghaladná ennek az összeállításnak a lehetőségeit, ezért csak érzékeltetni kívánjuk az érintett főbb problémaköröket.

Pogány György az egész népgazdaság és az egyes népgazdasági ágazatok metszetében vizsgálja a munkaerő-ellátottság problémáját, s ahol lehetősége van rá, nemzetközi összehasonlítást is tesz. A munkaerő-struktúrát a maga összetettségében tekinti: a munka jellege, tartalma, a foglalkoztatottak életkora, neme szerint – érzékeltetve a mozgásokat és aránymódosulásokat.

A foglalkoztatottság szerkezeti változásainak tényezői között a gazdaság fejlettségi szintjét, az ágazati szerkezetben bekövetkezett átrendeződéseket, módosulásokat, az egy mezőgazdasági keresőre jutó népességszám országonkénti alakulását említi meg. Az ágazati szerkezet módosulásaiban nagy szerepet játszik a tudományos-technikai fejlődés vívmányainak alkalmazása, az automatizáció terjedése, amely hatással van a dolgozók képzettségi és szakmastruktúrájának alakulására.

Pogány György statisztikai adatokra támaszkodva mutatja be a foglalkoztatott népesség számának és összetételének, a munkaerőforrás mennyiségi és minőségi, életkor és nemek szerinti változásait, kimutatja a munkaképes korú népességen belüli „maximális” munkaerő-tartalék nagyságát. A tanulmány nagy figyelmet fordít a foglalkoztatottság területi szerkezetének alakulására – a hat tervezési-gazdasági körzetet véve alapul. E módszer lehetővé tette a foglalkoztatottság területi szerkezete változásának egységes értékelését, illetve az e téren megvalósult kedvező, illetve nem kielégítő változások megállapítását.

A szerző kísérletet tesz a *fizikai-szellemi munka elhatárolására*, kritériumainak megállapítására. Az állami ipar munkásai 1959., 1964. és 1969. évi képzettségi, munkaköri megoszlásának (iparcsoportonkénti) részletes adatai alapján – és megfelelő módszertan kidolgozása segítségével – prognosztizálta azt, hogy az ipari termelés várható fejlődése a fizikai dolgozóknak milyen képzettségi

szintjét igényli. Külön fejezetben elemzi a szellemi dolgozók létszámváltozásának főbb tendenciáit, az alkalmazottak, az 1000 munkásra jutó műszaki, illetve adminisztratív dolgozók létszámalakulását, iskolai végzettségük szintjét. Megállapítja, hogy a vizsgált időszakban a szellemi dolgozók száma jelentősen gyarapodott, de ez számos esetben nem volt indokolt, nem fakad szükségszerűen a bekövetkezett társadalmi, gazdasági fejlődésből.

5. A fejlett szocializmus sajátosságainak kutatása

A szocializmus problémakörének kutatásában új szakasz kezdődött a fejlett szocialista társadalom sajátosságainak és törvényszerűségeinek vizsgálatával. Mivel a kutatás koncepciója csak az MSZMP XI. kongresszusa után kezdett körvonalazódni, egyelőre még nincsenek az eddigi kutatási eredményeket szintetizáló művek. Az intézet folyóiratában – és más folyóiratokban – az intézet kutatói által írott tanulmányok⁸, a tudományos konferenciákon elhangzott előadások⁹ jól érzékeltetik azonban, hogy a kutatás már megkezdődött és eredményesen folyik. Az 1978 elején Balatonaligán megtartott elméleti konferencia anyaga bizonyítja, hogy mind teljesebb képet lehet felrajzolni a fejlett szocialista társadalomról. A Társadalomtudományi Közlemények 1978/2-3. számában megjelent a konferencia bevezető előadása és három referátuma.¹⁰

A bevezető előadást Szabó József tartotta a fejlett szocialista társadalom építésének néhány elvi kérdéséről. Az előadás alapján készült cikk első részében néhány olyan szemléleti kérdést igyekszik tisztázni, amely a fejlett szocializmus értelmezése körül eléggé széles körben jelentkezik. A szocializmus építésében eddig elért eredmények alapján elemzi a társadalom politikai és gazda-

sági stabilitását, amely nem ellentétes a változásokkal és a fejlődéssel, hanem korrelatív fogalma azoknak. Hangsúlyozza, hogy valóságsszemléletünknek ma már szerves része a szocializmus ellentmondásainak reális számbavétele és tudatos kezelése; különbséget tesz azonban a kapitalizmus antagonisztikus és a szocializmus nem antagonisztikus ellentmondása között. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szocializmus valóságát mozgásában, történelmi folyamatában kell bemutatni. A fejlett szocialista társadalom fogalmáról, lényegéről, kritériumairól szólva aláhúzza, hogy bár a nemzetközi eszmecserék sokban gazdagították ismereteinket a szocialista rendszer természetéről, eddig azonban főként csak a fejlett szocializmus részkérdéseinek vizsgálatában születtek komolyabb tudományos eredmények.

A cikk második részében Szabó József a *szocialista társadalom fejlődésének periodizációjáról* ír, s jellemzi a szocializmus magyarországi építésének jelenlegi szakaszát. Megállapítja, hogy a fejlett szocializmus stratégiai kategória, amely törvényszerű szakasza a szocializmus fejlődésének. A témával összefüggésben ismerteti az átmeneti szakasz sajátosságait. A fejlett szocializmus megteremtésének időszaka viszonylag hosszú periódus lesz, s ebben kell megoldani számos, az átmeneti szakaszból „átörökölt” feladatot (czek között említi meg a kisárutermelő szektort, a nem munkából származó jövedelmeket, a kispolgári szemléletet stb.).

A cikk harmadik részében a *fejlett szocializmus jellemzőit* foglalja össze, rámutatva, hogy a fejlett szocializmus nem absztrakt kategória; ismérvei történelmi jellegűek; csak komplex megközelítéssel lehet jellemezni; a szocialista világrendszer, a szocialista közösség részeként lehet vizsgálni az egyes országokat.

Hoós János a fejlett szocializmus építésének egyik legfontosabb feltételét, a *gazdaságpolitikai célok megvalósításá-*

nak és érvényesítésének lehetőségeit vizsgálta. Először áttekinti, miként változtak meg a gazdaságépítés belső feltételei. Hangsúlyozza, hogy a munkaerőforrások és a munkaidőalap bővítésére a jövőben nem lesz mód; a felhalmozási és beruházási források mérsékelten bővíthetők; a növekedés alapja és forrása a jövőben csak a társadalmi termelés hatékonyságának javulása lehet; a gazdasági szerkezet további változása kulcsfontosságú feladat.

Lényeges változások következtek be a *gazdasági növekedés nemzetközi feltételeiben* is. A szerző ezek között említi meg a világgpiaci árrobbanást, amely ahhoz vezetett, hogy a gazdasági növekedést a külgazdasági egyensúlyhiány jellemezte, s ez várhatóan tartós lesz. Számolnunk kell azzal is, hogy nyersanyagigényeinket nem tudjuk teljes mértékben beszerezni a KGST-országokból, ezért a nem szocialista országok lehetőségeit is fel kell mérnünk. Figyelembe véve a tőkésországok és a fejlődő országok gazdasági fejlődésében bekövetkezett változásokat, a szerző aláhúzza a szocialista integráció kibontakoztatásának fontosságát.

A gazdasági fejlődést elősegítő tényezők között első helyen említi meg a KGST lehetőségeit. Biztatónak tartja, hogy viszonylag széles körű kvalifikált munkaerővel rendelkezünk, s a műszaki fejlesztés meggyorsítása is kedvezően halad. Irányítási rendszerünk továbbfejlesztése sikeresen elősegítheti az intenzív gazdasági növekedést. Gazdaságpolitikai alapelveink változatlan fenntartása mellett felhívja a figyelmet az újszerű összefüggések megértésének fontosságára is.

Halay Tibor a *fejlett szocializmus építésének főbb társadalmi folyamatait* elemző cikkében a gazdaság fejlődésének meghatározó szerepével kapcsolatban megállapítja, hogy a számszerű növekedés tényei mellett elsősorban a minőségi követelményekből kell kiindulni.

Előrejutásunk feltétele az, hogy hazánk az élenjáró technikai-gazdasági fejlettségű országok kategóriájába kerüljön, s a gazdasági bázis képes legyen biztosítani a megtervezett társadalmi folyamatok realizálását. Ebből a szempontból fontos a tudományos-technikai forradalom lehetőségeink szerinti kibontakoztatása s mindazoknak a nemzetközi tényezőknek a figyelembevétel, amelyek hatnak gazdaságunk fejlődésére (szocialista gazdasági integráció; a tőkés világszisztemmel való gazdasági kapcsolataink stb.)

A tulajdonviszonyok szocialista tartalmának továbbfejlődésében az állami és a szövetkezeti tulajdon közeledése úgy megy végbe, hogy egymás mellett, a saját alapjukon fejlődnek – a társadalmisítás magasabb fok irányába. A kisárutermelő tulajdon meglétével még hosszú ideig kell számolnunk, mivel reális szükségletet elégít ki.

Halay Tibor cikkében jelentős teret szentel *a társadalom egységesülési folyamatainak jellemzésére*. Az egységesülés tendenciáinak fő elemei között ismereti az osztályok-rétegek közeledésével kapcsolatos új kutatások néhány következtetését; az esélyegyenlőség megvalósulásának tényezőit (gazdasági, társadalmi, életszínvonalbeli változások; egyéni mobilitás; elosztási és jövedelemviszonyok stb.).

A szocializmus politikai rendszerének fejlődésével összefüggésben utal azokra a nemzetközi kutatásokra, amelynek az MSZMP a koordinátora. A magyar kutatások elsősorban a szocializmus érdekszisztemének strukturált jellegét, valamint a szocialista demokráciának – mint a szocializmus belső lényegi vonásának – jellemző vonásait vizsgálták.

Nagy László az ideológiai tevékenység és szocialista tudatformálás problémájával foglalkozott. Cikkének kiinduló tétele az a megállapítás, hogy a szocialista tudatosság szerepének növekedése a fejlett szocialista társadalom építésé-

nek objektív törvényszerűség. Ebből az aspektusból hangsúlyozza az ideológiai munka és a szocialista tudatformálás fontosságát. A szocialista tudat az adott társadalmi viszonyok összességének talaján bontakozik ki, ugyanakkor számolni kell a hosszú és rövid távon ható nemzetközi tényezőkkel is.

Az ideológiai küzdelem jellegét vizsgálva megállapítja, hogy gyakran ideológiai problémává válhatnak a mindennapi életben előforduló témák (pl. melyik társadalmi rendszer terméke a jobb); a bővülő személyes kapcsolatok szükségessé teszik a szocialista rendszer értékeinek ismeretét és védelmét. Különbséget kell tenni az eszmék harca és a pszichológiai diverzió között. A nemzetközi ideológiai küzdelemben növekszik a tudományok szerepe, ezért erőteljesebben kell mozgósítani a szocialista társadalomtudományokat. Ez már csak azért is fontos, mert a polgári világ dühödttámadást indított a szocializmus elmélete és gyakorlata ellen.

A szerző részletesen foglalkozik a szocializmusban is meglevő különböző *nem marxista eszmeáramlatokkal*, így többek között a vallásosság és a nacionalizmus problémájával. A tudatformálásban számolni kell azzal, hogy különböző világnézetű emberekkel kell felépíteni a fejlett szocialista társadalmat, ezért – anélkül, hogy csökkenne a tudatformálás jelentősége – a politikai szövetség elsődlegességét kell hangsúlyozni. Az eszmei vitákat úgy kell folytatni, hogy a politikai szövetséget erősítsék, és vitapartnerünk közelebb kerüljenek a marxizmus-leninizmushoz.

II. TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS TUDATI VISZONYOK

A Társadalomtudományi Intézet kutatómunkájában megalakulása óta megkülönböztetett helyet foglal el a társadalom szerkezetének – különösen a munkásszisztem és az értelmiség kérdéseinek –

valamint a tudati viszonyoknak a vizsgálata. A kutatásban eddig elért eredmények számszerűen is érzékelhetőek: a Társadalomtudományi Közleményekben 103 tanulmány, cikk és 13 önálló mű (köztük néhány több kötetes) foglalkozott a társadalmi struktúra és a tudat egyik vagy másik oldalával.

1. A társadalmi struktúra értelmezése

A társadalmi struktúrával foglalkozó kutatások indulásakor mindenekelőtt alapozó tanulmányokat kellett folytatni. *Kolosi Tamás* két könyve foglalkozik e problémával. Az egyikben a társadalmi struktúra marxista elméletét¹¹, a másikban a társadalmi struktúra és a szocializmus összefüggését elemzi.¹²

A társadalmi struktúra marxista elméletéhez című művében a szerző vázlatosan áttekinti a társadalmi struktúrával foglalkozó marxista elméletek történetét, s főleg azoknak az elemeknek a tanulmányozására koncentrált a figyelmet, amelyek tanulsággal szolgálnak a mai struktúrákép megalkotásához.

Először Marx osztályelméletét, létrejöttének állomásait elemzi, majd *a munkásmozgalom teoretikusainak az osztályszerkezetre vonatkozó elméleteit* tekinti át. Kolosi szerint a századforduló körüli elméletek, amelyek részint Marx-reviziók, részint Marx-kiegészítések, részint pedig Marx-ferdítések, nem értették meg a marxi elmélet totalitását. Marx elmélete a lassalle-i, bebeli, proudhoni és bakunyini tételekkel keveredett. Például Bernstein és követői az osztályszerkezet kérdését csak a jelenség szintjén közelítették meg, lényegüket tekintve nem osztályelméletet, hanem rétegződést, illetve differenciáció elméletet hirdettek. Elmosták a társadalom struktúrájában az osztályok között fennálló lényeges határokat, kiküszöbölték az antagonisztikus ellentéteket. Kautsky rámutatott Bernstein hibáira, de ő sem tu-

dott következetes marxista értékelést adni.

A II. Internacionálé teoretikusai közül Plehanov értette meg legjobban a marxi osztályelmélet lényegét, aki eljutott a termelési viszonyok kategóriájához, ennek gazdasági tartalmát azonban nem tudta feltárni. Megértette Marx elméletét, de nem tudott visszajutni a valósághoz. A II. Internacionálé elméleti csődjének végső okát Kolosi abban látja, hogy nem tudtak „hidat teremteni” a pragmatikus gyakorlat és az általános elmélet között.

Lenin szintetizálta a társadalmi szerkezet elemzésének két megközelítési módját, a rétegződéselméletet és az osztályelméletet, hogy megoldja a gyakorlat és az elmélet egységét, s egyszerre adjon választ valamely társadalmi formáció által felvetett általános s ugyanakkor a formációhoz tartozó, egy speciális társadalom eredményezte egyes kérdésekre. A két szint között egy harmadik, a különösség szintjén való elemzés teremti meg a kapcsolatot, ahol a társadalom egyes jelenségeit a társadalmi összefolyamatok szemszögéből lehet értelmezni. Lenin az osztályok megkülönböztetését a termelési viszonyok alapján végezte el.

A szocializmus, illetve az átmeneti korszak társadalmi struktúrájának kérdése Sztálin számára elsősorban nem elméleti kérdésként merült fel. Leglényesebb struktúráképzőnek a tulajdonviszonyt tekintette, melyet a szocialista tulajdon két formájával azonosított. Modellje a társadalmat két szövetséges osztályra (a munkásosztályra és a kolhozparasztságra), valamint egy rétegre (az értelmiségre) osztja. E koncepció a politikai szempontból értelmezett struktúráképet abszolutizálta, s kizárta minden másféle filozófiai-szociológiai megközelítés alkalmazását.

Az elmélettörténeti áttekintés után Kolosi a hatvanas évek elején a szocialista országokban, elsősorban *Magyaror-*

szágon kialakult vitát ismerteti. A magyar vitában két nézet alakult ki, attól függően, hogy a társadalmi munkamegosztást vagy a tulajdonviszonyokat tekintették az alapvető struktúraképzőnek. *Ferge Zsuzsa* szerint a munkamegosztás a meghatározó, ugyanakkor a társadalmi munkamegosztást azonosítja a termelési viszonyokkal. *Wirth Ádám* a másik álláspont képviselője, szerinte az osztálykritériumok komplexitása feltételezi a tulajdonviszonyok központi szerepét.

Kolosi szerint nem megfelelő ez a megkülönböztetés, amely vagy csak a társadalmi munkamegosztást, vagy csak a tulajdonviszonyokat tartja a társadalmi struktúra meghatározójának. Úgy véli, hogy csak a kettő együtteséből lehet kiindulni. Hivatkozik a marxi elméletre, amely szerint a munkamegosztás és a magántulajdon a termelési viszonyok két oldalát jelentik. Ebből következik, hogy elveti mindkét álláspontot. Mivel a marxi osztálykategória nem verifikálható, a szociológusok a társadalmi rétegződést vizsgálták. Kolosi szerint azonban nem ez a helyes út a társadalmi struktúrájának megragadásához, és nem szabad a rétegződéseméletet a társadalmi struktúra átfogó analiziseként feltüntetni.

A vita nem vezetett végleges eredményhez az osztályszerkezet és rétegződés viszonyának kérdésében sem. Az egyik álláspont képviselői tagadják annak a létjogosultságát, hogy a szocializmust építő társadalmakat osztálytársadalmakként írjuk le, és a társadalmi rétegződés fontosságát hangsúlyozzák. A másik álláspontot hirdetőik abból indulnak ki, hogy a társadalmi szerkezetnek két szintje van. Az egyik az osztályszerkezet, amely a munkás–paraszt–értelmiségi kategóriákkal írható le, a termelési eszközökhöz való viszonyban, a társadalmi munkamegosztásban, a jövedelemben megmutatkozó különbségek alapján; a másik pedig a rétegződés,

ami a társadalmi-foglalkozási struktúrával azonos.

A szocialista társadalom fejlődése során egyre inkább a rétegződés válik döntővé. A szerző szerint ez az álláspont jutott a legtovább, de a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés valódi viszonyának vizsgálata csak akkor lehetséges, ha az adott termelési viszonyokból, és nem egy, a valóságnak nem megfelelő modellből indulunk ki.

Kolosi Tamás *Társadalmi struktúra és szocializmus* című, 1974-ben megjelent művében – tovább folytatva az előző munkájában megkezdett vizsgálódást – a szocialista társadalom struktúrájával és változásaival foglalkozó intézeti kutatásokhoz kívánt elméleti és módszertani megalapozást adni. A kötet két fő részből áll. Az első a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával kapcsolatos viták eredményeit, tanulságait foglalja össze. A második rész a szocialista társadalom struktúrájára vonatkozó elméleti és politikai téziseket elemzi, valamint bemutatja a kelet-európai szocialista társadalmak szerkezeti átalakulásának fő vonásait.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a struktúrakutatásról folyó viták középpontjában a munkásosztály fogalma állt. Kiderült, hogy a korábban alkalmazott „munkásosztály–paraszttság–értelmiség–kispolgárság” modell csoportjaiba az aktív keresők több mint felét nem lehetett egyértelműen besorolni. Különösen akkor nem, ha családok szerint próbálták a besorolást elvégezni. Megállapították, hogy a munka jellege jobban differenciálja a statisztikailag mérhető életviszonyokat, mint a tulajdonforma, és az ágazati különbségek közül elsősorban a mezőgazdasági-nem mezőgazdasági jellegnek van szerepe. Így alakult ki a következő, a tényleges rétegződés leírására alkalmas séma: vezetők és értelmiségiek; középszintű szakemberek és irodai dolgozók; szakmunkások; betanított munkások; se-

gédmunkások stb.; mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak.

Az osztálystruktúra marxi elemzésének elméleti rekonstrukciója alapján a társadalmi struktúra, a társadalmi rétegződés és az osztálystruktúra egymástól különböző tartalmú fogalmak. Ezek viszonyával, értelmezésével foglalkozik a szerző *Az osztályszerkezet természetéről és a Társadalmi struktúra, rétegződés, osztályszerkezet* című fejezetben. Történetileg bemutatja, hogy a marxi osztályfogalom elsődlegesen nem a társadalmi különbségek rendszerének leírására, hanem a társadalom működéséből, funkciójából kiindulva a konkrét, történelmileg meghatározott, alapvető termelési viszonyoknak – különböző módon – alávett csoportok megkülönböztetésére szolgál.

A mű második részében Kolosi Tamás a marxizmus klasszikusainak szocializmus-képéből és az osztály nélküli társadalomra vonatkozó elképzelésekből kiindulva bemutatja az *OK(b)P. majd az SZKP célkitűzéseit a szovjet társadalom strukturális átalakítására.* Megvizsgálja, hogy 1919 és 1961 között milyen célkitűzések valósultak meg és hogyan alakult az állam és a társadalom viszonya. Külön fejezetben foglalkozik a szerző az ötvenes és hatvanas évek vitáival. Egyik alapkérdésének a szocialista társadalomszerkezetet leíró „két osztály + egy réteg” modell megkérdőjelezését tartja, a viták másik fő vonásaként pedig azt emeli ki, hogy a nézetek egy része a tulajdonviszonyok (tulajdonforma) helyébe a társadalmi munkamegosztást állította mint alapvető struktúráképző tényezőt.

A társadalomban ténylegesen megjelenő különbségek mentén kialakuló rétegződés valóságghú leírása mellett a kutatásoknak célul kell kitűzniük az új, nem osztály jellegű strukturális viszonyok megismerését, azoknak a történeti mozgástendenciáknak a feltárását, amelyek szerkezeti változásokat okoznak.

Könyvének utolsó fejezetében a struk-

turális átalakulás alternatíváit vázolja fel. A szocialista országok többségében fokozatosan megtörténik a társadalmi és gazdasági irányítási mechanizmusok hozzáigazítása a szocialista fejlődés új szakaszának követelményeihez. Ez struktúrakutatók egyik alapproblémájaként a következő kérdés vizsgálatát tűzi napirendre: milyen szerepet játszanak az egyes társadalmi csoportok (és az állam) a társadalmilag megtermelt többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezés mechanizmusában. E *közvetítéses mechanizmus* főbb csomópontjai: a rendelkezés és a vezetés funkcionális-intézményes keretei és az ebben részt vevők érdekcsoportokká képződésének formális és informális mechanizmusa; az intézményes irányítási mechanizmushoz más módon kapcsolódók (szaktudás, presztízs stb.) szerepe; az intézményes rendelkezési mechanizmusból kimaradó társadalmi csoportok, elsősorban a szakképzetlen dolgozók, ingázók, formális tsz-tagok stb.; a társadalmilag szervezett termelésen kívüli termelés és rendelkezés (mezőgazdasági kisüzemek, „másodlagos elosztás”). Mindezek alapján a szerző felvázol egy *struktúra-hipotézist*, amely a kelet-európai struktúrafejlődés vizsgálatához adhatna keretet.

Azóta a társadalmi struktúra kutatásában már összegező tanulmányok készültek el. 1979-ben az intézet „Társadalmi struktúra és szocialista tudat” kutatócsoportja közreadta a *Társadalmi struktúráink fejlődése* című háromkötetes tanulmánygyűjteményt, amely *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* című kiemelt országos kutatási főirány keretében készült, a tanulmányok megírásában 42 szerző vett részt. Az I. kötet *Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái* címmel 6 tanulmányt tartalmaz. A II. kötet 5 tanulmányt közöl, a kötet címe: *Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. A III. kötetben 5 tanulmány foglalkozik a *Gazdaság, település, társadalomszerkezet* kérdéseivel.

Kolosi Tamásnak 1975/76 telén, fél-éves NSZK-beli tanulmányútja idején lehetősége volt a tőkés osztályviszonyok tanulmányozására. Ezzel kapcsolatos tapasztalatait írja meg *A tőkés osztályviszonyok fejlődéstendenciái az NSZK-ban*¹³ című könyvében, amelyben a nyugatnémet társadalmi struktúrával foglalkozik, és ismerteti azoknak az empirikus tudatvizsgálatoknak az eredményeit, amelyekből következtetni lehet az NSZK munkásainak társadalmi helyzetére, majd jellemzi a szakszervezetek érdekképviseleti szerepét.

2. A munkásosztályról szóló kutatások

A társadalmi struktúrával foglalkozó kutatások között legnagyobb hangsúlyt a munkásosztály helyzetének és tudati viszonyainak, valamint egyes rétegeinek a vizsgálata kapta.

A Társadalomtudományi Intézet, amikor megindította a munkásosztállyal kapcsolatos kutatásokat, abból indult ki, hogy bár a munkásosztály a társadalom elismert vezető ereje, problémáinak elméleti igényű tanulmányozása eléggé elhanyagolt volt, illetve sok változás ment végbe a társadalomban, ami szükségessé tette az új jelenségek vizsgálatát. A kutatások célját ezért abban határozta meg, hogy fel kell mutatni azokat a tényezőket, amelyeknek alaposabb ismerete hozzájárulhat a munkásosztály vezető szerepének érvényesítéséhez. Mindenekelőtt azt kellett tisztázni, hogy mit kell érteni a *munkásosztály fogalmán*. A kutatások eredményeként sorra jelentek meg a munkásosztályról szóló elemzések.

Blaskovits János e témával foglalkozó tanulmányának¹⁴ első fejezete a munkásosztály fogalmának meghatározásakor először a társadalom egész struktúrájával való összefüggéseket vizsgálja. A második fejezetben a munkásosztály összetételének változásait mutatja be, valamint a burzsoá szociológiának „az új közép-”

osztály” kialakulásáról szóló elméletét bírálja. A harmadik fejezetben a szocialista társadalom fejlődését és a magyar munkásosztály összetételének és társadalmi helyzetének alakulását kutatva megállapítja, hogy a munkásosztály fő rétege az ipari munkásság. Ezenkívül a munkásosztályhoz sorolja a mezőgazdasági munkásokat, a közlekedés, a kereskedelem, a szolgáltatások dolgozóinak meghatározott részét, a termelési folyamathoz közvetlenül kapcsolódó műszaki és irodai dolgozókat. Ez utóbbi rétegeknek a munkásosztályba olvadása hosszú folyamat eredménye lesz, amely a szocialista társadalom fejlődésétől függ.

A munkásosztály határainak, kiterjedésének megállapítása szempontjából – a tulajdonhoz való viszony és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely döntő kritériuma mellett – nagy jelentősége van a termelőmunka helyes marxista meghatározásának. A szerző szerint a termelőmunka fogalma perspektivikusan ténylegesen kibővül, ezért nem ért egyet azzal, hogy csak a közvetlen termelőt, az ipari és mezőgazdasági fizikai munkást tekintsük termelőnek.

Végezetül, a fentebb vázolt munkásosztály-fogalomból adódó politikai következtetéseket tárgyalja a mű, és aláhúzza annak szükségességét, hogy a munkásosztály helyzetét, tagozódását és perspektíváit tovább kell kutatni.

Laczkó Miklós könyvében a magyar munkásosztály kialakulását és tőkés korszakbeli fejlődését vizsgálta a XIX. század végétől a felszabadulásig terjedő időszakban¹⁵.

A tanulmány első része az első világháborúig terjedő időszakot öleli fel. A magyar társadalom legjellegzetesebb vonását ebben az időszakban Lackó abban látja, hogy egy elmaradott, és a poroszutas kapitalista fejlődés viszonylag előrehaladott szintjét elérő agrárországban gyorsan, és egyes területeken széleskörűen tört be az ipari kapitalizmus. A kapitalista útra tért Magyarország azon-

ban agrárország maradt. Osztályszerkezetét tekintve erősen *agrárproletár társadalom*, amelynek magyarországi sajátossága, hogy az agrárproletárság különösen nagy számarányú mind az össznépeségen, mind a mezőgazdasági népeségen belül, továbbá az, hogy nagy részüket a „szabadon” vándorló napszámos munkásság alkotta. Ez a réteg volt a legtudatosabb, a leginkább szervezhető. A nem mezőgazdasági munkások között ebben az időben még nagy volt a házicselédék számaránya.

Ipari munkásságunk nagyarányú növekedése 1890-ben kezdődött, bár a társadalomnak még viszonylag kis részét alkotta. Sajátos volt a *gyári munkásság* megoszlása. A szakmunkások és a segédmunkások, a napszámosok széles rétege mellett a betanított munkások rétege szűk volt. (Nyugaton a gyári munkásság jelentős részét ez a réteg alkotta.) Az első világháborúig a munkásmozgalom teljesen szakmunkásmozgalom volt, nehezen kapcsolódott a parasztmozgalmakhoz, és az értelmiségtől is elzárt maradt.

A könyv második részében a munkásság *két világháború közötti* fejlődését vizsgálja a szerző. Megállapítja, hogy 1919 és 1944 között mélyreható változások mentek végbe a munkásosztály helyzetében, összetételében, társadalmon belüli elhelyezkedésében, életmódjában, tudatában. E perióduson belül két szakaszt lehet megkülönböztetni.

1919 és 1934 között az ország közepesen fejlett agrár-ipari országgá változott. A gazdasági fejlődés megtorpanása, a mezőgazdasági válság következtében lelassult az *agrárproletariátus* városiasodása, az ipar, a közlekedés, a kereskedelem agrárnépeséget felszívó képessége csökkent, a régi földmunkások félúton levő tömegei visszakényszerültek a mezőgazdasági proletariátus sorába. Nyílttá vált az addig rejtett mezőgazdasági túlnépesedés. A Nagyatádi-féle földreform következtében nőtt a fél-

proletárok száma, ami a kistulajdonosi törekvéseket erősítette, ez viszont a forradalmi szocialista réteg leszűküléséhez vezetett.

A nem mezőgazdasági munkásság aránya jelentősen gyarapodott, a növekedést főleg az ipari munkásság biztosította. Munkásosztályunk az első világháború után bizonyos fokig modernizálódott. *Ipari munkásságunk gyári rétege* erősödött, a lassú technikai fejlődés következtében nőtt a munkásosztály technikai színvonala, műveltsége. 1919 után iparági eltolódás figyelhető meg: a vas- és gépipar visszaesett, a könnyűipar megerősödött, a textilipari munkásság vált a gyári munkásság második legnagyobb csoportjává. Erősen csökkent a szakképzettek aránya, a betanított munkásság rétege vált a legnépesebbé. Módosult a munkásosztály társadalmi eredete és összetétele is: a parasztság vált a fő forrássá. Ebben az időszakban nagyon leromlottak a munkásosztály gazdasági és szociális viszonyai.

Az 1934 és 1944 közötti évtizedben végbement átalakulások döntő oka a hadiipari konjunktúra. 1943-ra az ipari munkásság már a keresők egyötödét adja. Extenzív iparosítás ment végbe, ennek eredményeként az agrárproletariátus tömegei áramlottak az iparba. Természetesen a szakképzettek aránya tovább zuhant. 1941-ig a munkások helyzetében némi javulás tapasztalható. A harmincas évek végétől a munkásosztály kezd kikerülni elzártágából, életformája és társadalmi helyzete kezd átalakulni.

A felszabadulás küszöbén létszámát tekintve a munkásosztály a társadalom legnagyobb osztálya volt (aránya a családtagokkal együtt meghaladta az 50 százalékot.) Összetételére jellemző az agrárproletariátus nagy aránya, a félig kispolgárok viszonylag nagy száma. Legerősebb, leggyorsabban növekvő rétege, az ipari munkásság, vegyes összetételű,

közel 40 százaléka kisipari munkás. Jellemző, hogy fiatal osztály.

Munkásosztályunk arculatán nyomot hagyott egyfelől a kapitalizmus késői fejlődése, az ország agrár jellege, az ipar viszonylagos elmaradottsága, másfelől a nagy forradalmi hagyományok, egy erős szakszervezeti mozgalom léte. Ezek a körülmények és az egész társadalom belső ellentmondásainak élessége, az elnyomott dolgozók felszabadulási törekvései azt eredményezték, hogy 1945 után a magyar munkásmozgalom gyorsan fellendült.

A munkásosztályról szóló kutatások során helyzetét, arculatát *empirikus módszerekkel* is vizsgáltuk. Az intézet szervezésében és irányításával végzett kutatások közül háromról jelent meg könyv: Pest megye¹⁶, a Csepel Vas- és Fémművek¹⁷, valamint Borsod megye¹⁸ munkásairól.

A *Pest megye munkásai* című tanulmány az MSZMP Pest megyei Bizottságának felkérésére, a *Csepel Vas- és Fémművek munkásai* című tanulmány pedig a Csepel Vas- és Fémművek Pártbizottságának és a Társadalomtudományi Intézetnek közös kezdeményezése alapján készült. A kutatást az intézet munkásosztály-kutatócsoportja végezte, *Illés János vezetésével*.

Mindkét mű *a munkásosztály belső rétegződését vizsgálja*. A tanulmányok szerkezeti felépítése hasonló. A két munka között lényeges eltérés van abban, hogy míg a Csepelen végzett kutatás egy iparág munkásait vizsgálja, addig a Pest megyei felmérések a megyében lakó munkásságot reprezentálják, tehát az iparon kívül egyéb ágazatok munkásairól is képet kapunk. A tanulmányok hat-hat fejezetből állnak.

Az első fejezetben az életkort és családi körülményeket vizsgálták. Az egyes szakmák életkori megoszlása eltérő. Pest megye munkásainak életkori megoszlását két szempontból elemezték: egyrészt

összehasonlították más társadalmi rétegek életkori megoszlásával, másrészt megvizsgálták a megye munkásainak körében a férfiak és nők, a különböző iparágak és a különböző szakmák viszonylatában a különbségeket. A családi körülmények feltárásánál a családi állapotot, a gyermekek számát, a háztartás nagyságát mérték.

A második fejezet *a belső rétegződéssel* foglalkozik. Arányában ez a fejezet a legterjedelmesebb mindkét tanulmányban. A munkásosztályon belüli rétegeket és típusokat az életformát meghatározó különböző tényezők segítségével írják le. Ezek a következők: a munkamegosztásban elfoglalt hely (munkakör és szakma); a régi társadalmi struktúra, illetőleg az előző munkamegosztásban elfoglalt hely hatása (társadalmi eredet és előző foglalkozás); az életpálya iránya; az életformába beilleszthető, illetőleg azal össze nem egyeztethető státusok (háztassági mobilitás); az életforma külső környezetének változásai (lakóhely és vándorlás). A kutatás eredménye szerint *a társadalmi struktúrában és életformában elfoglalt mai helyet leginkább a munkamegosztásban elfoglalt régi hely (és vele a születési, illetve a régi lakóhely) befolyásolja*. A mai munkásosztály egyrészt szak-, betanított és segédmunkásokra oszlik, másrészt két hatalmas, és létszámában nagyjából egyenlő részre: a parasztból lett és a munkás eredetű munkásokra.

A harmadik fejezet *a kereseti és jövedelmi viszonyokról* ad képet. A munkások keresetét elsősorban a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük határozza meg. Ezért vizsgálják a munkakör (szak-, betanított, segédmunkás, művezető, csoportvezető) és kereset közötti összefüggéseket. A kereset nagysága az életkortól és a dolgozó nemétől is függ. A jövedelmi különbségeket vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy az egy főre eső jövedelem nagyobb mértékben függ a keresők és eltartottak arányától, mint

valamelyik családtag keresetének nagyságától.

A negyedik rész a *lakásviszonyokat* elemzi. A felmérésekből kiderült, hogy ahogyan az alacsonyabb státusú és élet színvonalú rétegek felé haladunk, annál nagyobb azoknak az aránya, akik családi házban, albérletben, ágybérletben vagy munkásszálláson laknak. A közművelődésben is az alsóbb rétegek felé haladva kedvezőtlenebb az ellátottság.

Az ötödik fejezet a *kulturális helyzetet* jellemzi. Az iskolai végzettség arányát a különböző munkakörökben a társadalmi eredet; az életpálya kezdetének módja (paraszt, munkás); illetve az egyedi szakmák és az életkor szerint vizsgálják. E fejezetben foglalkoznak a munkásgyerekek továbbtanulási lehetőségeivel és a munkások kulturális eszközökhöz (könyv, rádió, tv, színház) való viszonyával is.

A hatodik fejezetben kísérletet tesznek a *politikai aktivitás* értékelésére. Nehézséget okozott, hogy a politikai aktivitás számokkal nehezen mérhető, a vizsgálatok adatai nem adnak képet a munkások politikai tevékenységéről. Annyi megállapítható azonban, hogy a képzettség és a véleményalkotás között érezhető összefüggés van.

A két felmérés legfőbb tanulságát abban foglalhatjuk össze, hogy 1945 óta a munkásság nyitott osztályként dinamikusan fejlődik, az életformája átalakulóban van.

A tanulmányok végén levő függelékek számos táblával illusztrálják a könyvekben szereplő összefüggéseket.

A Társadalomtudományi Intézet 1974-ben és 1975-ben adta ki *Az ipari dolgozók helyzete Borsod megyében* című szociológiai vizsgálat eredményeinek 4 kötetes összefoglalását. A kutatást a Miskolci Nehézipari Egyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékének Szociológiai Csoportja végezte, *Leboczky Alfréd vezetésével*, az intézet tartalmi irányítása mellett. A felmérésre az MSZMP Bor-

sod-Abaúj-Zemplén megyei Bizottságának határozata alapján 1970 őszén került sor, egy hosszabb távú vizsgálat első lépéseként.

Az első kötetben Leboczky Alfréd *az ipari dolgozók összetételének fő vonásait* elemzi. A hazai rétegződés-vizsgálatok tapasztalatait felhasználva a végzett *munka jellege* szerinti csoportokba (segéd-, betanított és szakmunkások, valamint adminisztratív és műszaki beosztásúak) sorolták a vizsgált dolgozókat.

Borsod megyében elsősorban a koncentrált minisztériumi nagyipar túlsúlya tűnik szembe. A tudatosan alkalmazott fejlesztési politika következtében a nehézipari beruházások részesedése a megyében kb. 20 százalékkal magasabb az országos átlagnál, ugyanakkor a termelés növekedése elmarad az országos fejlődési ütem mögött. Az adatok szerint a felvételt megelőző időszakban jelentős volt a munkaerőmozgás. A dolgozók közel egynegyede csak 1–2 éve dolgozott jelenlegi vállalatánál, de van 43 százalékos „törzsgárda” is, tagjai több mint 10 éve dolgoznak azonos vállalatnál. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a helyzet annak az objektív ténynek a következménye, hogy a legtöbb dolgozónak nincs módja munkahelyet változtatni.

A továbbiakban a tanulmány elemzi a megyére jellemző fő iparágakban, elsősorban a bányászatban és a kohászatban foglalkoztatottak összetételét.

A második kötetben *Tóth Pál* a megkérdezettek *lakóhelyi és lakásviszonyait vizsgálja*. Ezen belül elsősorban az ingázás témaköre jelentős, hiszen 1970-ben az 1000 főnél több embert foglalkoztató ipari üzemek dolgozóinak nagyobbik fele nem a megye városaiban lakott. Legnagyobb a bejárók aránya a szénbányászatban, és legkisebb a gépiparban, valamint az energetikai iparban. Minden iparágra jellemző viszont az a tendencia, hogy a magasabb státusú munkajelleg-csoportokba tartozók az átlagosnál

lényegesen nagyobb arányban élnek városokban.

A harmadik kötetben *Tuba Imre* az *ember–munka viszony kérdéseit* elemzi a teljesítmény, a fegyelem, a fluktuáció mértéke és más mutatók segítségével. A munkához való szubjektív hozzáállás kérdését az elégedettség (az elvárások és kielégítésük mértékéről, a munkahelyi légkörről alkotott vélemények, értékítéletek elemzésével) próbálták vizsgálni.

A negyedik kötetben *Bóhm Antal* és *Pándy Lajos* a vizsgált dolgozók *társadalmi-politikai aktivitásának és véleményének* néhány jellemzőjével foglalkozik. Megvizsgálják a szervezettség fokát a dolgozók egyes rétegeinél, a funkcionáriusok összetételét, az aktivitást a vélemények tükrében, majd összehasonlítják az objektív és szubjektív mérce eredményét. Elemzik az üzemi demokráciáról alkotott véleményeket és ezt összevetik a megye ipari dolgozóinak tulajdonosi tudatával. Végül, az előző gondolatkör kontrolljaként, elemzik a dolgozók véleményét a negatív jelenségekről, az egyéni érvényesülésről és a munka szerinti elosztás megvalósulásáról.

Az *egyes munkásrétegek helyzetének* megismerésével és feltárásával foglalkozó kutatások között szerepelt a *vasutas dolgozók körében folytatott vizsgálat*. Erről *Szpirulisz Ildikónak* két könyve is megjelent. Az egyikben a vasutas dolgozók társadalmi helyzetét¹⁹, a másodikban pedig a vasút termelőerőinek fejlődését vizsgálta a szocialista gazdaságban²⁰.

Szpirulisz Ildikó történelmi összefoglalóval kezdi az elemzést. Részletesen foglalkozik az államvasúti szervezet kialakulásával és a vasutasok forradalmi mozgalmainak kezdeteivel és fellendülésével. A vasutasok mozgalmában a szociális helyzet javítása mindig nagy súlyt kapott, mert a bérek és más juttatások rendszerében – a vasutas rétegek erősen differenciált hierarchiája szerint – igen nagyok voltak a különbségek.

A második világháború idején a vasút is nagy károkat szenvedett. A közlekedést ért károk összege elérte a 3,7 milliárd pengőt, a vasút vesztesége pedig 2,9 milliárd pengő volt. A felszabadulás után a közlekedés helyreállítására megmozdult az egész ország. Az új társadalmi viszonyok hatására kedvezőbbé vált a vasutas munkásság helyzete, eltörölték a vasutas dolgozók A, B, C táblázatbeli különbségeit. A szocialista gazdaság viszonyai között a vasút fejlődése különösen 1960 után kapott nagy lendületet. Az 1969-ben elfogadott törvényerejű közlekedéspolitikai koncepció 12 évben jelölte meg a vasút teljes rekonstrukciójának megvalósítását.

A *vasutas dolgozók mai társadalmi helyzetét*, belső rétegződését, bér- és anyagi viszonyait, lakáshelyzetét, munkakörülményeit, egészségügyi és szociális ellátását, a szakképzés problémáit, a vasutas dolgozók társadalmi aktivitását, ideológiai-politikai képzését vizsgálva és értékelve megállapítja, hogy a közlekedési dolgozók utánpótlását 56 százalékban a munkások gyermekei és 22,6 százalékban az önállók gyermekei biztosítják. A felmérésekből kiderült, hogy a vasutas szakmák nem öröklődnek, az újonnan felvettek 75 százaléka ugyanis nem vasutas szülők gyermeke. 1969-ben az összes vasúti foglalkoztatottak 15,1 százaléka nő volt. A vasútnál az átlagos életkor 39 év. A vasútra jellemző, hogy itt legmagasabb a nagy távolságból bejárók száma. A vasúton dolgozók átlagbére, különösen az 1970 márciusában végrehajtott bérszínvonal-emelés, valamint a bértömeggazdálkodás bevezetése következtében kedvezően alakult. A MÁV nagy erőfeszítéseket tesz a munkakörülmények, az egészségügyi, szociális és kulturális ellátás biztosítására.

A *vasút szakoktatási, képzési rendszere* hazánkban az 1960-as években alakult ki: 21 vasutas szakmában folyt szakemberképzés, a középszintű oktatást a szakközépiskolai hálózat biztosítja.

Nehézséget okoz azonban, hogy a nap-
pali képzés nem tudja megoldani teljes
mértékben a középkáderek utánpótlását,
az esti és levelező oktatás iránti érdeklő-
dés pedig erősen visszaesett. A vasútnál
100 féle műszaki munkakörben szüksé-
ges a mérnöki képesítés, a forgalomnál
20 fajta mérnöki munkakör létezik. A
felsőfokú szakemberképzést mérnökkép-
ző tanfolyamok egészítik ki.

Szirulisz Ildikó második könyvében
a magyar vasút termelőerőinek fejlődé-
sét a szocialista gazdaságon belül vizs-
gálja. Az első könyv számos adat- és
tényanyagát sok új vizsgálati eredmé-
nyel egészíti ki, s a magyar vasúti mun-
kásság helyzetének alakulását a hetvenes
évek közepéig kíséri nyomon.

A munkásosztály kutatásának sokré-
tűségét, komplex jellegét jól érzékelteti,
hogy megvizsgálták az ipari munkásnők
munka- és életkörülményeit, valamint a
munkásifjúság helyzetét és társadalmi
szerepét is.

*Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa az
ipari munkásnőkről szóló munkájukban*²¹
a nőket érintő problémákkal foglalkoz-
tak, amelyek a „munkáskérdés” és a
„nőkérdés” találkozási pontjain vetőd-
nek fel, s amelyek egyszerre érintik az
egyént mint munkást és mint nőt. Csak
az iparban dolgozó munkásnőket vizs-
gálták.

A főbb témakörök a következők: a
női foglalkoztatottság, az iskolai végzet-
tség-szakképzettség, a munkabérek, a
munkakörülmények, a munkaszervezet,
az életkörülmények, a politikai aktivi-
tás. A felsorolt témák elemzése alapján
arra a következtetésre jutottak, hogy a
felszabadulás előtti helyzettel összevet-
ve a nők életének minden mozzanatát
kedvezően ítéelhetjük meg. Az eredmé-
nyek mellett természetesen vannak meg-
oldatlan és új problémák, amelyekre
nagy figyelmet kell fordítani, hiszen a
munkásnőkérdés egyrészt réteglegénye,
másrészt a társadalmi egyenlőségért ví-
vott harc egyik lényeges pontja.

A nők bekapcsolódása a társadalmi-
lag szervezett munkamegosztásba a nők
egyenjogúságának alapjául szolgál. Ah-
hoz, hogy a nők is pozitívan értékeljék
megváltozott társadalmi helyzetüket,
változtatni kell munka- és életkörülmé-
nyeiken (a munkakörülmények javítása,
a bérek rendezése, a házimunka könnyí-
tése, a gyermekek napköziben történő
elhelyezése stb.). A feladatokat rangso-
rolni kell aszerint, hogy rövid vagy hosz-
szú távú intézkedésekkel lehet megoldani
őket.

Balogh István a munkásifjúságról írt
könyvével²² a munkásosztály helyzetével
foglalkozó kutatási témához kapcsoló-
dott.

A tanulmányban tisztázta a *munkás-
ifjúság fogalmát*. A munkásifjúság a
munkásosztály egyik rétege, nagyságát
és szerepét tekintve pedig az ifjúság
alapvető rétege. A munkásifjúság meg-
határozása az életkoron, másrészt azon
a folyamaton alapul, amely a munkássá
válást jelenti. Fejlődésének irányát a
munkásosztály viszonyai határozzák meg.

A munkásifjúság *rétegződésével kap-
csolatban* azt a következtetést vonta le,
hogy a munkásifjúság nem tekinthető
differenciálatlan sokaságnak. A társa-
dalom változásai viszonylag elkülönülő
csoportokat alakítanak ki. Ezért is fon-
tos a munkásfiatalok műveltségének a
növelése, hiszen a tudományos-technikai
fejlődés fokozott követelményeket tá-
maszt. Gondként vetette fel a munkás-
ifjúság akkori (1968) alacsony iskolá-
zottsági szintjét, amely hovatovább a
társadalom továbbhaladásának lehetősé-
geit csökkenti.

A munkásifjúság és a politika visz-
onyáról szólva megállapítja, hogy a di-
rekt politikai tevékenység mellett, s en-
nek viszonylagos háttérbe szorulásával,
egyre nagyobb szerepet töltenek be a po-
litikai célokként megfogalmazódó gaz-
dasági, kulturális, ideológiai feladatok,
vagyis a *közvetett politikai tevékenység*.
Ezzel együtt a közvetlen politikai akti-

vitás lehetőségeit és formáit kutatva bebizonyítja, hogy változásai ellenére továbbra is alapvető jelentőségűek az ifjúság politikai fejlődésében.

Már az eddig ismertett művek is érintették a munkásság tudati viszonyait, műveltségének néhány jellemzőjét. Kovács Ferenc terjedelmes munkájában²³ a hatvanas évek tapasztalatai alapján a munkásosztály politikai műveltségét és aktivitását elemzte.

Az évtized főbb eredményeinek és problémáinak tömör összefoglalása után áttekinti azokat a fontosabb változásokat, amelyek a *munkásosztály fogalmának* differenciáltabb meghatározását igénylik. Megállapítja, hogy *a fejlett tőkésországok* társadalmát leírni kívánó sztratifikációs és elitelméletek a nyíltan deklarált konvergencia-elméletnél is hatékonyabban szolgálgják a monopóliumok azon érdekét, hogy a monopolkapitalizmus valóságos társadalmi tagozódását és az ehhez kapcsolódó valóságos hatalom-megoszlást elkendőzzék.

A szocialista országokban végbement objektív változások miatt a munkásosztály helyzetéről, társadalmi szerepéről nálunk is vita bontakozott ki. Kovács Ferenc utal a munkás–paraszt–értelmisségi tagolás és az ennek megfelelő definíciók felülvizsgálatának szükségességére, bírálja azonban a „nem egalitarius osztálynélküliség” koncepcióját elfogadó elméleti megközelítéseket és az egyes szocialista országokban elterjedt azon nézeteket, amelyek az osztályviszonyok „eljelentéktelenedését”, „intézményesült egyenlőtlenségrendszer” hirdetnek.

A szerző állást foglal abban a vitában, amely a lényeges struktúraalkotó tényezők meghatározása körül folyt hazánkban a hatvanas évek második felében. Azt az objektív alapot, amely szükségszerűen kijelöli az egyén számára a lehetőségek határait és a választható lehetőségek irányait, az anyagi javak termelésében keletkező és létező viszonyok összességében találja meg. Ennek a vi-

szonyrendszernek *mind a tulajdon-, mind pedig a munkamegosztási viszonyok* szüntelen kölcsönhatásban levő, viszonylag önálló elemei. Kovács Ferenc szerint tehát az osztálystruktúra továbbra is alapvetően meghatározza a társadalom egészét, a döntő társadalmi folyamatok irányát és ütemét. Így a munkásosztály ma is jól jellemezhető a tulajdonhoz fűződő azonos viszony, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a munka szerinti díjazás elve és a jövedelem megszerzési módjának azonosságára alapján.

A szerző aláhúzza, hogy megkezdődött a munkásosztály határainak kiszélesítése, s hosszabb távon a „termelővállalat egész személyzete” egyesül a munkásosztályban.

A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének jellemzése céljából értelmezi *a politikai és az ideológiai aktivitás fogalmát*, meghatározza a szocialista műveltségismény tartalmi összetevőit. Kovács Ferenc felfogása szerint *a politika* nem más, mint minden társadalmi tevékenység közösségi jellege, összefüggése a hatalom, az állam által kifejezett, érvényesített közérdekkel, közvetlen hatása ennek érvényesülésére; a hatalomhoz való viszony, akár tudatos ez, akár nem. Éppen a tudatosság fokának emelkedése jelenti annak a folyamatnak a fő tartalmát, amelyben a tömegek a politika tárgyából annak alanyává válnak.

A szerző először *a politikai-ideológiai oktatásban és a szocialista brigádmozgásban* tapasztalható *részvételt elemzi*, majd másodlagos elemzést végez néhány korábbi kérdőíves vizsgálat alapján. Ezekből mindenekelőtt a munkások ismereteinek szintjére lehet következtetni. Megállapítható, hogy az egyén számára először nem a politikai-ideológiai szakismeretek egyik vagy másik területe válik funkcionálissá, hanem sokkal inkább *az általános tájékozottság, értékrendszerünk egészének az elsajátítása*. Ez ugyan némi felszínességhez vezet, de lehetővé

teszi a folyamatos eligazodást, az új tapasztalatok becépitését, a tudatos önképzés igényének kialakulását. Ennek a folyamatnak az alakulására az általános műveltségen túl a helyi gazdasági és politikai gyakorlat is pozitív befolyással van. Az adatokból kiderül, hogy a munkások sokkal fogékonyabbak a tapasztalat által közvetített ismeretek, mint a verbálisan megfogalmazott összefüggések iránt.

Kovács Ferenc azt is vizsgálja, hogy a vélemény-nyilvánításban milyen sajátosságok figyelhetők meg a munkások között. Nemcsak az a fontos, hogy a munkásoknak véleményük legyen, hanem az is, hogy a vélemények lehetőleg stabilak, megalapozottak legyenek s ériék el a meggyőződés szintjét, járuljanak hozzá a közös cselekvés előkészítéséhez. Kiderült, hogy a politika általános értékelésére vonatkozó válaszokban kevesebb a fenntartás nélküli helyeslés. Figyelemre méltó az a csepeli tapasztalat, hogy a legképzettebb és a politikailag legaktívabb munkásrétegek nyilvánítottak nagy százalékban kritikus véleményeket, továbbá az is, hogy igen magas a kitérő válaszok aránya a betanított és a segédmunkások körében.

Az egymás politikai és közéleti aktivitásának megítélésére vonatkozó kérdés vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy az átlagos közvéleményben meglehetősen magas az *önkéntes közéleti aktivitás presztízse*. A *munkahely és a munkával való elégedettség* témakörében megállapítható, hogy a fiatal szakmunkások kritikusak a munkahelyükkel szemben. A MüM egyik vizsgálatából kiderült, hogy a kollektivista tulajdonságok közül, amely a szakmunkások egyik jellemzőjeként él a köztudatban, egyedül a felelősségérzetet méltányolták tömegesen.

A hatvanas években készült, a világnézeti jellemzőket feltárni akaró vizsgálatok tapasztalataiból az a következtetés vonható le, hogy *a direkt világnézeti kérdések módszere nem célravezető*.

Néhány, az életcélokra, a boldogságra, az érvényesülésre, a hazafiságra, az előítéletekre stb. vonatkozó kérdés kapcsán Kovács Ferenc könyvéből áttekintést kapunk a vélemények megoszlásáról a vizsgált mintákban.

A munkásság műveltségéről Kovács Ferenc munkájában adott helyzetképet tovább árnyalja és gazdagítja a *salgótarjáni munkások műveltségéről és művelődéséről* készült felmérés háromkötetes összegezése.²⁴ A vizsgálat 1971-ben kezdődött a Nógrád megyei Pártbizottság kezdeményezésére. A felmérés célja az volt, hogy adatbázist szolgáltatson Salgótarján középtávú kulturális tervének kidolgozásához. Mivel egy város kulturális programjának kidolgozása nem csupán az ott élők művelődési gyakorlatának és igényeinek a feltárását teszi szükségessé, hanem a város és a vonzáskörzetéhez tartozó települések általános kulturális viszonyainak leírását is, ezért *teljesen átfogó vizsgálatot* terveztek, melynek során figyelembe vették a társadalmi rétegződés, származás hatását, az életmód objektív feltételrendszerét, a végzett munka jellemzőit, a szakmai és társadalmi ismereteket stb.

A vizsgálatban alkalmazott kérdőív egyik része a kérdezett munkájának jellegére, konkrét tartalmára és körülményeire vonatkozó adatokat gyűjtött össze, második részében pedig az együttélő családtagokra, a lakásviszonyokra, a jövedelemszerzés módjaira vonatkozó általános kérdéseket tettek fel a kutatók. A társadalmi érdeklődés és a politikai aktivitás vizsgálata során kétféle megközelítést alkalmaztak: szerepeltek a kérdőívben „értékmentesnek” szánt kérdések és olyanok is, amelyek az értékkel szempontot eleve magukban hordták.

A munka *első két kötete* lényegében a vizsgálat – *Dávid János és Kovács Ferenc* által összeállított – *adattábláit tartalmazza*. A táblázatok alapján áttekintést nyerhetünk a vizsgált minta (a salgótarjáni dolgozók közel 10 százaléka)

foglalkozás, iskolai végzettség és kor szerinti összetételéről, vállalatunkénti megoszlásáról, a munka, a képzettség, a szakmai felkészültség, az életszínvonal fent említett dimenzióiról. 47 táblázat tartalmazza a művelődés külső feltételeire és mérhető gyakorlatára vonatkozó adatok összesített eredményeit. A politikai ismeretekről, politikai szervezethez való részvételről és az üzem társadalmi életében való részvételről összesen 84 adattábla tájékoztató. Jelentős súlyt kapott a feldolgozásban a politikai oktatásban, illetve az üzem társadalmi életében való részvétel.

Az empirikus megközelítés korlátait próbálták feloldani, és bizonyos társadalomtörténeti kérdéseket igyekeztek tisztázni a kutatók, amikor *intenzív interjúkat* is készítettek. Az interjúk során az egyéni életpályákat abból a szempontból kívánták megismerni, hogy a megkérdezett mai műveltségét, művelődési szokásait milyen tényezők hogyan befolyásolták. Az interjúkészítés fő szempontjai között szerepeltek: az eddigi lakóhelyek, a gyermekkorú család társadalmi, jövedelmi viszonyai és társas kapcsolatai, a családi tevékenységrendszer, az eddigi foglalkozások leírása, az eddigi kulturális hatások és élmények, a megkérdezett elképzelései saját gyermekének pályaválasztásával, lehetőségeivel kapcsolatban.

Az eredeti célkitűzéseket értékelve megállapították, hogy a salgótarjáni művelődési intézmények és rendezvények látogatásában a környékről bejáró munkásokra jelenleg még csak korlátozottan lehet számítani.

3. Kutatások az értelmiségről és a középrétegekről

A társadalmi struktúra kutatásában a munkásosztály átfogó vizsgálata mellett fontosnak tartották az értelmiség és a középrétegek társadalmi helyzetének

és szerepének a feltárását is. 1969-ben széles körű szociológiai felmérés indult a vidéki értelmiséggel kapcsolatban. A felmérés adatainak feldolgozásában az intézet jelenlegi munkatársai közül *Ak-szentievícs György és Módra László* vett részt. A felmérés eredményeit hét kötetben jelentették meg.²⁵

Az I. kötet ismerteti a vizsgálat *tematikáját, körét és módszereit*. Értelmiséginek tekintenek minden olyan foglalkozású embert, akinek munkája végzéséhez felsőfokú iskolai végzettség szükséges, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e ezzel a végzettséggel (a KSH meghatározása). A vizsgálatokat három megyében: Borsod-Abaúj-Zemplén, Bács-Kiskun és Csongrád megyében, 1500 elemes mintával végezték.

A II. kötet (1971) a vidéki értelmiség *demográfiai és jövedelmi viszonyait* elemzi. Külön foglalkozik a nők helyzetével, a családszerkezettel, az értelmiség életkori megoszlásával, a városokban és a falvakban dolgozók helyzetének különbségeivel. Megállapítható, hogy jövedelem szempontjából az értelmiség vidéken meglehetősen homogén társadalmi réteg, és hogy a jövedelmek szórását kevésbé magyarázzák az iskolai végzettségben mutatkozó különbségek. Kiemelkedően jó lakásviszonyokkal rendelkeznek, különösen az egészségügyi dolgozók. A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a vidéki értelmiség életszínvonala legalább kétszerese az „átlagos” állampolgárénak. (Az orvosoknak és a műszaki értelmiségnek az átlagosnál nagyobb hányada rendelkezik autóval, a saját telekkel vagy földdel rendelkezők között viszont az értelmiség egyéb rétegei képviselnek az átlagosnál nagyobb hányadot. A telekvásárlás más típusú fogyasztói magatartást takar, nemcsak pénzbefektetésre jó, hanem jövedelem-kiegészítési forrása is, és egyben másféle életmódot jelent.)

A III. kötet a vidéki értelmiség *tár-*

sas kapcsolatait vizsgálja, leírja az értelmiségi csoportok kapcsolataiban megmutató tendenciákat, bemutatja a munkatársak közötti barátkozás alakulását, és összehasonlítja az erre vonatkozó véleményeket a tényekkel, végül a családcentrikus magatartást elemzi (amelynek tisztázásához további elemzéseket tart szükségesnek). A vizsgálat eredményei a vidéki értelmiség zárt tagolódását mutatják. Az értelmiség elkülönül a nem értelmiségiectől, az értelmiségen belül pedig különböző zárt csoportok vannak. A társadalmi státus emelkedésével a családok érintkezési köre kitágul, megnövekszik a baráti kapcsolatok jelentősége. Az értelmiségen belül a politikai munkaterületeken dolgozóknál a legnagyobb a baráti kapcsolatok jelentősége. A munkatársi kapcsolatok „felfelé” irányulnak.

A IV. kötet a *vidéki értelmiség mobilitását tárja fel*. Az összefoglaló első része a *vertikális mobilitással* foglalkozik, vagyis az értelmiség származás szerinti összetételével, az egy nemzedéken belüli foglalkozás, illetve rétegváltás gyakoriságával, valamint ennek szándékával, az iskolai és a szakmai pályaváltás gyakoriságával, a házassági mobilitással és a gyermekek pályájával kapcsolatos elképzelésekkel. Megállapítható, hogy mindmáig az orvosi pálya a legzártabb értelmiségi foglalkozás. A mérnökök, az agronómusok, valamint az államigazgatásban dolgozók körében viszont az átlagosnál nagyobb arányban található fizikai dolgozók gyermekei.

A KSH-adatokkal egybehangzón megállapítható, hogy a fizikai származásúakból értelmiséggé válók nagyobb részének már az első foglalkozása értelmiségi jellegű, ez a tendencia csak az államigazgatásban és a gazdasági vezetésben dolgozókra *nem* érvényesül. Az intragenerációs mobilitás csatornáit szűkíteni. Egyértelműen megállapítható, hogy minél magasabb valakinek a szakkép-

zettsége, annál inkább tovább akarja fejleszteni.

A vizsgált három megye értelmisége házasodás szempontjából zártnak mutatkozik: a fizikai dolgozó feleségek aránya mindössze 10 százalék.

A tanulmány második része a *földrajzi mobilitással* foglalkozik. A vidéki értelmiség egészében mobilnak nevezhető, bár településközi mozgásaiból a főváros jobbára kimarad, és meglepően kevesen éltek hosszabb-rövidebb ideig Budapesten. A falvak és városok közti mozgás gyakori, az államigazgatásban dolgozók az átlagnál kevésbé, a pedagógusok pedig – meglepetésre – mozgékonyabbnak bizonyultak. A társadalmi származás csak a foglalkozáson keresztül befolyásolja a földrajzi mobilitás jellegét. A vándorlási tervek több lépcsős modellt sejtetnek: a faluból kisvárosba, a városból nagyvárosokba kívánnak költözni. A fővárosba költözés kevésbé szerepel a vidéki értelmiség terveiben.

A V. kötet az „*értelmiségi lét*” főbb kérdéseit (ki az értelmiségi, társadalmi hivatás, a nem értelmiségi dolgozók véleménye, az értelmiség tekintélye, befolyása), az önállóság, tájékozottság, előmenetel problémáit (önmegvalósítás, tudományos, újtó, irodalmi, művészeti tevékenység, szakmai tájékozódási és előrehaladási lehetőségek megítélése, előrejutás lehetőségei) és a konkrét munkahely megítélését vizsgálja. Az értelmiséghez tartozást a válaszadók (értelmiségiek) közel fele iskolai végzettséghez kötötte, és kb. egyharmada az általában vett szellemi munkában való részvételt tartja az értelmiséghez tartozás fő feltételének.

A tekintély és befolyás alakulását a megkérdezettek 72–73 százaléka növekedőnek tartja, 20 százaléka stagnálónak és csak 3–5 százalék a csökkenést érzékelők aránya.

Az önállóságot a megkérdezettek 27 százaléka kevésnek, 36 százaléka közepesnek, 37 százaléka nagymértékűnek ta-

lalta. A különböző foglalkozású értelmiségiek közül a gazdasági és a műszaki vezetők körében legerősebb az önállóság iránti igény, a párt- és államigazgatásban dolgozók a leleģedettebbek.

A hivatali és az anyagi előrejtás lehetőségével a megkérdezettek alacsony hányada elégedett csak. Vidéken a legkedvezőbb elömeneteli lehetőséget a műszaki pályák biztosítják.

A konkrét munkahely megítélésénél egyik legfontosabb kérdés, hogy a szak-képzettség mennyire felel meg a munkakörének. A válaszadók nagy többsége szakképzettsége alapján megfelelőnek tartja a munkakörét. Ebben a kérdésben is megoszlanak a vélemények a különböző foglalkozású értelmiségi csoportok között, a válaszok szinte egyáltalán nem függnék a válaszadók nemétől.

A VI-VII. kötet az értelmiségnek a politika és közélet területén betöltött szerepét vizsgálja, és azt, hogy mint állampolgárok miként kapcsolódnak be a közügyek intézésébe. Feltárja a társadalmi szervezetekhez (párt, szakszervezet) való tartozás arányait, a tisztségviselés formáit és aktivitási fokát.

A vidéki értelmiség helyzetéről készült felméréshez kapcsolódik *Módra László könyve*, amely a falusi értelmiségről ad plasztikus képet.²⁶ A tanulmány bemutatja a magyar falvakban lezajlott társadalmi és strukturális változásokat, és megvizsgálja e változásoknak az értelmiségre gyakorolt hatását. A szerző értelmiséginek tekint a falun mindenkit, aki hivatásszerűen, önálló döntés követelményével járó szellemi munkát végez, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e megfelelő szintű iskolai végzettséggel vagy nem. Az iskolai végzettséget, a műveltséget, az életmódot szintén kutatja, de csak úgy, mint a munkamegosztásból eredő értelmiségi feladat ellátásához szükséges alkotóelemeket.

A munka a következő kérdésekkel foglalkozik: a falusi értelmiség demog-

ráfiai viszonyai, jövedelmi és anyagi helyzete, mobilitása, munka- és munkahelyi viszonyai, politikai-közéleti és kulturális tevékenysége.

A vizsgálat elsődleges anyagát az a kérdőíves felmérés szolgáltatja, amelyet a Társadalomtudományi Intézet a vidéki értelmiség körében végzett 1969-ben. A másodlagos anyagok azok a konkrét vizsgálatok, amelyek a falusi értelmiséggel, vagy annak egy meghatározott szakmai csoportjával foglalkoznak. A harmadlagos anyagok pedig a témával összefüggő statisztikai adatok.

Az intézet azonos mintán és kérdőívvel elkészítette a budapesti értelmiség vizsgálatát, amelynek több résztanulmánya a Társadalomtudományi Közleményekben jelent meg.

A politikai irodalomban gyakran esik szó az ún. *középrétegekről*, a *kispolgárság* sajátos társadalmi, politikai szerepéről. A középrétegekhez, a kispolgársághoz való viszony a szövetségi politika egyik sarkalatos kérdése. A tudományos kutatás feladata, hogy feltárja a középrétegek természetének sajátosságait. Az intézetben *Böhm Antal* végzett ezzel kapcsolatos kutatást.

Könyvének²⁷ *bevezetésében* összefoglalja a társadalmi struktúra és rétegződés fogalmának és viszonyuknak vitatott kérdéseit. Véleménye szerint a kispolgárságnak a társadalmi tevékenységrendszer gazdasági, politikai és ideológiai síkjain külön-külön is megragadható, de egymással szervesen összefüggő, egységes fogalma van. E fogalom tartalma – a társadalmi viszonyokkal együtt – időben és térben eltérő.

A tanulmány a kispolgárság fogalmát egyrészt általános társadalomelméleti összefüggéseiben értelmezi a marxi struktúrafeldolgozás alapján, másrészt pedig a kispolgárság szerepét konkrétan vizsgálja.

A nyugat-európai és a kelet-európai fejlődési modell alapján történő elmélet-történeti elemzés hozzájárulhat korunk

kispolgári jelenségeinek jobb megismeréséhez és megértéséhez.

Böhm Antal véleménye szerint a középrétegek társadalmi-gazdasági funkciójának értelmezéséhez elengedhetetlen a marxai osztályfogalom reprodukálása. Ezzel foglalkozik *Az osztályfogalom marxai dichotómiája* című első fejezetben. Mivel a kapitalizmusban a termelőmunkát és az osztályhoz tartozást a tőkés termelési módnak való alávetettség határozza meg, a gazdasági alapot tekintve a „középosztályhoz” tartozó társadalmi csoportok két részre oszthatók: egyfelől *tőkeviszonyon* kívüli csoportokra (a korábbi termelési módot képviselő kisárutermelők, az ún. szolgálattevő rétegek, a lumpenproletárok stb.), másfelől a tőkeviszonyokon belüli közvetítő csoportokra (hivatalnokok, technokrácia). Ezekkel a csoportokkal külön fejezetben foglalkozik.

A középrétegek *heterogén helyzetüknek megfelelő ideológiát teremtenek maguknak*, a kispolgári szocializmus látszólagos alternatívát jelenthet a kapitalizmussal és a marxizmussal szemben is. A tőkefunkciót hordozó középrétegek szerepe folyamatosan nő, más csoportok fokozatosan eltűnnek. Ez a folyamat azonban nem jelenti a társadalmi tagozódás egyszerűsödését.

A középrétegek és kispolgárok című fejezetben a szerző a kispolgár fogalmának marxai értelmezésével, a kispolgárság fogalmának tipizálásával, a kispolgár politikai magatartásformáival, az értelmiség helyének meghatározásával és a társadalom perifériáján elhelyezkedő rétegekkel (főként a diákokkal) foglalkozik. Elkülöníti egymástól a középrétegek és a kispolgárság, valamint a gazdasági-társadalmi csoportok és a *kispolgárság* fogalmait.

A könyv *második része a középrétegek kérdését vizsgálja* Kelet-Európában, elsősorban a lenini politikai gyakorlat alapján. Lenin elsőként mutatott rá: a tőkeviszony megjelenése Oroszországban is tőkés polarizációhoz, a kisárutermelő rétegek felbomlásához, illetve a kisajátított termelési eszközök segítségével új árutermelő rétegek kialakulásához vezetett. Ezek azonban csak átmeneti rétegei a tőkés termelési mód kialakulásának. A „fejlettebb” árutertermelés miatt nagyobb szerephez jutottak az úgynevezett átmeneti rétegek. Az ipari és a mezőgazdasági termelés szétválása mindkét termelési ágban hatalmas kispolgári réteg kialakulásához vezetett. Ezeknek a rétegeknek az ismerete és a szociáldemokrata mozgalomba való bevonása a forradalmi felkészülés időszakában különösen nagy jelentőségű volt. Ezzel a kérdéssel foglalkozik a *Munkásmozgalom és a kispolgárság* című fejezetben. Lenin forradalmi taktikájának fontos eleme volt a kispolgárság befolyásolása, megnyerése. A kispolgári erők társadalmi-gazdasági szerepét a hatalomátvétel után külön fejezetben tárgyalja a szerző. A proletárállamnak létszükséglete volt a kispolgári termelők érdekeltté tétele a szocialista gazdaság megalapozásában, ezért került sor a NEP bevezetésére is. A proletár államhatalomnak viszont biztosítania kellett a szabadkereskedelem és a kisárutertermelés keretek között tartását.

A munka utolsó fejezete a szocializmusban még meglévő, illetve újratermelődő kispolgári megnyilvánulások értelmezésének fontosabb elméleti és metodikai kérdéseivel foglalkozik, mintegy kitékintést adva a további vizsgálódás szükséges irányára.

(Folytatása a következő számban)

¹ *Lakos Sándor*: A szocializmus alapjainak le-
rakása. (Az átmeneti korszak időszerű kérdései-
hez) Kossuth Könyvkiadó 1963. (Megjegyezzük,
hogy bár ez a könyv 3 évvel a Társadalomtu-
dományi Intézet alapítása előtt jelent meg, mégis
fontosnak tartjuk ide sorolni, mert alapozó mun-
kának tekintjük az intézet később kibontakozó,
szocializmussal kapcsolatos kutatómunkája szem-
pontjából.)

² *Lakos Sándor*: A gazdasági mechanizmus
reformjának egyes kérdései. Kossuth Könyv-
kiadó 1967.

³ *Lakos Sándor*: A párt politikai és szervező
munkája a gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó
1968.

⁴ *Lakos Sándor*: A tanácsok helye és szerepe
a szocialista építés jelenlegi szakaszában. Kos-
suth Könyvkiadó 1969. (Az MSZMP KB Tár-
sadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

⁵ *Fodor Gábor*: Nyilvánosság, közvélemény,
tömegkommunikáció. MSZMP KB Társadalomtu-
dományi Intézete 1976.

⁶ *Szorcsik Sándor*: A társadalmi tervezésről.
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
1977.

⁷ *Dr. Pogány György*: A foglalkoztatottság
szerkezeti változásai 1949–1970. I–II. köt. Tár-
sadalomtudományi Intézet 1975.

⁸ *Nagy László*: A fejlett szocialista társadalom
megteremtésének néhány elvi-elméleti kérdése.
Párttörténeti Közlemények, 1978. 3. sz. 49–76.
old.

⁹ *Halay Tibor*: A fejlett szocializmus értel-
mezéséről. (A Nagy Októberi Szocialista Forra-
dalom 60. évfordulója alkalmával rendezett el-
méleti konferencián elhangzott előadás.) Akadé-
miai Kiadó 1977. 43–50. old.

¹⁰ A fejlett szocializmus elméleti és gyakorlati
kérdéseiről című összeállítás: *Szabó József*: A
fejlett szocialista társadalom építésének néhány
elvi kérdése; *Hoós János*: Gazdaságpolitikai el-
veink érvényesítésének követelményei és felté-
telei a fejlett szocialista társadalom építésének
időszakában; *Halay Tibor*: A fejlett szocializmus
építésének főbb társadalmi folyamatairól; *Nagy
László*: Ideológiai tevékenység és szocialista tu-

datformálás a fejlett szocializmus építésének mai
időszakában. Társadalomtudományi Közlemé-
nyek, 1978 2–3. sz., 5–48. old.

¹¹ *Kolosi Tamás*: A társadalmi struktúra
marxista elméletéhez. Társadalomtudományi In-
tézet 1971.

¹² *Kolosi Tamás*: Társadalmi struktúra és
szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1976. (Az
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének
kiadványa.)

¹³ *Kolosi Tamás*: A tőkés osztályviszonyok fej-
lődéstendenciái az NSZK-ban. MSZMP KB Tár-
sadalomtudományi Intézete 1977.

¹⁴ *Blaskovits János*: A munkásosztály fogal-
máról. Kossuth Könyvkiadó 1968. (Az MSZMP
KB Társadalomtudományi Intézetének kiadvá-
nya.)

¹⁵ *Lackó Miklós*: A magyar munkásosztály
fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban.
Kossuth Könyvkiadó 1968. (Az MSZMP KB
Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

¹⁶ Pest megye munkásai. Társadalomtudományi
Intézet 1971.

¹⁷ A Csepel Vas- és Fémművek munkásai.
Társadalomtudományi Intézet 1971.

¹⁸ Az ipari dolgozók helyzete Borsod megyé-
ben. I–IV. köt. Társadalomtudományi Intézet
1974., 1975.

¹⁹ *Szpirulisz Ildikó*: A vasutas dolgozók tár-
sadalmi helyzete. Kossuth Könyvkiadó 1972. (Az
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének
kiadványa.)

²⁰ *Szpirulisz Ildikó*: A magyar vasút termelő-
erőinek fejlődése a szocialista gazdaságban.
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
1977.

²¹ *Turgonyi Júlia-Ferge Zsuzsa*: Az ipari
munkásnők munka- és életkörülményei. Kossuth
Könyvkiadó 1969. (Az MSZMP KB Társadalom-
tudományi Intézetének kiadványa.)

²² *Balogh István*: A munkásifjúság helyzeté-
ről és társadalmi szerepéről. Kossuth Könyv-
kiadó 1968. (Az MSZMP KB Társadalomtu-
dományi Intézetének kiadványa.)

²³ *Kovács Ferenc*: A munkásosztály politikai-
ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. (Az

1960–1970-es évtized tapasztalataiból) Kossuth Könyvkiadó 1976. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

²⁴ Salgótarjáni munkások műveltsége és művelődése I–III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1976., 1977.

²⁵ A vidéki értelmiség helyzete. Szociológiai

vizsgálat I–VII. köt. Társadalomtudományi Intézet (I–V. kötet: 1971.; VI–VII. kötet: 1973.)

²⁶ *Módra László*: Az értelmiség falun. Társadalomtudományi Intézet 1977.

²⁷ *Bóhm Antal*: A középrétegek helye a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1974. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

A Társadalomtudományi Intézet és
„A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete”
című kutatási főirány tématanácsa
közreadta három kötetben az elmúlt évek kutatási eredményeit
TÁRSADALMI STRUKTÚRÁNK FEJLŐDÉSE címmel

AZ EGYES TEMATIKUS KÖTETEK

**I. Társadalmunk szerkezetének
fejlődéstendenciái**

27,- Ft

**II. Rétegződés, mobilitás,
egyenlőtlenség**

28,- Ft

**III. Gazdaság, település,
társadalm szerkezet**

25,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN

Két intézeti kutatási zárótanulmány munkahelyi vitája

A Társadalomtudományi Intézet kutatási programjának megfelelően elkészült Csákö Mihály és Liskó Ilona: Szakmunkástanulók a hetvenes években, valamint Böhm Antal és Pál László: Bejáró munkások című zárótanulmánya. Az intézet mindkettőről szakértői és munkahelyi vitát rendezett, melyekről az alábbiakban adunk hírt. (Az összeállítás a jegyzőkönyvek alapján készült, részben Táll Éva munkája.)

Csákö Mihály és Liskó Ilona, az intézet ifjúsággal foglalkozó kutatócsoportjának munkatársai az országos középtávú ifjúságkutatási terv keretében 1973 óta vettek részt a szakmunkásképzés problémáinak kutatásában. Együttműködtek az MTA Szociológiai Intézet, az Országos és a Fővárosi Pedagógiai Intézet kutatóival. A komplex témán belül kialakult munkamegosztásban intézetünk a szakmunkástanulók mint társadalmi csoport szociológiai elemzésével foglalkozott. E munka számos részeredménye már napvilágot látott*, a teljes kutatási jelentés pedig 1978 végére készült el. A terjedelmes tanulmány a magyar szakmunkásképzés történetének vázlatos áttekintése után négy részben tárgyalja a hetvens évek szakmunkástanulóinak helyzetét és sajátosságait. Az első rész főleg a szakmunkástanulók társadalmi származásával, szélesebben a szakmunkássá válás társadalmi meghatározóival foglalkozik,

a második pedig azzal, hogy ezek a determinánsok hogyan működnek a pályaválasztás során. A harmadik rész a szakmunkástanulóknak az iskolához és a szakmai gyakorlathoz való viszonyát tárgyalja, a negyedik életmódjuk sajátosságait elemzi. A kutatási jelentés függeléke az alkalmazott módszerek leírását tartalmazza, és bőséges táblaanyaggal támasztja alá az elemzéseket.

Az intézet igazgatósága a jelentést 1978. december 19-én szakértői vitára bocsátotta, amelyre intézeti munkatársakon kívül külső szakértőket is meghívott. Jelen volt Andics Jenő (Politikai Főiskola), Ferge Zsuzsa (MTA Szociológiai Kutató Intézet), Monigl István (Országos Tervhivatal) Skolnik Vilmos (a csepeli 1. sz. Szakmunkásképző Intézet nyugalmazott igazgatója), Tánzos Gábor (Országos Pedagógiai Intézet), Téglás Gyula (Munkaügyi Minisztérium Szakoktatói Főosztálya), Törzsök Erika (KISZ Kutató Csoport), valamint a Társadalomtudományi Intézet munka-

* *Gazsó Ferenc-Csákö Mihály-Havas Gáborné*: A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése. TTI 1975.; *Csákö Mihály*: Aki ipari suliba jár, az ipari munkás lesz. Szakmunkástanulók társadalomképerő. Világosság, 1978. 1. sz.; *Csákö Mihály-Liskó Ilona*: Szakmunkásképzés és társadalmi mobilitás. Valóság, 1978. 3. sz.; *Csákö Mihály-Liskó Ilona*: A szakmunkástanulók pályaválasztásának szociológiájához. Szociológia, 1978. 2. sz.

társai közül Gazsó Ferenc, Gál Róbert, Kolosi Tamás, Szpirulisz Ildikó és a szerzők. A vitát Halay Tibor, az intézet igazgatóhelyettese vezette. Ferge Zsuzsa az intézet felkérésére már a vita előtt lektori véleményt adott a tanulmányról, a MüM Szakoktatási Főosztálya és Szpirulisz Ildikó pedig a vita után adta át megjegyzéseinek írásbeli összefoglalását a szerzőknek. A vita résztvevőinek állást kellett foglalniuk a tanulmány publikálásával és kandidátusi disszertációként való benyújtásával kapcsolatban.

A munka színvonaláról egyértelműen pozitív vélemény alakult ki. A kutatók eredményét mindenki nagyra értékelte, mindenekelőtt azért, mert következetes szociológiai szemléletüket átfogóan érvényesíteni tudták a szakmunkássá válás folyamatára, a makrotársadalmi determinációtól a szocializációig. A résztvevők egyetértettek Ferge Zsuzsa lektori véleményének azzal a megállapításával, hogy „a tanulmány egésze életszerűen, hitelesen, meggyőzően mutatja meg azt a teljes folyamatot, melynek során a holnap szakmunkásai sokféle közvetett és közvetlen hatás, alapvető és közvetítő mechanizmus együttes hatása eredményeképpen szakmailag-társadalmilag betagozódnak a teljes társadalmi struktúrába”. E folyamat sokoldalú elemzése azonban a kutatás módszereiben is olyan differenciáltságot igényelt, amelynek következtében a jelentsében is változnak a statisztikai számításokon és a mélyinterjú-elemzéseken alapuló részek. Törzsök Erika éppen e módszerek együttes alkalmazásának crejét emelte ki. Ez a kettősség azonban némileg egyenletlenné teszi nemcsak a stílust, hanem az elemzés által elérhető általánosság szintjét is. Ferge Zsuzsa – és nyomán mások is – felhívta a szerzők figyelmét bizonyos túláltalánosításokra, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy semmiképpen sem a szociografikusabb részek (az iskolához és a gyakorlathoz való viszony, életformák) elhagyását javasolja, csupán az elemzés

korlátainak pontosabb meghatározását és jelzését. Kolosi Tamás és Tánzos Gábor szerint élesebb a határ a tanulmány két első és a két utolsó része között, ezért azt javasolták, hogy a szociografikusabb részeket a többitől külön, önálló tanulmányok formájában kellene hasznosítani.

Az első résszel kapcsolatban kevés kritikai megjegyzés hangzott el, a szakmunkástanulók társadalmi meghatározottságának elemzését alaposnak és megbízhatónak tartották. Ezt Kolosi Tamás is kiemelte, bár szerinte a szerzők pontatlanul fogalmazznak, amikor azt állítják, hogy a szakmunkástanulók jelentős része a munkásság „alsó rétegeiből” rekrutálódik. Véleménye szerint azokat kell „alsó rétegeknek” neveznünk, akiknek a gyerekei a szakmatanulásig sem jutnak el, a szakmunkásképzőben a munkásság középső rétegeinek gyerekeit találjuk. Hangsúlyozta azonban az elemzések módszertani precizitását. Az empirikus igényesség miatt a szerzők talán túlzottan is ragaszkodtak az adatokból levonható következtetésekhez, és nem használják ki teljesen lehetőségeiket megállapításaiknak szélesebb elméleti összefüggésekbe való beágyazására. Eltérő véleményt képviselt az első résszel kapcsolatban Andics Jenő, aki szerint a társadalmi származás elemzése túl megszokott menetet követ, s gazdag tényanyagát inkább a következő fejezetek témáinak megalapozására kellene szétosztani.

Sokan csatlakoztak Gál Róberthez, aki fölöslegcsnek ítélte a történelmi bevezetést, mivel nem kapcsolódik szorosan a következő elemzésekhez. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szakmunkástanulóknak a hetvenes évek első felében kialakult helyzetét nem lehet időbeli összefüggéseiből kiszakítva vizsgálni. Több hozzászóló, elsősorban Téglás Gyula felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy tanulmányukban nem kapott elég súlyt az a tény, hogy a szakmunkás-

képzés központi irányító szervei már több mint egy évtizede magukévá tették a reformtörekvéseket, és éppen azokat a célokat tűzték ki, amelyeket a kutatás alapján a szerzők is a legfontosabbnak tartanak. Mindenki egyetértett abban, hogy a tanulmány nem nélkülözhet egy összefoglaló fejezetet, amely nem csupán a kutatás főbb eredményeit összegezi, hanem a következtetéseket egy-szersmind elhelyezi a szocialista szakmunkásképzés eddigi fejlődésében és mai alternatíváiban is. A szakmunkásképzéssel kapcsolatos aktuális kérdéseket akkor is világosan meg kell fogalmazni – hangsúlyozta Ferge Zsuzsa –, ha a kutatók ma még nem készek a válaszokkal.

A szakértők között vita alakult ki arról, hogy nem fest-e túl sötét képet a kutatás a szakmunkásképzésről. Andics Jenő rámutatott, hogy a válasz kétségtelenül attól függ, hogy mihez viszonyítunk. Abban mindenki egyetértett Gál Róberttel, hogy a képzés különböző vonatkozásokban sokat fejlődött az elmúlt évtizedekhez képest. A társadalmi fejlődés előttünk álló feladataihoz képest azonban – mint Monigl István kiemelte – igen súlyos problémákkal terhes. Az elemzést végül is mindenki tárgyilagosságnak tartotta, a szakmunkásképzés „hivatalos” képviselői, Téglás Gyula és Skolnik Vilmos szintén reálisnak ítélték a képet, Monigl István pedig éppen a kutatók erényének tartotta a helyzet kemény feltárását.

A vita során számos részlettel kapcsolatban is elhangzott kritikai megjegyzés vagy javaslat: pl. az összehasonlító adatok kiegészítésére, az anyag tematikus szerkezetének módosítására, az életmód elemzésének adatbázisára, egyes táblázatok formájára vonatkozóan. Miután a szerzők megköszönték a tanulságos vita résztvevőinek segítségét, és rövid kiegészítést fűzték a mélyinterjúk felhasználásának módjához, a vitavezető Halay Tibor foglalta össze a vita tanul-

ságait. Megállapította, hogy bizonyos szerkezeti javításokkal és módszertani finomításokkal, valamint – főleg a harmadik és negyedik részben – a következtetések érvényességi szintjének pontosabb meghatározásával a szakértői vita egyhangúlag kiadásra alkalmasnak ítélte a jelentést. Valamennyi résztvevő egyetértett abban, hogy Csáko Mihály és Liskó Ilona tanulmánya hézagpótló szociológiai elemzése a szakmunkásképzés mai rendszerének, és éppen az elmélyült és sokrétű szociológiai közelítés folytán tanulságaiban messze túl is mutat a szakmunkásképzés körén: az egész iskolarendszerre, illetve a munkamegosztás teljes rendszerére vonatkozóan tartalmaz érvényes, nem mellőzhető utalásokat. A tanulmány színvonala kandidátusi disszertációnak megfelel, s a jelzett átalakításokkal és bizonyos rövidítésekkel benyújtását javasolják.

*

A bejáró, ingázó, kétlaki kifejezések az utóbbi két évtizedben egyre gyakrabban szerepelnek a napilapok és a folyóiratok hasábjain. Publicisztikai hangsúllyal vagy egy-egy tudományág sajátos megközelítésében egy külön réteggé formálódó munkáscsoport problémáira hívták fel a figyelmet. Korábban azonban egyetlen igényes szociológiai munka sem készült, amely elsődlegesen a bejárás problémáit kutatta volna.

Böhm Antal és Pál László, a társadalmi struktúra és a társadalmi tudat kérdéseivel foglalkozó intézeti kutatócsoport munkatársai évek óta foglalkoznak a *bejárással mint komplex társadalmi jelenséggel*. A kutatás eredményeit összefoglaló tanulmány 1978-ban készült el.

Munkájukban a szerzők áttekintették a bejárással kapcsolatban eddig megjelent szakirodalmat, kiemelték a tudományos igényű információkat, összegezték és elemezték a felhalmozódott tapasztalatokat. Statisztikai, demográfiai, köz-

gazdasági, településtudományi források és az utóbbi években – a szerzők közreműködésével is – készült néhány szociológiai felmérés bejárókra vonatkozó megállapításai alapján megkísérelték *szociológiai eszközökkel leírni a bejáró munkások* társadalmi rétegét.

Tanulmányukban bemutatják, hogy az agglomerációs folyamat kiterjedésének következtében a bejárás 1970-ben már hazánkban is jelentős társadalmi csoportokat érintett – egymillióan (köztük nyolcszáz ezer munkás) dolgoztak a lakóhelyükkel nem azonos településen –, szükségessé vált a bejárás társadalomtudományos igényű vizsgálata.

A szerzők elemzik a bejárók társadalmi összetételét, fontosabb statisztikai és demográfiai jellemzőit, a bejárás társadalmi, gazdasági hátterét.*

A továbbiakban Pest környéki lakóhelyi és munkahelyi vezetőkkel készített interjúkat ismertetnek, amelyek alapján a bejáró munkás két típusa különíthető el élesen, a községben csak kényszerből élő, minden szempontból Budapesthez kötődő típus, és az önálló családi házzal rendelkező őslakos típusa, aki a lakóhelyén kívánja megteremteni boldogulásának feltételeit. A megkérdezett vezetők nyilatkozataiból kibontakozik az a lényeges ellentmondás, hogy a „bejárók munkahelyükön vesznek részt a társadalmi termelésben, s ezáltal munkahelyük településének fejlesztéséhez járulnak hozzá, miközben lakóhelyük az általuk megtermelt értékből aránytalanul keveset, vagy a legtöbb esetben semmit sem kap vissza”. Ennek következtében pedig a bejárók mind lakáslehetőségeik, mind a gyermekintézmények, szolgáltatások igénybevétele tekintetében hátrányos helyzetben vannak saját munkatársaikkal és a lakóhelyükön dolgozókkal szemben is.

A szomszédos országok bejárókkal kapcsolatos problémáinak rövid áttekintése és a hazai empirikus kutatások tapasztalatainak elemzése után a szerzők

kijelölik a bejárók helyét társadalmunk jelenlegi szerkezetében. A bejárókat sajátos munkásréteggént értelmezik, a munkásosztály szerves részeként definiálják.

Szociológiai felvételek másodlagos feldolgozása és saját felméréseik elemzése alapján bemutatják a bejárók életmódjának néhány sajátosságát. A falun élő munkás életformája kettős, átmeneti jellegű. Fejlettebb technikai körülmények közt gyári ipari munkát és háztáji mezőgazdasági tevékenységet végez. Ennek következtében a bejáró sajátos közvetítő funkciót tölt be a város (az üzem) és a falu (falusi lakosság) között. Az értékek, normák cserélődése a bejáró munkás személyiségének közvetítésével – egyénenként eltérő módon – valósul meg.

A tanulmány írói foglalkoznak a bejáró munkások társadalmi-politikai aktivitásával, művelődésben való részvételük, érdekképviseletük kérdéseivel is.

Végül a szerzők kifejtik véleményüket a bejárás jövőjéről: az agglomerálódás folyamatának további kibontakozása miatt a bejárás hosszabb távon sem fog megszűnni, feltétlenül változtatni kell azonban a bejárás körülményein. Annál is inkább szükségserűnek tartják ezt, mert a „fejletlenebb” településről bejárók alkalmazkodási képesség, tudásszint, műveltség, kommunikációs készség, magatartási normák, anyagi lehetőségek tekintetében mutatkozó hátrányai a mindennapi városi élet situációiban összegeződnek és *hátrányos helyzetű szerveződnek*.

Böhm Antal és Pál László bejárókról szóló tanulmányának munkahelyi vitáját 1979. január 5-én külső szakértők bevonásával rendezték meg a Társadalomtudományi Intézetben. A vita részt-

* Böhm Antal és Pál László tanulmányának egy részlete a bejárás gazdasági, társadalmi hátteréről és a bejárás jövőjének néhány kérdéséről a Társadalomtudományi Közlemények 1978/4. számában (41–57. old.) jelent meg.

vevői a következők voltak: Mód Aladárné (KSH), Rendes Lajos (Belkereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola), Beluszky Pál (Földrajztudományi Intézet), Kovács Sándor (LKM Szociológiai Csoport), Lelik Ferenc (SZTK-főorvos), M. Venyige Júlia (Munkatudományi Intézet), Dömötör Ákos (Néprajzi Intézet), Benkő Istvánné (Csepel Vas- és Fémművek), Hajdu Péter (Párttörténeti Intézet), Benedek Sándor (Pest megyei PB Oktatási Igazgatóság), valamint az intézet munkatársai közül Halay Tibor, Kolosi Tamás, Kovács Ferenc, Szpirulisz Il-dikó. A vitát Illés János vezette.

A vita során élénk eszmecsere alakult ki. Valamennyi résztvevő egyetértett abban, hogy a tanulmány minden fontos szempontból kielégíti azokat a követelményeket, amelyek a kandidátusi disszertációval kapcsolatban támaszthatók. Széleskörűen és sokrétűen feldolgozza, szintetizálja és elemzi a témával kapcsolatos irodalmat és a rendelkezésre álló forrásanyagot. A szakértők véleménye szerint a komplex szociológiai megközelítés, a tárgyilagos és jogosultán elfogult tudományos feldolgozás lehetővé tette, hogy a szerzők differenciáltabb, teljesebb képet adjanak e réteg társadalmi helyéről, életmódjuk sajátosságairól, és ezzel elősegítsék a korábbi előítéletek felszámolását. Erénye a tanulmány-nak, hogy a bejárókat sokoldalúan mutatja be.

A vita szinte valamennyi résztvevője új kutatási eredményként értékelte a bejáró munkásokról alkotott definíciót és azt kisebb kiegészítésekkel, pontosításokkal mindenki elfogadta.

Többen javasolták, hogy a szerzők hangsúlyosabban fogalmazzanak meg néhány, a tanulmányban szereplő fontos következtetést. A meglevő adatok és információk lehetővé teszik annak erőteljesebb megfogalmazását, hogy a bejárók rétege része a munkásosztálynak, de attól objektív létfeltételeit tekintve különbözik is; hogy a bejárókkal kapcsolatos problémák megoldatlansága az egész társadalom fejlődését lassítja; hogy a közvetítő szerep vállalása közben maga a bejáró is átalakul.

A szerzők válasza után Illés János a munkahelyi vita tapasztalatait úgy összegezte, hogy a tanulmány az irodalom és forrásanyag feldolgozása, szintetizálása, kutatási eredményei alapján alkalmas arra, hogy – a bíráló megjegyzéseket figyelembe vevő átdolgozás után – kandidátusi disszertációként benyújtsák.

Végeredményben a vita is megmutatta, hogy a bejárás sokkal jelentősebb probléma társadalmunkban, mint azt az eddigi tudományos ismeretek mutatták. A tanulmány feltárja azokat a kérdésköröket is, ahol további szociológiai kutatásra és elemzésre, a tervezők és a társadalomkutatók együttműködésére van szükség.

Idegen nyelvű összefoglalók

ЛАСЛЮ ЛАКИ

Некоторые социальные и экономические проблемы пополнения кадров квалифицированными рабочими

В подготовке квалифицированных рабочих в последнее время наблюдается особое противоречие: за относительно короткое время (примерно 10 лет) произошел большой количественный рост в подготовке квалифицированных рабочих, и число закончивших ПТУ ежегодно стабилизировалось на весьма высоком уровне (примерно 80 тысяч лиц в год). Однако и такой рост не смог удовлетворить потребность в квалифицированных рабочих и таким образом все более растет количество профессий, страдающих от нехватки квалифицированных рабочих. Автор анализирует эту проблему, выдвигая на передний план те экономические, демографические, социальные факторы, а также факторы, связанные с планированием рабочей силы и с системой образования и т. д., которые по его мнению играли свою роль в образовании упомянутого противоречия.

Главные выводы статьи следующие: Проблемы пополнения кадров квалифицированными рабочими ныне носят *структурный* характер, т. е. касаются лишь некоторой части профессий и не распространяются на подготовку квалифицированных рабочих в целом.

Нехватку квалифицированных рабочих нельзя считать лишь проблемой определения учеников в школу, а также подготовки, ведь намерения продолжения учебы и выбора профессий мотивируются такими социальными факторами (например, отношения доходов и заработной платы, возможности нахождения соответствующего рабочего места, изменения престижа профессий и структур личных потребностей и стараний и т. д.), которые в большинстве находятся вне поля зрения школы.

В образовании нехватки квалифицированных рабочих важную роль играли изменения обстоятельств рабочей силы, конкретно — нехватки рабочей силы.

Упомянутое противоречие нужно проанализировать и со стороны формирования потребностей в квалифицированных рабочих, имея в виду и формирование потребностей в квалифицированных рабочих и на предприятиях. Нужно считаться и с такими факторами, как бесхозяйственное использование рабо-

чей силы предприятиями, ограниченное влияние неустроенности инфраструктуры на географическое перемещение квалифицированной рабочей силы; возникающие вследствие технико-технологического отставания и нехватки коопераций, слишком большие потребности в квалифицированных рабочих.

ЖЕЛТ ПАПП

К общественно—теоретическому использованию понятия интереса

В статье автор делает попытку выделить одну точку зрения на основе исследований интересов, опубликованных в венгерской социологической литературе. В высоко развитых системах разделения труда — по этому аспекту — человек и социальная группа приходят к осуществлению своих собственных потребностей, целевых антипаций заставляя работать других людей и другие социальные группы, воздействуя на них. „Общий интерес” это не что иное, как создание общественной претензии существующих потребностей, их какой-либо комбинации с имеющимися в распоряжении благами и взаимности претензии. Общественная значимость, почетность и способность порождать конфликты общественной выработки, исполненной в качестве компенсации за претензии, неизбежно оказывают обратное действие на саму претензию и формируют ее различные типы. Однако выбор и разбор средств воздействия, самоутверждения не могут заставлять забыть то обстоятельство, что индивид (его группа) должен стремиться к тому, чтобы сделать безальтернативными альтернативные целевые установки других индивидов (групп), имеющих компетентность распоряжаться, чтобы превратить их предпочтения выгодными для себя. Поэтому интерес — теоретически — есть стремление к претензии от компетентностей, когда целью является соединение, в желаемой мере, благ (их эквивалентов) и потребностей; средством для этого является аннулирование каким-либо образом альтернативов альтернативных целеустановок, распоряжающихся благами (их эквивалентами); а результатом является создание предпочтительных систем или пропорций другого — „выгодного” — типа.

МАГДА ШОЙМАР

Технократия — технократизм в сегодняшних капиталистических условиях

В статье методологически различается технократия, т. е. современная элита от менеджерской, политической элиты начала двадцатого века, которую автор обозначает пре-элитой. Автор связывает предыдущий процесс разъединения капитала и функции капитала с современной развернутой формой управленческого слоя, с их властью над всеми другими слоями.

Анализы были направлены и на выявление отличий технократов от „пре-элиты” и приведут к тому выводу, что технократия несет с собой тенденции взаимосистемы всеобщего капитала.

Следовательно, технократ все более распоряжается над всецелой общественной действительностью, доводя до абсурда — капиталист только в той мере распоряжается над производительными силами и субъективными факторами, имеющими подчеркнутое значение в какой мере он сам становится технократом — олицетворяет централизованный общественный динамизм. Имманентная модификация общественных отношений таит в себе поляризацию распространения общественного принуждения, власти и зависимости внутри всеобщей структуры. В условиях сложных форм движения воссоединения экономики и политики, руководящий слой — от профессиональных менеджеров до технократической элиты — становится структурально гомогенным (со множеством смены лиц и сплетения), и приближаясь к более высокому уровню организованной системы, он играет определяющую роль в умножении власти.

Разоблачается та иллюзия своеобразного технократического течения буржуазной идеологии, по которой наука, т. е. НТР сама по себе способна к уничтожению власти и „пульверизирует” ее. Технократия подчиняет себе и науку и профессиональную интеллектуальную элиту, вместе с научными и общественно-научными учреждениями и „фабриками идеологии”.

LÁSZLÓ LAKI

SOME SOCIAL-ECONOMIC PROBLEMS
OF SKILLED WORKER SUPPLY

Regarding the vocational training, a peculiar contradiction can be observed in the last period: during a relative short time (about 10 years) there has been a significant increase in the number of participants in vocational training. The number of vocational school-leavers (about 80 000 persons annually) became stable on a rather high level but this increase still had not been able to satisfy the demand on skilled workers and for this reason the number of trades struggling with skilled worker shortage increased continually. Examining this problem, the author emphasizes those demographical, social, labour-planning, educational etc. factors, which – according to his opinion – have played a role in the emergence of this contradiction.

The main conclusions of the article are the followings: the problems of skilled worker supply are at this moment structural, that is, they effect only a part of

The skilled worker shortage cannot be considered as a problem of schooling and training because the intention to continue to study or to choose a trade is influenced by such social factors (income from wage and salaries, the possibility of finding a job, the change in prestige of trades and in the structure of personal needs and aspirations) which are for the most part outside the sphere of influence of school.

The change in labour force situation, more concretely, the manpower shortage played an important role in the emergence of skilled worker shortage.

The above mentioned contradiction must be examined from the side of coming into being of skilled worker demand too, taking into consideration the development of skilled workers requirements of factories. One has also to take in account such factors as the wasteful manpower employment of factories, the restrictive effect of inadequate infrastructure on geographical movement of skilled manpower, the industrial-technical lag, and the excessive manpower demands caused by the lack of cooperation.

ZSOLT PAPP

TO THE SOCIAL THEORETICAL UTILIZATION
OF INTEREST-CONCEPT

On the basis of interest-investigations of Hungarian sociological literature, the study attempts to emphasize one view-point. In the highly developed systems of division of labour – according to this view-point – the human being, the social group attains the fulfilment of its own needs and anticipations by influencing and making other social groups work. The general interest is not other than the establishment of social reasonableness of existing needs, the creation of its combination of sorts with the available goods and of reciprocity of reasonableness. The social importance, appreciation and faculty of causing conflict of social performance executes in remuneration for reasonableness have inevitable a reaction on the reasonableness itself and develop its various types. But the choice, the selecting among the instruments of influence and of self-assertion cannot cause the fact to be forgotten that the human being (his group) has to strive to make the alternative objectives of other human being (groups) invested with disposing competence free from alternative, to change their preferences favourably for himself. For this reason, the interest – in theory – is a striving after reasonableness by competence, when the aim is to connect, to the desired extent, the goods (their equivalents) with the needs, to neutralize somehow the alternatives of alternative objectives which are in command of instruments, of goods (their equivalents) and the result is the bringing into existence of other type of „favourable” preference-systems or proportions.

MAGDA SOLYMÁR

TECHNOCRACY – TECHNOCRATISM
IN THE PRESENT CAPITALIST RELATIONS

The author methodologically discerns the technocracy, that is, the élite of today from the managerial-political élite of the beginning of 20. century which she calls pre-élite. The present and perfected form of governing stratum and its domination over all the strata are connected with the earlier process of separation of capital from the capital function. The analysis demonstrates to what extent the technocracy is different from the pre-élite and the author arrives at the conclusion that the technocracy is the bearer of tendencies of total capitalist relation system.

Consequently, the technocrat is more and more in command of the whole social assets: carrying it to absurdity, the capitalist has the disposal of forces of production and of the subjective factors of high priority so far as he himself also become a technocrat and personifies the centralized social dynamism. The immanent change of social relations involves the expansion of social compulsion and the polarization between power and subordination within the whole structure. By complicated forms of motion of reunification of economy and politics, the dominant stratum – from

the professional manager to the technocratic élite – become structurally homogeneous (together with a number of replacements of staff and interpenetrations) and approaching the higher level of organizational structure, it plays a determinant role in the enhancement of power.

The illusions specific to the technocratic trend of bourgeois ideology, according to which the science, that is, the scientific-technical revolution itself can „pulverize”, can put an end to the power, become gradually exposed. The technocracy subordinates, together with the institutions of science and social science and „ideological factories”, the science and professional-intellectual élite also to itself.

Содержание

СТАТЬИ

Ласло Лаки: Некоторые социальные и экономические проблемы пополнения кадров квалифицированными рабочими	3
Желт Папп: К общественно-теоретическому использованию понятия интереса	13
Магда Шоймар: Технократия -технократизм в современных капиталистических условиях	27

ДИСКУССИЯ

Научно-техническая революция и общественный строй (Ласло Кемень)	44
О некоторых вопросах дискуссии о НТР (Ласло Агоштон)	52
Данные гипотезы о расслоении постоянных работников сельскохозяйственных кооперативов (Пал Юхас)	62

ИНФОРМАЦИЯ

Взгляды о равенстве и о неравенстве (Опыт исследования по разным социальным слоям одного села) (Ласло Пал)	82
Формы „участия” в странах Западной Европы (В. И. Маслов — К. С. Зурабян)	91

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Результаты исследования Института Общественных Наук при ЦК ВСРП в зеркале его изданий (1967—1978) I часть	105
Дискуссия о двух исследовательских заключительных статьях в нашем институте	135

РЕЗЮМЕ	140
--------------	-----

Contents

STUDIES

<i>László Laki: Some Social-Economic Problems of Skilled Worker Supply</i> - -	3
<i>Zsolt Papp: To the Social Theoretical Utilization of Interest-Concept</i> - -	13
<i>Magda Solymár: Technocracy - Technocratism in the Present Capitalist Relations</i> - - - - -	27

DISCUSSION

Scientific-Technical Revolution and Social System (<i>László Kemény</i>) - - -	44
Some questions of the Scientific-Technical Discussion (<i>László Ágoston</i>) - -	52
Data and Hypothesies about the Stratification of Permanent Workers of Co-operative Farms (<i>Pál Jubász</i>) - - - - -	62

INFORMATION

Opinions of Equality and Inequality (From the Experiences of an Investigation Conducted in Different Strata of a Large Village) (<i>László Pál</i>)	82
Forms of „Participation” in the Western European Countries (<i>V. I. Maszlov-K. Sz. Zurabjan</i>) - - - - -	91

NEWS OF INSTITUTE

From the Research Results of Institute of Social Sciences-Survey of its Publications (1967-1978) (Part 1.) - - - - -	105
Departmental Discussion of two Investigational Final Studies - - - -	135
SUMMARIES IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	140

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068 Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900) Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 60,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

79-2224 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

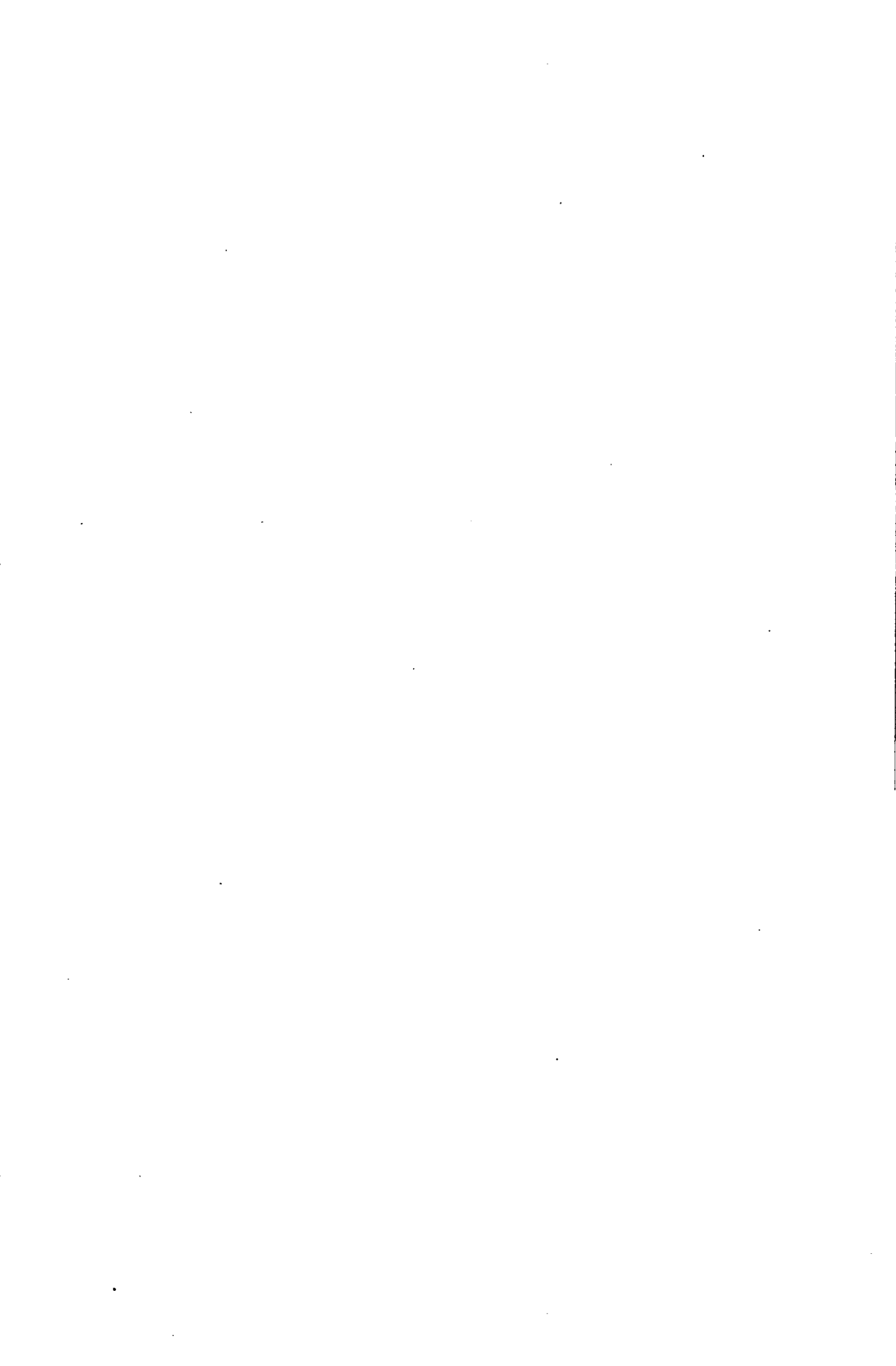

316. 861

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1979/3

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1979

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kerekes György</i> : A kubai forradalom átnövése szocialista forradalomba –	3
<i>Balogh István</i> : Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához –	16
<i>Makó Csaba</i> : Automatizáció, munkásigények és a munka tartalma –	35

VITA

Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mobilitásáról (<i>Lengyel Zsuzsa</i>) –	54
--	----

TAJÉKOZODÁS

30 éves a Német Demokratikus Köztársaság (Nemzetközi tudományos konferencia Neubrandenburgban) –	62
Társadalmi előrejelzés a szocializmusban (Szemelvények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>) –	72

INTÉZETI HÍREK

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből – kiadványai tükrében (1967–1978) (Második rész) –	77
Nemzetközi problémabizottsági ülés és tudományos konferencia Berlinben (<i>Makó Csaba</i>) –	101
Társadalmi struktúra problémabizottsági ülés Csehszlovákiában (<i>Tamás Pál</i>)	104
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i> –	107
<i>Idegen nyelvű tartalom</i> –	111

A kubai forradalom átnövése szocialista forradalomba

Napjainkban, amikor a leghaladóbb erők mind több volt gyarmati országban fogalmazzák meg a szocialista orientáció szükségességét, mert ezen az úton látnak lehetőséget a függetlenség megvédésére, az öröklött elmaradottság felszámolására, óhatatlanul megnő az érdeklődés Kuba iránt. Ez részint a kubai „jelenlétnék” tudható be, hiszen közismert, hogy a szocialista országok közül Kuba önkéntesei nagy számban vesznek részt az említett törekvés valóra váltásának elősegítésében. A Kuba iránti érdeklődésnek azonban vannak mélyebb és régebbi keletű okai is. Ez az ország élt a legtovább (1492–1898) gyarmati sorban, majd mintegy hat évtizeden keresztül közvetlenül tapasztalta a félgymati függés minden kínját. Éppen ezért a kubai forradalom sikere és tanulságai különleges jelentőségűek, mindenekelőtt a fejlődő, volt gyarmati országok népei számára. E tanulmányban azokra a momentumokra irányítjuk rá a figyelmet, amelyek a szocialista orientáció kibontakozásában, a kubai „átnövés”-ben a leginkább meghatározóknak látszanak.

Az 1959. január 1-én győztes kubai forradalom igen gyorsan eljutott szocialista jellegének deklarálásához. Fidel Castro 1961. április 16-án, egy nappal a Playa Girón-i invázió előtt jelentette ki, hogy „ez a szegények demokratikus és szocialista forradalma”. Noha maga a forradalom megszakítatlan folyamat volt, s a „menyiségi elemek” fokozatosan halmozódtak fel benne, megjelölhető, hogy a „fordulat” kritikus szakasza az 1960 júniusa és októbere közötti időszakra esik.

Mielőtt behatóbban vizsgálánánk ezeket a hónapokat, célszerű figyelmünket két olyan korabeli tényezőre fordítani, amelyek akkoriban nagy érdeklődést váltottak ki. Az első az Egyesült Államok kubai érdekelttségével, közelségével és az ebből eredő veszélyekkel kapcsolatos. A másik nagy figyelmet és vitát kiváltó körülmény pedig az volt, hogy a forradalmi folyamatot irányító erő nem a Népi Szocialista Párt (vagyis a kubai kommunisták pártja) volt.

A „földrajzi fatalizmus” – amely szerint az amerikai imperializmus minden forradalmi kísérletre vereséget mér ezen a kontinensen – meglehetősen elterjedt elmélet volt az amerikai földrészen. Így 1959-ben kevesen hitték, hogy lehetséges egy következetes népi forradalom tartós fennmaradása Latin-Amerikában. A szocialista forradalom közeli lehetősége pedig földünk valamennyi más kontinensen esélyesebbnek tűnt, mint e térségben, amit az Egyesült Államok impériumának tekintettek. Mindenki tudta – és a kubai forradalom bizonyosságot is adott róla –, hogy itt minden valóban progresszív törekvés sokkal inkább az amerikai monopolkapitalizmus, mint a viszonylag gyenge, függő hazai burzsoázia ellenállásába ütközik.

A körülmények ismeretében nem tűnik túlzásnak az a kijelentés, hogy a szocialista forradalom győzelme Kubában nemcsak a hazai kizsákmányoló osztályok feletti győzelem volt. A kubai nép – élve a sokféle és igen hatékony külső támogatással – valójában az amerikai tőke felett győzedelmeskedett. S ez hallatlanul megnöveli e siker értékét. Már csak ezért is rendkívüli figyelmet igényel a győzelem kiharcolásának „mikéntje”. De ugyanilyen érdeklődésre tarthat számot az előbb jelzett másik körülmény: a hegemonia sajátos alakulása is.

Ez utóbbival kapcsolatban a tények annyira közismertek, hogy előjáróban elég leszögezni: a forradalmi harc közvetlen irányítója – még a „fordulat” idején is – a Július 26. Mozgalom volt, az egységes marxista–leninista párt létrejötté hosszas folyamat eredménye volt, és az egyesülés szervezeti előkészítése már a „fordulatot” követő szakaszban került napirendre.

E figyelemre méltó körülmények jelzése után felelevenítjük az előzmények és a történetek legfontosabb mozzanatait.

1. A DEMOKRATIKUS NÉPFORRADALOM GYŐZELME

Érdekes tény, hogy Kubában meglehetősen „nagy” az időbeni távolság a hatalmi és a tulajdonviszonyokban bekövetkezett minőségi változás között.

A forradalom fegyveres harcban győzött. A győztes nép a felkelő hadseregre támaszkodva azon nyomban szétverte a régi erőszakszervezeteket: feloszlatta a zsoldoshadsereget, megtisztította az államgépezetet, s nagyon gyorsan új hatalmi és igazgatási szerveket hozott létre.

A forradalom győzelmétől (1959 január) kezdve kb. 22 hónapra volt szükség a „fordulat” betetőzéséig, s további fél esztendő kellett ennek hivatalos deklarálásához. Kérdés: ha a hatalom lényegében már kezdetben eldőlt, miért húzódott ilyen viszonylag hosszú ideig a tulajdonviszonyok átalakítása? E téren miért csak 1960 június és október között következett be a döntő változás? Ezzel kapcsolatban az amerikai imperializmus kubai jelenlétét, illetve az Egyesült Államok és Kuba viszonyának alakulását kell felidézünk.

Kuba a forradalom győzelme előtt függő, félgyarmati ország volt. A gazdasági kulcspozíciók az amerikai nagyvállalkozók kezében voltak. Jelenlétük nemcsak annyiból állt, hogy az iparban, a szolgáltatásban nagy mennyiségű részvényrel rendelkeztek, hogy ellenőrizték a pénzügyeket, hogy amerikai nagyvállalatok tulajdonában voltak a legjobb minőségű földek. A Jenki imperializmus sokkal többet jelentett. Befolyása alatt állt a propaganda- és hírközlőhálózat, a felső és „középosztály” oktatása. Sőt, gyakorlatilag az amerikai tőke rendelkezett az alapvető politikai döntésekhez szükséges hatalommal is.

Joggal állapította hát meg Fidel Castro 1960 szeptemberében az ENSZ-közgyűlés XV. ülészekán: „Korábban a világnak nem volt különösebb oka rá, hogy Kuba léte felől gondolkodjon. Sokak számára Kuba csak az Egyesült Államok függvénye volt. Ennek az országnak sok polgára csupán az Egyesült Államok gyarmatának tekintette Kubát. Igaz, a térképen nem gyarmatként szerepelt, a térképen más szín jelezte, nem olyan, mint az Egyesült Államoké. A valóságban azonban Kuba gyarmat volt.”¹

Ebből fakadt, hogy Kubában a demokratikus nemzeti feladatok óhatatlanul bele-

¹ Fidel Castro válogatott beszédei. Kossuth Könyvkiadó 1962. 178. old.

ütköztek a leghatalmasabb imperialista ország uralkodó osztályának érdekeibe. Így aztán a forradalmi kormánynak minden intézkedésnél – a különböző reformok meghirdetésénél és végrehajtásánál egyaránt – mérlegelnie kellett a várható amerikai reakciót, mindig különösen fontos volt e „külső” tényező figyelembevétele.

Hogy pontosan értelmezhesük a két ország viszonyának alakulását, fel kell idéznünk a feszültség kiéleződését megelőző hónapok elvi megfontolásait. Az amerikaiak pontosan tudták, mekkora gyűlölet halmozódott fel a kubai népben a diktatórikus Batista-rezsimmel szemben. Megértették, hogy a győzelem utáni hetekben tudomásul kell venniük a zsarnokság intézményeinek felszámolását, ha ez nem is felel meg érdekeiknek. A „legjobb”, amit ekkor tehettek, az volt, hogy „vártak”; persze éber figyelemmel. Formailag tudomásul vették a forradalom győzelmét, elismerték az új kormányt. S várakozó álláspontjukon akkor sem változtattak, amikor – 1959. február 16-án – Fidel Castro lett a miniszterelnök, s a népi hatalom kialakulása gyakorlatilag nyilvánvaló lett.

Így utalnak erre az időszakra Fidel Castro szavai, felidézve a kubai forradalmi kormány korabeli magatartását: „Talán a forradalmi kormány és az Egyesült Államok közötti konfliktus hatalomra jutásunk pillanatában kezdődött? Nem! Talán a hatalom átvételét követően azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy nemzetközi problémákat okozzunk? Nem! Egvetlen forradalmi kormánynak sem érdeke, hogy hatalomra jutva nemzetközi konfliktust támasszon.”²

A kubai kormány később sem élte viszonyát az Amerikai Egyesült Államokkal. Az események menete, az érdekütközések sora azonban elkerülhetetlenné tette az éleződést. Tanulságos viszont, hogy az ellentétek sokkal hamarabb jelentkeztek politikai síkon (hivatalos állásfoglalásokban, diplomáciai jegyzékekben, propagandaszólamokba csomagolt fenyegetésekben), mint hatékony ellenforradalmi cselekedetekben. Nem arról van szó, hogy ez utóbbiakra nem került sor. Már az 1959-es esztendő közepétől szerveztek ellenforradalmi akciókat, politikai gyilkosságokat. Az Egyesült Államok hivatalos szervei azonban sohasem vállaltak értük felelősséget; és ezek valójában nem is veszélyeztették komolyan a forradalmat.

Az első igazi konfliktus, az első valóban áthidalhatatlan ellentét az 1959 májusi kubai földreformtörvény kapcsán – pontosabban ennek a kártérítésre vonatkozó rendelkezése miatt – keletkezett. Az amerikaiak nem tiltakozhattak a reform jogossága ellen. Nem beszélhettek „rablásról” (mint más esetekben), hiszen a törvény kimondta a régi tulajdonosok kártalanítását: húsz év alatt, évi 4,5 százalékot kamatozó hitellevelekkel. Ők egyszerűen „csak” teljesíthetetlen kártérítési igénnyel álltak elő: a kártérítést haladéktalanul, valutában és szabott áron követelték. A szóban forgó összeg mintegy 300 millió dollárt tett ki. (A nagyságrend érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy a januári győzelem idején Kuba devizakészlete 70 millió dollár volt. Az amerikai követelést tehát már ezért sem lehetett volna teljesíteni.) Mivel a két kormány álláspontja a kártérítés kérdésében gyökeresen ellentétes volt, az amerikai imperializmusnak azonban az adott körülmények közt nem volt lehetősége rá, hogy követelését érvényesítse, megmaradt a követelés, a fenyegetődzés pozíciójában.

Egészen 1960 júniusáig csak keveset változott az amerikai politikai felfogás: a Jenki imperializmus Kuba-ellenessége mind többféle gyakorlati tétben nyilvánult meg, de anélkül, hogy az amerikaiak áttértek volna az erőteljesebb, a „frontális” ellenforradalmi fellépésre. Igaz, hogy egyre gyakoribbá váltak az amerikaiak által

² Uo. 186. old.

szervezett szabotázsakciók, merényletek, a korábbinál is intenzívebbé vált az ellenséges propagandatevékenység. Az is ismert, hogy nagy energiát fordítottak az egyre népszerűbbé vált Kuba nemzetközi elszigetelésére. Mindez azonban ekkor nem vezetett el a két ország közti szakításhoz; ez csak akkor következett be, amikor – tizennyolc hónappal a forradalom győzelme után – az amerikaiak már kezdtek jobban félni Kuba latin-amerikai forradalmasító hatásától, mint attól, hogy végleg elveszíthetik pozícióikat e szigetországban. A továbbiakban a figyelmünket éppen erre az időszakra, az amerikai politikában és a kubai forradalom menetében bekövetkezett „fordulatra” irányítjuk rá. Együtt tárgyalhatjuk ezt a két kérdést, hiszen a gyakorlatban szoros kölcsönhatás volt az amerikai retorziók és a rájuk adott kubai „válaszok”, vagyis a forradalom előrehaladása között.

2. A „FORDULAT” LEGFŐBB JELLEMZŐI

1960 júniusában bontakozott ki az úgynevezett „cukorcspata”, ami szerves része, gyorsító tényezője volt az eseményeknek. Ekkoriban Kuba belső helyzetét elsősorban a népi hatalom szilárdsága jellemezte. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy különböző becslések szerint a népesség mintegy kilencven százaléka szilárdan állt a forradalmi kormány mögött. Addigra már nemcsak befejeződött a régi erőszakszervezetek felszámolása, megtisztítása, hanem létszámban megnövekedett, s megerősödött a Felkelő Hadsereg: a forradalomhoz hű harcosok tízezrei rendelkeztek fegyverrel. A Felkelő Hadsereg mellett kiépült az új belügyi apparátus, és lendületesen haladt előre a népi milícia megszervezése is. A népi hatalom megszilárdulását jelezte az is, hogy a kubai oligarchia (a latifundisták, a cukorgyártó nagyburzsoázia és az importőr kereskedelmi nagyburzsoázia) teljesen kiszorult az politikai hatalomból, s megsemmisítő gazdasági vereséget szenvedett. Sőt ennek az osztálynak a tagjai már mind nagyobb számban hagyták el az országot, mivel reménytelennek látták a forradalom elleni fellépést, s nem bíztak – legalábbis rövid távon nem – hatalmuk visszaszerzésének lehetőségében. Hasonló helyzetbe jutott a hazai bürokratikus tőke is. A nép gyűlölete talán leginkább ezen osztály ellen irányult, hiszen ezt terhelte a legközvetlenebb felelősség a zsarnokság bűneiért, ők voltak, akik a Batista-rezsim idején látványosan meggazdagodtak. S erre az osztályra mért megsemmisítő csapást a forradalom már az első hónapokban. Először azzal, hogy következetesen felelősségre vonta a háborús bűnösöket, és nyilvánosság elé tárta bűneiket. Majd azzal, hogy kisajátította az úgynevezett „tisztességtelenül szerzett javakat”. Nem véletlen tehát az sem, hogy az oligarchia mellett az egykori bürokratikus tőke képviselői is mind nagyobb számban hagyták el az országot.

A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a burzsoáziának volt egy csoportja, amely addig – legalábbis gazdasági értelemben – haszonélvezője volt a forradalomnak. A dolgozó tömegek vásárlóerejének nagymértékű megnövekedése következtében a forradalom győzelme utáni időszakban hallatlanul megnőtt a fogyasztási javak iránti kereslet. Így a hazai piacra termelő tőke számára konjunktúra teremtődött. Ezt a „nemzeti burzsoázia” kétségtelenül ki is aknáztta. Gazdasági megerősödése azonban nem járt együtt politikai súlyának növekedésével: a kormányzati tevékenységre alig gyakorolt hatást.

Az elmondottak jelzik, hogy a népi erők a belső hatalmi viszonyok szempontjából kedvező helyzetben voltak a „cukorháború”, az első nagyszabású amerikai imperialista támadás kibontakozása idején. De vajon ez volt-e a jellemző a külső

feltételeket illetően is? E kérdésre is egyértelmű igennel felelhetünk. A konkrét nemzetközi helyzet minden lényeges szempontból kedvező volt Kuba számára.

A kedvező nemzetközi feltételek, amelyek reményteljessé tették a kubai forradalom előrehaladását, három lényeges körülményben összegezhetők. Az első: a kubai forradalom iránti rendkívüli nemzetközi rokonszenv. Világméretekben hatalmas érdeklődést váltottak ki a kubai események. A külső beavatkozással szembeni állásfoglalások hatalmas tömegeket mozgattak meg. Különösen fontos, hogy ez idő tájt már rendkívüli méreteket öltött a kubai forradalom melletti szolidaritás a latin-amerikai országokban. A második, ennél bizonyos vonatkozásban még fontosabb kedvező körülmény az volt, hogy a szocialista országok ekkor már egységesen nyilvánították mindenirányú segítőkészségüket, majd – s erre az események taglalása során konkrétan is vissza kell térnünk – a Szovjetunió felajánlotta „katonai védőpajzsát” a kubai forradalom megvédéséhez, ha külső katonai intervencióra kerülne sor. Ennek felbecsülhetetlen jelentősége volt a történetek alakulásában. A harmadik, a kubai forradalom továbbfejlődése szempontjából nagy jelentőségű körülmény a Jenki imperializmus magatartásával, politikájával kapcsolatos. Ebben nem az volt a lényeges, hogy végéhez közeledett Eisenhower elnöksége. Sokkal fontosabb volt az, hogy mind nyilvánvalóbbá kezdett válni a hagyományos hidegháborús politika csődje. Szükségessé vált az eddigi külpolitikai koncepció felülvizsgálása. Ebből is adódott, hogy bizonytalansági tényezők léptek fel a legfelső amerikai vezetésben. Ezeket csak növelte az a tény, hogy a kubai forradalom ellen mindeddig alkalmazott ellenforradalmi lépések eredménytelennek bizonyultak; pontosabban csak rontották az Egyesült Államok pozícióját.

Az előbb jelzett körülmények alapján bizonyos fokig ki lehetett számítani a várható, a korábbinál erőteljesebb amerikai lépések „mozgásterét”. Közvetlen katonai intervencióval például aligha kellett számolni. Így az elmondottak összességükben azt jelzik, hogy a „fordulat” időpontja egészében Kuba számára kedvező és az Egyesült Államok imperializmusa számára kedvezőtlen történelmi pillanat volt.

Az általános helyzetkép rövid felvázolása után kövessük nyomon a legfontosabb eseményeket, a forradalom szocialista jellegének megerősödését. Hangsúlyozni kell, hogy a szocialista jelleg *megerősödéséről* van szó. A hatalmi viszonyok megváltozása mellett az előző hónapokban már jelentős változás következett be a tulajdonviszonyokban is: eddigre már számos antikapitalista intézkedést hoztak. Való igaz azonban, hogy a döntő fordulat e téren 1960 második felében következett be.

Az Egyesült Államok és Kuba viszonya 1960 júniusában–júliusában rendkívüli módon kiéleződött. Ennek közvetlen oka az olajszállításhoz és -feldolgozáshoz kapcsolódott. Amikor az amerikaiak bejelentették, hogy beszüntetik a venezuelai olaj Kubába szállítását, a forradalmi kormány a Szovjetunió segítségét kérte. Az első szovjet olajszállítmányok június elején érkeztek meg Kubába, ahol azonban a külföldi tulajdonú feldolgozó cégek azonnal tiltakoztak ellene. Fidel Castro június 14-i beszédében pellengérré állította azokat a külföldi – elsősorban amerikai és holland kézben levő – olajtársaságokat, amelyek megtagadták a Szovjetunióból érkező nyersanyag feldolgozását. A figyelmeztetés nem használt. A monopóliumok szabotázsára válaszképpen a kubai kormány június 29-én kisajátította az amerikai Texaco olajvállalatot, majd ezt követően az angol és holland kézben levő társaságokat is. Ezek összértéke kb. 300 millió dollár volt.

Az amerikai kormány azonnal reagált a kubai döntésre. Egy nappal az államosítási rendelet közzététele után memorandumot juttatott el az Amerikai Államok Szervezetéhez, amelyben azzal vádolta Kubát, hogy „provokációs lépéseket tesz”

az Egyesült Államok ellen, és ily módon „növeli a feszültséget a Karib-tenger térségében”. Néhány nappal később az Egyesült Államok elnöke, Eisenhower felhatalmazást kapott a szenátustól a kubai cukorimport csökkentésére. Július 5-én az amerikai földművelésügyi minisztérium bejelentette, hogy felfüggesztették a kubai cukorbehozatalt, vagyis megtagadták 700 000 tonna cukor átvételét. Ezzel egyidejűleg az Egyesült Államok havannai nagykövetsége jegyzéket nyújtott át a kubai kormánynak, amelyben kifejezte tiltakozását az olajfinomítók államosítása miatt. A jegyzék „gazdasági agresszióknak” nevezi a kubai kormány intézkedését. Hasonló szellemben járt el az angol kormány is.

A kubai válasz nem késett. Július 6-án a kormány felhatalmazta Dórticos államelnököt és Fidel Castro miniszterelnököt, hogy államosítsanak minden Kubában levő amerikai tulajdont, „amennyiben azt a nemzet érdeke megkívánja”.

A történetek élénk visszhangot váltottak ki. Sokan – főleg Latin-Amerikában – arról kezdtek nyilatkozni, hogy az Egyesült Államok visszatért a „furkósbót-politikához”. Az amerikai szélsőjobboldali erők azonnali szigorú szankciókat követeltek, beleértve a tengerészgyalogosok bevetését is. Fidel Castro beszédében viszont arra figyelmeztetett, hogy Kuba ügyeit most először Havannából, az ország fővárosából irányítják, és kijelentette: „Azt ajánlom az amerikaiaknak, ezerszer gondolják meg, mielőtt ilyen (mármint fegyveres agressziós) cselekedetre szánják rá magukat, mert hazánkban véres, hősiesség, győzelmes ellenállással találkozónak”.³ A feszült helyzetben a Szovjetunió a korábbinál sokkal határozottabban és erélyesebben kelt Kuba védelmére. Július 9-én mondott beszédében Hruscsov miniszterelnök figyelmeztette az agresszív köröket. Utalt a megváltozott erőviszonyokra, majd kijelentette: „... a szovjet tüzérek rakétáikkal támogathatják a kubai népet, ha a Pentagon agresszív erői intervenciót merészelnének indítani Kuba ellen.”⁴ Hogy félreérthetetlenül tegye a Kubát védelmező szovjet álláspontot, még hozzáfűzte: „Ha úgy tetszik, ez figyelmeztetés azoknak, akik nem ésszel, hanem erővel akarják megoldani a nemzetközi kérdéseket.”⁵

Intervencióra ilyen körülmények között természetesen nem kerülhetett sor. A gazdasági háború azonban elmélyült, és viszonylag gyorsan elvezetett a teljes szakításhoz. A diplomáciai és a politikai harc szintén kiéleződött Kuba és az Egyesült Államok között. S ez idő tájt éppen erre a területre tevődött át a harc súlypontja.

Hogy megerősítse pozícióját, Kuba újabb tárgyalásokat folytatott a szocialista országokkal. Mindenekelőtt a kereskedelmi kapcsolatok bővítése vált szükségessé számára, hiszen további amerikai retorziókkal kellett számolnia. A Szovjetunió, amely ekkor már Kuba legjelentősebb cukorvásárlójává lépett elő (1960 februárjában évi egymilliós szállításokkal öt millió tonna cukrot vett meg), most bejelentette, hogy kész megvásárolni azt a 700 000 tonna cukrot is, amelynek átvételét az amerikai kormány megtagadta. Kuba rövidesen kereskedelmi megállapodást írt alá a Kínai Népköztársasággal, amelynek értelmében a következő öt év folyamán ez utóbbi évi 500 000 tonna cukor vásárol a szigetországtól. S bár nagyszámú kisebbségi, de nem lebecsülendő kereskedelmi megállapodások aláírására került sor a következő hónapokban Lengyelországgal, az NDK-val, Csehszlovákiával, Bulgáriával és Magyarországgal is. A szerződések értelmében ezek az országok a cukorért beruházási javak, közszükségleti cikkek szállítására vállaltak kötelezettséget.

³ Népszabadság, 1960. július 7.

⁴ Népszabadság, 1960. július 10.

⁵ Ugyanott.

Külön figyelmet érdemel az a tanácskozás, amelyre július végén került sor Moszkvában. A Raul Castro vezette kubai delegáció előtt Hruscsov miniszterelnök hangsúlyozta a szovjet kormány további segítőkészségét, kifejtette, hogy a szocialista tábor országainak ereje ma olyan nagy, és gazdasági hatalmuk olyan jelentős, hogy segíthetik Kuba ellátását a számára szükséges cikkekkel, amelyeket most megtagad tőle az Egyesült Államok és néhány más tőkésállam.

A kubai kormány természetesen más diplomáciai csatornákon keresztül is megpróbálta ellensúlyozni az egyre fokozódó imperialista aktivitást. Többek között a Biztonsági Tanácshoz fordult, hogy az ítélje el az amerikai kormány agresszív magatartását.

Közben az amerikai vezetők felmérték kubai politikájuk nemzetközi következményét. Megértették, hogy minden további lépésük elsősorban azon múlik, mennyire sikerül Kubát elszigetelniük, főleg a nyugati féltekén. Nagy reményeket fűztek az AÁSZ 1960 augusztusára összehívott külügyminiszteri értekezletének döntéséhez. Remélték, hogy itt Kubát – legalábbis kormány szinten – elítélő határozatot fogadtatnak el. Az amerikai szenátus előzetesen 600 millió dolláros latin-amerikai segélykeretet fogadott el. Úgy tervezték, hogy ebből a pénzből azon kormányok részesülhetnek, amelyek készek a Kubát elítélő amerikai politika támogatására.

A San Joséban megrendezett értekezleten az amerikai küldöttek nyíltan hangoztatták e tervüket. De nem kis meglepetéssel kellett tudomásul venniük, hogy a megváltozott helyzetben a legtöbb küldöttség szembefordult az amerikai követeléssel. Ez alkalommal nem is fogadtak el olyan határozatot, amely elítélte volna a kubai forradalmat.

Ezekben a hetekben más formákban is aktívabbá vált a jenki imperializmus. Mind gyakoribbá váltak a kívülről Kubába átdobott ellenforradalmi bandák szabotázsakciói. A forradalom elsősorban a törvények szigorításával védekezett. Szükségessé vált azonban a nép aktivitásának, szerveztségének, éberségének fokozása is. Valójában e szükség hívta életre ez időben (1960 szeptember) a kubai forradalom legsajátosabb, s egyben igen hatékony szervezetét, a Forradalmi Védelmi Bizottságok rendszerét. Ezek a bizottságok fokozatosan szinte az egész lakosságot tömörítették, megszervezték. Ők lettek a forradalom „mindenesei”: ők szervezték a társadalmi munkát; részt vettek az alfabetizációs kampány végrehajtásában; sokat tettek a közegészségügy javításáért; aktív szerepet játszottak a tömegek politikai felvilágosításában. De az adott történelmi helyzetben az volt a legfontosabb, hogy a Forradalmi Védelmi Bizottságok felfigyeltek minden ellenséges megnyilvánulásra, sokféleképpen segítették a forradalom fegyveres testületeit az ellenséges bandák felszámolásában.

Közben az amerikai magatartás következtében gyorsan csökkent a két ország közötti kereskedelmi forgalom, s megszűnt az amerikai vállalatok kubai beruházási tevékenysége. Alkatrészvásárlásra többé nem adtak kereskedelmi hiteleket Kubának. Sőt, mind gyakrabban előfordult, hogy készpénzfizetés esetén is megtagadták az amerikai gyártmányú kubai termelőberendezések működtetéséhez szükséges pótalkatrészek eladását. Általában elzárkóztak mindenfajta iparcikk, termelőberendezés eladásától. Egyre több hivatalos akadályba ütközött az amerikai turisták kubai utazása. Nyilvánvalóvá vált, hogy az Egyesült Államok kormánya az adott körülmények között lemondott a nemzeti szuverenitást következetesen őrző Kubával fenntartott kapcsolatainak megjavításáról. A két ország viszonyának megjavítása egyelőre reménytelenülé vált.

E tények mérlegelése alapján a kubai kormány 1960 októberében elérkezettnek

látta az időt az amerikai javakról júliusban hozott döntés, az Egyesült Államoknak adandó „megfelelő” válasz érvényesítésére. Felelősségteljes döntésre szánta el magát: október közepén széles körű államosítási programot hajtott végre. Az államosítási hullám az amerikai tulajdon mellett sok esetben érintette a hazai tőkét is.

Az első jelentős intézkedésre október 13-án került sor: államosították a bankokat és további 381 ipari, szállítási és kereskedelmi vállalatot. Másnap, 1960. október 14-én kihírdették a Városreform-törvényt, amely kimondta a városi ingatlanok államosítását. A törvény módot nyújtott arra is, hogy a lakók az idők folyamán lakbérfizetéssel megválthassák lakásuk tulajdonjogát.

Erre az újabb államosítási hullámra az Egyesült Államok kormánya október 19-én válaszolt hivatalos formában. Néhány élelmiszerfajta és a gyógyszerek kivételével hivatalosan betiltotta a Kubába menő exportot. (Az ekkor megindított embargó-politika – amelyet később újabb szigorításokkal egészítettek ki – lassan két évtizede érvényben van.)

Néhány fejlett tőkésország Kuba-ellenes magatartását mérlegelve a kubai kormány még egy nagyszabású államosítási döntésre szánta el magát. Október 24-én államosították a külföldi tulajdonban levő vállalatok utolsó csoportját: ebbe már zömmel nem amerikai vállalatok tartoztak. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy két kanadai bank kivételével minden – korábban külföldi tulajdonban levő – vállalat a kubai állam tulajdonába ment át. A két bank államosításától azért tekintettek el, mert Kanada nem engedett az amerikai nyomásnak, s továbbra is szállított alkatrészeket Kubába.

Az októberi intézkedések mérlege a következő képet tárja elénk. Az Amerikai Egyesült Államokkal véglegessé vált a szakítás, legalábbis gazdaságilag. Kuba teljes mértékben megszerezte függetlenségét, gazdasági önállóságát. Emellett minőségi változások következtek be a tulajdonviszonyokban. Az állam szerepe meghatározó lett a gazdaságban. Az említett két kanadai bank kivételével valamennyi bank és pénzintézet az állam kezébe került; az ipari termelés 85 százalékát most már az állami szektorban állították elő; a külkereskedelemben teljessé vált az állami monopólium; a nagykereskedelemben és a közlekedésben szintén csak állami vállalatok működtek. Ugyanakkor a kiskereskedelemben az állami szektor részesedése 40–60 százalék között mozgott, a mezőgazdaságban pedig a földreform végrehajtásával a megművelt földterület 41 százalékára terjedt ki az állami tulajdon. Miután a kizsákmányoló osztályok már korábban kiszorultak a politikai hatalomból, ekkortól elmondható, hogy a tényleges gazdasági és politikai hatalom egyaránt a dolgozó osztályok kezében összpontosult. A fordulat lényege ebben összegezhető. Ezt a tényt csak még egyértelműbbé tette az a körülmény, hogy az 1960-as esztendő utolsó negyedében meggyorsult a forradalom ellenségeinek és potenciális ellenségeinek kivándorlása. Sok kis- és középvállalat maradt gazdátlanul. Ezek természetesen szintén állami tulajdonba kerültek. A magántulajdonosi osztályok tagjainak „legális disszidálása” pedig még kedvezőbbé tette a politikai erőviszonyok alakulását a népi erők számára.

3. A HEGEMÓNIA KÉRDÉSÉRŐL

Ha egyenesen úgy fogalmazzuk meg a kérdést, hogy a kubai forradalomnak a proletariátus volt-e a vezető ereje, akkor a válasz az, hogy lényegében igen; de hegemoniája nagyon sajátos formában valósult meg.

E „lazának” tűnő választ alaposan meg kell indokolni. Már csak azért is, mert ebben a témakörben sokféle megközelítéssel találkozhatunk. Itt most csak a két végletes felfogást jelezzük. Van olyan álláspont, amely kategorikusan tagadja a proletariátus hegemon szerepét; az ellenkező véglét pedig minden „megszorítás” nélkül hirdeti a munkásosztály hegemoniáját, és azonosnak tekinti ebből a szempontból a kubai forradalom és a népi demokratikus forradalmak tapasztalatát. A velük való direkt polémia helyett itt megkíséreljük tömören összegezni a témával kapcsolatos legfontosabb érveinket és következtetéseinket.

A forradalom előkészítése, kibontakozása idején a kubai munkásosztály még nem tudott vezető erővé válni. Ezt a tényt senki nem vonja kétségbe. Ha magyarázatot keresünk rá, elsősorban ennek az osztálynak összetételét, konkrét helyzetét kell vizsgáljunk.

Noha a kubai proletariátus kialakulása, osztállyá szerveződése már a múlt században elkezdődött, s a munkásosztály viszonylag erős szakszervezeti mozgalommal, önálló, harcos és sokféle tapasztalatot felhalmozó párttal rendelkezett, az 1950-es évek közepén mégis meglehetősen gyfokú politikai passzivitás jellemezte magatartását. Mik voltak ennek okai?

Kubában – csakúgy, mint általában Latin-Amerikában – jellemző volt a munkásosztály nagyfokú rétegzettsége, s az egyes munkásrétegek között igen nagy különbségek voltak a kereseti viszonyokban, az élet- és munkakörülményekben.

A hatalmas állandó munkanélküli sereg jelentős része még nem vált a szó igazi értelmében proletárrá. Noha akkoriban még nem használták a „szubproletariátus” kifejezést, leginkább ez a fogalom alkalmas e réteg jelölésére. Ez érzékelteti azt, hogy a marxi „előproletariátus” kifejezés – amely a korai európai kapitalizmus idején kialakult jelenséget jelölte – itt aligha alkalmazható. Hiszen Kubában a forradalom győzelme nélkül aligha lehetett volna iparosítással számolni, amely megteremti e hatalmas réteg tényleges munkássá változásának feltételeit. A szubproletariátus Kubában is, mint szerte Latin-Amerikában, a társadalmon kívül rekedt réteg volt. Erre a sorsra juttatta az ország félgvarmati helyzete.

E rétegtől nem sokban különbözött a sok százezer nádvágó helyzete. A legjobb esetben is csak évi 100–120 napot dolgoztak és évi jövedelmük alig haladta meg a 100 pesót (azaz 100 dollárt). A nádvágók, általában az agrárproletárok is hihetetlen nyomorban éltek. Helyzetük talán annyiban különbözött az előbbi csoportétól, hogy rendelkeztek egy minimális „biztos” jövedelemmel és már elkezdődött szakszervezetekbe tömörülésük.

Valahol „fölköttük” helyezkedtek el a gyárak segédmunkásai, a szállodák és a vendéglátóipar alantasabb munkát végző dolgozói. Ez utóbbiak általában hat hónapot dolgoztak évente, havi jövedelmük ritkán érte el a 100 pesót.

E csoportokhoz képest már számottevően kedvezőbb volt a tényleges gyári munkások helyzete. Nemcsak azért, mert havi fizetésük aránylag magas (150–200 pesó) volt – noha ez is igen fontos –, hanem azért is, mert ezek írni-olvasni tudó, fegyelemhez szokott, szervezett munkások voltak. A városi, főleg a havannai proletariátus alapvető rétegei (a közlekedési dolgozók, a dokkmunkások, a textilgyáriak, dohánygyáriak, az élelmiszeripariak, a híradástechnikában és az energiatermelésben dolgozók) számos egyéb vívmánnyal is rendelkeztek; kiharcolták a fizetett szabadságot, a társadalombiztosítást és sokféle munkavédelmi intézkedés bevezetését.

A proletariátus ez utóbbi rétege hasonlított leginkább a fejlettebb tőkésállamok munkásosztályára. Nem feledkezhetünk meg azonban egy rendkívül fontos körülményről. Kubában az ilyen munkásokból erős volt a „túlkinálat”. Egy-egy ilyen

munkahelyért a szó szoros értelmében „sorbaálltak”: az esetleg megüresedő helyekre több személy volt előjegyezve. S gyakran maguk a munkások is pénzért adták-vették a jó munkahelyeket. Érthető hát, hogy ezek a dolgozók – főleg a havannaiak – komolyan mérlegelték a körülményeket, mielőtt a sztrájkokban részt vettek volna.

Végül említést kell tennünk a dolgozók azon csoportjáról, amely már a szó igazi értelmében „munkásarisztokrácia” volt. Kubában működött néhány amerikai vállalat szervizhálózatának karib-tengeri központja. Ezekben különlegesen jól képzett szakmunkások dolgoztak, jövedelmük gyakran meghaladta a havi 500 pesót. Mellettük a vendéglátó- és a turistaiparban is voltak olyanok, akik megközelítően hasonló jövedelemszintre jutottak.

Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy Batista idején kiszorították a szakszervezeti mozgalomból a harcos vezetőket, s a párt aktivistáival együtt közülük is sokat bebörtönöztek, kivégeztek, még inkább érthető, hogy a forradalom győzelmét megelőző években miért nem tudott ez az osztály a haladó erők tényleges vezetőjévé válni.

A forradalom éveiben azonban a munkásosztály felnőtt ehhez a feladathoz: hamar leküzdötte politikai passzivitását. A „fordulat” már a győzelem pillanatában elkezdődött. Az 1959. január 1-i sztrájk méretei már mindenesetre jelezték, hogy a munkásosztály egyértelműen szemben áll a zsarnoki rendszerrel, s nem engedi a már-már kivívott győzelmet elsikkasztani. A munkásosztály ekkor felsorakozott a Felkelő Hadsereg mögé.

Az a változás, ami a következő hónapokban bekövetkezett a munkásosztály magatartásában, megint csak elgondolkasztató. Alkati, tudati, szervezeti gyengesége ellenére nagyon gyorsan mind következetesebben forradalmi erővé vált. Rendkívül határozott volt a munkásosztály állásfoglalása a földreform kérdésében: azonnal megértette szükségességét, és támogatta a kormányt. Amikor a reform végrehajtása során kiéleződött az osztályharc és 1959 októberében elkezdődött a milícia szervezése, elsősorban a munkások kérték felvételüket. Ott voltak minden jelentős mozduláson, részt vettek minden fontos akcióban. Hevesen reagáltak a tőkés szabotázsakcióira, azonnal kézbe vették a gazdátlanul maradt gyárak irányítását.

Mi a magyarázata annak, hogy a proletariátus így „talpra tudott ugrani”? Nem elég azt mondani, hogy ez a munkásság objektív érdekeiből fakadt: noha kétségtelenül ez a legfontosabb ok. Csakhogy itt az egyéb – mondhatnánk a másodlagos és harmadlagos – tényezőknek is rendkívül fontos szerepe volt. Arra gondolunk például, hogy a forradalmi kormány kezdettől bizonyította tetteivel is, hogy mindekenélőtt a szegények kormánya, a szegénység helyzetén kíván azonnal segíteni. A munkásság reálkeresete 1959-ben kb. 15–20 százalékkal emelkedett. Az átlagszám azonban sok mindent elmos. Valójában a nyomorgó, és az alacsony keresetű dolgozók helyzete javult elsősorban. Számos intézkedés a szó igaz értelmében vett nincsteleneket segítette. Ide tartozott például a munkanélküliség felszámolását célzó döntések egész sora. A forradalom győzelme utáni első három évben 400 ezer (!) új munkahelyet teremtettek, s ezzel a munkanélküliség a korábbinak egyharmadára csökkent. Ha közgazdasági alapon lehetne is vitatni ennek a törekvésnek a „gazdaságosságát”, egy biztos: politikailag feltétlenül helyes volt, nagymértékben elősegítette a proletariátus szervezését, öntudatának növelését. S nemcsak azokét, akiket közvetlenül érintett. A döntő itt az volt, hogy a kormány törekvése találkozott a dolgozók igazságérzetével, ez pedig nagy mozgósító erő volt. Nem kevésbé fontos az is, hogy az osztály-együttműködés képviselői és az árulók igen gyorsan kizso-

rultak a szakszervezeti mozgalomból, s hogy a forradalmi vezérkar erőteljesen épített a munkásosztályra. Szüntelenül cselekvésre, öntevékenységre buzdította őket, állandóan hangoztatva felelősségüket e történelmi jelentőségű harcban.

Ha mindezek után feltesszük a kérdést, melyik osztály vett részt a legaktívabban, a legodaadóbban a forradalmi harcban, akkor a válasz egyértelmű lesz. Anélkül, hogy lebecsülnénk más társadalmi osztályok pozitív szerepét a forradalom győzelmében, kijelenthetjük: a munkásosztály aktivitását egyetlen más osztályé sem múlta felül.

A forradalomban tehát ennek az osztálynak alapvető érdekei a történelem adta lehetőségeknek megfelelően érvényesültek: szabaddá vált, léte biztonságos lett, életszínvonala javult, s végső soron megszabadult az osztályelnyomás és kizsákmányolás alól. Másrészt menet közben „felnőtté” vált, képes lett a forradalom vezető szerepének betöltésére.

Ha arra keressük a választ, melyik osztály ideológiája dominált a forradalmi folyamatban, akkor is ki kell emelni a munkásosztály szerepét. Ez még akkor is igaz, ha elismerjük: kezdetben a martianizmus, e sajátos kispolgári ideológia játszotta a főszerepet, s ezt utólag sem lehet kétségbevonni. Viszont az is tény, hogy a proletariátus szocialista eszméjét hamar elfogadták Kubában; s nemcsak a munkásság fogadta el, hanem a nép túlnyomó többsége is gyorsan magáévá tette.

Sokak számára problémát okoz (s ez is kapcsolatban van a hegemonia kérdésével), hogy a forradalmi folyamat közvetlen irányítása a szocialista szakasz kibontakozása idején is a Július 26. Mozgalom kezében maradt. Sőt a szocializmust igelő erők, mozgalmak (Népi Szocialista Párt, a Július 26. Mozgalom és a Forradalmi Direktórium) egyetlen pártba tömörítése, az egységes marxista-leninista párt megalakítása is csak fokozatosan, több szakaszban, de mindenképpen a forradalom szocialista jellegének deklarálása után ment végbe.

A Július 26. Mozgalom eszmei fejlődése – amely szoros kapcsolatban van a hegemonia kérdésével – megítélésünk szerint a következő tényezőkből fakadt:

1. Mindenekelőtt a néppel való rendkívül szoros kapcsolatukból. Mivel következetesen képviselték népük érdekeit, meghallgatták véleményét, tanácsát, nem egyszer „öszönösen” is marxista megoldásokhoz jutottak el, s így mindinkább eltávolodtak korábbi kispolgári szemléletüktől.

2. A kispolgári szemléletű forradalmárookra mind nagyobb hatást gyakorolt leghűbb szövetségésük, a Népi Szocialista Párt, a kubai kommunisták pártja. A párt szerénysége, mértéktartása, forradalmi önfeláldozása bizalmat ébresztett. Könnyű volt vele együtt dolgozni. A párt aktív propagandatevékenysége pedig elősegítette – s nemcsak a tömegek számára – a marxizmus-leninizmus tanításainak megismerését. A párt ezzel állandóan szinte „felkínálta” a dolgok, a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez a tudományos szemléletet.

3. A Július 26. Mozgalom vezetői többször elmondták, hogy egyik „legjobb tanítómesterük” a fő ellenség, az amerikai imperializmus volt. A Kuba-ellenes jenki magatartás, a korlátolt osztályszemlélet nagy hatással volt gyors szellemi fejlődésükre. Aki meg akarta valósítani a Mozgalom eredeti célkitűzését, s hűségesen kitartott a nemzeti szuverenitás mellett – egy szóval, aki következetesen kubai hazafi volt –, annak mindenben szembe kellett kerülni az imperializmussal és el kellett jutnia a munkásosztály álláspontjára.

4. Végül – s ezt külön hangsúlyozni kell –, a szocialista országok, különösen a Szovjetunió igen pozitív szerepet játszott a vezető erő eszmei-ideológiai fejlődésében. A gyors és önzetlen segítőkészség – akkor, amikor senki másra nem szá-

míthattak – mélyen elgondolkoztatta a Július 26. Mozgalom aktivistáit. Megértették, hogy a Szovjetunió által felajánlott „védőpajzs” valóban biztosíthatja a kivívott nemzeti szuverenitás védelmét. Mindez nagyon nagy mértékben növelte a Szovjetunió és a szocialista eszme vonzerejét a kubai népben és az ország vezetőiben.

Mindez átmenetileg pótolhatta a marxista–leninista párt vezető szerepét a demokratikus népforradalomban, a szocialista forradalom kezdeti szakaszában, és elősegítette a Július 26. Mozgalom eszmei fejlődését, közeledését a marxizmus–leninizmus tanításaihoz.

Úgy gondoljuk, hogy a hegemonia alakulásának ez a magyarázata – noha koarántsem teljes – számos területen továbbgondolásra ösztönöz. S talán már ebben a mostani megközelítésben is közelebb visz bennünket a történetek jobb megértéséhez.

Ugyanakkor – számos konkrét utalás ellenére – adósnak érezzük magunkat a forradalom jellegének megítélésével. Az eddig elmondottak kiegészítésre, pontosításra szorulnak.

4. A KUBAI FORRADALOM JELLEGE

A kubai forradalom jellegének megítélése nagyon eltérő a szakirodalomban. Sokan beérik a különböző korabeli nyilatkozatok, vélemények felidőzésével. Így aztán találkozhatunk olyan nézettel, amely szerint ez a forradalom az első szakaszban „demokratikus”, a második szakaszban „szocialista” jellegű volt. Meglehetősen elterjedt az a nézet is a forradalom első szakaszának jellemzésével kapcsolatban, hogy az „demokratikus, agrár, antiimperialista jellegű” volt. Mások az „antifeudális” jelzőt is hangsúlyozzák.

Ma már rendelkezésre állnak a hivatalos kubai értékelések is ebben a témában. 1975-ben a Kubai Kommunista Párt első kongresszusa elé terjesztett Programatikus Platformtervezet a következőket hangsúlyozza:

„A kubai forradalom fejlődése gyakorlatilag megerősítette a forradalom megszakíthatatlan folyamatának lehetőségéről vallott marxista–leninista tételt. Az imperializmus korában nincs áthághatatlan akadály a népi, demokratikus, antiimperialista szakasz, valamint a szocialista szakasz között. Mindkettő ugyanazon folyamat részét alkotja, amelyben a nemzeti felszabadító és demokratikus jellegű intézkedések – amelyeknek egyes esetekben már szocialista színezetük van – előkészítik a terepet a világos szocialista intézkedésekhez. E folyamatban a döntő és meghatározó elem annak a kérdése, hogy kinek a kezében van a politikai hatalom” – olvasható a dokumentumban.⁶

A dokumentum később többféle összefüggésben is hangsúlyozza a politikai hatalom alakulását. Két egymással szorosan összefüggő megállapítást mindenképpen fel kell idéznünk. Az első így hangzik: „Egy olyan forradalmi hatalom léte, amely elsődlegesen a munkásosztály, a dolgozó parasztság érdekeit képviseli, nagyon gyors ütemet kényszerít... az átalakításokra.”⁷ Később ez olvasható: „A demokratikus, népi és antiimperialista szakaszból a szocialista szakaszba való átmenet sajátos jellegzetessége Kubában az, hogy egy rövid időszak során, és ugyan-

⁶ A Kubai Kommunista Párt Programatikus Platformtervezete, 1975. A Granma melléklete.

⁷ Ugyanott.

azon forradalmi vezetés alatt ment végbe. A politikai hatalom problémája – lényegét tekintve – már az első pillanatoktól meg volt oldva a forradalom mindkét szakaszára.

Az első szakaszban ez úgy nyilvánult meg, mint a néptömegek, vagyis a munkások, a parasztok, a lakosság burzsoá-latifundista-oligarchia uralmával ellentétes érdekű rétegeinek demokratikus forradalmi diktatúrája. Most, a második szakaszban úgy fejeződik ki, mint a dolgozó parasztokkal és társadalmunknak a kapitalista rendszerrel ellentétes érdekű többi rétegével szövetséges proletariátus diktatúrája.”⁸

Az értékelés lényegét összegezve a következő megállapításra juthatunk: Kubában olyan permanens forradalom zajlott le, amely kezdetben demokratikus, anti-imperialista jellegű volt, noha már tartalmazott antikapitalista intézkedéseket is. 1960 második felében (mint ahogyan a kubai dokumentumok is alátámasztják) a forradalom átfelődött szocialista szakaszába. Az egész forradalmi folyamat azonos vezetés alatt ment végbe, mégpedig úgy, hogy a hatalom kérdése a lényegét tekintve már kezdetben eldőlt a népi erők javára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Fidel Castro Válogott Beszédei. Kossuth Könyvkiadó 1962.

Kuba Kommunista Pártja Központi Bizottságának beszámolója a párt első kongresszusán. Kuba Kommunista Pártjának I. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Panorama Económico Latinoamericano. La Habana 1961. I. kötet.

Cuba en la OEA, República de Cuba, San José, Costa Rica. 16 al 19 de Agosto de 1960. Ministerio de Relaciones Exteriores. 1960.

Partido Socialista Popular. VIII. Asamblea Nacional, 1960. La Habana.

La Revolución Cubana ante el Mundo. Universidad Popular, Tercer ciclo, 1960. La Habana.

Antonio Nuñez Jiménez: Patria o Muerte. Editado en la Imprenta del INRA. 1961.

Ernesto Che Guevara: Obras 1957–1967. II. kötet. Casa de las Américas. 1970.

L. E. Valencia: Realidad y Perspectivas de la Revolución Cubana. Casa de las Américas. La Habana 1961.

⁸ Ugyanott.

Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához*

Az Értéktöbblet-elméletek egyik passzusában Malthusról szólva írja Marx: Az olyan embert, aki a tudományt egy nem abból magából eredő (bármely téves legyen is), hanem *kívülről*, attól *idegen*, külsőleges érdekből átvett állásponthoz *idomítani* próbálja, „aljasnak” nevezem.

Furcsa álláspontnak tűnhet ez olyan kutató tollából, aki egész tudományos munkásságát egy tudományon *kívüli*, kifejezetten politikai cél szolgálatába állította.

Természetesen arra az ismert tényre kell itt rámutatnunk, hogy Marx a tudományon *kívüli* célokat és a tudományt egységben látta. Csakhogy könnyű ugyan *megállapítani* ezt az egységet Marx munkásságában, módfelett nehéz azonban bemutatni, hogy konkrét formájában miben is áll ez, hogyan alakult ki és miképpen változott Marx munkássága során.

Annak ugyanis, hogy valamely társadalmi jelenség elméleti tárgyalásánál megvalósítsuk a tudomány és a tudományon *kívüli* célok, érdekek egységét, a jó szándékon kívül egyéb, *a tudományon belüli* feltételei is vannak. A probléma ezért mindjárt kettős jellegű: egyrészt arról van szó, hogy valamely (történelmileg jogosult és haladó) politikai törekvésből fakadó kijelentés közvetlenül még korántsem tudományos állítás. Ahhoz, hogy egy tudományon *kívüli* cél, program tudományosan igazolható legyen, szigorúan alá kell vetni a tudomány rendszerén belül érvényes eljárásoknak és összefüggéseknek, vagyis értelmezni kell. Másfelől azonban az olyan társadalomtudomány, amely nem képes kilépni saját rendszeréből, előbb-utóbb holttá válik. Marx nem csupán verbálisan határolta el magát mindkét hiba lehetőségétől, hanem tudatosan törekedett a mondott egység megteremtésére.

Ez az egység korántsem állt eleve készen, hanem olyan egységről van itt szó, amelyért Marxnak megújuló elméleti erőfeszítéseket kellett tennie, egész rendszerét kellett ismételten végiggondolnia.

E rendszer részletesebb bemutatására csak a későbbiekben kerülhet sor. Most csupán két, önmagában is nagyon messzire vezető problémát említünk. Elsőként azt, hogy amikor Marxnál megállapítjuk a tudományos rendszer jelenlétét, akkor semmiképpen sem valamiféle zárt és axiomatikus rendszerre gondolunk, hanem éppen ellenkezőleg, egy olyan rendszerre, amely messze megelőzve a mai tuda-

* A tanulmány *A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai* című középtávú kutatási program keretében készült. (Az eredeti tanulmányt rövidítve közöljük. Az érintett kérdésekre a későbbiekben visszatérünk.)

mányelméleti próbálkozásokat és eredményeket, feloldja a zárt tudományos rendszerek és a rendszertelenség hamis dilemmáját. Marx egész gondolkodásmódja, tudományos *rendszere* szemben áll a hegeli *zárt filozófiai* rendszerrel éppúgy, mint az axiomatikus formális rendszerekkel. A marxi tudományos rendszer ezekkel szemben szisztematikus felépítésű és a gyakorlat irányában nyitott.

A második, ezzel szorosan összefüggő probléma az, hogy a marxi gondolkodásmód rendszer jellegének későbbi elmosódása a marxizmuson belül szorosan összefüggött azokkal a változásokkal, amelyek meghatározták az elmélet helyét a társadalmi tevékenységek rendszerében, vagyis elsődlegesen társadalmi-politikai okok *következménye*. Természetesen ez a következmény egy összefüggésben maga is kiindulóponttá válik, s nem elsietett megállapítás az, hogy a marxi tudományos felfogás rendszer jellegének meg nem értése, illetve a rendszer jelleg elmosódása jelentős szerepet játszik abban, hogy korunk számos fontos jelensége kicsúszik a marxista társadalomtudományok hatóköréből.

1. A Grundrissében Marx a tőkés termelési módban érvényre jutó alapvető, a termelőerők és a termelési viszonyok összefüggésében kifejeződő, magában a tőkés termelésben működő, annak megszüntetésére éppen ezért *magában a termelésben* ható ellentmondást a következő gondolatmenetben fogalmazza meg: azáltal, hogy a tőkés termelés közvetlenül értéktöbblet termelést és elsajátítást jelent, a tőkés célja a többletmunkaidő növelése, s a szükséges munkaidő arányának csökkentése. A tőke belső logikája az, hogy a szükséges munkaidő arányának csökkentését a többletmunkaidő javára túlhajtsa minden gyakorlatilag létező határon. Tehát – mondja Marx – a tőke szüntelenül fejleszti a többletmunkaidő arányát növelő legfontosabb tényezőt, az állótőkét, vagyis a termelési technika színvonalát. A gépi berendezés tökéletesítése egészen a közvetlen anyagi termelési folyamat automatizálásáig tart. A közvetlen anyagi termelési folyamat teljes automatizálása azonban a közvetlen anyagi termelőnek a termelés folyamatából való kilépésével, s „a termelési folyamat mellé állásával” egyértelmű. Amikor tehát úgy tűnik, hogy a tőkés végre eléri legfőbb célját, hogy a szükséges munkaidőt a nullára csökkentse, s ezáltal a többletmunkaidőt a maximálisra növelje, immár korántsem kaphatja meg azt a maximális értéktöbbletet, aminek érdekében erre a pontra törekedett, ugyanis a szükséges munkaidő eltűnésével eltűnik a többletmunkaidő is, mivel-hogy magában *a közvetlen anyagi termelésben* nincs munkás, akit a tőke kizsákmányolhatna. Egyébként is teljesen logikus, hogy *egy olyan társadalmi-gazdasági alakulat, amely éppen a szükséges és a többletmunkaidő szétválásán alapul, gazdasági viszonyaiban mindvégig csak e kétfajta munkaidő arányát alakítja, a szükséges munkaidő eltűnésével szükségképpen bukni kell az egész társadalmi-gazdasági alakulatnak*, mint ahogy a többletmunkaidő közvetlen megjelenése előtt szó sem lehet kialakulásáról. Magán a közvetlenségen itt erős hangsúly van, mert éppen az a sajátos, megkülönböztető vonása a tőkés termelésnek minden korábbi elsajátítási móddal szemben, hogy *közvetlenül* jeleníti meg a többletmunkát.

Tekintsünk el ezúttal attól, hogy a mai tőkés gazdaság – amelynek számára a termelés automatizációja (ha nem is teljes automatizációja) korántsem csupán elméleti kérdésre többé – hogyan fejezi ki és oldja fel legalábbis időlegesen a Marx által megfogalmazott ellentmondást. Számunkra most csak azok a következtetések fontosak, amelyek a történelmi fejlődésnek ebből a felfogásából adódnak, s amelyeket Marx maga is levont.

a) A kommunizmus a kifejezett tőkés viszonyok megelőző fejlődésén és az ebben a fejlődési folyamatban létrehozott fejlett termelőerőkön alapszik. Más szavakkal:

a termelőerőkre vonatkoztatva a kommunizmus mindkét szakasza *kezdetől fogva* magasabb fejlődési periódust jelent a történelemben, s *a kommunizmus és a kapitalizmus* ennél fogva *elvileg nem alkothatják a történelem párbuzamosan futó fejlődésvonalát.*

b) Marx ugyan a Grundrissében nem érinti a két társadalmi forma (a kapitalizmus és a kommunizmus) képviselői közötti politikai harc kérdését, világos azonban, hogy e politikai harc lehetőségének alapját az előbb jelzett társadalmi-gazdasági fejlődés teremti meg. Következésképpen annak is világosnak és logikusnak kell lennie, hogy ez a politikai harc ott bontakoztatható ki legteljesebben és a győzelem esélyével, ahol a termelőerők az adott korban a legmagasabb fejlettség színvonalán állanak. Vagyis a forradalomnak az a felfogása, miszerint a legfejlettebb tőkésországokban nagyjában-egészében egyidőben dönti meg a munkásosztály a tőke uralmát, szervesen kapcsolódik az előző pontban érintett problémához.

c) A munkásosztály által vezetett forradalomban az ellenséges oldalon fog állni a legfejlettebb tőkésországok burzsoáziája, nemzetközi szövetségben minden rendű és rangú olyan reakciós erővel, amely szemben áll a kommunizmussal, függetlenül attól, hogy az adott országban milyen elmaradott viszonyok vagy megkésett fejlődés alkotja e reakciós erők létének alapját. Így tehát például a burzsoázia nemzetközi síkon politikai szövetségbe léphet a feudális oligarchákkal, bármennyire is ellenséges osztályokat alkotnak ezek történelmileg a kapitalizmus kifejlődésének időszakában.

d) Tekintettel azonban arra, hogy a tőkés fejlődés kezdetéhez éppencsak elérkező társadalmakban – mindenekelőtt pedig a feudális forma, illetve mindazok a nemzetek, népek, amelyek kívül rekedtek a tőkés fejlődésen, vagy éppencsak külsőleg érinti őket e fejlődés –, amelyek tehát belső viszonyaikban nem fejlesztették ki azokat a világos és éles antagonizmusokat, amelyek a tőkés társadalom jellemzői, fennáll a lehetősége annak, hogy ezeknek a népeknek nem csupán az uralkodó osztálya köt szövetséget a fejlett tőkésországok burzsoáziájával a munkásosztály forradalma ellen, hanem maguk ezek a népek is a reakció oldalán fognak harcolni. Marx ezeket a népeket „életképtelen népek”-nek nevezi, amelyek saját sorsukat pecsételik meg, előbb a tőkés fejlődéssel szembeni izolációjuk, majd a reakció oldalán való harcuk révén.

Első tekintetre is feltűnő az az ellentét, amely a Grundrisse fő következtetése és a nagyjából ugyanebben az időben nyilvánosan ugyan kevésbé hangoztatott, de főleg Engelsszel folytatott levelezésben nagyon is komolynak tekintett politikai jöslatok között fennáll. Marx és Engels ebben az időben főként egymásnak írt leveleikben a forradalom közelségéről írnak, s úgy tekintenek a közelgő válságra, mint amely forradalmat hoz majd magával. Egyfelől tehát a termelőerők fejlődése oldaláról a tőkés termelés fejlődési perspektíváit és lehetőségeit fogalmazazzák meg, másfelől pedig a politikai viszonyok oldaláról a kapitalizmus megdöntésének közvetlen közelségéről írnak. Olyan ellentmondás ez, amelynek magyarázata abban állhat, hogy Marx és Engels a két egymással ellentmondó perspektíva felidézésével valóban különböző oldalról közelít a tőkés fejlődéshez: egyszer a termelőerők és gazdasági viszonyok perspektíváit elemzik, másszor pedig a konkrét politikai mozgást és a konkrét gazdasági ellentmondást, mint a politikai forradalom alapját vizsgálják. E kétféle mozgás egymáshoz való viszonya ugyan a későbbiekben alapvető kérdéssé válik Marx számára, s új problémák megfogalmazásához nyújt majd kiindulópontot, ez idő szerint azonban, az 1850-es

évek második felében a gazdasági és a politikai ellentmondások nagyjából egymás mellett futó problémákként maradnak meg. Emellett a kétféle ellentmondás elemzése ekkor korántsem állt azonos szinten: a politikai fejlődés elméleti alapjaként ugyan már kialakultak az alap és a felépítmény fogalmai, s az az alapvető elméleti álláspont, amely a politikai és a gazdasági szféra viszonyában a gazdaság primátusát tekinti a legfontosabb meghatározó összefüggésnek, de korántsem fejeződött be a politikai szféra *belső*, autonóm mozgásának tanulmányozását lehetővé tevő elméleti keretek kialakítása. További, a mi szempontunkból most másodlagos, de más oldalról rendkívül lényeges probléma az, hogy a gazdasági és a politikai szféra összekapcsolódásának egyik fontos pontját, a válságot Marx alapvetően abból a kiindulópontból vette vizsgálat tárgyává, hogy bizonyítsa egyrészt a túltermelés gazdasági törvényszerűségét, továbbá a fogyasztói piac viszonylagos szűkülését (elnyomorodás-elmélet). Így a gazdasági válság olyan funkcionális zavarként jelent meg, amely a tőkés termelés lényegéből fakad, kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait, de nem jelent meg úgy, mint *minőségileg új fejlődési periódus kiindulópontja a kapitalizmuson belül*. Ezért azután az 1860-as években, a gyapot- és nyersanyagválság lezajlását követően nem is fogalmazódik meg az elmélet újragondolásának igénye a forradalmi átalakulás akkori elmaradása következményeként. Így a kapitalizmusnak a termelőerők fejlesztésében rejlő lehetőségeit, valamint a munkásosztály lehetőségeit a kapitalizmus politikai forradalom útján való felszámolására ellentmondás jellemzi, s ez az ellentmondás a válságelméletben oldódik fel mint a válság megoldásának két útja. Az egyik úton a tőke gyűri le – mindenestre időlegesen – a válságot, a másikon – immár véglegesen – a munkásosztály. Ily módon a válságelmélet mintegy összekötő kapocs a gazdasági és a politikai elemzés között.

Azt mondhatjuk tehát, hogy nem csupán a Grundrisse, hanem – többek között – Marx és Engels ez időben történt levélváltásai, Marxnak Amerikába küldött tudósításai, a kor nemzetközi eseményeihez fűzött megjegyzéseik (a lengyelországi és a magyarországi forradalom kommentálása, a krími háború értékelése stb.) egyértelműen azt mutatják, hogy Marx és Engels az 1850-es évek végére, az 1860-as évek elejéig feltétlenül kialakított egy olyan elméleti rendszert, amely nem csupán történelemfilozófiai és politikai gazdaságtani kérdéseket foglalt magába, hanem ezen túlmenően, de ezekkel a legszorosabb egységben a különböző társadalmak, népek, nemzetek viszonyainak, e viszony alakulásának elméleti tanulmányozásán alapult, egyúttal pedig a mindenkor konkrét események elemzésének eszköze, kerete is volt.

Ha legalább vázlatosan jellemeznünk akarjuk ezt a gondolati rendszert, a következő fontosabb jellegzetességeit kell megemlítenünk. A rendszer alapzatát egyfelől a világpiacon, másfelől a kor legfejlettebb tőkésországra vonatkozó elmélet alkotja. Eszerint az, hogy egy országon *belül* milyen méretekben fejlődtek ki a modern tőkés társadalom termelőerői, egyszersmind *külső* viszonyaiban is kifejeződik, mint az adott országnak a világpiachoz való viszonya. Ezért a gazdasági alapzatnak ez a két eleme – világpiacon és a legfejlettebb tőkésországek – korántsem egymást kizáró, hanem egymást feltételező alkotórészei a szóban forgó elméleti rendszernek.

Szemléletesebben kifejezve, azt mondhatjuk, hogy – Marx felfogásában – olyan rendszerről van szó, amelynek gazdasági alapját egymást feltételező módon egy vertikális és egy horizontális sík alkotja. A vertikális síkban a tőkés termelés különböző fejlettségi fokán álló országok úgy helyezkednek el, hogy a legmagasabban

áll a fejlett Nyugat-Európa, s alatta e fejlettséghez viszonyítva a világ más országai. Itt tehát az mutatkozik meg, hogy *a történelmi fejlődés előrehaladó menetében* meddig jutott el valamely ország. Ez egyúttal az egyes országok, társadalmak belső meghatározottságát is jelenti, vagyis azt, hogy a tőkés termelési viszonyok milyen módon és milyen szintre fejlődtek valamely országban. A horizontális „síkban” ugyanez a tény földrajzilag fejeződik ki oly módon, hogy a világpiac eseményei és változása végül is egy középpont, a legfejlettebb tőkésországok csoportja felé mutat. E középpont körül a különböző fejlettségű országok gyűrűje helyezkedik el aszerint, hogy milyen mértékben váltak szerves részévé a világpiacnak, vagyis maguk is mennyire függenek a világpiactól, illetve milyen mértékben meghatározó tényezői annak. A gyűrű legszélén azok az országok helyezkednek el, amelyeket a legkevésbé ragadott magával a tőkés fejlődés. Itt tehát a „földrajzi” *eloszlásra nézve van kimondva ugyanaz, mint ami amott a történelmi fejlődés menetéhez való viszonyban*, vagy másképpen: itt a gyakorlati nemzetközi kapcsolatokban fejeződik ki a történelmi fejlődés absztrakciója.

Nem nehéz felismerni, hogy itt a tőkés fejlődés egyetemességének az a gondolata konkretizálódik, amelyet Marx a *Kommunista Kiáltványban* is érint. Eszerint a tőkés társadalmi rendszer a történelem első olyan társadalmi formája, amely fejlődésének belső mozgatórugóiban – mindenekelőtt alapvető termelési viszonyában – eleve magában hordozza azt a szükségszerűséget, hogy *egyetemes* társadalmi rendszerként jelenjen meg, vagyis, hogy világrendszerré váljék. Ezért tehát, ha tőkés rendszerről beszélünk, szükségképpen a Föld valamennyi országát magában foglaló világrendszerről is szólnunk kell.

Jelenlegi szempontunkból rendkívül fontos az eddigieken túlmenően a következő: nyilvánvaló az összefüggés a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat egyetemességének tétele és a munkásosztály nemzetközi jellegéről szóló marxi megállapítások között. Szintúgy nyilvánvaló összefüggést találhatunk az egyetemesség gondolata és aközött, hogy Marx és Engels a munkásosztályról, mint a nemzeti meghatározottságok és korlátok megszüntetőjéről ír. Ebben a felfogásban a munkásosztály és a nemzetiségi probléma, a munkásosztály és a nemzeti jelleg, például a nemzeti függetlenség kérdése olyan összefüggésbe kerül, amelyből szükségképpen fakad a korabeli nemzeti függetlenségi harcok, egyáltalán *a nemzeti és a nemzetiségi mozgalmak* értékelési lehetősége a *tőkés fejlődés, illetve a kapitalizmus felszámolása szempontjából*.

2. Ha az előzőekben néhány összefüggésben érintett elméleti rendszer későbbi alakulását, fejlődését akarjuk jellemezni, fel kell idéznünk a politikai gazdaságtan bírálatához írt híres *Előszót*, illetve Marx levelezésének egyes részleteit. Nevezetesen a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint az alap és a felépítmény összefüggéseit érintő részeket. Ha a történelem előrehaladó menetével kapcsolatban tesszük fel a kérdést, azt találjuk, hogy Marx ezt az előrehajtó dialektikát a termelőerők és a termelési viszonyok belső viszonyából vezeti le. Maguknak a közösségi viszonyoknak azonban (amennyiben azok nem közvetlenül termelési viszonyok, hanem a fejlődés későbbi szakaszában mint a felépítmény elemei jelennek meg immár elkülönülten) azt az oldalát hangsúlyozza, hogy ezek meghatározottak a termelési viszonyok és a termelőerők dialektikájában. Nem tehetjük meg – mivel fontos kérdésről van szó –, hogy ne utaljunk arra a korai időszakra (*A német ideológia*), amikor ezeknek *a közösségi viszonyoknak magát a termelést meghatározó* jellegét úgy oldja meg, hogy *közvetlenül termelési viszonyoknak fogja fel őket*, vagyis ember-termelésről, ideológia-termelésről ír. Ezzel szemben

éppen a modern őstörténetkutatás, amely Marx idejében indult, azt bizonyította, hogy ezek a közösségi viszonyok ugyan valóban a közösség termelő tevékenységén nyugszanak (ezt az oldalt Marx hangsúlyosan ki is emeli), s annak szolgálatában állanak, de korántsem indokolt a gazdaságra gyakorolt visszahatásuk elemzése érdekében közvetlenül termelési viszonyoknak tekinteni őket. Röviden azt fogalmazhatjuk meg, hogy abban a nagy, világtörténelmet átfogó koncepcióban, amelyben Marx a fejlődés előrehaladó menetét mint a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját határozta meg, az ötvenes és a hatvanas években egyidejűleg két valóságos történelmi probléma összefüggései maradnak észrevétlenek. Az egyik probléma: a stagnáló vagy visszafejlődő, s a történelem színpadáról *emiatt* eltűnő népek, társadalmak problémája; a másik: a termelőerők fejlődését megelőző, „megelőlegező” formák és közösségek problémája. Más szavakkal: azoknak a közösségi formáknak a problémája marad háttérben, amelyek nem csupán kifejezik az adott termelőerőket és azok működtetését (termelőerők → termelési viszonyok → közösségi viszonyok), hanem amelyek megállíthatják vagy meggyorsíthatják a termelési viszonyok változását, s ezáltal megátolthatják vagy meggyorsíthatják egy-egy új termelési mód kialakulását (közösségi viszonyok → termelési viszonyok → termelőerők). Azt látjuk tehát, hogy az olyan problémák, mint a társadalmi elmaradottság, a termelőerők fejlődésének lelassulása, sőt visszafejlődése, valamint azoknak a „modern” közösségi formáknak a kialakulása, amelyek az előzőekkel szemben éppen ellenkezőleg megelőlegezhetik egy társadalmi forma közösségi és termelési viszonyait – tehát az elmaradottság és a hirtelen bekövetkező történelmi ugrás – csupán látszólag különböző és egymással szemben álló kérdések. Valójában mindkét jelenség titkát azokban a közösségi viszonyokban kell keresnünk, amelyek közepette a társadalom tagjai élnek, s amelyek nem tekinthetők mindenestől a termelési viszonyok részeként, vagy minden további meghatározottság nélküli következményeként.

Véleményünk szerint ezért joggal feltételezhetünk belső összefüggést aközött, hogy egyrészt *A tőke* harmadik kötete „Az osztályok” című fejezetnél szakad félbe, és másrészt, hogy Marx a hetvenes években intenzíven foglalkozik az ősi közösségi formák konkrét tanulmányozásával, helyesebben az idevágó akkori legújabb kutatások megismerésével.

Az osztályok a kapitalizmusban: a közösségek nem természetadta formái. A munkásosztály nem természetadta közösség, s ebben jelenik meg a politikai közösség kialakulásának legfontosabb feltétele. Ezért, ha a modern politikai közösségek törvényszerűségeit tanulmányozzuk, akkor elengedhetlenné válik annak a folyamatnak a vizsgálata, amelyben ezek a politikai közösségek elszakadtak eredendő természetadta meghatározottságuktól, vagy még pontosabban: a politikai közösségek mozgásának tanulmányozása megkülönböztetendő ugyan, de nem választható el a közösségi viszonyok általános törvényszerűségének leírásától.

Úgy tűnik, mintha ugyanazokhoz a témákhoz jutottunk volna vissza, amelyeket Marx már *A hegeli jogfilozófia kritikájában* az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban, majd a Kommunista Kiáltványban kifejtett. *A tőke* megírását követően, illetve a Párizsi Kommun után felmerülő problémák azonban csak látszatra azonosak a korábbiakkal. Ezek az alapvető kérdések a különböző művekben másként hangzanak, bár voltaképpen egyetlen problémát érintenek, de ennek esetenként egészen eltérő oldalait. Vagyis: *a) A hegeli jogfilozófia kritikájában* Marx alapvetően helyesnek tartja Hegelnek a politikai állam és a polgári társadalom szétválasztottságára vonatkozó megállapításait, azt a felfogást, miszerint

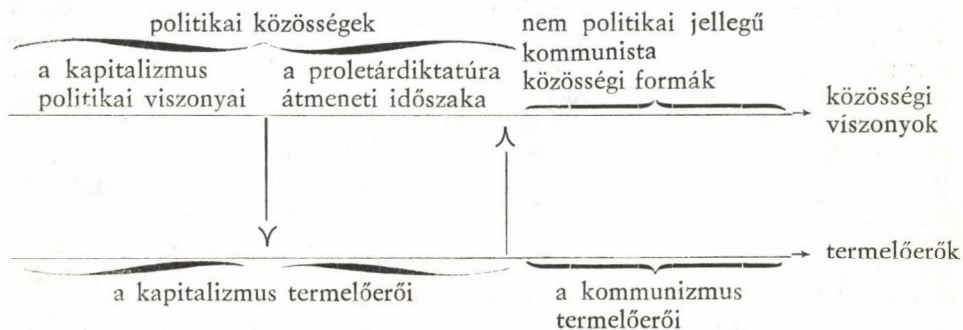
a tőkés termelés viszonyai között közösség és magánélet, politika és gazdaság szükségképpen elkülönülő szférákat alkotnak. Marx ezt a gondolatot elfogadva egyúttal döntő kritikáját adja Hegel azon felfogásának, amely a gazdaságot magyarázza a politikából, a közösséget az egyéni életből, a polgári társadalmat a politikai államból, nem pedig megfordítva. Marx kimutatja, hogy a „modern társadalom” (az adott viszonyok között ez a tőkés társadalom) összes politikai intézménye, mint állam, pártok stb. éppúgy a valóságos gazdasági talapzaton nyugszanak, miként ahogy magának a szférák elválasztódásának is a gazdaságban kell megkeresni az alapját, titkát és nem – miként Hegel teszi – ellenkező oldalról kiindulva. Ez az a pont – mutat rá Marx –, ahol Hegelnél az idealizmus és az elidegenedés álláspontjának igazolása szükségképp egybeesik. *b) A Kommunista Kiáltványban* ugyanennek a problémának egészen más oldala áll előtérben. Nevezetesen az a gondolat, hogy miután a munkásosztálynak a tőke elleni harca magának a gazdaságnak az alapvető belső ellentmondását fejezi ki, ezért szükség-szerű és történelmileg indokolt ez a harc – függetlenül attól, hogy a gazdaságban ez az alapvető belső ellentmondás az egyes időszakokban milyen konkrét formákat ölt. Ezzel szemben *c) a Grundrissében* éppen ellenkezőleg Marx azt a kérdést vizsgálja meg, hogy a gazdaság belső szerkezetét hogyan bontja, bomlasztja fel a tőkeviszony – függetlenül a munkásosztálynak a tőke elleni harcától. Világos, hogy a közösségi-politikai viszonyok mint a társadalmi formák megváltozásában aktív szerepet játszó tényezők csak a *b) pontban* jelennek meg – igen általános, s korántsem kifejezett formában.

A két, egyaránt a tőkés társadalom fennállását érintő ellentmondásrendszer (a politikai és a gazdasági) *egymáshoz való viszonyának* vizsgálata éppúgy feltételezi az összetevők egyenkénti elemzését, miként a történelmi tapasztalatok általánosítását. Ennek alapján a két ellentmondás-rendszer egymáshoz való viszonyát a következő módon jellemezhetjük: Bár a politikai ellentmondások általános meghatározottságukban a gazdasági ellentmondásokon nyugszanak, azok kifejezői, de ebből korántsem következnek, hogy a politikai ellentmondások robbanásának időbelileg egybe kellene esniük a gazdasági ellentmondások hasonló állapotával. Vagyis elvileg nincs kizárva a gazdaság válságának a tőke alapviszonyain belüli megoldása: egy adott méretű és mélységű gazdasági válsággal nagyon is eltérő jellegű és méretű politikai válság kapcsolódhat egybe, illetőleg elvileg elképzelhető, hogy a tőkeviszonyok „normális” állapotában politikai válság robban ki. Marx szerint a politikai ellentmondások végső kiéleződésének és robbanásának időben feltétlenül meg kell előznie a tőkés termelési mód belső gazdasági ellentmondása kiéleződésének azt a fokát, amelyben az utóbbi ellentmondás „önmagában” szétfeszíti magát a tőkés gazdaságot. *Ennek következtében* létrejön egy olyan átmeneti időszak a kapitalizmus és a kommunizmus között, amelynek fő jellemzője, hogy egyrészt politikai jellegű, másrészt a termelőerők fejlődése terén az a feladata, hogy elvigye a fejlődést addig az *immár elméleti* végpontig, amelyen a tőkés gazdaság szükségképpen felszámolná önmagát, vagyis hogy az átmeneti kornak kell előkészíteni a *termelőerők* forradalmát. Ehhez mindjárt hozzá kell tennünk: maga az átmeneti időszak megjelölése Marxnál korántsem egyértelmű. Egyfelől átmeneti időszaknak tekinti a kommunizmus első fázisát (a szocializmust), mint amelynek határozottan politikai jellege, államisága van. Másrészt pedig „a proletariátus forradalmi diktatúrája” szintén átmeneti forma a tőkés társadalom és a (szocializmust is magába foglaló) kommunizmus között. Ennek

gazdasági tartalmáról azonban Marx egyáltalán nem tesz említést. Az előbbiek alapján azonban fő vonalaiban a következőket mondhatjuk:

a) A kapitalizmus termelőeri túlnyúlnak majd a tőkés termelési formán; b) a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető forradalmi folyamatban a politikai viszonyok és termelőerők fejlődése nem szimmetrikus jellegű; c) a tőkés viszonyok fennállásának a termelőerők fejlődésében megalapozott lehetetlenné válása egyáltalán nem azonos azzal, mintha a kapitalizmus automatikusan, a munkásosztály politikai harca nélkül felszámolná önmagát. Leegyszerűsítve a következő sémában illusztrálhatjuk a mondottakat:

Közismert, hogy Marx az erre vonatkozó felfogását legelsőként (és az eddig ismert kéziratai alapján egyetlen alkalommal) *A gothai program kritikájában* fejti ki viszonylag összefüggően és részletesen. (A *gazdasági-filozófiai kéziratok* látszólag idevágó megfogalmazásai egyáltalán nem ide tartoznak. Amennyiben ugyanis ezekben a kéziratokban Marx a *valóságos* kommunizmusról és szocializmusról ír, mindenkor a *gyakorlati munkásmozgalmat* érti alatta. Amennyiben pedig nem a mozgalmról van a kéziratokban szó, mindig a korabeli szocialista és kommunista *eszmék* kritikáját adja Marx – s mint utópiákat veszi bírálat alá. A szocializmusról, illetve a kommunizmusról mint a fejlődés két történelmileg elkülönülő szakaszáról ezért *A gothai program kritikája* előtt született írások csak elvétve szólnak, a kifejtés igénye nélkül.)

Ez a séma természetesen nagyon sok, egy részletesebb és pontosabb elemzésben figyelmen kívül nem hagyható összefüggést egyáltalán nem jelez. Így például a termelési viszonyokat minden további megkülönböztetés nélkül feloldja általában a közösségi viszonyokban, továbbá egyáltalán nem emeli ki annak fontosságát, hogy végeredményben egyetlen, akár a termelőerőkben, akár pedig a közösségi viszonyokban bekövetkező változás nem marad meg kizárólagosan abban a szférában, amelyben bekövetkezett, hanem kihat a „társadalomtest” egészére. A továbbiakban azonban még egy kérdést feltétlenül meg kell fogalmazni: hogyan és milyen mértékben kapcsolódik *A gothai program kritikája* Marx egyetemesség-felfogásához.

Kétségtelen, hogy a politikai és gazdasági ellentmondásrendszerek iménti megkülönböztetése nem csupán „finomítja” és konkretizálja a politika és gazdaság összefüggését, hanem egyúttal egy olyan külön történelmi időszak kibontakozását is feltételezi, amelyben a politika domináns szerepe alapvető meghatározottságként jelentkezik. A politikai és a gazdasági ellentmondásrendszer szükségkép-

peni különidejűségének megfogalmazása lehetőségeket nyit a politikai ellentmondások jelentőségének és autonómiájának tárgyalása számára. Ez egyúttal némiképpen gyengíti a legfejlettebb tőkésországokban egyidejűleg kibontakozó forradalom tételének erejét, már csak azáltal is, hogy sokkal jelentősebbnek fogja fel az ellentmondások térbeli és időbeli konkretizációjának szerepét, mint bármelyik *A gotbai program kritikájánál* korábban írt marxi szöveg. Ezekben a pontokon tehát Marx által korábban fel nem tett kérdések sora adódik. Ha a megválaszolendő kérdések jelentőségét annak a gondolati rendszernek a szempontjából vizsgáljuk, amelyben Marx a tőkés társadalom történelmi helyét, valamint konkrét változásait és az ennek megfelelő politikai eseményeket elgondolta, akkor meg kell állapítanunk, hogy alapvetően újszerű problémák jelentkezéséről van szó. Mindenekelőtt felmerül a történelem reális mozgásának és a történelmi fejlődés gondolati modelljének a viszonya, vagy másként az egyenlőtlen fejlődés problémája. A gondolati modell ugyanis a tőkés és a kommunista társadalmi formák egymásutánosságát úgy írja le, mint az egymást felváltó társadalmak menetét. Ez a felfogás megfelel annak, ahogy Marx logikailag általában jellemzi a különböző társadalmi formák egymásutánosságát azzal az egyáltalán nem jelentéktelen kiegészítéssel, hogy a tőkés és a kommunista forma váltásában ez a logikai rend még szigorúbb, lévén mindkét forma egyetemes jellegű. Ez a kiegészítés visszavezet ahhoz a problémához, hogy a valóságos történelmi fejlődésben – legalábbis a kommunizmus *előtti* fejlődés során – az új formák kialakulása rendszerint a korábban elmaradott népek hirtelen előretörése közepette megy végbe, miközben az adott korban a letűnő, de korábban a legfejlettebb társadalmi formát kialakító népek fokozatosan a háttérbe szorulnak, legyőzöttekké válnak, esetleg meg is semmisülnek. A probléma korábbi megoldására utaltunk már, amikor a tőkés társadalom egyetemességéről szóltunk. A közösségi és politikai viszonyok önmozgásának felfelfogásával azonban nyilvánvaló, hogy a probléma újabb összefüggésben fogalmazódik meg, s legalábbis megkérdőjelezi a korábbi megoldás kielégítő voltát. Annyanban mindenesetre, hogy a mondottak alapján feltételezni kell: meghatározott közösségi viszonyok lehetővé teszik, hogy a termelőerők viszonylag alacsony fokát kialakító egyes nemzetek bekapcsolódjanak a legfejlettebb tőkésországokban kibontakozó forradalmi folyamatba, s az új, kibontakozó társadalmi viszonyok számára kedvező előfeltételeket hordozzanak magukban. Más szóval: felmerül az egyenlőtlen fejlődés érvényességének kérdése a tőkés társadalom meghaladásával összefüggésben is. Talán nem túlzás itt arra utalni, hogy a *Zaszuics-levelekben* megfogalmazott óvatos gondolatok az obscsinák szerepéről, jövőjéről jelzik ennek az új szempontnak a szerepét Marx gondolkodásában. Ugyanakkor persze emellett elméletileg még továbbra is fenntartható a tőkés termelés egyetemességéről vallott felfogás, de mindenképpen azzal a módosítással, hogy a tőkés világgazdaság forradalmi felszámolása nagyobb időszakot fog át, továbbá, hogy maga a kommunizmus legalábbis annak első szakaszában feltétlenül különböző formákat fog ölteni az egyes népek, történelmi tradíciók, a proletárforradalom előtti tőkés fejlődés sajátosságai szerint.

3. A politikai és gazdasági ellentmondások eltérő fejlődéséről megfogalmazott marxi gondolatokat végül is Lenin bontja ki, politikai-elméleti és gyakorlati konzekvenciáival együtt. Leegyszerűsítve a következő módon jellemezhetjük ezeket a konzekvenciákat: mivel Marx elméletileg kidolgozta a gazdasági ellentmondásrendszer és a politikai ellentmondásrendszer eltérő fejlődésének és különidejű robbanásának alapjait, s ez megfelel a tőkés társadalom objektív törvényszerűsé-

geinek, ezért ha valamely társadalomban a tőkeviszony már meghatározó gazdasági és társadalmi ellentmondásként jelenik meg, akkor *erre az ellentmondásra építve* a továbbiakban már magának a politikai ellentmondásnak a jellegétől és élességétől függ az, hogy a munkásosztály *mikor* dönti meg a tőke hatalmát. A politikai ellentmondás jellege, élessége, valamint az ellentmondás robbanása immár főképpen olyan *közvetlenül politikai* jellegű feltételektől függ, mint például a munkásosztály politikai szervezettsége, ideológiai felkészültsége, elszántsága, valamint annak biztosítása, hogy a munkásosztály a tőke ellen mozgósítani tudja a társadalom valamennyi nem tőkés osztályát és csoportját. Ezért és ennek következtében egyáltalán nem szükségszerű – mondja ki Lenin azt a gondolatot, amely *A gothai program kritikájában* még csak lehetőség szerint van megfogalmazva –, hogy a munkásosztály a forradalmat a legfejlettebb országokban vívja meg először, hanem *bizonyosan* ott győz a forradalom első ízben, ahol a politikai ellentmondás a legkiélezettebb, s ezzel együtt ahol a munkásosztály a legszervezettebb, a leginkább felkészült a politikai harc kiélezésére és végigvitelére. (Egyébként erre a lehetőségre Marx explicit módon is utal egyik levelében, arról írva, hogy a tőkés társadalom történelmi kimúlása természetszerűleg „végtag-fájdalmakkal” kezdődik.)

Természetesen ez nem egyszerűen *A gothai program kritikájában* foglaltak ismétlése: egy nagyon lényeges ponton megváltozik az a gondolati keret, amelyben Marx a kapitalizmus egyetemes jellegét és ezért felszámolásának egyetemes folyamatát végiggondolta, s amelyet magában *A gothai program kritikájában* – a keretbe immár nehezen illeszthető események és kiindulópontok ellenére is – lényegében változatlanul fenntartott. *Azáltal, hogy a lenini koncepcióban a forradalom immár nem a legfejlettebb centrum felől hullámszik az ettől alacsonyabb fejlettségű régiók felé, hanem bármelyik pontból kiindulhat, ahol elégségesen meggyengült a tőke politikai hatalma, elvileg másként merül fel számos kérdés is, mindegyik a forradalmak nemzeti jellegének kérdése. A különböző nemzetek egyrészt mint megannyi lehetséges forradalmi kiindulópontok vehetők figyelembe. És tekintve, hogy a fejletlenebb országok egyidejűleg magukban hordozzák a tőke, valamint a korábbi antagonisztikus formák ellentmondásait is, nagy valószínűséggel inkább az lesz a forradalom fejlődésének menete, hogy a fejletlenebb régiók országaiban robban ki a forradalom, és innen halad majd a centrum felé. Továbbá maguk a nemzeti, nemzetiségi problémák is a politikai ellentmondások számottevő részeként jelennek meg.*

Lenin tehát *A gothai program kritikájára* alapozva Marxnál erőteljesebben emeli ki a politikai ellentmondásrendszer szerepét, önállóságát. Jegyezzük meg mindjárt, hogy *A gothai program kritikája* gondolatmenetének követése, továbbgazdagodása Leninnél nem jelenti a közösségi viszonyok olyan elméleti kutatásának igényét, mint Marx esetében. Míg Marx a problémát eleve általános elméleti, történelemfilozófiai problémaként is elemzi, addig Leninnél ugyanez csaknem kizárólagosan konkrét politikai-gyakorlati problémaként jelenik meg. Ennek az eljárásnak a jogosultsága abban áll, hogy a konkrét gyakorlati-politikai tevékenységben valóban *közvetlenül* érzékelhető és tapintható módon nyilvánul meg a közösségi-politikai viszonyok önálló jellege, autonómiája, függetlenül attól, hogy az elmélet mennyire birkózott meg az önmozgás gyökereinek, okainak, jelentőségének problémájával. A konkrét „itt és most” gyakorlat szempontjából csak az a fontos, hogy ez az autonómia gyakorlatilag létezik, továbbá, hogy Marx *A gothai program kritikájában* a probléma kiindulópontjait megfogalmazta.

A különbségek illusztrálására érdemes megemlíteni, hogy míg Marx az obszcina problémához mint sajátos szláv közösségi formához úgy közelít, hogy szükségesnek tartja elemezni az orosz közösségek keletkezésének, alapvető viszonyainak és fejlődési lehetőségeinek meghatározó elemeit, addig Lenint a probléma kizárólag abban a vonatkozásban foglalkoztatja, hogy miképpen *bomlik fel* az árutermelés hatására ez a közösségi forma, hogyan jelenik meg benne a tőkeviszony – és a legkevésbé sem foglalkozik azzal, hogy az obszcina mint fennmaradó forma milyen sajátosságokkal rendelkezik a forradalom, illetve a jövő társadalom szempontjából. Lenint nem az orosz történelmi közösségi viszonyok érdeklik, hanem a tőke ellentmondásai Oroszországban.

Lenin ez utóbbi problémával is kapcsolódik persze Marxhoz, amennyiben teljes egészében fenntartja a tőkés társadalom egyetemességéről vallott marxi felfogást. Vagyis azt a gondolatot, hogy a tőke uralmának megszüntetése nem lehet egyéb, mint egyetemes, legalábbis nagy országsoportokat magával ragadó világforradalom. Ennek a forradalmi hullámnak azonban Lenin szerint legalább két fontos eseménye van: egyfelől a forradalom kirobbanása a „periférián”, másfelől pedig az bizonyul végül is döntő eseménynek, amikor a forradalmi folyamat átcsap a legfejlettebb tőkésországokra, mert világméretekben végül is csak ekkor dől el a küzdelem a munkásosztály és a hurzsoázia között. Úgy ábrázolhatjuk tehát leegyszerűsítve a lenini gondolatot, hogy a forradalom a fejletlenebb perifériák felől indul ugyan ki, és halad a fejlett centrum felé, azonban az ott lezajló forradalom nélkülözhetetlen a perifériák további fejlődéséhez.

Lenin tehát – Marxhoz hasonlóan – a proletariátus *világméretű* forradalmi győzelmét tartja szem előtt. Ebben a felfogásban Oroszország a tőkés fejlődés perifériáján áll, de a perifériának mindenképpen azt a pontját, „láncszemét” alkotja, amelyben minden feltétel beérte arra, hogy a világforradalmi folyamat *elindítója* legyen.

Ehhez azonban két megjegyzést kell tenni. Először: az oroszországi polgárháború befejezését követően, majd külföldön a kapitalizmus stabilizálódásának mindinkább nyilvánvaló előjeleivel találkozva Lenin fokozatosan módosította a világforradalom gyors továbbfejlődésére vonatkozó felfogását, s habár továbbra sem vetette el az egyetemesség-felfogás korábbi elemeit, a forradalmi folyamat *időbeli elhúzódtásáról* írt. Ennek megfelelően Lenin megfogalmazta: Szovjet-Oroszországnak egy ideig egyedül kell védenie a forradalom eredményeit, s a szocializmus építéséhez is egyedül kell hozzáfognia. Ezekben a megfogalmazásokban nyilvánvaló a felismerés, hogy növekszik az időbeli távolság az orosz proletárforradalom és a világforradalom győzelme között, így szükségképpen ki kell dolgozni az erre az időszakra érvényes politikai álláspontot. Leninnel erre a konkrét időszakra szóló politikai megfontolásai ugyan a későbbiekben elvi jelentőséget kapnak, de mindemellett Lenint mégsem a szocializmus egy országban, kapitalista környezetben történő *felépítésének* kérdései foglalkoztatják. Álláspontja szerint a szocializmus építésének több szakaszát magában foglaló, hosszú időszakot átfogó feladathoz a forradalmat követően kapitalista környezetben is hozzá lehet és kell kezdeni.

A másik megemlítendő probléma az átmeneti időszakkal kapcsolatos. Mint korábban utaltunk rá, Marx a szocializmus helyét elméletileg és történelemfilozófiai szempontból precízen megfogalmazza: a proletárforradalom, majd a proletárdiktatúra credményeként a közösségi és osztályviszonyokban bekövetkező alapvető átalakulás és a termelőerők fejlődésében később bekövetkező forradalmi változás közötti időszakot nevezi a kommunizmus alsó fokának, első szakaszának, szocia-

lizmusnak. Lenin koncepciójában a politikai forradalom időbeli határai kitágultak és időtartama szükségképpen megnövekedett, mivel átfogja a kapitalizmus alacsonyabb fejlettségi szakaszán álló országok problémáját is. Tévedés lenne azonban ebből azt a következtetést levonni, hogy Leninnél a szocializmus és a kommunizmus egymás közötti összefüggése is megváltozik. A kérdésnek ugyanis két oldala van: a szocializmus és a kommunizmus meghatározottsága, különbségeik és átmeneteik egyfelől, valamint *a kapitalizmusból a szocializmusig* tartó fejlődés kérdései – másfelől.

Ami az első kérdést – tehát a szocializmus és a kommunizmus összefüggését, kapcsolódását, átmenetét érinti –, azt mondhatjuk, hogy itt jelentkeznek először azok a problémák, amelyeket az imént a marxí és lenini megközelítés különbségeiként jellemeztünk. Nem csupán arról van itt szó, hogy a kommunizmus perspektívája egy fázissal távolabbi jövőre tevődik át, s ebből következően Leninnél még kevésbé van szüksége arra, hogy a kommunizmus társadalmi és termelési viszonyaira érvényes megállapításokat tegyen. E helyzet ellenére Lenin például az *Állam és forradalom*ban érinti (legáltalánosabb vonásaiban) egy kommunista társadalom lehetséges közösségi viszonyait is. A forradalom győzelme és a polgárháború befejezése utáni konkrét kérdést akként fogalmazhatjuk meg, hogy valamely elmaradott, a tökéletes fejlődés kezdetén álló társadalomban a tőke kisajátítását követően milyen formákat ölt a korlátolt termelőerők és az osztálytársadalmi tulajdon közötti ellentmondás. Más szóval: alapvető problémaként merül fel például a szocializmus és az árutermelés viszonya, továbbá a régi, még fel nem bomlott önellátásra alapozódó közösségi formákhoz való viszony.

Lenin a szocializmust továbbra is olyan társadalmi formaként fogja fel, amelyben megszűnt az árutermelés, s ennél fogva számára is a szocializmus és a kommunizmus egyazon társadalmi forma két fázisaként jelenik meg. Ennek gyakorlati kihatásai jelennek meg például a pénz eltörlésére tett kísérletekben 1918–19-ben. (Ehhez természetesen mindjárt hozzá kell tenni, hogy a lenini gazdaságpolitika legfontosabb sajátossága éppen a megalapozatlan és utópikus elképzelésekkel szembeni gyakorlati fellépés.)

A mondottak következtében Lenin egyfelől nem a szocializmus és a kommunizmus közötti határvonalakat hangsúlyozza, másfelől pedig nem törekszik arra, hogy a kommunizmusról valamiféle részletes képet adjon. A kommunizmusra vonatkozó megjegyzései aktuális problémák felőli megközelítések, jórészt egyedi megfogalmazások. Így például a széles értelemben vett kultúra és a munkásosztály egyesítése az állam elhalásának feltételeként, illetve a kommunizmus feltételeként jelenik meg, továbbá a szellemi és a fizikai munka közötti különbség felszámolása, majd a termelékenység, a villamosítás stb. kérdésében foglal úgy állást, hogy ezek a kommunizmus előfeltételei. Nemcsak az a fontos, hogy ezek helyes célkitűzések, továbbá, hogy egy fejlett termelési mód kétségkívül összetartozó meghatározásairól van szó. A probléma itt abban van, hogy ezek korántsem a kommunista társadalom *formameghatározásai*. Kiemelik ugyan a termelőerők egyes oldalait, a tulajdonviszonyok változásait, anélkül, hogy a termelési mód belső lényegét megragadnák. Ezért, habár Lenin számára kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés előrehaladó menetében a szocializmus a kommunizmus előkészítéseként határozódik meg, de magának az átmenetnek a belső törvényszerűségeit, lényegét nem elemzi. Így *a szocializmus és a kommunizmus közötti átmenet* összességében nincs meghatározva. Vagyis pontosabban: különböző oldalai felől, ezért részlegesen van meghatározva.

Azt mondhatjuk tehát: azáltal, hogy a politikai és gazdasági ellentmondásrendszer nem esik egybe, valamint az adott viszonyok között Leninnél a politikai ellentmondásrendszerre esik a hangsúly, annak a rendkívül fontos történelmi lehetőségnek a felismerését teszi lehetővé, hogy a forradalom a fejlettség alacsonyabb színvonalán álló országokban is keresztülvihető. Fontos, de immár másfelé vezető gyakorlati probléma az, hogy a győztes forradalmakat követően ezekben az alacsonyabb gazdasági fejlettségű országokban szükségképpen felidéződik a „gazdasági szemlélet” háttérbe szorulásának veszélye is. Mert a gazdasági szemlélet korántsem azzal egyértelmű, hogy az anyagi termelést politikai, történelmi stb. elemzésünk *tárgyának* tekintjük, hanem elsősorban azt jelenti, hogy magát a társadalmat egy önmagát újratermelő rendszernek fogjuk fel, s a különböző társadalmakat különböző módon újratermelő rendszerként írjuk le. Ezt jelenti a „formameghatározottság” (Marx). A gazdasági szemlélet keretén belül ily módon ebben a formameghatározottságban kell elemeznünk az összes társadalmi jelenséget, s ezért a gazdasági szemlélet és a gazdaság szemlélése egyáltalán nem azonos álláspontot foglal magában.

A politikai oldal kiemelése egy fejletlen országban korántsem csak azt jelenti, hogy két összefüggés-sor közül az egyiknek hangsúlyos szerepe van egy meghatározott történelmi pillanatban. Valójában inkább arról van szó, hogy mivel a politika és a gazdaság különböző „aspektusként” jelennek meg és így rögzítődnek, egy ezt *megelőző* problémára utal: nevezetesen arra, hogy Marx (Hegel nyomán) a polgári társadalom és a politikai állam elválását kifejezetten modern jelenségnek, a kapitalista fejlődés konzekvenciájának fogja fel, ezért a szóban forgó elválástan alapuló elméleti eredmények alkalmazása a fejlettség alacsonyabb szintjén álló társadalomalakulatra eleve kérdéses. A probléma egyik lényeges csomópontját akkor írhatjuk körül, ha figyelembe vesszük, hogy a prekapitalista társadalmakban magán a *közösségi viszonyokon belül* jönnek létre szétválasztódások (nem pedig a gazdaság és a politika mentén, például a központi hatalom és a faluközösségek között). A modern fejlődés ellentmondása itt abban áll, hogy a gazdaság és a politika elválása nem mindig és nem egyidejűleg szünteti meg a korábbi szétválasztódásokat, hanem áthatja őket és sajátos formákat, funkciókat kölcsönöz nekik. Ugyanakkor pedig az elméleti gondolkodásban a kiindulópont következtében ezek a fennmaradó, tradicionális formák hamisítatlan modern jelenségeknek mutatkozhatnak.

Más a helyzet második kérdésünkkel, vagyis a *szocializmusra* való átmenet kérdésével. Tudvalevő, hogy Marx ezzel a kérdéssel részletesen nem foglalkozott, s csupán annyiban tesz róla említést, amennyiben az egyrészt a forradalom, másrészt a proletariátus diktatúrájának az időszaka. Ez nem is lehetett másként az adott elméleti keretben, mivelhogy Marx számára a szocializmus (vagyis a kommunizmus első szakasza) a tőkés fejlődés legmagasabb fejlettségi állapotából indul ki, azért a szocializmusig tartó átmeneti szakasz szükségképpen azonos a forradalmi időszakkal, illetve a proletárdiktatúra időszakával, amit követően az új társadalom a megelőző társadalmi formánál feltétlenül magasabb szinten áll. Ezzel szemben a hatalom megragadása valamely olyan országban, amely egyúttal nem a tőkés fejlődés legmagasabb szintjét képviseli, szükségképpen új helyzetet teremt a szocializmusra való áttérés szempontjából is. Lenin ezt a problémát felismerve ír közvetlenül a polgárháború után, pontosabban a hadikommunizmus időszakának végén az újfajta „államkapitalizmus” lehetőségéről, sőt szükségességéről, s ez a felismerés hat a NEP-re vonatkozó elméleti fejtegetéseiben is. Vagyis az új helyzet

abban áll, hogy a kommunizmus első fázisáig, a szocializmusig tartó átmeneti időszak, melyet Marx a proletariátus forradalmi diktatúrájának politikai korszakaként jelöl meg, Lenin felfogásában sajátos gazdasági tartalommal rendelkezik mindazokban az országokban, amelyek fejletlen viszonyok között kezdenek a szocializmus építéséhez. Az átmeneti időszak gazdasági oldalát Lenin a polgárháború időszakáig a proletárdiktatúra állama és a magántőke közötti harc és együttműködés korszakaként jelöli meg, az új gazdasági politika idején pedig az árutermelésnek a proletárdiktatúra fennállása melletti kifejlődéseként és megerősödéseként jellemzi. A két koncepció voltaképpen ugyanannak a gondolatnak az alkalmazása különböző körülmények között. *Ez a gondolat a proletárdiktatúra mint politikai forma és az árutermelés összekapcsolása.* E koncepcióban ugyan a szocializmus változatlanul mint az árutermelést meghaladó, azt megszüntető társadalmi forma szerepel, s ennyiben a kommunizmus egyik fázisát alkotja, de a *szocializmusig* tartó időszak már úgy jelenik meg, mint az árutermelés sajátos történelmi formájának kibontakozása és működése, egyúttal pedig a fejletlen viszonyok, az elmaradott kultúra és termelőerők megváltoztatásának, a történelmi elmaradás pótlásának időszaka.

Tehát Marxnak a kommunizmus különböző szakaszaira vonatkozó felfogását a lenini koncepcióval kiegészítve (és behelyettesítve a mai terminológiát), a fejlődés következő szakaszai alakulnak ki, legalábbis azon országokban, amelyek nem a történelmileg mindenkor adott legfejlettebb tőkés termelőerők közepette valósíthatják meg a szocialista forradalmat: *a)* A proletárdiktatúra és árutermelés összekapcsolódása, a történelmi elmaradás pótlása, azaz a politikai *felépítményi* viszonyok forradalmi megváltoztatását *követően* a szocializmus gazdasági *alapjának* létrehozása. *b)* A tőkés termelés *meghaladásának* időszaka egészen a termelőerők forradalmi megváltozásáig, azaz: *a szocializmus időszaka.* E történelmileg új termelési mód kialakítása a legfejlettebb tőkésországok termelékenységének elérésétől a kommunizmus termelőerőinek létrehozásáig tart. Gazdasági tartalma: az áruviszonyok és az árutermelés fokozatos felszámolása. *c)* A termelőerőkben végrehajtott forradalmi változás alapján: a kommunizmus korszaka.

Meg kell azonban jegyeznünk: Leninnél az egyes fejlődési szakaszok elhatárolása és átmeneteik korántsem jelennek meg alapvető problémaként, ezért összefoglaló elméleti megfogalmazást nem ad erről. Ennek okát nem abban látjuk, hogy a különböző korszakok átmenetei rendkívül bonyolultak és fokozatosak, s nem is abban, mintha egy ilyen elméleti megfogalmazásra Marx kiindulópontjáról tovább haladva az adott időszakban nem lehetett volna eljutni. Inkább azt kell megállapítanunk, hogy Leninnél az átmeneti szakasz, vagyis a szocializmus *alapjainak* létrehozása és ennek a szocializmusba való átmenete feloldódik a világforradalom koncepciójában.

Az eddigiekből következően megállapíthatjuk, hogy Lenin felfogásában a szocializmus olyan fejlett termelőerőkkel, a társadalom tagjainak magas kulturális színvonalával rendelkező egyetemes társadalmi forma, amelyben felszámolták az árutermelést, s azáltal a kommunizmussal azonos társadalmi forma első szakaszaként határozható meg. Az az ország, amely nem sajátította el és nem alkalmazza a kor fejlett termelőerőit, amely nem jutott a kultúra magas színvonalára – jóllehet a szocializmus előkészítésének meghatározott szakaszán állhat, többé-kevésbé kialakulhatnak benne a szocializmus feltételei, jellemző vonásai – lényege szerint *még nem szocialista társadalom.* A szocializmus tehát *lényegénél fogva fejlett társadalom.*

4. Leninnél tehát a fejlettség (a termelőerők és a szellemi kultúra fejlettsége)

és a szocializmus összekapcsolása nem olyan meggondolás keretében történik, mint ha magának a szocializmusnak lenne egy kevésbé fejlett és egy fejlett szakasza. Leninnél az árutermelés meghaladását lehetővé tevő kulturális és gazdasági fejlettség mint a szocializmus alapfeltétele jelenik meg. Hangsúlyozza, hogy e fejlettségi szint nélkül a szocializmus közvetlen „bevezetése” csak óhaj, ábránd, vagy deklaráció marad.

Ha tehát részletesebben akarjuk bemutatni azt az elméleti keretet, amelyben különböző időszakokban a marxizmus klasszikusai meghatározzák a szocializmus történelmi helyét, a következő főbb csomópontokat kell kiemelnünk: Ez az elméleti keret tartalmaz egy koncepciót a kapitalizmus *gazdasági* és *politikai* fejlődéséről, valamint ezek egymáshoz való viszonyáról; egy elméletet a kommunizmusra, mint a történelmi fejlődés során szükségszerűen létrejövő társadalmi formára és termelési módjára vonatkozóan; továbbá tartalmaz egy felfogást a kapitalizmus és a kommunizmus egyetemes jellegéről, az egyetemesség kifejeződéséről, s ebből következően egy elképzelést arról, hogy a világ különböző országai és országcsoportjai hol helyezkednek el a tőkés termelés fejlődésmenetéhez való viszonyukban, illetve konkrétan: a világpiac különböző pontjain. Végül pedig a szóban forgó elméleti keretben szerepel az a koncepció is, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy miképpen bomlik fel az egyik, az első egyetemes rendszer (a tőkés termelés), és hogyan emelkedik ki ebből a felbomlási folyamatból a második, az egyetemes kommunista társadalom. Következésképpen ez az elméleti rendszer végső soron nem más, mint a különböző, egymással összefüggő, de időben nem feltétlenül egyszerre lezajló történelmi folyamatok elméleti leképzése. A gyakorlati összefüggés következtében nem lehetséges egyenkénti, egymástól független válaszokat adni a különböző részkérdésekre. A valóságos történelmi fejlődés és értelmezésének elméleti kerete Marx esetében szükségszerűen dinamikus jellegű összefüggés: egyfelől valamely történelmi folyamatot mindenkor az említett interpretációs rendszerben elemez – vagyis az összefüggő elméleti kérdések összességében –, másfelől pedig a történelmi folyamatok, különösen a váratlan történelmi események korántsem hagyják változatlanul ezt az interpretációs keretet. A marxista társadalomtudományi elméleti kutatások egyik sajátos vonása jelenleg éppen abban áll, hogy – véleményünk szerint – fellazult az említett elméleti keret konzekvens figyelembevétele, a kérdések összetartozásának tekintetbevétele, aminek következtében nem csupán különböző egyoldalúságok állnak elő az elmélet keretén belül, hanem (miután az összefüggés elsősorban mégiscsak gyakorlati jellegű) a valóságos összefüggések érvényesülése, s ezzel az egyoldalúságok kiegyenlítődése is az elmélet mögött zajlik le. A gyakorlati kiegyenlítődések éppen ezért nincs határozott kifejeződése az elméletben, illetve az a kifejeződés megint csak egyoldalú. A valóságos történelmi fejlődés és a szóban forgó elméleti keret egymáshoz való viszonyának problémái nem oldhatók meg sem úgy, hogy az interpretációs keretet minden további változtatás nélkül ráerőltetjük a valóságra, s az érzékelt ellentmondások feloldását pedig röviden a jövőre bizzuk; sem pedig azért, hogy az interpretációs keretet különálló kérdések szervesen egymásmellettségévé bontjuk fel. Ezek helyett a „megoldások” helyett ez idő szerint további kérdéseket kell magába a keretbe beilleszteni a lezajlott történelmi fejlődés elméleti konzekvenciájaként, s megvizsgálni, hogy miképpen módosulnak az összes, ezekkel összefüggő további problémák. Az egyik kérdés magára az egyetemesség *jellegére* vonatkozik, vagyis azt tartalmazza, hogy milyen ellentmondások feszülnek az áruviszonyok és a tőkeviszony egyetemes jel-

lege, természete, valamint a kapitalizmus mint társadalmi forma földrajzi-politikai korlátozottsága között. A második kérdést pedig nem úgy kell fogalmaznunk, hogy milyen konzekvenciákat vont maga után, hogy a szocialista *forradalom* elmaradott országban győzött, hanem olyképpen, hogy milyen konzekvenciákkal járt és jár az, hogy a *szocializmus mint társadalmi forma* a fejlődésben viszonylag elmaradottabb térségekben bontakozik ki és terjed tovább. Vagyis a legfontosabb problémának ebből a szempontból azt kell tekintenünk, hogy a Lenin által elméletileg leírt koncepcióban szereplő két szakasz közé – a „perifériákban” lezajló forradalom és a „központban” lezajló forradalom közé – egy egész történelmi korszak éléldik, s ez szükségképpen további elméleti konzekvenciákat von maga után.

A kérdések összetartozása következtében természetesnek kell tartanunk, hogy a világorradalom Marx, majd Lenin által elképzelt menetének gyakorlati megvaltozásával újra kell válaszolni az ezzel összefüggő valamennyi kérdésre is.

Elméletileg a probléma a szocializmus egy országban folyó felépítésének programjával vált először kifejezetté. Amíg ugyanis Leninnél arról van szó, hogy miután a világorradalmi folyamat lelassult, ezért Szovjet-Oroszországnak az átmeneti időben egyedül kell a forradalom központjaként működnie és fennmaradnia, addig a szocializmus egy országban történő felépítésének programja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világorradalom győzelme közé egy egész történelmi korszakot illeszt be: a szocializmus fokozatos felépítésének korszakát. Következésképpen ebben a felfogásban a kapitalizmus és a kommunizmus (a szocializmus) immár *nem csupán* egymást kizáró egyetemes társadalmi formák, hanem egymás mellett *párhuzamosan létező* társadalmi rendszerként is megjelennek. Magának az egyetemességnek azonban ezúttal is két oldala van: a politikai és a gazdasági. A politikai oldalon ez az *egymást kizáró* egyetemesség mint a forradalom és az ellenforradalom *világméretű konfliktusa* jelenik meg. Az egyetemesség gazdasági oldalán a *világpiac* jellegének megváltozása megy végbe: az egymással szemben álló, egymást kizáró történelmi-gazdasági rendszerek elhelyezkedése, pozícióváltásai a mindinkább egységes világpiacon belül. Más szóval: a két társadalmi rendszer egyetemes jellege világméretű gazdasági és politikai konfliktusokban, harcban és kapcsolatokban öltött konkrét formát. A szocializmus számára ezért az adott viszonyok között az egyetemességnek a világorradalomra vonatkozó koncepciója helyett új dimenziója nyílik meg és válik valóságossá: a világpiacon elhelyezkedésének megjavítása. Ugyanakkor az a tény, hogy a szocializmus felépítését célul tűző program a termelőerők alacsony fejlettségi színvonalával kapcsolódott egybe, mind gyakorlatilag, mind az elméletben erős nyomást fejt ki abban az irányban, hogy az egyetemesség koncepciója elválasztódjék a gazdasági fejlődéstől, s egyfelől a szocializmus építésének eredményeit hangsúlyozottan a múlt állapotával vessük egybe, másfelől pedig az egyetemességet főként ideológiailag, a gazdaságon kívüli viszonylagosan elkülönülő szférákban ragadjuk meg és fejezzük ki. Ezzel is összefügg, hogy gyakran a *termelési viszonyok és a felépítmény* összefüggései egyoldalúan hangsúlyos szerepet kapnak a *termelési viszonyok és a termelőerők* összefüggésével szemben. Ezt azért is fontos figyelembe vennünk, mert a gazdaságilag fejletlenebb régiókban (pl. az ázsiai, afrikai szocializmusok) még nagyobb az objektív helyzet késztetése arra, hogy elemekre bontsák szét az összetartozó kérdéseket, s ezen belül a szocializmus egyetemességének *gazdasági* oldalát még szélsőségesbben, csupán mint a termelőeszközök jogilag értelmezett köztulajdonba vételét értelmezzék, azaz a gazdasági kérdéseket politikailag értelmezzék és

kezeljék. Mert mi sem könnyebb egy régi, még fel sem bomlott természetadta közösségeket magába foglaló, s ezeket koloncként cipelő társadalomban, mint (modern termelőerők hiányában) *deklarálni* a tulajdon közvetlen közösségi jellegét. Az ilyen országokban azután különös ellentmondásként a meghonosodó modern termelőerők által kiváltott társadalmi fejlődés éppen abban áll, hogy fokozatosan, de éppolyan kíméletlenül felszámolja a tulajdon még meglevő *közvetlen* ösztársadalmi jellegű maradványait. A tudomány és az ideológia pedig vagy tehetetlenül áll e folyamattal szemben, vagy pedig egyszerűen rögzíti a szocialista áruterelés kibontakozását, illetve elrugaskodva a valóságos folyamattól, továbbra is *deklarálja* a tulajdon ösztársadalmi jellegét. Ugyanis a gazdasági szemlélet hiánya, a gazdaság belső törvényszerűségeinek, tényleges követelményeinek gyakorlati lebecsülése, a gyorsított gazdaságfejlesztés égisze alatti megsértése, ugyanakkor pedig az elmélet és az ideológia területén a gazdaság fetiszizálása, durva, vulgár-materialista felfogása létező veszély mindazokban az országokban, ahol fejletlenek a termelőerők. Ahhoz, hogy ez a veszély mégse váljék kizárólagossá és ne meredjen áthághatatlan elméleti korláttá, ne szilárduljon utópiává, nélkülözhetetlen az, hogy a nemzetközi porondon már kialakult legfejlettebb és *ezért* egyetemes termelőeszközökhöz való gyakorlati és elméleti viszonyítást lehetővé tegyék és nap mint nap megismételjék. Más szavakkal: a szocializmust mint a történelem egyetemes fejlődési szakaszát nem lehet csak valamely ország megelőző (minél fejlettebb, szükségképpen annál korlátoltabb, részlegesebb) *múltbeli* viszonyaihoz mértten felfogni és tétélezni, hanem mint a termelőerők egyetemes fejlődésmenetének meghatározott társadalmi formáját kell tárgyalnunk az elméletben, és kezelnünk a gyakorlatban.

5. Ma még nem mérhető fel teljes jelentősége annak a ténynek, hogy a szocialista társadalmi viszonyok kibontakoztatása történelmileg hosszabb időre a világnak arra a részére korlátozódott, amely a gazdasági-társadalmi viszonyok tekintetében kevésbé volt fejlett, s helyenként magában foglalta még a kapitalizmus előtti viszonyokat is. Annyi persze világos, hogy ez a tény újból felveti az egyenlőtlen fejlődés problémáját. Azt mondjuk: újból, mert ha megvizsgáljuk Marx, Engels felfogását a kapitalizmus és a szocializmus (kommunizmus) egyetemes jellegéről, akkor megállapíthatjuk, hogy a tőkés forma megszünteti a fejlődés korábbi történelmi korokban érvényesülő egyenlőtlen jellegét. Marx ugyan érinti az egyenlőtlen fejlődés problémáját a különböző, kapitalizmus előtti formák változásában és a kapitalizmus kialakulásában, mégsem vállalkozott az egyenlőtlen fejlődés részletes elméleti magyarázatára és megoldására. Egyetemes társadalmi formák esetén az azonos formán belüli dinamizmus-különbségek előfordulhatnak ugyan (így például Anglia és Amerika esetében), de ennek a különbségnek az elméleti konzekvenciái korántsem jelentősek, vagy legalábbis semmiképpen nem vethetők egybe például azzal a problémával, hogy *logikailag* a feudalizmus az antik forma továbbfejlődéseként jelenik meg, *történelmileg* azonban a feudalizmus a *germán forma* fejlődéseként bontakozik ki, vagyis az antik forma szempontjából barbár és elmaradott viszonyokból emelkedik ki a feudalizmus, hogy végül is fejlődésében megelőzze az antik formát. Így tehát azt mondhatjuk, hogy az antik forma azért nem bizonyult egyetemes társadalmi formának, mert egészen más viszonyok, egészen más eredetű termelőerők bontakoztak ki jórészt az antik formától függetlenül, s ezek a termelőerők és viszonyok egy adott ponton túlhaladták az antik viszonyokat és termelőerőket, miközben az utóbbiak fokozatosan felbomlasztották azokat az alapo-

kat, amelyek számukra kiindulópontként szolgáltak. Más szavakkal: a társadalmi formák váltakozásának történelmi folyamatában tapasztalható egyenlőtlen fejlődés kulcsát az adja, hogy meghatározott társadalmi formák számára a *fejlődés*, valamint azoknak az alapoknak a fennmaradása, amelyeken e formák épülnek, egymást kizáró módon jelennek meg. Ennek következtében vagy a stagnálás és fennmaradás (ázsiai forma), vagy a *fejlődés és felbomlás* (antik és feudális forma) tendenciái érvényesülnek. Vagyis a történelmi fejlődés, a továbbhaladás menete mindenképpen az ilyen társadalmakon *kívül* jelenik meg. A kapitalizmus az első forma, amelyben „a saját magát újratermelő érték”, vagyis a tőke éppen annak következtében, hogy az alapviszony eleve magában hordozza az eredeti feltételek bővített újratermelését, nem zárja ki a dinamizmust, hanem fennmaradása egyúttal feltételezi azt. A tőkeviszony csak annyiban maradhat fenn, amennyiben bővített újratermelés forrása. Ez a végső magyarázat arra, hogy szükségképpen egyetemes társadalmi formaként jelenik meg. Más szavakkal: logikailag *a fejlődés a kapitalizmussal nem párhuzamosan, hanem a romjain halad tovább*.

Az a látszólagos ellentmondás, hogy a tőkés forma egyaránt bizonyul egyfelől elvileg egyetemesnek, másfelől pedig gyakorlatilag az egyenlőtlen fejlődés törvénye alá tartozónak, abban a megállapításban oldódik fel, hogy miközben a tőke kifejleszti az egyetemes termelőerőket, azok legszélesebb értelmében, tehát a munkamegosztás, a forgalom, a szállítás stb. területeit is ideszámítva, addig ez az egyetemes jelleg korántsem illeti meg azt a politikai társadalmi formát, amely ezekhez a termelőerőkhöz kapcsolódik. De az alacsonyabb szintről fejlődésnek induló szocializmus egyetemes jellege szintűgy ellentmondásos jellegűt. Ez az ellentmondás abban fejeződik ki, hogy egyfelől a kapitalizmus egyetemes termelőerői színvonalát kell tekinteni olyan határkönek, amelynél az új társadalmi forma tényleges egyetemessége *kezdődik*. Ugyanakkor pedig az egyetemességet a politikai és társadalmi formára nézve jóval előbb kimondják, mint ahogy maga a társadalom elérkezne a termelőerők megfelelő fejlettségi szintjéhez. Ehhez azonban hozzá kell tennünk: az egyetemességnek ez a kimondása azon feltételezésen alapszik, hogy egyfelől a szocializmus és a kommunizmus lényegében ugyanazon társadalmi forma fejlődésének két szakasza, ez a felfogás pedig maga is egy előfeltevést tartalmaz a termelési viszonyokra nézve, mégpedig a szocializmust mint az áruviszonyokat felszámoló, meghaladó társadalmi formát feltételezi. A szocializmusnak mint áruviszony lényegű társadalmi fejlődési szakasznak a gyakorlati megvalósulása így egyszerre két ponton is a róla kialakított elméleti kép módosítására vezet: egyrészt azt kell mondanunk, hogy a szocializmus és kommunizmus az áruviszony tekintetében nem egy-lényegűek és mind időben, mind pedig a termelési viszonyok tekintetében jóval nagyobb a különbség a szocializmus és a kommunizmus között az elméletileg előre számítottnál. A szocializmus az egyetemes árutermelés egyik megvalósulási formája, a kommunizmus viszont magának az egyetemes árutermelésnek a meghaladása. Másrészt fejlődésének kezdeti szakaszán a szocializmus egyetemessége nem a termelőerők vonalán, hanem szükségképpen a politikai és ideológiai szférában fejeződik ki.

Más kérdés és a későbbi fejlődés során mind fontosabbá válik, hogy korántsem lehet a szocializmus egyetemes jellegét csupán önmagára a politikai szférára, vagy a közösségi viszonyokra nézve kimondani, s a szocializmus történelmi helyét, fejlődési periódusait a gazdaság és a termelőerők figyelembevételével, ezek egyetemes jellegének elemzésével lehet csak megfogalmazni. A szocialista társadalom – éppen

abból következően, hogy a két nagy társadalmi forma: a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet társadalma – szükségképpen csak történetileg fogható fel, mégpedig nem abban az általános (minden társadalmi formára érvényes) értelemben, hogy *van történelme*, hanem abban az értelemben is, hogy a szocializmus belső törvényszerűségeinek meghatározása nem választható el azoknak a formáknak a fejlődéstörténetétől, sajátosságaitól, amelyek között átmenetet alkot. A szocializmus valóságának ebből a szempontból való elemzése, fejlődési szakaszainak ilyen jellegű tárgyalása azonban viszonylag legkevésbé kitaposott útja ma még a kutatásnak.

MEGJELENT!

340 oldal

Ára: 31,— Ft

Megvásárolható
a könyvesboltokban

Balogh István

A társadalmi információ

A GONDOLAT KÖNYVKIADÓ ÉS AZ MSZMP KB
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE KIADÁSÁBAN

Automatizáció, munkásigények és a munka tartalma*

A termelési technika különböző fejlettségi szintjeinek megfelelő munkakövetelmények és munkásigények egyeztetése a hetvenes években nagy figyelmet és sok vitát váltott ki az ipari szervezetekkel foglalkozó gyakorlati és elméleti szakemberek körében, akik egymáshoz közelállóan vagy azonosan ítélik meg a kérdés előtérbe kerülését kiváltó okokat. A munkakövetelmények – vagy általában a szervezeti követelmények – és az emberi igények között napjainkban fokozódó eltérést az általános képzettség színvonalának nagymértékű emelkedésére, valamint az életfeltételek javulására vezetnek vissza. Az említett változások hatására a munkások egyre inkább fokozott és differenciált igényeket támasztanak munkafeltételeikkel szemben. A munkások igényeit azonban a munkatevékenység tartalma és szerkezete csak korlátozott mértékben képes kielégíteni. Mégpedig azért, mert azok az elvek, amelyek alapján a munkatevékenység és munkaszervezet konkrét formáit létrehozzák, a munkásigényeknek egy több évtizeddel ezelőtti struktúrájából indulnak ki. Általánosabban megfogalmazva a problémát: az ipari szervezetekben megvalósuló munkamegosztás és specializáció konkrét megjelenési formái (pl. a munkaszervezet, alá- és fölérendeltségi viszonyok stb.) napjainkban sem felelnek meg minden munkásréteg szükségleteinek és igényeinek; s a jövőben ez az eltérés – különösen a szocialista országokban – tovább fokozódik.

Azzal általában mindenki egyetért, hogy már napjainkban is foglalkozni kell a munkásigények és a munkakövetelmények között fennálló diszkrpanciával. A munkateljesítmények és a munkafegyelem alacsony színvonala, a munkaerőmozgás intenzitása, egyszóval a rendelkezésre álló munkaerő nem eléggé hatékony felhasználása mind erre hívják fel a figyelmet.¹ A legtöbb vita a munkásigények és a munkakövetelmények egyeztetésének, illesztésének módja és lehetőségei körül van. Ezzel kapcsolatban egyetértünk azokkal a felfogásokkal, amelyek szerint ez a probléma nem oldható meg kizárólag az ipari szervezetek (vállalatok) szintjén. A vállalatokon belüli változtatásokhoz egyidejűleg változásokra lenne szükség a termelőszervezetekben és a társadalom egyéb intézményeiben (pl. iskolarendszer) is. A vállalaton belüli munkakövetelmények korszerűsítése vagy iskolareform önmagában kevésnek bizonyulna.

A megvalósítandó változások szükségességét általában senki sem vitatja. Az „illesztés” tényleges lehetőségeiről viszont viszonylag kevés a konkrét ismeretünk.

* A jelen tanulmány része egy nagyobb átfogó munkának, amelyet Héthy Lajossal együtt készítettünk a műszaki-technikai haladás társadalmi hatásairól.

Hiányosak a tapasztalataink például a munkások munkatevékenységgel kapcsolatos szükségleteinek szerkezetéről. Arról sem tudunk sokat, hogy például a termelési folyamat azonos gépesítettségi szintjét reprezentáló gépeknek és berendezéseknek milyen alternatív használata lehetséges.

A HATÉKONYSÁG ÉS A MUNKÁSIGÉNYEK EGYIDEJŰ FIGYELEMBEVÉTELE

Az emberi igények és a munkakövetelmények egyeztetésére irányuló megközelítések (pl. a szociotechnikai felfogás, a munkatervezés) nem hagyják figyelmen kívül a gazdaságossági szempontokat. Az ezeket elhanyagoló kezdeményezések, bármennyire is tetszetős és ambiciózus tervek, előbb vagy utóbb elbuknak. Az emberi igények magasabb színvonalú kielégítésénél – általában a munka minőségének a javításánál – mindig figyelembe kell venni, hogy azokat milyen jellegű kritériumok alapján értékeli. A tökéletes társadalmi-gazdasági rendszerben különösen élesen jelentkeznek a hatékonyság, versenyképesség fenntartásának és javításának kritériumai. Ezt annak ellenére hangsúlyozzuk, hogy nincs közvetlen kapcsolat a vállalati tevékenység hatékonysága és például a munkásigények, szükségletek kielégítése között. A vállalati hatékonyság különböző mutatóinak romlása esetén is teljesülhetnek a munkások jelentős csoportjainak az igényei. Mégsem cáfolható egykönnyen az a feltételezés, hogy hosszabb távon az emberi igények és a munkakövetelmények sikeres egyeztetése pozitívan befolyásolja a vállalat működését. (Tudatában vagyunk természetesen annak, hogy a gyártott termék piaci helyzete, a munkacső minősége és összetétele, a termelési technika jellege stb. mind olyan tényezők, amelyek jelentős mértékben befolyásolják a fenti egyeztetési folyamatot. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a munkakövetelmények vagy munkaszervezet átalakításának úttörői között olyan nemzetközileg is élenjáró vállalatok vannak, mint: az IBM, az ATT, a Philips, a FIAT, az Olivetti, a Volkswagen, a SAAB-SCANIA, a Volvo stb.)

A munkásigények valamint a munkakövetelmények egyeztetésének tehát egyik legizgalmasabb területe a lehetőségek és a korlátok megismerése. Meddig mehet el a vállalati vezetés és irányítás a munkásigények kielégítésében anélkül, hogy a vállalati hatékonyság (a vállalat piaci versenyképessége) romlana? Röviden beszámolunk egy olyan kísérletről, amely a munkásigények és a munkakövetelmények egyeztetését a hatékonyság biztosításával együtt kívánta megvalósítani. Tesszük ezt azzal a szándékkal, hogy érzékeltessük a munkakövetelmények és az emberi igények szisztematikus tanulmányozása révén megnyíló lehetőségeket a jelen ipari gyakorlatának átalakításában.

Egy angol gépipari üzem² termelési rendszerét az ipari gyakorlatban megszokott eljárásoktól eltérő módon tervezték meg. A termelési rendszer tervezési munkáiba a mérnökök mellett, első ízben, társadalomkutatókat-szociológusokat is bevontak. A gyártott terméket alkatrészek százaiból állították össze. A termék mérete gépi anyagmozgatást is igényelt. A termelés méretére a szériatermelés jellemző. A különböző alkatrészeket hagyományos szerelőszalagon szerelték össze. Ez azt jelentette, hogy egy-egy szerelési állomásról meghatározott rövid ciklusú műveletek elvégzése után került a termék a következő állomásra. Az egyes állomások között konvejer-szalag mozgatta a termékeket.

A termék-összeszerelés általánosan elterjedt módszerének felülvizsgálatára és a

változtatás lehetőségeinek a kidolgozására több tényező is készítette a vállalatot. Egyre nehezebben találtak megfelelő munkaerőt. A szakszervezeti követelések között előtérbe kerültek a munkafeltételekkel összefüggő tényezők (pl. biztonságos munkakörülmények, vonzó munkafeltételek). A piaci feltételek rosszabbodása és a verseny kieleződése a munkaerő jelenlegi és potenciális képességeinek nagyobb kihasználását tette szükségessé. Ezt azonban a munkakövetelmények korábbi struktúrája nagymértékben akadályozta. Végül, de nem utolsósorban már megjelentek azok a gépek és berendezések, amelyek helyettesíteni tudják a hagyományos szerelőszalagon végzett kézi tevékenységeket. Röviden összegezve az elmondottakat: a munkakövetelmények és az emberi igények nagyobb összhangját biztosító munkaszervezet megtervezését a társadalmi-gazdasági és technikai tényezők együttesen tették szükségessé és lehetővé.

A vállalati vezetés többféle reményt is fűzött ehhez a kezdeményezéshez. Kiváló minőségű és gazdaságos terméket akartak előállítani úgy, hogy vonzó és biztonságos munkahelyek kialakításával magas színvonalon használják ki a munkásokban rejlő képességeket. Sőt, a kísérlet kivitelezői, ahol erre lehetőség nyílt, a kézi műveletek gépesítésére törekedtek, hogy ezzel is fokozzák a munkaerő-megtakarítást.

A termelési rendszer különböző típusainak a kialakítása során a munkakövetelmények eltérő kombinációit próbálták létrehozni. A munkakövetelmények mérésénél³ a következő öt tényező kombinációit tervezték meg: *változatosság* (az alkalmazott eszközök és az összeszerelt alkatrészek változatossága); *autonómia* (a cselekvési lehetőségnek – szabadságnak – az a mértéke, amellyel a munkások a munkatevékenység megszervezése fölött rendelkeztek); *felelősségvisselés* az előállított termékek mennyiségéért és minőségéért (olyan helyzetekben is, amikor a vezetés nem gyakorol szoros ellenőrzést); a munkások közötti *társas kapcsolatok* (interakciók) kifejlődésének lehetőségei (a munkatevékenység egyéni vagy kollektív jellege, a munkacsoport mérete és összetétele, a munkaelosztás módja stb. például jelentősen befolyásolják az interakciók intenzitását és tartalmát); végül az adott *feladattal való azonosulás* mértéke (azaz a munkás mennyire képes áttekinteni az általa végzett résztvékenység és az elkészült termék közötti összefüggéseket, kapcsolatokat, mennyire tudja meghatározni és elhelyezni a termelési folyamat egészén belül saját tevékenységét).

A termelési rendszer tervezésében részt vevő kutatók a munkatevékenység felsorolt jellemzőit kilencpontos skálán értékelték. Eredetileg hat termelési rendszert dolgoztak ki, ebből azonban csak azt a négyet ismertetjük, amely számol a munkásigények hatásával és valamilyen mértékben épít azokra. Az ötödik és hatodik termelési rendszerre jellemző követelmények lényegében figyelmen kívül hagyták a munkások munkával szembeni igényeit. A munkakövetelmények lehetséges kombinációit tartalmazó termelési rendszereket illusztrálják a következő ábrák.

Munkakövetelmények szerkezete a különböző termelési rendszerekben

1. *Egyetlen munkás állítja össze az egész terméket*

Értékelés skálája:	Alacsony							Magas	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Változatosság									■
Autonómia							■		
Felelősség								■	
Interakció	■								
Azonosulás									■

2. *Egyetlen munkás a termék jelentős részét szereli össze*

Értékelés skálája:	Alacsony							Magas	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Változatosság							■		■
Autonómia						■			
Felelősség								■	
Interakció		■							
Azonosulás							■		

A munkakövetelmények szerkezetével kapcsolatban a munkásvéleményeket, valamint a közép- és felsővezetők véleményét is megvizsgálták. A négyes típusú termelési rendszerre vonatkozóan (ahol a termék jelentős részének összeállítását a munkacsoport végzi) a kutatók megkérdezték a termelőtevékenységben együttműködő különböző társadalmi csoportok véleményét. A munkások munkakövetelményekre vonatkozó értékelését megfigyeléssel ellenőrizték.

A munkások véleménye a termelési rendszer tervezett változásáról közelebb állt a felsővezetés, mint a művezetők véleményéhez. A művezetők ugyanis – a feladattal való azonosulás követelményétől eltekintve – pesszimistán nyilatkoztak a munkásigények és a munkakövetelmények jobb illesztésétől várható eredményekről.

3. A munkacsoport szereli össze az egész terméket

Értékelés skálája:	Alacsony							Magas	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Változatosság								■	
Autonómia							■		
Felelősség								■	
Interakció									■
Azonosulás								■	

4. A munkacsoport a termék jelentősebb részének (fő darabjainak) az összeszerelését végzi⁴

Értékelés skálája:	Alacsony							Magas	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Változatosság						■			
Autonómia						■			
Felelősség								■	
Interakció									■
Azonosulás				■					

Az alsósintű vezetők elsősorban a művezetői szerep tekintélyének és súlyának féltése miatt álltak szemben a tervezett változásokkal. A munkások számára nagyobb autonómiát, felelősséget stb. biztosító munkatevékenységek bevezetése ugyanis azt jelenti, hogy a művezetői feladatok egy részét a munkásoknak adják át.

Sajnos a kutatók az idézett vizsgálatban nem foglalkoztak azzal a fontos kérdéssel, hogy maguk a munkások mennyire tartják „széles értelemben” kifizetődőnek a munkakövetelmények új struktúráját. A munkások számára (egyéni és kollektív szinten) nagyobb önállóságot és autonómiát biztosító termelési rendszereknek nemcsak pozitív hatásai vannak, hanem újabb problémákat is felvetnek. Saját kutatásaink és egyéb vizsgálatok tapasztalatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a nagyobb

cselekvési lehetőség a korábbinál precízebb munkavégzést igényel, és a változó körülményekhez történő adaptáció is összetettebb kvalitásokat követel. Problémát jelenthet az is, hogy a munkás nagyobb lehetőségeket kap ugyan a munkatevékenység idő- és térbeli ütemezésére, de az ösztönzéssel, a teljesítménykövetelményekkel kapcsolatos lényeges döntéseket továbbra sem képes befolyásolni. Megnöveli a munkások közötti konfliktusokat, ha a korábban a vezetők által gyakorolt ellenőrzési tevékenységeket átadják a munkásnak vagy a munkacsoportnak. Nyitott marad továbbá a munkások számára biztosítandó előrejutási lehetőségek kérdése is. Korábban ugyanis csoport- vagy művezetővé válhattak, ez a szervezeti előrejutási lehetőség azonban megszűnik a munkafeladatok kiszélesítésével és gazdagításával. Az új helyzetben egyszerűen nem lesz szükség ilyen jellegű vezetői munkakörökre, illetve a jelenleginél jóval kisebb létszámmal el tudják látni a főleg adminisztratív tevékenységekre korlátozódó vezetői funkciókat.

Míndezek alapján üdvözlendőnek tartjuk azokat a kísérleteket, amelyek a munkakövetelmények és a munkásigények egyeztetését szorgalmazzák a társadalomkutatók és a műszaki vagy gazdasági szakemberek együttműködésével. Olyan újfajta kooperációban tervezik a termelési rendszert, hogy a termelés technikai, gazdasági és társadalmi szempontjai egyaránt érvényesülhetnek.

Különösen gyümölcsöző lehet az ilyenfajta együttműködés a szocialista társadalmi rendszerben. A szocialista vállalat termelési tevékenységének hatékonyságát ugyanis nem önmagáért való, abszolút célnak tekintjük, hanem a vele kapcsolatos követelményeknek úgy kívánunk eleget tenni, hogy közben a munkával kapcsolatos emberi igényeket is magasabb szinten elégítsük ki. Ebből a szempontból a röviden bemutatott eljárást olyan példának tekintjük, amely ösztönözheti e területen a hazai erőfeszítéseket. Ahhoz azonban, hogy a munkásigények és a munkakövetelmények egyeztetését elvégezhessük, mindenekelőtt azok szerkezetével és tartalmával kell tisztában lennünk.

A következőkben a munkások igényeinek tartalmi és szerkezeti sajátosságait ismertetjük avégett, hogy a munkakövetelmények és feltételek súlyát, jelentőségét meg tudjuk határozni. A munkásigények alakulása mellett nagy figyelmet fordítunk a munkatevékenység olyan dimenzióira (pl. gépesítettségi szint, munkaszervezet típusa, a munkakör jellege), amelyek megszabják a munkakövetelmények szerkezetét, kombinációit. A felsorolt kérdések elemzése során főleg *Az automatizáció és az ipari munkások* című nemzetközi kutatás hazai vizsgálati eredményeire építünk. Ahol azonban erre alkalom adódik, felhasználjuk a kutatásban részt vevő többi szocialista ország tapasztalatait is.⁵

A MUNKÁSIGÉNYEK SZERKEZETE ÉS SZEREPE

A kutatásban a következő fő kérdéseket emeltük ki: milyen a munkások viszonya az új gépekhez, berendezésekhez; mennyire elégedettek az ipari munkának azokkal a típusaival, amelyek a technikai haladás (automatizáció) következtében kialakulnak? A technikával, valamint a munkatevékenységgel kapcsolatos beállítottságok tanulmányozása során kitüntetett jelentőséget tulajdonítunk a munkásigények vizsgálatának.

A munkásigények szerkezetének (rangsorának) alakulása, mindenekelőtt *általánosan orientál* a tanulmányozott kérdések relatív súlyának meghatározásában. A célunk ugyanis nem az, hogy a technikai fejlődésnek a munka tartalmára és feltéte-

leire gyakorolt hatását általában vizsgáljuk és minősítjük. A fejlődés velejáróit és következményeit azokon a sajátosságain keresztül kívánjuk megragadni, amelyek a munkások számára a legfontosabbak. Ehhez pedig a legjobb viszonyítási alap a munkások szükségleteinek, igényeinek a szerkezete. Így tárható fel, hogy ma és a belátható jövőben melyek azok a problémák, amelyek a technikai haladás kísérői, s közülük melyek fontosak valóban a munkásság számára s melyek a másod- és harmadrendűek vagy éppen jelentéktelenek. A vizsgált kérdések viszonylagos fontosságát tehát az érdekeltek, a munkások ítéletei alapján határozzuk meg.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a megfogalmazott igények nem feltétlenül azonosak a munkások valóságos szükségleteivel. Kutatási eszközeink azonban elsősorban a verbális, megfogalmazott munkásszükségletek figyelemmel kísérését teszik lehetővé. A tudat, illetve az észlelések torzító szerepével – amely a tudat viszonylag önálló mozgásából ered – jelen esetben is számolnunk kell.⁶ A munkásigények vizsgálata az elmondottak figyelembevételével alkalmas módszer a munkával szembeni orientációk meghatározására.

A kutatási program keretében azt vizsgáltuk, hogy a munkások számára mennyire fontosak üzemi tevékenységük következő összetevői: a munka tartalma, a munkatársakkal, a vezetőkkel való viszony, a kereset, az előrejutás lehetősége, és a fizikai munkakörülmények, a munka-igénybevétel alakulása.

A munkásigények szerkezete

Mennyire fontosak önnek az alábbi tényezők	A munkásigények rangsora (%)					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	helyen					
	említett tényezők					
a) A munka	26,7	28,2	13,6	20,8	8,3	2,4
b) Munkatársak	10,5	13,8	26,2	29,2	15,1	5,2
c) Felettes (vezető)	7,2	16,0	23,4	26,3	21,0	6,1
d) Kereset	44,7	26,5	14,2	7,0	3,0	4,6
e) Előrejutási lehetőség	3,1	5,9	6,1	2,8	9,9	72,2
f) Munka-igénybevétel és fizikai munkafeltételek	7,7	9,6	14,5	15,7	49,9	9,6

Napjainkban még általában a kereset a döntő szó, sorrendben ezt követi a megfelelő munka, munkatársak és vezetés. A munkásigények között utolsó helyen szerepelnek a fizikai munkakörülmények és a szervezetten belüli előrejutásra irányuló törekvések.⁷

Az új gépek, berendezések, termelési eljárások bevezetését a munkások elsődlegesen keresetük szempontjából ítélik meg, és ezzel a ténnyel a vállalati vezetés és irányítás képviselőinek is reálisan számolni kell. Kutatásunk eredményeit bizonyos vonatkozásokban – így például a munkával való elégedettség alakulását illetően – éppen ezért döntően meghatározta az a tény, hogy az általunk vizsgált mindhárom gyár – különféle okoknál fogva – a vállalat legjobban fizetett termelő területeihez tartozott, s maga a vállalat is az ország egyik legjobban fizető létesítménye.

A munkások saját szükségleteikről adott értékelései mellett fontosnak tartottuk,

hogy megismerjük a vezetők véleményét is az általuk irányított munkások igényeiről. Ezzel az eljárással a munkásigények szerkezete sokoldalúbban vizsgálható, s így könnyebben eldönthető az a kérdés, hogy a munkásigények rangsora mennyiben alkalmas a munkatevékenységgel kapcsolatos vélemények súlyozására.

Vezetői vélemények a munkásigények rangsoráról*

A munkásigények rangsora	Gazdasági vezetők (N = 30 fő)	Szakszervezeti vezetők (N = 25 fő)
1. hely	Kereset	Munka
2. hely	Munka	Kereset
3. hely	Munkatársak, fizikai környezet	Felettes
4. hely	Munkatársak	Munkatársak, munka
5. hely	Felettes	Fizikai környezet
6. hely	Előrejutás	Előrejutás

* *Megjegyzés:* A táblázatban szereplő vezetők kizárólag a vizsgálat által érintett munkások irányításával kapcsolatos teendőket látták el.

A gazdasági vezetők túlnyomó többsége (80%) szerint a munkásigények között az anyagi jellegűek vezetnek. (Ezzel szemben a megfelelő keresetet a munkásoknak csupán közel fele tartja a legfontosabbnak.) Ez azt jelenti, hogy a vezetők lényegesebbnek látják az anyagi szükségletek szerepét a munkavégzésben, mint maguk a munkások. A megfelelő munkát a vezetők, a munkásokhoz hasonlóan, a második helyen említették. Ugyancsak megegyeztek a vezetők és a munkások véleményei a szervezeti előrejutási lehetőségek fontosságát illetően: közel azonos arányban utolsó helyen említették ezt a munkásigények rangsorában. Eltérések tapasztalhatók viszont a megfelelő felettes és a fizikai munkakörülmények fontosságának megítélésében: a munkások a megfelelő felettes fontosságát harmadik-negyedik helyen említették igényeik sorrendjében; a vezetők ezzel szemben hátrább, az ötödik helyre sorolták saját tevékenységük, szerepük fontosságát beosztottaik igényei között. A fizikai környezet szerepének megítélésében a vezetők véleménye nagyon megoszlik: egyharmaduk második helyen és ugyancsak egyharmaduk utolsó helyen említi a munkásigények között. A munkások közül legtöbben (a megkérdezettek közel fele) az ötödik helyen említették a megfelelő fizikai környezet szükségességét.

A *szakszervezeti vezetők* munkásigényekkel kapcsolatos értékelése általában megegyezik a munkások saját értékeléseivel. Eltérés a munkával és a keresettel kapcsolatos igények területén tapasztalható: a szakszervezeti vezetők szerint a megfelelő munka jelentősebb szerepet játszik a munkások igényei között, mint a megfelelő kereset. A megkérdezett munkások másképpen vélekedtek erről, számukra a megfelelő kereset viszonylagos jelentősége nagyobb, mint a megfelelő munkáé. A megfelelő munkatársak és vezetők, a munkavégzés fizikai környezetének, valamint az előrejutási lehetőségek fontosságának értékelésében a szakszervezeti vezetők és a munkások értékelései általában megegyeznek egymással.

A szakszervezeti vezetők és a gazdasági vezetők véleménye abban tér el, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak szerintük a munkások a megfelelő keresetnek, illetve a megfelelő munkának. *A gazdasági vezetők munkásaikat anyagiasabbaknak tekintik, mint a szakszervezeti vezetők*: az előbbieket döntő többsége szerint a megfelelő kereset vezet a munkások igényei között. Ezzel szemben – mint láttuk – a szakszervezeti vezetők, ha nem is tagadják a megfelelő keresetre vonatkozó munkásigények jelentőségét – a munkavégzés különböző tényezői közül a megfelelő munkát tartják a legfontosabbnak a munkások számára.

A munkásigények az érintett munkások, valamint az irányításukra hivatott gazdasági és szakszervezeti vezetők szemszögéből alapvetően *azonos tendenciát mutatnak*. Bár egyes kérdésekben (pl. a megfelelő munka, vagy a kereset jelentőségének megítélése) van némi eltérés, a vezetők döntően a munkásokkal azonosan ítélik meg a munkavégzéssel szembeni igények súlyát. Ezek alapján úgy véljük, hogy a munkásigények rangsora alkalmas orientáló eszköz a munkával szembeni beállítottságok súlyának, szerepének meghatározásához. Ez a kutatási gyakorlatunkban azt jelenti, hogy amikor a munkával szembeni munkásbeállítottságokat tanulmányozzuk, akkor – a munkásigények rangsorának megfelelően – a keresettel vagy a munka tartalmának sajátosságaival kapcsolatos munkásvéleményeknek nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint például a szervezeten belüli előrejutással kapcsolatos értékeléseknek.

A TECHNIKA, A MUNKASZERVEZET ÉS A MUNKA

Ezek tisztázása után elemezzük azt, hogy *milyen a természete* a vizsgált vállalatnál végbemenő *technikai, technológiai haladásnak*, a gyártás automatizálásának és *hogyan hat ez az ottani munkára és annak feltételeire?*

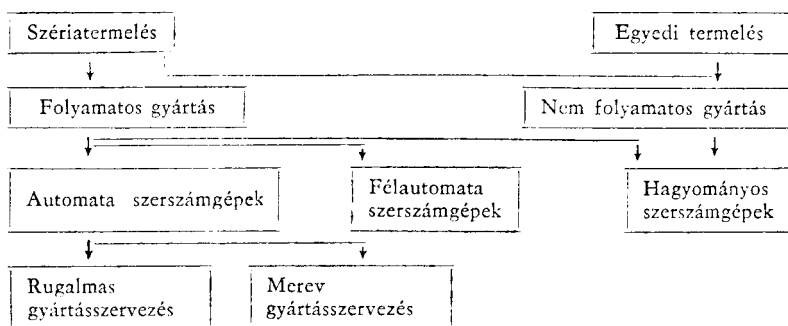
A vizsgált vállalat termelési egységei jól mutatták a nagy sorozatgyártás és az automatizáció felé való fejlődés állapotát. Ebben a „vegyes”, *sokrétű állapotukban elemezzük őket*, elvetve azt a lehetőséget, hogy a technikai, technológiai környezetükből önkényesen kiszakított transzforsorokat vessük egybe hagyományos szerzőgépek ugyancsak önkényesen egységesített csoportjával. Ehelyett inkább arra törekedtünk, hogy termelő egységeink technikai-technológiai fejlettségét a létező valóságában rögzítsük, s ezáltal tegyük lehetővé a technikai, technológiai fejlődés – így az automatizáció – munkára gyakorolt hatásainak vizsgálatát. Termelő egységeink minősítéséhez *háromdimenziós technológiai skálát*⁸ használtunk, amely a vizsgálat céljainak megfelelően ragadja meg a fejlődés egymáshoz szorosan kapcsolódó, de egyúttal külön is választható aspektusait. Ezek az alábbiak:

1. *A termelőtevékenység gépesítésének és automatizációjának az előrehaladása.* Ez az egyes munkakörökben kifejtett különféle típusú *termelőtevékenységek gépesítettségi szintjét mutatja*.

2. *A termelés volumenének a növekedése.* Ez a dimenzió a technológiai fejlődésnek azt az aspektusát mutatja, amelyet az egyéni megrendelésre történő *egyedi termelésről* a standardizált javak *sorozat-, illetve tömeggyártására* való áttérés jellemez.

3. *A műhelyrendszerű termelés-szervezéstől a folyamatos gyártás felé haladás.* A hagyományos *műhelyrendszerű gyártás* szervezésének alapja a műveletek azonosossága. *A folyamatos gyártás* esetében a hangsúly ezzel szemben a termék (vagy termékek) azonoságán van.

A technológiai felfogás egyes dimenziói közötti összefüggések ábrázolása

Ez a technológiai megközelítés a technológiai fejlődésnek *három* olyan, egymástól csak részben függő oldalát igyekezett megragadni, amelyeknek jelentősége lehet a munka, a munkafeltételek alakulásában. Ezáltal sikerült túllépni azon a szűk megközelítésen, amely a technológiai haladás következményeit kizárólag a termelőtevékenységek gépesítésének, automatizálásának velejáróiban látja. Megközelítésünkben a szociológiai elméletnek az a felismerése érvényesült, hogy a technológiai haladásnak a munkára, munkafeltételekre gyakorolt hatása csupán a *termelési rendszer egészének fejlődésével összefüggésben* érthető meg. A termelés gépesítettségének, munkaszervezetének és volumenének a munka tartalmára és feltételeire gyakorolt hatásai közül a jelen tanulmányban csupán a termelőtevékenység gépesítettségének következményeivel foglalkozunk.⁹

Az összehasonlításokat – abból adódóan, hogy termelő egységeink jó része egyaránt alkalmazott automata, félautomata és hagyományos gépeket, így a gyártás jellegét tekintve „vegyesek” voltak – nem valósíthattuk meg a termelő egységek szintjén. Ehelyett *munkakörök* csoportjait hasonlítottuk össze. Az elemzés a munkaköri megfigyelésekre, a *munkás-kérdőívre*, a vezetői interjúkra, vállalati adatokra és egyéb információforrásokra épült.

AUTOMATÁKON ÉS HAGYOMÁNYOS GÉPEKEN VÉGZETT MUNKA

Az automatizációnak a szakértelemre¹⁰ gyakorolt hatását illetően a legváltozatosabb felfogásokkal lehet találkozni.

A hatást *optimisták megítélők* szerint mind a horizontális, mind pedig a vertikális jellegű szakértelemben növekedés figyelhető meg. (Horizontális szakértelemnövekedés esetében a szakértelemszintben nincs változás, inkább arról van szó, hogy a munkakör kiszélesítése következtében a korábbinál több szakértelem szintjében is növekedést jelent.) Elsősorban a szocialista országokban folytatott vizsgálatok tapasztalatai tanúskodnak erről a folyamatról.¹¹ A csehszlovák és szovjet üzemekben az automata transzfer gyártósorok megfigyelése során kapott eredmények szerint a gépkezelők, a gépbeállítók és a karbantartó lakatosok szakértelmében 15–40 százalékos növekedés következett be.¹²

A járműipari és általában a fémipari tevékenységet folytató vállalatok termelési folyamatainak tanulmányozása során viszont számos kutató meglepve tapasztalta, hogy csökken a munkaerő szakértelmével és képességével szemben támasztott igény.

Olyan fontos munkakörökben, amelyekben az automatizáció bevezetéséig hosszabb szakképzésre és nagy tapasztalatra volt szükség a munkatevékenység sikeres ellátásához, ezek a követelmények könnyen és gyorsan elsajátítható munkatevékenységgé redukálódtak. Az automatizáció hatását *pesszimistán megítélik* szerint a munkásokkal szemben támasztott szakértelmi követelmények inkább csökkennek, mint növekednek. Azok a feladatok, amelyek korábban a gépkezelők és gépbeállítók munkaköréhez tartoztak, most a szerszámtervezők, technikusok, mérnökök stb. feladataivá válnak. Jelentősen megváltozott a munkás géphez való viszonya, a szakértett gépkezelő gépfelügyelővé lépett elő.¹³

Végül a harmadik felfogás hívei szerint az automatizáció nem gyakorol lényeges hatást a szakképzettségre, illetve hatásai nem homogének, az automatizáció következtében még a karbantartó munkaköröket ellátók esetében sem következnek be lényeges változások a szakértelem színvonalában. Ennél differenciáltabb az a nézet, amely szerint bizonyos esetekben az automatizáció növeli, más esetekben viszont csökkenti a szakértelem-követelményeket. Azonos iparágban (pl. autó- vagy járműiparban) bevezetett automatizáció is heterogén hatást gyakorol a szakértelem alakulására. Például az automatizáció hatásaival foglalkozó Renault gyári vizsgálat szerint a szakmunkáknak csupán 11 százalékában következett be növekedés, míg a szakmunkák túlnyomó részében csökkenés mutatkozott a szakértelem különböző tényezőiben. Ugyanakkor az automata gépek és berendezések beállításával jelentősen megnőtt a karbantartó munkások szakértelmével szembeni igény.¹⁴

Az összehasonlító elemzésbe általunk bevont valamennyi munka folyamatos szervezésű nagysorozatgyártáshoz tartozott: transzforsorokon, más típusú automata gépeken, illetve velük szorosabban vagy lazábban összekapcsolt félautomatákon, hagyományos gépeken végeztek.

A munkafolyamatokat végző munkások kvalifikáltságában – függetlenül attól, hogy transzforsoron vagy revolver esztergán dolgoztak – igen *csekély különbséget találtunk*. A transzfer berendezések, automata gépek kiszolgálói sem iskolázottságukban, sem szakmai kvalifikáltságukban nem múlták felül a hagyományos gépeken dolgozókat.

Amiben a többiektől *mégis eltértek*: többségük 20 és 30 év közötti férfi munkás volt. A vállalatnál eltöltött gyakorlati idő alakulása azt mutatja, hogy az automatizált gépek és berendezések kezelői körében a hét évnél rövidebb gyakorlati idővel rendelkezők a munkások számának közel felét tették ki. Ezzel szemben a hátsó futóműgyártás hagyományos gépekkel felszerelt termelőegységeiben dolgozó munkásoknak több mint négyötöde hét évnél hosszabb vállalati gyakorlattal rendelkezett. Ez elsősorban abból a vállalati törekvésből adódott, hogy a vezetés az új gépekhez és berendezésekhez fiatal, „nyitott” embereket igyekezett helyezni.

Hasonló személyzeti politikával lehet találkozni a munkafeladatok és munkakövetelmények új struktúráját képviselő ún. autonóm munkacsoportok szervezésénél is. Ezekben a munkacsoportokban a korábbi munkaszervezettel szemben a munkások cselekvési autonómiája és felelősségvisselésének mértéke jelentősen megnőtt, tartalma pedig megváltozott. Az üzemi tapasztalatok szerint a több évtizeden keresztül megszokott és jól begyakorolt munkájukat az emberek nem szívesen váltják fel az érdekesebb, de nagyobb felelősséggel járó munkával, amely az autonóm munkacsoportokra jellemző. Az új típusú munkaszervezetre jellemző munkakörök kialakításánál ezért törekednek a vállalatok vezetői általában arra, hogy a következő három rétegből válasszák ki a munkásokat: egyrészt – hasonlóan az általunk vizsgált vállalat vezetéséhez – a fiatalok köréből, akiket kevésbé köt a rutin és a meg-

szakás; továbbá az újonnan felvettek közül; végül az önként jelentkezők köréből. Ez a jelenség azonban nem magyarázható kizárólag azzal, hogy a fenti rétegekbe tartozó munkások szellemileg vagy pszichológiailag nyitottabbak, rugalmasabbak, mint az üzemben hosszabb ideje dolgozó társaik. A „nyitottság” mint életkori sajátosság fontos és alapvető közös tulajdonsága mind a fiataloknak, mind pedig az újonnan felvetteknek vagy az önként jelentkezőknek. Továbbá még az is jellemzi őket, hogy közöttük rendkívül fejletlenek a társas kapcsolatok, illetve az azok stabilitását megalapozó érdekviszonyok. Elsősorban ennek tudható be, miért fogadják készségesen ezekben a munkáscsoportokban a vállalat részéről jövő kezdeményezéseket. Ezzel szemben, ha csak a meglévő munkaerőre tud támaszkodni a vezetés, ahol a szociális kapcsolatok már fejlettek, az érdekviszonyok érettek, akkor nehezebben, csak hosszabb tárgyalások után tudja elfogadtatni a fejlettebb termelési technikát, vagy a korábbitól eltérő munkamódszereket.

Az automata és a hagyományos gépek kezelői – annak ellenére, hogy azonos termelőegységben dolgoztak és így a munkafeltételeik is azonosak voltak – munkafeltételeik alakulásáról eltérően nyilatkoztak. *Az automata gépek kezelői mind a keresetek alakulását, mind pedig a szakmai tudás és az általános műveltség fejlesztésének lehetőségeit pozitívabban értékelték, mint a hagyományos gépeknél dolgozó munkatársaik.* Sőt – az általában szűkösnek tartott – előrejutási lehetőségekről és a foglalkoztatottság biztonságáról is nagyobb arányban nyilatkoztak kedvezően.

A munka feltételeinek megítélése automata és hagyományos gépeken dolgozó munkások részéről

Kérdés: a munkával kapcsolatos alábbi lehetőségek mennyire jellemzik a munkáját	Folyamatos szériagyártás	
	automata gépek kezelői (%)	hagyományos gépek kezelői (%)
Kérdés száma		
5.1 Jó kereset	53,0	28,7
5.2 Biztosított foglalkoztatás	81,6	65,2
5.3 Előléptetési vagy előrejutási lehetőségek*	10,2	3,5
5.4 Lehetőség szakmai tudásának fejlesztésére	46,9	27,8
5.5 Lehetőség több általános műveltség megszerzésére	42,9	25,2

* Előléptetési vagy előrejutási lehetőségek: ezen a csoportvezetővé, illetve művezetővé történő kinevezést értettük.

Megjegyzés: A táblázat azoknak a munkásoknak a százalékos arányát tartalmazza, akik szerint a fentiek *nagymértékben* (a kilencnapos skála 7–9. pontja) jellemzők munkájukra. Az adatok az összes automata gépen dolgozó munkások (48 fő) és a hátsó futóműgyártás hagyományos termelő egységeiben dolgozó munkások (115 fő) interjúiból származnak.

Az automata gépek és berendezések kiszolgálói nem véletlenül nyilatkoztak kedvezőbb kereseti lehetőségeikről. Ők azok, akik az átlagosnál többet keresnek. A vállalatvezetés ugyanis a termelésben központi szerepet játszó, nagy telje-

sítményű gépeknél és berendezéseknél a kedvező bérezési viszonyokkal elejét kívánta venni minden olyan bér- és létszámproblémának, amely fennakadást okozhat. (A fennakadások, illetve leállások okozta veszteségek nagyságrendje többszöröse azoknak a károknak, amelyek a hagyományos gépek működési zavarainál keletkeznek.) A munkások mind az automatákon, mind a hagyományos gépeken darabbérezések voltak: a nagy teljesítményű gépeknél az alapbért jelentős prémiumok egészítették ki, amelyeket a mennyiség után fizettek. Az automata gépek üzelmeltetésének jellemző bérezési formája a csoportos elszámolású darabbér (az automatákon dolgozó munkások kétharmadánál). A nem automatizált gépek és berendezések kiszolgálóinál pedig az egyéni darabbér volt a jellemző bérelszámolási forma. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hagyományos gépek kiszolgálóinál a csoportos teljesítménybér egyáltalán ne fordult volna elő, hiszen a munkások közel egyharmada itt is csoportos elszámolású darabbérben dolgozott. Az automata gépeken dolgozóknál pedig – ha nem is az előbbihez hasonló arányban – szintén találkoztunk egyéni elszámolású darabbérezéssel. Az automata termelőegységek között például a motorgyártásban a bérfizetés alapja a közös (csoportos) teljesítmény helyett – ahogyan ez várható lett volna – az egyéni teljesítmény volt. Ennek a bérezési formának az alkalmazása ebben az esetben természetesen átmeneti. Bevezetésére azért került sor az egyes munkaposztokon és gépeken, hogy az ott rejlő tartalékokat felszínre hozzák.¹⁵ Hosszabb távon az egyéni teljesítménybér alkalmazása számos kedvezőtlen hatással jár. A gyártósori termelés zavartalan-ságához szükséges kooperációval és egymás segítségével szemben az egyéni versen-gés például olyan mértékben felerősödhet, hogy az már visszavetheti a gyártósor összteljesítményét. Ezzel magyarázható, hogy az automata gépek ellátására szolgáló munkaköröknek mindössze 10 százaléknál fordult csak elő az egyéni teljesítménybér. A nem gépi munkát végzők – karbantartók, beállítók, csoportvezetők – tipikus bérelszámolási formája ugyanakkor az időbér volt.

A *munkaköri leírások* bizonyos csekély különbségeket mutatnak az automata és a hagyományos gépek kezelőinek szellemi és fizikai igénybevétele között (pl. az információ-felhasználás szerkezete és módja, a munkatevékenység strukturáltsága stb.), egyértelmű tendenciára azonban nem következtethetünk. A munkakörülmények osztályozása sokféleképpen történhet. Tanulmányunk az ipari munka ellátásához általában szükséges legfontosabb követelményekben bekövetkező változásokat mutatja be. Közülük – jelentőségüknél fogva – feltétlenül meg kell említenünk a *fizikai és szellemi igénybevétel, a szakértelem és a felelősség* alakulását. Annak ellenére, hogy legtöbbször egymástól szétválasztva tárgyalják ezeket, tisztában vagyunk azzal, hogy közöttük kölcsönhatás valósul meg. A valóságban nem izoláltan, hanem együttesen jelentkezők, az egyes követelmények külön-külön történő, felsorolásszerű tárgyalása csak az elemzés céljából engedhető meg.

A fizikai és a szellemi munkakövetelmények területén viszonylag egyöntetű tendenciákat tapasztaltak a különböző országokban dolgozó kutatók. A *fizikai igénybevétel* alakulásánál fordított a viszony az automatizáció különböző szintjei és a fizikai követelmények változásai között. A munkással szemben támasztott fizikai igénybevétel a gépesítés alacsonyabb szintjein magas. Ezzel szemben egyáltalán nem jellemző a fizikai igénybevétel az automatizált berendezések melletti munkakörökénél.

A szellemi igénybevétel területén nem ilyen egyszerű a helyzet. Csökkenő és növekvő szellemi igénybevételről tudósító kutatási beszámolókkal egyaránt lehet találkozni. A szellemi igénybevétel és az automatizáció viszonyának ellentmondásos

alakulása azonban csak látszólagos. A szűk értelemben vett szellemi igénybevétel, amely csupán az adott gépi berendezés működése feletti felügyelettel kapcsolatos, valóban csökken. Egyet lehet érteni azokkal, akik szerint számos automatizált munka ismétlődő feladatot jelent, ami a munkástól nagy figyelmet kíván, de más nem.¹⁶

Illusztrációként a munkahelyi megfigyelés szellemi igénybevételre vonatkozó adatait ismertetjük. Az egyes munkakörök ellátásához szükséges *információ-feldolgozó tevékenységek* megfigyelése során az információ-feldolgozás három szakaszát különböztettük meg. Az információ-feldolgozás legegyszerűbb formája az információ összegyűjtése és rögzítése. Ezen a területen nem találtunk lényeges különbséget az automata és a hagyományos gépekkel dolgozó munkakörök között. A munkaidőnek átlagosan harmada telik el ilyen tevékenységekkel. Az információ osztályozása, rendszerezése és kombinálása már nagyobb önállóságot, differenciáltabb kvalitásokat igényel. Az ilyen jellegű tevékenységek gyakoribbak az automatizált gépeket kiszolgálóknál, mint a hagyományos gépeket és berendezéseket üzemeltetők körében. Az előbbieket a munkaidő 21 százalékát, az utóbbiak csak 12 százalékát fordítják ilyen munkára.

Érdekes módon a legnagyobb alkotási képességeket igénylő olyan tevékenységek, mint az információ értékelése és alkalmazása, jellemzőbbek a hagyományos gépek, mint az automata gépek kezelőinek munkaköreire. Az információk alkotó jellegű feldolgozása (pl. az új paraméterek meghatározása és azok alkalmazása) a kevésbé merev munkastruktúrájú *hagyományos szerszámgépek* esetében nemcsak lehetséges, hanem alapvető munkakövetelmény. *Az embernek itt nagyobb részt kell vállalni a munkafolyamattal kapcsolatos információk regisztrálása és rendezése mellett azok értékelésében és alkalmazásában.*

A GÉPESÍTETTSÉG SZINTJE ÉS AZ INFORMÁCIÓ-FELDOLGOZÁS SZAKASZAI

Az információ-feldolgozó tevékenység előfordulásának aránya (%)

	Információ-feldolgozó tevékenységek		
	Információk összegyűjtése, rögzítése	Információk osztályozása, kombinálása	Információk értékelése, összehasonlítása és alkalmazása
Automata és félautomata gépek	36	21	29
Hagyományos gépek	31	12	48

A munkai igénybevétel és a munkakörülmények alakulásával kapcsolatos munkásvélemények követik a munkaköri leírások során tapasztalt tendenciákat. Az automatákon és a hagyományos gépeken dolgozók többé-kevésbé azonosan vélekedtek a túlterheltség mértékéről, a fizikai igénybevétel nagyságáról és a munkavégzéssel kapcsolatos balesetek és betegségek előfordulásának valószínűségéről.¹⁷ Viszonylag enyhe eltéréssel, de mégis kedvezőbben alakul a szellemi igénybevétel mértéke, valamint a munkakezdés és befejezés időpontja a hagyományos gépek kezelői körében. A munkafeltételek közül egyedül a fizikai munkakörülményekről (pl. világítás, vibráció stb.) nyilatkoztak kedvezőbben az automatákon dolgozók. Ebben az esetben is csak minimális differenciáról van azonban szó, mert még itt is sok volt a

panasz a fizikai munkakörülmények olyan tényezőire, mint a légszennyeződés, a zajszint, a műhelyek hőmérséklete és tisztasága, valamint a zsúfoltság. (Legtöbben a motorgyárban bírálták a fizikai munkakörülményeket, ahol a tényleges termelési program jelentősen meghaladta az eredetileg tervezett termelési kapacitást.)

*A munkaigénybevétel és a munkakörülmények megítélése
az automata és hagyományos gépeken dolgozó munkások részéről*

Kérdés: hogyan jellemezné a munkavégzés körülményeit		Folyamatos szériagyártás	
		automata gépek kezelői	hagyományos gépek kezelői
Kérdés száma		%	%
6.1	Munkafeladatokkal való túlterheltség	30,6	29,6
6.2	Fizikailag fárasztó munkafeladatok	42,8	40,9
6.3	Szellemileg fárasztó munkafeladatok	16,3	9,6
6.4	A munkával kapcsolatos balesetek és betegségek valószínűsége	24,4	24,4
6.5	Megfelelő munkaidő (a munkakezdés és befejezés megfelelő időpontja)	65,3	81,7
6.6	Jó fizikai munkakörülmények (világítás, hőmérséklet, tisztaság, alacsony zajszint stb.)	22,5	34,6

A munka tartalmára vonatkozó munkásvélemények bemutatása előtt feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy mind az automatákon, félautomatákon, mind a hagyományos gépeken dolgozók egyazon gyártósoron dolgoznak. Azonos munkadarabokat raknak fel gépeikre, és azonos kiegészítő berendezésekkel – mozgóraktárakkal és emelőliftekkel, görgősorokkal és felső konvejerekkel stb. – mozgatják, illetve szállítják tovább a munkadarabot. Azonosak a forgácselvonó berendezések is, amelyekkel eltávolítják a gépeknél keletkezett fémforgácsot. Sőt munkafeladataik ismétlődése, gyakorisága is azonos, és – mivel folyamatos gyártásról van szó – munkájuk ütemében is egymáshoz kötöttek. Ezek után a hagyományos gép kezelője viszonylag csekély különbséget észlel munkájának összehasonlításakor.

Az automatákon dolgozók valamivel több lehetőséget látnak képességeik fejlesztésére, szükségesebbnek ítélik az új dolgok tanulását – ami érthető is, hiszen gépeik újak, rajtuk a munkát az elmúlt években sajátították el. Munkájukat érdekesebbnek, változatosabbnak is ítélik. Függetlenségük viszont kisebb, ami valószínűleg abból adódik, hogy az automaták a termelés szűk keresztmetszeteinek feloldására, illetve speciális minőségű munkavégzésre hivatott berendezések. „Rajtuk a világ szeme”, a vezetés figyelme és azoké a munkásoké is, akiknek munkája az ő termelésüktől függ. A felelősséget egyébként mind az automata, mind a hagyományos gépeken igen nagyra ítélik meg az emberek. Új munkamódszerek kidolgozására nem látnak lehetőséget. A vezetés a munkás ilyen kezdeményezéseivel szemben előnyben részesíti a technológiai jegyelem, az előírt eljárások pontos betartását. Általános – munkások és vezetők között is – az a vélemény, hogy az automata gépeket alkalmazó termelési eljárás olyan mértékben kidolgozott, hogy azon kevéssé lehet javítani, az önkényes változtatás viszont sokat ronthat.

Az automata gépek kezelői az új munkamódszerek kidolgozásának hiányáról és lehetetlenségéről így nyilatkoztak:

„Az automata berendezés merőben más, mint a hagyományos gépek. Szigorú technológia, program van. Itt a munkásnak meg kell felelnie a követelményeknek, a gépet kell kiszolgálnia, más feladat vagy lehetőség nincsen. Ahhoz, hogy új munkamódszereket dolgozzunk ki, a tudásunk kevés.”

„Ez a berendezés precízen megtervezett, szigorú technológia szerint működő egység. Változtatási, újítási lehetőség jóformán nincs.”

„Magán a technológián nem nagyon lehet változtatni. De vannak megoldatlan problémák. Például a kovácsolásnál nagyobb méretpontossággal is lehetne dolgozni, hogy ne kelljen a munkadarab felét elforgácsolni.” stb.

Azt, hogy az automata gépek kezelőinek nem áll módjukban beavatkozni a munkafolyamatba, megerősítik a munkaköri leírásból származó adatok is. A munkatevékenység strukturáltságának megfigyeléséből származó adatok arról tájékoztatnak bennünket, hogy adott munkakör ellátása során a munkás milyen mértékben térhet el a munkatevékenységre vonatkozó előírásoktól, szabályoktól. A munkások cselekvési szabadságának mértékét a munka sajátosságai, kivitelezésének módja és a munkafolyamat egyéb jellemzői határozzák meg. Az ún. „kényszer”-elem közvetlenül vagy közvetve, de jelentősen befolyásolja a munkatevékenység tartalmának sajátosságait.¹⁸

A megfigyelésből származó adatok szerint az automata és félautomata gépek és berendezések kiszolgálására létrehozott munkakörök döntő többségénél (98–91 százalékánál) a munkatevékenység rendkívül magas színvonalon előírt, azaz programozott. Ezzel szemben a hagyományos gépeken végzett gépi munkáknál a munkakörök többségénél (68 százalékánál) jelentősen el lehet térni a munkatevékenység előre rögzített menetétől. Itt tehát a munkások nagyobb cselekvési lehetőséggel rendelkeznek a munkavégzés során.

A munkavégzés során az egymással való *érintkezés lehetőségeiről* a munkások véleményei alapján azt mondhatjuk, hogy azokat az automatizáció nem befolyásolja lényegesen. Az egymással való érintkezés tartalmában ugyanakkor már jelentősebb különbségek tapasztalhatók: az automata gépeken dolgozók nemcsak a munkával kapcsolatban, hanem egymás személyes ügyei iránt is nagyobb érdeklődést mutatnak, mint a hagyományos gépeken dolgozó társaik.

A munkatársakkal fenntartott érintkezés mellett a munkavégzés során számolnunk kell a *közvetlen felettes (művezető) irányító munkája* során kifejlődő kapcsolatokkal is. A munkások viszonyát közvetlen feletteseikkel a következő öt tényező alakulásán keresztül mértük: megfelelő utasításokat ad beosztottainak; nem „moleosztálja” feleslegesen a munkásokat, de ha problémáik vannak, meghallgatja őket; gondoskodik beosztottainak érdem szerinti jutalmazásáról; és végül rendelkezik a munkája ellátásához szükséges szakértelemmel.

A gépesítettség különböző színvonala nem gyakorol közvetlen befolyást a vezetői tevékenység olyan területeire, mint a beosztottak segítése vagy meghallgatásuk, továbbá a munkások munkájának igazságos, érdem szerinti elismerése, jutalmazása. Ennek ellenére érdemes megemlíteni, hogy – különösen a hagyományos gépeken dolgozók – leginkább közvetlen feletteseik ösztönzési módszereit marasztalták el. Ezt a vezetői tulajdonságot a többi közül azért emeljük ki, mert a kutatás által érintett munkások igényeinek szerkezetében a kereseti igények az első helyen szerepeltek. Ezek megfelelő kielégítése pedig jelentős mértékben at-

tól függ, hogy a közvetlen felettes milyen ösztönzési gyakorlatot alakít ki az adott üzemben, munkahelyen.

A közvetlen felettesek szakértelmével, valamint a munkavégzés során nyújtott instrukcióival a hagyományos gépeken dolgozók elégedettebbek voltak, mint az automata gépek kezelői. Ez az értékelésbeli eltérés nem csupán a művezetők szakmai jártasságának és vezetői képességeinek differenciáltságát tükrözi. Közvetve arra is felhívja a figyelmünket, hogy a hagyományos gépeket alkalmazó termelési folyamatban a gépek és berendezések megbízhatósága, a termék minősége, a munkavégzés ütemessége stb. még jelentős mértékben a közvetlen vezetők technikai tudásának, szakértelmének színvonalától és általában jártasságától függ. Ezzel szemben az automata gépeknél és berendezéseknél – a munkavégzés nagyfokú szabályozottsága és programozottsága következtében – eleve kevésbé van szükség a közvetlen felettes konkrét útmutatására, vagy szakmai segítségére.

*

A vizsgált automata, félautomata és hagyományos munkák közötti itt elmondott eltéréseknél gyakorta lényegesen jelentősebbek azok, amelyeket az általunk használt technológiai megközelítés más dimenziói szerint (pl. a munka szervezete, a munkakör jellege stb.) az egyes csoportokon belül – például a hagyományos gépi munkák között találtunk. Tapasztalatainkat megerősítik a szocialista országok adatai.

A közös kutatási vállalkozásban részt vevő szocialista országok közül a cseh-szlovák, a jugoszláv, a lengyel és az NDK adatok alakulása többé-kevésbé meg egyezik a magyar adatokéval. Ez azt mutatja, hogy a munka tartalmának olyan sajátosságairól, mint a *változatosság, függetlenség, felelősség, ismeretek hasznosításának lehetősége stb. az automatizált és a hagyományos gépeken dolgozó munkások véleményeiben nem tapasztalható jelentős eltérések*. Az automata gépeken végzett munka tehát nem jelent egyúttal függetlenebb, felelősségteljesebb, a képességek jobb kifejlesztését elősegítő munkát szemben a hagyományos gépeken végzett munkával. Ugyanakkor a munka tartalmának bizonyos sajátosságai tekintetében *az automatákon végzett tevékenységek pozitívabban alakulnak*, például a munka *érdekessége és változatossága vagy az új dolgok tanulásának szükségessége* terén.¹⁹ De nem tapasztaltuk az automatizáció olyan erőteljes hatását, mint azt korábban feltételeztük. Ebből a szempontból kivételt képeznek a szovjet kutatók eredményei, amelyek szerint az automatizáció a munka tartalmának minden elemében – ha eltérő mértékben is – pozitív és egyértelmű hatásokat idéz elő.²⁰

A tanulmányban ismertetett kutatási tapasztalatok *nem látszanak megerősíteni sem a szélsőségesen optimista, sem a pesszimista előrejelzéseket arról, hogy miképpen formálja át a technikai, technológiai előrelépés a munka tartalmát*. Ehelyett inkább arra utalnak, hogy ennek a széles és összetett folyamatnak *a velejárói is széles területen jelentkeznek, következményei is összetettek*. Ennélfogva elemzésükre és leírásukra a termelési rendszer egészét átfogó technikafelfogások alkalmasak. Olyan megközelítések, amelyek a termelőtevékenység gépesítettségi szintjének vizsgálata mellett nagy figyelmet fordítanak például a munkaszervezet jellemzőinek alakulására. Felfogásunk szerint a munkásigények és a munkakövetelmények egyeztetésének feltételei sem dolgozhatók ki pusztán a technológia egyetlen dimenzióját, a gépesítettségi szintet vizsgálva. Az egyeztetés útjainak kimunkálása során vizsgálódásunkat a termelési rendszer egészére, a munkaszervezet technikai, technológiai, társadalmi vonatkozásainak összességére ki kell terjesztenünk.

JEGYZETEK

¹ A munka tartalmával és feltételeivel kapcsolatos differenciált igények nemcsak a munkavégzésben nyilvánulnak meg, hanem már a munkavállalók szakmai orientációjában is. Az utóbbival lehet találkozni például a szakmunkás státusz általános értékelésénél. A magasabb társadalmi rétegekből (pl. szakképzett, magasan iskolázott szülők gyermekei) származók pályaválasztási orientációja egyértelműen a nagyobb érvényesülési lehetőségeket biztosító (ún. elit) szakmák (pl. autós és motorszerelő, nyomdász, szolgáltatás stb.) felé irányul. Ezzel szemben azok a tanulók, akiknek nemcsak iskolai bizonyítványa gyenge, hanem kulturális háttérük is kedvezőtlenebb, a pályaválasztás során az előző társadalmi rétegbe tartozó társaik által nem választott szakmák felé orientálódnak. Olyan „hiányszakmákat” választanak, amelyek a kohászat, bányászat és az építőipar területén található. (Csákó Mihály–Liskó Anna: Szakmunkásképzés és a társadalmi mobilitás. Valóság, 1978. 3.) Az ipari munkával szembeni igények szerkezetétől jelentősen eltérnek például a hivatás jellegű munkával szembeni igények. Lásd részletesebben erről: Tahin Tamás–Makó Csaba–Jeges Sára: Az egészségügyi ellátás néhány szociológiai problémája. Társadalomtudományi Közlemények, 1979/1. 48–49. old.

² T. Lupton: Efficiency and the Quality of Worklife (The Technology of Reconciliation), Organizational Dynamics, Vol. 4. No. 2. Autumn, 1975.

³ A munkatevékenység sajátosságainak mérésénél Turner és Lawrence módszerét követték. (A. N. Turner–P. R. Lawrence: Industrial Jobs and the Worker. Harvard University Press, 1965.)

⁴ Lényegében ez a termelési rendszer működik az autóiipari szerelőszalagokat átalakító olyan vállalatoknál, mint például a Volvo, a Saab–Scania, BMW, Volkswagen stb.

⁵ A beszámoló alapjául szolgáló kutatás megközelítéséről és céljáról, valamint az előzetes eredményekről az alábbi tanulmányban számoltunk be: Héthy Lajos–Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/4. 3–27. old.

⁶ A tudat viszonylag önálló mozgásának (az észlelések torzításának) illusztrálásaként a következő példát szeretnénk megemlíteni. A munkafeltételekkel kapcsolatos 1973-as amerikai vizsgálat során a kutatókat számos meglepetés érte, amikor az eredményeket összehasonlították az 1969-es – azonos módszerekkel végzett – vizsgálat megállapításaival. A kutatók az 1973-as vizsgálat során előzetesen azt feltételezték, hogy az érintettek nagyobb mértékben lesznek elégedetlenek jövedelmükkel, mivel a jelentős infláció hatására a dollár vásárlóértékében – 1969-hez viszonyítva – mintegy 5 százalékos csökkenés következett be. Ennek ellenére nem nőtt a jövedelmükkel elégedetlenek száma. Ezzel ellentétben olyan jelenséggel is találkoztak, amikor az emberek valóságos helyzetük javulása ellenére sem érzékelték helyzetük kedvezőbbé válását. Az 1969-es vizsgálat során például a megkérdezett nőknek mindössze 8 százaléka számolt be a velük szemben alkalmazott diszkriminációról. Ezzel szemben az 1973-as vizsgálat idején már a megkérdezett nők 13 százaléka számolt be erről. A nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetésről nyilatkozóik aránya annak ellenére nőtt, hogy a két felmérés közötti periódusban számos olyan intézkedés született, amely a nemek közötti egyenjogúság megvalósítását szolgálta. Ebben az esetben annak a jelenségnek vagyunk tanúi, hogy a nők „öntudatuk” gyors fejlődése következtében érzékenyebben reagálnak a munkahelyeken velük szemben alkalmazott bánásmódra. (G. Roustang: Enquetes sur la satisfaction au travail: analyse directe des conditions de travail, Revue International du Travail, Vol. 115., No. 3. Mai–Juin. 1977. 297. old.)

⁷ Lásd részletesebben erről: Héthy Lajos–Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. Id. mű 6–8. old.

⁸ Az általunk alkalmazott technológiai skála elméleti alapjairól lásd: Héthy Lajos–Makó Csaba: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Valóság, 1976/3. 26–36. old.; Héthy Lajos–Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. Id. mű, 8–10. old.

⁹ A technológiai fejlődésnek a munkaszervezeten, valamint a termelés méretein keresztül érvé-

nyesülő társadalmi követelményeinek részletesebb elemzése és bemutatása csupán újabb beszámoló keretében végezhető el.

¹⁰ A szakértelemnek nincs általánosan elfogadott definíciója, általában azt a tudást és azokat a képességeket értik rajta, amelyeket az oktatás, képzés és tapasztalat során lehet megszerezni.

¹¹ L. Rzsiga: Vlijanyije naucsno-tehnicseszko progressza na roszt kvalifikacii rabocsevo klaszsa (in): Naucsno-tehnicseszko Revolucija i Rabocsij klassz v Uszlovijah Szocializma, Insztyitut Filozsofii i Szociológii CsSz AN Praha 1979. 28–30. old.; V. V. Krevnevis: Avtomatizacija v szocialiszticyszkom obsesztve ka kuszlovije provisenijija szogyerzsatyelnosztyi truda i udovletvorennosztyi trudom, Id. mű, 54. old.

¹² J. Auerhan: Technika, kvalificace, vzedelani. Praha 1965. 147. old.

¹³ C. R. Walker: Changing Character of Human Work under the Impact of the Technological Change (in): Technology and the American Economy, Vol. II. 293–315.; H. Braverman: Travail et Capitalisme monopoliste. La dégradation du travail au XXe siècle, Paris, Maspero, Economie et Socialisme, 1976.

¹⁴ M. Freyssenet: Le Processus de déqualification-surqualification de la force de travail, Paris, CSU, 1974.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban feltétlenül fel kell hívunk arra a figyelmet, hogy a termelőtevékenység gépesítségének és munkaszervezetének jellege – objektíve – kooperatív jellegű munkakapcsolatot teremtett a motorgyárban. Az ilyen jellegű munka, logikájából adódóan, a csoportos (teljesítmény vagy időbér) bérezés valamelyik formáját igényelte volna. Ezzel szemben, a hatékonysági (szervezési) tartalékok feltárásának („kiugratásának”) szükséglete – legalábbis átmeneti jelleggel – az egyéni teljesítménybér alkalmazásához vezetett. Ez a jelenség is azt mutatja, hogy még a bérezési formák megválasztásánál és bevezetésénél is számos alternatíva között választhat a vállalati vezetés.

¹⁶ L. Levin: Effecte of Technological Changes on the Content of Semiskilled Machine Operators' jobs (in) Manpower Aspects of Automation, OECD, 1966. 48. old.

¹⁷ Ezzel kapcsolatban szeretnénk megemlíteni, hogy széles körben elterjedt az a szemlélet, amely szerint a technika fejlődésével (pl. az automata gyártósorok megjelenésével az autópárhuzamban) az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételei is „automatikusan” jobbakká lesznek. Az automatizáció és a munkavédelem összefüggéseivel foglalkozó munkavédelmi szakemberek szerint az automatizáció és a munkavédelem viszonyában nem tapasztalható ez a pozitív kapcsolat. Elismerve azt, hogy az automatizáció valóban csökkenti a munkásokkal szembeni igénybevétel bizonyos fajtáit (pl. emelés, célzás – tehát a fizikai igénybevétel számos típusát), ugyanakkor azonban más igénybevétel típusokat felerősít (pl. a munkaintenzitás fokozódása, a figyelem mértékének növekedése, a rutinmunkák részarányának növekedése stb.) (Lásd részletesebben erről Horváth György: Automatizáció és a munkavédelem, SZOT Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet, Budapest, 1975. Kézirat.)

¹⁸ Látnunk kell azonban azt is, hogy a munkatevékenység „kényszer” jellege nem magyarázható kizárólag magából a munkafolyamat természetéből és sajátosságaiból. Kialakulását a munkatevékenységen kívül olyan tényezők is létrehozhatják, mint a rendszertelen és akadozó anyag- és szerszámmellátás, vezetési módszerek, egyéb zavaró körülményekből (pl. rendszertelen és alacsony színvonalú karbantartás miatt időnként leálló gépek stb.) eredő időnyomás stb.

¹⁹ F. Charvat–J. Rehák–M. Tuček: The Worker in The Process of Changing Technology, Czechoslovak National Report, Institute of Philosophy and Sociology, Prague, 1977. 18. old.; Dr. F. Adler–K. Fischer–Dr. Kretschmar–Dr. M. Lötsch–Dr. Winzer–D. Wittich: Scientific and Technological Progress and Social activity, National Research Report, Berlin, 1976. 52. old.

²⁰ V. I. Usszenyin–V. V. Krevnevis–V. I. Maszlov–M. N. Nocssevník–D. P. Padkoszov: Szovjetszkij rabocsij i avtomatizacija promislennovo proizvodstva (in): J. Zsehák–V. I. Usszenyin–F. Harvat–V. Hramelavili: Naucsno-tyehnyicseszki progressz i rabocsij klassz szocialiszticyszkihsztran, Insztyitut Filozsofii i Szociológii CsAn, Praha 1976. 79–83. old.

VITA

Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mobilitásáról

Mezőgazdaságunkról, különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről, az ott dolgozókról még napjainkban is sok téves, pontatlan nézet él a köztudatban. Még egyes hivatalos állásfoglalásokban is érezhető, hogy például a mezőgazdaság várható alakulását – és ezzel összefüggésben perspektivikus munkaerő-szükségletét – nem e népgazdasági ág saját fejlődéséből kiindulva tervezik meg, hanem a mezőgazdaságot esetenként még mindig elsősorban mint „munkaerőforrást” tartják számon, amelynek mintegy „kötelessége” a más népgazdasági ágakban távlatilag szükséges plusz munkaerőt biztosítania.

Juhász Pál *Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről* című tanulmánya* – úgy vélem – jelentős segítséget nyújt egy reálisabb, a valóságot jobban tükröző kép kialakításában és elfogadtatásában.

Juhász Pál tanulmánya sokoldalúan és meggyőzően mutatja be, hogy – elsősorban az utolsó évtizedben végbement fejlődés eredményeként – a szövetkezetek, a benne dolgozók valóban „felnőttek” a népgazdaság, az iparban dolgozók általános jellemzőihez. Nem a „hátteret”, a „kimeríthetetlen munkaerőforrást” képezik, hanem egyre inkább ugyanolyan vagy hasonló vonásokkal rendelkeznek, mint a többi népgazdasági ágban, illetve szektorban dolgozók. Ugyanolyan „nyitottság”, mobilitás jellemzi őket, az ebből adódó problémák, gondok is azonosakká vagy hasonlókká váltak.

A tanulmány számos új, értékes gondolatot vet fel. Hozzászólásomban csak egyetlen kérdéscsoporthoz kapcsolódom, éspedig a szövetkezetekben dolgozók mobilitásának és ezzel összefüggő tagolódásának problémájához, melyhez néhány kiegészítést teszek, illetve a tanulmány egyes megállapításaira vonatkozó kétségeimet jelzem.**

* Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz.

** Mivel Juhász Pál tanulmánya 3 időpontban végzett reprezentatív felmérésre támaszkodik, hozzászólásomban – a vita lehetősége érdekében – nem más felmérésekre kívánok hivatkozni. Elsősorban országos adatok – a lehetőségekhez képest a tanulmányban szereplő felmérések időpontjával azonos vagy legalábbis azokhoz közel álló évek adatai – alapján végzem el a szükséges összehasonlításokat.

Az a tény, hogy a mezőgazdaság – a szövetkezetek is – a munkaerőt tekintve „nyitottá váltak”, indokolja és rendkívül érdekessé is teszi a dolgozóknak azt a rétegződését, amelyet Juhász Pál az eddig általánosan alkalmazottaktól eltérő szempont – a mobilitás és annak lehetőségei – alapján ír le. Ez a tanulmány teszi az első, és ezért igen értékes erre irányuló kísérletet.

Különösen érdekesnek és fontosnak tartom a tanulmányban azokat a fejtegetéseket, amelyek a mezőgazdaságot mint „munkaerő-felvevőt” mutatják be; a mezőgazdaságból ki-, illetve az oda belépők korösszetételét és ebből eredően a mezőgazdaságban, elsősorban a szövetkezetekben dolgozók átlagéletkorának alakulását vizsgálják, felhívják a figyelmet a mezőgazdaságban dolgozók különböző rétegeiben a mobilitás eltérő mértékére; és végül a mobilitás mértékével és lehetőségeivel összefüggésben ábrázolják a dolgozók szövetkezetekhez való kapcsolódásának foka szerinti rétegződést. Különösen ez utóbbit emelem ki, mivel e szempontok alapján lehetőség nyílik arra, hogy a mezőgazdaságban dolgozók rétegződésének vizsgálatait kiegészítsük, azokat finomítsuk és pontosítsuk.

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a tanulmányban összegzett állásfoglalások több vonatkozásban még nem zárják le a felvetett problémákra a választást, a megkezdett vizsgálódást tovább lehet és kell folytatni. Ezt azért is szükségesnek tartom, mert egyetértek ugyan az említett témakörökben leírtak jelentős részével, de hiányérzetem is támadt. A tanulmány egyrészt adós maradt a jelenségek egyes okainak felvázolásával, másrészt – az előbbivel összefüggésben – a jelenségeknek csak egyik részét mutatja be, másokat – talán nem kevésbé fontosakat – mellőz vagy jelentéktelennek tekint. Ennek következtében néhány kérdésben – véleményem szerint – vitatható következtetésekre is jut.

Ez minden bizonnyal összefügg a tanulmányban foglaltak egyik fontos alapjául és bizonyítékául szolgáló felmérésnek a szerző által is említett problémáival – többek között a felmérésbe bevontak csoportosításával, melynek módosítására később az összehasonlíthatóság érdekében már nem volt lehetőség. (Nyilván ebből is ered, hogy egyes dolgozó csoportok – például az állattenyésztésben dolgozók egy része – hiányoznak a III. fejezetben adott mindkét tagolódási sémából.)

A foglalkozási főcsoportok kialakításával kapcsolatban azon a tényen túl, amit a szerző külön is megemlít – nevezetesen, hogy nem jogosult az új mezőgazdasági foglalkozásúak és az állandó betanított ipari munkát végzők egy csoportban való szerepeltetése – számomra még három egyéb „összevonás” is gondot okoz.

Először: részben érthető, hogy 1967-ben még nem választották külön az új mezőgazdasági foglalkozásúakat az ipari szak- és betanított munkásoktól. Így azonban kiinduló adatok hiányában (és a már említett nem megfelelő összetételű 4. főcsoport – tehát az új mezőgazdasági foglalkozásúak és az ipari betanított munkások egy csoportban szerepeltetése – miatt) nem lehet az 1967 és 1977 közti időszakra vonatkozóan sem egyértelmű következtetéseket levonni – mint ezt a tanulmány megkísérli –, és különösen ingataggá válnak az adott időszakban lezajlott mozgások mértékével és irányával kapcsolatos megállapítások.

Másodszor: nem teljesen világos, hogy miért mellőzi a szerző a szakképzettséggel rendelkezők és a képzetlenek egymástól elkülönített vizsgálatát, miért szerepelnek minden esetben kizárólag együtt. (Ez a probléma a már említett 4. főcsoport összetételén kívül jelentkezik a növénytermesztők – köztük a kertészek – és az állattenyésztők esetében, de az ipari szakmunkások és az építőipari foglalkozásúak csoportjában is.)

A tanulmányban szereplő egyik adatfelvétel időpontjában, 1972-ben a szövetke-

zetben dolgozó mezőgazdasági szakmunkások legnagyobb csoportját (traktorvezetők nélkül számolva), 37,7 százalékát alkották az állattenyésztők, a mezőgazdasági gépészettel kapcsolatos végzettségűek 31,3, a kertészek 20,8 százalékos arányban szerepeltek. Az állattenyésztésben, kertészetekben dolgozó szakmunkások jelentős része – köztudottan mintegy 60–65 százaléka – munka mellett szerezte képesítését, tette le a szakmunkás-vizsgát. A képzettek és képzetlenek egybevonása viszont szinte lehetetlenné teszi ennek a folyamatnak, tehát a belső átstrukturálódás egyik legdöntőbb elemének észlelését és figyelemmel kísérését. (Más összefüggésben együttes vizsgálatuk természetesen indokolt lehet.)

Végül harmadszor: talán érdemes lett volna – legalábbis néhány vonatkozásban – különválasztani a szövetkezet tagjait és alkalmazottait, annál inkább, mert egybevetve a tanulmány III. fejezetében közölt 2. sémával (A mezőgazdasági dolgozók tagolódása a szervezeti pozíció és a munkaerőpiaci lehetőségek kettős meghatározottságában), valószínűleg fontos összefüggések bemutatására nyújtana lehetőséget. Egyéb felmérések, vizsgálatok tapasztalatai ugyanis azt támasztják alá, hogy az e sémában található csoportok közül a munkaerőpiacon nagyobb mozgási lehetőséggel rendelkezők közt magasabb az alkalmazottak aránya is, a munkaerőpiaci mozgási lehetőségek és az alkalmazottak hányada között egyenes arány áll fenn. Minden jel szerint éppen ebben az összefüggésben lehet megtalálni az egyik – talán egyetlen – döntő okát annak, hogy az alkalmazottak száma minden korábbi elképzelés (köztük a nyugdíjellátás egységesítéséhez fűzött várakozások) ellenére nem csökkent (110–120 ezer között mozog hosszú évek óta), aránya pedig a tagok létszámának csökkenése folytán növekszik.

Emellett a tagok és alkalmazottak szétválasztása a korösszetétel vizsgálatában sem mellékes. Az alkalmazottak átlagéletkora ugyanis jelentősen alacsonyabb a tagságénál. A korösszetételnek a tanulmányban jelzett és elemzett problémái is elsősorban a tagságra vonatkozóan és nem a szövetkezetekben aktívan dolgozók körében jelentkeznek. (1976-ban például a szövetkezetekben aktívan dolgozók között – a jobb összehasonlíthatóság kedvéért csak a 60 évnél fiatalabbakat figyelembe véve – a 40 év alattiak aránya 51,2 százalék volt. Ez az arány azonban úgy jött létre, hogy a megfelelő korosztály hányada a tagok között 47,6, az alkalmazottak esetében viszont 71,5 százalék volt.¹)

Úgy vélem. részben a fentiekkel függ össze, hogy bár a tanulmány említi (az adott mondatban alá is húzza), hogy a mezőgazdasági dolgozók közösségébe „a beáramlás és a belső mobilitás is jelentős”, azonban ennek okait és ezzel összefüggésben hatásukat csak az egyes rétegekre leszűkítve elemzi. A belső mobilitás bemutatása pedig a továbbiakban szinte teljesen elmarad, sőt végül csak a mezőgazdasági vállalatok közti munkaerő-áramlásra utal. A már említett problémák, a tanulmányban feldolgozott felmérés adatainak csoportosítása miatt a belső mobilitás fő tendenciái tulajdonképpen kimutathatatlanok; a szerző ugyanakkor mégis megfogalmazza, hogy a dolgozóknak szövetkezeten belüli foglalkozásváltását „kis jelentőségű”-nek tekinti, ami „alig játszott szerepet” s amelyre alig van lehetőségük a dolgozóknak.

A mezőgazdasági dolgozók átstrukturálódásában a döntő okot és a legjelentősebb, legerősebben ható tényezőt véleményem szerint a mezőgazdaságban végzett munka jellegének átalakulása képezi, amely megváltoztatta a mezőgazdaságban dolgozók iránti igényeket, a velük szemben támasztott követelményeket.

¹ Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági Adatok, 1977/1. adatai alapján.

A hatvanas évek végén és a hetvenes években gyors ütemben haladt előre a mezőgazdasági munkák gépesítése, napjainkra jelentősen lecsökkent a szövetkezeteknek az állami gazdaságokkal szemben korábban még meglévő hátránya. (1970-ben például a szövetkezetekben a kukoricacső betakarításának gépesítési szintje még csak 40 százalékos volt, 1975-re már elérte a 100 százalékot; vagy a burgonya kiszedését és rakodását 1970-ben még csak 14 százalékosan végezték gépekkel, 1975-ben már több mint felét, 1977-ben pedig mintegy háromnegyed részét stb.²) Viszonylag gyorsan emelkedett a korszerű, szakosított állattenyésztő telepek száma is. (1969-ben 66, 1972-ben 186, 1977-ben 371 szakosított szarvasmarha-telep működött a szövetkezetekben; a szakosított sertéstelepek száma pedig az adott években 16, 115, illetve 188 volt.³) Teljesen új körülményeket és feltételeket teremtett a szövetkezetek és dolgozóik számára az iparszerű termelési rendszerek elterjedése, elsősorban a növénytermesztés területén.

Míndez – a kemizálással és egyéb új eljárásokkal együtt – a korábbiakban ismeretlen, új szakemberigényt hozott létre a szövetkezetekben is. Ez részben ipari, részben valóban új típusú, korábban nem létezett szakmákat képviselő mezőgazdasági szakemberek képzését és munkába állítását vonta maga után. Ezek az igények nem teljesen azonos időben és ütemben bontakoztak ki és a megoldási módok is eltértek a kétféle képzettségű szakemberek esetében.

Az ipari szakmunkások iránti tömeges igény a hatvanas évek végén jelentkezett, a mezőgazdaság említett gyors ütemű átalakulásának megindulásával. A gépek, az új épületek és azok berendezése stb. ugrásszerűen fokozták a lakatosok, villany- és vízvezeték szerelők, műszerészek, a vegyipari anyagokhoz értő szakemberek stb. munkája iránti igényt. 1968 és 1972 között a szövetkezetekben dolgozó szakmunkások és járművezetők csoportjában nem véletlenül az ipari szakmunkások száma emelkedett leggyorsabban, 37,4 százalékkal.⁴

Ezt az igényt nem lehetett kielégíteni a korábban is a mezőgazdaságban dolgozókkal, az új munkaerő nagyobb részét „kívülről”, más népgazdasági ágakból kellett „beszerezni”. Helyesen és joggal emeli ki Juhász Pál tanulmánya, hogy a viszonylag nagy számú ipari szakmunkás áramlása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe a hatvanas évek végén nem a „spekulatív melléküzemágak” feilestésének következménye volt, hanem szükségzerű folyamat; erre utal, hogy a szövetkezetek ipari szakmunkásainak száma a hetvenes évek első és második felében sem csökkent, hanem tovább növekedett.

Úgy vélem, szinte természetesnek tekinthetjük, hogy ennek a rétegnek a nagy többsége még napjainkban is nem tízegynéhány éves korában, hanem felnőtt fejjel, néhány évet az iparban vagy más népgazdasági ágban eltöltve megy a mezőgazdaságba dolgozni. Ipari szakmákra készültek, ott is igyekeznek először elhelyezkedni. (A szakmunkásképző intézetekben is az ipari munkára készítik fel őket, a képzés, nevelés folyamatában fel sem vetődnek a mezőgazdaságban végezhető és végzendő munka sajátosságai.) Az ingázás terheit, hátrányait fiatal korban még nem teljesen érzékelik – sőt az esetek egy részében felnőtté válásuk, „önállóságuk” biztosítékát is látják benne. Jelentős részükben él a városokba költözés igénye és reménye, ami néhány esztendeig erősen köti őket a városi, elsősorban ipari munkahelyekhez, az ingázó életmódhoz.

² Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1978. Budapest 1978.

³ Uo. és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975.

⁴ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975. Budapest 1975.

Néhány év elteltével az ipari szakmunkások, valamint a betanított vagy segéd-munkásként más népgazdasági ágban dolgozók egy részének a családalapítás után nincs lehetősége a városba költözni, így végleg eldönti, hogy falun marad és ott berendezkedik. Ezek a dolgozók már előnyösebbnek tartják az ingázás helyett a helyben végezhető munkát, és ha szakmájukban maradhatnak, a mezőgazdasági vállalatoknál is szívesen elhelyezkednek. (Mivel szakértelmük sok helyen felhasználható, természetesen megmarad nagyobb mozgási lehetőségük, ezzel, ha előnyösebbnek tartják, bármikor élhetnek. Ennek megfelelően ebben a rétegben a legmagasabb az alkalmazottak aránya.)

Az új típusú mezőgazdasági szakmunkások iránti igény is a hatvanas években kezdett kibontakozni, de a szövetkezetekben csak a hetvenes években növekedett meg jelentősebben számuk és súlyuk. 1968 és 1972 között a szövetkezetekben dolgozó mezőgazdasági szakmunkások száma mindössze 1 százalékkal emelkedett – arányuk a termelőszövetkezetek összes aktív dolgozója között még csak 3,3 százalékot tett ki; a járművezetők nélkül számított összes szakmunkás közt a részesedésük nem érte el a 29 százalékot.⁵

A termelőszövetkezeteknél ebben az időben jóval előbbre tartó, magasabb gépesítési fokkal, jelentősen fejlettebb technikával és technológiával rendelkező állami gazdaságokban, melyekben a szakmunkások aránya komoly mértékben meghaladta a szövetkezetekre jellemzőt (1972-ben járművezetők nélkül számolva a szövetkezetekben 11,4, az állami gazdaságokban 21,4 százalékot képviseltek a szakmunkások az aktív dolgozók között, járművezetőkkel együtt 20,2, illetve 33,3 százalék volt arányuk), a mezőgazdasági szakmunkások hányada jóval magasabb volt, az összes szakmunkás között meghaladta a 40 százalékot, az összes aktív dolgozónak pedig 8,7 százalékát képezték.

Az 1970-es években, elsősorban a modern állattenyésztő-telepek számának növekedésével, a termelési rendszerek gyors ütemű terjedésével a termelőszövetkezetekben is megnőtt a mezőgazdasági szakmunkások iránti igény, emelkedett számuk és arányuk. Ezt a növekedést zömében más eszközökkel, más forrásokból lehetett és kellett megoldani, mint az ipari szakmunkások esetében; csak nagyon szűken jöhetett szóba „külső forrás” – elsősorban más mezőgazdasági üzem. A termelőszövetkezeteknek saját belső munkaerőforrásaikat, annak fejlesztési lehetőségeit kellett felmérniük, erre kellett támaszkodniuk.

Lényegében két forrás állt és áll ma is a szövetkezetek rendelkezésére: a mezőgazdasági szakmunkásképző intézetekben tanulók és saját képzetlen dolgozóik. A termelőszövetkezetek mindkét forrást igénybe vették, az adatok és a tapasztalatok szerint nagyobb mértékben az utóbbit, tehát saját belső forrásaikat, lehetőségeiket.

A szövetkezetekben dolgozók átlagos képzettségi szintje igen gyors ütemben növekedett. A korábban dolgozók nagy többsége – szervezett oktatás keretében – elérte a betanított munkás szintet.

1974-ig több mint 180 ezer volt az állami érvényű bizonyítványt adó betanított munkás vizsgát tett dolgozók száma. Közülük az első időszakban a traktorvezetők száma volt a legnagyobb (75–80 százalék). 1974-ben azonban arányuk az összes betanított munkás vizsgát tettek között már csak 22 százalék volt.⁶ Az 1970-es évek

⁵ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975. KSH 1975 adatai alapján.

⁶ Statisztikai tájékoztató az élelmiszer- és fagazdasági szakoktatásról. MÉM 1974 adatai alapján.

ben növekedett a többi mezőgazdasági szakmában a betanított munkások képzése. Ennek eredményeként egy-egy szakmában évente annyian szereztek végzettséget, mint korábban 5-6 év, vagy még hosszabb idő alatt. Néhány példa erre:

	Betanított munkás vizsgát tett dolgozók száma	
	1952 és 1973 között	1974-ben
szarvasmarha-gondozó	1594	505
sertésgondozó	2356	603
keltetőgépkezelő	79	60
palántanevelő	364	141
méregraktár-kezelő	2685	698
öntözőmunkás	734	326

Az azóta eltelt években ez a tendencia továbbra is érvényesült, sőt még fokozódott is.

E betanított munkás vizsgát tett dolgozók nem kis része azóta tovább tanult és (azokkal a képzetlen dolgozókkal együtt, akik átugrották a betanított munkás szintet) felkészült a szakmunkásvizsgára és azt eredményesen le is tette.

A mezőgazdasági szakmunkásképzés első húsz évében, 1954 és 1974 között mezőgazdasági szakmunkássá vált dolgozók több mint kétharmada munka mellett szerezte meg képesítését.⁷ Az 1970-es évek közepére valamennyit változtak ezek az arányok, de még 1973 és 1977 között is a szakmunkás-végzettséget szeretteknek csaknem 44 százalékát adták a munka mellett végzők; a gépészettel összefüggő szakmákban alacsonyabb arányban részesedtek, míg a többi szakmában (állattenyésztés, kertész stb.) még mindig a szakmunkás vizsgát tetteknek mintegy fele a dolgozók közül került ki.⁸

1954 és 1974 között 83 ezer dolgozó tette le munka mellett sikeresen a szakmunkás vizsgát; 1975 és 1977 között pedig további mintegy 8 ezer.⁹ Összetételükben a betanított munkásokéhoz hasonló változás következett be. Néhány példa erre is.¹⁰

	Szakmunkás vizsgát tett dolgozók száma	
	1954-1972	1973-1974
	években	
szarvasmarha-tenyésztő	8201	1731
sertés-tenyésztő	3182	892

E folyamat napjainkban is tart. Ezt támasztja alá a falvakban folyó felnőttoktatás is. A szervezők véleménye szerint az utóbbi években a hiányzó általános iskolai osztályok elvégzésére való törekvés egyik legalapvetőbb oka, hogy a szakmunkás-tanfolyam elvégzéséhez szükséges iskolai végzettséget kívánják megszerezni a mezőgazdaságban dolgozók.

⁷ Ugyanott.

⁸ Uo. és Statisztikai Időszaki Közlemények. Mezőgazdasági adatok 1977/4. és 1978/4. (KSH 1978, illetve 1979)

⁹ Uo. és Statisztikai Időszaki Közlemények. Mezőgazdasági adatok 1977/4. (KSH 1978) és 1978/4. (KSH 1979)

¹⁰ Statisztikai tájékoztató az élelmiszer- és fagazdasági szakoktatásról. MÉM 1974.

Mind a betanított, mind a szakmunkásképzésben részt vevő dolgozók általában két úton juthatnak és jutnak is el a szakképzettség adott szintjéhez. Egyik csoportjuk korábban ugyanabban az ágazatban dolgozott képzetlen, illetve segédmunkásként, amelyben azután szakmai végzettséget szerzett. (Elsősorban a kertészetekben dolgozók, valamint a férfi állattenyésztők között magas az ilyen dolgozók aránya.) Ezek a dolgozók tehát az ágazatból nem léptek ki, de a szó igazi értelmében, a munka jellegét illetően foglalkozást váltottak.

A dolgozók másik csoportja ágazatot is cserélt; elsősorban a növénytermesztésből ment át az állattenyésztési ágazatba. Ebben a csoportban viszonylag nagyobb számban szerepelnek nők, közöttük több ezren baromfityesztő szakmunkások lettek és már évek óta a korszerű baromfitelepeken dolgoznak, továbbá azok a női dolgozók, akiket az utóbbi években – férfi munkaerő hiányában – növekvő számban kezdenek alkalmazni az egyéb állattenyésztő telepeken.

Új színterületet jelent a foglalkozásváltásban a szövetkezetek közös vállalatainak megjelenése. (Ezek jelentős része élelmiszeripari termékeket állít elő.) A közös vállalatok dolgozóinak egy része „kívülről felvett” új munkaerő, másik részük azonban korábban a szövetkezetekben dolgozók közül kerül ki. A közös vállalatokba került több ezer dolgozó ágazatot is, munkakört is váltott, nagy többségük képzettséget szerzett (betanított vagy szakmunkás szinten). Ezeknek a dolgozóknak mintegy háromnegyed része alkalmazottként dolgozik a közös vállalatokban.¹¹

Hasonló változást éltek át a szövetkezetek saját tulajdonú élelmiszerfeldolgozóiban vagy egyéb segédüzemeiben dolgozók is. (A szövetkezet dolgozóinak mintegy 10–15 százaléka dolgozik ezekben, közöttük magasabb a tagok aránya.)

Ha nem is jelent foglalkozásváltást, de – magasabb szintű ismeretek szerzésével – a belső átstrukturálódás további tényezőjévé vált a termelési rendszerekben foglalkoztatottaknak az utolsó években rendszeressé vált továbbképzése is. A MÉM adatai szerint 1976-ig (halmozottan számítva) mintegy 8 és fél ezer dolgozó részesült továbbképzésben.

A szövetkezeteken belül végbemenő mozgás mellett a mezőgazdasági üzemek között is tapasztalható a dolgozók áramlása, a legnagyobb mértékben – ahogy erre Juhász Pál tanulmánya is utal – a különböző szintű (ágazati és központi) vezetők körében. A mezőgazdasági üzemek gyakori „vezetőváltásai”, a vállalati-üzemi keretek többszöri és gyors változása és a nagyrészt fiatal agrárértelmiség „helykeresése” mellett az utóbbi időben a termelési rendszerek terjedése is közrejátszott ebben a fluktuációban; ez mintegy 1000–1200 szellemi dolgozót, elsősorban agrárértelmiségit mozgatott meg és irányított át a rendszergazdákhöz.

Mindezek a tények együtt – úgy tűnik – nem támasztják alá a tanulmánynak azt a megállapítását, mely szerint „a szakmastruktúra átalakulásában alig játszott szerepet a dolgozók gazdaságon belüli foglalkozásváltása”.

Úgy vélem, teljesen jogos az a feltevés, hogy önmagában a szakmunkás–betanított munkás–segédmunkás „hármaskör” nem elégséges a pontosabb vizsgálatokhoz, a jelenségek és mozgások felméréséhez és értékeléséhez. (Bár egyes összefüggésekben – így például bizonyos fejlődési tendenciák érzékeltetésénél vagy különböző népgazdasági ágak összehasonlításában – van értelme és jelentősége e rétegződésvizsgálatnak is.)

De legalább ugyanilyen problémának tartom, ha teljesen elmosódnak vagy el-

¹¹ Statisztikai Időszaki Közlemények Mezőgazdasági adatok 1978/4. KSH 1979.

tűnnek a képzettség szintjében jelentkező különbségek a szövetkezetekben dolgozók csoportjainak kialakításakor, és ha – ennek következtében – együtt szerepelnek olyan rétegek, amelyek különböző okok miatt eltérő módon mozognak, ez megnehezíti az alakulás, változás egyes mozzanatainak meghatározását és elemzését.

A szövetkezetek dolgozói közül százezrek munkájában és ezzel életében következett be foglalkozás- és szakmaváltozás. Százezrek „mozogtak” a mezőgazdaság hagyományos ágai között, valamint élelmiszeripari és más segéd- és melléküzemágak közt, meghatározott szintű tudással, képzettséggel bíró betanított és szakmunkássá váltak. Úgy vélem, a szövetkezetekben a nemrégiben még általános „hagyományos paraszti ismeretekre” épülő munkafolyamatokat végző dolgozók betanított munkássá válása is „szakmaváltozást”, a „szakmasztruktúra átalakulását” jelenti. A tömeges szakmunkássá válás folyamata pedig mindenképpen ebben a kategóriában értelmezhető.

Az egyes csoportok, rétegek körülhatárolása, mozgásuk figyelemmel kísérése tehát véleményem szerint komplexebb vizsgálatokat kíván, amelyekben a szak-képzettség jellegének, fokának, a szövetkezetekhez való kapcsolódásuk mértékének (tag-alkalmazott) és a korábban már alkalmazott csoportosítások ismerveinek az eddigieknél árnyaltabb, sokoldalúbb elemzésével kombinálni lehet a Juhász Pál tanulmányában felvetett új szempontokat.

Lengyel Zsuzsa

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

ÚJ KIADVÁNYA

BARA JÁNOS:

**Strukturális
változások
az alap- és középfokú
társadalmi képzésben**

118 oldal
16,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeln

TÁJÉKOZÓDÁS

30 éves a Német Demokratikus Köztársaság

(Nemzetközi tudományos konferencia Neubrandenburgban)

Az NDK megalakulásának 30. évfordulóját köszöntő ünnepi rendezvények sorában 1979. június 21–22-én tudományos konferenciát rendeztek Neubrandenburgban *Az NDK 30 éve – a marxizmus-leninizmus győzelme* címmel. A konferencián az NDK több vezető politikusa, tudományos kutatók, pártmunkások és gazdasági vezetők tartottak előadást. Részt vettek és előadással szerepeltek több szocialista ország – a Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia, Románia, a Vietnami Szocialista Köztársaság és Mongólia – társadalomtudósai.

Otto Reinboldnak, az NSZEP KB tagjának megnyitó beszédét követően Kurt Hager, az NSZEP Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára tartotta a konferencia főreferátumát. Több órás előadásának néhány fő gondolatát az alábbiakban foglaljuk össze:

*

Kurt Hager A szocialista állam és a szocialista demokrácia a fejlett szocialista társadalom építésében címen megtartott bevezető előadásában méltatta a Német Demokratikus Köztársaság harmincéves fejlődését, s aláhúzta, hogy az NDK léte és fejlődése a nemzetközi erőviszonyoknak a szocializmus javára történő módosulását tükrözi. Ma az NDK 127 állammal áll diplomáciai

kapcsolatban, tagja az ENSZ-nek és számos speciális szervezetének. Ennek a jelentőségét különösen kiemeli az a tény, hogy az NDK-nak a munkás-paraszt hatalom létrejöttének pillanatától kezdve szembe kellett néznie az imperialista hatalmak, s mindenekelőtt a Német Szövetségi Köztársaság támadásaival. A német imperializmus revansista politikájának módszerei a katonai annexió kísérletétől, a szabotázsos és munkaerő-csábításon át az anyagi értékek pusztulásáig terjedtek.

Az NDK-ban a munkás-paraszt hatalom kivívása után a legfontosabb feladat a volt kizsákmányoló osztály ellenállásának letörése, a termelőerők tervszerű fejlesztése, a szocialista termelési viszonyok létrehozása volt, s ezzel együtt meg kellett teremteni a lehetőségeket a dolgozók szellemi-kulturális fejlődéséhez is. A szocialista állam teljesíti azt az alapvető funkcióját, hogy intézményei révén érvényre juttatja az osztályos társadalmi akaratot, összehangolja az osztályok és rétegek alapvető érdekeit. Mindezt az állampolgárok aktív részvételével és növekvő felelősségtudatával éri el. Az NDK gyakorlata is igazolja a marxista-leninista államelméletnek azt a tételét, hogy *csak az állam mindenoldalú megerősödése révén biztosítható a szocializmus teljes kifejlődésének valamennyi feltétele, és csak a társadalom politikai rendszerének megfelelő érettsége teszi*

lehetővé a fejlett szocializmus további építését.

Az új államhatalom politikai alapja a *munkás-paraszt szövetség*. Az NDK osztálystruktúrája az elmúlt harminc évben alapvetően megváltozott. A munkásosztály részaránya az alkalmazottakkal együtt 1977-ben az összes foglalkoztatottak 89,1 százalékát tette ki. A parasztság száma csökkent, ösztársadalmi felelősségtudatuk azonban minőségileg új szintre emelkedett. A többségében munkás, illetve paraszti származású értelmiség jelentősen hozzájárul a szocialista társadalmos tudományok, technikai és kulturális fejlődéséhez.

A *Német Szocialista Egységpárt szerepét jellemezve* Kurt Hager aláhúzza, hogy mint a hatalmat gyakorló munkásosztály vezető pártja kidolgozza a munkásosztály tudományos világnézetének alapjait; a forradalmi munkásmozgalom tapasztalatainak figyelembevételével meghatározza a társadalmi fejlődés fő stratégiai irányait; tudatosítja a haladás objektív követelményeit, ösztönzi és támogatja a tömegek kezdeményezéseit és aktivitását. Szorosan együttműködik a Nemzeti Frontba tömörült baráti pártokkal, amelyek szintén részt vesznek a szocialista termelési viszonyok megteremtésében. A baráti pártok tagjainak létszáma jelenleg 350 ezer főt tesz ki. Mindegyik párt rendelkezik saját pártiskolával, napilappal és könyvkiadóval.

A társadalmi fejlődés fontos törvényszerűsége, hogy minél előbbre halad a fejlett szocialista társadalom építése, annál nagyobb jelentőséget kap az állampolgárok tudatossága és társadalmi aktivitása. Ez szorosan összefügg a *szocialista demokrácia kibontakozásával*. A szocialista demokrácia lényegét értelmezve Kurt Hager hangsúlyozta, hogy minden a néppel és a népért történik; minden dolgozó réteg egyre hozzáértőbben vesz részt a politikai hatalom gyakorlásában, s mindenki számára nyitva állnak a képzés és a művelődés útjai. A

szocialista demokrácia meghatározó jege, hogy az alkotmányos jogok és a szabadságjogok érvényesülnek a gyakorlatban.

A szocialista demokrácia széles körű érvényesülését tükrözik a *népképviselői szervek* adatai. A legfelsőbb hatalmi szervtől, a Népi Kamarától, a községi hatalmi szervekig 7793 hatalmi szerv van az NDK-ban – 205 ezer választott tisztségviselővel, 80 500 különböző tanácsi bizottságban és képviselői csoportban 523 000 fő tevékenykedik. Több százezer fő dolgozik a Nemzeti Front bizottságaiban. 18. életévének betöltése után minden állampolgár választható. A Népi Kamara 500 tagja közül 60 fő harminc év alatti (a képviselők 12 százaléka), ezzel szemben a fejlett tőkésországokban ez az arány általában 1 százalék. A népképviseleti és állami szervek a nyilvánosság egyre nagyobb bevonásával tárgyalják meg az állampolgárokat érintő kérdéseket.

Gazdasági téren a szocialista demokrácia gyakorlására a szocialista munkaverseny, a szocialista brigádmozgalom, az újtómóvmozgalom és az ún. konfliktusbizottságok tevékenysége nyújt lehetőséget. A termelészövetkezeti demokrácia legfontosabb fóruma a közgyűlés. Az 1977-ben elfogadott új munkatörvénykönyv *jogi garanciákat biztosít a szakszervezetek felelősségvállalási és részvételi jogának realizálásához*.

A szocialista demokráciában a *bivők érdekképviselői is megvalósul* saját szervezeteik, a községi egyháztanácsok, és a Nemzeti Front munkájában részt vevő teológusok révén. Az NDK hat egyetemén teológiai fakultás is működik. Az állam nagyra értékeli, hogy az evangélikus és a katolikus egyház több ezer kórházi ágyat tart fenn, szociális otthonokat gondoz és sok más humanus cél megvalósításához járul hozzá.

A szocialista demokrácia hatékonyságának további növelését jelentősen elősegíti a dolgozók képzettségi szintjének

emelkedése. 1980-ra a munkások, alkalmazottak és tsz-parasztok 80 százaléka elvégzi majd a tizosztályos politechnikai iskolát és szakképzettséget szerez.

A szocialista állam *élénk szellemi-kulturális élet kialakítására ösztönöz*. Az NDK-ban – a többi szocialista országhoz hasonlóan – újszerű, konstruktív viszony alakult ki az állam és az értelmiség között. A fizikai és a szellemi munka közeledése a munkások, a mérnökök és a tudósok közös munkájának növekvő színvonala a tudományos-technikai haladás meggyorsításának folyamatában; az értelmiség aktív részvétele az üzemi, a kommunális és az osztálytársadalmi ügyek intézésében alapvetően megváltoztatta a szellemi dolgozók politikai és társadalmi státusát. Az elittudat helyett a szocializmusért érzett felelősség lép az előtérbe. Az értelmiség tagjai, mint a társadalmi élet tervezői és alkotói, részt vesznek a hatalom gyakorlásában. Az alkotó értelmiség, az írók és a művészek többsége nem elégszik meg csak a megfigyelő vagy a krónikás szerepével, hanem a szocializmusban és a szocializmusért akarnak dolgozni, és egyértelműen elítélik azokat az ellenzéki törekvéseket, amelyek éket akarnak verni a párt, az állam és az értelmiség közé.

Az NDK léte *történelmi realitás*. A szocialista német állam létrejötté és fejlődése Európa szívében jelentősen hozzájárult az európai erőviszonyoknak a béke és a társadalmi haladás irányába történő átalakulásához. Az NDK sikeres fejlődése, stabilitása és szuverenitása egyike azon tényezőknél, amelyek segítenek egy új világháború megakadályozásában, a békés egymás mellett élés megvalósulásában. Ezt az NSZK-nak is tudomásul kell vennie – húzta alá Kurt Hager –, s el kell ismernie az NDK-NSZK határt mint államhatárt, valamint az NDK állampolgárságot.

Előadásának befejező részében az előadó visszautasította a burzsoá pro-

pagandának azt az állítását, hogy az NDK-ban „pártidiktatúra” érvényesül, s hangsúlyozta, hogy a forradalmi párt vezető szerepe azt jelenti, hogy megadja a szükséges politikai orientációt és a meggyőzés, a képzés és a nevelés eszközeivel képessé teszi a szakembereket arra, hogy tudományosan megalapozott politikáját minden téren érvényre juttassák. A szocialista demokrácia nem „folytatása” a polgári demokráciának, annál nemcsak egyszerűen mennyiségileg jelent többet, hanem megtestesíti valamennyi dolgozó érdekeit és törekvéseit.

*

A konferencián összesen 27 előadás hangzott el. Az előadások – valamint az idő hiányában elmaradt további 14 korreferátum – szövegét hét kötetben jelentették meg.

A tanácskozás szerteágazó tematikájából az alábbi témaköröket emeljük ki:

- a gazdaság, politika és ideológia kapcsolata (V. A. Medvegyev, Szovjetunió),

- a párt vezető szerepe a szocializmus politikai szervezetében (H. Lipski; K. Bajthinszkij, Bulgária; C. Vlad, Románia; B. Lidgen, Mongólia),

- a szocialista demokrácia hatékonysága, eszközei, a népképviselői szervek működése (R. Naumann; J. Chemnitzer; E. Bock),

- irányítás, tervezés a szociálpolitika, oktatás, kultúra területén (L. Hummel; H. Oswald),

- a szocialista életmód alakítása (G. Assmann; M. Gummel),

- az NDK történetének kutatása és a jelenlegi ideológiai harc (G. Lozek),

- a jövőkép a világnézeti harcban (W. Eichhorn I.),

- a szocialista állam békepolitikája és védelmi tevékenysége (W. Scheler),

- az NDK szocialista államának nemzetközi szerepe, kapcsolatai a szocialista közösség országaival (U. Dahn;

W. Zastawny, Lengyelország; A. Foltys, Csehszlovákia),

– a szocialista államok közösségének társadalmi és gazdasági fejlődése (M. Egert; G. Fröhlich).

A konferencián magyar részről Halay Tibor és Schmidt Péter vett részt. Az alábbiakban – információs célból – rövidítve közöljük a magyar felszólalásokat.

*

Halay Tibor Osztályszerkezet, aktivitás és a szocialista demokrácia fejlődése címmel tartotta meg előadását. Először üdvözölte a három évtizedes jubileumot, majd a következőket mondta:

A Német Demokratikus Köztársaság létrejötté alapvető fordulatot jelentett a német nép történetében, nagy jelentőségű a szocializmus ügye valamint Európa népei számára, s az emberiség egyetemleges érdekeit szolgálja. Mit jelent e társadalmi-történeti tény?

Mindenekelőtt azt, hogy a német nép is élni tudott azzal a lehetőséggel, amit a Szovjetunióknak a fasizmus felett aratott győzelme nyújtott. Elett demokratikus, békeszerető alapokon szervezte új-já, s tovább tudott lépni – az erős német munkásosztály, a forradalmi munkásmozgalom hamar létrehozott egysége, a Német Szocialista Egységpárt vezető szerepe és az antiimperialista erők összefogása alapján – a szocialista forradalom megvalósítására. Ez elválaszthatatlan része a szocialista világforradalmi folyamatnak, a szocialista világrendszer kialakulásának és megszilárdulásának.

A Német Demokratikus Köztársaság az európai béke biztosításának, a hidegháború és az imperializmus elleni harcnak fontos bázisává vált. Létrejötté tükrözte a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett kedvező változásokat.

Azt is jelenti a három évtized előtti történelmi esemény, hogy a Német De-

mokratikus Köztársaságban létrejött a proletárdiktatúra. Betetőzését jelenti ez a forradalmi német munkásmozgalom évszázados harcának. Joggal ünnepelik úgy az évfordulót, hogy a szocialista állam, a fejlett szocializmus építése a dolgozó milliók műve: a Német Szocialista Egységpárt mindig megtalálta a széles tömegek mozgósításának formáit, mind az antiimperialista és a békéért folytatott harcban, mind a szocialista gazdaság fejlesztésében, mind a lakosság társadalmi aktivitásának fokozásában.

A Német Demokratikus Köztársaság három évtizedes történelme a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom győzelmekben és tanulságokban gazdag forradalmi útjának része, hozzájárulás a marxizmus-leninizmus elméletének gazdagításához. A Német Szocialista Egységpárt olyan osztaga mozgalmunknak, mely sikeresen vezeti a szocialista építőmunkát hazájában, s a proletár internacionalizmus szellemében él, tevőkenykedik, a testvérpártokkal kölcsönösen kicseréli és hasznosítja a szerzett tapasztalatokat.

– A továbbiakban a szocialista társadalom osztály- és rétegszerkezetének fejlődéséről beszélt:

A szocializmusnak egyik közös, mindenütt érvényes, belső lényegéből eredő vonása a szocialista demokrácia. „A mi szocialista demokráciánk – fogalmazta meg az MSZMP XI. kongresszusa – a demokrácia szó eredeti értelmében a nagy többség uralma, a nép uralma és a köz érdekeit szolgálja.” Természetesen e vonatkozásban is érvényes, hogy különböző országokban és időszakokban az azonos tartalom lényegesen eltérő konkrét formákban, feladatokban és megoldásokban realizálódhat. A demokrácia vonatkozásában különösen az olyan tényezők játszanak szerepet, mint a hatalomért és a megtartásáért folyó harc konkrét körülményei, a társadalom gazdasági és strukturális adottságai és viszonyai, a politikai rendszer előzmé-

nyei és tradíciói, a nemzetközi viszonyok alakulása stb.

Ahogy az új társadalom építése nem spontán folyamat eredménye, úgy a szocialista demokrácia kibontakoztatása és fejlesztése is a szocializmus objektív gazdasági, társadalmi, politikai viszonyainak előrehaladásával áll összhangban. Olyan folyamat, melynek – a valaményi dolgozó osztály és réteg alapvető érdekeit kifejező – munkásosztály a vezetője és melyet élcsapata, a kommunista párt irányít. A szocialista demokrácia fejlődése tehát szorosan összefügg a társadalom különböző területeinek fejlődésével: a termelőerők, a tulajdon, a társadalom struktúrája, a párt vezető szerepe, az állam intézményrendszerének működése, a dolgozók aktivitása stb. fejlődésével.

Országaink ma a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában vannak, melynek egyik fő célja és jellemzője a társadalom egységesebbé válásában, az egységesülés szocialista folyamatában fogalmazható meg.

Az egységesülés folyamatában kifejezésre jutnak – mintegy szintetizálva – a végbemenő társadalmi-gazdasági változások: a tudományos-technikai haladás alapján a termelőerők gyors fejlődése, a szocialista tulajdonviszonyok és azon belül a két fő forma közeledésének tendenciája, az osztályok és rétegek közeledése, a szakképzettség és műveltség növekedése, a munkajelleg és a munkához való viszony változásai, közeledés a fő rétegek és a családok jövedelemszintjében, a termelési szervezet módosulása, közgondolkodásunk egyenműbbé válása a marxizmus-leninizmus ideológiája alapján, közeledés az életmód tartalmában stb. Ezek kölcsönhatásaként végül is egységesebb társadalom bontakozik ki, s mint ilyen, objektív alapja a szocialista demokrácia fejlődésének.

A szocialista demokrácia fejlődése szempontjából különösen fontos a tár-

sadalmi struktúra alakulása, illetve annak tendenciái. –

– Ezt követően az előadó részletesen ismertette – a magyar kutatási eredmények alapján – a meghatározó közeledési és a vele együtt tapasztalható differenciálódási folyamatok tartalmát, tendenciáit, majd az elmondottakat a következőkben összegezte:

A szocialista társadalom osztály- és rétegszerkezetének mai fejlődési folyamataiban tehát – a homogenizáció és differenciáció párhuzamossága mellett is – az osztályok és rétegek közeledése, a társadalom egységesülése a jellemző. E társadalmi folyamatok megértésének rendkívül nagy politikai jelentősége is van: hiszen végső soron éppen ezek jelentik azt az objektív bázist, melyen kibontakoznak a fejlett szocializmus olyan jellemző folyamatai, mint az államnak az össznépi állam, a pártnak az egész nép élcsapatává alakulása, s megvalósul a szocialista népi-nemzeti egység. Ez pedig társadalmi alapja a szocialista demokrácia fejlődésének: csak szocialista viszonyok között lehetséges, s tőkésországokban – bármily formák, intézményi megoldások legyenek is – ez a társadalmi háttér nem valósulhat meg. Ez a társadalmi háttér tehát alapja és kifejezője a szocializmus, a szocialista demokrácia fölényének, magasabbrendűségének. De a strukturális viszonyok áttekintése gyakorlati munkánk szempontjából is fontos: segít feltárni a szocialista demokrácia további fejlesztésének lehetőségeit, útjait, illetve – részben éppen a demokratizmus eszközeivel – a megoldandó problémáit.

A társadalmi struktúrájának a szocialista építőmunka során végbemenő átalakulását és annak alapján a társadalmi viszonyokban, az emberek közötti kapcsolatokban kialakuló új viszonyokat átfogóan jellemzi a Német Szocialista Egységpárt programja:

„A szocialista termelési mód alapján lényegileg megváltozott a társadalom

struktúrája. Örökre megszűnt az ember ember által való kizsákmányolása és felszámolódtak az osztályantagonizmusok. A Német Szocialista Egységpárt célratoró szövetségi politikájának köszönhetően a szocialista hatalmi és tulajdonviszonyok, valamint a dolgozók szocialista tudatának alapján a bajtársi és alkotó együttműködés szoros és tartós viszonyai alakultak ki a munkásosztály, a szervezeteti parasztok osztálya, az értelmiség és más dolgozók között.”

– Ezután az előadó a munkahelyi aktivitás fejlesztésének kérdéseiről beszélt:

A szocialista demokratizmus, az ennek megfelelő vezetési módszerek, a fegyelmezett munka, a dolgozók aktivitásának, beleszólási lehetőségeinek biztosítása minden intézményre, vállalatra, vagyis minden munkahelyre vonatkozik. A dolgozók társadalmi, politikai érdeklődésének, hozzáértésének, tevékenységének legfontosabb területe éppen saját munkahelyük, üzemük. A munkahelyi demokrácia érvényesülése tehát a közéletiség alapvető fóruma. Ezért a munkahelyi demokrácia széles, általános fogalom, s továbbfejlesztése egész társadalmunkat érinti.

Különösen nagy jelentősége van az üzemi demokráciának, minthogy az szorosan összefügg a munkásosztály helyzetével, termelési és közéleti aktivitásával. Bár a munkásosztály vezető szerepe elsősorban megvalósított politikájában jut kifejezésre, mégis nagy jelentősége van annak, hogy a munkások közvetlen politikai képviselete is meglegyen a társadalom különböző testületeiben, köztük az üzemi szervezetekben, hogy közvetlenül is részt vegyenek a közügyekben.

Üzemi demokrácián mi annak biztosítását értjük, hogy az állami vállalatok dolgozói a közvetlen és a képviseleti demokrácia formái útján aktívan beleszólhassanak munkahelyük tevékenységébe, részt vegyenek a döntések előkészítésében, meghozatalában, a végrehajtás

módjának kialakításában és megvalósításának ellenőrzésében. A termelőszövetkezetekben pedig a szervezeteti tagok önkormányzatuk keretében gyakorolják a döntési, irányítási és ellenőrzési jogaikat. A mezőgazdaságban és a szövetkezetekben végbemenő változások hatására itt is előtérbe kerülnek a képviseleti demokrácia formái, s a termelőszövetkezetek vállaltszerű vonásai erősödésével a szervezeteti demokrácia az üzemi demokrácia irányába fejlődik.

Az üzemi demokrácia több okból is jelentős tényezője a szocialista építőmunkának:

– Hozzájárul a munka, a gazdálkodás színvonalának emeléséhez, az üzem, a szervezet hatékonyabb irányításához. Elfogadhatatlanok az olyan nézetek, amelyek szembeállítják a felelős vezetést, a szakszerű döntéseket a dolgozók demokratikus fórumaival, a munkásoknak a vállalati ügyekbe való közvetlen beleszólása kibővítésével.

– Az üzemi demokrácia társadalmi-gazdasági alapját a dolgozók össznépi tulajdonosi jogai képezik. Erősítik tehát a tulajdonosi szemléletet, magatartást. A jog és kötelezettség egysége fejeződik ki benne, s nemcsak beleszólási-résztvételi lehetőséget, de közreműködési kötelezettséget is jelent.

– Az üzemi demokrácia különböző fórumainak működése, a szocialista munkaverseny, a brigádmozgalom stb. kifejezésre juttatják, elősegítik a munka alkotó jellegének kibontakozását. A munkások véleménynyilvánítása, a viták, a munkahelyi ügyekbe való aktív bekapcsolódásuk nem gyengíti, hanem erősíti a munkafegyelmet, a szervezetséget, sőt a különböző fórumok tudatosan fel is használhatók e célok érdekében.

– Az üzemi demokrácia azt is elősegíti, hogy a munkahelyi, vállalati vezetők, a társadalmi szervek jobban megismerjék a dolgozók problémáit, többet és konkrétan foglalkozzanak a mun-

ka- és életkörülményeikkel, kulturális és sportolási igényeikkel. Arra ösztönöz, hogy keressék a munkások aktivitása számára a minél hatékonyabb formákat, illetve azokat valóságos tartalommal töltsék meg, működtessék.

Az elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy az üzemi demokráciát nem helyes csak valamely részcéllal vagy résztvékenységgel azonosítani: például vezetési módszerrel, a termelésirányításba való részvételi lehetőségnek, az érdekviszonyok megjelenési eszközeinek leegyszerűsíteni stb. Az üzemi demokrácia a vállalat komplex tevékenységével kapcsolatos, csak annak kereteiben működtethető céljainak megfelelően. Ezért továbbfejlesztésének módjai is ilyen jellegűek.

– Az üzemi demokrácia hatékonyságának feltételei közül az előadó kiemelte a vállalaton belüli gazdasági irányítás tökéletesítésének igényét:

Mindenekelőtt a vállalat belső szerveztségének, vezetési mechanizmusának racionális fejlesztéséről van szó, vagyis arról, hogy a döntések mindig azon a szinten (a vállalati csúcspanasz, üzem, műhely, brigád szintjén) történjenek, ahol az ahhoz szükséges információk és eszközök leginkább rendelkezésre állnak. Az egyszemélyi vezetés elve és a demokratikus fórumok nem rendelhetők egymás alá vagy fölé, a vállalat hatékony irányítása a kettő együttesét, egyidejű fejlesztését jelenti és követeli meg.

Mint látható, a munkahelyi, üzemi demokrácia, a dolgozóknak a munkájukkal való azonosulása, aktivitása a szocialista rendszer specifikus kategóriája, annak társadalmi-gazdasági viszonyaiból fakad. Ismeretes azonban, hogy tőkés viszonyok között is – különösen a második világháború utáni időszakban – törekednek az üzemen belüli kapcsolatok megteremtésére munkások és tőkésék (illetve menedzserek) között. A munkások integrálására irányuló bur-

zoa kísérleteket, azok sokféle intézményrendszerét gyűjtőnéven „ipari kapcsolatok rendszerének” szokták nevezni. Mozdítógóit tőkés oldalról a termelés hatékonyságának objektív követelménye és az osztályharc leszerelésére irányuló politikai érdekeik, a munkásoktól oldalról pedig a gazdasági és politikai harc szükségletei, követelményei jelentik. Minthogy azonban e kapcsolatrendszer társadalmi hátterét a tőkés-bérmunkás viszony antagonizmusa képezi, így objektív korlátai vannak az „együttműködési” formák lehetséges működésének, maga az „együttműködés”, a „részvétel” pedig valójában nem realizálódhat. E kapcsolatok alakulása és tartalma az osztályharc területére tartozik s mindenkor az osztály-erőviszonyoktól, a politikai harctól függ, ott dől el.

Úgy vélem, az elmondottak egyértelműen megerősítik kiindulópontunkat: a szocialista demokrácia a szocializmus egyik alapvető ismérve, léte és fejlődése magából a társadalmi viszonyokból ered, s továbbfejlesztése e folyamatokkal együtt lehetséges és valósítható meg. Vagyis a szocialista demokrácia társadalmunk olyan döntő ismérve, amely átfogja és áthatja annak minden területét, s különböző oldalai egységes rendszert alkotnak.

*

Schmidt Péter A hatalomgyakorlás módja és a szocialista demokrácia címmel tartott előadást. Az NDK megalakulása 30. évfordulójának üdvözlése után egy kérdést elemzett részletesen felszólalásában: a szocialista demokrácia fejlesztését.

1. Mint ismeretes, a demokrácia és a diktatúra fogalmát a polgári államtudományok mint egymást kizáró fogalmakat használták. A tétel tehát általában így hangzik: ahol diktatúra van, ott nincs demokrácia, illetőleg ahol demok-

rácia van, ott elvileg kell hiányozni a diktatúrának.

A marxista államelmélet a demokrácia és diktatúra ilyen ellentétpárként való felfogását egyértelműen visszautasította. Marx és Engels a demokráciát és diktatúrát két összefüggésben is felhasználta, mint az állam típusára, tehát lényegére vonatkozó fogalmat, és mint a hatalom gyakorlásának módjára vonatkozó fogalmat. Amikor a marxizmus klasszikusai a proletariátus diktatúrájáról mint társadalmilag szükséges szakaszról beszéltek, akkor az eljövendő politikai hatalom osztálylényegét akarták meghatározni. Tehát úgy, ahogyan minden polgári társadalom a burzsoázia diktatúrája, úgy az eljövendő szocialista társadalom is végső fokon a proletariátus érdekeit kell hogy kifejezze, és politikai rendszerét ehhez kell hogy igazítsa. Ezekhez a megállapításokhoz kapcsolódnak azok a gondolatok is, amelyek a proletárdiktatúrát mint a legszélesebb demokráciát jellemezték. A demokrácia itt is, mint a politikai hatalom osztálytartalma van megközelítve.

Már Marx és Engels is, de különösen a XX. század marxista irodalmában egyre többet beszélnek a diktatúráról és demokráciáról a hatalomgyakorlás módja értelmében. Hozzászólásomban a demokrácia és diktatúra fogalmakat mindenkor a hatalom gyakorlása módjaként fogom használni.

2. Marxnak és Engelsnek a hatalom gyakorlása módjára vonatkozó megállapításai kiállták a történelem próbáját. Ezek közül egyet emelnék ki, azt az általánosan ismert tételt, hogy a szocialista társadalom fejlődésének első szakaszában vagy szakaszaiban nemcsak általában a proletárhatalom megvalósítására, hanem ezen belül a hatalom gyakorlása állami formációinak megtartására is szükség van.

Ezt a tételt azért is érdemes kiemelni, mert a szocialista társadalmak eddi-

gi fejlődése nemcsak hogy igazolta ezt a megállapítást, de fejlődése során egyre határozottabban húzta alá az állam útján gyakorolt politikai hatalom szükségességét.

Az államisághoz való viszony a munkásmozgalomban szinte állandóan a politikai viták középpontjában állt. Marx és Engels, de Lenin is, elsősorban a különböző anarchista irányzatokkal szemben foglalt állást a hatalomgyakorlás centralizált formái, benne az államiság mellett. Ugyanakkor műveikből az is világosan látszik, hogy a hatalomgyakorlás centralizmusával és az államisággal kapcsolatban állandóan keresték a hatalomgyakorlás társadalmi ellenőrzésének legmegfelelőbb formáit. Leegyszerűsítve talán úgy lehetne ezt kifejezni, hogy állást foglaltak az állam útján gyakorolt hatalom mellett, de ugyanakkor nagyon jól tudták, hogy a társadalomtól elkülönült államapparátus léte bizonyos ellentmondásokat rejt magában. Államiság nélkül nem lehet megtartani a proletárhatalmat, ugyanakkor az elkülönült, állami jelleggel rendelkező apparátus társadalmi ellenőrzöttségét kell megvalósítani. Ha azonban az államszervezetet, annak tevékenységét feloldják a társadalom általános politikai mozgásformáiban, akkor éppen államisága szűnik meg. Elkülönült államiság – társadalmi alávetettség – ez a dialektikus ellentétpár foglalkoztatta őket. Ennek az ellentmondásnak a feloldását keresték a Párizsi Kommün tapasztalatainak elemzése kapcsán is: az államiság igenlése mellett éppen a társadalmi ellenőrzöttségre helyezték a hangsúlyt. Az olyan megállapítások, hogy az állami tisztségviselők bére nem lehet több, mint az átlagmunkás bére, a fegyveres testületeket a nép felfegyverzésével kell helyettesíteni, a képviselői szerveket működő, nemcsak törvényeket hozó szervezetté kell változtatni stb. – mind ebbe a körbe tartoznak.

Ez a gondolatkör a legszorosabban

kapcsolódik a hatalom gyakorlásának demokratizmusához is.

3. Az európai népi demokratikus országokban az 1950-es évek végén, illetve az 1960-as évek elején megvalósult a szocializmus alapjainak lerakása. Ezek a változások a hatalom gyakorlásának módját tekintve is új feltételeket teremtettek, új megközelítési módokat igényeltek.

E változások eredményeként átalakult a társadalom struktúrája. Politikailag ezt úgy fejezték ki, hogy ezekben a népi demokratikus országokban a szocializmus véglegesen győzött. Így a parasztság elfogadja a mezőgazdaság szocialista átalakítását, és ha külön érdekei meg is maradnak ebben a társadalomban, ezek már nem a kapitalizmus vagy a szocializmus alternatívájában oldhatók fel. A vonatkozó politológiai irodalom ezt úgy fejezi ki, hogy a szocializmus talaján keletkeznek érdeellentmondások és ezek keresik kifejeződésük lehetőségét a társadalom politikai rendszerében. Ez a változás ismételten hatást gyakorol a hatalom gyakorlásának rendszerére vonatkozó nézetekre. A megoldás iránya az előzőekből folyóan csak a szocialista demokrácia növekedése lehet.

4. A társadalmi szervek jelentős szerepet töltenek be a hatalom gyakorlásában. A „társadalmi szervek” elnevezésnek csak valamihez képest van értelme. A társadalmi szervek fogalma ugyanis csak az államisággal együtt alakulhatott ki. Mindaddig, amíg a politikai hatalom gyakorlásában az állam szerepét nem tisztázták, addig értelmetlen az államhoz képest társadalmi szervekről beszélni. A politikai hatalom gyakorlásának ez a két szervezeti rendszere, illetőleg annak elhatárolása nagyon régi keletű. A megkülönböztetés Marxnál és Engelsnél azzal kezdődik, hogy kimondják a hatalomgyakorlás állami formájának szükségességét. Minthogy az államiságnak a társadalmihoz képest van ér-

telme, az állami formák elfogadása egyben feltételezte annak lehetőségét, hogy társadalmi típusú szerveket különböztessenek meg. Erről azonban Marxnál és Engelsnél további következtetéseket alig találunk. Az kétségtelenül biztos, hogy nem elégednek meg a hatalomgyakorlás állami formáival, hangsúlyozzák a társadalmi aktivitás fontosságát, a hatalomgyakorlás közvetlen társadalmi eszközeinek a szükségességét, anélkül azonban, hogy a mai értelemben beszélnének társadalmi típusú szervekről.

Sok vonatkozásban az sem volt tisztázott, hogy a politikai hatalom megvalósítása során hol kell igénybe venni állami típusú eszközöket, pontosan mit jelent a társadalom közvetlen hatalomgyakorlása a szocializmus feltételei között.

Az SZKP XX. kongresszusa hozta az első olyan dokumentumokat, amelyek a társadalmi szervek szerepét új módon közelítették meg. Lényege az, hogy a politikai hatalom gyakorlásának rendszerében növelni kell a társadalom, a társadalmat kifejező szervek szerepét.

A társadalmasítás koncepciója körül különösen Magyarországon, de más országokban is jelentős elméleti viták bontakoztak ki. Egyre elhatározottabban fogalmazódtak meg olyan álláspontok, amelyek szerint a társadalmi szervek szerepének, súlyának emelésénél nem elsődlegesen hatásköri problémákat kell vizsgálni. Magyarországon különösen a szakszervezetek társadalombiztosítási funkciója került a viták középpontjába. Ezzel lehet ugyanis a legkézenfekvőbben bizonyítani, hogy a feladat állami vagy nem állami jellegét nem a hatáskör átadásával lehet elérni. A társadalombiztosítás feladatait közhatalmi eszközök nélkül, az állami típusú kényszer alkalmazása nélkül megoldani nem lehet. Ezért a társadalombiztosítás állami típusú feladat marad akkor is, ha azt a szakszervezetre, tehát társadalmi típusú szervezetre bizzuk. A feladat jellegét

nem a feladatot megoldó szerv jellege határozza meg, hanem döntően az alkalmazott állami vagy nem állami típusú eszközök. Ha tehát a társadalmi szervek szerepét növelni akarjuk, akkor a hatáskör formális megközelítés. Ennél mélyebbre kell ásni.

Az elméleti politikai állásfoglalásnak megfelelően születtek azok a politikai döntések, amelyek ugyan nem tagadták a feladat átadásának lehetőségét egyes esetekben, de mindenképpen kimondták, hogy a szocialista demokrácia fejlesztésének nem a hatáskörök átrendezése a megoldása. Így került sor az olyan politikai döntésekre is, hogy napjainkban a szocialista demokrácia fejlesztésének fő útja a társadalmi és képviselői szerveken át vezet.

Az ilyen fejlődési perspektívák kialakulása jelentős hatást gyakorol a politikai rendszer fejlődésére, a hatalom gyakorlásának mikéntjére is. A társadalom

keresi a társadalmilag létező érdekek kifejeződésének útjait, módzatait és ebben a társadalmi típusú szervek szerepét. Ez a szerepkör-módosulás növeli a társadalmi szervezeteknek a politikai hatalom gyakorlásában játszott szerepét, többek között növeli az államszervezetre gyakorolt hatásukat is. A megoldás a szocialista demokrácia növelése irányába mutat. De – ismétlem – a társadalmi szervek szerepkörét azért kell növelni, mert a politikailag egységesült társadalomban meglévő érdekeltségek fokozottabban kívánnak kifejezésre jutni.

A szocializmus fejlődésének eddigi útja bebizonyította a demokrácia fejlesztésének szükségességét. A társadalmi érdekek elsődlegessége mellett biztosítani kell a politikai rendszerben a különféle csoportérdekeknek a kifejeződését is. A szocialista demokráciát mint a hatalomgyakorlás módját a szocializmus építésének több évtizedes tapasztalata alapján kell továbbfejlesztünk.

Társadalmi előrejelzés a szocializmusban

(Szemelvények a *Társadalomtudományok* című szovjet folyóiratból)

Az utóbbi években a Szovjetunió és a szocialista országok tudományos köreiben – de világviszonylatban is – jelentősen megnövekedett a társadalmi prognosztika iránti érdeklődés. Jól érzékelteti ezt például az az adat, amelyet a *Társadalomtudományok* című szovjet folyóirat 1978. 6. számában közöl Vlagyimir Kucenko. A *társadalmi prognosztika metodikai bázisai* című cikkében megállapítja, hogy az utóbbi években csak a Szovjetunióban mintegy félszázra tehető azon monográfiák, cikkek, tudományos dolgozatok száma, amelyek a társadalmi előrejelzéssel, illetve a szocializmus és a prognosztika kérdéseivel foglalkoznak.

Ez egyrészt szükségszerűen következett abból a gazdasági és társadalompolitikai igényből, hogy a fejlődés bizonyos tendenciáit, törvényszerűségeit és ezek hatását, változásait, mozgását felismerhetővé és befolyásolhatóvá tegyék. Másrészt a számítógépes technika fejlődése jelentősen kibővítette a társadalmi és prognosztikai kutatások lehetőségeit.

A tőkésországokban folyó prognosztikai kutatások és a szocialista országokban kifejlődő, tudományosan megalapozott társadalmi előrejelzés között lényeges elvi, módszerbeli, funkcionális, szemléleti különbségek, alapvető kérdésekben pedig ellentétek húzódnak.

A szocialista országokban e viszonylag fiatal kutatási terület, a tudományos

társadalmi prognosztika fejlődése, jelenlegi színvonala, funkciói és módszerei differenciált képet mutatnak. A *Társadalomtudományok* című folyóiratban közölt tanulmányokból is megállapítható, hogy más és más aspektusból vizsgálják a társadalmi prognosztikát.

A folyóirat fent említett számában három szocialista ország kutatójának írását közlik. Mindhárom kutató egyetért abban az alapvető tételben, hogy a marxizmus–leninizmus ismeretelméleti feltárásai, a dialektikus és történelmi materializmus, az emberiség és a társadalom fejlődésében megfogalmazott tudományos elvek és módszerek adják meg a társadalmi prognosztika tudományos elméleti és módszertani alapjait. Marx, Engels, Lenin feltárta az emberiség és a társadalom fejlődésének törvényeit, meghatározta a fejlődés általános és alapvető tendenciáit. Ez tudományos előrelátás, mely lényegében különbözik a marxizmus előtti „próféciáktól”, és a jelen burzsoá futurologia idealista irányvonalától.

Vlagyimir Kucenko fent említett tanulmányában rámutat, hogy a prognosztikának elsődleges feladata a társadalmi haladást meghatározó törvények mozgásának, hatásának, változásainak a vizsgálata.

Az emberiség tevékenységét – írja – a szociális szabályozók (igények, célok, érdekek, feladatok, stimulátorok, moti-

vációk stb.) bonyolult komplexuma határozza meg. Az egyének és az egyes közösségek esetében ezek a szabályozók különbözőek, sőt egymással ellentétesek, egymást kizárók lehetnek. Éppen ezért az emberek társadalmi tevékenysége nemcsak hogy egybeeshet, de keresztezheti egymást, mi több, összeütközésbe kerülhetnek egymással. Ezért ezeknek a különböző törekvéseknek, cselekedeteknek az összegezett eredményét előre jelezni rendkívül nehéz és bonyolult.

A marxizmus előtti szociológiai elméletekben nem tudtak helyes választ adni arra az alapvető kérdésre, hogy mit akar az egyének, személyiségek sokasága. A marxizmus-leninizmus megvilágítva a materiális életnek a fejlődésben játszott szerepét, a tudományt és a gyakorlatot olyan elmélettel vértette fel, amely képes választ adni a jövő kérdéseire. Egyben megadta a fejlődés legalapvetőbb kritériumát: a társadalom termelőerői fejlődésének jellegét és színvonalát. Kucenko megjegyzi, hogy a termelőerők színvonalának tanulmányozásánál, hatásának vizsgálatánál szigorúan figyelembe kell venni a konkrét történelmi viszonyokat. Az új technika, az új technológia, a termelési folyamatok irányításának új rendszere elősegíti a munka termelékenységének növekedését. Éppen ebben van haladó, progresszív jellege. A társadalmi haladás kritériumába azonban feltétlenül be kell iktatni a termelési viszonyok vizsgálatát is.

Nem osztjuk azonban azoknak a kutatóknak a véleményét – írja Kucenko –, akik bizonyos „paritások alapon” a társadalmi fejlődés alapkritériumai közé sorolják a termelési módot, a humanizmust stb. A társadalmi jelenségek és faktorok úgynevezett „komplex” kritériumainak bekapcsolódása a prognosztikába gyengíti, sőt érthetatlenné teszi a társadalmi fejlődés alapkritériumát. Minden olyan társadalmi faktor, amelynek önálló mérésrendszere van, szükségszerűen igényli az összehasonlító

mérést egy meghatározott, alapvetőbb mérésrendszerrel. Ha csak felsoroljuk a társadalmi élet lényeges faktorait, és kimutatjuk, hogy egymástól elválaszthatatlanok, „komplex”-nek nevezzük – ez nem oldja meg a problémát. A megoldás abban van, hogy differenciálni kell a társadalmi fejlődés legjelentősebb, legalapvetőbb kritériumait a másodlagos, okozati, kiegészítő kritériumoktól. Az utóbbiakat a társadalmi fejlődés egyes oldalainak, szféráinak értékelésénél, analizálásánál vesszük figyelembe.

A szerző a továbbiakban a társadalmi fejlődés kritériumainak jellegével foglalkozik. Megállapítja, hogy a lényegi, alapvető kritériumok „kemények” és „időtállóak”, míg a másodlagos okozati, kiegészítő kritériumok változékonyak, mozgékonyak. Az egyes lokális jelenségek változását célszerű összefüggésbe hozni az alapkritériummal, a termelőerők kritériumával. A társadalmi fejlődésnek mint egésznek a prognosztikájánál azonban szükségszerűen az alapkritérium állapotát, fejlődését kell analizálni.

A marxista-leninista elmélet a társadalmi prognózisok kidolgozásában elengedhetetlenül fontosnak tartja a társadalmi élet tartós momentumainak tanulmányozását, analizálását. A törvényszerű társadalmi faktorok és viszonyok tanulmányozása, analizálása az általános társadalmi prognosztika elengedhetetlen feltétele, amelynek metodológiai bázisára épülnek a konkrétabb, részletesebb, egyedibb prognózisok.

A szerző a törvények állandóságával, ismétlődésével, a múlt, a jelen és a jövő összefüggéseivel foglalkozó részben utal arra, hogy a jelenségek ismétlődése bonyolult folyamat, mivel meghatározott történelmi körülmények között csak alapvető vonásaiban megy végbe. Mivel az ismétlődés spirális folyamat, minél bonyolultabb a jelenség, annál specifikusabban, egyedibben jelentkezik a spirális menet magasabb, következő foko-

zatában. A prognózisok megalkotásánál azonban nemcsak az ismétlődés tényezőjét kell figyelembe venni, hanem az eltéréseket, a „rendellenességeket” is. Kutatni kell azokat a körülményeket, amelyek módosítják a periodikusságot és a ciklikusságot.

A társadalomtudomány egyúttal azt is tanulmányozza, hogy egy-egy meghatározott időszakon belül milyen módosulások következnek be a törvények hatásának alakulásában. A társadalomtudományokban viszonylag rövid idő alatt kell feltárni az új jelenségeket. Így például a marxizmus klasszikusai felismerték a kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvényét, amely valójában csak legfejlettebb szakaszában, az imperializmus korában mutatkozott meg teljes valóságában. A téma bonyolultságát fejezi ki az is, hogy nemcsak nehéz feltárni a társadalmi törvényeket, de még nehezebb megbízható ismereteket szerezni arról a számos kísérő, specifikus és nem specifikus körülményről, amelyben a törvény hat.

A társadalmi prognosztikában alapvető helyet foglal el a társadalmi ellentmondások feltárása, analízise, tanulmányozása. Fel kell ismerni létrejöttüknek okait, kiteljesedésüket, majd megszűnésüket. A különböző ellentétpárok között nagy jelentősége van a régi és az új közötti ellentétek tanulmányozásának.

A szerző a burzsoá futurologia egyik legalapvetőbb gyengeségének a személyiség és a tömegek történelmi szerepének idealista szemléletet tartja. Nem vonja azonban kétségbe, hogy a burzsoá társadalomkutatók egyes részterületeken figyelemre méltó eredményeket értek el, például a technika és a természettudományok, a termelési folyamatok szervezése, a piaci konjunktúra folyamatainak előrejelzésében, a nagyobb politikai események hatásának, a várható választási eredményeknek a felbecslésében.

Más megközelítésben vizsgálja a tudományos prognosztika kérdését *Jan*

Szczepański lengyel akadémikus A társadalmi jelenségek tanulmányozásának komplex megközelítése mint a társadalmi prognosztika elengedhetetlen feltétele című cikkében. A szerző azt bizonyítja, hogy a marxista-leninista prognosztika speciális jellege komplexitásában van. A társadalom maga teljességében bonyolult rendszer; a szocialista társadalom az alrendszerek kölcsönkapcsolatainak hálózatából épül fel. A társadalmi élet egyes területeinek fejlődése tehát törvényszerűen meghatározott kölcsönös kapcsolatrendszerben történik. Szczepański komplex megközelítése lehetővé teszi az egész szocialista társadalom fejlődési folyamatainak – ezzel együtt az egyes szférák fejlődésének megragadását egy egységes, a kölcsönös összefüggésekből összetevődő rendszeren belül.

Ezzel kapcsolatban a szerző elvi jelentőséget tulajdonít annak, hogy a társadalom mely elemeit tekintjük lényegesnek és melyeket másodlagosnak. A társadalomban végbemenő folyamatok összességének komplex megközelítésében a prognózisok tárgyát képező problémákat úgy kell osztályozni, hogy meg lehessen belőlük határozni a létező hierarchiát, tehát szociális jelentőségüknek megfelelően rangsorolni lehessen a társadalmi élet egyes területeit.

A szerző részletesen elemzi a szubordináció meghatározásának különböző megközelítéseit, módszereit. Megállapítja, hogy a legáttekinthetőbb osztályozás mellett is a prognózison kívül eshetnek a társadalmi élet bizonyos szférái. Ezért a legfontosabb elv, hogy először ki kell dolgozni az egész társadalom fejlődésének prognózisát és csak aztán lehet meghatározni az egyes részprognózisokat.

A társadalmi prognosztika metodológiai alapját a marxizmus-leninizmus tételei adják. A prognózisok kiindulási bázisát a társadalom materiális faktorai képezik, azaz: a termelőerők, a termelési viszonyok és az ezeknek megfelelő fel-

épitmény. Ezzel szorosan összefügg, hogy a társadalmi osztályok és szociális csoportok érdekei alapvető faktorok, melyek meghatározzák jövőbeni magatartásukat. Az osztályerők viszonyainak értékelése meghatározó jelentőséggel bír nemcsak a szociális viszonyok prognosztikájában, hanem a gazdasági életben, a nemzetközi kapcsolatok komplex rendszerében is. A termelőerők fejlődésének komplex prognózisa fontos eleme a szocialista társadalom fejlődése marxista-leninista meghatározásának.

Ezzel kapcsolatban nagy szerepet játszanak a demográfiai prognózisok, az adott ország lakossága olyan alapvető összetevőinek az előrejelzése, mint az életkor, a nem, a műveltségi színvonal, a termelési képesség stb.

A szocialista társadalom fejlődése szervezett és tervszerű. A központosított, tervszerű és szervezett irányítás a marxista-leninista párt vezetésével történik, amely a társadalom politikai rendszerének magja. Az irányítás és a tervezési tevékenység a társadalom minden területén összefügg egymással, kölcsönösen kiegészítik és módosítják egymást. Ennek következtében kialakult egy nagyon bonyolult állami és társadalmi mechanizmus, amelynek összetevő elemei között kölcsönös kapcsolat van. A társadalom szociális osztályösszetételét kölcsönhatásában kell vizsgálni más társadalmi folyamatokkal, figyelembe véve fejlődésük tendenciáit és törvényszerűségeit, az alkotó tevékenység formáló és átalakító jellegét. Itt azonban fontos rámutatni arra – hangsúlyozza a szerző –, hogy a szocializmusban nem minden folyamatnak van tervszerű jellege, egyes folyamatok spontán bontakoznak ki és ezeknek a társadalmi életre gyakorolt hatását nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Szczeпаński szerint a társadalom rendszereinek és alrendszereinek analitikai sémája a következő:

a) Az irányító rendszerek fejlődésének prognózisával kell kezdeni, azaz az állami hivatalok, a kormányiszervek és a tervezési szervek tevékenységével;

b) a prognózisok második nagy csoportjába sorolandók a népgazdaság, a hadsereg, az igazságügy, a tömegkommunikáció eszközei, az oktatási rendszer és mások, melyek közvetlen kapcsolatban vannak a fent említett irányító rendszerekkel;

c) a harmadik csoportba tartoznak azok a rendszerek, amelyek tevékenységét közvetetten határozza meg az irányító rendszer, és amelyekben nagy szerepet játszik az egyén, a személyiség tevékenysége, kezdeményezése – természetesen az irányító rendszerek által meghatározott keretek között. Ide tartoznak az alkotó művészetek, a különböző társadalmi és tömegszervezetek tevékenysége stb.

A fenti séma alapján lehet megalkotni az egész társadalom fejlődésének szintetikus prognózisát.

A komplex megközelítés tárja fel – állapítja meg Szczeпаński, hogy a társadalom jelenlegi állapotában mit és hogyan kell megváltoztatni, annak érdekében, hogy elérjék a szocialista társadalom kívánt állapotát.

A harmadik szerző *Wolf Hartmann*, az NDK Gazdaságkutató Intézetének tudományos munkatársa, a gazdaságtudományok doktora, *A szociális előrelátás funkciói* című cikkében megállapítja, hogy a tudományos előrelátás a szocialista társadalomban fontos szerepet kapott, szükségessé vált elméleti alapjainak kidolgozása. Ezzel kapcsolatban a kérdés egyik legfontosabb aspektusa a tudományos prognosztika alapvető funkcióinak meghatározása és rendszerezése. A szerző rámutat, hogy a gyakorlatban találkozhatunk olyan esetekkel, amikor egyik vagy másik tudományos prognózis nem felel meg a gyakorlat követelményeinek. Például a tudományos-technikai prognózisok sokszor nem felelnek meg a

gazdasági előrejelzéseknek. Ezért a szerző szerint ki kell alakítani a prognosztika funkcióinak elméletileg egyértelmű értelmezését, mivel a hatékonyság nagymértékben ettől függ. Ez az értékelés lehetőséget nyújt a prognosztika stratégiai és taktikai eszközeinek egyesítéséhez, a perspektivikus és időszakos tervezéshez.

A marxizmus-leninizmus a prognosztika alapvető társadalmi funkcióját úgy értelmezi, mint a tudományos-termelő és az ideológiai-politikai funkciók szerves egységét. A tudomány, a technika, a termelés, az igények, az alap és a felépítmény kölcsönös összefüggése – mindez a gazdasági, a szociális és a politikai faktorok egységes egészének komplexuma, amelynek figyelembevétele a tudományos prognosztikában elengedhetetlen.

A szocialista társadalomban a tudományos prognosztikai kutatások központjában a szocialista társadalmi viszonyok újratermelésének folyamata áll. A szerző szerint a prognosztikának kutatnia kell az újratermelés társadalmi funkcióinak különböző területei közötti összefüggéseket, kölcsönös kapcsolatokat. A szocialista társadalmi előrejelzés elvileg különbözik a burzsoá futurologiától, mivel kimutatja, hogy a prognózisok valódisága és pontossága elsősorban nem a technikai és technológiai előrelátástól, előrejelzéstől függ, hanem a társadalmi rendszer történelmi körülményeitől és lehetőségeitől.

Hartmann egyetért azokkal a nézetekkel, amelyek alapvető, elsődleges és okozati, másodlagos funkciókra osztják fel a prognosztika funkcióit.

Részletesen elemezve a szocialista prognosztika és a burzsoá futurologia közötti elvi különbségeket, a szerző megállapítja, hogy az utóbbi sohasem lesz képes a fejlődés egyetemes prognózisát adni. A szocialista társadalomban a

prognosztika elsősorban a társadalmi megismerés funkcióját tölti be, mivel új ismereteket ad (tudományos következtetéseket), és megerősíti a már feltárt ismereteket, mint a prognózis előfeltételeit.

A tudományos előrejelzés gyakorlata azt is bizonyítja, hogy a prognosztikában hipotézisek, javaslatok, valószínűségek formálódnak. Ilyen módon figyelembe kell venni a prognosztikának egy nagyon fontos funkcióját, amelyet feltételesen „felderítő funkciónak” nevezhetünk.

A prognosztika további fontos funkciója a stimuláló funkció. Ennek az a lényege, hogy meggyorsítja, indikálja a társadalmi mozgást az új célok felderítésére, kutatására. Elsősorban a szellemi munka területén kap fontos szerepet.

A prognosztika következő funkciója a szisztematikus funkció. Ennek összetevője a rendszeralkotó funkció, amely a prognosztika általános céliránvosságában testesül meg, abban a törekvésben, hogy tudatosan irányítsuk azokat a bonvolult társadalmi alrendszereket, amelyeket a társadalmi fejlődés törvényei közvetlenül határoznak meg. Az integráció funkciója abból a szükségszerűségből fakad, hogy a társadalmi fejlődés fokozódó differenciálódási folyamatában ki tudja választani a meghatározó mozzanatokat, az objektív összefüggéseket és a kölcsönös viszonyokat.

A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik a prognosztika orientációs, normatív, értékelő és kommunikációs funkcióival.

Befejezésül megállapítja, hogy egy munkaciklusban nem lehet az összes funkciót realizálni. Ez ellentmondana magának a munka permanens jellegének, mely az összes funkció párhuzamos és ciklikus tanulmányozásán, analízisén alapszik.

Strassenreiter József

INTÉZETI HÍREK

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből – kiadványai tükrében* (1967–1978)

(MÁSODIK RESZ)

III. KÖZOKTATÁSI RENDSZER, SZAKKÉPZÉS, MUNKÁSIFJÚSÁG

Az ifjúság mint kutatási téma a Társadalomtudományi Intézet egyik állandó, egyre terebélyesedő kutatási területe. Az MSZMP KB 1970 februári ifjúságpolitikai határozata, valamint a közoktatási rendszer fejlesztéséről szóló 1972 júliusi KB-határozat lendületet adott az Intézet ifjúságkutatási munkájának. Az eddigi kutatások főleg 3 témakörben mutattak fel eredményeket: a közoktatási rendszer, a szakképzés és a pályakezdő ifjúmunkások helyzetének vizsgálatában.

1. Iskolarendszer és társadalmi mobilitás

Az iskolarendszer fejlődéséről és társadalmi funkciójáról intézeti kutatási eredményként 3 könyv jelent meg. Nagy József a középfokú oktatási rendszer fejlődési tendenciáit és távlati tervezésének kérdéseit állította vizsgálódásainak középpontjába,²⁸ Gázsó Ferenc két könyve az iskolarendszer és a társadalmi mobilitás összefüggéseit elemezte.²⁹

Nagy József a foglalkozási rétegek és az iskolatípusok összefüggését vizsgálta, azzal a céllal, hogy a tudományos-technikai forradalom várható hatásaival

számolva segítse a középfokú képzési rendszer távlati fejlesztési koncepciójának kimunkálását.

A középfokú képzés általánossá válásának folyamatában a tanulólétszám növekedésével szoros összefüggésben változik a képzés struktúrája, az iskolatípusok funkciója, egymáshoz való viszonya, és átalakul a rendszer szelekciós mechanizmusa is. Az első fejezetben a szerző bemutatja a középfokú képzés általánossá válásával kapcsolatos nemzetközi tendenciákat. Az összehasonlítást nehezítette, hogy az adatszolgáltatás (részben az eltérő iskolarendszer miatt) szinte minden országban más és más. Ennek a nehézségnek az áthidalására a vizsgált országokban (Franciaországban, az Egyesült Államokban, Japánban, Ausztriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban és a Szovjetunióban) a 9–12. osztályt, illetve a felsőoktatást közvetlenül megelőző oktatási szintet vette figyelembe, s ez alapján tanulmányozta a különböző fokú oktatás fej-

* Az összeállítás első részét folyóiratunk előző számában közöltük. Szerzők: Dömény Jánosné, Gervai Pál, Hunyadi Zsuzsa, Katona Éva, Lajtai György, Rapai Ágnes, Taksás Imre és P. Táll Éva. Szerkesztette: Taksás Imre.

lesztését. Megállapította, hogy a gazdasági fejlődés és a középiskoláztatás aránya között szoros összefüggés van.

A középiskolák *horizontális tagolódását* elemezve megállapítja, hogy a középiskolák típusai a munkamegosztásban végbemenő változásoknak megfelelően differenciálódnak, a fejlődés egy meghatározott szintjén ennek integrálódásba kell átsapnia – anélkül, hogy a differenciáltság feloldódna. A középfokú oktatási rendszernek a tőkés társadalmakban erős szelekciós hatása van, amelyben kifejeződik az uralkodó osztályok érdekeinek védelme. A szocialista társadalmi rendszerben – a jelenlegi körülmények között – a hátrányos helyzetnek van még szelekciós hatása és ezt pusztán pedagógiai eszközökkel nem lehet felszámolni.

A II. fejezetben abból az állásfoglalásból indul ki, hogy a középfokú képzés általánossá tétele a magyar iskola-rendszernek is perspektívája. Ugyanakkor felveti, hogy ez eleinte együtt jár némi színvonalcsökkenéssel. Ismerteti a középfokú iskoláztatási arányok fejlődését Magyarországon. A középfokú iskoláztatási arány kiegyensúlyozódott, a szükségletekhez alkalmazkodó fejlesztése csakis az egész népesség, ezen belül a szakképzetlen dolgozók iskolázottságának fokozatos növekedésével egyidejűleg valósítható meg és szükségessé teszi az iskolatípusok egyidejű integrálódását.

A távlati tervek készítésekor meg kell vizsgálni az *iskoláztatás belső arányait is*, valamint a struktúraváltoztatás várható hatását a belső arányok változására. A belső arányok struktúraváltoztatás nélküli módosulása vagy tudatos megváltoztatása feszültségek jelzője, illetve eredője lehet.

A tanulmány végén az iskola-rendszer horizontális tagozódásának alakulását, pályairányító mechanizmusának fejlődését elemzi.

Gazsó Ferenc első könyve 1971-ben, a második 1976-ban jelent meg. Mivel

a két munka lényegében azonos témakört (iskola-rendszer és mobilitás) vizsgál, a *második könyvet* ismertetjük, amely szélesebben, a különböző társadalmi rendszerek oldaláról is megközelítve értelmezi az iskola-rendszer társadalmi feladatát.

Gazsó Ferenc a könyv első fejezetében jellemzi a *közoktatási rendszer és a társadalmi viszonyok egymásra hatását és viszonyát*: az oktatási rendszer viszonylagos autonómiájának társadalmi sajátosságait. Részletesen elemzi az iskola-rendszer szerepének kérdését a társadalmi mobilitásban, mindennekelőtt a soklépcsős egyéni vertikális mobilitásban. Az iskolákban működő mechanizmusokat értékelve bemutatja, hogy ezek a mobilitás objektív esélyegyenlőtlenségeit tükrözik. A polgári társadalom iskolája a társadalmi hierarchia újratermelésének funkcióját tölti be, közben pedig az esélyek egyenlőségének hamis ideológiáját hirdeti.

A második fejezetben Gazsó bemutatja, mennyiben járult hozzá a magyar iskola-rendszer a *mobilitási esélyegyenlőtlenségek* kiküszöböléséhez. Hangsúlyozza, hogy a társadalmi struktúrából eredő egyenlőtlenségeket a közoktatási rendszer általában újratermeli és tartósítja. A művelődési egyenlőtlenségek felszámolásának társadalmi és pedagógiai feltételei csakis a szocialista fejlődés körülményei között teremthetők meg. Ez azonban hosszú időszakot és tudatos társadalmi beavatkozást igénylő folyamat.

A közoktatási rendszer társadalmi szerepéről szólva megállapítja, hogy a szocialista átalakulás első szakaszában az a feladat hárul a közoktatási rendszerre, hogy a kulturális lehetőségektől korábban megfosztott osztályokat és rétegeket eljuttassa a kultúra forrásaihoz; továbbá a munkások és parasztek számára szabadabb tegye a társadalmi mobilitás iskolán keresztül vezető útját. Tehát az iskola a szocializmusban az egyenlőtlen-

ségek felszámolásának, a társadalmi mobilitás céltudatos – a munkásosztály érdekeivel összhangban álló – befolyásolásának eszköze. Ma az iskola a mobilitás legfontosabb csatornájának szerepét tölti be.

Gazsó Ferenc *állást foglalt az egyéni és kollektív mobilitásról folytatott vitában*. Nem vonva kétségbe a kollektív mobilitás pozitív jellegét a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenség csökkentésében, azt a véleményét fejtette ki, hogy mai viszonyaink között a kollektív mobilitást a gazdasági és társadalmi körülmények nem teszik olyan mértékben szükségessé, mint a felszabadulást követő években, az egyéni vertikális mobilitás szórványos jellegű, erősen korlátozott. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a szocialista társadalomban alapvető érdek, hogy a fizikai dolgozók tehetséges gyermekei előbbre tudjanak haladni. Az iskolarendszerre ezért kettős feladat hárul. Egyfelől az egyéni mobilitás társadalmi folyamatainak pedagógiai befolyásolása, a továbbtanulási esélyegyenlőtlenségek csökkentése. Másrészt a rétegek közötti iskolázottsági, műveltségbeli különbségek enyhítése. E kettős funkció egyidejű érvényesítésével tehet eleget az iskola annak a feladatának, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását, társadalmi mobilitását segítse.

A harmadik fejezetben azt kutatja, hogy milyen lehetőségei vannak az iskolának *a strukturális eredetű egyenlőtlenségek ellensúlyozása terén*. Hangsúlyozza, hogy az iskolához képest külső társadalmi környezetből eredő művelődési esélyegyenlőtlenségek pedagógiai eszközökkel csakis korlátozott mértékben befolyásolhatók. A magyar iskolarendszer tapasztalatai alapján azt a következtetést vonja le, hogy elsősorban az általános iskolát kell alkalmassá tenni a művelődési esélyegyenlőtlenségek ellensúlyozására. Ennek érdekében módosítani kell az alapfokú oktatás belső szerkezeti

felépítését és jelentős mértékben át kell alakítani a pedagógiai tevékenység tartalmát és módszereit. A középfokú képzési rendszer alapvető szerkezeti átalakítására egyelőre még nem lát lehetőséget, áthidaló, az ellentmondásokat enyhítő megoldásokra azonban szükség van. A szakmunkásképző középiskola tervét fejlesztési célnak tartja.

2. A szakmunkássá válásról szóló könyvek

A munkásosztály utánpótlási lehetőségeinek feltárása, az ifjúmunkások osztálytudatának fejlesztése mind sürgetőbb társadalmi feladatként jelentkezett. A szakmunkássá válás folyamatáról, mechanizmusáról a tudományos irodalomban alig jelentek meg elemző munkák. Ezért az intézet Ifjúság- és társadalomkutató csoportja 1971-ben indította el a szakmunkássá válás, szakmai szocializáció, szakmunkás-életmód témakör kutatását. E vizsgálódás eredményeként jelent meg *Gál Róbertnek Az ipari szakmunkássá válás néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése című munkája 1977-ben*,³⁰ melyben nevelésszociológiai és oktatástörténeti szempontból közelíti meg a kérdést. A tanulmány a szakmunkásképzés nagy gazdasági és társadalmi fontosságának tudatában ráirányítja a figyelmet az e téren régóta létező, a múltból örökölt és az újonnan felbukkanó problémákra, hogy ezzel segítséget nyújtson a megoldásukhoz. Gál Róbert feltárja az iskola, az üzem (gyár, vállalat stb.) és a család szerepét a szakmunkássá válás folyamatában; meghatározza a szakmunkástanulók helyét a társadalmi struktúrában és a gazdaságban, megvilágítja szerepüket a munkásosztályon és munkásifjúságon belül és jellemzi a tanulóifjúság többi csoportjával megegyező, illetve attól eltérő vonásaikat.

A könyv első részében tisztázza a mű kulcsfogalmának tekinthető „szak-

mai szocializáció" jelentését, ismerteti a kutatás terepét, melynek színtere az iskola és az üzem, a nagyipar egy ágára, a gépiparra koncentrált. A mintába három szakma tanulóit (gépi forgácsoló, gépszerelő-lakatos, kovács), 665 szakmunkásjelöltet vontak be, a véletlen kiválasztást alkalmazva.

A *szakmunkássá válás családi hátterét és feltételeit* elemezve Gál Róbert kitér a vizsgálat alanyainak társadalmi rétegződésére, s megállapítja, hogy a munkásosztály a szakmunkások nagy részének utánpótlását önreprodukciónal biztosítja s csupán csak egy-egy lépcsős mobilizációs folyamat figyelhető meg. A továbbiakban vizsgálja a szakmaválasztás motívumait, valamint a szociális helyzetnek a tanulmányi előmenetelt befolyásoló hatását.

A tanulmány harmadik fejezete *történeti áttekintést ad a szakképzésről*, az ún. „inasképzés” korától kezdve a Tanácsköztársaság e területen megvalósított forradalmi intézkedésein keresztül a felszabadulásig. A történelmi előzményekre alapozva mutat rá Gál Róbert a szakmunkásképző iskola funkcióira a szocializmusban, majd felvázolja a szakképzés továbbfejlesztésének perspektíváját.

Gál Róbert szerint a középfokú szakmunkásképzéshez két szakaszban lehet eljutni: az első szakaszban fejeződik be a szakmunkásképzés felzárkózása a középiskolai hálózatban, majd a második szakaszban következne a teljes integrálódás folyamata, s ennek módja a követelményrendszer egységesítése lenne.

A tanulmányi eredményt befolyásoló tényezőket vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy a szakmunkástanulók tanulási hátrányának leküzdéséhez nagyban hozzájárulhat az iskolai tanulás pedagógiai megszervezése és komplex segítése, mindenképp az eredményes tanulás módszereinek megtanítása, és a kollégiumokban nyújtott segítség.

A negyedik fejezet problémaköre a

szakmai szocializáció üzemi szakasza. A szerző megvizsgálja a gépipar műszaki-technikai fejlettségét, s megállapítja, hogy a szakképzettség iránti igény viszonylag egyenlőtlenül növekszik: némely területen ugrásszerűen, másokon lassabban (a termelőerők fejlődésével összhangban). A gyakorlati képzést nyújtó üzemek szerepének, érdekeltségének, a tanulók tudatos beillesztésében való részvételének fokozása a szakmunkásképzés továbbfejlesztésének feltétele.

Az 1973-ban elfogadott országos közéleti ifjúságkutatási tervben a szakmunkásképzés problémáinak kutatását határozták el. Az 1974-ben kezdődött országos kutatást megelőzte egy előkészítő szakasz, melynek tartalmi és módszertani eredményeit, tapasztalatait tartalmazza *Gazsó Ferenc, Csákó Mihály és Havas Gáborné 1975-ben megjelent A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése* című könyve.³¹

A *szakmunkástanulók társadalmi rétegződését vizsgálva* a generációk közötti mobilitás tendenciáinak feltárásán túl az életpályák konkrét alakulását is figyelembe vették a szerzők. Megállapították, hogy a szülők foglalkozását és iskolázottságát tekintve a gyermekek a szülők szintjét reprodukálják, illetve igen lassú mobilitási tendencia figyelhető meg mindkét irányban. (Igen érdekes háttér ad az utóbbi megállapításhoz a nagyapák generációjáról készített felmérés. Rámutat arra, hogy míg a nagyszülők jelentős része mezőgazdasági szakképzetlen fizikai dolgozó, addig az apák generációját az 1945 utáni változások eredményeként az iparba vándorlás mobilizációs folyamata jellemzi.)

A *származás szerinti rétegzettség* elemzésén túl a családi környezet néhány, a szakmunkássá válás folyamatában determináns szerepet játszó sajátosságát is vizsgálták a szerzők, például a lakóhely szerinti megoszlást, a jövedelmi és lakásviszonyokat, a családi együttélés stabilitását, a családok belső szer-

ketetét – öt különböző típuscsoportot figyelembe véve (ezek a következők: a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a mezőgazdasági munkások, az első generációs szakképzetlen munkások, a szakképzett munkások és végül az első generációs szellemi dolgozók csoportját).

A könyv második része a *szakmunkássá válás pedagógiai előzményeit és összefüggéseit* tekinti át. A szerzők megállapítják, hogy a szakmunkásképző középiskolát jelenleg is perspektivikus célként lehet felfogni. A szakmunkásképzés korszerűsítésének két megvalósítható formáját látják: egyik a szakmunkás iskola tartalmi, pedagógiai korszerűsítése, mely rövid távon megvalósítható, a másik pedig a szakmunkásképzés és a középfokú oktatás szerves egybekapcsolása. Ez utóbbi csak a távolabbi jövőben képzelhető el, mivel anyagi, tárgyi és személyi feltételeink ehhez még nem elégségesek.

A harmadik fejezetben arra a kérdésre keresnek választ, hogy *a fiatalok pályaválasztási döntései* megérlelődött elképzeléseken alapulnak-e, vagy a véletlen és kényszerítő körülmények sodorták őket a szakmunkásképző iskolákba. Az adatok arra engednek következtetni, hogy a szakmunkástanuló fiatalok többségének pályaválasztási döntéseit szituatív mozzanatok és kényszerítő körülmények uralják. Ami pedig a szakmával való elégedettség vizsgálatát illeti, a szerzők a tapasztalatok ismeretében a korrekciós irányválasztások lehetőségének biztosítását húzzák alá.

A szakmunkástanuló-életforma jellemzőivel a könyv negyedik fejezete foglalkozik. A szerzők itt kitérnek a szakmunkástanulókat egyesítő, s így életmódjukat befolyásoló tényezőkre: a verbális ismeretektől való elfordulásra. Nyilvánvaló, hogy ezen ismeretek helyét pótolni kell valamivel, s ez nem lehet más, mint a munka. Ez azonban nem válik az egész életvitelt szubjektíve is meghatározó tényezővé. A szabad idő eltöltésére

vonatkozó adatok csak jelzik a művelődési tevékenységek tartalmát, ahhoz a következtetéshez azonban mégis elvezetnek, hogy a szakmunkástanulók igény szintje még igen fejletlen. Befejezésül a szerzők három alapvető típust megkülönböztetve vizsgálják a budapesti gépipari szakmunkástanulók életformáját, különbséget téve a kollégisták, a bejárók és a városban lakók között.

3. *A munkásosztály utánpótlásáról folytatott nemzetközi eszmecsere*

A Társadalomtudományi Intézet számos témában részt vesz a szocialista országok tudósainak közös kutatásaiban. A szocialista országok tudományos akadémiái sokoldalú együttműködésének *Munkásosztály a világorradalmi folyamatban* című problémabizottsága gyakran vizsgál ifjúsági témákat is. Így például az 1973 decemberében megrendezett tanácskozáson *A munkásosztály utánpótlásának útjai és forrásai, a munkásifjúság időszerű kérdései* problémakört vitatták meg. A tanácskozáson a Társadalomtudományi Intézet képviselői is részt vettek s előadást, illetve korreferátumot tartottak. A tanácskozás anyaga *A munkásosztály és az ifjúság* című kétkötetes bulletinben jelent meg.³²

Az első kötet írásai a munkássá válás folyamatát, a munkásfiatalok szociális, politikai, kulturális helyzetét, a munkásosztály utánpótlásának útjait, a társadalom szükségleteit és az ifjúság pályairányultságát, a nyugati munkásifjúság ideológiai nézeteit elemzik. A második kötet tanulmányai a munkásfiatalok szakmai-műszaki képzését, a fiatal munkások társadalmi helyzetét és munkahelelyi beilleszkedését, potenciális fluktuációjának irányait és motívumait, valamint a szabad idő szerepét és jelentőségét kutatják.

A kötetek gazdag anyagából az alábbiakban az Intézet képviselői által tartott előadások fő kérdéseit ismertetjük.

Halay Tibor: A munkássá válás folyamata, a munkásfiatalok szociális, politikai, kulturális helyzete című előadásában a munkássá válás jelenségkörét több oldalról, mindenekelőtt azonban a társadalom egész struktúrájában végbemenő folyamatokat és változásokat figyelembe véve közelíti meg. Azokat a gazdasági-társadalmi tényezőket veszi szemügyre, amelyek meghatározzák a munkássá válás menetét, állomásait, eredményeit, továbbá az ifjúság munkások helyzetét a társadalomban.

A tanulmány első fejezete *a munkásifjúságot elhelyezi a mai* magyar társadalom szerkezetében, a szocialista építés adott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai között. Megvizsgálja az ifjúság munkások helyzetét a népgazdaság különböző ágaiban, az ország különböző területeinek fejlettségi állapota szerint, valamint a nemenkénti megoszlás függvényében. *A munkásifjúság társadalmi rekrutációja* című fejezetben a szocialista országok és ezen belül Magyarország tapasztalatait összegezve rámutat, hogy ma már szinte az egyedüli új munkaerőforrás a tanulmányait befejező (illetve abbahagyó) ifjúság. Megállapítja, hogy Magyarországon a munkássá válás jelentős részben a munkásság saját soraiából történik.

A munkabelyi és szakmai beilleszkedéssel a munka- és életkörülményekkel foglalkozó részben azt hangsúlyozza, hogy a munkássá válás folyamatában jelentős szerepet játszik a munkáséletre felkészítő szakmunkásképzés. A szakképzés rendszerének és körülményeinek folyamatos javítása és korszerűsítése a munkásifjúság integrációja számára elengedhetetlen feltétel. Ezután az üzem „társadalmába” való beilleszkedés problémáit elemzi. A negyedik fejezet pedig azokat a lehetőségeket vizsgálja, hogy a munkásifjúság milyen módon tud a legaktívabban bekapcsolódni a közéletbe. Különösen jelentősnek tartja annak elemzését, hogy a fiatalok a munkássá

alakulás folyamatában miként jutnak el a szocializmussal való azonosulásig, valamint azt, hogy kialakultak-e a politikai tevékenység megfelelő formái, területei és hogyan bővíthető a politikai tevékenység a szocialista demokratizmus szélesítésével.

Garzó Ferenc: A fiatalok szakmunkássá válásának néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése címmel tartott előadást annak a szakmunkásképzés témakörével foglalkozó nagyobb terjedelmű tanulmányának alapján, melynek megírásában Csáki Mihály és Havas Gáborné is részt vettek. Az eddigi kutatások feltárták, hogy a fiatalok munkássá válásának különböző útjai vannak. Magyarországon az általános iskola befejezése után továbbtanuló fiatalok mintegy ötven százaléka szakmunkásképző iskolában folytatja tanulmányait. A témával kapcsolatban indított kutatás alapvető célja, hogy átfogó képet nyújtson a fiatalok szakmunkássá válásának általános társadalmi és gazdasági összefüggéseiről, a szakmunkástanulók élet- és munkakörülményeiről, tanuláskörülményeiről, életvitelükről, e csoport társadalmi rekrutációjáról, a szakmaválasztás körülményeiről, a társadalmi értéktudat és politikai, közéleti aktivitás alakulásáról.

Bánlaci Pál és Kolosi Tamás tanulmánya a munkásfiatalok *munkabelyi beilleszkedésének* néhány összefüggését tárgyalta. Vizsgálódásaik alapján a fiatalokat négy típusba sorolták, s megkülönböztették: 1. a beilleszkedett típust; 2. a kívülálló típust; 3. a belenyugvó típust; 4. a változtató típust. Az empirikus bemutatások és az azt követő elemzések azt mutatják, hogy az egyéni tényezők kapcsolatban vannak ugyan a beilleszkedéssel, de nem az egyedüli meghatározók. A szerzők úgy vélik, hogy vizsgálni kell a tágabb vállalati környezet hatását is. Ezzel foglalkozik tanulmányuknak *A vállalat hatása a beilleszkedésre* című fejezete.

A beilleszkedéssel kapcsolatos elemzés summájaként a szerzők leszögezik, hogy a munkahelyi beilleszkedést mindennekelőtt a konkrét munkahely, a munkahelyen végzett tevékenység, a munkahely közegében a munkavégzés kapcsán kialakult emberi-társadalmi viszonyok határozzák meg. Maga a munkavégzés közvetíti a beilleszkedés folyamatát, és meghatározó mechanizmusai elsősorban a munkavégzés konkrét viszonyai. Mindazon tényezők, amelyek a beilleszkedést befolyásolják, a munkahely közegén átszűrve, a munka világának közvetítésével fejthetik csak ki hatásukat.

IV. IDEOLÓGIAI KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZÓ MŰVEK

A Társadalomtudományi Intézet tudományos tevékenységében – jellegeből adódóan – fontos szerepet kapnak az egyes időszakokban előtérbe kerülő ideológiai kérdések. A hatvanas évek végén a szocialista hazafiság, a nemzetiségi kérdés, a nemzeti múlt haladó hagyományainak megítélése állt a vizsgáldás középpontjában; a hetvenes évek elején az integrációs törekvések áttekintése és összegezése volt a feladat; 1973-tól pedig a békés egymás mellett élés témája került az előtérbe. Mind olyan problémák voltak ezek, amelyek a párt ideológiai-politikai munkájában is felvetődtek, a társadalmi és tudományos közvéleményt is foglalkoztatták. Érthető, hogy a tudományos kutatásnak is keresnie kellett a választ ezekre a kérdésekre.

1. A szocialista hazafiság, nemzetiségi kérdés, történelmi hagyományok

A fenti címen jelzett témákról írott könyvekkel indult a Társadalomtudományi Intézet Kossuth Könyvkiadóval közösen megjelentetett sorozata. A legelső könyv *Benczédi László–Csatári Dániel*

munkája volt, amelyben a szocialista hazafisággal és a szocialista történelemszemlélettel kapcsolatos nézeteiket fejtették ki.³⁴

A nyolc fejezetből álló tanulmány a társadalmi tudat alakulásának és fejlődésének egy igen fontos kérdéscsoportjával, *a szocialista hazaszeretet korszerű értelmezésével* és ezzel szoros összefüggésben a nemzeti történelem helyes, szocialista szellemű megítélésének problematikájával foglalkozik.

A nemzeti kérdés, a szocialista hazafiság fogalmi tisztázásának célja, hogy a hazaszereteten és a nemzeti öntudatban rejlő tartalékokat a szocialista társadalmi haladás ügyével összekapcsolja, azok szolgálatába állítsa. E tanulmány kapcsolódik a történészeknek a hatvanas évek végén kialakult széles körű vitájához.

A szerzők történeti összefüggéseiben vizsgálják a hazaszeretetet, a nemzeti érzés, a nacionalizmus kialakulását, megvilágítva ezek szerepét a magyar történelmi fejlődés során, s végül arra a kérdésre keresnek választ, hogyan függ össze napjainkban a nemzeti kérdés és az osztályharc.

A szocialista hazafiság vizsgálatánál a szerzők áttekintik a magyar marxista történetfelfogás alakulását, fejlődését a népi demokratikus átalakulás időszakától. Megállapítják, hogy a haladó hagyományok leszűkítésével és egyoldalú értelmezésével torzulás következett be a történelemszemléletben. Bemutatják azokat az ideológiai, politikai, történelemértékelésbeli hibákat, amelyek szerepet játszottak az ellenforradalom „eszmei robbanóanyagának”, a revizionista-nacionalista tendenciáknak a felerősödésében.

A tanulmány következő része érinti a Molnár Erik-vita főbb kérdéseit is, és vitatja azokat a megállapításokat, amelyek nem vonnak helyes határt a *nemzeti tudat* változó politikai tartalma és a szülőföld, illetve a hazaszeretet, a pat-

riotizmus viszonylag *állandó érzelmi* motívumai között.

Az utolsó fejezet foglalkozik a hazaszeretet és a történelem, a nevelés, a helyes történelemszemlélet kialakításának feladataival. A szerzők hangsúlyozzák, hogy társadalmunk történelmi tudatának alapjává mindenekelőtt a történelmi fejlődés *törvényszerű* menetének racionális megértését kell tenni. Csak így, a történelmi törvényszerűségek ismerete alapján állíthatjuk történelmi eszményképeinket is a hazafias nevelés szolgálatába.

A következő (1968-ban megjelent) könyvben *Kővágó László* a Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikáját elemezte.³⁵ Az első részben a szerző a magyarországi nemzetiségi politikát tekinti át 1945-től 1968-ig. A kötet elején külön fejezet foglalkozik *a magyarországi nemzetiségi örökség problémájával*. A Magyarországon élő nemzetiségek az ország területén szétszórva élnek és igen kis létszámúak. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint 1,8 százalék, a becslések szerint azonban mintegy 4–500 ezerre tehető az arányuk. A szerző ismerteti azt a vitát és bizonytalanságot, amely a nemzetiségi hovatartozás objektív (származás, anyanyelv) és szubjektív (nemzeti tudat) kritériumai körül zajlott.

Nemzetiségeink jogait az alkotmány biztosítja és ezek megvalósításáról törvények intézkednek. A hátrányos nemzetiségi megkülönböztetés Magyarországon büntetendő cselekmény. Külön törvények biztosítják a nemzetiségek *speciális jogait*, mint például az anyanyelvi oktatást, a szabad anyanyelv-használatot, és az államnyelv nem ismerete miatt jogi szempontból semmilyen sérelem sem érheti a nemzetiségekhez tartozó állampolgárt. A nemzetiségek jogainak törvényes szabályozása mellett a párt Központi Bizottsága is hozott olyan határozatokat, amelyek az alapvető nemzetiségi jogokra vonatkoznak.

A tanulmány foglalkozik *a nemzeti-*

ségek gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulásával, s megállapítja, hogy a korábbi különbségek az ötvenes évek közepére általában kiegyenlítődtek és a nemzetiségek gazdasági viszonyai az országos átlagoknak megfelelően alakultak.

A nemzetiségi oktatás minden nemzetiségi politika igen lényeges területe. Magyarországon 1959–1960-ra kialakult a nemzetiségi iskolahálózat, amelyben az óvodai, általános iskolai és gimnáziumi szinten kétféle típust hoztak létre: az anyanyelven oktató és az anyanyelvet is oktató iskolatípust. Kialakult a nemzetiségi pedagógusképzés hálózata is. A nehézségek a nemzetiségi oktatás területén inkább abból adódnak, hogy igen kis létszámú körzeti nemzetiségi iskolákat kellett létrehozni, ahol egyik évről a másikra rendkívül ingadozó a tanulók létszáma. A nemzetiségi oktatás decentralizáltsága kedvezőtlen volt mind az oktatás szervezetsége, mind pedig a színvonala szempontjából.

A nemzetiségi kultúra ápolásának fő szervei a *nemzetiségi szövetségek és a helyi kultúrcsoportok*. Ezen a területen igen szép eredmények születtek. Egyedül a nemzetiségi könyvtárak felszereltségében van probléma (egyrészt a nemzetiségi tájnyelvet beszélők nem mindig értik az irodalmi nyelvet, másrészt a községi nemzetiségi könyvtárakban kevés könyv van és többnyire régi kiadásúak).

A szerző önálló témakörként foglalkozik a nemzetiségi egyenjogúság érvényesülésével a közéletben. Megállapítja, hogy bár törvény nem írja elő nemzetiségi képviselők meghatározott arányát, mégis *mindig megfelelő számú nemzetiségi képviselő volt az országgyűlésben*.

A kötet másik önálló része azt a *vitát* ismerteti, amelyet 1967-ben az Intézetben folytattak a hazai nemzetiségi kérdéssről, a nemzetiségek helyzetéről, eredményeiről, problémáiról, a fejlődésüket elősegítő és gátló tényezőkről és néhány

nagy jelentőségű elvi kérdésről. Ezen a vitán az Intézet munkatársain kívül meghívott nemzetiségi vezetők is részt vettek. A tanácskozás megerősítette, hogy Magyarországon a nemzetiségi kérdés helyesen, marxista alapon megoldott, nincsenek politikai szempontból vagy koncepcionálisan kifogásolható problémák. A vitában fontos téma volt az integráció és az asszimiláció elvi tisztázása, s az ezzel kapcsolatos jelenségek vizsgálata.

A vita harmadik témakörét a nemzet, nemzetiség fogalmi meghatározása és a nemzetiséghez tartozás kritériumainak kidolgozása képezte. A vita érintette a kétnyelvűség kérdését és a nemzetiségek nyelvi-kulturális helyzetét is.

2. Az integrációs törekvésekről megjelent művek

A hetvenes évek elején mind a politikai, mind a közgazdasági irodalomban sorra jelentek meg tanulmányok az integráció kérdéséről. A KGST 1971-ben elfogadott komplex programja érthetően felhívta a figyelmet a gazdasági integrációra mint modern korunk általános jelenségére. A közgazdászok közül sokan tanulmányozták a nyugati tőkés gazdasági integráció sajátosságait, hogy azok ismeretében pontosabban össze tudjuk vetni a szocialista integrációval. A közgazdászok mellett megszólaltak történészek is, akik – meghatározott történelmi időszakokra és földrajzi térségekre konkretizálva – főként a politikai integráció problémáit boncolgatták. A Társadalomtudományi Intézet kutatómunkájában mind a gazdasági integráció, mind pedig a politikai integráció témája helyet kapott, s a vizsgálódásokból tanulmánykötetek születtek.

A *Tanulmányok az integráció témaköréből* című könyv³⁶ három tanulmányt tartalmaz: Faragó Tamását, a két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvésekről, Palánкаи Tiborét, a tőkés

nemzetközi integráció elméleti kérdéseiről és Valki Lászlóét a Közös Piac döntéshozatali mechanizmusáról.

A tanulmánykötethez írt előszavában *Patkós János* abban foglalja össze a szerzők törekvését, hogy a szaktudományos ismeretekből kiindulva megpróbálnak adalékot nyújtani a modern nemzetközi integráció társadalomtörténeti interpretációjához. A három tanulmány a nem szocialista világ integrációs jelenségeivel foglalkozik, de levonhatók belőlük következtetések a szocialista problematikát illetően is.

Faragó Tamás tanulmányának elején felvázolja azt a szituációt, amelyben az első világháború után *Kelet-Európában az első integrációs törekvések* megjelentek. A világháború kitörésekor Kelet-Európában három különböző fejlettségű régió alakult ki: az osztrák-cseh; az orosz, lengyel, magyar; és a Balkán félszigeti. Az egész területet a mezőgazdaság abszolút túlsúlya jellemezte. Az ipar területén Ausztria és Csehország volt a legfejlettebb, viszonylagos elmaradtságban volt azonban a nyugat-európai iparhoz képest. Kelet-Európa megőrizte a nyugat-európai ipari társadalmak agrártermékekkel történő ellátásának szászadok óta tartó szerepét, a nemzetközi munkamegosztásban csak egy-egy iparág tudott helyet kapni. A gátló körülmények ellenére Kelet-Európában (a balkáni országokat kivéve) a századfordulóra mégis számottevő modern nagyipar jött létre, majd erre épülve megjelentek a kartell típusú szervezetek.

A nyugati félteke és a kelet-európai birodalmi integráció folyamatát összevetve arra a döntő különbségre hívja fel a szerző a figyelmet, hogy az elszigetelten létrejövő korszerű termelőegységek Kelet-Európában nem közvetlen környezetükre támaszkodva kapcsolódtak be a nemzetközi és a belső birodalmi munkamegosztásba. Mellettük a naturálgazdálkodás szintjén maradt agrártársadalmak éltek, amelyeket a fejlődés alig érintett.

A korszerű ágazatok egyrészt külsőleg a nyugat-európai tőkebehozatalhoz kötődtek, másrészt egymás, illetve a központi apparátus szükségleteit elégítették ki. (Ez utóbbira példa az osztrák-cseh ipar és a magyar nagybirtokok, illetve malomipar kiegészítő viszonya.)

Az elért integrációs szint ily módon nagymértékben függött a világgazdasági együttműködés kialakult arányainak fennmaradásától, a birodalmak belső társadalmi viszonyai pedig nem támasztották alá a fejük felett lebegő birodalmi integrációt, sőt felbomlasztásával fenyegettek. Az első világháború mindkét szempontból katasztrofálisan hatott és szétszakította az amúgy is erőtlén integrációs kötelekeket.

Az első világháború után a nagy államalakulatok helyébe kisebb országok sora jött létre. A határmegvonások új vámfalakat eredményeztek és megbontották a termelés számos szférájában már kiépült együttműködést. A világgazdasági átrendeződés is súlyosan érintette Kelet-Európát.

Az agrártermékek nyugati exportlehetősége – részben a központi hatalmakhoz tartozás, részben a megszállítás miatt – megszűnt. A tengerentúli gabona megjelenése, az új piaci helyzet bevételcsökkenést eredményezett, megcsappant a külföldi tőkebeáramlás is. A birodalmi kötelekekből kiszabaduló nemzetek a társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelően az önálló nemzetállam, nemzetgazdaság igényével léptek fel. A gazdasági nacionalizmusra támaszkodva igyekeztek megoldani problémáikat. A külső függést azonban ezzel nem sikerült csökkenteniük. Miközben a kelet-európai agrár- és ipari államok autarchiás gazdaságfejlesztésük miatt eltávolodtak egymástól, fokozottabban rá voltak utalva a fejlett államokra, mindezekelőtt a beruházási eszközök beszerzése terén.

Az 1929 és 1933 közötti világgazdasági válság tovább növelte a kelet-európai

államok elzárkózását egymástól és az egész terület kiszorulását a világgazdaságból. A régióra vonatkozó első integrációs elképzelések e folyamattal kívántak szembeszegülni, de kivitelezésre sohasem kerültek.

A harmincas évek közepén a német élettér-politika a kelet-európai kis államok Németország által történő gazdasági kizsákmányolásának és az illető országokat létükben is veszélyeztető német politikai befolyásnak a megalapozását szolgálta.

A szerző tanulmányának végén leszögezi, hogy mivel a téma marxista feldolgozása monografikus igénnyel még nem történt meg, vállalkozása csak munkahipotézisnek tekinthető. A benne szereplő problémák, mint a fejlettség-fejletlenség, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás világ- és kelet-európai szinten, olyan élő kérdések, amelyek feltérképezése a tanulmány írása idején helyzetünk felméréséhez is elengedhetetlenek tűnt.

Palánkai Tibor munkája első részében azt vizsgálja, hogy az *integráció milyen szerepet játszott a második világháború után a világgazdaság általános fejlődésében*, milyen szinteken jelentkezett és miben áll az integrációs folyamat tartalma. A második részben konkrétan foglalkozik a tőkés nemzetközi integráció legfontosabb feltételeivel, majd áttekinti a fejlődő országok integrációs törekvéseinek sajátos problémáit.

A tőkés világgazdaság háború utáni fejlődésének három ismérvét emeli ki a szerző: a tőkés világgazdaság külön szektoraként létrejött a fejlődő országok csoportja, ugrásszerűen kiszélesedtek a közvetlen termelési kapcsolatok és végül számos nemzetközi gazdasági és politikai intézmény jött létre. Ez utóbbiakról külön hangsúlyozza, hogy a tőkés világgazdaságban a nemzetközi intézmények az állammonopolkapitalista rendszer szerves részeként alakultak ki. A nemzetközi intézmények keretében az állam-

monopolista gazdasági rendszer fokozottan képes hatni a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozására.

Az elmúlt évtizedekben a tőkés nemzetgazdaság együttműködése tehát olyan vonásokkal gazdagodott, amelyek a nemzetközi gazdasági integráció tendenciáját képviselik. Palánkai Tibor a nemzetközi gazdasági integráció két szintjét különbözteti meg: a termelés szintjén zajló mikro-integrációs és az általános gazdasági, vagy makro-integrációs folyamatot.

A makro-integráció sajátosságát az adja, hogy ebben a tőkésosztály általános érdekei dominálnak, szorosan kapcsolódva kollektív érdekeinek kifejezőjéhez, az államhoz. Makroszinten az integráció nemcsak gazdasági, hanem alapvetően politikai és államhatalmi kérdés – állapítja meg Palánkai Tibor. A mikro- és makro-integráció szorosan összefügg, kölcsönös meghatározottsági viszonyban áll egymással. A termelési összefonódás bizonyos ponton túl makroökonomiai problémákba ütközik, és megfordítva, minden nemzetközi integrációs intézmény csak általános keretet nyújt a termelési együttműködés számára.

Ezután tér rá a szerző az integráció tartalmi meghatározására. Az integráción azon folyamatok összességét érti, melyeken keresztül egymásba szövődik a termelő egyének sokoldalú tevékenysége és funkciója, mely meghatározott társadalmi keretekben és csatornákon át összefüggő rendszert alkot.

Az integráció folyamatának tartalma tehát a munka és termelés társadalmi szervezete, végső soron a termelési viszonyok fejlődése. A tőkés nemzetközi gazdasági integráció nemzetközi termelési viszonyok kialakulását jelenti, mivel elterjedt a termelési eszközök nemzetközi tulajdona és a termelést közvetlenül nemzetközi arányokban szervezik.

A tanulmány befejező része a *nemzetközi integráció és a fejlődő országok*

viszonyát tárgyalja. Palánkai Tibor a gyarmatbirodalmakat is egyfajta sajátos deformált integrációként fogja fel; a gyarmatok gazdaságának egy része külső kényszer hatására integrálódott az anyaországgal, míg a gyarmati társadalom és gazdálkodás nagyobbik hányada kívül maradt a változásokon.

A gyarmati rendszer felbomlása lehetővé tette a volt gyarmatok számára, hogy egyfelől megteremtsek belső gazdasági és társadalmi integrálódásuk feltételeit, másfelől pedig felszámolják egyoldalú gazdasági függőségüket és új világgazdasági orientációt alakítsanak ki.

Mivel a fejlődő országokban a korszerű termelőeszközökön nyugvó gazdaság létrehozása elképzelhetetlen a világgazdasághoz való szoros kötődés nélkül, ezért kétirányú szükséglet merül fel: egyrészt a fejlődő országok közötti nemzetközi gazdasági integráció kibontakozása, másrészt a fejlett országokhoz fűződő kapcsolataiknak átrendezése. A fejlődő országok egymás közötti integrációjának egyik legnagyobb akadálya a korábbi gyarmati munkamegosztás öröksége. Ezért a fejlesztési politika összehangolásában, a tervezés koordinálásában, valamint a fejlett országok iparának konkurrenciájával szembeni kollektív védekezésben valósítható meg előrelépés a fejlődő országok közötti együttműködésben.

A közelmúlt és a ma fejleményei azt mutatják, hogy éppen a legutolsónak említett területeken lendült leginkább mozgásba a fejlődő országok összefogása, arra készítetve a fejlett tőkésországokat, hogy kapcsolódjanak be az új gazdasági világrend kialakításáról folyó párbeszédbe.

Valki László tanulmánya a legfejlettebb nyugati integrációs szervezet, a Közös Piac döntéshozatalának jellemző vonásait vizsgálja, és megpróbál következtetéseket levonni ezekből arra, hogy milyenek lehetnek az optimális döntések meghozatalának feltételei a hasonló jel-

legű szervezetekben. A téma aktualitását a szocialista országok szempontjából az indokolta, hogy akkoriban került napirendre a KGST továbbfejlesztése, amelyhez meg kellett vizsgálni azt is, hogy a javasolt új tartalom milyen formák között öltön testet, milyen szervezeti keretek, döntési mechanizmusok szolgálják legmegfelelőbbben a szocialista országok gazdasági integrációját.

Valki László az alábbi fő kérdésekre keresi a választ a Közös Piac döntési mechanizmusával összefüggésben:

– érvényesülhetnek-e az egyes tagállamok nemzeti érdekei a döntéshozatalban, s ha igen, hogyan; miképpen jutnak érvényre a tagállamok „közös érdekei”; milyen hatással van a tagállamok szuverenitására a Közös Piac szervezeti felépítése és eljárása; mennyire demokratikus a döntéshozatali mechanizmus?

A szerző az elemzés során az Európai Gazdasági Közösség Alapító Szerződésére, jogi szabályozására, az e témában megjelent jogi és szociológiai munkákra és a Közös Piac Központjában tett látogatásaira, interjúira támaszkodott.

A Közös Piac döntési mechanizmusának demokratizmusával kapcsolatban megállapítja, hogy a kormányok a döntésekben kizárólagos szerephez jutnak, a nemzeti parlamentek demokratikus ellenőrzésére a szabályozás nem nyújt lehetőséget. A Római Szerződés megalkotói olyan jogi kereteket teremtettek a gazdasági-igazgatási, a politikai hatalom nemzetközi síkon történő ellenőrzésmentes centralizálására, amelyben a nemzeti polgári parlamentek leértékelődnek, a kormányok pedig felértékelődnek.

A közösségi és nemzeti érdekek érvényesítésének viszonyát elemezve a szerző a Közös Piac nemzetek felettségének kérdésében azt az álláspontot foglalja el, hogy az nem érvényesül, mert amíg egy integrációs szervezet esetében a hatalom a tagállamok kezében marad, nem jöhet létre valóban független, nemzetek fölötti vezető szerv, vagy ha mégis létrejön, ele-

ve eredménytelenségre ítélt döntései csak formálisan lesznek önállóak.

A Közös Piac látszólag bonyolult és körülményes döntéshozatala éppen azt a célt szolgálja, hogy a lényeges kérdésekben ne a tagállamok ellenére, hanem azok egyetértésével szülessen döntés. A szerző vizsgálódása fő tanulságaként aláhúzza, hogy az integráció és a nemzetekfelettség intézménye nem feltétlenül következik egymásból. Anélkül is előre lehet lépni az integráció fejlesztésében, hogy a nemzetállamok alapstruktúrája fellazulna.

3. Békés egymás mellett élés – ideológiai harc³⁷

Ezen a címen jelent meg az a tanulmánykötet, amely válogatást tartalmaz az 1973-ban, a békés egymás mellett élés témában rendezett konferencia anyagából. A szerzők a társadalomtudományok különböző ágainak művelői, akik az ideológiai harc széles témaköréből ezúttal a polgári demokrácia és a szocialista demokrácia viszonyának kérdését, valamint a burzsoá fellazítási politika újabb formáit, területeit és módszereit vizsgálják.

A tizenhárom tanulmányt tartalmazó kötetből ezúttal csak az intézeti kutatási programhoz kapcsolódó cikkeket emeljük ki.

A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc jelentőségét, helyét, szerepét világítja meg a kötet bevezető írásában Lakos Sándor, és áttekinti a burzsoá ideológia elleni harcban a társadalomtudományok feladatát. A békés egymás mellett élés időszakában az ideológiai harcnak elsődleges jelentősége van, hiszen a két rendszer kapcsolataiban mind szélesebb területeken érintkezik, következésképpen a kulturális, a tudományos és a közélet szféráiba is beszűrődhet a burzsoá ideológia hatása, ahol az eddigiekben nem talákoztunk ezzel a problémával. Ezért a burzsoá ideológia

felismerése, elemzése, tartalmának pontos ismerete nélkülözhetetlen napjaink ideológiai harcában.

Az ideológiai harc különösen fontos területe, hogy miként ítéljük meg korunk jellegét és az emberiség jövőjét. Korunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora. A burzsoá ideológia ezt támadja, s nézetei igazolásául különféle elméleteket hirdet, ilyen például a konvergencia-elmélet, a „jóléti társadalom” elmélete. Ezeknek az elméleteknek a vizsgálatával foglalkozik részletesen a kötetben *Görög Tibor* tanulmánya: „*Szovjetológia*” és *konvergencia-elmélet* címmel.

G. Márkus György: Szocializmus-konceptiók a burzsoá ideológiában című tanulmányában különböző polgári filozófusok szocializmussal kapcsolatos elméletét bírálja. Elsőként J. A. Schumpeter szocializmus-modelljét elemzi, amely félreérti és eltorzítja a szocializmus jellemző jegyeit. A szerző vizsgálja Galbraith „új ipari állam” koncepcióját, továbbá kifejti a középrétegek szocializmus-modelljeinek jellegzetességeit, s Marcuse elméletét említi példaként.

Schmidt Péter A szocialista és a polgári képviselő című tanulmánya a képviselői tartalommal összefüggő kérdéseket világítja meg. A polgári ideológia a szocialista demokrácia bírálataként azt hangsúlyozza, hogy a szocialista képviselői szervek formális szerepet játszanak. A szocialista képviselő „másfélesége” a szocialista társadalom új vonásai-ból adódik és nem a polgári képviselő hibáinak kijavításából – hangsúlyozza a szerző. Az ideológiai harc során a két képviselői rendszert össze lehet és össze is kell vetni, a szocialista képviselői előnyeit azonban nem a polgári képviselői bírálatával kell megalapozni, hanem a szocializmus fejlődési törvényszerűségeinek figyelembevételével és az új igények teljesítésével.

Benkő Judit: Az ideológiai behatolás

belye és szerepe az Egyesült Államok latin-amerikai politikájában című írása az ideológiai harc egy sajátos területét világítja meg. Az amerikai ideológia behatolásának történetét, módszereit, intézményeit vizsgálja, valamint azokat az érzelmi-tudati torzulásokat, amelyeket a behatolás az egyes társadalmi rétegek gondolkodásmódjában eredményezett. Ezzel egyidejűleg képet kapunk az amerikai ideológia több évtizedre kiterjedő, összehangolt politikai-gazdasági-kulturális behatolásáról Latin-Amerikában.

A békés egymás mellett élésről és ideológiai harctól szóló összeállítás jelzi azokat a témákat, amelyek kutatása a jelenlegi tervidőszakban is folyik.

V. LATIN-AMERIKÁVAL ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKKAL KAPCSOLATOS MŰVEK

A Társadalomtudományi Intézetben kutatott témák szükségessé teszik a világban végbemenő minden olyan változás lényegének a feltárását, amelynek elméleti konzekvenciáit – az általános törvényszerűségek és sajátos (különös) megjelenési formák dialektikájának összefüggéseiben – figyelembe kell venni. Fontos ez már csak azért is, mert az ideológiai harcban az új jelenségek megítélése gyakran szolgál a konfrontáció forrásává, illetve hamis illúziók táplálójává.

1. Latin-Amerika és a kubai forradalom

A legutóbbi két évtizedben a világ egyik legforrongóbb földrésze a latin-amerikai kontinens volt. A kubai forradalom számos elméleti és gyakorlati problémát vetett fel a forradalmi mozgalmakban, amit tanulmányozni szükséges annak érdekében, hogy a forradalomelmélet új elemekkel tovább gazdagodjék. Az intézet a kubai forradalom sajátosságainak kutatására munkacso-

portot alakított, s a kutatások eredményeit négy kötetben összegezte.³⁸

Az *első* kötet *Kerekes György* tanulmányát tartalmazza, amely a *Kubai Köztársaság külpolitikáját és a kubai forradalom nemzetközi feltételeit* vizsgálja az 1959 január és 1963 január közötti időszakban. A szerző az első fejezetben Kuba külpolitikájának főbb jellemzőit elemzi a demokratikus népforrádalom időszakában (1959 január – 1961 április). Megállapítja, hogy közvetlenül a forradalom után úgy tűnt, hogy az új vezetésnek nincsenek „hosszú lejáratú tervei”, az új kubai kormány nem akarta, hogy a hatalomátvétellel „nemzetközi problémákat” okozzanak. Fidel Castró-nak Latin-Amerika országaiban és az Egyesült Államokban tett látogatásai során azonban mindjobban körvonalaződött a kubai külpolitika lényege, az a törekvés, hogy az egész latin-amerikai kontinensen összefogják a haladó erőket, s védelmezzék szuverenitásukat.

Kuba külpolitikájának alakulásában meghatározó szerepet töltött be az *Egyesült Államokhoz való viszony*. A kubai forradalom következetes végigvitele szükségessé tette a legfontosabb gazdasági ágakban a külföldi monopóliumok hatalmának megtörését. Ez elsősorban az Egyesült Államokat érintette a legérzékenyebben, ezért teljesíthetetlen követelményekkel próbálta akadályozni a kubai forradalmi célkitűzések megvalósítását. Az 1960 nyarán kirobbant cukorcsata tovább élezte Kuba és az Egyesült Államok viszonyát. Az Egyesült Államokban megkezdődött a forradalomellenes erők tömörítése, Kuba elszigetelése. Kuba válasza erre az volt, hogy államosítani kezdték a Kubában levő amerikai tulajdont. A cukorválság megoldásában a Szovjetunió és a szocialista országok Kuba segítségére siettek.

Kuba és az Egyesült Államok közötti feszültség növekedése az *agresszív katonai beavatkozás veszélyével* fenyegette a fiatal népi demokratikus köztársaságot.

Kennedy elnök nyíltan kijelentette, hogy nem fogják tűrni a kommunista uralom megvalósulását az amerikai földrészen, s hosszas sajtópropaganda-kampány után 1961. április 17-én megkezdődött az ellenforradalmi zsoldosok katonai intervenciója, amelyet Kubának – a Szovjetunió és a szocialista országok aktív politikai támogatásával – sikerült szétvernie.

A *Playa Giron-i invázió felszámolása fordulópontra jelentett a kubai forradalom történetében*. Kerekes György tanulmányának második fejezete a szocialista külpolitika kibontakozását és a forradalmi Kuba fennmaradásáért folytatott harcot követi végig. A vereség után az Egyesült Államok tovább szigorította a Kuba ellen irányított bojkottot. Az első Punta del Este-i tanácskozás (1961. augusztus 5–17.) azonban nem hozta meg az Egyesült Államoknak a várt eredményt, akkor még nem tudta aláásni Kuba és Latin-Amerika országainak kapcsolatait. Kuba külpolitikájában az el nem kötelezettség álláspontjára helyezkedett, részt vett az el nem kötelezett országok kairói és belgrádi értekezletén. Dorticos kubai elnök látogatásai a szocialista országokban tovább erősítették Kuba politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatait.

Az Egyesült Államok mind erőteljesebben arra törekedett, hogy *átformálja a Kubáról kialakult latin-amerikai közvéleményt*. Ennek elősegítésére széles körben vetették be az ún. „békehadtestet”, amely 14 latin-amerikai országban kezdte meg működését. Az Egyesült Államok azonban nemcsak propaganda-módszerekkel, hanem gazdasági és diplomáciai úton is igyekezett elszigetelni Kubát. A második Punta del Este-i értekezleten (1962. január 22.) sikerült is elérnie, hogy Kubát kizárják az Amerikai Államok Szervezetéből.

A tanulmány harmadik fejezete a *karib-tengeri válságról* szól. A szerző értékeli a válság kibontakozását, az előkészületeket, s napról napra nyomon kö-

veti a kritikus helyzeteket, majd a feszültség enyhülését. A tanulmány végén összegezve áttekinti azt az utat, amelyet Kuba a Július 26. Mozgalomtól a szocialista forradalom győzelméig megtett.

A második kötetben dr. Kollár Zoltán két tanulmánya *Kuba gazdasági fejlődését* mutatja be. Az első tanulmány a spanyol gyarmatosítástól 1961-ig, a második pedig 1961-től a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos koncepciók kialakulásáig kíséri végig fő vonalakban Kuba gazdaságának fejlődését.

A kubai gazdaságban a gyarmatosítás kezdetétől a *mezőgazdasági termelés túlsúlya* vált jellemzővé, a cukornádtermesztés dominált, s ezzel együtt fejlődött a cukoripar. A spanyol gyarmattartói iga lerázásával mind erőteljesebbé vált az Egyesült Államok befolyása, óriási befektetéseket fordítottak e befolyás megszilárdítására, amely gyarmati helyzetet teremtett Kuba számára. A forradalom előtti Kuba mezőgazdasága – bár itt volt legnagyobb a külföldi tőke behatolása – meglehetősen fejletlen volt, s ezért jelentős mennyiségű élelmiszer-behozatalra szorult. A mezőgazdaságban dolgozók között mintegy 300 ezer állandó és ugyanannyi részleges munkanélkülit tartottak nyilván. Az ipar fejlettebb volt Kubában, mint a többi latin-amerikai országban, a kubai ipar azonban csaknem egészében alá volt rendelve az amerikai monopolizáció érdekeinek. A cukoripar mellett figyelemre méltó arányt képviselt a kitermelői ipar is. A külkereskedelemnek döntő szerepe volt Kuba gazdasági életében: 1958-ban a nemzeti jövedelem 32 százalékát realizálták export útján, a behozatal a nemzeti jövedelem 34 százalékát érte el.

Az 1959 és 1961 közötti fejlődést a forradalom *gazdasági jellegű intézkedései* határozták meg. Kollár Zoltán ezek között említi meg a földreformtörvényt, az új vámtörvényt, a bányatörvényt, majd az amerikai monopóliumok államosítását. Ebben az időszakban igen

nagy súlyt kapott a gazdaság nemzeti jellege.

A kubai vezetők fontosnak tartották a *népgazdasági tervezést*. 1960 márciusában hozták létre a központi tervhivatalt, amellyel megteremtették a tervgazdálkodás, a központi tervezés legfontosabb intézményes előfeltételét. Az első négyéves gazdaságfejlesztési tervet 1961-ben dolgozták ki. A terv hangsúlyozza a nehézipar fejlesztésének elsődlegességét; a természeti adottságok figyelembevételét; az importhelyettesítést és a lakossági szükségletek kielégítését. A terv célul tűzte ki, hogy 1965 végére Kubának Latin-Amerika legiparosodottabb országává kell válnia. Kollár Zoltán statisztikai adatok és saját becslései alapján igyekszik értékelni Kuba 1961 és 1963 közötti gazdasági fejlődését. Ezt követően ismerteti az 1961-ben kidolgozott gazdaságfejlesztési koncepció felülvizsgálatát, amelynek eredményeként a cukornádtermesztés ismételten nagyobb teret kapott. A kubai gazdaságirányítási koncepció elemeit vizsgálva jellemzi az anyagi ösztönzés, a bérrendszer, a centralizált irányítás kubai sajátosságait, a bürokrácia elleni harcot, a szocializmus és a kommunizmus párhuzamos építésének koncepcióját.

A tanulmány az 1963 utáni fejlődés felvázolásával és néhány következtetés levonásával zárul.

A *harmadik* kötetben *Inotai Andrásnak a földreform és a kormányzás néhány tapasztalatát* összegező tanulmánya jelent meg. Az elemzés az 1959 és 1971 közötti időszakot öleli fel. A földreformot a kubai forradalom továbbfejlődésének meghatározó tényezőjeként vizsgálja a szerző. A földreform előkészítése 1959 januárjától 1959 május közepéig tartott: olyan lényeges kérdéseket kellett eldönteni, mint a latifundiumok felosztása, a földreform végrehajtásának időpontja, a kártalanítás stb. A kubai vezetés a földreform gazdasági céljainak az életszínvonal emelését és az ipar-

fejlesztés alapjainak a megteremtését tekintette. A kubai forradalom tömegbázisa elsősorban a parasztság volt, ezért a földreform forradalmasító erővel hatott.

A földreformtörvényt 1959. május 17-én hirdették ki. A törvény megszüntette a nagybirtokokat, a birtok nagyságát 30 caballeriában maximálta, azzal a megszorítással azonban, hogy a 30 caballeria alatti földterületet nem lehet bérbe, illetve részes művelésre adni. A föld tulajdonát nem lehet átruházni. A kisajátítást kártérítéssel kötötték össze. A földnélküliek 2 caballeria földet kaptak, illetve ennyire egészítették ki az ennél kisebb földbirtokokat. A földreformtörvény végrehajtásának szervezésére és ellenőrzésére létrehozták az INRA intézményét. A kubai földreformtörvény az első perctől kezdve előnyben részesítette a szövetkezeti mozgalom kibontakoztatását. Ezt jól illusztrálja például az az adat, hogy 1960 közepén 550 földművelő és 220 állattenyésztő szövetkezet működött.

A földreformtörvény életbe lépése számos érdekkülönbséget hozott felszínre, és élesítette a belpolitikai harcot a hatalom megtartásáért. Az Egyesült Államok érdekeit magától értetődően sértette a törvény, de a kisbirtokosok érdekeit sem elégítette ki maradéktalanul, mert a nagybirtok felosztásakor a bérlők kedvezőbb helyzetbe kerültek, s ellenállás alakult ki az INRA-val szemben is, amelyet széles hatáskörrel ruháztak fel, s nem mindig helyesen élt a jogaival. Ez polarizálódást idézett elő a forradalmat támogató tömegekben.

Az 1960 júliusában megrendezett első országos földreform-fórum értékelte a földreformtörvény eredményeként kialakult helyzetet, s igyekezett kedvező feltételeket teremteni a forradalom továbbfejlesztéséhez. Nagyobb figyelemmel fordultak a városi lakossághoz, az egységfront megteremtése szélesebb alapokra helyeződött.

A kötet második felében Inotai András a *kormányzás néhány tapasztalatát* elemzi az 1959 és 1971 közötti időszakban. Bemutatja a kubai államhatalom főbb szerveinek kialakulását. Ez Kubában két formában kezdődött meg: egyrészt tudatosan szervezett, előre átgondolt formában (népbíróságok, szakszervezetek és a katonaság); másrészt spontán módon (CDR-mozgalom, milícia). Legjelentősebb ezek között a CDR-mozgalom (bizottságok a forradalom védelmére), amely tipikusan kubai szervezet. A CDR-mozgalom 1960. szeptember 28-án alakult meg, spontán módon, a belső ellenforradalmi erők megfékezésére. Később, ahogy a forradalom konszolidálódott, tovább szélesedett a CDR-mozgalom szerepe például az oktatásügyben, az ideológiai munkában, az egészségügyben, az önkéntes munka szervezésében és más feladatokban. A mozgalom 1962-re már közel kétmillió tagot számlált, valamint 147 területi szervezetet és 2884 szekciót (alapszervezetet).

1969 és 1971 között *új tendenciák kezdtek kibontakozni* a kubai politikai és gazdasági életben. A nagyobb termelékenységre való erkölcsi ösztönzők prioritásának megőrzése és erősítése mellett figyelmet fordítottak az anyagi ösztönzésre is. 1971-ben átfogó normarendszer kiépítéséhez kezdtek; a munkakerülők ellen törvényt hoztak (1970 áprilisában lépett életbe). A szakszervezetek egyre inkább érdekképviseleti szervekké váltak. A CDR-mozgalomban a spontaneitást mindinkább felváltja az „institucionális” forma, s kezdtek kiépülni nemzetközi kapcsolata is.

A *negyedik kötet* tanulmányok gyűjteménye, amelyben az *ideológiai és a politikai kérdések* dominálnak. *Anderle Ádám* Jose Marti politikai pályafutását méltatja; *Farsang János* a kubai forradalom három legfontosabb szervezetének: a Kubai Kommunista Pártnak, a Július 26. Mozgalomnak és a Március 13. Forradalmi Direktóriumnak a hely-

zetét, tevékenységét és egymáshoz való viszonyát jellemzi az 1952 és 1961 közötti időszakban. *Pikó József* a kubai kommunista mozgalom 1960 és 1970 közötti tevékenységéről ír; *Gulyás András* a kubai forradalom kultúrpolitikájának főbb vonásait vizsgálja; *Benkő Judit* ehhez fűz tartalmas kiegészítést. *Malatinszki Jenő* a kubai gazdasági mechanizmus lényegét foglalja össze. Bemutatja, hogyan valósul meg a vállalati tevékenység, hogyan alakulnak a termelési viszonyok a mezőgazdaságban. A továbbiakban a fogyasztási cikkek és lakossági szolgáltatások elosztási rendszerét, a bérek, a társadalmi munka, a tervezés, a beruházás helyzetét ismerteti. *Kollár Zoltán* Kuba gazdasági fejlődésének főbb problémáit, a forradalom második évtizedét mutatja be – a demográfiai helyzet, a nemzeti jövedelem alakulásának és felhasználásának, a foglalkoztatottság biztosításának összefüggésében. A kötet *Benkő Judit*: Az Egyesült Államok ideológiái behatolása Latin-Amerikába, hatása a kubai forradalom ideológiai fejlődésére című tanulmányával zárul, amelyről korábban, a békés egymás mellett élés és az ideológiai harccal foglalkozó kötettel kapcsolatban már említést tettünk.

A kubai forradalom sajátosságainak tanulmányozása *Kerekes Györgyöt* ahhoz a felismeréshez vezette, hogy áttekintse a *latin-amerikai mozgalmak helyzetét – Kubától Chiléig*. A kutatás eredményeit összegező könyvet 1974-ben adta ki a Kossuth Könyvkiadó.³⁹ *Kerekes György* az előszóban e könyvét annak a tudományos kutatásnak a „melléktermékeként” jellemezte, amelyet a Társadalomtudományi Intézetben a kubai forradalom tanulmányozása során folytatott.

Az ötszázoldalas munka Latin-Amerika teljes tablóját adja, a szerző kontinentális méretekben vizsgálódva azt elemzi, hogy melyek a latin-amerikai országok közös és sajátos (eltérő) vonásai. Részletesen foglalkozik azokkal a *viták-*

kal, amelyek a latin-amerikai forradalmi mozgalomban zajlottak a kubai szocialista építés tapasztalatairól, Latin-Amerika helyzetének megítéléséről, a hegemonia kérdéséről, a forradalom békés vagy fegyveres útjáról, a latin-amerikai szolidaritásról, s elemzően bemutatja az osztályharcban országonként tapasztalható különbségeket. Az antiimperialista nemzeti törekvések erősödése című fejezetben különösen érdekes a perui helyzet („kísérlet”) bemutatása, valamint a chilei forradalom és ellenforradalom történetének vázlatos áttekintése.

A chilei ellenforradalom újabb tanulságokkal szolgált az egész nemzetközi kommunista és munkásmozgalom számára; elemezni kellett a tapasztalatokat, fel kellett tární azokat az okokat, amelyek a fasiszta jellegű katonai puccshoz vezettek. Ilyen elemző munkát végzett *Kerekes György* könyve.⁴⁰

A kötet a chilei forradalom bukásának okait, tanulságait két igen lényeges összefüggésben elemzi: egyrészt a sajátos chilei gazdasági-társadalmi formációt és a Népi Egység Kormányának intézkedéseit, eredményeit, gyengeségeit és hibáit vizsgálja, miközben felvázolja a chilei forradalom történetét, másrészt a chilei forradalom bukásának okait kutatva kiemeli azokat az elméleti csomópontokat, amelyek a nemzetközi munkásmozgalom és a forradalom leglényesebb kérdései.

A szerző hat kérdéscsoportot vizsgál, s ennek a tárgyalása adja a kötet tartalmi és szerkezeti gerincét.

A hat kérdés: a szövetségi politika; a szociálpolitika; a gazdaságpolitika; az agrárpolitika; a hatalom megragadása polgárháború nélkül (békés út); s végül a belső és nemzetközi erőviszonyok alakulása, vagyis az egész kísérlet realitása.

A tanulmány harmadik fejezetében az ellenforradalmi időszakot elemzi, majd megfogalmazza azokat az elvi tanulságokat, amelyek a chilei forradalomból, illetve az ellenforradalom felülke-

rekedéséből a nemzetközi munkásmozgalom számára alapvető fontosságúak.

Az ellenforradalom taktikájának és módszereinek vizsgálata Chile tragikus példáján azért is fontos, mert pontosan kimutatható az ellenforradalom „korszerűsödése”, a „nemzetközi reakció tapasztalatainak sokoldalú felhasználása”. Ezzel kapcsolatban a szerző négy kérdést elemez: a hatalom kérdésének eldöntését, a „villámháborús” módszert, a totális fasizmus kiépítését, valamint az ellenforradalom exportjával és importjával kapcsolatos problémákat.

A hatalom gyors megragadása volt az ellenforradalmi erők legfontosabb taktikája, az elnöki palota ostromát megelőzően már a katonák ellenőrzése alatt volt minden tömegkommunikációs eszköz, a villany-, a gáz- és a vízszolgáltatás, s az első napon megszerezték az összes nyomdát, így teljesen elszigetelték a kormányt a néptől. Villámháborújával a junta kész helyzet elé állította a hazai és nemzetközi közvéleményt, és totális fasizmust vezetett be. Ezzel kapcsolatban két elvi jelentőségű kérdés merül fel: az új hatalom osztály jellege – a dimitrovi meghatározás a chilei fasizmusra is érvényes; a másik kérdés az, hogy a középosztálybeli hadsereg miért lett Chilében a hazai és a nemzetközi monopoltoke eszköze, mi több, a totális fasizmus megalkotója. Kerekes György válasza: a fasizmus chilei hatalomra jutása nemcsak a munkásosztály, hanem a „középosztállyal” szövetségre lépett burzsoázia gyengeségét is tükrözte.

Az ellenforradalom exportjának és importjának kérdését taglalva a szerző megállapítja, hogy napjainkban – meghatározott feltételek között – az ellenforradalmat szolgáló komplex eszköztár sokoldalú felhasználása is helyettesítheti a formális katonai intervenciót. Ezeknek a módszereknek a tanulmányozása a nemzetközi munkásmozgalom fontos feladata, hiszen a chilei fasiszta terror hosszú időre árnyékot vethet nemcsak

Chile, hanem Latin-Amerika forradalmi mozgalmára is.

A szerző a tanulmány utolsó fejezetében az általános törvényszerűségek és a chilei sajátosságok összefüggésében vizsgálja a főbb tanulságokat. Az általános törvényszerűségek közül az állam, a forradalmi élcsapat és a szövetségi politika kérdését emeli ki.

A latin-amerikai kép tovább gazdagított *Benkő Judit: Latin-Amerika kulturális fejlődése* című könyvével.⁴¹ Bemutatja azt a folyamatot, amelyben az amerikai, afrikai és európai kulturális örökségek találkozásából, harcából, kölcsönhatásából – végső soron egye-olyvadásából megszületett Latin-Amerika saját kultúrája. Ezzel együtt kísérletet tesz arra, hogy a kulturális fejlődés folyamatát Latin-Amerika történeti-gazdasági fejlődésébe ágyazza, mint olyan fejlődést, amelyet szüntelen új belső és külső hatások dinamizmusa alakít.

A kultúra, a kulturális fejlődés igen széles spektrumának felfogása lehetővé teszi a szerző számára azt is, hogy a társadalmi mozgások, jelenségek, a kultúra és ideológia kölcsönhatását is felvázolja. Enélkül a XX. századi kulturális fejlődés – s ezen belül például a latin-amerikai irodalom világirodalmi rangú és mélyen társadalmi tartalmú jelensége – számos elemében megmagyarázhatatlan lenne. Talán az irodalom példája a legszemléletesebb abban a vonatkozásban is, hogy e kontinens sokféle népének kultúrája a találkozás, érintkezés és fejlődés során hogyan hozott létre új szintézist. Ilyen értelemben a szerző mind az Európa-centrizmussal, mind az egzocentrizmussal szemben értékük szerint teszi helyükre azokat a kulturális alkotóelemeket, amelyekből a latin-amerikai kultúra kialakult.

A kötet két részre osztva tárgyalja a latin-amerikai kulturális fejlődés történetét, alakulását, elemeinek kölcsönhatását. Az első részben a XX. század kezdetétől napjainkig. A második rész tár-

gyalásánál tűnnek ki a marxista kultúra-felfogás adta lehetőségek, amelyekkel élve a szerző nemcsak a szűken vett kultúra keretein belül mozoghat, hanem különböző eszmeáramlatok, ideológiák útkeresését, ezek társadalmi hatását is bemutatja, valamint a modern tömegkommunikáció szerepét, az ideológiai hatások érvényesülését is.

E tanulmányában a szerző összefüggéseiben ragadta meg a latin-amerikai kultúra legmarkánsabb vonásait, fejlődésének fő irányait.

2. Az Egyesült Államok – J. F. Kennedy idején

J. F. Kennedy elnöksége az Egyesült Államok bel- és külpolitikája, a két világrendszer békés egymás mellett élése szempontjából is új elemek, új politikai vonal kialakításának az ideje. Nagy László, aki régóta foglalkozott az amerikai történelemmel ezzel az időszakkal, *John F. Kennedyről írott könyvében*⁴² a Kennedy-időszak komplex bemutatását és Kennedy személyiségének plasztikus jellemzését adja.

Nagy László könyve politikatörténeti mű, amelyben Kennedy politikáját kíséri végig – a politikai döntést indokoló helyzetek jellemzésétől a megoldásig. A mű első fejezeteiben az *amerikai imperializmus főbb jellemvonásait* vizsgálja fel, és ismerteti azokat a kül- és belpolitikai okokat, amelyek az ötvenes évek második felében hozzájárultak ahhoz, hogy az Egyesült Államoknak megváltozott a helye és szerepe a világban. Majd az *amerikai társadalom belső viszonyait* elemezve megvizsgálja a burzsoázia strukturáját, s az 1962-es adatok alapján kimutatja, hogy 1–1,2 millió családot lehet a tulajdonosi burzsoázia fogalomkörébe sorolni, a burzsoázia legfelső rétegét azonban egy nagyon szűk csoportosulás (mintegy 500 család) alkotja. Az ország gazdasági és kereskedelmi életét tehát a monopoltoke tartja

a kezében. Nagy László ismerteti azokat az irányzatokat, amelyek a stratégiaváltás időszakában megosztották az uralkodó osztályt. Kennedy elnökjelöltsége idején igyekezett figyelembe venni valamennyi jelentősebb áramlat nézeteit, javaslatait, és saját álláspontját ezek erdőjeként össznemzeti programként tűntette fel.

A *Kennedy-program fő célkitűzése* a nemzetközi – s elsősorban az amerikai – imperializmus döntő fölényének a visszaszerzése volt. E cél megvalósítása feltételének az amerikai imperializmus belső szilárdságának a megerősítését tekintették. Ideológiai-politikai téren ennek a „belső osztálybéke és az amerikai nemzet egységének” megteremtését kellett volna eredményeznie. A Kennedy idején kibontakozott aktív külpolitika célja a szocialista világrendszer ellen irányuló „fellazításban”, a neokolonialista segélypolitikában és az „ultraimperializmus” utópiájában fejeződött ki a legszemléletesebben. Kennedy a kapitalista országok egységének erősítését hirdette, ezen az egységen belül azonban vezető szerepet szánt az Egyesült Államoknak. Kennedy a katonapolitikában a stratégiai pluralizmus elve mellett foglalt állást. Kennedy politikájának megvalósításához az elnöki hatalom szélesítését látta szükségesnek.

Kennedy a kommunizmus elleni harc hosszú távú programját hirdette, miután felismerte, hogy egyszeri csapással nem lehet háttérbe szorítani a szocialista világrendszert. Közeli programjának tekintette viszont a kubai forradalom felszámolását. Nagy László dokumentumokra és a korabeli sajtótermékekre támaszkodva kíséri nyomon a két kubai válság történetét, s hangsúlyozza Kennedynak azt az elszántságát, hogy a kudarcok ellenére sem mond le a szocializmust építő Kuba felszámolásáról. Az Egyesült Államok vietnami beavatkozásának – amely Kennedy idején vált tömegessé – is az volt a célja, hogy Délkelet-Ázsiában fel-

tartóztassa a nemzeti felszabadító mozgalmat, s a szocialista rendszerek létrejöttét.

Kennedy elnökre *nehéz feladat várt a belpolitikában*: fel kellett számolnia az 1957–1958-as ciklikus válság és az 1960–1961-es visszaesés következményeit. Főként két feladat megoldását állította maga elé: egyrészt „tűrhető” határok közé akarta szorítani a munkanélküliséget; másrészt a meglévő termelési kapacitások teljesebb kibontakoztatására törekedett. Kennedy számos szociálpolitikai programot kívánt megvalósítani, főként az ifjúság helyzetének, tanulási feltételeinek, az alsó- és középfokú oktatás, a pedagógusok bérének javításával kapcsolatban, ezeket azonban a szenátus nem fogadta el. A faji kérdésben főként arra törekedett, hogy a már meglévő polgárjogi törvényeknek érvényt szerezzen, s ebben történt is előrelépés. Annak ellenére, hogy a liberális polgári irodalom Kennedy politikáját osztályfelettinek és össznemzetinek hirdette, Nagy László a tények erejével bizonyítja be Kennedy politikájának az uralkodó osztályok érdekeit kifejező jellegét.

A második kubai válság után az Egyesült Államok az ún. „*szelektív koegzisztencia*” álláspontjára helyezkedett, amely a békés egymás mellett élés akkori amerikai koncepciójának felelt meg. Ennek lényeges része volt az egyes szocialista országok közötti differenciálás, a szocialista világrendszer országai divergens fejlődésének teóriája.

Nagy László könyve utolsó fejezetében egybeveti a J. F. Kennedy személyével kapcsolatban elterjedt illúziókat a valósággal, s könyvének mintegy summájaként még egyszer végigkíséri Kennedy pályafutásának főbb állomásait – a nemzetközi politika és az Egyesült Államok belső viszonyának prizmáján keresztül értékelve azt. A Kennedy-korszak antárságai ma is elevenen ható tényezők a nemzetközi imperializmus elleni harcban.

VI. CIKKGYŰJTEMÉNYEK, IDEGEN NYELVŰ KIADVÁNYOK, BIBLIOGRÁFIÁK

A Társadalomtudományi Intézet esetenként gyűjteményes köteteket és idegen nyelvű kiadványokat is megjelentet kutatási eredményeiből. A gyűjteményes kötetek rendszerint tematikus jellegűek, amelyek egy-egy kutatási területről adnak átfogó képet. Az idegen nyelvű kiadványok egyik része a szocialista országok tudományos akadémiai közötti sokoldalú együttműködésből a Társadalomtudományi Intézetre háruló feladatok alapján készült; a másik része pedig valamelyik nemzetközi tudományos tanácskozás alkalmával. A bibliográfiák a kutatómunkát segítik.

1. Gyűjteményes kötetek

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiről először 1973-ban jelentetett meg gyűjteményes kötetet a Kossuth Könyvkiadónál *Tanulmányok a munkásosztályról*⁴³ címen. A kötet Lakkó Miklós, Blaskovits János, Balogh István és Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa tanulmányát tartalmazza, amelyet korábban már ismertettünk, a gyűjteményes kötetbe azonban bővített, továbbfejlesztett formában kerültek. *Halay Tibor* a kötethez írott előszavában hangsúlyozza, hogy az eredeti tanulmányok publikálása óta a párt Központi Bizottsága határozatot hozott a nők és az ifjúság helyzetéről, amely közvetlenül érintette a munkásosztályt is. A munkásosztályról folyó kutatások is felszínre hoztak olyan új megközelítési módokat, amelyeket – a kutatásban való előbbrejutás érdekében – figyelembe kellett venni. A kötetben összegyűjtött tanulmányokhoz társ szerzők is csatlakoztak: *Illés János* és *Gál Róbert*.

A második gyűjteményes kötet *orosz és angol nyelven* jelent meg *A társadalmi struktúráról*⁴⁴ címen a szociológiai vi-

lágkongresszus alkalmával. A kötet 13 intézeti szerző cikkét tartalmazza. A szerkesztők (*Böhm Antal* és *Kolosi Tamás*) a korábban már publikált tanulmányokból válogatták ki a kötet anyagát. A válogatáskor azt a szempontot követték, hogy lehetőleg minél több oldalról mutassák be a társadalmi struktúra kutatásában elért eredményeket. *Lakos Sándor* Magyarország társadalmi fejlődését és a társadalmi egyenlőség kérdését elemezte; *Kolosi Tamás* és *Papp Zsolt* történelmi szempontból vizsgálták a társadalmi struktúra változásait; *Böhm Antal* a marxista osztályfogalmat értelmezte; *Illés János* és *Kolosi Tamás* a magyar társadalom szerkezetének fejlődését; *Halay Tibor* a munkássá válás folyamatát; *Kovács Ferenc* a munkásosztály tudatának formálódását jellemezte. *Szpirulisz Ildikó* a vasutas dolgozók rétegeiről és a társadalomban elfoglalt helyükről; *Turgonyi Júlia* a kereskedelmi dolgozók mobilitásáról; *Akszentievics György* a budapesti értelmiség mobilitásáról írt. *Simó Tibor* a termelőszövetkezeti vezetők nemzedéken belüli mobilitását, *Módra László* a falusi értelmiség életmódjának néhány aspektusát; *Gazsó Ferenc* az iskola és a mobilitás összefüggését; *Kósa Erzsébet* pedig a szocialista családpolitika elvi és gyakorlati kérdéseit fejtegette.

A harmadik gyűjteményes kötet *magyarul és angolul* jelent meg *Az állampolgári jogok dokumentumokban*⁴⁵ címen. A gyűjtemény hét ügynevezett hagyományos állampolgári joghoz kapcsolódó jogi dokumentumot tartalmaz (alapidokumentumok és részletszabályok), valamint a jogok érvényesülését tükröző statisztikai adatokat. A gyűjtemény a tulajdonjoggal, az állampolgároknak az állami szervekben való részvételével; az egyenjogúsággal – egyenlőséggel; a munkához, a művelődéshez való joggal; a vallásszabadsággal és a személyi sérthetlenség jogával kapcsolatos dokumentumokat tartalmazza. A kötetet a „Szo-

cialista Demokrácia Kutatócsoport” munkatársai állították össze, és *Schmidt Péter* szerkesztette.

2. Problémabizottságok orosz nyelvű bulletinjei

A szocialista országok tudományos akadémiái sokoldalú együttműködése keretében tevékenykedő problémabizottságok munkájában a Társadalomtudományi Intézet is részt vesz és esetenként vállalja orosz nyelvű kötetek (bulletinek) megjelentetését. „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban” problémabizottság által vizsgált és kutatott témák közül eddig 2 kötetet adott ki az intézet.

Az egyik egy nemzetközi tanácskozás anyaga: *Az általános és a sajátos dialektikája a forradalmi folyamatban*⁴⁶ címen látott napvilágot. A konferencián *Óvári Miklós*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára mondott megnyitót. *T. T. Tyimofejev* (Szovjetunió) a forradalmi folyamat általános törvényszerűségeit és az ideológiai harc néhány kérdését vizsgálta a nemzetközi enyhülés körülményei között; *Bihari Ottó* arról beszélt, hogy az általános és a sajátos vonások miként fejeződnek ki az állami szervezetek munkájában; *J. Golembowski* (Lengyelország) a forradalom és a népi hatalom kérdését vizsgálta az 1944 és 1948 közötti időszakban Kelet- és Délkelet-Európában; *G. Giraicov* (Bulgária) a nemzeti és a nemzetközi viszonyát elemezte a munkásosztály harcában; *H. Neubert* (NDK) az általános és a sajátos, a nemzeti és a nemzetközi összekapcsolódásról tartott előadást a tőkésországok munkásosztályának forradalmi céljaival kapcsolatban; *A. A. Galkin* (Szovjetunió) az iparilag fejlett tőkésországokban folyó osztályharc mai szakaszának néhány vonását emelte ki; *D. Mitev* (Bulgária) azokat a nézeteiket bírálta, amelyek elvetik az általános, a sajátos és a különös dialektikájának

marxista-leninista felfogását; *Van Thao* (Vietnam) a vietnami forradalom 30 éves győzelmes harcait tekintette át; *B. Tudov* (Mongólia) Mongólia munkásosztályának fejlődését vázolta fel; *F. Harvat* (Csehszlovákia) pedig azt elemezte, hogy a munkásosztály milyen helyet foglal el a szocialista társadalom szerkezetében, s milyen általános és sajátos momentumok határozzák meg vezető szerepét. A bulletin függeléke tartalmazza a „Munkásosztály a világforradalmi folyamatban” problémabizottság öt éves kutatási tervét.

A második kötet *Munkásifjúságunk és a nemzetközi ifjúsági mozgalom kérdései*⁴⁷ címen jelent meg. A kötet első fejezete az ifjúságkutatás fejlődéséről ad képet. *V. Zsityenev* (Szovjetunió) azt vizsgálja, hogy az SZKP XXV. kongresszusa alapján az ifjúság kommunista nevelésének tanulmányozásával kapcsolatban milyen kutatási feladatok vannak; *T. Tyimofejev* (Szovjetunió) a munkásosztály és az ifjúság témakörön belül a mai ideológiai harc és az ifjúságkutatás összefüggéseit világította meg; *Barabás János*, a KISZ KB titkára a KISZ-nek a fejlett szocializmus építésében elfoglalt helyét és szerepét elemezte, *Halay Tibor* és *V. Subkin* (Magyarország, Szovjetunió) a szocialista országokban folyó ifjúságkutatásokról adtak áttekintést.

A második fejezetben a szocialista országok dolgozó ifjúságával foglalkozó tanulmányokat gyűjtötték össze. *T. Babuskina* a Szovjetunió dolgozó ifjúságának; *Gazsó Ferenc* a magyar munkásifjúság társadalmi helyzetének; *M. Igitbanjan* a szovjet ifjúság életmódjának; *T. Koncsanin-V. Subkin* az általános közép fokú oktatásra való áttérés és a munkásosztály utánpótlásának néhány problémáját és főbb jellemzőit ismertették; *Nádor György* a Magyar Népköztársaság ifjúságpolitikájáról; *G. Cseredniczenko* a fiatal nők szakmaválasztásának sajátosságairól írt.

A harmadik fejezetben *V. Wulf-O. Alekszandrova-E. Voznyeszenszkaja* az Egyesült Államok és Franciaország munkásifjúságának problémáit mutatták be; *M. Kargalova* a tőkésországok munkásifjúságának az antiimperialista harcban játszott szerepét méltatta; *V. Bikov* pedig azt elemezte, hogy az Egyesült Államok ifjúságának nézeteiben és értékrendszerében milyen változások mentek végbe a társadalmi-politikai harcok eredményeként.

Az ifjúság problémáinak tanulmányozását „A békés egymás mellett élés ideológiai kérdéseivel foglalkozó nemzetközi akadémiai problémabizottság” is feladatának tekinti. A „Munkásosztály a világforradalmi folyamatban” problémabizottsággal közösen 1977 nyarán nemzetközi tanácskozást rendezett *Ideológiai harc és az ifjúság* címen, melynek anyagát a Társadalomtudományi Intézet ugyancsak bulletinben adta ki.⁴⁸

Nagy Lászlónak, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettesének megnyitó előadása után *Berényi Pál* az eszmék, emberek szabad áramlása és az ifjúság problémakört vizsgálta; *Taksás Imre* az európai szocialista országok kommunista és munkáspártjainak ifjúságpolitikáját jellemezte; *M. H. Igitbanjan* (Szovjetunió) a szovjet ifjúság osztályöntudata formálásának metodológiai kérdéseit vetette fel; *M. V. Kargalova* (Szovjetunió) a fejlett tőkésországok ifjúságának társadalmi, gazdasági problémáival foglalkozott a kapitalizmus általános válságával összefüggésben; *Pankovits József* az olasz oktatási rendszer problémáit elemezte; *P. Darnheim-G. Unterstein* (NDK) az NSZK ipari tanulóinak társadalmi, gazdasági és politikai helyzetét mutatták be 1968 és 1976 közötti vizsgálódásaik alapján; *H. Hauske* (NDK) a tőkésországok munkásifjúságának munkanélküliségét tárta fel; *Roland Bach* (NDK) az ifjúság alapvető jogaiért folytatott harcát; *Janus Janiczki* (Lengyelország) a fiataloknak a

választási harcokban való részvételét méltatta.

Több kutató bírálta az ifjúságról szóló burzsoá nézeteket. Gerhard Neumann (NDK) a fejlett tőkésországok antikommunista ifjúságpolitikájának fő vonásait; *Jekatyerina Küneva* (Bulgária) az ifjúság társadalmi helyzetéről és szerepéről szóló burzsoá koncepciókat; *Ivan Angelov* (Bulgária) a TTF-nek a munkásifjúság tudatára és munkaerőlcseré gyakorolt hatásának burzsoá interpretációit kritizálta. *V. J. Wulf* (Szovjetunió) a fejlett tőkésországok ifjúságának „tömegtudatában” kirajzolódó új tendenciákról beszélt.

A problémabizottságok fent ismertett kiadványainak anyagaiból részletek, illetve összefoglalók jelentek meg a Társadalomtudományi Közleményekben.⁴⁹

3. Bibliográfiák

A Társadalomtudományi Intézet az ifjúságkutató munka segítése céljából eddig két tematikus bibliográfiát állított össze és jelentetett meg. Az egyik: *Bibliográfia az ifjúsággal kapcsolatos kutatásokhoz*⁵⁰ az 1967 és 1970 között megjelent könyvekből, tanulmányokból és cikkekből ad válogatást (1463 címtételt). A bibliográfiát tematikusan tagolták, külön csoportosították az általános műveket; az ifjúságszociológia témakörét; az ifjúság társadalmi helyéről, politikai mozgalmairól, szervezeteiről; az oktatásról; az oktatási reformról; az oktatás-

tervezés és gazdaság kérdésköréről; az ifjúság pályaválasztásáról és foglalkoztatottságáról szóló műveket. A bibliográfiát név- és tárgymutató, a feldolgozott folyóiratok leőhelyéről készített jegyzék egészíti ki. A kiadványt *Sárkány László* szerkesztette.

A második bibliográfia *A tanuló ifjúság a társadalomban* címen jelent meg⁵¹ 1974-ben. A bibliográfia 500 címtételt tartalmaz az 1967 és 1973 között megjelent könyvekből, tanulmányokból, fordításokból – főleg a könnyen hozzáférhető anyagokból. A feldolgozott (tárgymutatókkal ellátott) műveket hat téma köré csoportosították: 1. a tanulóifjúság mint társadalmi csoport; 2. oktatás és társadalom; 3. a tanulás társadalmi meghatározottsága; 4. az oktatási rendszer; 5. a szakképzés; 6. ifjúságszociológia, nevelésszociológia, a tudományos kutatás módszerei. A bibliográfiát *Csáky Mibály* és *Zsurzs Mária* állította össze és szerkesztette.

A Társadalomtudományi Intézet információs osztálya és könyvtára 1976-ban kezdett hozzá a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről szóló kétkötetes bibliográfia összeállításához.⁵² A kiadvány 2906 tételt tartalmaz Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió társadalomtudományi irodalmából. A kötetek ez év első negyedében jelentek meg *Bobor György* és *Kalocsai Dezső* szerkesztésében.

JEGYZETEK

²⁸ *Dr. Nagy József*: A középfokú képzési rendszer fejlődési tendenciái és távlati tervezése. Kossuth Könyvkiadó 1972. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

²⁹ *Gazsó Ferenc*: Mobilitás és iskola. Társadalomtudományi Intézet 1971. *Gazsó Ferenc*:

Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó 1976. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

³⁰ *Gál Róbert*: Az ipari szakmunkássá válás néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet 1977.

³¹ *Gazsó Ferenc–Csáki Mihály–Havas Géborné*: A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése. Társadalomtudományi Intézet 1975.

³² A munkásosztály és az ifjúság I–II. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1975.

³³ *Halay Tibor* előadását és a nemzetközi tanácskozásról készült összefoglalót a Társadalomtudományi Közlemények 1974. 1. számában közzölték.

³⁴ *Benczédi László–Csatári Dániel*: Szocialista hazafiság – szocialista történetiszemlélet. Kossuth Könyvkiadó 1967. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

³⁵ *Kövágó László*: A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban. (A *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika* című könyvben.) Kossuth Könyvkiadó 1968. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

³⁶ Tanulmányok az integráció témaköréből. Társadalomtudományi Intézet 1971.

³⁷ Békés egymás mellett élés – ideológiai harc. Kossuth Könyvkiadó 1974.

³⁸ Tanulmányok Kubáról I–IV. Társadalomtudományi Intézet 1972., 1974.

³⁹ *Kerekes György*: Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában. Kossuth Könyvkiadó 1974.

⁴⁰ *Kerekes György*: Chile. Egy tragédia tanulságai. Kossuth Könyvkiadó 1976.

⁴¹ *Benkő Judit*: Latin-Amerika kulturális fejlődése. Kossuth Könyvkiadó 1978. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

⁴² *Nagy László*: John F. Kennedy. Illúziók és valóság. Kossuth Könyvkiadó 1977.

⁴³ Tanulmányok a munkásosztályról. Kossuth Könyvkiadó 1973. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadványa.)

⁴⁴ Ob obszecsztvennoj sztruktüre és Studies of Social Structure. Társadalomtudományi Intézet 1978.

⁴⁵ Az állampolgári jogok dokumentumokban és Documents on the Rights of the Citizens in Hungary. Társadalomtudományi Intézet 1978.

⁴⁶ Dialektika obszcsogo i oszobennogo v revolucijonnom processze. (O szootnosénii internacional'nuh zakonomernosztzej i nacional'no – szpecificseszkih form ih projavlenija: nekotorüe aszpektü ideologicseszkoj bor'bü.) Társadalomtudományi Intézet 1976.

⁴⁷ Rabocsaja mologyozs i problemü mezsdu-narodnogo mologyozsnogo dvizsenija (Iszledonanjia, diszkusszii, informacii). Társadalomtudományi Intézet 1976.

⁴⁸ Mologyozs i ideologicseszkaia bor'ba v szovremennom mire. Társadalomtudományi Intézet 1977.

⁴⁹ Az általános és különös dialektikája a világhorradalmi folyamatban. (Nemzetközi elméleti konferencia. Budapest 1975. szeptember 16–19.) Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2–3. 3–37. old. Az ideológiai harc és az ifjúság. (Tájékoztató nemzetközi tanácskozásról) (Taksás Imre) Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 4. sz. 109–127. old.

⁵⁰ Bibliográfia az ifjúsággal kapcsolatos kutatásokhoz. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1971.

⁵¹ A tanulóifjúság a társadalomban Bibliográfia. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1974.

⁵² Bibliográfia a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről I–II. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979.

Nemzetközi problémabizottsági ülés és tudományos konferencia Berlinben

1979. április 25. és 27. között Berlinben ülésezett a *Munkásosztály a világforradalmi folyamatban* című nemzetközi problémabizottság és tudományos konferenciát tartott *A kommunis-ták harca a kapitalizmus általános válsága kiéleződésének körülményei között* című témakörben. A rendezvények házigazdája a Német Szocialista Egységpárt Társadalomtudományi Akadémiája volt. A tudományos tanácskozás munkájában a következő országok vettek részt: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Szovjetunió és a Vietnami Demokratikus Köztársaság. A szocialista országok tudományos akadémiái által életre hívott problémabizottság munkájába először kapcsolódott be a Vietnami Demokratikus Köztársaság. A vietnami delegáció vezetője Van Thao professzor, a VDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, hozzászólásában bejelentette, hogy a jövőben aktívan részt kívánnak venni a problémabizottság tevékenységében.

A hagyományoknak megfelelően, plenáris ülésen kezdődött a tanácskozás. A bevezető előadásokat a vendéglátók, O. Reinhold és H. Neubert, valamint a szovjet delegáció vezetője, T. T. Tyimofejev és A. Galkin tartották. O. Reinholdnak, az NDK Társadalomtudományi Akadémiája igazgatójának előadása a kapitalizmus általános válságának ki-

éleződésével foglalkozott. Az előadás részletesen elemezte a kapitalista világban az elmúlt években (a hetvenes évek közepén) kibontakozott válságot; az inflációt, a munkanélküliséget, az ingatag pénzügyi rendszert, az energiahíányt, a kapacitás-kihasználatlanságot stb. A válság gazdasági összetevői mellett nagy figyelmet szentelt annak politikai következményeire is. Ezen belül főleg a munkásosztály harcának feltételeivel foglalkozott az imperializmus globális stratégiájának körülményei között.

T. T. Tyimofejev a nyugat-európai – elsősorban a francia és olasz – kommunista pártok jelenlegi helyzetével és perspektívájával foglalkozott. Megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított a kommunista pártok és a szociáldemokrata pártok kapcsolatainak, hangsúlyozva a dialógus szükségességét közöttük. Fontosnak tartotta, hogy a Nyugat-Európában tevékenykedő kommunista pártok politikai programjuk kidolgozásában vegyék figyelembe a létező szocializmus tapasztalatainak tudományos igényű feldolgozását. Ehhez a témakörhöz kapcsolódott H. Neubert előadása. A felsorolt kérdéseken kívül foglalkozott még a szocialista és kapitalista világrendszer vezető országai, a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti viszony alakulásával. A tanácskozás résztvevői körében nagy érdeklődés kísérte A. Galkin előadását. A nemzetközi mun-

kásmozgalom fejlődésének és megújulásának alapvető feltételét abban látja, hogy a mozgalom mennyire lesz képes az objektív társadalmi-gazdasági feltételek elemzésére mind a tőkés társadalmak vonatkozásában, mind a szocialista országok fejlődésével összefüggésben. Mindezeknek az objektív feltételeknek az elemzése azonban nem helyettesítheti – hangsúlyozta – a polgári társadalmi rendszer ideológiájában és politikai intézményeiben végbemenő változások elemzését és értékelését. Az utóbbiak közül különösen fontosnak tartja az olyan új jelenségek vizsgálatát, mint az Európa-parlament szerepe, a polgári demokrácia válsága stb.

A magyar delegáció tagjai (Halay Tibor, Szántó György és Makó Csaba) tanulmányokkal és hozzászólásokkal szerepeltek.

Halay Tibor tanulmányában főként azzal foglalkozott, hogy a konkrét történelmi szituáció a társadalmi-gazdasági feltételek alapján milyen jelentős mértékben meghatározza a kommunisták hatalomért folytatott harcát a fejlett tőkésországokban. Ezzel összefüggésben áttekintette a kommunista pártok gazdasági programjainak újszerű vonásait. Szántó György előadása – a francia és az olasz kommunista párt programjának történelmi elemzésén keresztül – a hatalomért folytatott harc politikai és ideológiai sajátosságait tárgyalta. Makó Csaba vizsont a tőkésországok munkásosztályának elpolgáriasodásáról szóló nézetek kritikai-történelmi elemzésére vállalkozott. A munkásosztály elpolgáriasodásának tételét az iparszociológiai kutatások tapasztalatai alapján elfogadhatatlannak tartja.

A röviden vázolt előadásokon kívül számos előadás és hozzászólás hangzott el a tanácskozás második és harmadik napján. Az itt tárgyalt témák rendkívül sokszínűek voltak és az Európai Gazdasági Közösség politikai és gazdasági konfliktusaitól kezdve a szociáldemok-

rácia és az „eurokommunizmus” problémáját egyaránt érintették.

A munkásosztály a világforradalmi folyamatban című Problémabizottság megvitatta és értékelte az elmúlt öt év munkáját és meghatározta a következő öt éves tervidőszak tudományos tevékenységének témáit és szervezeti kereteit. Ezeken a megbeszéléseken a tagországok delegációinak vezetői vettek részt: D. Mitev (Bulgária); J. Vlácil (Csehszlovákia); J. Janicki (Lengyelország); T. Halay (Magyarország); H. Neubert (NDK); T. T. Tyimofejev (Szovjetunió); Van Thao (VDK). Az elmúlt öt év munkáját a tanácskozás sikeresnek minősítette, ezen belül röviden összefoglaljuk a magyar Problémabizottság teljesítményét:

Befejezéshez közeledik a hat szocialista ország részvételével végzett nagyszabású kutatómunka, *Az ifjúság életútja a szocializmusban* címmel folytatott összehasonlító elemzés. A kiterjedt vizsgálatok koordinálását Gazsó Ferenc (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete) végzi. Hamarosan megjelenik orosz nyelven a Társadalomtudományi Intézet gondozásában (Szpirulisz Ildikó irányításával) az a tanulmánykötet, amely a szocialista országok munkásosztályának fejlődési tendenciáival foglalkozik. *Az Automatizáció és az ipari munkások* című nemzetközi kutatás keretében – amelynek irányítását és végrehajtását Héthy Lajos és Makó Csaba végezték – a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szociológiai és Filozófiai Intézetének kiadványában, 1979 tavaszán, orosz nyelven megjelent a magyar kutatócsoport nemzeti kutatási jelentése.

A Problémabizottság következő öt éves munkájának alapját egyrészt azok a témák képezik, amelyeken jelenleg is dolgozunk (pl. *A nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének tendenciái, A munkásosztály és az ifjúság* stb.). Ugyanakkor a Problémabizottság a jelenlegi témák kiegészítését és bővítését is szük-

ségesnek tartja. Ezzel a munkásmozgalom fejlődése által felvetett újabb kérdések tudományos igényű megválaszolását kívánja elősegíteni, valamint megfelelő lehetőséget kíván biztosítani a Problémabizottság munkájába újonnan bekapcsolódó vietnami kutatóknak.

A következő ötéves terv témáira a koordinációt végző országok megjelölésével az alábbi előzetes tervjavaslat készült:

1. A nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének tendenciái (Koordinátor: SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet);
2. A kommunista és munkásmozgalom problémái az imperialista országokban (Koordinátor: NSZEP Társadalomtudományi Akadémiája);
3. Munkásosztály és az ideológiai harc (Koordinátor: a Bolgár Társadalomtudományi Akadémia Modern Társadalomelméletek Intézete);
4. A szakszervezeti mozgalom és a munkáspártok (Koordinátor: LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolájának Munkásmozgalmi Intézete);
5. A munkásosztály és az ifjúság (Koordinátor: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete);
6. A munkásosztály fejlődésének perspektívái és tendenciái a szocialista országokban (Koordinátor: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete);
7. A munkásosztály és a nemzeti felszabadítási mozgalmak útjai (Koordinátor: a VDK Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete).

A tervezett témák és feladatvállalások megerősítése és véglegesítése után e kutatási program jelenti majd a Problémabizottság tevékenységének kereteit az 1981 és 1985 közötti években.

Makó Csaba

Társadalmi struktúra problémabizottsági ülés Csehszlovákiában

A szocialista országok tudományos akadémiáinak XVI. sokoldalú együttműködési problémabizottsága, *A szocialista társadalmi struktúra fejlődése. Társadalmi tervezés és előrejelzés* című bizottság ez évi ülésére ezúttal a Csehszlovák Tudományos Akadémia Prága környéki vendégházában, a liblicei kastélyban került sor április 2. és 6. között. S ha az elmúlt évek munkáiról az átfogó számvetésre a tudományszervezés öt éves tervezési fordulójának megfelelően csak a következő, 1980. évi varsói ülésen kerül is majd sor, már az idei liblicei ülés fő témája is az eddigi eredmények áttekintése, illetve a következő időszak közös kutatási munkálatainak körvonalazása volt.

Néhány évvel ezelőtt, e Problémabizottság feladatkörének kijelölésénél a tervezésben akkor közvetlenül részt vevő lengyel és szovjet szociológusok abból indultak ki, hogy a kutatások, szakterületek minél szélesebb körében kívánatos az egységes szempontok szerinti, egységes szervezeti hálóban folyó együttműködés biztosítása. Így azután a „hagyományos” társadalmi struktúra-kutatások mellett e Problémabizottság hatáskörébe kerültek olyan témák is, amelyek a társadalmi struktúra kérdésköréhez szorosabban kapcsolódnak (család, életmód, iskola, társadalmi tervezés), valamint további olyan kérdések (prognosztizálás, egyes társadalomstatisztikai

problémák, szociológiatörténet), amelyek ugyan nem közvetlen „struktúra-témák”, de ez utóbbiak művelői néhány országban már eddig is együttműködtek a struktúra-kutatásokban e bizottság keretében, így racionálisnak mutatkozott e területek szocialista relációjú nemzetközi kapcsolatainak ide csatolása.

A vázolt szerteágazó problémakör művelésére munkacsoportok, sőt egy-egy konkrét kutatás elvégzése, kötet összeállítása érdekében al-munkacsoportok alakultak. A Problémabizottság éves ülései ennek az összetett tevékenységnek áttekintésére, irányítására hívatottak.

A liblicei tanácskozás az előző időszakban már hagyományossá vált tematikát követte, a szakkérdések tudományos igényű vitája mellett tudományszervezési kérdések szerepeltek a napirenden. Munkacsoportonként beszámoló, tervek hangzottak el, s a plenáris ülések mellett a konkrét témákban együtt dolgozók kisebb csoportokban is tanácskozhattak. A Problémabizottság eddigi, Liblicében összegezett tevékenysége az alábbi „műfajokban” folyt:

a) Közös kutatások

E csoportba a közösen kidolgozott koncepció alapján, egységesített elvek alapján kiválasztott mintán és összeállított kérdőívek (és egyéb anyaggyűjtési

eszközök) segítségével folyó nagyobb empirikus felvételeket sorolhatjuk. A Problémabizottság keretében eddig két ilyen vizsgálat folyt, illetve folyik. *A felsőoktatás hatása a társadalmi struktúra változásaira* projekt adatfelvételi része hat országban már befejeződött, s a nemzeti anyagok feldolgozása is már eléggé előrehaladott stádiumban van. *A munkásosztály és az értelmiség közlekedése a mai szocialista társadalom struktúrája fejlődésének folyamatában* című vizsgálat – a Problémabizottság talán legnagyobb szabású vállalkozása – kutatói pedig már az előkészítő szakasz lezárásáról, az adatfelvétel beindításáról számolhattak be az ülésen. E rövid konferenciaismertetés terjedelmét meghaladó problémakör a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok metodikai és technikai kérdéseinek, a felmerülő nehézségek típusainak elemzése, amelyeknek elméleti és gyakorlati vonatkozásai Liblicében is a Problémabizottság napirendjén szerepeltek.

b) *Közös kötetek*

A szociológiában mind Nyugaton, mind Keleten folyó nemzetközi együttműködésnek egyaránt legelterjedtebb formája a közös tanulmánykötetek, cikkgyűjtemények összeállítása. *W. Wesołowski* professzor (Varsó), a Problémabizottság elnöke beszámolójában három ilyen kötet elkészítését jelenthette.

Két angol és orosz nyelvű, „házi előállítású” közös kötet az országainkban folyó értelmiség- és munkásosztály-kutatásokat foglalta össze. A prágai Akadémia Kiadó pedig egy angol nyelvű társadalomtervezési válogatást adott ki. Mindhárom kötet – a szocialista országokban a szakmai világkonferenciának tulajdonított nagy fontosság elismerésének jeleként – az 1978-ban megrendezésre került VIII. Szociológiai Világkongresszusra (Uppsala, Svédország) készült. A különböző munkacsoportokban most is 5 ilyen cikkgyűjtemény készül.

c) *Információcsere*

Az együttműködés számos témában az egyes országokban folyó munkálatok eltérő irányai miatt csak információcsere, bibliográfiák összeállítására, adott témákban konzultációkra korlátozódik. E nélkül az aprómunka nélkül azonban a koordináció összetettebb formái elképzelhetetlenek lennének, továbbá a nemzeti kutatások viszonylag széles köre jól fel tudja használni a nemzetközi együttműködésnek ezeket az eredményeit.

A liblicei tanácskozáson a munkák számbavétele mellett ugyanolyan súllyal szerepeltek a kutatások további tervezésének kérdései. Részben új témák beindításáról volt szó (falukutatás, illetve a társadalmi mobilitás-vizsgálatok jöhetnek szóba), részben pedig a folyó munkálatok időbeli lefolyását kellett tisztázni. Ugyanis, például egy empirikus összehasonlító vizsgálatnál a közös koncepció kidolgozásától kezdve a kutatás eredményeit feldolgozó monográfia kéziratának elkészültéig, tapasztalataink szerint, kedvező esetben is eltelhet 6–8 év.

A liblicei tanácskozáson gyakorlatilag befejeződött a Problémabizottság szociológia-történészeinek első komoly közös munkája; elkészült az *Európai szocialista országok marxista szociológiájának története a II. világháború után* című monográfia. E munkacsoport a jövőben összetételében, profiljában átalakul, következő feladata a marxista szociológia több nyelvű értelmező szótárának összeállítása lesz.

A konferencia tudományos programjában Liblicében a falu, a mobilitás és a társadalmi struktúra dinamikájának egyes általános kérdései szerepeltek. Ezeken az üléseken Halay Tibor, Kolosi Tamás és Andorka Rudolf tartottak magyar részről előadást.

Tamás Pál

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

ASPIRANTURÁRA

az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémián
az 1981/82-es tanévre

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére, a filozófia, politikai gazdaságtan, nemzetközi munkásmozgalom, pártépítés, a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalomnak, a pártmunka gyakorlatának, a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésének legfontosabb kérdéseire.

A tanulmányi idő a Szovjetunióban töltött 3 év. Az aspiránsok ösztöndíjban, családjuk az előírásoknak megfelelő juttatásban részesül.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő készséggel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- orosz nyelvtudása van.

Elősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaságpolitikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzot;
- az iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

Felhívjuk a pályázók figyelmét, hogy a témaválasztáshoz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Budapest, VI., Benczur u. 33.) konzultációs lehetőséget biztosít.

A pályázatot 1980. január 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat – felvételi vizsga alapján – a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el és a döntésről a pályázókat értesíti.

Budapest 1979.

MSZMP Központi Bizottság
Agitációs és Propaganda
Bizottsága

Idegen nyelvű összefoglalók

ДЁРДЬ КЕРЕКЕШ:

Перерастание кубинской революции в социалистическую

В наши дни, когда во многих бывших колониальных странах возникает социалистическая ориентация, когда интернациональная помощь социалистической Кубы всё очевиднее проявляется, приобретает особую значимость революционный опыт этой страны. Ведь демократическая народная революция, победившая в январе 1959 года быстро развивалась и приобрела социалистический характер.

Во всех основных отношениях кубинской революции получила доказательство ленинская теория перманентной революции. В этой статье, в первую очередь, показывается именно это. В тоже время, из-за классовых соотношений сил международных условий, особенностей исторических традиций в этом революционном процессе можно наблюдать несколько „своеобразных” элементов. Особенно важно было то, что в этой стране, из-за многосторонней заинтересованности американский империализм стал действительным „вождём” контрреволюционных сил. Таким образом, борьба революционных сил сохранила характер освободительной борьбы и в переходный период. Это обстоятельство сделало особенно важным интернациональную солидарность, в первую очередь многостороннюю помощь стран мировой социалистической системы. Автор из выше сказанного обращает внимание на представление диалектического единства национальных и интернациональных элементов, в конечном счёте на самую главную характерную черту революционного процесса, на особенность революционной гегемонии.

ИШТВАН БАЛОГ

Тезисы к обсуждению исторического места социализма

1. Основной особенностью марксистской теории является системность и открытость для практики. Основу системы создаёт понимание взаимоотношений универсальности капиталистического общества, одной из „плоскостей” которого является мировой рынок, а второй — историческая диалектика общественных формаций.
2. Одним из определяющих элементов неравномерного развития является взаимосвязь и взаимообусловленность системы политических и экономических противоречий в капитализме.

3. На основе анализа системы политических противоречий Ленин даёт новый подход к всемирному революционному процессу. Соответственно этому революционный процесс начинается на периферии капиталистического развития, а затем после победы в развитом центре создаются и возможности быстрого развития периферий.

4. Теоретико-идеологическая взаимосвязь развитости в экономическом воззрении. Различие между экономическим воззрением и политическим подходом к экономике, его актуальность.

5. Вследствие действительного развития социализма, экономических взаимосвязей развития (например, сохранение товаропроизводства) возникает вопрос: в какой мере и в каких отношениях составляют социализм и коммунизм тождественную общественную формацию. О значимости переходных этапов.

ЧАБА МАКО

Автоматизация, претензии рабочих и содержание труда

Статья занимается одним из актуальных и широко обсуждаемых вопросов промышленной практики наших дней, условиями согласования потребности рабочих с требованиями труда. Это согласование, — вопреки взглядам некоторых хозяйственных руководителей, — не противоречит поддержанию или повышению хозяйственной эффективности. Чтобы доказать это в статье обстоятельно анализируется такое практическое начинание, которое стремилось осуществить согласование потребности рабочих и требование труда с одновременной поддержкой хозяйственной эффективности. Для проведения подобных успешных опытов необходим предварительный анализ создавшегося положения. Во-первых, мы должны понимать потребности рабочих. Последовательность этих потребностей определяется на базе мнений рабочих и их руководителей. Так рабочие оценивают новые машины и оборудования, введенные в ходе автоматизации, в первую очередь, на основании влияния на их заработок, и это руководство должно принимать во внимание. Помимо исследований структуры потребности рабочих в статье рассказывается о влиянии автоматизации на условия труда, на структуру требований труда. Многомерная шкала, служащая измерению влияния автоматизации кроме измерения уровня технической вооружённости производственной деятельности пригодна и для измерения объёма производства, а также влияния организации производства. В статье подробно анализируются характерные черты работы на автоматах и на традиционных машинах. Главным выводом анализа является то, что в этих областях не нашли значительной разницы в разнообразии трудовой деятельности, в ответственности и в возможности применения знаний. В тоже время работа на автоматических машинах интереснее, чем на традиционных машинах и имеется больше возможности для приобретения новых знаний.

Выводы исследований, изложенные в статье не подтверждают ни крайне оптимистические, ни слишком пессимистические прогнозы о том, как автоматизация изменит содержание и требования труда. Однако результаты исследований обращают внимание на то, что влияние автоматизации проявляется в широких областях и её социальные последствия тоже сложны.

GYÖRGY KEREKES

THE TRANSITION OF CUBAN REVOLUTION TO SOCIALIST REVOLUTION

In our days, when in more and more former colonial countries the socialist orientation is raised, when the internationalist help of Cuba building socialism is becoming more and more self-evident, the revolutionary experiences of this country acquire a special importance. Since the victorious, democratic, people's revolution of January 1959, it had rapidly developed further and assumed a socialist character.

In every fundamental aspect, Lenin's theory of permanent revolution came true. In the first place, the study wishes to demonstrate this. At the same time, owing to the power relations of classes, the international conditions and the peculiar historical traditions, many „original” elements can be observed in the revolutionary process. It was especially important that the American imperialism, because of its many-sided interests, became the actual „boss” of the counter-revolutionary forces. Thus, the struggle of revolutionary forces retained its character of war of independence during the transitional period too. This condition made especially important the internationalist solidarity, in the first place the many-sided help of socialist world system. Owing to the above mentioned, the author gives attention to the demonstration of the dialectical unity of national and international elements, to the peculiarities of revolutionary hegemony being ultimately the main characteristic of the revolutionary process.

ISTVÁN BALOGH

THESES TO THE DISCUSSION OF HISTORICAL PLACE OF SOCIALISM

1. Fundamental characteristic of Marxist theory is that it has the nature of system and is open towards praxis. The basis of system is the notion relating to the universality of capitalist society. One „level” of this notion is constituted by world market, the second one by the historical dialectics of social forms.

2. The interdependence and mutual presumption of system of political and economic contradictions in capitalism is one of the determinants of unequal development.

3. On the basis of analysis of political contradictionsystem, Lenin gives a new approach to the process of world revolution. According to this, the revolutionary process starts from the periphery of capitalist development and after the victory gained in the developed centre it creates the possibility of a rapid development of peripheries too.

4. The theoretical-ideological interdependence of development in economic view. The relationship between the economic view and political treatment of economy and its up-to-dateness.

5. Owing to the real development of socialism and the economic relations of development (e. g. the survival of commodity production) the question arises that in what extent and in which respect the socialism and communism constitute an identical social form. About the importance of transition periods.

CSABA MAKÓ

AUTOMATIZATION, WORKERS' NEEDS AND THE CONTENT OF WORK

The study deals with one of the actual and much debated questions of industrial practice of our days: with the reconciliation of workers' needs with the requirements of work. This reconciliation – contrast with the opinion of some economic managers – is not in insoluble contradiction with the maintenance or increase of economic efficiency. To demonstrate this, the study deals in detail with an experiential initiative which tried to realize the reconciliation of workers' needs with the requirements of work together with the simultaneous maintenance of economic efficiency. To try such an experiment succesfully, it is necessary to reveal the situation. In the first place one has to know exactly the workers' needs. Their order of rank is determined by the opinion of workers and their managers. According to this, in the course of automatization, the installation of new machines and equipments is in the first place judged by the workers by its effect produced on their wages and it must be considered by the management too. Beside the investigation of structure of workers' needs, the study demonstrates the effect of automatization on the condition of work, on the structure of requirements of work. The multi-dimensional scale for investigating the effect of automatization, is suitable to measure, beside the level of mechanization of productive activity, both the volume of production and the effects of organization of production. The study deals in detail with the characteristics of work performed on automata and traditional machines. The main evidence of analysis is the following: on these two spheres there is no significant difference among the variety of doing work, taking responsibility and the possibility for the utilization of knowledge. At the same time, work performed on automatic machines is more interesting than that of on traditional machines and there is a greater opportunity to learn new things too.

The research experiences expounded in this study do not justify either the extremely optimistic or the exaggeratedly pessimistic predictions about how the automatization changes the content of work and its requirements. On the other hand, the results of investigation call the attention to the fact that the effects of automatization appear in a wide field and their social consequences are complex.

Содержание

СТАТЬИ

Дёрдь Керекеш: Перерастание кубинской революции в социалистическую	3
Иштван Балог: Тезисы к обсуждению исторического места социализма	16
Чаба Мако: Автоматизация, претензии рабочих и содержание труда	35

ДИСКУССИЯ

Некоторые мысли о мобильности работников сельскохозяйственных кооперативов (Жужа Лендел)	54
--	----

ИНФОРМАЦИЯ

30 лет ГДР (Международная научная конференция в Нойбранденбурге)	62
Социальное прогнозирование в социализме. (Отрывки из советского журнала „Общественные Науки) (Йозеф Штрассенрейгер)	72

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Результаты исследования Института Общественных Наук при ЦК ВСРП в зеркале его изданий (1967—1978) (II. часть)	77
Международное заседание проблемной комиссии и научная конференция в Берлине (Чаба Мако)	101
Заседание проблемной комиссии по социальной структуре в Чехословакии (Пал Тамаш)	104

РЕЗЮМЕ	111
--------	-----

Contents

STUDIES

<i>György Kerekes</i> : The Transition of Cuban Revolution to Socialist Revolution	3
<i>István Balogh</i> : Theses to the Discussion of Historical Place of Socialism - -	16
<i>Csaba Makó</i> : Automatization, Workers' Needs and the Content of Work -	35

DISCUSSION

Reflections on the Mobility of Workers of Co-operative Farms (<i>Zsuzsa Lengyel</i>) - - - - -	54
--	----

INFORMATION

30th anniversary of German Democratic Republic (International conference in Neubrandenburg) - - - - -	62
Social Prognosis in Socialism. (Selections from a Soviet review titled <i>Social Sciences</i> (<i>József Strassenreiter</i>)) - - - - -	72

NEWS OF INSTITUTE

From the Research Results of Institute of Social Sciences-Survey of its Publications (1967-1978) (Part II.) - - - - -	77
Meeting of International Problem-Committee and Scientific Conference in Berlin (<i>Csaba Makó</i>) - - - - -	101
Meeting of Problem-Committee of Social Structure in Czechoslovakia (<i>Pál Tamás</i>) - - - - -	104
SUMMARIES IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	107
CONTENT IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	111

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900). Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 60,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

79-3861 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

316.861

K.

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

1979/4

9

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 311

LECTURE 1

1

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

4

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Gazsó Ferenc</i> : A dolgozó fiatalok társadalmi és szakmai mobilitása - - -	3
<i>F. R. Filippov</i> : A szovjet értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásai - -	17
<i>Berényi István-Simó Tibor</i> : Tard - Adalékok egy falusi vizsgálatból - - -	27
<i>Héthy Lajos</i> : Üzemi demokrácia, érdekegyeztetés - üzemi párt- és szakszervezet - - - - -	38
<i>Balogh József</i> : A politikai magatartás kutatásokról - - - - -	52
<i>ifj. Marosán György</i> : A tőkés társadalom fejlődésének „szocioritmusai” - -	60

VITA

A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyzetéről (<i>Zsarnóczai Sándor</i>) - - - - -	76
---	----

TÁJÉKOZÓDÁS

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XI. világkongresszusa (<i>Szoboszlai György</i>) - - - - -	83
Egészség és társadalom (Áttekintés a Magyar Szociológiai Társaság pécsi vándorgyűlésének anyagából) (<i>Pál László</i>) - - - - -	91
A nemzetközi ideológiai harc néhány kérdéséről (A Nemzetközi Problémabizottság ülése) - - - - -	105
A forradalom nemzetközi tényezői (Nagy László) - - - - -	107
A mai szociáldemokrácia és a kapitalizmus „meghaladásának” problémája (Havas Péter) - - - - -	111
A polgári tudat válsága (Tanulmányok nemzetközi együttműködés eredményeiből) (Rajcsányi Péter) - - - - -	116
A társadalomtudományi információ nemzetközi rendszeréről (Taksás Imre) -	121

INTÉZETI HÍREK

Román-magyar kerekasztal-megbeszélés Bukarestben (Szoboszlai György) -	127
Politikatörténeti disszertáció az angol kommunista pártrol (Mikecz Tamás) -	132
Látogatás szovjet társadalomtudományi műhelyekben (Rathmanné Tury Mária)	134
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	139
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	147

A dolgozó fiatalok társadalmi és szakmai mobilitása

Közismert, hogy a szocialista országok – köztük hazánk – társadalmi szerkezetének gyökeres átalakulását tömeges méretű társadalmi átrétegződés kísérte. A társadalmi átrétegződés méreteit hazánkban jól érzékelteti az a tény, hogy a felszabadulást követő két évtized alatt a munkásszarmazású háztartásfők közül minden negyedik szellemi foglalkozásúvá vált, a parasztszarmazásúak közül pedig minden második munkássá, s minden tizenegyedik szellemi foglalkozásúvá. Végeredményben a keresők 60 százaléka változtatott társadalmi réteget az elmúlt évtizedekben.

Magyarországon abban a helyzetben vagyunk, hogy teljesen megbízható és kielégítő adatforrással rendelkezünk nemcsak a felszabadulást követő, hanem a két világháború között lezajlott mobilitási folyamatokról is. Így össze tudjuk hasonlítani annak változását a tőkés társadalomban, a szocializmus építésének első időszakában és jelenleg. Az eddigi kutatások és adatfelvételek elsősorban a *nemzedékek közötti* mobilitásról adtak képet. A *nemzedékek belüli* mobilitás jellegzetességeiről jóval kevesebb információval rendelkezünk. Az ifjúság, kiváltképp a dolgozó fiatalok társadalmi és szakmai mobilitása pedig egyetlen alkalommal (1978-ban) képezte országos méretű reprezentatív vizsgálat tárgyát.

Éppen ezért *Az ifjúság életútja a szocializmusban* nemzetközi összehasonlító kutatás úttörő jellegű vállalkozásnak tekinthető a mobilitás hazai vizsgálatában.* A kutatás jelenleg rendelkezésünkre álló eredményei alapján elsősorban a nemzedéken belüli (intragenerációs) mobilitás jellegzetességeiről tudunk képet rajzolni. A generációk közötti (intergenerációs) mobilitás néhány vonását ezúttal a korábbi kutatásokra támaszkodva rajzoljuk meg.

A TÁRSADALMI MOBILITÁS FŐBB VONÁSAI

A felszabadulás utáni időszak mobilitási folyamatainak jellemző vonásait a hetvenes évek elején végzett kutatások tárták fel.** E kutatások a *teljes foglalkozási*

* A nemzetközi kutatásban hat ország – Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság, Szovjetunió, Magyarország – kutatói vesznek részt. Az azonos metodikára épülő felvételek lehetővé teszik – többek között – a dolgozó fiatalok mobilitásának összehasonlító elemzését. Az empirikus felvétel hazánkban két ütemben folyt. Az első szakaszban mintegy 16 000 iparban dolgozó fiatal generáción belüli mobilitását vizsgáltuk. A második szakaszban pedig 1900 fiatal körében végeztünk reprezentatív vizsgálatot. A mintában mindkét esetben a 16–30 éves korúak szerepeltek. A jelen tanulmány elsősorban az 1978-ban lefolytatott felvétel eredményeire épül, amely mintegy 16 000 fiatal adatait gyűjtötte össze.

** Részletesebben lásd: Andorka Rudolf és munkatársai tanulmányát a *Társadalmi struktúránk fejlődése* című kötetben. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest, 1979. II. köt.

életpálya feljegyzése alapján vizsgálták a társadalmi mobilitás alakulását, a kiválasztott minták pedig a *népesség egészét* reprezentálták. A legfontosabb eredmények röviden a következőképpen összegezhetők.

Az első időszak (1949–1963) mobilitásának fő típusa az az ún. *strukturális mobilitás* volt, tehát olyan átrétegződés, amely a társadalmi-foglalkozási szerkezet átalakulásának következtében állt elő. Más szóval: a nagymérvű mobilitás elsődleges oka a strukturális átalakulás és a felgyorsult gazdasági fejlődés volt. Lényeges szerepet játszott azonban a mobilitási esélyegyenlőtlenségek korábbi kiélezett (vagyoni és osztálykiváltságokhoz kötött) formáinak megszűnése, az oktatás demokratizálása, a munkások és parasztok gyermekei közép- és felsőfokú továbbtanulásának megkülönböztetett támogatása.

A megnövekedett mobilitás teljesen megváltoztatta a magyar társadalom osztályainak és rétegeinek összetételét és arculatát. A jelenlegi magyar társadalomban a mezőgazdaságban dolgozók kivételével nincs egyetlen olyan osztály vagy réteg sem, amelynek többségét nem a más rétegekből átlépők alkotnák.

1. A vezető és szakértelmiségi réteg mintegy kétharmada fizikai foglalkozású osztályokból és rétegekből származik.

2. Az egyéb szellemi foglalkozású rétegben a fizikai foglalkozású szülőktől származók aránya körülbelül 70 százalékra tehető.

3. A munkásosztályhoz tartozók több mint fele parasztszármazású.

A vázolt mobilitási folyamatok eredményeként lényegesen csökkentek a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó egyének közötti mobilitási esélykülönbségek. A magyar társadalom nyitottabbá vált, társadalmi szerkezete homogenizálódott. Míg például a felszabadulás előtt egy szakmunkás gyermekének hússzor kisebb esélye volt az értelmiségbe kerülésre, mint egy értelmiségi származásúnak, a hatvanas évek elejére az említettek közötti esélykülönbség ötszörösére csökkent. Ez az adat egyszersmind jelzi, hogy az esélyegyenlőtlenségek – bár csökkentek – továbbra is jelentősek maradtak. A társadalmi hovatartozás ma is erőteljesen differenciálja az egyének továbbtanulási, szakmaszerzési, mobilitási esélyeit.

Az ifjúság továbbtanulási-mobilitási esélyeit egy 1970-ben végzett országos reprezentatív felvétel vizsgálta. E kutatás feltárta, hogy a társadalmi származás erőteljesen befolyásolja a gyermekek iskolai pályafutását. Az eltérő társadalmi művelődési környezetből eredő ún. indulási különbséget a következő adatok érzékeltetik:

Az átlagos tanulmányi eredmények alakulása az általános iskola 2. osztályában

A háztartásfők munkajelleg-csoportja	Budapest	Vidéki városok	Községek
Vezető állásúak	4,3	4,5	4,5
Értelmiségiek	4,4	4,3	4,6
Egyéb szellemi dolgozók	4,0	4,2	4,2
Szakmunkások	3,7	3,8	4,2
Betanított munkások	3,4	3,5	3,7
Segédmunkások	3,3	3,2	3,2
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	3,4	3,4	3,4
Értelmiségi és segédmunkás réteg közti különbség	1,1	1,3	1,4

Az adatok a társadalmi rétegződés erőteljes differenciáló hatásait tükrözik. A művelődési szempontból kedvező (értelmiségi, vezető állású), illetve a legkedvezőtlenebb (segédmunkás) környezetből induló tanulók tanulmányi eredménye közötti különbség a fővárosban 1,1, a vidéki városokban 1,3, míg a községekben 1,4 osztályzat. Valójában az indulási különbségeket megjelenítő tanulmányi teljesítmények a társadalmi rétegződéshez igazodó rangsort mutatnak, amit a társadalmi-művelődési egyenlőtlenségek tükröződésének tekinthetünk. A tanulmányi teljesítmények rangsorában az egyes társadalmi rétegeket határozott különbségek választják el egymástól.

A kutatások kétséget kizáróan feltárták azt is, hogy a különböző társadalmi rétegek gyermekeinek tanulmányi eredményeiben kifejeződő esélykülönbségek nem csökkennek az iskoláztatás évei alatt. Főként az alacsony iskolázottságú (segédmunkás) réteg gyermekeinek helyzete alakul kedvezőtlenül. E tanulók tanulmányi átlaga mintegy 0,6-del gyengébb az általános iskola végén, mint az iskolai tanulmányok kezdetén. Mindez azt tükrözi, hogy a mobilitási esélyek magán az iskolarendszeren belül is tovább differenciálódnak, s a fizikai dolgozó rétegekhez tartozó fiatalok közül igen kevesen érnek el olyan tanulmányi eredményt a kötelező iskolázás végén, amely okvetlenül szükséges a közép- és felsőoktatási intézményekbe való bekerüléshez, illetve a tanulmányok sikeres folytatásához.

A legjobb, illetve leggyengébb tanulmányi eredményt elérték aránya a kötelező iskola végén

Az apa munkajellege	A legjobb (4,0-5,0) tanulók aránya	A leggyengébb (1,0) tanulók aránya
Vezető állású	67	1
Értelmiségi	76	1
Egyéb szellemi dolgozó	45	4
Szakmunkás	28	8
Betanított munkás	26	8
Segédmunkás	18	13
Mezőgazdasági fizikai	19	11

Mínt hogy a társadalmi mobilitást elsősorban az iskolarendszer kanalizálja és a továbbtanulási lehetőségek a tanulmányi eredményektől függenek, az iskolában elért siker vagy kudarc erőteljesen kihat a mobilitási esélyekre. Az iskoláztatásban mutatkozó esélykülönbségeket a társadalmi egyenlőtlenségek egyik lényeges fajtájának kell tekintenünk. Éppen ezért a szocialista társadalomban arra kell törekedni, hogy a társadalmi származás egyre kevésbé határozza meg az életpályaesélyeket. A mobilitási esélyegyenlőtlenségek további mérséklése ugyanakkor elősegíti az osztályok és rétegek közötti távolság csökkenését, tehát a társadalmi integráció irányában hat.

INTERGENERÁCIÓS MOBILITÁS

Ahhoz, hogy a társadalmi mobilitásban jelentkező tendenciákat megbízhatóan elemézhessük, nemzedékenként kell a mobilitást vizsgálni, mert lényeges különbségek fedezhetők fel az egyes időszakokban – így a felszabadulást követő években, továbbá a harvtanas évek elején és jelenleg – pályát kezdő nemzedékek mobilitá-

sában. A jelenleg pályakezdő nemzedék mobilitása már egy új fejlődési szakasz kezdetének viszonyait tükrözi, amelynek főbb jellemzői a következők:

1. Társadalmunkban már lezajlottak azok a nagy strukturális változások, amelyek a társadalmi-gazdasági viszonyok gyökeres átalakulásával fonódtak egybe. 2. A munkaerő-tartalékok kimerülése (és más okok) miatt szükségképpen át kell térnünk a gazdasági fejlődés intenzív szakaszába, ami együtt jár a termelési szerkezet és a munkahelystruktúra jelentékeny átalakulásával: az iparban foglalkoztatottak számának növekedése megáll, felgyorsul a terciér szektor növekedése, gyorsan nő a szellemi munkát végzők aránya. 3. Erősen megnő a nők foglalkoztatottsága. Kiterjed a közép- és felsőfokú oktatás, növekszik a nők aránya az említett iskola-típusokban. 4. Átalakul a mezőgazdasági munka jellege, a munkások és a parasz-
tok közötti határ vonal elmosódik.

Mindezek a változások erősen hatnak a mobilitásra. A kutatások tapasztalatai szerint elsősorban nem olyképpen, hogy a mobilitás mértéke általában erősen csökken, hanem úgy, hogy egyes rétegek nyitottabbá válnak, míg más rétegeknél a nyitottság nem fejlődik automatikusan tovább, ezért ott speciális eszközökkel kell fenntartani. Így például az elmúlt években hazánkban némiképp növekedett a vezető és szakértelmiségi rétegek belső újratermelődése, zártsága. A munkás- és parasztszámzásúak beáramlása a vezető és szakértelmiségi rétegbe a felszabadulást követő másfél évtizedben erősen megnőtt, a hatvanas években pályát kezdőknél azonban ez a növekedés megállt, sőt azóta némi visszaesés következett be. Ugyanakkor az ún. egylépcsős mobilitás esélyei tovább növekedtek. Például a szakképzetlen fizikai dolgozók gyermekeinek egyre növekvő hányada szerez szakképzettséget, s ezáltal kilép induló társadalmi rétegeből.

A következőkben a hatvanas évek második felében pályakezdők intergenerációs mobilitását vesszük tüzetesebben szemügyre az 1968-ban lefolytatott országos reprezentatív vizsgálat és saját kutatási eredményeink alapján.* E kutatások egybehangzó eredményei szerint a pályakezdő fiataloknak csupán 26–30 százaléka marad a szülők munkajelleg-csoportjában. Ez az adat kétségkívül a társadalom nyitottságát jelzi. Míután azonban az egyes munkajelleg-csoportok részaránya más a fiataloknál, mint az időseknél, a nyitottság mértékét az előbbinél jobban tükrözi egy olyan mutató, amely egyaránt kifejezi a rétegben maradás, illetve a kilépés (más rétegekbe való átkerülés) mértékét. A szorzószámok kifejezik a különböző társadalmi csoportok gyermekeinek esélyét, hogy a szülők munkajelleg-csoportjában maradjanak, ill. kilépjenek abból.

Esélyszorzók munkajelleg-csoportonként

A szülők társadalmi csoportja	Pályakezdő fiatalok
Értelmiségi	6,2
Középszintű szakember	2,1
Adminisztratív dolgozó	1,6
Szakmunkás	1,1
Betanított munkás	1,3
Segédmunkás	2,7
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	5,7

* A vizsgálatot a KSH végezte. Eredményeit részletesebben lásd: Sarányi-Vita: A fiatalok bekapcsolódása a munkamegosztásba.

Miként látható, az esélyszorzó a szakmunkásoknál a legkisebb, majd a két pólus (értelmiség, illetve mezőgazdasági fizikai dolgozó) felé haladva fokozatosan növekszik. Az értelmiségieknél a mutató azt jelzi, hogy az ilyen szülők gyermekeinek nagy hányada a szülők munkajellegét követi, míg más rétegekből a fiatalok viszonylag ritkán kerülnek át ebbe a csoportba. A szakmunkáscsoport a belépések szempontjából a leginkább nyitottnak látszik. A kilépési mobilitás mértékét tekintve igen nagyok a nemek közötti különbségek. Így például a szakmunkás szülők pályakezdő fiai közül 51 százalék megmaradt a szülő foglalkozási csoportjában, míg a lányok közül csak 18 százalék lett szakmunkás, s 47 százalék középfokú végzettséget igénylő szellemi munkakörben helyezkedett el. A fiúk közül ugyanakkor csupán 21 százalék lépett át a szellemi munkát végző rétegekbe.

Ezek a különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a vezető-szakértelmiségi réteg nyitottságának megőrzésére, a munkás- és parasztszármazásúak beáramlásának biztosítására igen nagy figyelmet kell fordítani. Az esélykülönbségek ugyanis – bár lényegesen csökkentek az elmúlt évtizedekben – elég jelentősek: az értelmiségi szülők gyermekeinek esélye az értelmiségivé válásra a szakmunkásokhoz képest ötszörös, a betanított és segédmunkásokhoz képest pedig tizennyolc-hússzoros volt a hatvanas évek végén. E különbségek az elmúlt néhány évben nem változtak számottevő mértékben.

Az elmondottakból tévedés lenne azt a következtetést levonni, hogy az értelmiség valamiféle mereven zárt réteg Magyarországon, s az értelmiségi származású fiatalok mintegy automatikusan a saját társadalmi rétegben maradnak. Valójában mintegy 30 százalékra tehető a rétegben maradó aránya. A többség tehát kilép induló társadalmi rétegeből: mintegy 45 százalékuk felsőfokú képzettséget nem igénylő szellemi munkát végez, míg mintegy 20 százalék fizikai munkás (elsősorban szakmunkás) lesz. Kérdéses persze, hogy a pályakezdekő fizikai munkásként elhelyezkedő értelmiségi származású fiatalok tartósan megmaradnak-e a fizikai munka szférájában, avagy a későbbiekben mégis átkerülnek a szellemi-értelmiségi munkakörökbe. E kérdést a mostani kutatás eredményeinek további feldolgozása alapján nagy biztonsággal meg tudjuk majd válaszolni.

A pályakezdő fiatalok intergenerációs mobilitásának vizsgálata természetesen nem szűkíthető le az értelmiségi utánpótlás társadalmi rekrutációjának elemzésére. Megválaszolandó kérdés az is, hogy a különböző munkajelleg-csoportokhoz (társadalmi osztályokhoz és rétegekhez) tartozó fiatalok milyen hányada szerez a szülőknél magasabb szakképzettséget.

A rendelkezésre álló adatok azt tükrözik, hogy – a felsőfokú képzettségű szülők gyermekeit kivéve – a pályakezdő fiatalok képzettsége magasabb, mint szüleiké. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szakképzetlen szülők gyermekei mindannyian szakképzett fizikai vagy szellemi munkakörben helyezkednek el. Valójában a szakképzetlen fizikai munkások (segédmunkások) pályakezdő gyermekeinek mintegy 56 százaléka először segédmunkásként kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztásba, sőt a betanított munkások gyerekeinek 46 százaléka, a szakmunkások gyerekeinek 35 százaléka is segédmunkásként kezdi kereső foglalkozását. Ugyanakkor a szellemi dolgozók pályakezdő gyerekeinek mintegy 14 százaléka végez szakképzettséget nem igénylő fizikai munkát.

A pályakezdő fiatalok elhelyezkedését tehát erőteljesen befolyásolja a szülők társadalmi helyzete, s az intergenerációs mobilitás esélyeiben jelentős egyenlőtlenségek mutatkoznak. Végeredményben a különböző társadalmi rétegekhez tartozó fiatalok mobilitási esélykülönbségei bizonyos – bár nem kiélezett – társadalmi feszültségeket

jeleznek: magas az értelmiségi-szellemi munkát végző rétegek belső újratermelődé-
se, illetve a szakképzetlen fizikai dolgozó rétegek gyerekeinek jelentős része nem
tesz szert semmilyen szakmai képzettségre. Természetesen a társadalmi munkameg-
osztás mai körülményei között a teljesen egyenlő mobilitási esélyeket nem lehet meg-
valósítani. Az esélykülönbségek fokozatos csökkentését azonban fontos társadalmi
feladatként kell kezelni.

INTRAGENERÁCIÓS MOBILITÁS

A társadalmi mobilitásról – ezen belül a fiatalok mobilitásának mértékéről és
jellegzetességeiről – csupán az intergenerációs mobilitás vizsgálata alapján nem ala-
kíthatunk ki teljesen megbízható képet. Kutatásunk eredményei egyértelműen jel-
zik, hogy a fiatalok mobilitási lehetőségei nem zárulnak le a munkába lépéssel. Va-
lójában az intragenerációs mobilitás igen nagy mértékű: az általunk vizsgált mintegy
16 000 dolgozó fiatal kb. egyharmada változtatott munkajelleget eddigi kereső fog-
lalkozása során. Az intragenerációs mobilitás mértéke szorosan összefügg a munká-
ban töltött idővel. Amíg például a három évnél rövidebb munkaidővel rendelkezők-
nek csupán 15 százaléka változtatott munkajelleget, addig ez az arány a 8–10 éve
dolgozók körében 55–60 százalékra növekszik.

Az intragenerációs mobilitás mértékét, volumenét alapvetően a gazdasági szfé-
rában lezajló változások határozzák meg, amelyek eredményeként jelentősen mó-
dosult hazánkban az elmúlt évtizedben a foglalkozási szerkezet, s mindez igen ked-
vezően alakította főként a fiatal keresők munkajelleget-változtatásának lehetőségeit.
A fiatalok körében a foglalkozási szerkezet változásának főbb tendenciáit – az el-
ső és a jelenlegi munkakör összehasonlítása alapján – a következő adatokat érzé-
keltetik: 1. Jelentősen csökkent a szakképzettséget nem igénylő fizikai munka (se-
gédmunka) részaránya, az első munkakört segédmunkásként kezdők aránya 8 szá-
zalékról 4,1 százalékra mérséklődött. 2. A betanított munkát végzők aránya 17 szá-
zalékról 26 százalékra növekedett, s a segédmunkások többsége betanított munkás
lett. 3. A szakképzett fizikai munkát (szakmunkát) végzők aránya lényegében nem
változott (40,7, illetve 40,3 százalék), ugyanakkor a szakképzettséget igénylő szel-
lemi foglalkozásuk aránya 13 százalékról 21 százalékra növekedett.

A következő kérdés az, hogy milyen arányban maradtak meg a fiatalok első mun-
kakörükben, illetve, hogy eddigi kereső foglalkozásuk során mennyien változtattak
munkajelleget. A munkába állás utáni első és a jelenlegi munkajelleget összehasonlí-
tása lényeges változásokra utal. A kilépési mobilitás méreteit az alábbi adatok tük-
rözik.

Azok aránya, akiknél az első és a jelenlegi foglalkozás megegyezik (százalékban)

Segédmunkások	15
Betanított munkások	65
Szakmunkások	83
Szakképzetlen irodai alkalmazottak	60
Szakképzett adminisztratív	75
Középszintű műszakiak	59
Felsőfokú műszakiak	85

Első megállapításra a közölt adatok azt az általános tapasztalatot erősítik meg, hogy a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokat sokkal nagyobb arányban hagyják el a fiatalok, mint a kvalifikált jellegű munkát. Látható, hogy az egyszerű segédmunka nem jelent életre szóló besorolást a pályakezdekők számára, hiszen a segédmunkásként induló fiatalok nagy többsége néhány év leforgása alatt más munkajelleg-csoportba kerül át. Jelentős különbségek tapasztalhatók azonban a szakképzett csoportok között is. A szakmunkásként indulók kilépési mobilitása mindössze 17 százalékot tesz ki, míg ez az arány a középszintű műszakiaknál 40 százalék fölé emelkedik. A szűk szakmai képzésben részesült fiatalok szakismerete ugyanis igen kevésbé konvertálható, ez önmagában is erősen korlátozza a mobilitási lehetőségeket. A mobilitás a fiatal szakmunkások esetében egy új szakma megtanulásával, illetve a középszintű műszaki munkakörök betöltéséhez szükséges magasabb iskolai végzettség megszerzésével kapcsolódik össze. Az ilyenfajta továbbtanulás azonban jelentős akadályokba ütközik. Népgazdasági szempontból természetesen alapjában pozitívan ítélni lehet meg az a tény, hogy a szakmunkássá képzett fiatalok közül kevesen hagyják el tanult szakmájukat. Ugyanakkor tény, hogy a mobilitási esélyek szempontjából a szakmunkásként munkába lépő fiatalok helyzete kedvezőtlenebb, mint a középfokú szakképzettséget szerzett fiataloké.

A kilépési mobilitás adatainak behatóbb elemzése fényt vet arra is, hogy a fiatalok mobilitásának fő útja az ún. felfelé mobilitás, a magasabb kvalifikációt igénylő munkakörök elérése. Az induló foglalkozás azonban erősen behatárolja az intragenerációs mobilitás útját, ugyanis tömeges átlépés az egymáshoz legközelebbi rétegek között történik. Így például a segédmunkásként induló fiatalok 67 százaléka betanított munkás lesz, s a szakmunkás szintig már csupán 12 százalék jut el. Közép- vagy felsőfokú szakképzettséghez kötött munkakörök betöltéséhez pedig az általunk vizsgált mintában egyetlen segédmunkásként induló fiatal sem jutott el. Az erősen behatárolt mobilitási lehetőségek a szóban forgó csoport esetében az alacsony iskolázottsággal függenek össze. A segédmunkásként induló fiatalok többsége ugyanis legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Az alacsony műveltségi szint igen nagy akadálya a szakmatanulásnak, illetve a magasabb iskolai végzettség munka melletti megszerzésének.

Más a helyzet a betanított munkásként indulók esetében. E fiatalok mintegy 35 százaléka volt mobil, és az induló foglalkozást elhagyók útja – 3 százalék kivételével – egyértelműen felfelé vezetett: 12 százalékuk szakmunkás, 9 százalékuk szakképzetlen irodai alkalmazott, 4 százalékuk középszintű szakember, míg 2 százalék szakértelmiségi lett. Esetükben tehát az intragenerációs mobilitás jórészt a szakmai képzettség megszerzésével kapcsolódott össze. Megállapítható az is, hogy a segédmunkásként induló fiatalok közül elsősorban azok váltak mobilakká, akik középfokú végzettséggel kezdték kereső foglalkozásukat, illetve a munka melletti tanú-lással ilyen végzettséget szereztek.

A szakmunkásként induló fiatalok kilépő mobilitása nem túl gyakori. Ennek útja nem csupán felfelé vezet, mert mintegy 7 százalék betanított munkás, 1 százalék pedig segédmunkás lett. Középszintű műszaki beosztást 4 százalék, alsószintű vezető posztot pedig a vizsgáltak 1,5 százaléka tudott elérni. Jellemző, hogy a szakmunkásként induló fiatalok közül nem egészen egy százalék tudott csak felsőszintű műszaki végzettségre szert tenni, tehát kevesebben, mint azok, akik betanított munkásként indultak.

Ugyanakkor igen nagy a *kilépő mobilitás* a középszintű műszaki beosztásúak körében. E csoport mintegy 40 százaléka változtatott munkajelleget eddigi pályája so-

rán. A mobilitás útja elsősorban két irányba vezetett: műszaki értelmiségi pályára (11⁰/₀), illetve alsó- és középszintű vezetői pozícióba (13⁰/₀). Jelentős azon kilépők száma is, akik szakmunkások lettek (9 százalék). Megállapítható tehát, hogy a középfokú műszaki képzettség (technikus) igen jó esélyeket biztosított az intragenerációs mobilitáshoz, beleértve a felsőfokú tanulmányok munka melletti elvégzését is.

Még egy csoport érdemel kiemelt figyelmet: a *felsőszintű szakképzettséget* igénylő munkakörökben kezdő fiatalok csoportja. Ki kell emelnünk, hogy e szakemberek kilépő mobilitása meglehetősen problematikus. Így például a fiatal műszaki értelmiségiek 3 százaléka fizikai munkásként dolgozik, 1,2 százalék középszintű műszaki munkakört lát el, vagy középfokú végzettséghez kötött irodai munkát végez. A felsőfokú képzettséggel rendelkező fiatal műszakiakat ritkán léptetik elő vezető pozícióba, akkor is csupán alacsonyabb vezetői beosztást kapnak (4 százalék). Magasabb vezetői pozíciókon az ilyen szakembereknek csupán 0,7 százaléka dolgozik, igaz más csoportokból egyáltalán nem jutottak be magasabb vezetői beosztásokba.

Röviden érintenünk kell az ún. *belépő mobilitás* vizsgálatának eredményeit is, tehát azt a kérdést, hogy az egyes munkajelleg-csoportok milyen más csoportokból merítik utánpótlásukat. Elsőként a vizsgáltak jelenlegi és első foglalkozását hasonlítjuk össze.

Azok aránya, akiknél a jelenlegi és az első munkajelleg megegyezik (százalékban)

Segédmunkás	64
Betanított munkás	39
Szadmunkás	83
Szakképzetlen nem fizikai (irodai) alkalmazott	47
Szakképzetlen szellemi alkalmazott	33
Középszintű műszaki szakalkalmazott	34
Felsőszintű műszaki szakalkalmazott	60
Egyéb felsőszintű szakember (közgazdász, jogász)	62

Munkajelleg-csoportonként erősen eltérő képet mutat a jelenlegi és az első munkajelleg kapcsolata. A szakmunkások túlnyomó része már kezdetben is a jelenlegi munkajelleg-csoportban dolgozott, ugyanez vonatkozik a segédmunkásokra és a felsőszintű szakértelmiségiek csoportjaira is. Ugyanakkor az összes többi csoporthoz tartozók többsége korábban más jellegű munkát végzett. A belépési mobilitás szempontjából voltaképpen csak a szakmunkáscsoport tekinthető erősen zárt jellegűnek, míg a többi csoport nagymértékben vagy túlnyomóan más rétegekből merítette a maga utánpótlását.

Az *értelmiségiek* 21 százaléka például fizikai dolgozóként állt először munkába: 10 százalék szakmunkásként, 11 százalék pedig betanított vagy segédmunkásként kezdte pályáját. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy az *intragenerációs mobilitás hazánkban az értelmiségivé válás jelentékeny csatornájaként működik*. Az adatok megbízható értelmezéséhez azonban ismerni kellene azt is, hogy az értelmiségbe belépő fizikai dolgozók mennyi ideig végeztek fizikai munkát, illetve, hogy közülük hányan szereztek képesítésüket az esti vagy levelező tagozaton. Fel-

tehető ugyanis, hogy az esetek egy részében nem arról van szó, hogy a munkások, technikusok stb. emelkednek fel értelmiségivé, hanem arról, hogy a felsőoktatási intézmények nappali tagozatára fel nem vett fiatalok átmenetileg munkát vállalnak, majd később nappali tagozaton folytatják tanulmányaikat.

Felfogásunk szerint a nappali tagozatú tanulást ki kell rekeszteni az intragenerációs mobilitás fogalomköréből, minthogy a kereső tevékenység ez esetben csupán átmeneti megoldás, s a több éves nappali felsőfokú tanulás egészen más társadalmi helyzetet jelent, mint a munkával összekapcsolt képzés. Az intragenerációs mobilitás fenti értelmű kettébontását a kutatás további eredményei alapján fogjuk elvégezni.

A középszintű szakemberek többsége fizikai dolgozóként kezdte kereső foglalkozását: a műszaki szakalkalmazottak 33 százaléka eredetileg szakmunkás, további 10 százaléka pedig betanított munkás volt. E csoportba a segédmunkásként induló fiatalokból is bejutottak, arányuk mintegy 8 százalékra tehető. Egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a szakmunkások mobilitásának ez az alapvető módja. A szakmunkások jelentős része középiskolai (technikusi) végzettséggel kezdett dolgozni, vagy megszerezte a technikus végzettséget, s ezzel művezetővé léptették elő. Érdekes, hogy az irodai, adminisztratív munkaköröket betöltők viszonylag ritkán lépnek át a középszintű műszaki szakemberek csoportjába (arányuk mindössze 8 százalékra tehető).

A belépési mobilitás szempontjából igen nyitottnak bizonyult a *szakképzett irodai, adminisztratív alkalmazottak* csoportja is. E csoportba is meglepően sokan léptek be a fizikai munkás pályakezdők közül (33 százalék), köztük szakmunkások is (10,1 százalék). E csoport azonban elsősorban szakképzetlen fizikai, illetve adminisztratív munkakörökből kilépő fiatalokból (főként nőkből) töltődik fel. A szakképzetlen fizikai vagy egyszerű irodai munkát végző fiatalok számára mindenképpen emelkedést jelent a szakképzett adminisztratív dolgozók csoportjába való belépés, amit az tesz lehetővé, hogy az említettek többsége középiskolai végzettséggel rendelkezik. A szakmunkások közül is elsősorban az érettségivel rendelkezők lépnek be ebbe a csoportba, ami nem minősíthető vertikális mobilitásként, sokkal inkább a fizikai munka elkerülésének szándékáról van szó.

A *szakmunkások* csoportjában a fiatalok viszonylag kis százaléka kezdte pályáját más munkaterületen. A belépési mobilitás e csoportban a legkisebb mérvű. Az utánpótlás lényegében a szakképzetlen fizikai munkásként pályakezdő fiatalokból rekrutálódik (segédmunkás 8 százalék, betanított munkás 5 százalék). A szellemi munka területén pályakezdők aránya csupán 2 százalékra tehető, akik szakképzetlen nem fizikai munkakörből, illetve technikus művezetői munkakörből léptek át szakmunkássá. Említésre érdemes, hogy néhány mérnök (szám szerint nyolc) is található a szakmunkások csoportjába belépők között. E jelenség okait további kutatások során fogjuk tüzetesebben elemezni.

A *betanított* munkások csoportja igen nyitott a belépési mobilitás szempontjából. Ez érthető is, hiszen a betanított munka nem kötődik valamiféle előzetesen megszerzett (az iskolában elsajátítható) szakmai képzettséghez, ugyanakkor valamilyen tanfolyamot a fiataloknak el kell végezni ahhoz, hogy betanított munkakört lássanak el. A „szakismereteket” általában a munkába lépés után, az adott munkahelyen szerzik meg. Így érthető, hogy e csoport a maga utánpótlását elsősorban a segédmunkásként pályakezdőkből meríti (a belépők 40 százaléka). Nem elhanyagolható azonban a szakmunkásként kezdők (9 százalék) betanított munkássá válása sem, ami nem egyszerűen bérezési problémákra vezethető vissza (bár az is szerepet ját-

szik), hanem összefügg azzal, hogy az iskolai szakmunkásképzés nincs kellőképpen egybehangolva a népgazdaság szakmunkás munkaerő-szükségletével. Az említett csoportokon kívül még a szakképzetlen irodai dolgozók lépnek be számottevő arányban (2,5 százalék) a segéd munkások csoportjába.

A *segéd munkások* csoportja — a belépő mobilitás szempontjából — az előbbi csoportnál jóval zártabbnak mutatkozik, mivel az idetartozók 64 százaléka mindig segéd munkás volt. E fiatalok többsége igen alacsony iskolázottsággal rendelkezik, ami megakadályozza átlépésüket más csoportokba, annak ellenére, hogy a segéd munkások csoportjának egészét tekintve minden más csoportnál nagyobb mértékű volt a kilépési mobilitás az elmúlt évtizedben, s a segéd munkásként induló fiatalok többsége más munkajelleg-csoportokba lépett át. A segéd munkások csoportja ma már nem elsősorban a mezőgazdaságból jövő fiatalokból töltődik fel, hanem betanított és szakmunkás fiatalok helyezkednek el segéd munkásként.

Jelenleg a betanított munkásként segéd munkát végzők aránya 11 százalék, a szakmunkások csoportjából átlépőké pedig 8 százalék. A mezőgazdaságból belépők aránya mindössze 8 százalékra tehető, míg korábban — egészen a hatvanas évek végéig — az utánpótlás szinte kizárólag a mezőgazdaságban dolgozók köréből rekrutálódott. Számottevő még a korábban irodai-adminisztratív munkakörben dolgozók belépése is (2 százalék). E jelenség természetesen nem azzal függ össze, hogy a segéd munka vonzaná a betanított vagy szakmunkás fiatalokat, hanem elsősorban bérezési problémákra vezethető vissza.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS MOBILITÁS

Nyilvánvaló, hogy az intragenerációs mobilitás lehetőségeit, annak mértékét és jellegzetességeit a gazdasági-társadalmi viszonyokban végbemenő változások alakítják elsősorban. Ilyenformán az intragenerációs mobilitás visszatükrözi a munkahelystruktúra, a foglalkozási szerkezet változásait, s lényegében ehhez igazodik. A változások fő tendenciáit korábban már jeleztük. A továbbiakban azt elemezzük, hogy az intragenerációs mobilitás milyen csatornákon keresztül közvetítődik, illetve, hogy a fiatalok intragenerációs mobilitásának esélykülönbségei miként függnek össze a mobilitás csatornáinak működésével.

Jelenleg nem áll módunkban, hogy az intragenerációs mobilitás kanalizátorairól teljes körű képet alkossunk. A máris rendelkezésre álló eredmények alapján *egyértelműen megállapítható az, hogy a dolgozó fiatalok generáción belüli mobilitásának közvetítésében a közoktatási rendszer domináló szerepe* érvényesül. A mobilitási esélyeket ugyanis elsősorban a munkába lépés előtt, illetve a munka mellett megszerzett iskolázottsági-szakképzettségi szint differenciálja. Az alacsony iskolázottsági szint nem zárja ki ugyan teljesen az intragenerációs mobilitás lehetőségét, bizonyos azonban, hogy csak nagyon szűkös és kis léptékű mozgást tesz lehetővé.

Az alacsony iskolázottságú, nyolc osztályt vagy kevesebbet végzett pályakezdő fiatalok általában segéd munkásként kapcsolódnak be a társadalmi munkamegosztásba, s amennyiben iskolázottságuk a munkavégzés során nem növekszik, legfeljebb a betanított munkások csoportjába tudnak átlépni. E megállapítás elsősorban a *kötelező nyolcosztályos iskolát be nem fejezett fiatalokra* érvényes (arányuk a mintában 2,9 százalék), 40 százalékuk a pályakezdés óta segéd munkás, mintegy 60 százalék viszont betanított munkás lett. Más munkajelleg-csoportokba egyáltalán nem léptek át.

Némiképpen más a helyzet a *befejezett általános iskolai végzettséggel* rendelkezők esetében. Többségük szintén segéd munkásként kezdte kereső foglalkozását, azonban mindössze 17 százalékuk maradt az induló foglalkozási csoportban. Kilépési mobilitásuk a következőképpen fest: 64 százalék betanított munkás, 13 százalék szakképzetlen nem fizikai alkalmazott, 5 százalék pedig szakmunkás lett. Ez utóbbiak azonban csupán besorolásuk szerint szakmunkások, mert szakmunkás végzettséggel nem rendelkeznek. Továbbá a befejezett általános iskolai végzettséggel munkába álló fiatalok egy része (31 százalék) már betanított munkásként kezdte pályáját. Közülük 12 százalék lép át más munkajelleg-csoportba, elsősorban szak-képzettséghez nem kötött adminisztratív munkakörökbe (11 százalék), 4 százalék segéd munkás lesz, s csupán mindössze 3 százalék végez szakmunkás-képzettséghez kötött munkát.

Látható tehát, hogy az alacsony iskolázottság szinte kizárólag a szakképzettséget nem igénylő foglalkozások közötti mozgásokat teszi lehetővé. A kedvezőtlen mobilitási esélyek a fiatalok nagy tömegeit érintik, mert a mintában szereplők 32 százaléka alacsony iskolázottsággal rendelkezik.

Erősen korlátozottak a *szakmunkásképző iskolát* végzett fiatalok (a mintában szereplők 32 százaléka) intragenerációs mobilitásának lehetőségei is. Az ilyen végzettségű fiatalok 81 százaléka végig szakmunkás beosztásban dolgozott, míg a kilépők (8 százalék) nagy többsége betanított vagy segéd munkás lesz. Továbbá a szakmunkásképző iskolát végzettek 11 százaléka eleve segéd- vagy betanított munkásként helyezkedett el. E két adat együttesen azt jelzi, hogy a szakmunkásképző iskolából kikerült fiatalok 19 százaléka szakképzettséget nem igénylő fizikai munkát végez, ami az iskolai szakmunkásképzés túlméretezettségének tünete. A szakmunkásképzőt végzett fiatalok felfelé mobilitásáról voltaképpen nem beszélhetünk. Közülük mindössze 1 százalék kerül középszintű műszaki, s további egy százalék alsószintű vezető (művezető) beosztásba.

Az intragenerációs mobilitás kedvező esélyei a *középipiskolai végzettséggel* fonódnak össze. Ilyen végzettséggel a vizsgáltak 29 százaléka rendelkezik. E csoport rendkívül mobil, de itt is jelentős különbségek mutatkoznak a szakközépipiskolát, illetve a gimnáziumot végzettek között – a szakközépipiskolát végzettek javára. Ez az azal függ össze, hogy a gimnázium elsősorban a felsőfokú továbbtanulásra készít elő (a felsőoktatási intézmények hallgatóinak mintegy 80 százalékát a gimnáziumot végzettek adják), s nem nyújt olyan szakmai jellegű előképzést, amely megkönnyítené a felsőfokon tovább nem tanuló fiatalok bekapcsolódását az ipari jellegű munkatevékenységbe.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az általunk vizsgált fiatalok egy része nem a nappali, hanem az esti-levellező tagozaton, tehát a munkába lépés után szerezte gimnáziumi vagy szakközépipiskolai végzettségét. E csoportba elsősorban a szakmunkások és a szakképzett irodai dolgozók tartoznak. A középipiskola nappali, illetve esti-levellező tagozatán érettségizettek arányát jelenleg még nem áll módunkban kel-lő pontossággal megállapítani. A máris rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy a mintába bekerült fiatalok jelentős része az első munkába lépésnél még nem rendelkezett középfokú képzettséggel. A jelenleg középipiskolai végzettséggel rendelkezők jelentős része ugyanis segéd- vagy betanított munkásként kezdte kereső foglalkozását. E fiatalok többsége azonban – miután középipiskolai végzettséget szerzett – magasabb kvalifikációt igénylő munkakörökbe lépett át. E változásokat az alábbi táblázat érzékelteti.

A középiskolát végzettek induló és jelenlegi foglalkozásának jellege
(százalékos megoszlás)

Munkajelleg-csoport	Induló foglalkozása jellege		Jelenlegi foglalkozása jellege	
	gimnáziumot	szakközépiskolát	gimnáziumot	szakközépiskolát
	végzetteknel			
Segéd munkás	13,9	6,3	0,7	0,3
Betanított munkás	19,6	8,5	17,8	4,6
Szakt munkás	31,5	46,1	34,6	40,2
Szakképzetlen nem fizikai	20,7	10,8	21,3	6,9
Szakképzett				
irodai alkalmazott	4,8	9,7	13,1	19,3
Középszintű műszaki	1,6	10,6	6,3	18,9
Egyéb középszintű				
irodai alkalmazott	1,8	2,1	1,2	2,4
Alsószintű vezető	—	—	1,8	3,7
Középszintű vezető	—	—	—	0,6
Egyéb, ismeretlen	6,1	5,9	3,2	3,1

Miként látható, a segéd munkásként induló érettségizett fiatalok szinte teljes számban más foglalkozási csoportokba léptek át, és a betanított munkásként foglalkoztatottak aránya is csökkent, bár – főként a gimnáziumi végzettséggel rendelkezők közül – meglepően sok érettségizett fiatal dolgozik jelenleg is szakképzettséget nem igénylő munkakörben. A gimnáziumot végzetteknel mindez érthető, hiszen ez az iskolatípus nem nyújt szakmai ismereteket. A szakmai középiskolákat befejezők betanított munkásként, illetve szakképzetlen irodai alkalmazottként történő foglalkoztatása azonban némi meglepetést kelthet. E jelenség hátterét és okait a továbbiakban tüzetesebben is megvizsgáljuk.

A várakozással megegyezően a gimnáziumban érettségizett munkába álló fiatalok mobilitásának fő útja az adminisztratív munkakörök felé vezet, de többségük egyszerű irodai, ügyviteli munkát végez. A szakképzett irodai munka, továbbá a középszintű műszaki beosztás elérését viszont a gimnáziumi végzettség jóval kevésbé teszi lehetővé, mint a szakmai középiskola. Végeredményben az iparban dolgozó gimnáziumot végzett fiatalok többsége (53 százalék) fizikai munkát végez, elsősorban szakt munkásként dolgozik, s az ilyen végzettségű fiatal szakt munkások aránya növekvő tendenciát mutat. Hasonlóképpen nő a középszintű műszaki beosztásban dolgozó gimnáziumot végzettek száma is, jóllehet e munkakör eléréséhez a szakközépiskola nyújt kedvezőbb esélyeket.

A középiskolát végzettek mobilitásának mértékéről elsősorban a *kilépési mobilitást* tükröző adatok alapján alkothatunk képet. Ezek az adatok újolag megerősítik, hogy az iparban dolgozó fiatalok számára a szakközépiskola valamivel kedvezőbb mobilitási esélyeket nyújt, mint a gimnázium. Az adatok tükrözik azt is, hogy elsősorban mely foglalkozási csoportokból lépnek ki a középiskolát végzett fiatalok.

A középiskolát végzettek kilépési mobilitása*

Az induló foglalkozás jellege	Az induló foglalkozási csoportból kilépők aránya a	
	gimnáziumot végzetteknel (százalék)	szakközépiskolát
Segédmunkás	93,9	95,4
Betanított munkás	48,5	74,6
Szaktmunkás	14,6	24,6
Szakképzetlen nem fizikai	36,6	57,2
Szakképzett irodai	24,7	12,8
Középszintű műszaki	11,5	28,2
Egyéb középszintű	57,0	25,8
Összesen:	40,9	45,5

Mindkét iskolatípusban végzett fiatalok elsősorban a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokat igyekeznek elhagyni. E törekvések elsősorban a szakközépiskolát végzetteknel realizálódnak, akik jóval nagyobb arányban hagyják el a betanított munkát, illetve az egyszerű irodai tevékenységet jelentő munkaköröket, mint a gimnáziumból kikerülők. A középiskolát végzettek csaknem fele egyszer vagy többször is munkajelleget változtatott eddigi pályafutása során. A kérdés az, hogy e nagymérvű intragenerációs mobilitásban milyen tendenciák érvényesültek, s a mobilitás milyen léptékű volt. Ezúttal csupán a főbb tendenciákat vázoljuk.

A középiskolát végzettek intragenerációs mobilitásának irányát és léptékét erősen befolyásolta az induló foglalkozás jellege:

– a segédmunkásként indulók többsége (53⁰/₀) betanított vagy szaktmunkás lett, tehát nem léptek ki a fizikai munka köréből. A nem fizikai jellegű munkakörökbe átlépők többsége (mintegy 60 százaléka) csupán szakképzettséget nem igénylő irodai munkaköröket tudott elérni, ugyanakkor

– a betanított munkásként pályakezdők csoportjából kilépők többsége a szellemi foglalkozási csoportokba lépett át, s szakképzett irodai, illetve középszintű műszaki munkakört ért el;

– a szaktmunkásként indulók kilépő mobilitása igen csekély volt, ami egyúttal arra enged következtetni, hogy a középiskolai végzettség megszerzése ma már nem kapcsolódik egyértelműen egybe a fizikai munka elhagyásának vágyával. Az érettségivel rendelkezők aránya egyre inkább növekszik a szaktmunkás fiatalok körében, s az iparban dolgozó és középiskolát végzett fiatalok legnagyobb csoportját már ma is a szaktmunkás fiatalok képezik. A kutatás feltárta azt is, hogy a középszintű műszaki és az alsószintű vezetői utánpótlás jórészt az érettségizett szaktmunkásokból kerül ki. Az említettek kilépési mobilitásának fő iránya a középszintű műszaki beosztásokba vezet;

* Azok aránya, akiknél az induló és a jelenlegi foglalkozás jellege nem egyezik meg.

- a középiskolát végzettek jelentős része szakképzettséget nem igénylő szellemi munkakörben kezdi pályáját. Ezeknek mintegy fele induló foglalkozásában marad. A kilépők útja elsősorban a szakképzett irodai-adminisztratív munkakörökbe vezet. Meglepően kevesen (mintegy 3 százalék) lesznek szakmunkások, s a gimnáziumot végzettek közül igen sokan (10,6%) lépnek át az említett csoportból betanított munkás munkakörökbe;

- a szakképzett irodai alkalmazott pályakezdekők kilépési mobilitásának fő iránya mind a gimnáziumot, mind pedig a szakközépiskolát végzetteknel „lefelé” vezet, a szakképzettséget nem igénylő irodai munka és a betanított munka felé;

- hasonló tendencia érvényesül a középszintű műszakiak csoportjában is, azzal a különbséggel, hogy itt a kilépők többsége szakmunkás, vagy szakképzett irodai alkalmazott lesz, tehát kvalifikációt igénylő, de az induló foglalkozásnál alacsonyabb szintű munkakörbe lép át. E jelenségek okait ma még nem tudjuk kielégítően elemezni.

Jelentős mérvű kilépési mobilitást tapasztalunk a *felsőfokú végzettséggel* rendelkező szakemberek körében is. A műszaki főiskolai végzettségűek 77 százaléka dolgozik képzettségének megfelelő munkakörben. A kilépő 23% megoszlása munkajelleg szerint a következő:

szakmunkás	4%
szakképzett irodai	3%
középszintű műszaki	8%
alsósintű vezető	5%
középszintű vezető	3%

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy ma már a főiskolai végzettség sem jár feltétlenül együtt a szakértelmiségi, illetve vezetői munkakörökkel. Jelentős a középszintű műszaki beosztásban dolgozó főiskolát végzettek aránya, ami azt mutatja, hogy az iparban az üzemmérnöki diplomával rendelkezők egy részét csak technikusként tudják alkalmazni. A szakmunkásként, illetve irodai alkalmazottként dolgozók „lefelé” mobilitásának okaira a kutatás későbbi menete deríthet fényt.

Az intragenerációs mobilitás folyamatait, a mobilitási esélyeket és lehetőségeket természetesen nem csupán az iskolai végzettség befolyásolja és differenciálja. Hazánkban kialakulóban van egy nem iskolai bázison működő szakképzési-továbbképzési rendszer, amely az ipar mindenkori szükségleteinek megfelelően képezi ki, illetve képezi tovább a munkaerőt. Várható, hogy e képzési szisztéma egyre erőteljesebben befolyásolja a fiatalok intragenerációs mobilitását. Nyilvánvaló az is, hogy a mobilitási esélyek erősen differenciálódnak nemek szerint, s a nők mobilitása az iparban számos sajátzerűséget mutat. Mindez a nők kedvezőtlenebb szakképzettségével is összefügg. Szorosan összefügg az intragenerációs mobilitás mértéke a munkában töltött idővel és a munkahelyek számával is. A kutatás eddigi tapasztalatai szerint a mobilitás nem a pályakezdekést követő első évekre, hanem egy későbbi szakaszra esik, s a munkahely-változtatással igen szorosan kapcsolódik egybe.

Mindezek az összefüggések beható vizsgálat tárgyát képezik a további kutatásban, s összekapcsolódnak annak a kérdésnek az elemzésével is, hogy a fiatalok intragenerációs mobilitásának esélyeit milyen mértékben befolyásolja a társadalmi származás.

A szovjet értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásai*

A szovjet népi értelmiség a dolgozók olyan társadalmi csoportja, amely hivatás-szerűen szellemi munkával foglalkozik. A fejlett szocialista társadalom körülményei között az értelmiség az egyik legnagyobb számú és leggyorsabban növekvő csoport. 1977 elején a Szovjetunióban 37,5 millió túlnyomóan szellemi munkával foglalkozó dolgozó élt, 1978-ban pedig az értelmiség (a nem dolgozó családtagokkal együtt) az ország lakosságának 23,1 százalékát tette ki.¹ 1979 elején a Szovjetunió népgazdaságában foglalkoztatott felsőfokú és középfokú szakmai végzettséggel rendelkező szakemberek száma a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának adatai szerint 26,4 millió volt, ezen belül a felsőfokú végzettségűek száma 11,1 millió.² 1941-hez képest a szakemberek összlétszáma 11-szeresére nőtt, 1913-mal összehasonlítva pedig csaknem 140-szeresére.³

Az értelmiség – de különösen annak leginkább kvalifikált rétege, a felsőfokú és középfokú szakmai végzettséggel rendelkezők – létszámnövekedésének ezek a méretei a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének és a fejlett szocialista társadalom felépítésének közvetlen következményei voltak a Szovjetunióban. Végbement az értelmiség mélyreható minőségi változása. Megszűnt az értelmiség belső egyenlőtlensége, amelyet az osztályantagonisztikus kapitalista viszonyok eredményeztek. A múlté lett a fizikai és szellemi munka közötti ellentmondás, bár társadalmi különbség még mindig van közöttük. „Egy nemzedék élete alatt – mondotta L. I. Brezsnyev, az SZKP főtitkára, a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke – a szovjet haza teljesen és mindenkorra megszabadult az írástudatlanság nehéz jármától. A dolgozók a kulturális élet aktív résztvevőivé, a szellemi értékek létrehozóivá váltak. A nép sorából új, szocialista értelmiség nőtt ki, amely a hazának a tudomány és a technika, az irodalom és a művészet kiemelkedő eredményeivel hozott dicsőséget. Végbement a munka és a kultúra történelmi találkozása, az a találkozó, amelyről az emberiség legjobbjai álmodtak. Országunk történetében és az egész világkultúra történetében ez óriási jelentőségű fordulat volt.”⁴

A társadalmi viszonyok egész rendszerében beállott mélyreható változások és a Szovjetunió Kommunista Pártja célirányos társadalompolitikája következtében az

* F. R. Filippov a SZUTA Szociológiai Kutatások Intézetében „A társadalmi struktúra” osztály vezetője. Kutatásaiban elsősorban a társadalmi átrétegződéssel és a felsőoktatás szociológiai problémáival foglalkozik. E témáról több könyvet és tanulmányt publikált. A szocialista országok tudományos intézetei közötti együttműködés keretében végzett *Ijjság és felsőoktatás* című nemzetközi kutatásban F. R. Filippov és munkatársai, valamint intézetünk kutatói is részt vettek.

értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásai eddig soha nem látott méretekben kibővültek. A szovjet társadalom valamennyi osztálya és társadalmi rétege az értelmiség forrása lett. Az utóbbi idők szociológiai kutatásai feltárták az értelmiség – köztük a felsőfokú végzettségű szakemberek – mai utánpótlásának konkrét mechanizmusait. E cikk ismerteti annak a széles körű kutatásnak néhány eredményét, amelyet 1973–1974-ben végeztünk egységes program szerint a Szovjetunió hat körzetében.⁵

*

Az egyik legfontosabb forrás, amely biztosította az új utánpótlás tömeges áramlását a főiskolákra – az általános középfokú oktatásra való áttérés volt. 1918 és 1978 között 78,1 millió ember kapott középfokú (általános és szak) képzést, közülük 60,6 millióan végeztek általános képzést nyújtó középiskolában, 15,9 millióan középfokú szakiskolában, 1,6 millióan pedig középfokú szakmunkásképző intézetben. A középfokú oktatási intézményeket elvégzők éves átlaga a következőképpen növekedett (ezer főben):

1918–1928 – 67,1	1956–1960 – 1728,1
1929–1932 – 144,3	1961–1965 – 1342,0
1933–1937 – 221,8	1966–1970 – 3228,7
1938–1940 – 468,4	1971–1975 – 3799,0
1941–1945 – 264,0	1976 – 4757,0
1946–1950 – 466,4	1977 – 5067,0
1951–1955 – 1019,3	1978 – 5160,0 ⁶

Így tehát a hetvenes évek közepétől a Szovjetunióban a tanulóifjúság gyakorlatilag teljes középfokú képzést kap, függetlenül nemétől, nemzetiségétől, lakóhelyétől, a szülők vagyoni helyzetétől stb. (A hatvanas évek elején születettek átlagos létszáma körülbelül 5 millió főt tesz ki.⁷)

A fentebb említett kutatáshoz fontos volt megállapítani azt, hogy változik-e (és hogyan) a tanulók társadalmi összetétele a középfokú oktatás különböző szintjein. A kapott adatok szerint az 1–8. osztályos tanulók társadalmi összetétele teljességgel megfelel a lakosság társadalmi összetételének. A fennálló nem nagy különbségeket demográfiai okok magyarázzák (többek között az, hogy a falusi lakosok családjaiiban magasabb a születések száma). A különbség csak a 10. osztályba járóknál fokozódik, mivel a munkások gyermekei – különösen a városokban – az értelmiségiek* és az alkalmazottak gyermekeinél gyakrabban folytatják tanulmányaikat a 8. osztály elvégzése után középfokú szakiskolában és szakmunkásképző intézetben.

Így a középiskolák első osztályaiban a munkások gyermekei az összes tanuló 58,2 százalékát, a nyolcadik osztályokban 59,1 százalékát, a tizedik osztályokban 49,5 százalékát, a felsőfokú oktatási intézmények első évfolyamaiban pedig 43,1 százalékát alkották (beleértve azokat is, akik főiskolai tanulmányaik megkezdéséig maguk is munkások voltak). A kolhozparasztok gyermekei ennek megfelelően az összlétszám 15,8, 15,8 illetve 14,4 százalékát alkották a középiskolák megfelelő osztályaiban, a főiskolákon pedig 18 százalékát, az alkalmazottak és értelmiségiek

* Az orosz szövegben a „szpecialiszt” szó szerepel, e kategória a közép- és felsőfokú szakképzéssel rendelkezőket foglalja magában. Mivel a magyar nyelvben a „szakember” kifejezés jelente ettől eltér, ezért a szövegben a „szluzsascijje i szpecialishti” kifejezést „alkalmazottak és értelmiségiek” terminussal fordítjuk.

gyermekei az összlétszám 26, 25, illetve 36 százalékát tették ki a középiskolákban és 39 százalékát a főiskolákon. A „főiskolára kerülés koefficiense” az elvégzett számítás szerint (azaz az adott társadalmi csoportból a felsőoktatási intézménybe kerülők viszonya az e csoportnak a lakosság összlétszámában elfoglalt súlyához) a következő:

	1965-ben	1973-ban
a munkásosztálynál	0,63	0,71
a kolhozparasztoknál	0,87	0,96
az alkalmazottaknál és értelmiségieknél	2,44	1,86

Következésképpen annak reális esélye, hogy a kolhozparasztok gyermekei főiskolára kerüljenek, majdnem megközelíti a 100 százalékot, de ez az esély jelentősen megnőtt a munkások gyermekeinél is.

Mint a kutatás kimutatta, az iskolai tanulmányi előmenetelnek és az ifjúság ezt követő társadalmi előrelépésének legfontosabb előfeltétele a gyermekek iskolára való felkészítettségének foka. Ezt egyaránt befolyásolja a szülők képzettségi szintje és az, hogy a gyermekek jártak-e iskola előtti gyermekintézményekbe (a kapott adatok elemzése azt mutatta, hogy e két tényező szorosan összefügg és kölcsönhatást gyakorol egymásra). Azon gyermekeknek csak 1,1 százaléka volt nagyon jól felkészítve az iskolára, akiknek édesanyja az általános iskolainál alacsonyabb képzettséggel rendelkezik, 51,2 százalékuk az iskolára gyakorlatilag nem volt felkészítve. Azoknál a gyermekeknél, akiknek édesanyja felsőfokú végzettséggel rendelkezik, a mutatók fordított arányban állnak egymással (14,8, illetve 4,4 százalék).

Az általános középfokú oktatásra való áttérés, valamint a lakosság társadalmi csoportjainak képzettségi szintjében fennálló különbségek fokozatos felszámolása törvényszerűen a gyermekek iskolára való felkészültségének kiegyenlítődéhez vezet. Ezt kétségtelenül elő fogja segíteni az iskola előtti gyermekintézmények hálózatának további kibővítése, hiszen ezekben az intézményekben sokoldalú munka folyik a gyermekek tanulásra való felkészítése terén.

A kutatás révén lényeges változások figyelhetők meg az iskolák végzős növendékeinek a felsőfokú oktatás felé való orientációjában. Mint ismeretes, a Szovjetunióban hosszú idő óta folyik a diákok társadalmi és szakmai orientációjának tanulmányozása. A hatvanas évek közepén különösen sok ilyen kutatás indult el.

Az ifjúság felsőfokú oktatás felé való orientálódását döntő mértékben a társadalom szakemberek iránti objektív szükséglete szabja meg, ez az ifjúság tudatában a felsőfokú képzés iránti szubjektív igényként jelentkezik. A középiskolák végzős növendékei, amikor kialakítják terveiket az életre és elhatározzák, hogy főiskolára mennek, többé-kevésbé reálisan veszik tekintetbe saját képzettségüket, a családi hagyományokat, családjuk anyagi helyzetét, a kívánt profilú oktatási intézmények területi elhelyezkedését, valamint azokat a lehetőségeket, amelyek az ifjú ember számára leginkább vonzó munka eléréséhez rendelkezésükre állnak stb.

Kutatási adataink szerint az összes megkérdezett nyolcadik osztályos tanuló mintegy 41 százaléka akarta tanulmányait a kilencedik osztályban folytatni, 31,5 százalékuk pedig úgy akart középfokú végzettséget szerezni, hogy ezt szakmai képzéssel kötötte össze (középfokú szakiskolában és középfokú szakképzettséget nyújtó oktatási intézményekben).

A hatvanas évek közepéhez képest jelentősen megnőtt azok száma is, akik teljes középfokú végzettséget kívántak szerezni és azok száma is, akik szakmai képzettséget kívántak szerezni. Emellett a nappali középiskola befejezésére irányuló törekvésben – mint kiderült – a felsőfokú képzés felé történő orientáció nyilvánul meg, a középfokú szakképzés különböző formáinak választása pedig ténylegesen azt jelenti, hogy a tanuló nem orientálódik a főiskola felé. A megkérdezettek egy része nem egy, hanem két főiskolai végzettséget igénylő szakmát jelölt meg (feltüntették a második foglalkozást is, amelyet abban az esetben választanának, ha az első választásuk sikertelennek bizonyulna). E mutató segítségével pontosítani tudtuk, hogy a választási variációknak mi a jelentősége a felsőfokú oktatás területén. A megkérdezett 8. osztályos tanulók 38,8 százaléka választott olyan foglalkozást, amely felsőfokú képzést igényel, közülük a munkásszülők gyermekeinek aránya 34,4 százalékos, a kolhozparasztok gyermekeié 31,4 százalékos, az alkalmazottak és értelmiségiek gyermekeié pedig 51,2 százalékos; a két foglalkozást megjelölőknél a megfelelő százalékarányok: 20,4, 16,8, 17,3, 31,5 százalék.

A hatvanas évek kutatási adataival összevetve észrevehető változások mentek végbe a 10. osztályba járó tanulók terveiben. Míg a hatvanas években a középiskolák megkérdezett végzős tanulóinak 80–90 százaléka kívánta tanulmányait főiskolán folytatni, jelen kutatásunkban ez az arány csak 46 százalékot tett ki, ezen belül a munkásszülők gyermekeinek aránya 38,3 százalékos, a kolhozparasztok gyermekeié 25,1 százalékos, az alkalmazottak és az értelmiségiek gyermekeié pedig 74,4 százalékos.

A középiskolák végzős tanulóinak nagy számánál ment végbe átorientálódás. Ez a következő tényezőkre vezethető vissza: a munkások munkájának tartalmában és jellegében végbement kedvező változások, a munkabérek emelkedése, a munkakörülmények javulása, valamint a szakmai-műszaki képzés rendszerének kibővülése. Az átorientálódás szociális következményei kettősek lehetnek. Egyrészt – megerősödik a teljes középfokú végzettséggel rendelkező ifjúságnak a munkásosztály és a kolhozparasztág köreibé való áramlása, másrészt pedig valamelyest bonyolultabbá válnak annak körülményei, hogy a fiatalokat a számukra legmegfelelőbb főiskolákra, különösen pedig műszaki főiskolákra vegyék fel.

Ezt az utóbbi körülményt tekintetbe vették a szovjet főiskolák munkájának tovább javításával kapcsolatos új intézkedések kidolgozásánál. Az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsa *A főiskolák továbbfejlesztéséről és a szakemberképzés minőségének javításáról* szóló rendeletében (1979 július)⁸ kiegészítő kedvezményeket irányoznak elő a hallgatók egyes erősen hiány jellegű szakmákra való felvételénél (ilyen szakmák a fémkohászat, a bányászat, a kőolaj kitermelés, a gázipar, az építőipar, a közlekedés, a mezőgazdaság és mások).

Mint a kutatás kimutatta, az iskolások társadalmi orientációja (a jövőbeni társadalmi helyzet megválasztása) időben megelőzi a konkrét szakmaválasztást, a szakmaválasztás pedig azt a döntést, hogy a tanuló konkrétan melyik egyetemre, illetve főiskolára megy. A konkrét oktatási intézmény megválasztásának motívumai között túlsúlyban van az érdekes munkához való jutás perspektívája, amely lehetővé teszi, hogy a diák erői és képességei teljes bevetésével dolgozhasson.

A Szovjetunióban a főiskolák hallgatói kontingensének kialakításában valamennyi osztály és társadalmi csoport részt vesz. Így a fejlett szocializmus körülményei között a felsőoktatási rendszer elősegíti a társadalom szociális struktúrája valamennyi elemének gyors egymáshoz közeledését, valamint a társadalom szociális egyneműségének kialakulását. Emellett a szocialista társadalom társadalmi csoport-

jai és rétegei egyenlőtlenül vesznek részt az értelmiségnek a főiskolán keresztül történő újratermelésében. Ezen ellentmondás tanulmányozása volt kutatásunk egyik feladata.

A felsőoktatás rendszerét úgy vizsgáltuk, mint az ifjúság társadalmi áthelyeződésének egyik leginkább tömeges csatornáját.⁹

Ezen áthelyeződések intergenerációs jellege megkívánta a megkérdezettek szociális származásának meghatározását. A megkérdezettek szülei társadalmi helyzetének mutatói gyanánt mindenekelőtt olyan fontos meghatározó jegyeket használtunk, mint a szülők munkájának jellege és tartalma (ezt a szovjet társadalom két osztálya közül a munkásosztályhoz, vagy a kolhozparasztok osztályához való tartozás, a foglalkozás és a beosztás révén operacionalizáltuk). Emellett tekintetbe vettük mindkét szülő társadalmi helyzetét, ebből következett, hogy szociálisan homogén és heterogén családokat különböztettünk meg (azaz olyan családokat, amelyekben mindkét szülő ugyanahhoz, vagy pedig eltérő társadalmi csoporthoz tartozik). Abból a célból, hogy a kutatás összehasonlítható legyen azokkal a külföldi kutatásokkal, amelyekben az intergenerációs áthelyeződést csak az apák társadalmi helyzetének figyelembevételével határozzák meg, az elemzést mi is csak ennek a jegynek az alapján végeztük el.

A megkérdezett egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi származásának kiegészítő mutatóiként felhasználtuk a szülők (apa és anya) képzettségi szintjét, a szülők egy családtagra eső jövedelmét, valamint maguknak a hallgatóknak a jövedelmi szintjét és jövedelmi forrásait is. Ezenkívül elemeztük a generáción belüli áthelyeződések néhány aspektusát azon hallgatókra vonatkozóan, akik a főiskolára való kerülésük előtt munkaviszonyban álltak, saját társadalmi helyzetük a szülőkétől gyakran különbözött. Ezen hallgatók esetében vizsgáltuk munkájuk fajtáját, valamint a munkában eltöltött idejüket a főiskolára kerülésükig.

Végül pedig a kutatás eredményeként az egyetemi-főiskolai hallgatók társadalmi összetételének még egy „metszete” derült ki. A kapott adatok elemzése azt mutatta, hogy empirikus szinten nem a hallgatók társadalmi származásából adódó különbségek voltak a legjelentősebbek, hanem a kapott felsőfokú képzés profiljával kapcsolatos különbségek, azaz az egyes egyetemek, pedagógiai, orvosi, műszaki stb. felsőoktatási intézmények hallgatói közötti különbségek. E tény elemzése lehetővé tette azon következtetés levonását, hogy az egyetemi-főiskolai hallgatók osztagai közötti különbségek az értelmiség egyes osztagai és rétegei közötti különbségek sajátos előzményét, illetve „folytatását” jelentik, s ezeket a különbségeket nem lenne helyes „tisztán” szakmai különbségek gyanánt vizsgálni, mivel nyilvánvaló társadalmi színezetük van, s az értelmiségen belül a munka jellegével és tartalmával kapcsolatos különbségekkel függenek össze. Ez a következtetés megkövetelte, hogy speciális elemző munkát végezzünk az egyetemi hallgatóság azon fő csoportjai között, amelynek képviselőit a mintába bevontuk. E véleményünk szerint fontos tény további tanulmányozását az *Ifjúság és felsőoktatás* című nemzetközi kutatásban végeztük el, bolgár, magyar, NDK-beli, lengyel és csehszlovák szociológusokkal együtt.¹⁰

A kutatás empirikus adatai azt sugallták, hogy célszerű lenne bizonyos mutatók nem hagyományos csoportosítása. Így a kolhozparasztok és szovhozdolgozók gyermekei között az alapvető paraméterek szerinti különbségek annyira kicsinek bizonyultak, hogy célszerűnek látszott egy csoportban összefogni őket „mezőgazdasági dolgozók gyermekei” elnevezéssel; ugyanakkor azonban elég jelentősnek bizonyultak – ugyanczen paraméterek szerint – a népgazdaság ipari ágazataiban dolgozók

családjaiból, valamint a mezőgazdasági termelésben foglalkoztatott szovhozdolgozók családjaiból származók közötti különbségek. Ez adott alapot a következő csoportosításra: „munkások (a szovhozok munkásain kívül)”, „a mezőgazdasági termelésben dolgozó kolhozparasztok és a szovhozok munkásai”. Bár ez a csoportosítás nem veszi figyelembe a kolhozparasztok és a munkásosztály agrárosztaga (a szovhoz munkásai) közötti társadalmi különbséget, ugyanakkor azonban lehetővé teszi, hogy empirikusan rögzítsük a mezőgazdasági dolgozók ezen csoportjai egymáshoz való közeledésének magas fokát.

Az állami statisztika adatai szerint az 1973/74-es tanévben a Szovjetunióban az egyetemi hallgatók összlétszámában 44,4 százalékot tettek ki a munkáscsaládokból (kivéve a szovhozok munkásait) származók. Mintánkban azon egyetemi hallgatók aránya, akiknek apja munkás – 37,3 százalékot tett ki, akiknek pedig az anyja munkás – 14,2 százalékot. Ha 1-nek fogadjuk el az iskola nyolcadik osztályában az egyes társadalmi csoportokból származók arányát, ez az arány az oktatás következő fokain a különböző csoportokra vonatkozóan az alábbiak szerint változott:

	apa	anya
Munkások (a mezőgazdasági munkások kivételével)		
8. osztály	1,00	1,00
10. osztály	0,85	0,85
a főiskola 1. évfolyama	0,82	0,49
a főiskola 5. évfolyama	0,69	0,54
Kolhozparasztok és mezőgazdasági munkások		
8. osztály	1,00	1,00
10. osztály	0,86	0,78
a főiskola 1. évfolyama	0,60	0,47
a főiskola 5. évfolyama	0,54	0,54
Alkalmazottak		
8. osztály	1,00	1,00
10. osztály	1,05	1,07
a főiskola 1. évfolyama	0,95	0,91
a főiskola 5. évfolyama	1,60	1,00
Értelmiségiek		
8. osztály	1,00	1,00
10. osztály	1,37	1,30
a főiskola 1. évfolyama	2,86	2,18
a főiskola 5. évfolyama	3,01	2,14

Ezek az adatok lehetővé teszik annak a következtetésnek a levonását, hogy az oktatás különböző fokain eléggé magas fokú a tanulók társadalmi összetételének stabilitása. Ezzel együtt ezek az adatok azt is lehetővé teszik, hogy észrevegyük a túlnyomórészt fizikai dolgozók és a túlnyomórészt szellemi dolgozók (különösen a magasán kvalifikáltak) közötti társadalmi különbségek bizonyos hatását gyermekeik előrehaladására a képzettségi „létra” fokain. Jellemző a mezőgazdasági munkások családjainak magasabb társadalmi homogenitási foka is, összehasonlítva az ipari

munkások családjával. Nagyon magas fokú az értelmiségiek és az alkalmazottak családjainak társadalmi homogenitása is. Mint ugyanezekből az adatokból kiderül, a leginkább észrevehető a kolhozparasztok és a szovhozok munkásainak társadalmi csoportjából származó gyermekek arányának csökkenése a felsőfokú oktatási intézmények végzős évfolyamai felé való haladás mértékében. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy faluhelyen minőség tekintetében némileg elmarad az ifjúság általános műveltségbeli felkészítése a városétól.

Persze, ezek az adatok nem adnak alapot egy olyan következtetésre, hogy jelentősen megváltozott volna az értelmiségivé váló tanulók társadalmi összetétele. Ellenkezőleg, a tanulók összetétele nyilvánvalóan megerősíti azt, hogy igen magas fokú a szovjet társadalom társadalmi csoportjainak egymáshoz való közeledése annak tényleges lehetőségeit illetően, hogy felsőfokú képzettséget szerezhetnek.

Mint a kutatás kimutatta, az egyetemi hallgatók többségének (59 százalék) főiskolai tanulmányai megkezdése előtt nem volt munkaviszonya, bár a főiskolai tanulás előtti munkavégzés valamelyest növekvő tendenciát mutat. A megkérdezettek 15,2 százaléka főiskolai tanulmányainak megkezdése előtt egy évnél rövidebb ideig dolgozott, 9,2 százalékuk 1-től 2 évig terjedő, 16,4 százalékuk 2 évnél hosszabb munkaviszonnyal rendelkezett (a többiek nem feleltek erre a kérdésre). A megkérdezettek 75,5 százaléka főiskolára való kerülése előtt általános képzést nyújtó középiskolát végzett, 16,6 százalékuk szakiskolát végzett, vagy egyes tárgyakban mélyrehatóbb képzést nyújtó szakosított osztályba járt, 1,3 százalékuk esti vagy levelező iskolába járt, 4,2 százalékuk középfokú szakiskolát végzett, 2,4 százalékuk pedig valamilyen más középfokú képzést kapott. Így tehát az egyetemi hallgatók utánpótlása alapvetően és tömegesen a nappali tagozatú középiskolákból történik. Persze, a középfokú szakmunkásképző intézetek hálózatának gyors bővülése lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy idővel ezekből az oktatási intézményekből fog főiskolára menni az egyetemi hallgatók kontingensének egyre nagyobb része.

A kutatási adatok képet adnak a megkérdezett egyetemi hallgatók jövedelméről is. A megkérdezettek mintegy kétharmad részének fő jövedelmi forrásai az ösztöndíj és a hozzátartozók (leggyakrabban a szülők) támogatása. (További 7,6 százalékának van az ösztöndíj mellett saját jövedelme, 1,7 százalékuknak csak ösztöndíja, 4,3 százalékuk pedig csak a hozzátartozók támogatásából él.) Egyébként az egyetemi hallgatók csaknem 70 százaléka személyes szükségleteire átlagosan 60 rubelig terjedő összeget fordíthat, ez 20 rubellel meghaladja az ösztöndíj szokásos nagyságát. Tehát az egyetemi hallgatók többségének jövedelme kétharmad részben az ösztöndíjből, egyharmad részben pedig a hozzátartozók támogatásából tevődik össze. Következésképpen az egyetemi hallgatók többségénél az állami ösztöndíj képezi a jövedelem fő forrását.

Az egyetemi hallgatók többségének megközelítőleg azonos az anyagi ellátottsági színvonala. Emellett természetesen azt is tekintetbe kell venni, hogy a kiemelkedően tanuló hallgatók 25 százalékkal megemelt ösztöndíjat kapnak, azok pedig, akik különösen kitűnnek a tanulásban, a tudományos és a társadalmi munkában, kiemelt ösztöndíjat, amelynek nagysága a szokásos ösztöndíjnak mintegy kétszerese. Az egyetemi hallgatók viszonylag nem nagy részének jóval magasabb jövedelme van kiegészítő munka, valamint a hozzátartozóktól kapott jelentősebb anyagi támogatás révén. Évről évre nagyobb számban dolgoznak a nyári szünet alatt építkezéseken és a szolgáltató szférában, vagy pedig másfajta fizetett munkát végeznek. Egészében véve az egyetemi hallgatók eléggé egységes anyagi körülményeit a szovjet főiskola széles körű demokratizmusa következményének tekinthetjük.

Az egyetemi hallgatók jövedelme állandóan nő, mivel a dolgozók valamennyi kategóriájának anyagi jóléte fokozódik. Az egyetemi hallgatók anyagi biztonságának növekedését jelentős mértékben segíti elő a diákokthoz tartozó építészeti, ahol a lakásért csak jelképes összeget kell fizetni, valamint az ingyenes üdülés, gyógykezelés, turizmus stb. lehetőségeinek kibővülése is.

Egészeiben véve az egyetemi hallgatók társadalmi összetétele megváltozásának tendenciáit sok tekintetben megszabja magának a felsőfokú iskolarendszernek a működése, amelyben intenzíven mennek végbe az integrációs folyamatok. E folyamatoknak megvannak a maguk sajátosságai a különböző típusú és az ország különböző régióiban található felsőoktatási intézményekben.

A különböző profilú felsőoktatási intézmények közötti különbségek jól láthatók például a falusi ifjúság részarányának mutatójánál. Így az 1975/76-os tanévben az egyetemi hallgatók között az első évfolyamon a falusi ifjúság részaránya mintegy 20 százalékos volt, a műszaki jellegű főiskolákon 11 százalékos, a mezőgazdaságiakban 73 százalékos, a pedagógiaiakban 31 százalékos, az orvostudományiakban pedig 25 százalékos. Ugyanebben az évben a mezőgazdasági főiskolákra jutott a faluról főiskolákra került hallgatóknak csaknem egyharmada. Jellemző az a mutató is, amely a nők százalékarányát mutatja az egyetemi hallgatók között: az ország egészét tekintve az 1977/78-as tanévben a nők tették ki az egyetemi hallgatók 51 százalékát, ezen belül az ipari és építőipari, közlekedési és hírközlési felsőoktatási intézményekben részarányuk 40 százalékos volt, a mezőgazdaságiakban 34 százalékos, a közgazdasági és jogi területeken 64 százalékos, az egészségügyi, testnevelési és sport felsőoktatási intézményekben 54 százalékos, a népművelési, művészeti és filmművészeti területen pedig 68,1 százalékos.¹¹

Az említett különbségek, valamint az egyetemi hallgatók közötti orientációjukra, életterveikre stb. vonatkozóan végzett felmérés adatai is lehetővé teszik, hogy következtessünk a főiskolák szociális-integráló és differenciáló funkcióinak kölcsönviszonyára a fejlett szocializmus körülményei között. A főiskola – miközben elősegíti a hallgatók közötti társadalmi származásukból adódó különbségek leküzdését és a hallgatókat a szocialista népi értelmiség egységes társadalmi csoportjába integrálja – ezzel együtt differenciálja is az egyetemi hallgatótársadalmat, mégpedig az értelmiség alapvető társadalmi-szakmai csoportjainak megfelelően.

Az általunk lefolytatott kutatás egyik fontos eredménye továbbá az, hogy szinte egyáltalán nem derültek ki lényeges különbségek az ország régiói között a vizsgált társadalmi paraméterek tekintetében. Ez az egyik mutatója annak, hogy a szovjet társadalom magas fokon integrált, hogy jelentős sikereket értünk el az ország régiói között fennálló társadalmi-gazdasági különbségek leküzdésében, de annak is, hogy ebben a folyamatban az oktatási rendszer aktív szerepet játszik.

A kutatást a következő régiókban folytattuk: moszkvai, szverdlovszki, novoszibirszki, odesszai, észtországi. Ezek a régiók az ország egésze szempontjából nem voltak szigorúan reprezentatívak, de ugyanakkor eléggé tipikusak voltak, sőt mi több, eléggé sajátos körülmények jellemezték őket. Így Moszkvára a szellemi dolgozók magas fokú koncentrációja, a szverdlovszki és a novoszibirszki régióra pedig az volt a jellemző, hogy a lakosság túlnyomó része ipari munkás, Odessza megyében eléggé magas volt a kolhozparasztság százalékaránya (az országos átlag kétszerese). Az észt-régió az a sajátossága, hogy saját nemzeti kultúrával és a szellemi élet ennek megfelelő vonásaival rendelkező szövetségi köztársaság. Számos sajátos vonása abból ered, hogy itt jóval később kezdődött meg a szocializmus építése.

Ha az egyetemi hallgatók összetételét egy olyan mutató szerint vizsgáljuk, mint a szülők képzettségi szintje, kiderül, hogy a moszkvai régióknak vannak leginkább kifejezett sajátosságai. Ebben a régióban a megkérdezettek között az apák mintegy 50 százaléka van felsőfokú végzettsége, ugyanakkor valamennyi többi régióban ez a százalékarány sokkal alacsonyabb, 24–30 százalékos részarányt képvisel. Ami a munkásosztályból jött hallgatók százalékarányát illeti, itt sem derültek ki lényeges különbségek: Moszkvában ez az arány 40,4 százalékos, Szverdlovszkban 49,1 százalékos, Novoszibirszkben 48 százalékos, Odesszában 46,4 százalékos, Észtországban pedig 51,1 százalékos (az 1975/76-os tanév első évfolyamánál). A faluról származók viszonylag alacsony százalékaránya a magas fokúan urbanizált régiókban figyelhető meg: Moszkvában 14,2 százalék, Szverdlovszkban 14,9 százalék, Észtországban pedig 25,9 százalék. Odessza megyében a faluról jött hallgatók a főiskolára felvettek összlétszámának csaknem 43 százalékát tették ki (az 1975/76-os tanév adatai).

A regionális különbségek értékelése az 1–5 évfolyamra járó egyetemi hallgatók szüleinek társadalmi összetétele közötti Kolmogorov-távolság nagyságának kiszámításával a következő képet adja:

Régiók

A Kolmogorov-távolság nagysága az első- és ötödéves egyetemi hallgatók szüleinek társadalmi csoportok közötti megoszlása szerint (a maximálisan lehetséges változásokhoz képest százalékban)

	Apa	Anya
Moszkvai	4,3	4,8
Szverdlovszki	6,6	7,5
Odesszai	8,9	14,2
Észtországi	3,6	19,4

Így tehát ha csak az apák társadalmi csoportok szerinti százalékos megoszlásában beállott változásokat vesszük figyelembe, a régiók közötti különbségek egyáltalán nem nagyok, az odesszai és az észtországi régiók specifikuma csak az anyák megoszlásának jelentős megváltozásából derül ki, ami nagyszámú tényező hatásával magyarázható, többek között az agrárlakosság magas százalékaival Odessza megyében és a lakosság társadalmi összetételének intenzív változásával az Észt SZSZK-ban.

Egészében véve a regionális különbségek egy általános, az egész ország szempontjából egységes tendencia keretei között nyilvánulnak meg, amelyet az egyetemi hallgatóság létrejötté társadalmi bázisának szakadatlan bővülése, az egyetemi hallgatók társadalmi összetétele stabilitásának fokozódása a főiskolai oktatás egész időszaka alatt, valamint a főiskola társadalmi-integráló szerepének növekedése jellemez.

Jelen cikkünkben csak bizonyos adatokat közöltünk a *Főiskola mint a fejlett szocialista társadalom társadalmi struktúrája megváltozásának tényezője* című kollektív monográfiából. A társadalmi áthelyeződések az érett szocializmus keretei között, valamint az értelmiségi utánpótlás főiskolákon formálódó jellegének további tanulmányozása lehetővé fogja tenni, hogy mélyrehatóbban feltárjuk e folyamatok legfontosabb objektív és szubjektív tényezőinek szerepét, s többek között e folyamatok-

nak és a szocialista értelmiség különböző csoportjai sajátosságainak kapcsolatát. Ezáltal végső soron megalapozottabb lesz az egyetemi hallgatók társadalmi összetételének szabályozásával kapcsolatos gyakorlati munka, továbbá a felsőfokú oktatás még inkább elérhetővé válik a társadalom valamennyi társadalmi csoportja számára.

Ezen társadalmi folyamatok sokoldalú tanulmányozása szempontjából nagy jelentősége van az állandó tapasztalatcserének a baráti szocialista országok szociológusai között, hogy mélyrehatóan feltárjuk mind az általánost, mind a különöst az értelmiség mai utánpótlásának alakulásában.

JEGYZETEK

¹ SZSZSZR v cifrah v 1978 g. Moszkva 1979. 9. old.

² Uo. 187. old.

³ Uo. saját számítás – F. F.

⁴ L. I. Brezsnyev: Leninszkim kurszom 6. kötet, 580. old.

⁵ Lásd: Viszsza skola kak faktor izmenenyija szocialnoj sztrukturi razvitovo szocialiszticeszkovo obscseszva. Moszkva 1978. (Felelős szerkesztő: M. N. Rutkevics és F. R. Filippov.)

⁶ SZSZSZR v cifrah v 1978 g. 222. old.

⁷ Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1977 g. Moszkva 1978. 23. old.

⁸ Pravda, 1979. július 12.

⁹ A „társadalmi áthelyeződés” terminust elméleti megfontolásokból sikeresebbnek gondoljuk, mint a „társadalmi mobilitás” terminusát. Lásd: M. N. Rutkevics–F. R. Filippov: Szocialnije peremescsenyija. Moszkva Miszl, 1970.

A szovjet szociológiai irodalomban a társadalmi mobilitás értelmezéséről és kategóriáiról vita folyik. A szerző által használt „szocialnije peremescsenyija” kifejezést „társadalmi áthelyeződés”-nek fordítjuk. (Szerk.)

¹⁰ A kutatási program elméleti részét a szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködés *A szocialista társadalom társadalmi struktúrája. Társadalmi tervezés és prognosztizálás* Problémabizottságának Információs Bulletinjében publikáltuk. Varsó 1978. 289–307. old.

¹¹ Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1977 g., 506 old.

¹² A Kolmogorov-távolság kiszámítása a következő formula alapján történt:

$$K = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^m = 1 (p_i - q_i), \text{ ahol } p_i \text{ — az első évfolyamra járók százalékos megoszlása,}$$

q_i — az ötödévesek százalékos megoszlása, m — a társadalmi-foglalkozási csoportok száma. A K értéke 0 és 1 között változik.

Tard — Adalékok egy falusi vizsgálatból

A Társadalomtudományi Intézetben folyó, a magyar társadalom átalakulása folyamatainak, jelenségeinek átfogó elemzését célzó kutatásokba több intézmény, így a Földrajztudományi Kutató Intézet is bekapcsolódott. Ennek keretében olyan elemzések is helyet kaptak, amelyek célja egy-egy település társadalmi jelenségeinek vizsgálata. Úgy tűnt, hogy e témák kidolgozásába a szociogeográfia is bekapcsolódhat, amely e jelenségek térbeli sajátosságaival, összefüggéseivel is foglalkozik.

A tanulmány – mint a címe is jelzi – egy nagyobb vizsgálat nyersanyagából közölt „előzetes”, részletek ismertetése. Célunk az, hogy egy érdekes kísérletről némi információt adjunk. Amikor ugyanis matematikai-statisztikai módszerekkel feldolgoztuk a tardi kérdőíveket, a tardi keresőket néhány szociális tényező alapján (nem, kor, szakképzettség, a munkahely ágazata, telephelye, a lakásnagyság stb.) elhelyeztük a község térképén. A térkép valamennyi falusi portát feltüntet, s a portára történő helyjelölések a valóságnak megfelelően történtek. E rövid tanulmány hazánkban először tesz kísérletet arra, hogy *egy falu társadalmát egyszerre mutassa be vertikálisan és horizontálisan*, átrétegződésében és térbeli elhelyezkedésében. Szeretnénk azt is előrebocsátani, hogy kísérletről van szó. Sajnos a rendelkezésre álló nyomdatécnika nem teszi lehetővé, hogy a szemléltetőbb, színes térképekből is közöljünk néhányat. Ennek ellenére is reméljük, hogy az olvasó nemcsak a falu társadalmának átrétegződéséről, hanem a falusi település átalakulásáról – a társadalom térbeli, földrajzi elhelyezkedéséről is némi információhoz jut. Érzékelheti, hogy a társadalmi változások hogyan változtatják meg a lokális társadalom térbeli elhelyezkedésének szerkezetét is.

Mi e munkát annyira kísérletnek fogjuk fel, hogy még nem döntöttünk arról, milyen módon folytatjuk. Lehetséges, hogy Tardnál nagyobb települések vizsgálata, vagy néhány más társadalmi jelenség összekapcsolása újabb összefüggéseket mutatna ki.

Az alábbi tanulmányunkban a szociológia és szociogeográfia összekapcsolásának egy lehetőségére adunk példát.

A vizsgálat helyül Tardot azért választottuk, mert:

– a településről olyan tanulmány¹ állt rendelkezésre, amely bizonyos lehetőséget adott arra, hogy a falu gazdasági-társadalmi átalakulásáról és ezzel összefüggésben az életmód megváltozásáról képet kapjunk;

– emellett a tágabb térség (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) gazdasági-társadalmi helyzetéről, a lakosság életkörülményeinek területi különbségeiről is átfogó tudományos elemzés áll rendelkezésre, amely lehetővé tette a település térbeli „elhelyezését”.

A harmincas években Tard községet a korabeli falutipológia² a település nagysága alapján a „szabályos parasztfalvak”,³ történelmi múltja alapján az „ősi falvak” (régii zárt település, ősi tradíciókkal, néprajzi érdekességekkel) közé sorolta. Társadalmi viszonyait illetően egykori „jobbágyfalu”, munkamegosztásban elfoglalt helye szerint agrárfalu, ahol a lakosság mintegy fele kisebb-nagyobb földdel rendelkező gazda. Tardon nagybirtok is volt, ugyanakkor „summás-falu”-nak is tekinthető, ahol a falusi szegénység fele mezőgazdasági vándormunkásként élt, míg a falusi nincstelenek másik fele a község határában elterülő Coburg hitbizományon dolgozott.

A mai falutipológia szerint Tard átlagos életkörülményekkel rendelkező borsodi falu (társadalmi szerkezete, infrastruktúrája, intézményesültsége, ellátottsága stb. alapján), valamivel az országos átlagszint alatt⁴.

Mindezek alapján megállapítható az is, hogy Tard népességének életkörülményei közel esnek az „átlagoshoz”, tehát a településben lejátszódott és lejátszódó társadalmi folyamatokban, jelenségekben sajátos, de nem extrém esetet fogunk megismerni.

E tanulmány *célkitűzése* kettős: egyrészt nyomon követni a gazdasági-társadalmi változások hatását a falu társadalmának átalakulásában, az életmód megváltozásában, másrészt feltárni e hatás esetleges „területi” következményeit, amely a népesség településen belüli sajátos tagozódásában, mozgásában, az életkörülmények területi különbségeiben stb. is kifejezésre juthat.

Az elemzés az alábbi *módszert* követte:

– a feldolgozáshoz szükséges alapadatokat 105 kérdést tartalmazó kérdőívvel gyűjtöttük be. Az adatfelvétel a település valamennyi aktív és inaktív keresőjére (1302 fő) kiterjedt;

– az adatokat matematikai módszerrel dolgoztuk fel, amely feltárta a társadalmi rétegződés és életmód sajátos típusait;

– végül a népesség nem- és kormegosztására, feldolgozására, szakképzettségére és életkörülményére vonatkozó adatokat kartográfiai úton (1 : 5000 térképen) is feldolgoztuk.

1. TARD JELENLEGI GAZDASÁGI, FÖLDRAJZI HELYZETE BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

Tard a Bükk hegység lábainál, szelíd dombok ölelésében, a tardi patak völgyében fekszik. Az 1970-es népszámlálás szerint lakossága 2024 fő, amely 13 százalékkal kevesebb, mint 1930-ban. Ebből a csökkenésből 10 százalék egy évtizedre esik (1960–1970).

A településnek ma is egyetlen *belyi* gazdasági erőforrása a mezőgazdaság. Az 1950-ben megalakult termelőszövetkezet a mezőgazdasági üzemek koncentrációja során egyesült (1977) a szomszéd községben (Szentistván) levő, gazdaságilag erősebb termelőszövetkezettel.

A tardi termelőszövetkezet közigazgatási színvonala – öt tényező* alapján – közepes színvonalat képviselt (1972) a megyében (Berényi I. 1974).

* 1. Egy ha mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték (Ft). 2. Egy ha mezőgazdasági területre jutó összes árbevétel (Ft). 3. 100 Ft lekötött eszközértékre jutó bruttó termelési érték (Ft). 4. Egy termelőszövetkezeti tagra jutó évi részesedés (Ft). 5. Egy termelőszövetkezeti foglalkoztatottra jutó összes szövetkezeti bruttó jövedelem (Ft).

A termelőszövetkezet mellett az állami gazdaság is elsősorban agrár jellegű munkaalkalmat nyújt. Ezért a település aktív és inaktív keresőinek 53 százaléka a mezőgazdaságban dolgozik, illetve nyugdíjas. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak 55 százaléka nő.

A mezőgazdasági termelés hagyományos vegyes jellegű – szántóföldi növénytermesztés és állattenyésztés –, nincs olyan intenzív termelési irány, amely kiugró jövedelmet biztosítana. A termelőszövetkezeti tagság jelentős része neme, kora, képzettsége és háztáji gazdálkodása (elsősorban állattartás) révén kötődik a mezőgazdasági üzemhez.

A mezőgazdasági munka megváltozott színvonalát jelzi, hogy a férfi agrárkeresők 30 százaléka szakképzett. Ez az arány a nők esetében csak 3 százalék.

Tard ugyan nem tartozik Miskolc, Kazincbarcika, Ózd közvetlen vonzáskörzetéhez (kívül esik az egyórás izokronon), közlekedése Mezőkövesd kivételével a környező településekkel, városokkal sem a legkedvezőbb, mégis sokan vállalnak munkát a miskolci iparvidéken, továbbá Egerben, sőt akadnak, akik Budapesten is. A keresők csaknem fele más településen dolgozik, naponta ingázik, illetve hetenként jár haza.

A közepes termelési színvonalú termelőszövetkezetek (a háztáji gazdaságokkal együtt) és az állami gazdaság, valamint a napi ingázási lehetőségen kívül levő ipari központok és a kisgazdaságok, továbbá szolgáltatásban végzett túlmunka igen jelentős gazdasági potenciált jelentenek a tardi munkaerő számára. Mindez 1970 után a népesség viszonylagos stabilizálódását, az elvándorlás mérséklődését eredményezte, ami végül is magyarázza az agrárnépesség magas arányát.

Mivel a családok többsége valamilyen módon részt vállal a közepes termőképességű mezőgazdasági terület hasznosításában, illetve az állattenyésztésben, ezért a mezőgazdasági tevékenység még ma is döntő fontosságú a népesség jövedelmének alakításában.

2. A FALU TÁRSADALMA ÁTALAKULÁSÁNAK FŐBB VONÁSAI A FELSZABADULÁS ELŐTT

Tard társadalmi szerkezetét a két világháború között két tényező határozta meg: a település agrár jellege és a föld birtokmegoszlása.

Az aktív keresők 91,7 százaléka (1930) dolgozott ugyanis a mezőgazdaságban, a helyi kisipar és kereskedelem csupán a keresők 5 százalékát foglalkoztatta. Ebből következett, hogy a társadalmi differenciálódás alapja a rendelkezésre álló föld birtokmegoszlása volt.

A falu szántóterületének csaknem a felét a Coburg hitbizomány foglalta el, s így egy családra átlagosan alig két hektár szántó jutott. A mezőgazdasági keresők 4,2 százaléka gazdálkodott 6 hektárnál nagyobb és 34,7 százaléka 6 hektárnál kisebb földterületen. A keresők 27,6 százaléka mezőgazdasági munkás, 7,9 százaléka pedig cseléd volt.

A falu társadalmának felső rétegét a 6 hektárnál nagyobb földdel rendelkező gazdák alkották, akik földjüket családtagjaikkal együtt maguk művelték. Ez a birtoknagyság két-három generáció együttélésének gazdasági feltételét jelentette, a felnőtt gyermekek a családi munkaszervezet tagjai maradhattak.

A három-hat hektár közötti földdel rendelkező kisparaszti gazdaságok még saját földjüket művelték, de egzisztenciájuk a gyermekek számától, illetve ennek követ-

kezményétől, a birtokaprózódástól függött. A birtok megtartása azonban igen nagy erőfeszítésbe került, rossz termés esetén a fogyasztás csökkentésével és eladósodással tartották ingatag egyensúlyukat.

A három hektárnál kisebb földbirtok már csak részben tudta a családot eltartani, a gyermekek mezőgazdasági munkára kényszerültek, summások lettek. Például 1935-ben 283 summás szerződött mezőgazdasági munkára, s mintegy kétszázan a helyi uradalomban vállaltak arató, napszámos stb. munkát. A fiatal summások az alföldi, dunántúli uradalmakba szerződtek tavasztól őszig, általában hat hónapra, hogy a család jövedelmét kiegészítsék. Ez a kereset a családok eltartásában közel akkora szerepet játszott, mint a szülők gazdálkodásából származó jövedelem. Ez a fiatal kereső réteg már kevésbé kötődött a családhoz, mert *nem termelőként* dolgozott a családi gazdaságban, *hanem keresőként*. Idővel azonban átvették a családi birtokot és „gazdákká” lettek, ezért valójában a paraszti életformától nem szakadtak el teljesen akkor sem, amikor önálló keresőként dolgoztak.

A falu társadalmi hierarchiájának legalacsonyabb szintjén a föld nélküli mezőgazdasági munkások voltak, akik nem reménykedhettek abban sem, hogy legalább öregségükre félparaszti egzisztenciát teremthetnek. „Nincsenek kötve a földhöz, mint a szabadköltözők előtt, de kötve vannak az alacsony szintű élethez, a nyáron munkás, télen pihenő szegénységhez, melyből kiút a mai bérek mellett nincsen. Állapotuk változhatatlan és örökösnek látszik, mint a jobbágyoké.” (Szabó Z. 1936)

A felszabadulás előtti tardi társadalmat is az jellemezte, mint az ország más falvait, hogy a falu egyrészt sokat megőrzött struktúrájában a feudális időkből, másrészt a polgári fejlődés, az árutermelés szélesedése erodálta, bomlasztotta a paraszti termelést, családot, falut, életmódot. A paraszti termelés egy félnaturális kézi munkára és fogatra alapozott termelés volt.

Az ipar s a piac hiánya és az olcsó munkaerőre alapozott félfeudális nagybirtok miatt a falu társadalmi struktúrája lassan változott, a gazdák számára szűk volt a piac, kinos és lassú a felhalmozás lehetősége, a falusi szegénység számára pedig kevés az állandó munkaalkalom.

A faluban mind a termelőeszközök, mind a személyi javak (ház, lakás, tartós javak) felhalmozása lassú, nehéz volt. A régi paraszti, falusi világból alig lehetett kitörni, a gazdából alig lett polgár, s a vándormunkás nemcsak télen került vissza a faluba, hanem a vándormunkából sem jutott előbbre az iparba, városi munkahelyre. A gazdák megrekedt egzisztenciák voltak a parasztek és a polgárok között, illetve a summások a modern munkaszervezet és az állandó munkahellyel nem rendelkező falusi pauperek között.

3. A MAI TARDI TÁRSADALOM NYITOTTSÁGA

A felszabadulás után három erős hatás érte a falu társadalmát, ami elindítója volt a társadalmi átalakulás mai jelenségeinek. Egyrészt az 1945. évi földreform a földnélkülieket 3–6 ha közötti birtokhoz juttatta és ezzel a földbirtokra alapozott, megmerevedett falusi társadalmi szerkezet fellazult. Az 1960 és 1962 között befejeződő *termelőszövetkezeti átszervezés* pedig megszüntette a földtulajdonon alapuló tradicionális társadalmi tagozódás alapját és megkezdődött a modern munkamegosztáson alapuló társadalmi szerkezet kialakulása.

A gépesített nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása természetesen csökkentette az agrárfoglalkoztatottak számát, ami szükségképpen a szabad munkaerő elvándorlását vagy ingázását tette lehetővé.

Az iparosítás a mezőgazdaságban feleslegessé vált munkaerőnek biztosított munkahelyet. Az ingázás általánossá válását elősegítette az, hogy a földnélküliek széles rétege nem kötődött a földhöz, a mezőgazdasághoz. „A summásmunka már munkássá alakítja a parasztot, és a munkástól már nem olyan a távolság a városi munkásig, mint a paraszttól. A fiatal tardi nem saját földjén dolgozik, a földnek nem gazdája, hanem napszámosa. Ezt a város kedvéért elhagyni már nem az életforma fölcserélése lenne, hanem csak munkaváltás, a nehezebb munka átváltása könnyebbre.” (Szabó Z. 1936.) Ez a *munkaváltás* az iparosítás adta lehetőségekkel sokak számára valóság lett. *Tard egykori zárt falusi agrártársadalma, a zárt „gazdarétegek” és a félig-meddig nyitott summásrétegek nyitottá váltak.*

A vizsgálatba bevont tardiaknak már apjuk sem tartozott teljesen zárt mezőgazdasági foglalkozású csoportba. A megkérdezettek 71,7 százalékának volt az apja mezőgazdasági foglalkozású (jelenlegi vagy utolsó munkahelye alapján), de 21 százaléka már az iparban, építőiparban és egyéb munkahelyeken dolgozott.

A tágabb térségnek az előzőekben vázolt gazdasági fejlődése elindította a társadalmi átrétegződést Tardon is.

Az 1302 fő aktív és inaktív kereső (1976) 32,4 százaléka az iparban és építőiparban, 53,4 százaléka a mezőgazdaságban, 8,3 százaléka a közlekedésben, 3,8 százaléka már az iparban, építőiparban, és a többi egyéb munkahelyeken dolgozott. egészségügy, igazgatás), 3,8 százalék egyéb munkahelyen dolgozik (önálló iparos, gazdálkodó).

De a megkérdezettek már csak 4 százalékának gyermeke dolgozik a mezőgazdaságban. *Jelenleg a keresők csaknem fele jár el dolgozni más községbe, városba. Nagyobb része naponta, kisebb része betenként jár haza.* Most még inkább vonatkozik rájuk, hogy Tardon „nem az életük gyökerei vannak, hanem csak lakóhelyük” – sőt inkább „alvóhelyük”. A rossz közlekedési adottságok „elfogyasztják” a tardi bejáró munkások jelentős részének szabad idejét is. Tardra jellemző, hogy még a mezőgazdasági keresőknek is csaknem 30 százaléka – az aktív keresők nagyobbik fele – ingázik. A falu ma sem rendelkezik iparral, kevés a munkahely, alig van választási lehetőség. *A megkérdezettek 72 százaléka nem tudna helyben más munkaterületen dolgozni.* A kereső lakosság 48 százaléka pedig másik településen sem tudna munkát vállalni kora, családja, háza, háttáji gazdasága miatt. Mivel a helyben dolgozók közel háromnegyede nem tudna a faluban más munkát vállalni, ezért számukra a lehetőségek közötti választás vagy változtatás korlátozott.

A fentiekből következik, hogy *helyben a „társadalmi mobilitás” csak korlátozott lehet.* A termelőszövetkezeten belül kevés lehetőség van az előretúásra, arra, hogy az egyén az egyik társadalmi csoportból a másikba kerüljön. Kivételt – potenciálisan – azok a szakmunkások képeznek (szerelő, lakatos stb.), akik munkájuk jellegéből adódóan bármelyik termelőágazatba átléphetnek, koruk, képzettségük alapján továbbképezhetik magukat.

A nők társadalmi mobilitása – a családi kötöttségek miatt – még körülhatároltabbnak tűnik. A nő társadalmi helyzete azonban nemcsak azzal változhat, hogy a munkaszervezetben más pozícióba kerül, hanem a házasság révén is. A nő számára a férj társadalmi helyzete meghatározó, ha a feleségnek a munkaszervezetben elfoglalt helye lényegesen alacsonyabb. A nők közel 30 százalékának szakmunkás, 16,6 százalékának szakképzetlen munkás a férje.

A társadalmi mobilitás lehetősége az azonos helyzetű munkások esetében sem egyenlő. Ugyanis nagy különbségek alakulhatnak ki a családok társadalmi helyzetében aszerint is, hogy egy szigorú, felhalmozó életmódot folytatnak-e a lakásért, a gyermekek szakképzettségének biztosításáért, vagy – a másik szélső típust említve – egyik napról a másikra élnek. Az előbbi esetben a szülők egy életet áldoznak azért, hogy a gyermekek más társadalmi csoportokba kerülve előrejussanak. A szülőknek viszont – alacsony szakképzettségük és a személyi javak felhalmozásának nehézségei miatt – nincs lehetőségük a társadalmi előrejutásra. Az egyik napról a másikra élőket éppen e nehézségek riasztják vissza. A szülők önfeláldozó életmódja nélkül a gyermekek azonban képtelenek a mobilitásra, s egy marginális réteg így újjátermelődik.

A következőkben a vizsgált falu társadalmának tagozódását a megkérdezettek nem és kor, valamint a végzett konkrét munka jellege, iskolai végzettség, szakképzettség és az anyagi helyzet (jövedelem, vagyoni helyzet) alapján írjuk le. Választ keresünk arra is, hogy a régi vagyoni helyzet, az egykori *földmagántulajdon* nagysága mennyire hat a mai tagozódásra.

A vizsgálatba vontak 45 százaléka nő és 55 százaléka férfi. A nők kétharmada, a férfiaknak viszont csak 42 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban. A termelőszövetkezetek megalakulásával ugyanis a fiatal munkaerő jelentős része az iparba vándorolt és a mezőgazdasági foglalkozást a nők mintegy „örökölték”. A nők léptek be a termelőszövetkezetbe, tagok lettek és így a család háztáji földhöz jutott, ami lehetőséget adott a háztáji állattartás fenntartására. Ezzel kialakultak a „ketős” foglalkoztatású családok.

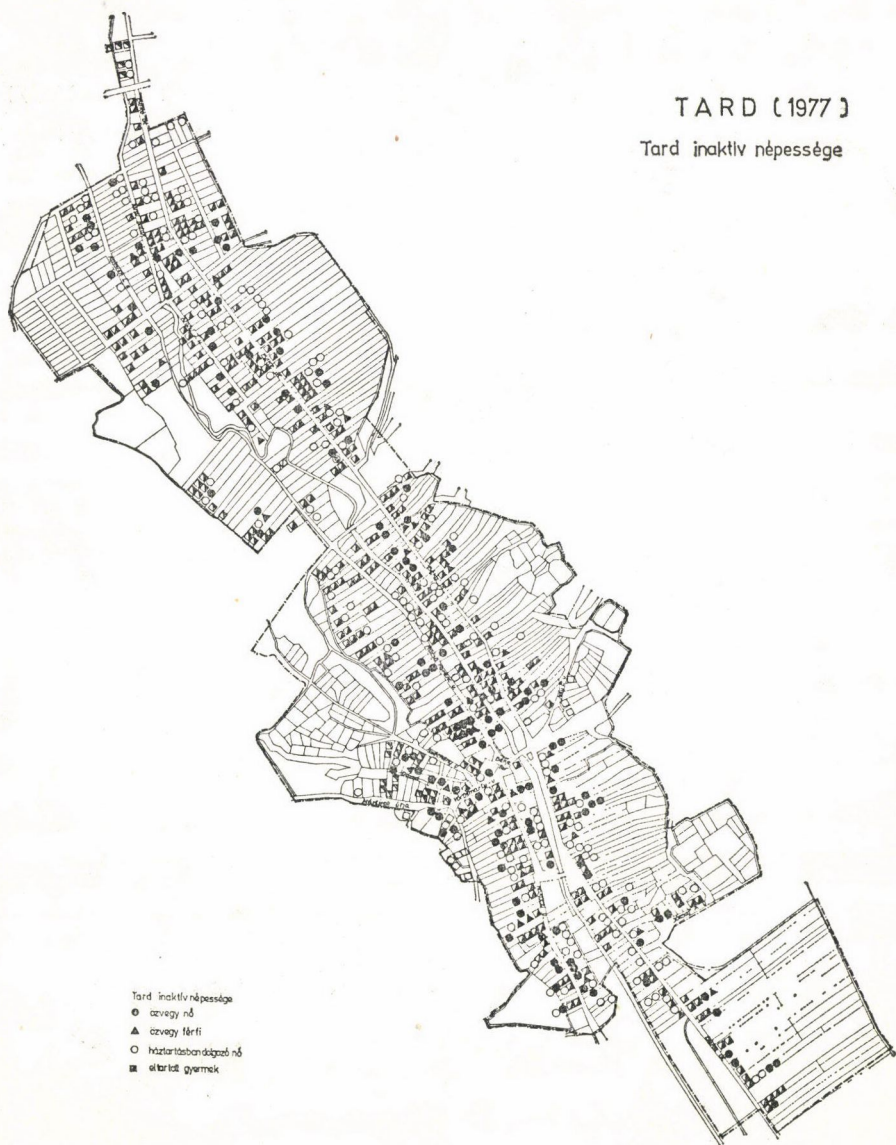
Az összes keresők mintegy kétharmadának nincs szakképzettsége (1. táblázat), ami a falu népességének a háború előtti társadalmi helyzetéből következik. A szakképzettek aránya korcsoportonként nagy eltérést mutat. Amíg a 30 éven aluliak 72,5 százaléka, addig például az 51–60 éveseknek csak 27,4 százaléka rendelkezik valamilyen szintű szakképzettséggel.

A vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy a szakképzettség „örökítésében” a családnak (különösen az apa szakképzettségének) jelentős szerepe van (1. táblázat). A szakképzetlen apák gyermekei közül minden negyedik, a szakmunkás apáktól származók közül minden második lett szakmunkás.

A szülők szakképzettsége, iskolai végzettsége előnyt jelentett a gyermekek továbbtanulásában, a szellemi foglalkozás elérésében. A szakképzetlen apák gyermekei közül minden huszadik, a szakmunkás apákkal rendelkezők közül minden hatodik, a felsőfokú szakképzettségű apák gyermekeinek háromnegyed része tanult tovább és vált szellemi foglalkozásúvá.

TARD (1977)

Tard inaktív népessége

Tard inaktív népessége
● azvagy nő
▲ azvagy férfi
○ háztartásbelső nő
■ étterem gyermek

Szerkesztés: Dr. Berényi István
Rajzolta: Bujáki Katalin

TARD (1977)

A lakásalomány komfortja

A lakások szobaszáma

- 1 szobás lakás
- △ 2 szobás lakás
- 3 szobás lakás

A lakások komfortja

- ⊕ komfort nélküli
- villanyvilágítást
- villanyvilágítással és vízszennyelvezéssel
- villanyvilágítással, vízszennyelvezéssel és központi fűtéssel
- hővezékelvényekkel

szervezők: Dr. Boróczy István
rajzolta: Bujtás István

TARD (1977)

A női keresők kor megoszlása

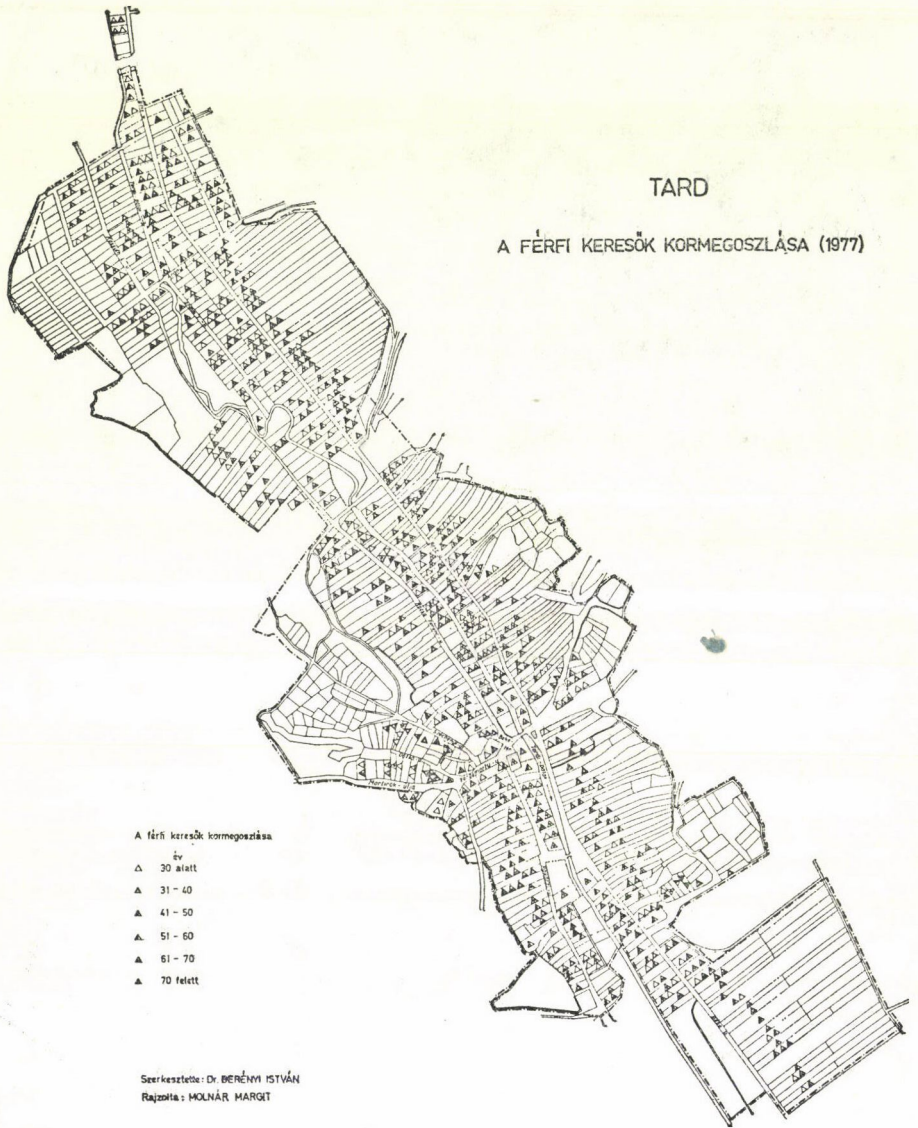
A női keresők kor megoszlása

- 30 év alatt
- ⊙ 31-40 év között
- ⊖ 41-50 " " "
- ⊕ 51-60 " " "
- 61-70 " " "
- 70 év felett

szervezte Dr. Barányi István
rajzolta: Bugátski János

TARD

A FÉRFI KERESŐK KORMEGOSZLÁSA (1977)

TARD

A NŐI KERESŐK FOGLALKOZÁSA, SZAKKÉPZETTSÉGE ÉS A MUNKÁBAJÁRÁS JELLEGE (1977)

TARD

A FÉRFI KERESŐK FOGLALKOZÁSA, SZAKKÉPZETTSÉGE ÉS A MUNKABAJÁRÁS JELLEGE (1977)

1. táblázat

A vizsgálatba vontak szakképzettsége apjuk szakképzettsége szerint

Apja szakképzettsége	A kérdezettek szakképzettsége			
	nincs szak- képzettsége	szakmunkás	középfokú szakember	diplomás, értelmiségi
Nincs szakképzettsége	69,8	25,2	4,1	1,0
Szakmunkás	34,0	50,0	13,0	3,1
Középfokú szakember	—	42,9	42,9	14,3
Diplomás, értelmiségi	25,0	—	50,0	25,0
Összesen	64,8	28,3	5,5	1,4

A tardi keresők iskolai végzettsége alacsony; fele nem végezte el a ma kötelező nyolc osztályt (ez részben abból adódik, hogy a második világháború előtt az elemi iskolának hat osztálya volt). A 40 évnél idősebb korcsoport iskolai végzettsége tehát szükségképpen a mai követelményszint alatt van.

Az aktív keresők továbbtanulási igénye összefüggést mutat a végzett munka jellegével. Feltűnő, hogy a mezőgazdasági keresőknek csupán 2,6 százaléka kíván továbbtanulni, ami abból adódik, hogy a keresők többsége olyan szakképzetlen nő, akiket a család „visszatart”. A középfokú szakképzettségű szakembereknek viszont 42 százaléka tervezi a továbbtanulást, hogy a jelenleginél magasabb iskolai végzettséget, illetve jobb munkahelyi beosztást szerezzen. A magasabb iskolai végzettség megszerzését elsősorban a 30 éven aluliak tervezik. Amíg közülük minden negyedik, addig a 31–40 évesek közül minden tizenhetedik, a 41–50 évesek korcsoportjában pedig már csak minden századik szeretne továbbtanulni.

A megkérdezettek életkörülményeinek jellemzéséhez e dolgozatban csupán a lakáshelyzet és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság adatait használjuk fel.

A lakáskérdés a közvéleményben gyakran úgy jelenik meg, mint városi probléma. Pedig a falvakban rendszerint nem épülnek állami lakások, s a családok a városiaknál kedvezőtlenebb lakásépítési feltételek mellett, saját felhalmozásból építik a lakásokat.

A jelenleg pályakezdő tardi fiatalok kisebb arányban rendelkeznek önálló lakással, mint az idősebb generációk a maguk pályakezdésekor. Első munkába állásakor (pályakezdésekor) a 30 éven aluliak 96,7 százaléka, a 31–40 évesek 86,9 százaléka, a 41–50 évesek 83,5 százaléka, az 51–60 évesek 86,8 százaléka, s a 61–70 évesek 78,9 százaléka nem rendelkezett önálló lakással, szüleinél, illetve munkásszálláson, albérletben lakott. Jelenleg is a szüleinél lakik a 30 éven aluliak 75,5, a 31–40 évesek 23,6 százaléka. A tardi keresők 36,9 százalékának nincs önálló lakása. A 70 évnél idősebbek csaknem fele feladta önálló lakását, s gyermekeinél lakik. Ezek a számok azt bizonyítják, hogy az önálló lakás megszerzése nemcsak városi probléma, hanem falun is az. Falun az önálló lakás az önálló életvitel alapkérdése, amely az egész életmódot, életstratégiát alapvetően befolyásolja.

A lakások szobaszáma és komfortja a megkérdezettek korával fordított korrelációt mutat. Amíg a 30 éven aluliak 8 százaléka lakik egyszobás lakásban, addig a

70 éven felüliek egyharmada. A lakások felszereltsége elsősorban az aktív keresők jövedelmi helyzetétől, a család aktív keresőinek számától függ. Ezért a teljes komforttal (víz, villany, fürdőszoba) rendelkező lakások aránya a 31–60 évesek korcsoportjában a legkedvezőbb (25 százalék). A megkérdezettek 42 százaléka rendelkezik 2–5, és 46 százaléka 6–9 tartós fogyasztási cikkel (rádió, televízió, hűtőszekrény stb). Hűtőszekrény a háztartások 66 százalékában van. A keresők 15 százalékának gépkocsija, harmadának motorkerékpárja van.

Vizsgáltuk, hogy a korábbi földtulajdon hatása felismerhető-e a megkérdezettek társadalmi helyzetében. Azt tapasztaltuk, hogy *a szülők egykori földtulajdonának nagysága és a jelenlegi keresők munkájának jellege között szoros kapcsolat van*. Akik 1945 előtt paraszti egzisztenciát biztosító földbirtokkal rendelkeztek, azok utódainak általában nagyobb aránya maradt a mezőgazdaságban. Ugyanakkor a földnélkülieket, illetve azok gyermekeit a háború utáni iparfejlődés elszívta: ingázókká váltak, vagy végleg elhagyták Tardot. Az egykori földnélküliek 60 százaléka dolgozik ma az iparban és egyéb nem mezőgazdasági ágazatban, a volt 1–3 ha földbirtokkal rendelkezőknek 33 százaléka, a 3–6 ha birtokkategóriához tartozóknak pedig már csak 17 százaléka, az ennél nagyobb földterülettel rendelkező egykori parasztok közül senki sem dolgozik az iparban. Az első munkába álláskor többnyire azok rendelkeztek saját családi házzal, akiknek szülei korábban nagyobb földbirtokon gazdálkodtak.

Általában azonban azok vannak ma kedvezőbb társadalmi helyzetben, akiknek szülei földnélküliek voltak vagy kevés földön gazdálkodtak. Az egykori földnélküliek és kevés földbirtokkal rendelkezők ugyanis 1945 után kimozdultak, szakmát szereztek, iskolát végeztek, hogy társadalmi helyzetüket megváltoztathassák. Életkörülményeik ma kedvezőbbek a lakások szobaszáma, komfortja, tartós fogyasztási cikkekkal való ellátottsága alapján.

A helyben maradt földnélküliek és csak a mezőgazdaságból – a kevés földből – megélni nem tudók társadalmi csoportja *mobilabbnak* bizonyult, s többnyire kedvezőbb társadalmi helyzetbe is került, mint a „földhözköttöt” parasztszülők utódai.

4. A FALU TÁRSADALMÁNAK TÉRBELI VIZSGÁLATA

Tard alaprajzát tekintve eredetileg tipikus útifalu és csak a XIX. században kezd kialakulni egy szerény településrag, amelyből több utcát vezetnek ki. De a régi főútvonallal párhuzamosan végül is csak egy jelentősebb utca épült ki.

A település lélekszámából, az utcás települési szerkezetből szükségképpen következik, hogy az aktív népesség foglalkozási szerkezetének, kormegoszlásának, szak-képzettségének, a telkek bcépítési módjának *területi különbségei nem élesek*.

Bár *az aktív keresők kormegoszlásában* viszonylag jól felismerhető területi különbségek vannak, a település északi részén a keresőknek viszonylag fiatalabb korcsoportja él. A 60 évnél idősebb férfi keresők aránya itt csupán 20 százalék, míg a település középső és déli részén meghaladja a 30 százalékot. A település központi területén a korcsoportok megoszlása „kiegyensúlyozott”, vagy lassú fiatalodás tapasztalható, mert 1960 és 1977 között fiatal pedagógus, felső- és középfokú képzettségű mezőgazdasági szakember stb. kapott itt szolgálati lakást vagy épített családi házat.

Az aktív keresők foglalkozás szerinti területi eloszlásában is van bizonyos különbség és ez összhangban van az előzőekben említett korösszetétellel. Mivel a település

északi részén és részben a középső területen az aktív keresők átlagéletkora – a település átlagához viszonyítva – fiatal, ezért az agrárfoglalkozásuk aránya kisebb.

Tard esetében is szembevetendő két jelenség:

a) Az oktatásban, egészségügyben stb. dolgozók – általában az értelmiségiek – többsége a település központi részén lakik. Úgy tűnik, mintha az a régi „közvélemény-elv”, hogy a „központban” lakni bizonyos tekintélyt, társadalmi rangot jelent, ma is érvényesülne. Nem állíthatjuk, hogy mindez már nem él a mai falusi közvéleményben, de a népesség jelenlegi térbeli elrendeződésében aligha játszik szerepet. Más okai vannak. Például:

– A települések központi magjában levő relatíve nagyobb lakóházakat 1949-ben államosították és vagy középületek vagy lakások lettek. Az új közigazgatás alkalmazottai (akiket gyakran más településről helyeztek oda), az orvosok, pedagógusok stb. pedig általában ezeket a lakásokat kapták. A régi falusi társadalmi hierarchia „térbeli rendje” tehát akarva akaratlanul is öröklődött.

– A falusi települések fiatal értelmiségét csak megfelelő színvonalú lakással lehetett megtartani. E lakások felépítésének infrastrukturális feltétele (víz, villany, telefon) pedig általában csak a településközpontban volt adott.

– Emellett a szolgálati lakásokat általában az alapellátást szolgáló egységekben (orvosi rendelő, iskola, óvoda stb.) építették meg, amelyek természetesen a faluközpontban vannak.

b) Felismerhető az is, hogy az iparban, közlekedésben, kereskedelemben stb. foglalkoztatottak nagyobb hányada viszont a település „fiatalabb”, északi részén lakik.

Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi átrétegződés a családok szétválását is elindította. Ennek ellenére a több generáció „együttélése” ma még Tardon is megtalálható.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a népesség *társadalmi átrétegződésével előállott társadalmi tagozódás Tardon nem járt* – a település nagyságából adódóan valójában nem is járhatott – *éles területi differenciálódással*. Az aktív keresők foglalkozás szerinti térbeli tagozódása mozaikszerű, bár a területi különbségek kialakulásának jelenségei is egyértelműen felismerhetők.

Az aktív keresők szakképzettség szerinti területi megoszlása a foglalkozási főcsoportokkal mutat összefüggést. De ez a területi kapcsolat csupán a férfi aktív keresők esetében mutatható ki, mivel az aktív kereső nők 67 százaléka agrárfoglalkozású és 85 százaléka szakképzetlen.

A szakképzett férfi aktív keresők aránya a település északi részén nagyobb, mivel ott túlnyomóan nem agrárfoglalkozásuk laknak.

A férfi keresők 60 százaléka, a női keresőknek pedig 40 százaléka ingázik, ami magas arány, ha figyelembe vesszük, hogy Tard közlekedése nem a legjobb, s nem tartozik egyetlen jelentősebb ipari központ közvetlen vonzáskörzetéhez sem.

Az ingázók magas arányának két fő oka van:

– Tardon a két világháború között is jelentős volt a vándormunkások aránya (summások). A második világháború után az ipar vette fel a „szabad” munkaerőt, de a viszonylag távol eső ipari központok miatt a heti ingázás jelentőssé vált. Ez a munkalehetőség természetesen elsősorban a férfi munkaerőnek kedvezett, ami szükségképpen azt eredményezte, hogy Tard ipari foglalkoztatottjainak többsége férfi.

– A tardi termelőszövetkezet tradicionális termelési szerkezetével nem tudta biztosítani azoknak sem a rendszeres munkát, akik a mezőgazdaságban kívántak dol-

gozni. Ezért a környező településeken – például az egri termelőszövetkezetben – vállaltak munkát. Ezzel az agrárfoglalkoztatottak harmada kényszerült napi ingázásra, 60 százaléuk nő.

A napi és heti ingázók területi megoszlására jellemző, hogy a település északi részén a napi, középső részén a heti ingázók aránya a magasabb. Ez az alábbiakra vezethető vissza:

– A település északi részén lakó nem agrár foglalkozású aktív keresők az 1960-as évektől léptek munkába. Erre az időre esik egyrészt a termelőszövetkezetek ipari tevékenységének szélesedése, másrészt a közeli városok (Eger, Mezőkövesd) iparának fejlődése. Így ez a korcsoport közelebb kapott munkát és nem kényszerült heti ingázásra.

– Ezzel szemben a település központi részén élő ipari keresők az 1950-es évek elején léptek munkába, amikor az iparfejlesztés távolabbi központokra (Miskolc, Ózd, Budapest stb.) koncentrálódott, ezért heti ingázásra kényszerültek. Ezeknek az ipari keresőknek ma már 61 százaléka szakmunkás, ezért munkahelyéhez erősen kötődik. Ezt a kapcsolatot sok esetben a lakóhelyhez közelebb levő munkaalkalom sem tudja fellazítani.

Az inaktív népesség területi eloszlása jól visszaadja az eddig vázolt területi sajátosságokat, mert

– a Tardon élő mintegy 150 özvegy 89 százaléka a település középső és déli részén él;

– a kb. 400 eltartott gyermek 40 százaléka pedig a település északi területén.

Az eltartott gyermekkel rendelkező háztartások száma nő délről észak felé haladva – ahogyan a település horizontálisan terjeszkedett. A gyermekes családtípus aránya a település déli részén 23, a település középpontjában 36, és északon 41 százalék. Nyilvánvaló, hogy a háztartásban foglalkoztatott nők arányának területi különbsége is ennek felel meg. Jellemző az is, hogy a déli részen levő gyermekes háztartások 18 százalékában van özvegy nő, míg északon ez az arány 12 százalék. Ugyanis Tard déli részén tradicionálisabb háztartások vannak, amelyekben a több generáció együttélése általánosabb.

Egészében véve az eltartott gyermekkel rendelkező háztartások 42 százalékában van „háztartásbeli” nő.

Az életkörülmények területi típusait a lakások felszereltsége alapján állapítottuk meg.

A lakásokat a szobák száma, villannyal, vízzel és fürdőszobával való ellátottsága alapján minősítettük.

A lakásállomány minőségének területi különbsége szoros összefüggést mutat a kor, a foglalkozás és a szakképzettség térbeli megoszlásával.

A település északi része, amely elsősorban a második világháború után lett a főként ipari foglalkozásúak lakótere, döntően kétszobás családi házakkal épült ki. A lakásoknak csupán 17 százaléka egyszobás, de hasonló a három- és több szobás lakások aránya is.

A lakások minősége, felszereltsége a szobák számával párhuzamosan javul. Az ilyen lakással rendelkező családokban általában két, de gyakran három aktív kereső van. Az utóbbi esetben vagy még a szülő, vagy már a gyermek aktív kereső. A leggyengébb felszereltségű egyszobás családi házakban általában magányos, idős emberek élnek. Ezek a házak építőanyaguk miatt (vályog) már nem újíthatók fel.

A település középső részén élő népesség átlagos életkora magasabb és foglalkozási szerkezete tradicionálisabb, mint az előző településrészen. A 60 évesnél idő-

sebbek (gyakran egyedül élők) száma jelentős, ezért az egyszobás lakóházak aránya itt már 23 százalék. Ugyanakkor a falunak ez a központi része az értelmiség beköltözésének, építkezésének terévé vált 1965 után, ami a lakásállomány minőségi javulását eredményezte. A három- és több szobás családi házak aránya itt a legmagasabb (22,5^{0/0}).

A település középső részén levő háztartások jelentős részében van hűtőszekrény, ami némileg jelzi az „urbánus” életmód térhódítását, az élelmiszer-önellátás, illetve a tradicionális tartósítás jelentőségének csökkenését.

Mindezek azt is mutatják, hogy az egykori természetes termelők – amikor már a modern munkamegosztás révén tagozódnak a társadalomban – önellátóból fogyasztóvá változnak. Mindez érdek- és értékrendszerük átalakulásában is kifejeződik. Visszatükröződik az életüket körülvevő tárgyakban is – a házépítéstől a háztartás felszereltségéig. Az új helyzetre, mint láttuk, eltérő módon reagálnak a különböző társadalmi helyzetű, képzettségű, életkorú emberek, s bizonyos elkülönülés a falu területén horizontálisan is megjelenik. A centrumon túl, az északi új település a nyitottabb, de a régi falu is átrétegződik és átépül. További vizsgálat felelhetne olyan kérdésekre is, hogy van-e különbség a falurészek között például háztáji gazdálkodásban, az idősek házat az utódok veszik-e át, vagy valahonnan marginális rétegek települnek oda. Jelenleg egy nagy építkezési periódusban él a község lakossága. A változások alakulását illetően sok múlik azon, hogy milyen szolgáltatások, infrastruktúra épül a faluban.

Úgy gondoljuk, a dolgozat bepillantást nyújt az olvasónak, hogy a társadalom vertikális mozgása (átrétegződése) hogyan jelenik meg horizontálisan, a térbe elhelyezve. Elképzelhető, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok a falu és a terület infrastrukturális fejlesztésében a gyakorlatban is hasznosíthatóak.

JEGYZETEK

¹ Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Budapest 1936. Cserépfalvi. 243 old. Szabó Zoltán Tardról készült szociográfiája az 1930-as évek nagy faluszociológiai sorozatában az elsők között jelent meg. A könyv megjelenése nagy politikai vihart váltott ki. A szerző Tard község társadalmát írja le, benne a falusi szegénység (summások) embertelenül nehéz helyzetét.

² Lásd Erdei Ferenc: Magyar falu. Budapest 1940.

³ Erdei szerint 1225 ilyen falu volt, az ország lakosságának egynegyedével. Átlagosan 2500 lakossal, mintegy 600 kh-as mezőgazdasági területtel.

⁴ Lásd Beluszky Pál: Kutatási jelentés B.-A.-Z. megye falusi településeinek tipizálásáról. Budapest 1978. Földrajztudományi Kutató Intézet.

Üzemi demokrácia, érdekegyeztetés — üzemi párt- és szakszervezet

A szocialista társadalmi viszonyok, a szocialista vállalatok belső viszonyai egyaránt kedveznek az üzemi demokrácia fejlődésének – illetve ami a részvételnek is lényege – az érdekegyeztetés sikeres megoldásának.* E viszonyoknak (végső soron a szocialista tulajdonviszonyoknak, a munkásosztály és pártja hatalomgyakorlásának, az antagonisztikus érdekellentétek megszűnésének) köszönhető, hogy az elmúlt két évtized során – kisebb-nagyobb fennakadásoktól eltekintve – általában megoldott volt az érdekek egyeztetése a társadalomban, a vállalatoknál; az egyének, csoportok, rétegek, szervezetek között biztosított volt az együttműködés, a cselekvési egység bizonyos foka, s előrehaladás történt a vállalatok, intézmények s az egész társadalom életének demokratizálásában. De azt is látnunk kell, hogy ez az előrehaladás egyes területeken, így éppen az üzemekben, vállalatoknál gyakran még nem megfelelő, sőt az érdekek egyeztetése nemegyszer intézményeink, szervezeteink „háta mögött”, a részvétel intézményes keretein kívül, a társadalom számára igen „költséges” módon valósul meg, illetve esetenként kudarcba fullad, veszélyeztetve a fejlődésünkhöz szükséges együttes cselekvést, összefogást. A nehézségek és problémák részben szemléleti jellegűek, olyan értelemben, hogy a gazdasági és politikai-társadalmi vezetőkben még nem tudatosult kellőképpen az érdekkülönbségek, konfliktusok léte s feltárásuk, megoldásuk szükségessége, de szervezeti-társadalmi viszonyainkkal is összefüggenek, mivel e viszonyok gyakran nem kedveznek annak, hogy az érdekek a maguk valóságában megjelenhessenek, ütközhessenek, s nem tartalmaznak megfelelő garanciákat arra sem, hogy az érdekütközések a felek és a közös érdekek szempontjából kedvezően oldódjanak meg. A következőkben arra próbálunk választ találni, hogy *a szocialista vállalat* – s ezen belül is a politikai-

* Az üzemi demokrácia fő funkcióját – összhangban a társadalomtudományban és a politikai gondolkodásban ma már uralkodónak mondható felfogással – magam is az érdekek egyeztetésében látom. Ezt a felfogást alapozzák meg a közgazdaságtudományi kutatások (vö.: Szabó Kálmán: *Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974/7–8. sz.*) és követik az üzemi demokráciáról egyébként igen eltérő nézeteket valló olyan kutatók, mint Andics Jenő és Rozgonyi Tamás (*Konfliktus és harmónia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977*), Buza Márton (*Az üzemi demokrácia fejlesztésének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó, 1977*) és újabb munkáiban Mód Aladárné (*Gazdaságirányítás és üzemi demokrácia. Gazdaság, 1970, megjelenés alatt*), s ezt a megközelítést erősítette az üzemi demokráciáról a *Társadalmi Szemle*ben 1977/78-ban folytatott eszmecsere is, amelynek zárótanulmányát a jelen írás szerzője készítette el. (*Az üzemi demokrácia fejlesztésének útján. Társadalmi Szemle, 1978/6*).

társadalmi szervezetek – *mennyire képes biztosítani az érdekegyeztetés megoldását, illetve mennyire nyit teret az érdekegyeztetés egy sajátos módon – a vezetésben, az irányításban való részvétellel – történő megvalósulásának, azaz az üzemi demokrácia érvényesülésének.*

A VÁLLALAT ÉS MŰKÖDÉSÉNEK POLITIKAI-TÁRSADALMI OLDALAI

A vállalatot úgy foghatjuk fel, mint egymással szorosan összefüggő, kölcsönhatásban levő *technikai-gazdasági és társadalmi-politikai oldalakkal rendelkező, összetett társadalmi jelenséget.* A vállalati szervezet nem csupán különböző elemeinek, a benne zajló különféle folyamatoknak, tevékenységeknek az egyszerű összege, hanem összetevőinek együttesétől minőségileg eltérő jelenség: *a társadalom, a gazdaság olyan egysége, amelyet nem csupán a társadalom, a politika és a gazdaság általános törvényei, hanem saját specifikus törvényei is mozgatnak.* Más szavakkal fogalmazva: a vállalat általános társadalmi meghatározottságának keretein belül jelentős autonómiával, önálló mozgással rendelkezik. E mozgásnak – mint általában a társadalom mozgásának – lényegi mozzanata az érdekvizonyok alakulása, fejlődése. Ezért az érdekek, a szervezeti magatartások és a szervezet autonóm mozgása olyan jelenségek, amelyek egymástól függetlenül aligha vehetők elemzés alá.

A vállalat elsődleges funkciója a termelés, illetve a gazdálkodás. A termelés eljárásainak, technológiájának összefüggései, következményei ilyen vagy olyan formában kihatnak a vállalat egész felépítésére, működésére. A szervezet működésében a gazdálkodás logikája is hat: a vállalatnak termelési funkcióját a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrások gazdaságos, hatékony felhasználásával kell ellátnia. A szervezet működésében ható kifejezetten társadalmi-politikai követelmény – hiszen ez aligha szűkíthető le a gazdálkodásra – az emberek, embercsoportok közti együttműködés, a szervezeti célokat szolgáló összehangolt cselekvés, ami az érdekek egyeztetésén keresztül biztosítható. Az együttműködés és a koordinált cselekvés – amelyek minden szervezet működésének lényegi mozzanatai – elengedhetetlen feltételei annak, hogy akár a termelés, akár a gazdálkodás folyamatai megvalósulhassanak. Másfelől a termelés, a gazdálkodás követelményei alapozzák meg a szervezet működését, szerkezetét, vagyis azokat a feltételeket, amelyek talaján az együttműködésnek ki kell bontakoznia. A technika, a gazdálkodás és az együttműködés logikáját a vállalat felépítése és működése a maga teljességében fejezi ki. A szocialista vállalat komplex szervezet, amely legalább három szorosan összekapcsolódó szervezetről tevődik össze: a gerincét alkotó gazdasági szervezetről, a pártszervezetről és a szakszervezetről. Ez a komplex felépítés a szocialista vállalat specifikuma.

A vállalat termelési, gazdálkodási és együttműködési folyamatai annak egészéhez kötődnek, jóllehet a különböző szervezetek, természetükből adódóan, nem azonos módon kapcsolódnak a vállalatban belüli folyamatokhoz. A gazdasági szervezet a termelési, gazdálkodási folyamatok hordozója, amelyekben a technikai-gazdasági elemek az alapvetőek, a pártszervezet és a szakszervezet a politikai-társadalmi folyamatokhoz kötődik; sajátos eszközeikkel az együttműködést érintő feladatokat látják el. De a vállalatban belüli egyes szervezetek között nincs olyan munkamegosztás, amely bármelyiküket egyik vagy másik funkció kizárólagos letéteményesévé tenné, illetve bármelyiküket mentesítené a folyamatok egyikének vagy másikának logikájától, követelményeitől. A termelés és a gazdálkodás hatékonyságát mint a vállalat alapvető céljait nem csupán a gazdasági szervezet, hanem a párt és a szak-

szervezet is magáénak vallja, s éppígy a gazdasági szervezet sem tekinthet el a szervezeten belüli együttműködés gondjaitól.

A vállalat szervezetének hierarchikus felépítésében együttesen jut kifejezésre a *munkamegosztásnak*, illetve az *irányítás egységének* az elve. A munkamegosztás – s ezenbelül a specializáció – az ipari szervezetekben kezdettől fogva a *termelés és a gazdálkodás hatékonyságának egyik pillére*. Ez az elv fejeződik ki a technológiát követő elkülönültségi viszonyokban, abban, hogy az egyes termelőegységek munkája rendszerint a *termelési technológia* egy-egy világosan körülhatárolható szakaszát öleli fel. A munkamegosztás nem csupán a termelőegységek, hanem a vezetés szervezetében is érvényesül. Az elkülönülés következtében fennáll a veszélye annak (s ez nemegyszer be is következik), hogy a munkamegosztás által elválasztott emberek, csoportok tevékenysége elszakad egymástól, megszűnik cselekvésük összehangoltsága. Ezeket az anarchikus tendenciákat a szervezetekben az *irányítás egysége* *bívatott ellensúlyozni: ez az elv az elválasztott résztevékenységek összefogásának, koordinálásának követelményét fejezi ki.*

A vállalaton belül működő *politikai-társadalmi szervezetek* maguk is hierarchikus felépítésűek: ez nem egyszerűen a gazdasági szervezethez való kötődésükből származik, hanem abból, hogy *saját tevékenységükben is érvényesítik* – noha a gazdasági szervezettől eltérően – *a munkamegosztásnak és az irányítás egységének a követelményeit*. A politikai-társadalmi szervezetek vezetési hierarchiája viszont jóval *egyszerűbb* a gazdasági szervezeteknél: a politikai-társadalmi problémák intézése, az együttműködés biztosítása kevésbé kíván tagolt szervezeti hierarchiát. Ezért míg vállalataink gazdasági szervezete általában soklépcsős piramist alkot, hosszú irányítási láncokat foglal magában, a pártnak és a szakszervezetnek többnyire legfeljebb műhely-, üzemi, osztály-, illetve vállalati szintű vezetése van.

A harmadik elv, amelyre a vállalati szervezet épül: a *hozzaértés követelménye*. Ahhoz, hogy a vállalat betölthesse termelési, gazdálkodási funkcióját, a munka- és funkciómegosztás rendszerében meghatározott feladatokat végző egyéneknek és csoportoknak szakértelemmel kell rendelkezniük: a vezetőknek és beosztottnak rendelkezniük kell azzal a – rendszerint iskolai végzettségben, szakképzettségben, tapasztalatban kifejezhető és teljesítményükben mérhető – tudással, mely munkájuk elvégzéséhez szükséges. A gazdasági szervezet politikai-társadalmi funkciói fejeződnek ki abban, hogy (mint azt a káderpolitikai követelmények megfogalmazzák) *a gazdasági vezetőknek* szakértelmükön és vezetői képességeiken túl politikailag is alkalmasnak kell lenniük beosztásukra. A politikai-társadalmi szervezetek ugyancsak megkövetelik a hozzáértést (politikai iskolázottságot, felkészültséget) vezető funkcionáriusaiktól, akik (mint a vállalat dolgozói) többnyire a gazdasági szervezet által igényelt szakértelem bizonyos fajtájával is rendelkeznek.

A vállalat szervezetét tehát *a gazdasági és a politikai-társadalmi szervezetek struktúrái együttesen alkotják*. Ez utóbbiak hivatalos struktúrája – mint láttuk – ugyanazoknak az elveknek alapján épül fel, mint a gazdasági szervezeté: konkrét elrendeződésében is ezt követi, s hasonló módon tartalmazza a funkciók, feladatok, felelőségek, döntési jogok, kapcsolatok szabályozását is. Természetesen az e felépítésben érvényesülő – s a szervezetek többségére érvényes – elvek azonossága mellett lényeges *különbségeket* is találunk.

Témánk szempontjából különösen figyelemre méltó eltérés, hogy *a politikai-társadalmi szervezetekben* – szemben a gazdasági szervezettel – jellegüknél, céljaiknál, funkcióiknál fogva *eleve jelen vannak a demokratizmus elemei*. Míg az *irányítás és a kontroll egysége* a gazdasági szervezetben *egyirányú viszonyban* –

felülről lefelé – érvényesül, s csak az üzemi demokrácia fejlődése változtathatja kétirányúvá, ezzel szemben a párt hivatalos struktúrájának alapelve, a demokratikus centralizmus, eleve kétirányú, az irányítás egységén kívül a részvétel elemét is azonos súllyal foglalja magában. További különbség, hogy a gazdasági szervezet és a politikai-társadalmi szervezetek eltérő eszközökkel, a cselekvés különböző indítékaira apellálva hatnak a szervezet tagjainak tevékenységére. A gazdasági szervezet ma elsősorban az emberek – főként anyagi – érdekein, szükségletein keresztül törekszik a dolgozókat céljai szolgálatára, együttműködésre bírni, a politikai-társadalmi szervezetek (köztük főként a párt) elsősorban a tagok közös értékeire, a közösen elfogadott normákra, a közösen vallott elvekre hivatkozva hat a soraiba tartozókra és a többi dolgozóra. Az anyagi ösztönzés – mely az emberek szükségleteinek kielégítését cselekvésüktől, munkateljesítményeiktől teszi függővé – akkor sikeres, ha szoros, egyértelmű és arányos a kapcsolat a cselekvés pozitív, illetve negatív jellege és a szükségletkielégítés között, azaz a munka szerinti elosztás szocialista elve érvényesül. A vállalat céljainak szolgálatában végzett munka követelményeinek, illetve az ezért járó anyagi ellenszolgáltatás mértékének és arányainak rögzítése a dolgozó egyének, csoportok, rétegek számára az érdekegyeztetés alapvető kérdéseit jelentik. Az erkölcsi ösztönzés nincs ilyen közvetlen kapcsolatban az érdekekkel és szükségletekkel. De nyilvánvaló, hogy miként az emberek indítékainak rendszerében szoros együttesben léteznek és hatnak a szükségletek különféle (anyagi és nem anyagi) típusai, az ezekre épülő érdekek s a tőlük ugyancsak nem független normák és értékek, úgy a vállalat is csak akkor tudja sikeresen ösztönözni dolgozóit, irányítani cselekvésüket, ha a különféle ösztönzők a szükségletek adott szerkezetéhez igazodva együttesen, egy irányban és egymást erősítve érvényesülnek.

Mindebből adódik, hogy a politikai-társadalmi szervezeteknek sajátos és jelentős szerepe van az egységes cselekvés kimunkálásában és az azt szolgáló üzemi demokrácia fejlesztésében. A demokratizálódási folyamat ugyanakkor nem mond ellent a vállalati szervezet felépítését szabályozó alapelveknek: nem áll szemben a munkamegosztás megvalósulásával, nem bontja meg az irányítás és az ellenőrzés egységét s nem ássa alá a hozzáértés követelményének érvényesítését. (Ez utóbbi kérdés néhány éve, a gazdasági reformot követően, különösen élesen vetődött fel, de azóta egészséges irányban tisztázódott: ma már alig akad olyan nézet a társadalomtudományban, amely szerint a döntéshozatal demokratizálása szemben állna a kompetencia érvényesülésével.) Kétségtelenül változásokat hoz viszont a dolgozók, a dolgozó kollektívák irányításba való bekapcsolódásának, a funkciómegosztásnak a hagyományos rendszerében – megszünteti azt a helyzetet, amikor az irányító, döntést hozó, ellenőrző funkciók a szervezeti hierarchia csúcsai számára vannak fenntartva, az alsó szintek pedig kizárólag a végrehajtásra szorítkoznak – tehát változásokat idéz elő a munkamegosztás, az irányítás és ellenőrzés módjában, a hozzáértés követelményének érvényesítési módjában.

A PÁRTSZERVEZET ÉS AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS MEGVALÓSÍTÁSA A VÁLLALATNÁL

Mint már mondtuk, a szocialista vállalatban belüli műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai folyamatok egyaránt egybekapcsolódnak a gazdasági szervezet, a párt és a szakszervezet tevékenységével, ezek együttes működésének hatásait hordozzák magukon. Ez egyrészt maguknak a műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai

folyamatoknak az összefonódásából, másrészt a gazdasági szervezet és a politikai-társadalmi szervezetek strukturális és személyi összekapcsolódásából következik. Mindez persze nem jelenti azt, hogy együttműködésük keretében ne létezzen a *feladatok* olyan megosztása, amely megfelel az egyes szervezetek sajátosságainak s lehetőségeinek, illetve korlátainak. Témánk szempontjából az a kérdés, hogy hogyan valósul meg ez az *együttműködés és munkamegosztás* az üzemi demokrácia fejlesztésében, s milyen követelményeket támaszt ez a gazdasági szervezeten túl* a párttal és a szakszervezettel szemben.

A pártszervezetek üzemi, vállalati jelenléte a szocialista fejlődés mai szakaszában *a politikának a gazdasággal szembeni elsődlegességét* fejezi ki.

A vállalati, üzemi pártszervezetek alapvető funkciója annak biztosítása, hogy *a szocialista vállalat működése, az ott dolgozó egyének, kollektívák cselekvése megfeleljen a munkásosztály, a társadalom érdekeinek, a szocialista építés céljainak.* Következésképpen tevékenységük központi kérdése az üzemben, a vállalatoknál az eltérő érdekek egyeztetése, összhangba hozásuk, *integrálásuk a társadalom egészének érdekeivel.* Ehhez az szükséges, hogy kellő áttekintésük legyen a kollektíva ügyeiben, érzékeljék az együtt dolgozó, s egymással olykor szükségképpen szembekerülő emberek, embercsoportok gondjait, igyekezzenek hozzájárulni az itt jelentkező feszültségek leküzdéséhez, de ne ragadjanak meg a köznap problémák szintjén, hanem a rajtuk túlmutató célok szolgálatára ösztönözzenek; tevékenységi területük közvetlen problémáit illesszék be a társadalom fejlődésének fő folyamatába.

Mindez a korábbiaktól némileg eltérő tevékenységeket követel a vállalati, üzemi pártszervezetektől, s természetesen az egész párttól. A párt tevékenységét a marxizmus-leninizmus elmélete vezérli; ez azonban nem jelenti és jelentheti azt, hogy ez az elmélet elvont formában hat. Korábban, amikor a társadalmi viszonyok leegyszerűsítő felfogása uralkodott, mely szerint az osztálytársadalmi érdek minden egyes egyének, csoportnak és rétegnek az érdekeit automatikusan kifejezi, a fő feladat a központilag kitzűzött célok, utasítások megvalósítását szolgáló mozgósítás, meggyőzés volt. Időközben azonban felülkerekedett az a felismerés, hogy az osztálytársadalmi érdek nem azonnal szembeszökő, mindenki számára nyilvánvaló (még kevésbé: mindenki által elfogadott), s hogy a közös cselekvés útjainak kimunkálása és megfogalmazása olyan nehéz és összetett, a valóság alapos, sokrétű elemzését igénylő művelet, amelyet nem helyettesíthet az elmélet általános tételeiből kiinduló dedukció és a központi akaratnyilvánítás.** A pártnak folyamatosan ellenőriznie kell, hogy az általa kijelölt tennivalók valóban a társadalom érdekeit fejezik ki, s ehhez

* A jelen tanulmányban nem kívánok foglalkozni azokkal a ma már meglehetősen szélesen ismert követelményekkel, amelyeket az üzemi demokrácia fejlesztése a vállalat belső irányítási rendszerével, a vállalat „belső mechanizmusával” szemben támaszt. Erre vonatkozóan lásd Szabó Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974/7-8.; Horváth László: Vállalati demokrácia – decentralizálás, érdekelttség. Társadalmi Szemle, 1973/7.; Herédi István: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. Társadalmi Szemle, 1977/9.; Varga Sándor: A vállalati belső irányítás és az üzemi demokrácia. Társadalmi Szemle, 1971/3. stb. Látni kell ugyanakkor, hogy a vállalati belső irányítási rendszer továbbfejlesztésének megvalósítása – amelyet a XI. kongresszus határozatai is szorgalmaztak – behatárolja azoknak az erőfeszítéseknek a lehetőségeit is, amelyeket a gazdasági szervezettel szorosan egymásra épülő politikai-társadalmi szervezetek tehetnek a dolgozók irányításában való érdemi részvételének az előmozdítására.

** Vö.: Knopp András hozzászólása: Társadalmunk érdekviszonyai és a tudományos kutatás. Vita a Társadalmi Szemle szerkesztőségében. Társadalmi Szemle, 1976. 8-9. sz.

nem elég az elvont elméleti ellenőrzés, hanem nélkülözhetetlen a *társadalmi* gyakorlattal való állandó szembesítés. A párt akkor fejezi ki jól a társadalmi érdeket, akkor tölti be jól feladatát az érdekek integrálásában, ha biztosítani tudja, hogy az általa kijelölt cselekvési utak valóban a társadalom egészének fejlődését, s a nagy többség személyes érdekét is szolgálják. Ennek kontrollja pedig nem elsősorban az, hogy a párt politikáját a közvélemény helyesli-e (bár ez is fontos), hanem az emberek tényleges cselekvése az üzemekben, a vállalatoknál, a társadalomban. Anélkül tehát, hogy a párt tevékenységében háttérbe szorulna az ideológiai munka, a meggyőzés, a korábbinál jóval nagyobb szerepet kap a konkrét társadalmi problémák, a konkrét cselekvések, érdekek elemzése. Ez azért is nélkülözhetetlen, mert a társadalom, az üzemek, a vállalatok konkrét érdekviszonyai (ezen belül az érdekütközések), az egyes egyének, csoportok, rétegek érdekei nem evidensek, nem áttetszőek.

A párt a szocialista építés, a vállalati, üzemi élet problémáihoz – természetéből adódóan – *politikai oldalról* közelít: hiszen a közös érdek kimunkálását, elfogadtatását, a társadalomnak ezen érdekek szolgálatában való integrálását, mozgósítását valósítja meg. E feladatot azonban – mivel a társadalmi jelenségek (így például az üzemi problémák) nem csupán, s olykor nem is elsődlegesen politikai jellegűek – csak más szervezetekre támaszkodva tudja megoldani.

A vállalati, üzemi pártszervezetek az érdekek, érdekviszonyok alakulására a gazdasági vezetés és a politikai-társadalmi szervezetek, mindenekelőtt a szakszervezet tevékenységének irányításával, ellenőrzésével hatnak. Az érdekek, érdekkülönbségek, érdekütközések eredete a gazdasági viszonyokban van, amelyeket a gazdasági vezetés igazgat, az érdekegyeztetés ma elsődlegesen ezeknek a viszonyoknak a változtatását, korrigálását jelenti, s az érdekkonfliktusokat kísérő, kimenetelüket jelző cselekvések, magatartások is a termelés, a gazdálkodás területén mutatkoznak meg, s csak igen ritkán öltenek direkt politikai formát. A pártszervezetek fő partnere az érdekegyeztetés, illetve integrálás előmozdításában a gazdasági vezetés. De nélkülözhetetlen a funkciók betöltéséhez a szakszervezetek, illetve az érdekképviselői szervek munkája is, mivel specifikus feladatuk éppen a részérdekek – az egyéni, csoport-, illetve rétegérdekek – feltárása és védelme. Az érdekek sikeres integrálása szempontjából alapvető fontosságú tehát, hogy az üzemi, vállalati pártszervezetek támaszkodni tudjanak a gazdasági vezetésre, az ott dolgozó kommunistákra. Ugyancsak ezért fontos, hogy a párt támogatást kapjon az üzemi demokráciától, ennek működésétől.

A pártszervezetek csak akkor tudják ellátni feladataikat, ha nem aprózzák el figyelmüket, energiáikat részletkérdésekre, hanem az üzemben, vállalatnál zajló társadalmi-politikai folyamatok főbb tendenciáit figyelik, ezeket igyekeznek befolyásolni, illetve néhány alapvető kérdésre (például káderkiválasztás) ügyelnek. Ezekre a megfontolásokon alapul lényegében az a pozíció, amelyet a pártszervezetek a vállalat hivatalos döntési rendszerében, szervezeti struktúrájában elfoglalnak.

A szocialista társadalomban betöltött vezető szerepből adódóan ma legnagyobb mértékben éppen a párt erőfeszítéseinek köszönhető, ha *társadalmunkban, intézményeinkben, szervezeteinkben* – így a vállalatoknál, az üzemekben – általában biztosított az együttműködés az egyének, csoportok, rétegek között, megvalósul a cselekvés általában kielégítő egysége, a közös célok érdekében való összefogás. De természetesen nem csupán a dolgozó kollektívák összefogásában a társadalom integrálásában elért eredmények kapcsolódnak a párt tevékenységéhez, hanem a problémák is: így az, hogy vállalatainknál az érdekegyeztetés számos vonatkozásban ma sem megoldott, az érdekképviselő, az érdekvédelem intézményei gyakran nem mű-

ködni megfelelően, az üzemi demokrácia nem elég hatékony, s ezzel összefüggésben gyakoriak a társadalom egészének érdekeire nézve sérelmes cselekvéstípusok. Mindezek olyan negatívumok, amelyekkel a párt vezető testületei – a XI. kongresszus, valamint az elmúlt években tartott KB-ülések – önkritikusan számot vetettek és levonták a következtetést, hogy tovább kell javítani a pártszervezetek munkáját, ennek kapcsolatát a gyakorlattal és egyben elvi megalapozottságát.

A SZAKSZERVEZET ÉS AZ ÉRDEKEGYEZTETÉS A VÁLLALATON BELÜL

Szocialista vállalatainknál a szakszervezet valósítja meg a dolgozó kollektíváknak az irányításban való *közvetett* (képviseleti) *részvételét*, s látja el *érdekképviseletűket, érdekvédelmüket* is.*

A szakszervezeteknek a párt irányítása és ellenőrzése mellett kifejtett tevékenysége jelentős összetevője az üzemi demokrácia fejlődésének is.

A szakszervezetet számos körülmény teszi alkalmassá érdekvédelmi feladatára. A legjelentősebbek: 1. évszázados tapasztalatokkal rendelkezik a munkásság érdekeinek védelme, képviselése terén; 2. nagy történelmi gyakorlata van a munkásság egységének, összefogásának kikovácsolásában; 3. figyelemreméltóak belső demokratizmusának hagyományai is; 4. ma a vállalatok dolgozóinak túlnyomó többségét tagjai közé sorolja; 5. jogosítványai lehetővé teszik számára a döntéshozatalban való részvételt, ennek befolyásolását.

A jogszabályok értelmében a vállalatok gazdasági vezetése, illetve más állami szervek a dolgozók érdekeit érintő kérdésekben nem dönthetnek a szakszervezetek részvétele nélkül. A szakszervezeteknek vállalati, üzemi szinten egyetértési és közös döntési joguk van a dolgozók élet- és munkakörülményeit érintő kérdések szabályozásában; *önálló döntési joguk* van a részesedési alap szociális és kulturális célokra fordítható részének felhasználásáról; *véleményezési joguk* van a munkaviszonyra – így vezetők kinevezésére, leváltására – vonatkozó ügyekben; *ellenőrzési joguk* van arra vonatkozóan, hogy a gazdasági vezetés betartja-e a dolgozók élet- és munkakörülményeinek fejlesztésével kapcsolatos megállapodásokat; joguk van arra is, hogy a munkaviszonyra, munkakörülményekre vonatkozó törvények, szabályok, megállapodások (például a kollektív szerződés) megsértését *kifogásolják*, az ilyen vállalati döntéseket megvetozzák. A munkaszervezetek vállalati szintű jogait olyan *országos* jogkörök egészítik ki, mint a társadalombiztosítás igazgatása, a munkavédelmi ellenőrzés és felügyelet ellátása stb. Az elmúlt két évtized során a *szakszervezetek képviselői részt vettek az üzemi kérdések megoldásában, s általában igye-*

* A szakszervezet funkcióit, működési elveit az MSZMP Politikai Bizottságának 1966. május 10-i és 1974. június 17-i határozata fogalmazta meg. Az 1974-es határozat hangsúlyozta: „A szakszervezetek érdekvédelmi munkája, a törvényesség érdekében történő intézkedései erősítik a munkáshatalom pozícióit, a párt és a tömegek kapcsolatát, hozzájárulnak a párt politikájának torzításmentes végrehajtásához... A pártszervezetek bátorítsák és védjék a szakszervezeti tisztségviselőket, ha mozgósító munkájuk vagy a dolgozók érdekeinek védelme során megalapozott igényeket támasztanak a gazdasági vezetőkkel szemben, egyidejűleg ösztönözzék őket, hogy határozottan lépjenek fel a jogtalan, nem megalapozott követelésekkel szemben.” Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1971–1975. 813–814. old.

keztek megvalósítani a dolgozók, dolgozó kollektívák közvetett (képviseleti) részvételét a vállalatok irányításában.

Az eredmények mellett arról is beszélni kell, hogy a szakszervezetek, illetve egyes vállalati, üzemi szervezeteik ma még korántsem képesek mindig elég hatékonyan és differenciáltan betölteni azt a szerepet, amely az érdekegyeztetésben – ezen belül is mindenekelőtt az érdekek feltárásában, képviseletében – rájuk bízunk.*

A szakszervezet gazdasági szervezeteinkben általában azt az álláspontot foglalja el, hogy a vállalati érdeket, a vállalatban belüli együttműködést szolgálja. Amennyiben ez az álláspont azon a reális felismerésen alapszik, hogy a vállalatban belül az érdekek eltérőek, az érdekkonfliktusok természetesek, sőt felszínre kerülésük a kompromisszum keresése szempontjából kifejezetten kívánatos, a szakszervezet igen hasznos felderítő, közvetítő, kiegyensúlyozó szerepet játszhat és játszik. De sajnos a szakszervezet számára a „vállalati érdek szolgálata” sokszor egyfajta *menekvést jelent a tényleges, konkrét problémák elől.*

Noha a szakszervezetek 1968 óta nemegyszer éltek vétőjogukkal és esetenként éles vitákat folytattak a vállalati vezetőkkel, igen gyakran tapasztalható, hogy egy-egy üzemi szakszervezeti bizottság számára mennyire zavarba ejtő feladat, hogy állást foglaljon a munkások és a vezetés közötti konfliktusban.

De nemcsak az a probléma, hogy a szakszervezet sok helyütt *nem képviseli kellő eréllyel a munkásság érdekeit a gazdasági vezetéssel szemben.* Igen gyakran az okoz nehézségeket (s erről alig esik szó), hogy *egyes munkásrétegek és csoportok érdekei nem kapnak megfelelő védelmet másokéval szemben.* Az elosztható bér mennyisége rögzített, így az egyes munkásrétegek és csoportok által (különbféle módszerekkel, egyebek közt a kilépés eszközével) kikényszerített anyagi előnyök, privilégiumok más munkásrétegek, csoportok rovására mennek. Ez persze nemcsak a munkásokra, hanem a vállalati dolgozók összességére is érvényes. A kikényszerített anyagi előnyök jelenthetik egy meghaladott állapot egészséges korrekcióját, de gyakran indokolatlanok és sérelmesek a végzett munkához mérve. A szakszervezet sokszor – figyelmen kívül hagyva a realitásokat – tagadja és kendőzi a konfliktusokat, vagy egy-egy ténylegesen sérelmes helyzetben levő munkás- vagy más dolgozó réteg jogos érdekeinek védelme helyett „általában a munkásság” érdekeinek védőjeként lép fel, miközben gazdaságunk olyan jelentős folyamatait, mint például a gazdasági reformot követő tömeges munkaerő-vándorlás, nagyrészt tőle függetlenül zajlanak le.** Így nem véletlen – mint a következőkben még részletesebben bemutatjuk

* A Politikai Bizottság 1974-es határozata, áttekintve a szakszervezetekre vonatkozó 1966-os határozat óta eltelt időszakot, megállapította: „A szakszervezeti tisztségviselők egy részénél az érdekvédelemben, a jogokkal való élesben bátortalanlás és a hozzáértés hiánya mutatkozik... A társadalmi igények mögött elmaradt a szakszervezetek belső életének, a szakszervezeti demokráciának a fejlődése. Különösen érzékelhető ez a tagsággal közvetlen kapcsolatot tartó alapszervezetek és bizalmi munkájának gyengeségében.” Az MSZMP határozatait és dokumentumait. 1971–1975. 811–812. old.

** A szakszervezet érdekvédelmi tevékenységében még ma is azokból a formális rétegeképző tényezőkből indul ki, amelyek ugyan jelentősek a munkásság és a dolgozó tömegek sorain belül a részérdekek kialakulása szempontjából (így a szakmai, életkorbeli, nembeli, szakképzettségbeli stb. hovátartozás), de korántsem kizárólagosak. Ezáltal olyan – érdekeiben viszonylag homogén – csoportok maradnak kielégítő érdekvédelem nélkül, mint például a bejáró munkásság milliós tömege. Vö.: Bóhm Antal–Pál László: A bejáró munkások társadalmi-politikai magatartásának néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1979/10.

–, hogy a szakszervezet érdekvédelmi funkcióját egyes helyeken jelentős részben a vállalati szakigazgatás, vagy a pártszervezet veszi át. De az sem ritka, hogy ezek a tennivalók gazdátlanul maradnak.

A mindennapos tapasztalatok és a rendelkezésre álló – szórványos – kutatási eredmények alapján úgy tűnik, hogy a munkásoknak a szakszervezetről, annak tevékenységéről alkotott képe *vegyes, ellentmondásos*. Azokban az üzemekben, vállalatoknál, ahol a szakszervezet rosszul működik, illetve ahol az éles érdekkonfliktusok fényt vetnek működésének korlátaira, hiányosságaira, ott a munkások általában igen elégedetlenek tevékenységével. Ilyen helyzetet mutatott például a Magyar Vagon- és Gépgyár Szekrényváz gyáregységében 1969-ben végzett vizsgálatunk, ahol a szakszervezet képtelen volt arra, hogy a munkásokat érdekeik érvényesítésében támogassa, az érdekütközések megoldásához hozzájáruljon.* Viszont ugyancsak a Magyar Vagon- és Gépgyár Hátsóhid, Motor és Szerszám gyáregységeiben 1974-ben végzett kutatásunk azt mutatta, hogy a munkások, a gazdasági vezetők ugyan számos kívánnivalót látnak a szakszervezet működésében, kritikusak vele szemben, de általában nem rossz a véleményük róla.** Ezekben a gyárakban a szakszervezet viszonylag jól működött, illetve az egyes csoportok, rétegek együttműködését, érdekeik egyeztetését a gazdasági vezetés biztosította, hiszen ezek voltak a vállalat, sőt a város legkorszerűbb, anyagilag legjobban dotált, a figyelem középpontjában álló gyáregységei.

A szakszervezetre vonatkozó ellentmondásos megítéléseket nehéz közös nevezőre hozni, még nehezebb belőlük érdekképviseleti tevékenységének színvonalára következtetni; inkább csak jelzik, mint leírják a területen elért eredményeket, a felmerülő problémákat. Mégis van e megnyilatkozásoknak egy közös momentuma, a pozitív és a negatív ítéletekben egyaránt: *a szakszervezet jelentőségének megítélése*. A valóságos helyzetet tükrözi, s a szakszervezetre nézve egyáltalán nem diszkreditáló, hogy a dolgozók a szakszervezetet rendszerint a gazdasági vezetés és a pártszervezet mögé helyezik üzem, vállalati működésének fontossága tekintetében. Ez a jelenség a szocialista vállalat szervezeti konstrukciójából adódik, semmit nem von le a szakszervezeti munka értékéből, s az is helyes, ha a dolgozók ezt világosan látják. Az viszont már a szakszervezeti érdekvédelem hiányosságaira utal, ha a dolgozók olyan, közvetlenül élet- és munkakörülményeiket érintő ügyekben is a gazdasági vezetéstől, illetve a párttól várnak segítséget, amelyek kifejezetten a szakszervezet hatáskörébe tartoznak, s így a szakszervezet, elsősorban a hozzájuk közel álló bizalmiak funkcióit a „bélyegek eladásában”, az üdülési és segélyügyek intézésében látják.

A Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete a Magyar Vagon- és Gépgyár Motor gyáregységében (néhány évvel a fent említett 1974-es kutatásunk előtt) megvizsgálta, kire számítanak, kitől várnak segítséget a munkások különféle problémáik intézésében. A válaszolók nagy többsége közvetlen munkahelyi felettesét jelölte meg: bér- és normaproblémákban 75, a munkával kapcsolatos problémákban 87, a szakmai továbbképzés ügyében 76, a munkafeltételek javításának kérdésében 80, a személyes jellegű ügyekben 80 százalék. Ezzel szemben csupán igen kis részük (8%) mondotta a szakszervezetet olyan fórumnak, amelyhez problémáival fordulhat: bér- és norma-

* Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.

** Héthy Lajos–Makó Csaba: Az automatizáció és a munkástudat. MTA Szociológiai Kutató Intézet–SZOT Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet. Budapest 1975.

kérdésekre vonatkozóan mindössze 1 százalék (!) s a munkafeltételek javításának kérdésében is csak 15 százalék*. Ezek az adatok egyúttal arra is utalnak (már amennyire összehasonlíthatóak), hogy az 1974-es vizsgálatunk során ugyanennek a munkásgárdának a szakszervezetről adott viszonylag pozitív véleményei nem feltétlenül a szakszervezet valóban hatékony működését, hanem talán inkább a munkások helyzetének kielégítő voltát, a szakszervezettel szembeni elvárásaik alacsony szintjét tükrözik.

Egyáltalán nem baj, sőt kifejezetten pozitív jelenség, ha a dolgozók, dolgozó kollektívák az őket közvetlenül érintő üzemi, vállalati kérdésekben számítanak és számíthatnak közvetlen feletteseik és általában a gazdasági vezetés segítségére. Az is helyénvaló, ha a problémák jó része a munkás, a beosztott és a közvetlen felettes között minden formalitástól mentesen, a gép mellett, irodai, folyosói stb. beszélgetés útján voltaképpen a beosztott „részvételével” – rendeződik. Sajnálatos, hogy külsőségekhez szokott szemléletünk ezeket a kapcsolatokat nem tekinti az üzemi demokrácia körébe tartozónak. Csakhogy *ez az eljárás nem pótolja a szakszervezet által megvalósítandó intézményes érdekképviseletet*. Egyrészt így a kérdéseknek csupán viszonylag szűk köre rendezhető. Másrészt az érdekegyeztetésnek ebben a módjában túl nagy súlya van a szubjektív elemnek, következésképpen a munkások a legtöbb olyan helyzetben, amikor érdekeik ténylegesen szembekerülnek a vezetők érdekeivel, magukra maradnak, azaz vagy belenyugszanak érdekeik háttérbe szorításába, vagy pedig (ha pozícióik lehetővé teszik) érdekeik érvényesítésére olyan eszközökhöz folyamodnak, amelyek nekik is, a vállalatnak és a társadalomnak is aránytalanul sokba kerülnek.

Az sem lehet megnyugtató megoldás, ha a munkások (ez is gyakran előfordul) az élet- és munkakörülményeiket közvetlen érintő ügyekben a pártszervezetektől várnak támogatást; ez ugyanis a párt számára (ha vállalkozik is rá) olyan többlet-feladat, amely kiesik funkcióinak köréből, s amelynek ellátásához tulajdonképpen eszközei, jogosítványai sincsenek.

A SZAKSZERVEZETI ÉRDEKVÉDELEM HIÁNYOSSÁGAINAK STRUKTURÁLIS ÉS SZEMLÉLETI ÖSSZETEVŐI

A szocialista vállalat komplex szervezete (ezen belül a gazdasági vezetés, a pártszervezet és a szakszervezet együttműködése és feladatmegosztása) *elvileg ideális feltételeket* teremt az érdekek egyeztetéséhez és integrálásához. A *gazdasági vezetés* által irányított termelési, gazdálkodási folyamatok során olyan *érdekek és érdekkülönbségek termelődnek*, amelyek megbonthatják az együttműködést. A *szakszervezet jelenléte lenne garancia* arra, hogy ezek az érdekek *felszínre kerüljenek, megfogalmazódjanak, s kellő védelmet élvezzenek*; a *pártszervezet* pedig arra ügyel, hogy integrálásuk *a társadalmi érdekek* alapján történjen, s így maradjon fenn az együttműködés, azaz társadalmi oldalról biztosított legyen a termelés és a gazdálkodás sikeres menete. Az események tényleges alakulása azonban gyakran más; a szocialista vállalat működésében *főként a szakszervezeti munka problematikus vonásai folytán nem érvényesülnek eléggé az érdekek feltárásának, megfogal-*

* A szakszervezetek és az ipari munka automatizálása. Magyarországi tapasztalatok. Az automatizáció és az ipari munkások nemzetközi összehasonlító kutatási program céljaira készült dokumentum. Kézirat. SZEKI 15–19. old.

marzásának és ütköztetésének mozzanatai, hanem egyoldalúan az integrálás elemei jutnak túlsúlyba. Így elkerülhetők ugyan a nyílt ütközések a gazdasági vezetés és a szakszervezet, sőt esetleg a pártszervezet között, de a konfliktusok kiszorulnak a szervezet hivatalos intézményeiből a „nem hivatalos”, következképpen ellenőrizhetetlen mezőkre, és – olykor azonnal nem is észlelhető – szakadások, törések keletkezhetnek az együttműködésben. Szemléletünk sajnos még mindig nem tette túl magát az illúzió, amely a vállalati szervezet szempontjából negatív cselekvést csupán olyan nyilvánvaló és demonstratív megnyilatkozásaiban ismeri fel, mint a munkafegyelem nyílt megszegése, a vezetői utasítás végrehajtásának nyílt megtagadása stb. Sokkal veszélyesebbek ennél – nem csupán rejtett, hanem szélesben elterjedt voltuknál fogva is – az érdekeikben sértett dolgozók olyan megnyilvánulásai, mint a szándékosan képességeik alatt végzett, hanyag munka, a szerszámok, gépek gondatlan kezelése, az anyaggal és energiával való pazarlás, a fusizás, az energiáknak „maszek” munkákra való tartalékolása és így tovább.

A szakszervezet érdekképviselői tevékenységében mutatkozó problémák nyilván nem a szervezetben (többnyire társadalmi megbízatás keretében) dolgozó aktivisták jó szándékát, igyekezetét kérdőjelezzik meg, hanem arra utalnak, hogy magának a *szakszervezetnek, illetve a szocialista vállalatnak a működésében, konstrukciójában, belső viszonyaiban vannak olyan elégtelenségek, amelyek a hatékony érdekvédelmet akadályozzák.*

Ahhoz, hogy a szakszervezet betölthesse funkcióit az üzemekben, a vállalatoknál, saját tagjai és mindenekelőtt a vezető apparátus sorában ugyanúgy meg kell oldania az érdekek egyeztetését, az embereknek a céljai irányába való ösztönzését, mint ahogyan azt a gazdasági szervezet vagy a pártszervezet teszi. Ez utóbbiakkal szemben viszont a szakszervezetnek *kétségtelen hátránya, hogy nem tud olyan motivációs erőt kifejteni,* mint azok a jórészt anyagi előnyök, amelyek fölött a gazdasági szervezet diszponál, illetve azok az értékek és normák, melyek alapján a párt megköveteli tagjaitól céljai szolgálatát. Márpedig a szakszervezetnek – amelynek korlátozott számban vannak függetlenített vezetői, és önálló apparátusa nincs – a három szervezet erős személyi összefonódása folytán *saját káderei megkötésében és motiválásában* éppen a gazdasági szervezettel és a pártszervezettel kell mint „vetélytársakkal” számolnia. Mivel ez gyakran nem sikerül, a szakszervezeti *aktivisták, funkcionáriusok, akik a vállalat dolgozói, s igen gyakran egyúttal vezetők is, az üzemi ügyek intézésében nem „szakszervezeti tudatukkal”, hanem a gazdasági szervezeten belüli meghatározott státus betöltőjének a tudatával vesznek részt.* Ezért bizonyos érdekek képviseletét egyszerűen nem vállalhatják, mert azok ellentétesek a saját érdekeikkel, vagy olyan üzemi, vállalati egyének, csoportok érdekeivel, akiktől ők maguk is függenek, s akikkel a konfliktust vállalni ugyancsak nem érdekük. Ezzel szorosan összefügg, hogy – mivel „státusukból” látják a problémákat – rendszerint nem orientálhatják tárgyilagosan a szakszervezet függetlenített vezetését sem, amely így sokszor nem tudja (és nem is tudhatja), hogy valójában mi történik az üzemben. Mindez oda vezet, hogy bizonyos *érdekek eleve feltáratlanok maradnak, illetve ha nyilvánvalóak is, a szakszervezeti testületek nem vállalkoznak védelmükre, ebelyett igyekeznek a konfliktust elodázní, eltakarni.* (Ha a szakszervezeti aktivista „párttag tudattal” gondolkodik, akkor – normális feltételek között – ilyen problémára nyilván nem kerülhet sor.)

Mivel a szakszervezeti tisztségek viszonylag kevésbé vonzóak, ebből adódik az is, hogy a szakszervezet rendszerint *kádergondokkal* küszködik, gyakran nem sikerül megfelelő felkészültségű aktivistákra szert tennie, s többnyire éppen a munkásokat

nem vonzza eléggé, úgyhogy a műhelyekben, üzemekben működő – a munkások és a vezetők közti érdekegyeztetésben igen fontos – szakszervezeti testületekbe nagy számban kerülnek be *művezetők, üzemvezetők, technikusok, adminisztratív dolgozók*. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy az üzemi konfliktusok olykor éppen ebben a szférában válnak krónikussá.

A szakszervezeti szervek, aktivisták, tisztségviselők gyakran *a pártszervezetektől sem kapnak kellő támogatást érdekvédelmi funkciójuk betöltéséhez*;^{*} esetenként a pártszervezetek sem mentesek még attól a hibás szemlélettől, amely – szemben a párt politikájával, intencióival – a részérdekek képviselését a társadalmi érdek elleni támadásnak fogja fel. A közvélemény, s különösképpen a pártközvélemény ilyen beállítottsága nyilván azok közül is sokakat visszatart a határozott kiállástól, akikben erre egyébként meglenne a készség.

Ma az érdekegyeztetés egyik legáltalánosabb gondja éppen az, hogy azok a szervezetek – a szakszervezetek is, de más szervezetek is –, amelyek a részérdekek feltárására, megfogalmazására és képviselésére hivatottak, ehelyett maguk is az osztálytársadalmi érdek képviselőjeként lépnek fel. „A különböző társadalmi szervezetek, intézmények, amelyeknek a részérdekek kifejezésére megfelelő funkciójuk van, ma is előszeretettel hivatkoznak tevékenységükben az osztálytársadalmi érdekre, holott sajátos érdekképviselési jellegüknél fogva a párt intencióinak megfelelően joggal hivatkozhatnának különböző rétegek, vállalatok, közösségek, szakmák érdekeire. A rögződött szokások, és sokszor az elavult szervezeti keretek miatt azonban tovább él a valóság által már túlhaladott gyakorlat. A munkásosztályra, és az egész népre való hivatkozás erkölcsi igénye érthető és az általános programnyilatkozatokban elfogadható. De a gyakorlati munka, a konkrét döntések esetében már zavarkeltő, mert megnehezíti a párt számára a bonyolult érdekviszonyok közti eligazodást, s ezáltal akadályozza a pártot érdekinTEGRÁLÓ funkciójának a teljesítésében. Napjaink követelménye, hogy a különböző társadalmi szervezetek váljanak egyre következetesebben a részérdekek képviselőivé, hogy a valóságot hívebben tükröző, kiegyensúlyozott érdekképviselési rendszer jöhessen létre, amelyben a párt biztonságosabban kiszámíthatja, mely érdekeket kell preferálnia és melyeket visszaszorítania ahhoz, hogy a munkásosztály és az egész társadalom érdeke jobban érvényesülhessen.”^{**}

A szakszervezeti érdekképviseléssel, érdekvédelemmel kapcsolatos gondok társadalmunkban általában ismertek, s bizonyos lépések már történtek is orvoslásukra. Ebben az irányban hat a *szakmai érdekvédelem* követelményének hangsúlyozása a

* A szakszervezetek hatékony működését nemegyszer az is akadályozza, hogy a pártszervezetekben „...nem mindenütt egységes a felfogás a szakszervezetek szervezeti önállóságának megítélésében; előfordul, hogy féltik a fegyelmet, a vezetői tekintélyt a szakszervezeti jog gyakorlásától. Több pártszervezet kevés politikai tájékoztatást nyújt a szakszervezetekben dolgozó kommunistáknak. A pártszervezeteknél nem vált általánossá a szakszervezeti jogok és köteleességek együttes érvényesítése, a párt- és a szakszervezeti határozatok számonkérése. Tapasztalható az a helytelen gyakorlat is, hogy leszűkítik a testületi irányítást személyekre.” A Politikai Bizottság 1974. július 17-i határozata. Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1971–1975. 812. old.

** Pozsgay Imre: A párt és az osztálytársadalmi érdek. Társadalmi Szemle, 1972. 1. sz. 19. old. Lásd továbbá Pozsgay Imre: A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája. Társadalmi Szemle, 1968. 10. sz. A tanácsi szervek érdekképviselési funkcionálásáról lásd Bihari Mihály és Schmidt Péter hozzászólását. Társadalmunk érdekviszonyai és a tudományos kutatás. Vita a Társadalmi Szemle szerkesztőségében. Társadalmi Szemle, 1976. 8–9. sz.

szakszervezeti munkával szemben,* az a törekvés, hogy a szakszervezet vezető testületeibe bevonják a különféle (gyakran érdekeikben is különböző) rétegek – *nők, fiatalok – képviselőit*, és főleg, hogy *növeljék a testületekben a fizikai munkások arányát*. A szakszervezeti tisztségviselőknek a vállalattól való függőségét némileg ellensúlyozza, legalábbis mérsékli az az 1977-es rendelkezés, amely feljogosítja a bizalmiak, főbizalmiak testületét és a vállalati szakszervezeti tanácsot, illetve bizottságot, hogy a gazdasági vezetés tevékenységét évenként véleményezze, valamint az a szabályozás, amely szerint az üzemekben dolgozó szakszervezeti funkcionáriusok munkaviszonyával kapcsolatos döntésekhez a magasabb szakszervezeti szervek jóváhagyása szükséges. Feltehetőleg növeli a szakszervezetek belső demokratizmusát, üzemi súlyát, megbecsülését a szakszervezeti bizalmiak jogkörének legutóbbi kiterjesztése, a VSZT-k és bizalmi testületek együttes tanácskozásának mint az üzemi demokrácia és a szakszervezeti szervek legfontosabb intézményének a létrehozása is.

*

A szocialista vállalat komplex szervezete – a gazdasági, a pártszervezet és a szakszervezet együttesét magában foglaló komplex struktúra – általában alkalmas arra, hogy keretében az egyének, csoportok, rétegek közti érdekegyeztetés megtörténhessen, az együttműködés létrejöhessen. Az emberek közti kooperáció, a cselekvés egysége vállalatunknál jórészt biztosított is. Erre a vállalati szervezeten belül ma különösen a gazdasági vezetés, illetve a pártszervezetek tevékenysége nyújt biztosítékot: a műszaki-gazdasági folyamatok megvalósulásáért a gazdasági vezetés viseli az érdemi felelősséget, a pártszervezet pedig a politikai-társadalmi folyamatokért, illetve azért, hogy a műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai oldal között meglegyen az egyensúly és az egység. Az érdekegyeztetés sajátos problémája, hogy e folyamatban – miután ez döntően a gazdasági vezetés és a pártszervezet tevékenységén keresztül valósul meg – túlsúlyban vannak az érdekegyeztetés, s háttérbe szorul az érdekek felszínre hozatalának, megfogalmazásának, ütköztetésének mozzanata. Ennek a jelenségnek a fő oka abban keresendő, hogy az üzemi demokrácia működése nem kielégítő: a dolgozók irányításban való részvételének sem közvetett – képviseleti –, sem pedig közvetlen formái nem működnek hatékonyan. A jelen tanulmányban nem állt módomban kitérni arra, hogy vállalatunknál hogyan valósul meg a közvetlen részvétel intézményeinek a működése, így miképpen funkcionálnak az e téren központi jelentőségűnek szánt termelési tanácskozások.** A szakszervezetnek és a közvetlen demokrácia fórumainak tevékenységében tapasztalható hiányosságok, tartalmatlanság, formalizmus részben ezeknek a szervezeti formáknak a tökéletlenségével magyarázható, részben azokkal a szemléleti hibákkal, amelyek az érdekegyeztetés, az érdekvédelem problémájának megítélésében a gazdasági és a társadalmi-politikai szervezetek vezetésében egyaránt tapasztalhatók.

Ennek következtében az érdekegyeztetés ma is nagyrészt a gazdasági vezetés egyoldalú „tekintélyelvű” irányító munkáján, döntésein keresztül valósul meg; en-

* Lásd pl. Havasi Ferenc: Politikai szervezeteink és a változó valóság. Társadalmi Szemle, 1972. 12. sz., 55. old.; Politikai szervezeteink a változó társadalomban. A szerkesztőség zárszava az „eszme-szervezet-mozgalom” témakörben folytatott eszmecserehez. Társadalmi Szemle, 1973. 7. sz. 70. old.

** Ez utóbbi széles irodalmából lásd Kobjakov Valentina: Az üzemi demokrácia kérdéséhez. Tudományos szocializmus füzetek. 45. Az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya. 1977.

nek eredményességéről az üzemekben, vállalatoknál dolgozók elégedettsége, jó munkája tanúskodik, hiányosságait a dolgozók elégedetlensége, negatív cselekvéstípusai jelzik. Gyakran ugyanezek a cselekvések pótolják az érdekegyeztetésnek azt a csatornáját is, amit az üzemi, munkahelyi demokrácia fórumainak kellene nyújtania. De ez a helyzet sok szempontból az emberek, a szakszervezetek, a társadalom számára egyaránt előnytelen, az így megvalósuló érdekegyeztetés minden résztvevő számára igen „költéses” – gazdasági, de politikai szempontból is –, s ezért igen nagy szükség van arra, hogy az üzemi demokrácia fejlesztését biztosító szervezeteink, intézményeink hiányosságait kiigazítsuk, vezetésük szemléletében pozitív változást érijünk el.

MEGJELENTI

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
KIADÁSÁBAN

Benedek Sándor
VÁLTOZÁSOK
A MUNKÁSOSZTÁLY
STRUKTÚRÁJÁBAN

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN

164 old./16,- Ft

A politikai magatartás kutatásokról*

Mind több szó esik a politikai aktivitás és a politikai kultúra kérdéseiről. Ez az érdeklődés alapvetően gyakorlati szükségletekből fakad s a lényege az: hogyan lehet biztosítani a politikai rendszer iránti lojalitás folyamatosságát, a politikai törekvések iránti pozitív attitűdök hegemoniáját. Más szóval: hogyan érhető el, hogy a politika az állandó érdek-integráció révén a társadalmi-gazdasági rendszer fejlődésének erjesztője, mozgató ereje maradjon, vagy még inkább azzá váljon. A helyes politikai irányvonal lényege valóban a megfelelő érdek-kifejezés, következetes érdekképviselés és a megfelelő tömegtámogatás biztosítása.

Nem véletlen, hogy a hétköznapi gondolkodás szintjén (a téma kapcsán) befolyásolásról, aktivitásról, megértésről beszélnek. Az elméleti elemzés azonban más oldalról közelít. A tudományos kutatás (elsősorban a politikai szociológia) már a hatvanas évek elejétől intenzív érdeklődést tanúsított a politikai aktivitás kérdései iránt, bár az utóbbi időben megjelent tanulmányok és kutatási programok nem értékelik megfelelően az eddigi aktivitás-vizsgálatokat.

Az aktivitás tartalmi sokféleségét a vizsgálatok kétségtelenül nem érzékelték megfelelően. Ezért az új kutatások szinte kivétel nélkül szükségesnek tartották és tartják leírni, hogy a korábbi kutatások mennyire leegyszerűsítik a politikai aktivitást. Bármennyire is igazak önmagukban ezek a kritikai megállapítások, fölöttébb történelmietlenek. A hatvanas évek végén megindult aktivitás-felmérések erénye az volt, hogy a politikai tevékenység szubjektív megítélésével szemben reálisabb képet nyújtottak. E kutatások az adott politikai és tudományos szituációban nem is nagyon adhattak többet, mint a szervezeti felszín szociográfiáját. Tagadhatatlan azonban e vizsgálatokban a „tények felé fordulás”, a rétegek és az aktivitás összefüggéseinek bizonyos érzékelése. Más szóval a felmérések elindították a szociológiai szemléletű, tudományos igényű kutatásokat a politikai tömegtevékenység területén. E vizsgálatokkal egy szemléleti fordulópont jött létre, amely lehetővé tette a szubjektív politikai tevékenység adekvát (feltételeken és motivációkon keresztül történő) elismerését.

A politikai aktivitás terén a hatvanas évek közepe óta végzett vizsgálatok véleményem szerint három fejlődési szakaszba sorolhatók.¹

* A politikai magatartásra vonatkozó kutatásokat a jövőben szeretnék hatékonyabbá tenni. Az eddigi vizsgálatok megítéléséről, egyes kategóriáiról mondja el néhány gondolatát a szerző, aki a téma kutatója. A cikk jellegének megfelelően véleménye egyéni álláspontként fogalmazódik meg.

1. A hetvenes évek elejéig a leíró jellegű vizsgálatok domináltak, amelyek arra törekedtek, hogy megragadják a társadalmi-politikai munka (aktivitás) formális jegyeit: a gyűléseken való részvételt, a funkciókat, a társadalmi munkaórák számát, a tagsági viszonyt stb. Hibájuk azonban a kritikák ellenére nem ez volt, sokkal inkább az, hogy nem tudtak túllépni a direkt, a kijelentésszerű motívum-kutatásokon. A felmérések alapvetően univerzális, normatív szemlélete ellentétbe került az individuális motívum anyaggal. A kutatás nem érzékelt megfelelően, hogy miért tekint más politikának az elmélet és a köznapi gondolkodás, a hatalmi-döntéssz rendszer tagjai és a végrehajtó emberek tömege. De itt nem is „egyszerű” tudati kérdéssről van szó, hanem arról, hogy a különböző rétegek objektíve más viszonyban vannak a politikával. A hatalom számára az újítások, a szakmai aktivitás nagy tömege gazdaságpolitikai és ezen keresztül politikai jelentőségű tényező. Az egyén vagy a kisebb közösségek számára a szakmai aktivitás, a községrendezés, a brigád együttes művelődése (szórakozása) közvetlenül nem jelent politikai tevékenységet. Ugyanakkor a közvetlen vagy egyéni szinten politikailag jelentősnek tartott szervezeti tevékenység nem ritkán belterjes jellegű, vagy üres formalizmusa miatt a társadalom számára nincs politikai hatása, jelentősége.

A hatvanas években egyedül a Szecső Tamás vezette politikum-kutatás érintette e kérdést, azt kutatva, hogy mit tekintenek az emberek politikának.

2. A hetvenes évek első felében ugyan elég nagy számban végeztek felméréseket a politikai aktivitásról, a fenti okok miatt a kezdeti eredményekhez képest nem tudtak előbbre lépni. Pedig 10 év alatt módszertanilag sokat fejlődtek a kutatások, mégsem változott az eredmény, az elemzés adatbázisa. A korábbi aktivitás-vizsgálatokat bírálók a maguk tökéletesebb módszertani apparátusával sem tudtak az addigiaktól eltérőt, minőségileg újat produkálni. A kudarcok oka a politikai tevékenység differenciálatlan szemlélete mellett az volt, hogy nem ismerték fel a szocialista politikai rendszer kiépülésének néhány következményét. Ugyanis a politikai szervezetek és irányítási módszerek egységes kiépülése a különböző munkahelyeken az aktivitás ugyanazon formáit (funkcióit, vállalásait) hozza létre. Hiába vizsgáljuk, hogy a dolgozók milyen társadalmi munkát végeznek, miért és milyen mennyiségben, egy-két szélsőséges eset kivételével mindig ugyanazokat a válaszmegoszlásokat kapjuk. A politikai rendszer helyi formalizációjának azonossága azonos eredményeket teremt minden munkahelyen.

Mivel a vizsgálatok egy adott szinten nem tudtak túlhaladni, a kutatók ösztönösen témát változtattak, de nem fogalmazták meg, hogy miért történik ez a váltás. A politikai tevékenység egyes mozzanatait kezdték vizsgálni: a politikai döntéseket, a politikai ismeretek és vélemények szerepét, az üzemi demokrácia problémáit, a réteghelyzet szerepét az egyes folyamatokban, az életmód és az aktivitás összefüggését stb. Így volt ez a szakmai aktivitás (a termelékenységre ható tényezők) elemzésénél is. A gazdasági aktivitás faktorainak csupán általános vizsgálata nem hozott jelentős eredményeket, így a kutatások itt is irányt változtattak, az érdek-magatartás, az érdek és tartalékok, a szervezeti hierarchia és a döntések kapcsolatát elemezve viszont termékeny terepre találtak.

A fejlődésnek ez az útja alátámasztani látszik azt a nézetet, hogy nincs vagy nem lehet áttekintésünk a politikai aktivitás egészéről. Úgy vélem, elkerülhetetlenül választani kellett az egészet átfogó, de csak a jelenségvilágot elemző felmérések és a lényegét jobban kifejező centrális pontok kutatása között.

Az elméleti analízisek szintjén már ebben az időszakban megjelennek az alapozó törekvések. Ilyenek Kulcsár Kálmán írásai a politikai rendszer marxista értelmezé-

séről és Molnár László tanulmánya a politikai magatartás rendszerszemléletéről. Magam 1974-ben kíséreltem meg az üzemi demokrácia rendszerszerű empirikus elemzését, amelynek során a munka tagozódását, az érdekdifferenciációkat, a kommunikációs különbségeket, illetve a részvételi lehetőségeket egymásra vonatkoztatva, egy rendszer elemeiként vizsgáltam, illetve írtam le.

3. A hetvenes évek második felében az egyes témakutatások eredményei alapján megindultak bizonyos szintetizáló törekvések. Összefoglalások születtek és a tapasztalatok integrálására objektíve alkalmasabb témák kutatása indult meg: egy oldalról a politikai rendszer, más oldalról a politikai magatartás sajátosságainak az elemzése. A politikai kultúra vagy a szocialista életmód szintén olyan témák, amelyek a politikai rendszerhez és a politikai magatartáshoz hasonló lehetőségeket nyújtanak a kutatás számára. A politikai kultúra vagy a politikai magatartás kategóriáinak elterjedése nem tekinthető egyszerűen divatnak. E kategóriák mind elméleti, mind empirikus értelemben, tartalmi és interdiszciplináris sajátosságaiknál fogva szintetikusabb, komplexebb vizsgálatokat tesznek lehetővé.

Ugyanebben az időszakban indultak meg erőteljesebben a politikai tudomány tárgyról és szükségességéről szóló viták. Itt is egy szintetizáló törekvés tört utat magának, a politikai jelenségek társadalmi (szociológiai), államelméleti, közgazdasági magyarázatának ötvözeteként. *Hatalom és legitimitáció, politikai cél és aktivitás, rendszer és magatartás, történelmi-társadalmi feltételek és politikai kultúra olyan kategória-párok, amelyek az objektivációk és szubjektív viszonyulások dialektikus egységét fejezi ki.* Az aktivitás – legitimitáció – magatartás – kultúra a szubjektív faktorok olyan sora, amelyek más és más oldalról, de egyben mind összetettebben fejezik ki az ember viszonyulását a politikához. Kétirányú szintetizáció ment itt végbe: a tevékenységet és a viszonyokat komplexebben (sokoldalúbban) kifejező kategóriák kerültek előtérbe, ugyanakkor határozott törekvés alakult ki, hogy a szubjektív faktorok az objektív feltételeikkel együtt, azokból kifejtve kerüljenek bemutatásra.

A POLITIKAI TEVÉKENYSÉG VIZSGÁLATÁNAK AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

A gazdasági problémák napjainkban elkerülhetetlenül napirendre tűzik a politikai irányítás és általában a politikai tevékenység hatékonyságának értékelését, a kialakult politikai eljárások kritikai értékelését. Tehát nemcsak a kutatások szemléleti, módszertani fejlődése következtében nyúlunk másként az aktivitás és a magatartás kérdéseihez, hanem elsősorban azért, mert a gyakorlati szükségletek más eljárásokra kényszerítenek bennünket.

A gazdaság és a politika társadalmunkban kialakult összefonódásánál fogva sajátos döntési rendszer jött létre. Mindez egyértelműen magában foglalja, hogy a gazdasági változás feltételezi a politikai szemlélet változását, az irányítás és a tömegtevékenység jellegének átalakulását, a politikai kultúra erőteljesebb fejlődését. Másrészt olyan új nemzedékek kapcsolódnak be a társadalmi aktivitásba, amelyek már nem a politikai változások viharában nőttek fel, nem a látványos társadalmi-gazdasági dinamizmus körülményei között tudatosodott értelmük. Ezek a nemzedékek gazdasági, politikai és mobilitási okok következtében más úton, más motivációk alapján illeszkednek be a politikai tevékenységbe. Ezért egyik legfontosabb kérdé-

sünk, hogy az ifjúság politikai szocializációját a társadalmi, gazdasági feltételek hogyan befolyásolják, az intézmények kialakult formalizációja milyen magatartást alakít ki a fiatalokban?

A politikai szocializáció

A politikai tevékenység kialakulásának folyamata alapvető a politikai magatartás és a politikai attitűdök vizsgálata szempontjából. A nemzedékek speciális feltételeinek megértése nélkül nem tudjuk a politikai tevékenységet mint magatartást minősíteni. Sokan a politikai szocializációt csak a viharos társadalmi átalakulás körülményei között kialakult formájában tudják elképzelni (lásd „fényes szelek nemzedéke”, 1956 utáni nemzedék). Ezek az időszakok valóban kedvezőek voltak a kollektív politikai magatartási formák, a szolidaritás, az osztálytudat erősítésére, de kivételes formák (Leninnel szólva itt rövid idő alatt évtizedek történelmi-politikai tapasztalatait nyerik el az emberek). A konszolidált körülmények között a politikai szocializációnak nem annyira a spontán és gyakorlati tömeghatásai érvényesülnek. Nagyobb szerepe van a szervezeti tényezőknek, az oktatásnak, a tömegkommunikációnak. Ennek következtében egyesek nézeteiben abszolutizálódik a tudatos elem szerepe. E koncepció szerint a politikai szocializáció a gazdasági-társadalmi rendünkbe való tudatos beilleszkedést értjük.

Valóban így lenne? Vizsgálataink szerint nem. Még a politikai ismeretszerzés sem mindig tudatos. A gyermek, de még a felnőtt is a társadalmi-politikai fogalmak nagy részét tudatos céltörékvés nélkül sajátítja el. Az emberek jelentős része nem céltudatosan vesz részt a politikai-társadalmi tevékenységben. Más szóval akaratlannul vagy céltudatosan lehetünk a politikai folyamat részeseivé. Magának a céltudatosságnak a szintjei is a partikuláris törekvésektől egészen a rendszer megértéséig, a rendszer egészével való azonosulásig terjedhetnek. Ennek következtében a politikai társadalmiasodást nem annyira a tanulás fejezi ki (bár az is), hanem inkább az átvétel, a hasonulás, a részvétel és a kezdeményezés. (Mondhatnánk aktivitást is, ha ezt a szót a közfelfogás nem funkció szerinti tevékenységként értelmezné.)

A politikai szocializáció eredményeként elsajátítjuk az adott politikai kultúrát. Nem a műveltséget, nem az ismereteket, hanem a politikai tevékenység módját (ebben természetesen az ismeretek és alkalmazásuk intelligenciája is benne van). Intelligencia és gyakorlati készség, szokások és beidegződések egyaránt részei a politikai kultúrának. A készségek és szokások elsajátítása, a részvételi mechanizmusok kialakítása azonban más eszközöket feltételez, mint a műveltség elsajátítása. A diákifjúság politikai szocializálódásának útját nem azonosíthatjuk a politikai szocializációval általában. A munkás- és parasztfiatalok, de még az irodai dolgozók esetében sem lehet ez a folyamat ismeretcentrikus. Nem szabad tipikusnak tekinteni az értelmiségi fiataloknak a jelenségek rendszerbe foglalását kereső törekvéseit és nem tehetjük ezt a szocializációs folyamat értékmérőjévé. A részvételi és a kezdeményező készség fejlesztése az egyik legfontosabb dolog a fiatalok 80 százaléka esetében. A szervezeti formalizmus túltengése azonban a legtöbbször nem alakítja ki a beidegződéseket, hanem bumeráng-effektusként taszítja a fiatalot az intézményes tevékenységtől (sokszor a politikai szervezet formalizmusa teszi apolitikussá a résztvevőt).

A gyakorlatban sokszor még ma is csak pozitívnak tudják elképzelni a szervezeti hatásokat. A tudományos bizonyítékok ellenére nem veszik komolyan a túlszerve-

zés és túlszabályozás (a különféle szervezetek normális szervezeti szintjeinek párhuzamosságából fakadó kumulálódás) negatív hatását a magatartásra. A magatartásnak az elvárásoktól való eltéréseit mindig az egyénből vagy helytelen tudati behatásból vezetik le.

Valójában az a társadalmi szituáció, amelyből jött az ember, amely ma körülveszi a maga anyagi viszonyaival és légkörével, alapvetően determinálja a magatartást és annak formálódását. Még egyszer hangsúlyozom: a politikai szocializáció nemcsak a megértés, az értelem, hanem a befogadás, az azonosulás és a gyakorlati hatások kérdése is.

A politikai magatartás

A politikai magatartás az embernek véleményében és gyakorlati tevékenységében kifejeződő viszonya a politikához, a politikai érdekekhez, szervezetekhez és törekvésekhez. Ez a viszony lehet lényegét tekintve *ösztönös*, amikor a racionális cél-törekvésnek kisebb vagy alárendelt szerepe van, és lehet alapvetően *tudatos*, amikor a magatartás akaratlagos formálásáról, az értékek átfogó interiorizálásáról és alkalmazásáról beszélhetünk. Ezek az ösztönös és tudatos elemek rendszerint keverednek az emberek politikai magatartásában. Így a politikai érzelmek és politikai tudatosság minden politikai tevékenységben jelenlevő, egymást nem kizáró elemek együttese.

A magatartás és a tevékenység közé egyéni és tömegméretekben áttételek rakódnak. Mind az érdekviszonyok, mind az ideológiai viszonyok kutatása azt bizonyítja, hogy a folyamatokhoz való viszony, a magatartás objektíve és szubjektíve is rendkívül összetett.

Elsősorban nem a magatartást kell megértenünk, hanem azt, hogy a politikai szükségletek milyen tevékenységeket hoznak létre, a tevékenységek szervezeti formái és szabályozói milyen magatartásokat váltanak ki. A kutatások célja jelenleg nem az, hogy megértsük az egyén politikai magatartását, vagy általában a politikai magatartást, hanem az, hogy felismerjük a szituáció és a tipikus magatartások néhány összefüggését. Vizsgálandó, hogy bizonyos magatartástípusok milyen szerepet töltenek be, vagy miből fakadnak. Konkrét elemzéseinknek arra kell irányulniuk, hogy az adott viszonylatrendszerből fejtsük ki a magatartások szerepét. Bár a magatartás nem azonosítható a tevékenységgel, az érdeklődéssel, a véleménnyel, az érzésekkel, de azokban fejeződik ki. Ezért meg kell különböztetnünk a magatartást és annak megjelenési formáit. E differenciálás más problémát takar, mint a magatartásnak és feltételeinek (befolyásoló tényezőinek) a különbsége. A magatartást csak megjelenési formáin keresztül tudjuk megragadni, módosulásait, a társadalmi meghatározottságát viszont csakis a befolyásoló feltételek, tényezők segítségével.

Az emberek egy részének (a felmérések szerint a megkérdezettek kb. 25–30 százalékának) még részleges politikai értéktörekvése sincs. Számukra a politikai tényezők nem jelentenek értéket, bár nyíltan értéktelennek se tartják. Azt mondják, hogy a politikai tényezők számukra indifferensek. Mások az interjúk során így jellemezték őket: „Ezeket nem érdekli a közösség, mások problémája.” „Félnek mindentől, a politikától különösen.” „Sok jól dolgozó, szorgalmas ember van, aki nem tudja, nem érti, hogy a politika mire való.” „Sok a csalódott ember, aki valamikor érdeklődött, de most nem érdekli az, ami a politikai szervezetekben történik. Az idősebbek elfásultak, elfáradtak, mások sérelmeiket emlegetik.” „A fiatalok között is sok olyan van, aki azt mondja: hagyjon ezekkel engem békén, nem érdekelnek a

dumák." Különböző okokból és motívumokból fakad, hogy az emberek egy jelentős csoportjának a politikával és a politikai tevékenységgel szemben idegenkedő beállítottsága van. A politikai magatartást kis csoportban vizsgálva kiderül, hogy a perifériára szorult emberek, az elszigetelt helyzetben levők nagy része negatív beállítódású. A társadalmi mozgások során talajt veszített, sok munkahelyen megfordult, de meggyökeresedni sehol nem tudó emberek jelentős része szintén idegenkedik a politikai témáktól, a társadalmi aktivitástól.

A politikai értékhez való viszony vizsgálata során sajátos réteget jelent a mezőgazdaságból az iparba átkerült munkások számszerűleg is nagy csoportja. Társadalmi helyzetük és tudati viszonyaik vizsgálata a politikai tudat sajátosságaihoz való eljutásnak egyik kulcskérdése, mivel ez összefügg Kelet-Európa sajátos fejlődésének hatásaival.

A volt mezőgazdasági dolgozók egy csoportja szorgalma, intenzív érdeklődése alapján beilleszkedett az ipari munkaviszonyokba, és elfogadta annak szakmai és politikai értékeit. Sok aktivista került ki körükből, annak ellenére, hogy a vidékről bejárás korlátokat állít politikai tevékenységük elé. A parasztságból jött munkások másik csoportja (az idősebb generáció) elvesztette a természetes, a megszokott, a beidegződött munkakörnyezetét; szakképzetlensége folytán nehéz fizikai és monoton munkára kényszerült, számára ismeretlen szervezeti körülmények közepette. Sokuk számára az ipari munka kényszerűséget, a politikai tevékenység pedig valami idegen, életükben nem gyökeredző furcsa szokást jelent. E csoport jelentős része ugyancsak egy sor munkahellyel próbálkozott, mivel az ipari szervezeti tényezők különösen szokatlanok voltak számukra. A természetes alaptól való elszakadás, a sok munkahely-változtatás okozta beilleszkedéshiány olyan objektív tényezőket jelentenek, amelyek meghatározzák az ipari munka körülményei között végzett politikai tevékenységhez és gondolkodáshoz való viszonyukat. Szerepet játszhatnak és játszanak e viszonyban „a múlt maradványai”, régi szemlélet és előítélet továbbélése is. A döntő azonban az a társadalmi bázis, amely átmeneti és ellentmondásos viszonyokba állítja az egyént és ez negatív, elutasító politikai beállítódásokat is létrehozhat.

A politikai szervezetekkel kapcsolatos információk (mint az üzemi demokrácia vizsgálatok mutatták) a bejárók körében legalacsonyabbak. E rétegben a „nem tudom” (nincs információja) válaszok aránya 20–25 százalékkal mindig magasabb volt, mint a helybeliek esetében. De azok körében is 18–20 százalékkal magasabb a „nem tudom” válasz, akik 40 éves koruk után kerültek ipari üzembe dolgozni.

A politikai értékektől való tartózkodásnak másik vetületét figyelhetjük meg egyes idősebb munkások esetében, akiknek politikai fejlődése megakadt, az aktivitástól visszahúzódtak. Ez nem gátolja aktív gazdasági tevékenységüket, politikai részvételük elemi formáit, de akadályozza a tartalmas politikai öntevékenységet és az aktív részvételt.

A politikai értékektől való tartózkodásnak egy további típusa inkább a fiatalabb és a középkorú nemzedékek gondolkodásában fedezhető fel. Ők az 1960-as, 1970-es évek politikai gyakorlatában nőttek fel. Tudatukat egyaránt befolyásolták a reális politikai törekvések valamint a fogyasztói érdekek dinamikus érvényesülése. Mindez inspirálta a fiatalabb nemzedékek jelentős részét, hogy részt vegyenek a társadalmi folyamatokban. A politikai fejlődés lehetősége azonban sok embernél megakad a politikai mechanizmus (túlszervezettség szülte) formalizmusai következtében. Erre mutattak rá a XI. pártkongresszusnak az üzemi demokráciával kapcsolatos megállapításai, a szakszervezeti és a KISZ-tevékenységről folytatott viták, valamint az

aktivitás-vizsgálatok is. A szervezeti formációk egységesítése és kiterjesztése minden területre a szervezethez és az általános ellenőrzés látszatát kelti, de nagymértékben befagyaszthatja az öntevékenységet, a belülről fakadó aktivitást. Egy ilyen szituáció oda vezethet, hogy „megkettőzi” az embert, kialakít egy szervezeti követelményekhez kapcsolódó formális magatartást és egy belső elégedetlenséget, vagy apátiát. A szervezeti élet szempontjából úgy látszik, mintha minden rendben lenne, a tevékenység hatékonysága azonban nem megfelelő. A szervezetek vezetői rendszerint kispolgári magatartásról, a közélettől való elfordulásról, érdektelenségről beszélnek. Ez azonban csak részgazság. Interjúk tömege tanúskodik arról, hogy a szervezeti élet és vezetési módszerek formális vonásai akarva-akaratlanul nemtörődöm magatartást, az értékeket és normákat formálisan kezelő gondolkodást váltanak ki.

A magatartás megjelenési formáit keresve a szocialista brigádok szociometrikus vizsgálata során (1978/79-ben)² azt tapasztaltuk, hogy a szervezetek vezetői pozitív magatartásnak a funkció és feladat vállalását tekintették, míg a brigádtagok az önálló véleményalkotást és véleménykifejtést. A vezetők a kritikus gondolkodást nem tekintették a magatartás szerves részének, a tagok viszont ezt tekintették a legfontosabbnak. Szerintük politikai tekintélye elsősorban annak van, aki önállóan, kritikusan gondolkodik és bátran véleményt nyilvánít. Mindez arra utal, hogy az értékelés alapja különböző és szituatív.

A vizsgált brigád-szituációban a következő magatartás-típusokkal találkoztunk:

a) *Sodródó*. A környezet hatására részt vesz politikai tevékenységben, de érdeklődés és céltörekvés nélkül.

b) *Érdeklődő*. A köznapi politikai kérdések iránt érdeklődő, vegyes politikai érzelmekkel.

c) *Szimpatizáns*. Érdeklődő és alapvető kérdésekkel érzelmileg azonosuló.

d) *Formailag azonosuló*. A politikai kultúra formai jegyeit elsajátítja (politikailag viselkedni tud) minden érzelmi azonosulás nélkül.

e) *Érzelmileg azonosuló*. Az azonosulás alapja spontán és érzelmi töltésű szimpátia, a hétköznapi tudat síkján létrejövő érdeklődéssel párosulva.

f) *Intellektuálisan azonosuló*. A szocializáció alapja az érdeklődés, útja az ismeretbefogadás. Az érzelmi szimpátia alárendelt szerepet játszik a megértéshez képest.

g) *Érzelmileg és tudatilag azonosuló*. Az érzelmi elkötelezettség racionális megértéssel párosul. Kétségtelenül ez a személyiség-formálódásnak és -magatartásnak ideális típusa.

A fenti típusok a körülmények és a személyiségjegyek sajátos összekapcsolódásából jöttek létre. Szociológiai szempontból az érdekel bennünket, hogy a társadalmi körülmények milyen magatartásokat váltanak ki.

*

A politikai szociológia előrelépése a politikai tevékenység vizsgálata terén csak úgy lehetséges, ha a tevékenység és magatartás, a feltételek és következmények sokrétűségének megfelelően differenciálódnak a kutatások. Az aktivitás mennyiségi adataira ugyanúgy szükség van, mint a tevékenység döntő pontjainak minőségi elemzésére. Az egyéni motívumok, az aktivitást befolyásoló individuális tényezők nélkül éppúgy nem jutunk előre, mint a szervezeti tényezők elemzése nélkül. A gazdasági viszonyok és a munkajelleg döntő ezekben a vizsgálatokban, de hiba lenne, ha nem vennénk figyelembe a társadalmi légkörnek csak bizonytalanul megragadható hatásait. A közvélemény dinamikus alakulása és a döntési mechanizmus, a

tömegkommunikáció befolyása, a kulturális feltételek és a vezetők, a vezetési módszerek hatása stb. stb. mind olyan tényezők, amelyeket vizsgálnunk kell, és egyik tényező elemzését sem helyettesíthetjük a másikkal. Az aktivitás jelenségvilága soha nem magyarázza meg a politikai rendszer működésének lényegét, mint ahogy egy rendszer-modell soha nem fogja érzékeltetni a magatartások sokféleségét. A kutatásokat segítő tényező lehetne, ha a különböző vizsgálatok jobban épülnének egymásra – megközelítési szintben és bizonyító apparátusukkal egyaránt.

Lényeges azonban az, hogy a konkrét politikai viszonyainkat vizsgáljuk. A valóságot kell a maga tényleges funkcionálásában felfognunk és nem azt, hogy milyennek szeretnénk látni a politikai magatartást (megkülönböztetve az indokolt ideáltörékvést az illúzióktól). A realitás-követelmény szükségszerű eszköze a konkrét elemzés. A politikai tevékenység összetevőinek és befolyásoló tényezőinek logikailag és absztrakt módon szétbontott elemeit együttes és egyidejű hatásában kell vizsgálnunk (például a politika számos effektusa hogyan hat együttesen a munkahelyen, a döntési és végrehajtási szituációkban). Más szóval: elemeznünk kell, hogyan funkcionál a politika a társadalom konkrét közegeiben, ahol nem elvonatkoztatott jelentkezik, hanem az emberek más törekvéseivel együtt, azoktól elválaszthatatlanul. A szituáció-elemzéssel tárhatjuk fel, hogy az adott gazdasági, politikai, kulturális körülményekből reálisan milyen tevékenységi formák, milyen magatartások következnek.

JEGYZETEK

¹ A tendenciák felvázolásánál az alábbi irodalmat vettem figyelembe: *Bibari Mihály*: A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez (Társadalmi Szemle, 1974. 8–9); *Bélley L.–Kulcsár L.*: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken (MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványa Bp. 1975); *Gombár Csaba*: Demokratikus politizálás – politikai kultúra (Társadalmi Szemle, 1978. 3.); *Kovács Ferenc*: A munkásosztály ideológiai-politikai műveltségéről és aktivitásáról (Kossuth Könyvkiadó 1976); *Kulcsár Kálmán*: A politikai aktivitás társadalmi tényezői (Társadalmi Szemle, 1969. 12.); *Lick József*: Magatartás és politikai tevékenység (Politikai Főiskola Közleményei, 1975. 1.); *Módra László*: A vidéki értelmiség politikai aktivitása (Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 4.); *Molnár L.–Nemes F.–Szalai B.-né*: Ipari munkások politikai aktivitása (Kossuth Könyvkiadó, 1970); *Kolosi Tamás*: A tőkés osztályviszonyok fejlődési tendenciái (TTI 1977); – és számos további kutatási anyag a politikai aktivitás, valamint az üzemi demokrácia témaköréből.

² 1978–79-ben négy alkalommal ismételt vizsgálatról van szó, amelynek során 180 munkacsoport 1950 tagját kérdeztük meg. A brigádtagok attitűdjeit válaszaik, illetve társaik jellemzései és tekintély-választásai alapján állapítottuk meg.

A tőkés társadalom fejlődésének „szocioritmusai”*

Ha végigtekintünk a kapitalizmus, valamint a tőkés világgazdaság fejlődésén, úgy találjuk, hogy meghatározott időszakokként válságperiódusok követték egymást. E válságperiódusok nem azonosak a gazdasági visszaesésekkel. Az utóbbiakkal ellentétben viszonylag hosszabb történelmi korszakra terjednek ki, több válságot – valamint az azokat követő részleges fellendüléseket – fognak át. Recessziók egyaránt létrejönnek a válságperiódus idején, és a tőkés társadalom hosszú távú fellendülésekor. A „fellendülés korszakától” az különbözteti meg a „válságperiódust”, hogy ilyenkor a gazdasági visszaesés jóval nagyobb mértékű, a fellendülés hosszabb ideig várat magára, a termelés felfutása kisebb és könnyebben megbomlik a tőkés gazdaság amúgy is kényes egyensúlya. Az általános társadalmi válságra való hajlam ilyenkor érzékelhetően erősebb.

Az eddigi vizsgálatok a jelzett problémát két szemszögből közelítik meg. Egyrésztől, a világgazdaságban végbemenő „korszakváltásként”¹ írják le azt a jelenségkomplexumot, amelynek során jelentősen módosulnak a cserearányok (sajátos „árforradalmak” zajlanak le), megváltoznak a gazdasági és politikai erőviszonyok, valamint átrendeződik a gazdasági kapcsolatok eszköz- és intézményrendszere a világgazdaságban. Minthogy a társadalmi újratermelés és ezzel a gazdasági növekedés feltételei jelentősen módosulnak, a „korszakváltásokat” esetenként válságok egész sora kíséri.

Másrésztől, a gazdaságtörténészek felfigyeltek a tőkés gazdaság úgynevezett hosszú távú ciklusaira.² Az elemzések az ipari és mezőgazdasági termékek árának, a termelés és a nemzetközi kereskedelem volumenének alakulásában mutatták ki a kb. fél évszázados ciklikusságot. Minden ciklus két szakaszból áll. Az „emelkedésből”, amelyre a gazdaság általános fellendülése a jellemző. Ezt az árák növekedése és a legtöbb esetben infláció kíséri. A fellendülést hanyatlás követi, amikor a fejlődés lendülete jól érzékelhetően kifulladás. Ilyenkor általában esnek az árák, defláció van és a növekedés üteme lelassul.

A továbbiakban értelmezni fogjuk e sajátos, de kétségtelenül létező „szocioritmusok” kialakulásának társadalmi-gazdasági mechanizmusát. Az eddigi próbálkozások ugyanis – megítélésünk szerint – a lényegi okokat még nem tárták fel. A prob-

* A szerző a tőkés világgazdaság hosszú távú ciklusait vázolja fel, a szélesen értelmezett társadalmi viszonyok vizsgálatára épített gazdaságtörténeti elemzéssel. Az elterjedt „világgazdasági korszakváltás” fogalmat a globális problémák oldaláról közelíti meg. Széles és nálunk kevésbé ismert forrásanyagot dolgoz fel. Műhelytanulmányként közöljük írását.

lémát különösen aktuálissá tette az 1974-ben kirobbant világgazdasági válság. A közgazdászok véleménye megegyezik abban, hogy a gazdasági fejlődés mind a mai napig nem nyerte vissza azt a lendületét, amely az ötvenes és hatvanas években jellemezte. Úgy tűnik tehát, hogy a világgazdaságban viszonylag hosszabb időszakon keresztül számolni kell a gazdasági növekedés lelassulásával és a kényszerű struktúraváltás okozta konfliktusok súlyosbodásával. A cikk e jelenségek történelmi elemzését tűzi ki célul és következtetéseket von le az elkövetkező évtizedek valószínű fejlődési irányaira.

I

A tőkés társadalom létrejöttének és a világgazdaság kialakulásának első jellegzetes korszaka a XV. század végétől a XVIII. század közepéig tartott. E korszakon belül két fő szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz a XVI. századi fellendülés és az azt kísérő „árforradalom”. Ez az időszak egyébként mint a tőkés világgazdaság kialakulásával kapcsolatos úgynevezett első „világgazdasági korszakváltás” vonult be a gazdaságtörténetbe. A második szakasz, amely a XVII. század első harmadától a XVIII. század húszas, harmincas éveig terjedő mintegy száz esztendőre ölelte fel, a „nagy válság” időszakaként szokták jellemezni a gazdaságtörténetészek.³

Az első szakasz egyértelműen az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának nyugat-európai, elsősorban angliai kibontakozásával kapcsolódik egybe. Ennek során a feudális társadalmon belül fokozatosan megjelennek a tőkés termelési viszonyok csirái. Ez a „kapitalizálódás” azonban még a feudális társadalom keretei között megy végbe. Leginkább meghatározó tényezőjének tekinthető a kézműipar átalakulása bedolgozói rendszerré.⁴ Ennek eredményeként a termelőerőknek még az ipari forradalom előtti szintjén meglehetősen tiszta formában jönnek létre a tőkés termelési (vagyis a gazdasági kényszeren alapuló kizsákmányolási) viszonyok.

A vázolt társadalmi-gazdasági folyamatok eredménye általános gazdasági fellendülés volt. A kapitalizálódott textilipari termelés, amely a kézműipar korábbi szintjéhez képest tömegtermelésnek tekinthető, egyre jelentősebb külkereskedelmi tényezővé vált. Ugyanakkor, minthogy a mezőgazdasági termelés rendelkezésére álló területek és munkaerő jelentősen csökkent, a kereslet viszont változatlan szinten maradt, ugrásszerűen megemelkedett a gabona ára. A gazdasági fellendülést tehát a cserearányok jelentős módosulása kísérte.⁵

Mindezek következményeként sajátos munkamegosztás alakult ki Kelet- és Nyugat-Európa között. Kelet-Európa egyre inkább iparcikké „importálójaként” és Nyugat-Európa élelmiszer- és nyersanyagellátójaként kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembe. A különböző régiók kölcsönös összekapcsolódása komoly szintet ért el. A kereskedelmi kapcsolatok fokozatosan egész Európát szerves egységgé kapcsolták össze. Jogosult tehát a végbement változásokat „világgazdasági korszakváltásként”⁶ jellemezni. Az önálló gazdálkodásra épülő és legfeljebb a luxuscikkek kereskedelmét feltételező feudális gazdasági rendszer helyébe, fokozatosan, az egész Európát átfogó – a nemzetközi munkamegosztás egyre erősödő szálaival összekapcsolódó – tőkés világgazdaság lépett.

A társadalmi és gazdasági fejlődés lendülete azonban a XVII. század első harmadában megtört. A „hosszú tizenhatodik századi” társadalmi-gazdasági fellendülést a XVII. században általános visszaesés követte.⁷ A válság okát a vázolt kapitalizálódási tendenciára mintegy válaszként kialakuló „refeudalizációs” folyamat-

ban kell keresni. A tőkés fejlődés ez idáig lényegében úgy ment végbe, hogy alkalmazkodott a feudalizmus társadalmi és termelési viszonyaihoz. Ennek keretén belül megpróbálta létrehozni a termelőerők adott szintjének megfelelő kapitalizmus és a feudalizmus „szimbiózisát”. Egy meghatározott fejlődési szinttől kezdve azonban a kapitalizálódás folyamata szükségképpen beleütközik a feudalizmus korlátaiba. Helyesen állapítja meg Zimányi Vera, E. Hobsbawm nyomán: „Az expanzió (ti. a tőkés – M. Gy.) lehetséges volt és be is következett, de mindaddig, amíg a falusi társadalom általános struktúrája nem forradalmasodott, korlátozott maradt az expanzió, vagy megteremtette a saját korlátait és amikor ebbe beleütközött, válságkorszak következett be.”⁸

II

A tőkés társadalom és a világgazdaság fejlődésének következő nagy korszaka a XVIII. század közepétől a XIX. század végéig tart. Hasonlóképpen az előző korszakhoz, ez is általános fellendüléssel kezdődik. Ennek közvetlen kiváltó oka az ipari forradalom kibontakozása volt. Végső soron ekkor indul be az emberi társadalom fejlődésének az a formája, amelyben „a minden határt túlhaladó fejlődés öncéllá válik”. A statisztikák jól mutatják a nemzeti jövedelem exponenciális növekedését.⁹ Ezen a ponton azonban térjünk vissza cikkünk kiinduló problémájához. Ha a növekedést jellemző exponenciális görbét közelebbről megvizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy a XIX. és XX. században, a társadalom és a gazdaság számos szféráján a „nekilendülések” és a „megtorpanások” jól érzékelhető hullámvonulata húzódik végig. E hullámok gazdasági vetületét Schumpeter nyomán Kondratyev-hullámoknak, vagy ciklusoknak nevezik.¹⁰

D. M. Kondratyev szovjet tudós¹¹ az 1920-as években a gazdasági élet néhány jellegzetes mutatóját elemezve úgy találta, hogy a tőkés gazdaság fejlődésében megközelítőleg fél évszázados ciklikusság észlelhető. E ciklusok a legeggyértelműbben az árszint mozgásában mutatkoznak meg. Kondratyev azonban kimutatta a gazdasági élet általános „hullámzását” is. Napjainkban, éppen az 1974–75-ös világgazdasági válság hatására ismét reneszánszát éli a hosszú távú ciklusok elemzése. A Kondratyev-ciklusok mai interpretálói a következő táblázatot állították össze.¹²

I. Ciklus	1789–1847	
Emelkedés		1789–1815
Hanyatlás		1815–1847
II. Ciklus	1847–1895	
Emelkedés		1847–1873
Hanyatlás		1873–1895
III. Ciklus	1895–1945	
Emelkedés		1895–1929
Hanyatlás		1929–1945
IV. Ciklus	1945– ?	
Emelkedés		1946–1973
Hanyatlás		1973– ?

A továbbiakban a Kondratyev-ciklusok elméletével bővebben nem foglalkozunk. Röviden csak azt szeretnénk ehhez hozzáfűzni, hogy nem értünk egyet sem a Kondratyev által megadott cikluskeletkezési mechanizmussal, sem pedig a táblázatban jelzett, szinte misztikusan szabályos periodicitással. Ténylegesen létezőnek tartjuk azonban azokat a „szocióritmusokat”, amelyeknek sajátos gazdasági vetületét Kondratyev (és mások) felismerték. Mivel a közgazdasági irodalomban ismertté vált a Kondratyev-ciklus elnevezés, ezért a továbbiakban a „szocióritmusok” jelölésére ezt használjuk.

Kondratyev eredeti elemzésében¹³ az első ciklus általános fellendüléssel indul, a XVIII. század nyolcvanas éveinek végén. A XVIII. század közepére Angliában a tőkés fejlődés akadályai elhárultak. Az ipari forradalom a maga teljességében kibontakozott a textiliparban. Az ipari forradalom angliai kifejlődése tehát nem az angol ipari vállalkozók különös technikai érzékének vagy a brit gazdaság magas műszaki színvonalának volt a következménye. A technikai lehetőségek kiaknázását mindenekelőtt a kedvező társadalmi feltételek tették lehetővé.

Valójában az 1760-as évektől egyértelműen nyomon követhetjük a textilipari termelés és kivitel gyorsuló növekedését. A statisztikák tanúsága szerint mind a termelés, mind a kivitel 5 évenként megkétszereződött. Az általános ipari fellendülés azonban a XIX. század húszas éveiben megtörik. A következő évtizedek, a közgazdászok megfogalmazása szerint, „szokatlanul nehezek voltak”. Nem csupán a nemzeti jövedelem emelkedésének lassulását figyelhetjük meg Angliában, de még ideiglenes visszaesést is. „Ami a 19. század első felére visszatekintve meglep bennünket – írja E. Hobsbawm –, az éppen a tőkés iparosodás termelő potenciálja óriási és gyors növekedésének, valamint az alapok kiszélesítésére, a régi béklyók lerázására történt erőfeszítések kudarcának összeütközése.”¹⁴

A megtorpanás, illetve az ennek következtében kialakuló válságperiódus oka tehát az volt, hogy a termelőerők fejlődése társadalmi korlátokba ütközött. A napóleoni háborúkat követő feudális restauráció egész Nyugat-Európában visszavetette a tőkés termelés akadálytalan kibontakozását. A kapitalizmusnak ez az első megtorpanása, az első Kondratyev-hullám válságperiódusa azonban távolról sem volt olyan mély, mint a következők. Ennek dacára, hatása rendkívül markánsan megmutatkozott a munkásmozgalom fejlődésében. Erre az időszakra esik a chartista mozgalmak csúcspontja Angliában, és több munkásfelkelés zajlott le Nyugat-Európában is. Így, bár a válságperiódusból való kilábalás már az 1840-es évek elején érzékelhető volt, végső soron e válságperiódus következményének tekinthető az 1848-as európai forradalmi hullám is.

Az 1848-as forradalmak bukását követően – a kortársak számára váratlanul – még az optimista várakozásokat is felülmúló általános gazdasági prosperitás bontakozott ki egész Európában. Lezárult tehát az első Kondratyev-válságperiódus. Az újabb Kondratyev-ciklus kezdetét jelző fellendülés különösen az előző válságperiódushoz mérve volt jelentős. Az 1850-től kibontakozó fellendülés okai között a kor történelmével foglalkozó szakemberek általában kiemelik a vasútépítés közvetlen és áttételes hatásait, valamint a kaliforniai és ausztráliai aranylelőhelyek felfedezését. Ezek a tényezők azonban csak szükséges feltételek voltak. A fellendülés nem magyarázható kizárólag a gazdaság szféráján belüli tényezőkkel. A hosszú távú fellendülést mindig meghatározott társadalmi feltételek teszik lehetővé. Esetünkben az 1848-as forradalmakat követően teljesen felszámolták a termelési tényezők szabad áramlását gátló – még a középkorból megmaradt – tényezőket, és a világkereskedelemben a protekcionizmust a kereskedelem teljes szabadsága váltotta fel. Vagyis

elhárultak a tőkés termelési viszonyok fejlődésének akadályai. Ennek hatására beindult az ipari forradalom második hulláma.

A kapitalizmusnak a múlt század ötvenes, hatvanas éveiben bekövetkező látványos fellendülése azonban az 1870-es évek elején megtörik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a második Kondratyev-ciklus felfelé ívelő szakasza véget ér. Az 1873–75-ös túltermelési válságot – korszakot lezáró és új korszakot nyitó jelentőségét tekintve – a legtöbben az 1929–33-as világválsághoz hasonlítják. Ezt alátámasztja az a tény, hogy az 1873–1896-os időszak mint a „különös és sok tekintetben példátlan zűrzavar és válság kora” vonult be a gazdaságtörténetbe.¹⁵ E válságperiódus kirobbanásának mélyebb oka, nem kitérve most sok egyedi és véletlen tényezőre, abban keresendő, hogy a szabadversenyes kapitalizmus az 1870-es években éri el fejlődésének csúcspontját. A termelőerők adott szintjén a fejlődés már „határaihoz” érkezett. A szabadversenyes kapitalizmusnak megfelelő termelési viszonyok, illetve a gazdasági folyamatok szabályozásának ebből következő mechanizmusai már nem biztosították az újtermelés zavartalanságát. Minthogy az adott társadalmi viszonyok között elképzelhetetlen volt, hogy a társadalom tudatosan alkalmazkodjék a változásokhoz, válságperiódus következett be. Az egymást követő gazdasági visszaesések során a gazdasági folyamatok feltétel- és intézményrendszerei fokozatosan átrendeződtek.

A gazdasági struktúra átrendeződésének középpontjában a monopóliumok kialakulása állt.¹⁶ A szabadversenyes kapitalizmus csúcspontját követő válságperiódussal egyidőben, ennek hatására, egy sajátos „monopolizálódási” folyamat indult el. A monopóliumok jelentősen befolyásolták működési feltételeiket (a nyersanyag- és késztermék piacot, az árakat, a technológia színvonalát). Az üzemen belül a tervszerűség magas szintjét valósították meg. A tudomány alkalmazásával és a technika fejlesztésével a termelés műszaki színvonalát jelentősen emelték. Mindez még fokozta a termelés centralizációját és koncentrációját. A monopolizálási folyamat így egyre gyorsult és ez a termelők közötti viszonyok módosulásához vezetett.

A termelőerők és termelési viszonyok ilyen átalakulása jelentősen megváltoztatta a társadalmi újtermelés feltételeit. A monopóliumok létrejöttével szoros kapcsolat alakult ki a világ különböző pontjai között. A monopóliumok sohasem látott mértékben terjesztették ki a termelés társadalmasodottságát. Ugrásszerűen megnőtt az egyes monopóliumok nyersanyag és „szabadpiac” iránti igénye. Ezért a monopóliumok számára szükségszerűvé vált, hogy szinte sajátjukként gazdálkodhassanak más nemzetek erőforrásaival. A monopóliumok tehát az „erő arányában” felosztották maguk között a földet és a „későn jövők” harcba indultak a világ gazdasági újrafelosztásáért.¹⁷ A monopoltöke azt tette államának elsőrendű feladatává, hogy újabb és újabb gyarmatokat szerezzen, és ha gazdaságilag nem lehetséges, akkor katonailag biztosítsa a monopóliumok gazdasági uralmát más területek felett. Az újtermelés feltételeinek megváltoztatása tehát maga után vont a világgazdaság kialakulása óta lényegében változatlan politikai és gazdasági „mechanizmusok” módosulását.¹⁸ A XIX. század második fele tehát ismét mint a világgazdaságban végbemenő „korszakváltás” jellemezhető: a tőkés társadalom fejlődésében új szakasz, az imperializmus szakasza kezdődött.

III

Azzal, hogy a monopóliumok váltak a termelés meghatározó tényezőivé, vagyis a monopolkapitalizmus kialakulásával, a termelőerők és a termelési viszonyok között korábban megbomlott összhang időlegesen helyreállt. A tőkés termelési viszonyok lényegében változatlanul maradtak, de ezen a „lényegi változatatlanságon” belül olyan átalakulások mentek végbe, amelyek meghatározott mozgási teret engedtek az ellentmondások feloldásának. Ennek hatására ismét általános gazdasági fellendülés vette kezdetét. A századforduló végétől tehát újabb Kondratyev-ciklus kezdődik. A harmadik Kondratyev-ciklus felfelé ívelő szakasza – a Kondratyev-ciklusok mai interpretációi szerint – 1895-től 1929-ig tart. A ciklus lezajlását azonban döntően befolyásolta két alapvető változás, amelyek az imperializmus kialakulásának következményei.

Először, a szabadversenyos kapitalizmusban a periodikusan kialakuló gazdasági és az azokat kísérő politikai válságoknak a „megoldása” szükségszerűen a tőkés társadalom keretein belül történt. Bár a forradalmi munkásmozgalom már jelentős erővel rendelkezett, még nem jöttek létre mindazok az objektív feltételek, amelyek történelmileg szükségszerűvé tették volna a szocialista forradalom győzelmét. A monopolkapitalizmus kialakulásával azonban – ezt Lenin meggyőzően bizonyította – megteremtődnek a proletariátus győzelmének objektív feltételei. Ezért lényegében innen számíthatjuk a kapitalizmus általános válságának kezdetét.

Másodsor, az imperializmus, bár bizonyos mozgási teret enged a termelőerők további fejlődésének, nem oldhatta meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását. Ezek felhalmozódtak és két alapvető formában jutottak kifejezésre; világháborúban és világgazdasági válságban. A monopóliumok „növekedési kényszerét” az egyes imperialista államok politikai uralmuk kiterjesztésével vagy gyarmati területszerzéssel akarták megoldani. Ez a politika viszont a már felosztott földön, az imperialista nagyhatalmak vetélkedéseire, ezen keresztül pedig elkerülhetetlen világháborúhoz vezetett. Ennek következményeként az imperializmus – gazdasági szempontból – felfelé ívelő szakaszában, tehát a Kondratyev-ciklus felszálló ágában éppúgy létrejöhetnek forradalmi válságok az imperialista világháború hatására, mint a Kondratyev-ciklusok leszálló ágában, a válságperiódus idején.

Jól mutatja ezt, hogy éppen a jelzett társadalmi ellentmondások hatására kirobbanó első világháború közvetlen következményeként pattant el az imperializmus leggyengébb láncszeme, és létrejött a világ első szocialista állama, a Szovjetunió. Ezzel az emberi történelem új korszaka, a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet korszaka kezdődik. A tőkés társadalom fejlődését a továbbiakban nem csupán saját belső fejlődéstörvényei, hanem egyre jelentősebb mértékben a szocializmussal való küzdelme is meghatározza.

A monopolkapitalizmus korában a Kondratyev-ciklus fellendülő szakasza századunk húszas éveinek végén fejeződik be. Az 1929–33-as nagy gazdasági világválság egyértelműen bizonyította, hogy a monopolkapitalizmus fejlődésének „határaihoz” érkezett. Az 1929-es év tehát az 1873-ashoz hasonlóan mérföldkő volt a kapitalizmus fejlődésében. Az 1929–33-as válság nem egyszerűen egy a túltermelési válságok sorában, hanem az egész tőkés világra kiterjedő válságperiódus kezdetét jelentette. A termelőerők fejlődése beleütközött a tőkés termelési viszonyokból adódó korlátaiba. A monopóliumok ugyanis ekkorra a világtermelés uralkodó tényezőivé váltak. Jelentős mértékben korlátozták a versenyt egy-egy iparágban és befolyásolták a piac működését. Így a gazdasági folyamatokat szabályozó sajátos gaz-

dasági mechanizmus jött létre. Ez a mechanizmus kezdetben elősegítette, későbbiekben azonban már akadályozta a termelőerők fejlődését. A termelés társadalmassodottságának adott fokán a tőkés uralkodó osztály a rendelkezésre álló eszközökkel képtelen volt folyamatosan biztosítani a társadalmi újratermelés többé-kevésbé zavartalan működését. Emellett a szocializmus kialakulásával az ellentmondások új fajtája, a kapitalizmus és a szocializmus ellentmondása alakult ki, amely jelentősen hatott a tőkés világrendszer fejlődésére.

Az 1929–33-as világválság hatására a kapitalizmus alapjaiban rendült meg. A tőkésosztály válaszút elé érkezett. Az alternatívák a következők voltak: vagy továbbhaladni az eddigi úton, még pusztítóbb válságok felé, vagy olyan reformokat kellett kidolgozni és bevezetni, amelyek a monopolkapitalizmus adott rendszerének jelentős átformálásával képesek biztosítani a tőkés társadalom stabilizálását.

E reformok lényege „a magántulajdon szent és sérthetetlen” elveinek bizonyos mértékű feladása, intézményrendszerének meghatározott reformja volt. Ennek eredményeként lehetővé vált a tőkés gazdaság meghatározott mértékű állami irányítása. Az „össztőkés” érdekekben, amelyet az állam képviselt, a tőkésosztály mindenkori kormányzó rétege beleavatkozott a gazdasági élet folyamatába. Olyan feltételeket próbáltak teremteni, amelyek a tőkésék egyes rétegeinek rovására, az „össztőkés” érdekeknek megfelelően stabilizálják a tőkés rendszert. Természetesen az állami beavatkozás bevezetése nem ment vita nélkül, hiszen ezt a szabályozást a tőkésosztály meghatározott rétegei érdekeinek ellenére kellett megvalósítani. Minthogy azonban a tőkésosztály egésze szempontjából a túlélés lehetősége csak a viszonyok meghatározott mértékű reformjával volt biztosítható, a tőkésék nagy többsége „beleegyezett” jogainak bizonyos „megnyirbálásába”. A monopóliumok viszont, akiknek véleménye a politikai döntéshozatalban meghatározó, nyugodtan mondhatjuk, az állami irányítás rendszeréből egyértelműen csak hasznot húztak.

A tőkés gazdaság állami irányításának a harmincas évek közepétől kezdve számtalan formája és módszere alakult ki. Ezek nemcsak országoként tértek el egymástól, de egyes országokon belül, a változó gazdasági és politikai helyzetnek és az egymást váltó kormányok koncepciójának megfelelően is (amelyeket az illetékes kormányt „hatalomra segítő” tőkés csoport sajátos érdekei határoznak meg) módosulhatnak.

A monopolkapitalizmus válságperiódusa mindaddig tartott, amíg a fejlett tőkésországok túlnyomó többségében ki nem alakították a gazdaság állami beavatkozások segítségével történő irányításának konzisztens rendszerét. A tőkésországok legtöbbszörében a második világháborút követően általánosan elfogadottá vált a gazdaság meghatározott mértékű állami irányításának gyakorlata. A tőkés „gazdasági mechanizmus” ilyen jelentős reformja eredményeként ideiglenesen ismét elhárultak az akadályok a termelőerők fejlődése előtt. E társadalmi feltétel tette lehetővé, hogy viszonylag szabadon bontakozhatott ki a termelőerők rendszerében – az ipari forradalommal összemérhető jelentőségű – újabb forradalmi átalakulás, a tudományostechnikai forradalom (TTF). Ezzel a tőkés társadalom fejlődésének új szintjére, az állam-monopolkapitalizmus szintjére érkezett. Véget ért a harmadik Kondratyev-ciklus és elkezdődött egy új, az állam-monopolkapitalizmus szintjének megfelelő ciklus.

A második világháborút követően, egészen a hatvanas évek végéig, a fejlett tőkésországokban általános fellendülés bontakozott ki, amely a hosszú távú ciklusok értelmezésében a negyedik Kondratyev-ciklus felfelé vezető részének felelt meg. Erre az időszakra esnek a japán, a nyugatnémet, az olasz stb. „gazdasági csodák”.

A tőkés világrendszer fejlettebb része 20–25 éves távlatokra visszatekintve és az 1930-as évekkel összehasonlítva, dinamikusan fejlődött. A dolgozók életszínvonala, nem egyenletesen, de nőtt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem emelkedett és a munkanélküliséget általában sikerült „társadalmilag tűrhető” korlátok közé szorítani. A munkásosztály, a szakszervezetek harcának eredményeként egy sor fejlett tőkésországban jelentős szociális vívmányokat harcolt ki. A polgári közgazdászok és ideológusok, valamint a tőkés társadalom vezető politikusai körében általános volt a hit, hogy a tőkés gazdaság állami szabályozásával véglegesen elháríthatók a válságok.

IV

A hatvanas évek végétől azonban akadozni kezdett a tőkés gazdaság eddig többé-kevésbé olajozottan működő gépezete. A társadalom és a gazdaság legkülönbözőbb szférájában keletkeztek múlni nem akaró, és a rendelkezésre álló eszközökkel orvosolhatatlan válságok. Érzékelhetővé vált, hogy a negyedik Kondratyev-ciklus felfelé vezető ága fokozatosan véget ér. Mindez arról tanúskodott, hogy a tőkés társadalomban olyan változások zajlottak le, amelyek eredményeként fejlődése ismét „határához” érkezett. E változások a termelési viszonyok és a termelőerők világméretű rendszerében lezajló forradalmi átalakulásoknak voltak a következményei. A termelési viszonyok rendszerében lezajlott átalakulások meghatározó elemének a szocialista világrendszer létrejötte tekinthető. A szocializmus végleges stabilizációja és egyre növekvő ereje következtében napjainkban már meghatározó szerepet játszik a világ fejlődésében. A politikai, erkölcsi és katonai támogatását élvező nemzeti felszabadító mozgalmak harcainak eredményeként a gyarmati rendszer szétesett. A világpolitika színterén katonai egyensúly jött létre. A KGST változatlanul a világgazdaság legdinamikusabb fejlődő gazdasági régiója. Mindennek következtében a világpolitikában az ötvenes évekhez viszonyítva sajátos „korszakváltás” ment végbe. A hidegháború korszakát az egyhülés korszaka váltotta fel. E politikai „korszakváltás” eredményeként a világpolitikai események alakulásának meghatározó tényezőjévé a béke erői váltak. Ezzel az imperialista hatalmak politikai mozgási tere jelentősen leszűkült.¹⁹

A termelőerők rendszerében végbemenő alapvető átalakulásnak a tudományos-technikai forradalom (TTF) kibontakozását tekinthetjük. A TTF kibontakozása eredményeként alapvetően módosul az ember szerepe a termelésben (kilép a közvetlen termelésből), gyökeresen átalakul a termelés mérete, struktúrája, valamint hatása a Föld ökológiai rendszerére (a termelési folyamat Föld-méretben integrálódik, és hatásai az egész Földön érezhetők) és végül megváltozik az emberi ismertetek szerepe az újratermelési folyamatban (a tudomány közvetlen termelőerővé válik).²⁰

A TTF ugyanakkor Földünkön meghatározott politikai, gazdasági, kulturális és – nem utolsósorban – földrajzi körülmények között bontakozik ki. Eredményeként a világgazdaságban egy sajátos „globalizálódási”²¹ folyamat indult el. Ez a folyamat egyre érzékelhetőbb a világgazdaságban és a világpolitikában. A „globalizálódás” során a termelési, elosztási és cserefolyamatok, valamint ezek feltétel-, eszköz- és intézményrendszerei mindinkább összefonódnak: olyan komplex termelő- és szolgáltatási rendszerek alakulnak ki, amelyek az egész Földet „behálózzák” és a Földet mint egészt tekintik működési területüknek. A tudomány és technika fejlődése eredményeként olyan erők, hatások alkalmazásba vétele kezdődött meg, amelyek az

egész emberiség létfeltételeit befolyásolni képesek. Az emberi tevékenységek hatása végső soron elérte – sőt esetenként túlszárnyalta – a természeti folyamatok nagyságrendjét.

A „globalizálódás” folyamatának előrehaladásával lényeges változások következnek be a világgazdaságban. Alapvetően megváltoznak az újratermelés általános természeti, társadalmi és személyi felételei.

A termelés természeti feltételeinek megváltozása két összefüggő tényező következménye. Egyrészt: először a történelem folyamán, alapvetően módosult a termeléshez szükséges forrásoknak és a termelésnek a kapcsolata. Egészen az elmúlt évekig a természeti erőforrások az emberiség egésze szempontjából kimeríthetetlenek voltak. Napjainkban azonban egyre gyakrabban találjuk szembe magunkat azzal a problémával, hogy a termeléshez szükséges nyersanyag- és energiaforrások, figyelembe véve a szükségletek gyors növekedését, még a tudományok fejlődése biztosította lehetőségek teljes kihasználása mellett is csak korlátozottan állnak az emberiség rendelkezésére.²² Végső soron erre a problémára vezethető vissza napjaink egyik, az egész emberiséget érintő súlyos gondja, a nyersanyag- és energiaválság. Az újratermelés feltételévé vált tehát, hogy tervszerűen gazdálkodjunk az egész emberiség rendelkezésére álló készletekkel.

A természeti feltételek megváltozásának másik tényezője a termelés és az emberi élet ökológiai környezetének gyökeresen új kapcsolata. Régebben a Föld ökológiai rendszerét az ember termelő tevékenysége lényegében nem zavarta. A TTF kibontakozásával ez a kép teljesen megváltozott. A természeti folyamatokhoz nem illeszkedő, sőt azok önszabályozó képességét lerontó technológiák alkalmazásbavétele, valamint ezeknek olyan mértékű felhasználása, amely eléri a természeti folyamatok nagyságrendjét, azt eredményezték, hogy a Föld ökológiai egyensúlya megbomlott. Azért az újratermelési folyamat kapcsán külön gondot kell fordítani a megbomlott egyensúly helyreállítására. Napjainkban a társadalmi újratermelési folyamat lefolytatásának feltétele – a források biztosítása mellett – a természeti környezet mindig változó igényeinek megfelelő újratermelése.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása egyebek mellett a termelési egységek nagyságának növekedését és az alkalmazott technológiák számának gyarapodását is eredményezte. Ennek következménye pedig a specializáció fokozódása lett. Így napjainkban a nemzetközi gazdaságban ugrásszerűen megnőtt a kooperációs kapcsolatok szerepe. Ma hatalmas gyáróriások csupán néhány technológiai lépés elvégzésére, alkatrészek, félkésztermékek létrehozására szakosodtak. Ez jelentős módosulást hoz a különböző termelőegységek közötti kapcsolatokban. A Föld egymástól igen távoli pontjain elhelyezkedő termelőegységek az egymás működéséhez (az adott végtermék kibocsátása szempontjából) elengedhetetlenül fontos specializált részegységeket készítenek egymás számára. Ez a tény is jelzi a termelési folyamat egész Földre kiterjedő integrálódását.²³

Az integrálódás sajátos vetületeként létrejött hatalmas ipari komplexumok gazdasági ereje, tudományos műszaki potenciálja igen sok nemzet gazdasági teljesítőképességét felülmúlja. Ezeknek a multinacionális vállalatoknak a megjelenése a tőkés monopóliumok fejlődésének új szakaszát jelzi. Jellemzője, hogy „tekintet nélkül a bázisországra, vagyis az alapító cég eredeti bejegyzettségére, az egész világot működési területének tekinti és így tevékenységét az egész világra kiterjeszti piacokért, technikáért, ötletekért, káderekért, gyártási folyamatokért, a tőkéért és a termékekért”.²⁴ E „vállalatbirodalmak” adják már ma a világ ipari termelésének jelentős részét. Hatásuk a gazdasági fejlődésre azonban még a nemzetközi kereske-

delemből való részesedésüknél is jelentősebb, minthogy komoly mértékben monopolizálták a tudományos és technikai fejlődést.

A termelési folyamat integrálódása maga után vont az elosztási és csere-folyamatok összefonódását is. Ennek kapcsán kap egyre jelentősebb szerepet az úgynevezett „láthatatlan export”, amely a különféle szolgáltatásokból fakadó exporttételek állandó növekedését eredményezi. Ki kell emelni a szállítás, különösen a légi szállítás megnövekedett fontosságát és jelentős fejlődését, valamint a kereskedelmi és műszaki szervizszolgáltatások egyre növekvő szerepét. Megalapozott számítások szerint „a láthatatlan exportból származó bevételek világviszonylatban mintegy felét tehetik ki az áruelexportból származó jövedelmeknek”.²⁵ Az elosztási és csere-folyamatok nemzetközivé válása ugyanakkor fokozott technikai és technológiai követelményeket támasztott e folyamatok eszközrendszere iránt. Az egész Földre kiterjedő szabványosítás egységes szállítási lánc kialakulásához vezetett és a hírközlési rendszerek összefonódása is jelentős mértéket ért el.

Szükségszerűvé válik a különböző termelőegységek és termékeik technológiai kompatibilitásának megteremtése, azaz az ezekben gyártott alkatrészek összehajthatóságának biztosítása. Ennek szolgáltatásban áll az egész Földre kiterjedő, a termelési folyamat szinte minden részletére vonatkozó szabványosítás és egységesítés.

A termelés integrálódási folyamata szükségszerűen maga után vonja a kutatás-fejlesztési tevékenységek összefonódását is. Már nem pusztán a tudományos információk és kutatók cseréjéről van szó. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok gyorsan fejlődő szférájává vált a szellemi termékek kereskedelme. „A licencia és know-how-forgalom csak az utolsó évtizedben mintegy megötszöröződött és pénzben kifejezett értéke a hetvenes évek elején négy milliárd dollárra is tehető. A szellemi termékek és tapasztalatok nemzetek közötti átadásának új formájaként megjelent a műszaki-gazdasági tanácsadás (consulting-engineering).”²⁶ A tudomány, valamint a kutatás-fejlesztés nemzetközi jellegének fokozódása a nemzetközi kollektívák és nemzetközileg koordinált kutatási témák számának, továbbá nemzetközi kutatási program jelentőségének növekedésében is megmutatkozik.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődése tehát a társadalmi újratermelési folyamat egész Földet átfogó integrálódásához vezet. Ez magában foglalja mind a gazdaságok összefonódását, mind a technikai-technológiai rendszerek szerves összenövését. Emiatt „a termelő apparátus egyre inkább egységes, összefüggő hálózattá válik, amely a termelési javak és fogyasztási cikkek összefüggő rendszereit hozza létre. Másfelől a termelő- és személyi fogyasztás mindinkább ezen egységes rendszerben összefüggő javak felhasználásából tevődik össze. Egy-egy szükségletet nem egyedileg elégítenek ki, hanem bizonyos használati értékek komplex rendszere hivatott erre.”²⁷ Ez az integráció a fenti folyamatok intézmény- és feltételrendszerének összefonódását is eredményezte, ez megmutatkozik a különféle állami és nem állami nemzetközi szervezetek számának növekedésében.

A termelés mértékének növekedésével ugyanakkor együtt jár, hogy az ipari tevékenység nemkívánatos melléktermékei egyre szélesebb körben fejtik ki környezetromboló hatásukat. A Föld ökológiai rendszerének globális jellegéből adódóan mindinkább érezhető, hogy nem csupán a gazdasági tevékenység „szándékolt” eredményei, a különféle használati értékek, de a termelést kísérő szennyeződések is sajátos kapcsolatot hoznak létre a Föld különböző pontjai között. Ez a kapcsolat, amely éppen olyan objektívnek tekinthető, mint a termelőegységek gazdasági viszonyai, a jövőben csak szorosabbá válik.

A gazdaság integrálódásának következményeként a Föld bizonyos pontjain lezajló termelési és elosztási folyamatok, illetve ezek megváltozása közvetlenül és azonnal kihat a Föld más pontjain lezajló gazdasági és politikai folyamatokra. A „kölcsonös gazdasági függés” magasabb szintjére érkezünk. Újszerű vonás a függés strukturális jellege és a kölcsönhatások különböző elemeinek komplex összefonódása. Gondoljunk csak a kőolaj és egyéb nyersanyagok áremelkedésének hatására. E gazdasági döntések olyan gazdasági intézkedések láncreakcióját idézték elő a világgazdaságban, amelyek igen rövid idő alatt alapvetően megváltoztatták az államok gazdasági helyzetét.

A termelési folyamat említett integrálódása a meghatározott értelemben független termelési egységek, szuverén nemzetgazdaságok bonyolult kapcsolatán keresztül jut érvényre. E kapcsolatok egyre sokrétűbbé, egyre szorosabbá és egyre közvetlenebbé válnak. Valamennyi nemzetgazdaságra mind erősebben hat a termelés állandó technikai, technológiai megújításának kényszere. A „globalizálódásból” következő „kölcsonös függőség” így arra készíti a vállalatokat, nemzetgazdaságokat, hogy a világgazdaság egészéhez jobban illeszkedő termék- és termelési szerkezetet alakítsanak ki. Emiatt az újratermelés elengedhetetlen feltételévé vált a struktúra folytonos korszerűsítése.

A termék- és a termelési szerkezet egyre gyorsuló változása ugyanakkor szükség-szerűen megköveteli a munkaerő-struktúra hasonló irányú és ütemű változását. Ez fokozott igényt támaszt mind a munkás, mind a tudós, mind pedig a vezető szakértelme iránt. Az újratermelés feltételei közé tartozik a képzettség és a tudás folytonos megújítása is. Általánossá vált, éppen a legforradalmibb iparágakban, hogy 10 évenként kicserélődik, vagyis teljesen megújul a termelés folytatásához szükséges ismeretanyag. A „globalizálódás” tehát végeredményben felveti az egész világgazdaság igen sok részfolyamatra kiterjedő szabályozásának problémáját.

Az újratermelés természeti, társadalmi és személyi feltételei szoros kapcsolatban vannak egymással és bonyolult módon határozzák meg egymás konkrét megjelenési formáit. Összefonódva, együttesen hozzák létre azt a folyamatot, amelyet mint az újratermelés feltételeinek megváltozását írtunk le. Az elmondottak tükrében érthetővé válik, miért jogosult a lezajló világgazdasági változásokat ismét mint „világgazdasági korszakváltást” jellemezni. Napjainkban éppúgy végbemegy a cserearányok jelentős módosulása, és az „árforradalom”, mint a XVI. században és a XIX. század második felében. Néhány év alatt nagymértékben átrendeződtek a gazdasági erőviszonyok és a gazdasági folyamatok intézményrendszere a világgazdaságban.

Mínthogy az újratermelés feltételei megváltoztak, jelentősen módosultak azok a körülmények is, amelyek között a termelőrendszerek tevékenykednek. Ez szükségképpen reagálásra készíti őket. A reagálás formáját és irányát azonban a világgazdaság sajátos „gazdasági mechanizmusa” határozza meg. Ez a mechanizmus a gazdasági kapcsolatok meghatározott eszköz-, cél- és intézményrendszerét és meghatározott cserearányokat foglal magában. Mínthogy a termelés feltételei jelentősen megváltoztak, a „rég”i mechanizmus már nem képes úgy orientálni a termelőket, hogy azok, az új feltételeknek megfelelően, racionálisan tudjanak reagálni a változásokra.

A régi világgazdaságban az egyes gazdasági egységek meghatározó „vonatkoztatási rendszerét” a nemzetgazdaságok jelentették. E vonatkoztatási rendszerben a világgazdaság résztvevői egy sajátos, úgynevezett makroökonómiai elméletrendszer segítségével, illetve az ehhez illeszkedő értékstruktúra alapján hozták meg döntései-

ket. Az újratermelés megváltozott feltételei viszont felvetik egy úgynevezett „orbi-ökonómiai” szemlélet kialakításának szükségességét. Ez az „orbi-ökonómiai” szemlélet a gazdasági döntések alapvető vonatkoztatási rendszerének a világgazdaság egészét tekinti.

Mint látjuk, az újratermelés megváltozott feltételei és a gazdasági egységek tevékenységét behatároló „régí mechanizmus” nem illeszkednek egymáshoz. Az ebből fakadó ellentmondás a tőkés világgazdaság valamennyi régiójában mind a szűk értelemben vett termelési, mind a széles értelemben vett társadalmi újratermelési folyamatban különböző strukturális problémákhoz, zavarokhoz, vagy válságokhoz vezetett.

A tőkés világgazdaságban ezek a válságjelek a hatvanas évek második felétől egyre világosabban megmutatkoztak. Az egyre gyorsuló infláció, amely stagflációba ment át, a vészes mértékűt öltő egyensúlytalanságok, a nemzetközi pénzügyi rendszer felbomlása, a növekvő munkanélküliség, a fejlett tőkés és fejlődő országok között egyre szélesedő szakadék mind-mind arról tanúskodnak, hogy a tőkés világrendszer hagyományos gazdaságirányítási mechanizmusai és a rendelkezésre álló eszközei elégtelenek a zavarok elhárítására. Emiatt a válságtünetek a hetvenes évek elején „szinkronizálódtak” és felerősödtek. Egyben ki is egészültek az úgynevezett globális problémák fellépésével.²⁸

Az 1973–75-ös gazdasági válság és nem utolsósorban a globális problémák létrejötte egyértelműen bizonyította, hogy az állammonopolkapitalizmus régebben bevált és sokat dicsőített irányító rendszere felmondta a szolgálatot. Nyilvánvalóvá vált, hogy a tőkés társadalom jelenlegi struktúrájában nem képes a válságok alapvető okainak kiküszöbölésére. Az állammonopolista kapitalizmus elérkezett fejlődésének csúcsára és ezzel stabil szakasza véget ért. Az 1973–75-ös válság a negyedik Kondratyev-ciklus „tendencia-változását” jelzi. Ebben az értelemben az 1973-as év egy sorba állítható az 1873-assal és az 1929-essel!

Azért, hogy megértsük azokat a változásokat, amelyek már lezajlottak, illetve, hogy felmérjük azokat, amelyeknek ezután nézünk elébe, tekintsük át röviden a változott fejlődési modellt. A tőkés társadalmi gazdasági alakulat változásait egy sajátos „lépcső-függvény” jellemeztük. E lépcsőkön felfelé haladva a fejlődésnek különös „szocioritmusai” alakultak ki. Ennek során periodikusan váltogatták egymást a „nekilendülések” és a „megtorpanások”. A „nekilendülés” korszakában a termelőerők és termelési viszonyok lényegében összhangban vannak. Ilyenkor a gazdasági növekedés számára kedvezőek a lehetőségek és a fejlődés dinamikája felgyorsul. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang azonban a kapitalizmusban szükségképpen csak ideiglenes lehet. A termelőerők ugyanis egyre gyorsulva fejlődnek. Ennek következtében fokozatosan átalakulnak az újratermelés feltételei. A termelés célrendszere és a gazdasági folyamatok szabályozásainak mechanizmusai viszont igen nehezen tudják ezt követni. Ennek oka, hogy ezek a tényezők mindenekelőtt a termelési és ezen belül is a tulajdonviszonyokhoz kötődnek. A tulajdonviszonyok ugyanakkor meghatározott fejlődési szakaszon belül lényegében változatlanok. Ennek következtében a gazdaság szabályozásáért felelős mechanizmusok egyre kevésbé képesek kiigazítani a zavarokat. Azok folytonosan, sőt egyre súlyosabb formában termelődnek újra. A fejlődés dinamikája ilyenkor megtörik, a növekedés lelassul, társadalmi ellentmondások halmozódnak fel.

A tőkés társadalom fejlődése folyamán tehát ismétlődően „határaihoz” érkezik. E határok abból adódnak, hogy ha a termelőerők adott fejlettsége mellett a termelést egy alacsonyabb szintnek megfelelő mechanizmus szabályozza, a bővített újra-

termelés „korlátokba” ütközik. Ezek a korlátok, bár esetenként látszólag „külsőek” (pl. nyersanyagforrások szűkössége, nincs több „szabad” piac), minden esetben az adott tulajdonviszonyokból következnek. Magának a tőkének a „belső” korlátai. E korlátokba „beleütközve” a társadalmi újratermelésben zavarok keletkeznek. Ekkor következik be a válságperiódus. Hiába várják tehát a tőkésék, hogy a gazdasági visszaesés elmúljon. Mielőtt még a megélénkülés a várva várt fellendülésbe mehetne át, a válság ismét kiújul. A kapitalizmus újra és újra beleütközik önnön korlátaiba. Az állandósuló válság kiélezi a társadalmi ellentmondásokat. Megélénkül az osztályharc, fellendül a forradalmi mozgalom. Nagymértékben fokozódik a tőke koncentrációja és centralizációja. A válságperiódus egészen addig tart, amíg a kapitalizmus ki nem szenvedti azokat a változtatásokat (vagy forradalmat, vagy reformok révén), amellyel a társadalmi újratermelés irányítási mechanizmusait hozzáigazítja a termelőerők fejlődéséhez. Ha ez bekövetkezik, a korlátot mintegy túlhaladják. A termelőerők és termelési viszonyok közötti összhang ilyenkor ideiglenesen ismét helyreáll. A válságperiódust hosszabb gazdasági fellendülés követi.

A hosszú távú ciklusok keletkezésének általunk felvázolt mechanizmusa jelentősen különbözik mind Kondratyev elképzelésétől, aki a beruházási javak életciklusával magyarázta azokat, mind pedig Schumpeter²⁹ elméletétől, aki a technikai innovációt helyezte vizsgálatának középpontjába. Alapvetően eltér J. W. Forrester koncepciójától is, aki a fenti tényezők kombinációjára építette elemzéseit.³⁰ J. W. Forrester munkáit igen nagy jelentőségűnek ítéljük a Kondratyev-ciklusok elemzése szempontjából. Am meghatározó hibájának tekintjük, hogy korábbi munkáihoz hasonlóan (lásd: *World Dynamics* stb.) elhanyagolja a termelési viszonyoknak a gazdasági növekedésre gyakorolt döntő hatását.

Történelmi elemzésünkben a tőkés társadalom első nekilendülése és megtorpanása a XVI. századtól a XVIII. század közepéig tartott. Ezt a korszakot sem Kondratyev (sem mások) nem tekintik Kondratyev-ciklusnak. Megítélésünk szerint azonban a kapitalizmus ezen első „szocioritmusa” létrejöttének mechanizmusa lényegében azonos a későbbiekkel. A „hosszú XVI. századi” fellendülés és a XVII. századi válság együtt tehát a „nulladik” Kondratyev-ciklusnak nevezhető.³¹ Ebben az esetben a fellendülés 1500-tól kezdődően 130–140 évig, a válságperiódus pedig 90–100 évig tartott.

1750-től napjainkig három teljes és egy „fél” Kondratyev-ciklus zajlott le. Valamennyi ciklus lefolyását – bár nem hagyjuk figyelmen kívül sok egyedi tényező hatását sem – alapjában azonos társadalmi, gazdasági mechanizmus határozta meg. Az elmondottak alapján tehát valóban indokolt az elkövetkező években újabb Kondratyev-válságperiódus kialakulásáról beszélni. Sok tény utal azonban arra, hogy a Kondratyev-ciklusok menetében változások következtek be. Míg korábban a fellendüléseket az árak növekedése és infláció kísérte, a hanyatlás idején pedig csökkentek az árak, addig napjainkban éppen az infláció a válság egyik legjellegzetesebb tünete. Jelentősen különböznek a válság kirobbanásának közvetlen okai a korábbiakétól. Minthogy a negyedik Kondratyev-válságperiódus kialakulása az újratermelési feltételeiben bekövetkezett módosulások következménye, ezért megnövekedtek a nyersanyag- és energiaellátási zavarokból és a környezetszennyeződésből fakadó, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok feltétel- és eszközrendszerével összefüggő, valamint a Földünket ma jellemző társadalmi és gazdasági ellentétekre (szocializmus–kapitalizmus, „Észak–Dél”) visszavezethető problémák.

Az elkövetkező évtizedekben tehát egy sajátos átmeneti állapot várható. A tőkés világrendszerben ezt az átmeneti állapotot gazdasági válságok, politikai krízisek

kísérik, és nem utolsósorban ideológiai útkeresés is jellemzi. Kérdés, vajon a válságperiódust követően milyen új szakasz következhet még a tőkés társadalom fejlődésében. A válasz erre a kérdésre meglehetősen nehéz. Napjainkban ugyanis még csak a változások elején tartunk, a társadalmi viszonyokban bekövetkező módosulásokat viszont csak a válságperiódust követően lehet pontosan megrajzolni. A másik tényező, amely jelentősen megnehezíti a válaszunkat, az, hogy a tőkés társadalmi gazdasági alakulat újabb fejlődési szakasza jelentősen különböző formájú lehet attól függően, hogy a mai tőkés világrendszer egyes országai, esetleg régiói milyen mértékben térnek le a tőkés fejlődés útjáról. Vagyis az új szakaszt alapvetően meghatározza, hogy milyen mértékben halad előre a szocialista forradalom a világban.

Mint az imperializmus korában mindig, jelenleg is két lehetőség áll a nemzetközileg integrálódó tőkésosztály előtt. Ha nem sikerül a tőkés világrendszer struktúráját a változásokhoz igazítani, vagyis a termelőerők mai fejlettségi szintjének megfelelően átalakítani, úgy különböző tényezők hatására az 1973–1975-öshöz hasonló világgazdasági válságok újra és újra fellobbanhatnak.³² Ez pedig kiváltja a dolgozó tömegek radikalizálódását és a baloldali pártok helyes politikája eredményeképpen balratolódásukhoz vezet. Ennek következménye pedig az, hogy az objektív feltételeken túl, fokozatosan megteremtődnek a szocialista forradalom szubjektív feltételei is.

A tőkés rendszer a „túlélés” lehetőségét csak akkor biztosíthatja, ha a termelőerők társadalmasodottságának, a globalizálódott termelés szükségleteinek megfelelően jelentősen átalakítják, megreformálják a tőkés termelési és tulajdonviszonyokat. Ennek lényege az, hogy a nemzetgazdaságok, illetve gazdasági politikai régiók állami (tőkés) irányítását most lényegében az egész tőkés világgazdaságra ki kell terjeszteni. Tehát a nemzeti állammonopolkapitalizmus helyébe egy úgynevezett „globális (vagy multinacionális) állammonopolkapitalizmus” léphet.

Természetesen ma még nehéz megmondani, hogy a „globális tervezés” milyen formákban valósulhat meg. Nyilvánvalónak látszik, hogy az állammonopolkapitalizmus „határainak” túlhaladása csakis az újratermelés feltételeinek a földgolyó egészét figyelembe vevő fejlesztésével oldható meg. Ennek ellenére napjainkban éppen a fejlett tőkésországokban felerősödött az állami beavatkozás politikájának kritikája.³³ Elképzelhető, hogy a kapitalizmusban a „globális tervezéshez” az állammonopolkapitalizmus bizonyos mértékű „decentralizációján” keresztül vezet az út. Világos azonban, hogy ma már egyszerűen nem vehetők komolyan az állami beavatkozás megszüntetését követelő gazdasági és politikai programok.

A „globális tervezés” irányába tett lépések szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítanak az „új világgazdasági rend” megteremtésére, kialakítására irányuló erőfeszítéseknek, az „Észak–Dél” konferenciáknak, valamint a fejlett tőkésországok vezetői rendszeresre váló gazdasági konzultációinak. Ezek hátterében egyrészt a gazdaságpolitikák összehangolása és közös fejlesztési programok kidolgozása, másrészt a „világgazdasági mechanizmus” reformja áll. Ugyanakkor éppen az említett események elemzése mutatja meg, milyen sok és jelenleg még áthidalhatatlannak tűnő érdekellentét van a tőkés világrendszer régiói és nemzetgazdaságai között.

A tőkés világrendszer szemszögéből a korszakváltás alapvető kérdése éppen az, vajon sikerül-e az „össztőkésnek” egyrészt a tőkésosztály meghatározott és jelentős súlyt képviselő csoportjai ellenállását leküzdeni. Másrészt, hogyan tud ellenállni a forradalmi munkásmozgalom nyomásának, amely a tőkés termelési viszonyok alapvető átformálásáért folytat lankadatlan harcot.

Az, hogy e lehetőségek közül melyik valósul meg a következő szakaszban, a konkrét társadalmi, politikai, gazdasági és nem utolsósorban ideológiai tényezők bonyolult kölcsönkapcsolatából adódik. Pontosabban, minthogy e tényezők az osztályok és világgazdaságok harcában jutnak kifejezésre, a lehetőségek bármelyikének realizálódása a nemzetközi osztályküzdelmek eredményeivel függ össze. A világpolitika és világgazdaság valamennyi résztvevője érzi a tőkés világ és az egész világgazdaság új korszakváltását. Ez pedig azzal jár, hogy napjainkban ismét konkrétan vetődik fel a „hogyan tovább” kérdése.

JEGYZETEK

- ¹ *Bognár József*: Világgazdasági korszakváltás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.
- ² *Dr. Perneczky Béla*: Világgazdaság, 1978. április, 12. és 13. száma.
- ³ *E. Hobsbawm*: The General Crisis of European Economy in the 17th Century. Past and Present 1954.
- ⁴ *Jánossy Ferenc*: Az akkumulációs lavina elindulása. Magvető Könyvkiadó 1979.
- ⁵ *Csikós-Nagy Béla*: Új árforradalom árnyékában. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- ⁶ *Berend T. Iván*: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Magvető Könyvkiadó 1978.
- ⁷ *Pierre Chaunu*: A klasszikus Európa. Gondolat Könyvkiadó, 235. old.
- ⁸ *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Akadémiai Kiadó 1976. 34. old.
- ⁹ *R. B. Mitchell*: European Historical Statistics 1750–1970. 427. old.
- ¹⁰ *J. A. Schumpeter*: Business Cycles. A Theoretical Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York, 1939.
- ¹¹ Kondratyevről bővebben ld.: Magyarország, 1979. október 14. 31. old.
- ¹² Kredietbank, Le mouvement Kondratyeff. Bulletin Hebdomadaire 1978. szeptember 22.
- ¹³ N. D. Kondratyev eredeti cikke ma már szinte hozzáférhetetlen. Ezért először a „Readings in Business cycles theory” című kötetben, majd a Lloyd’s Bank Review 1978. júliusi számában újra közölték.
- ¹⁴ *E. Hobsbawm*: A tőke kora. Kossuth Könyvkiadó 1978. 34. old.
- ¹⁵ Világtörténelem VII. kötet, 47. old.
- ¹⁶ *Lenin*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka. Válogatott művek I. 452. old.
- ¹⁷ *Lenin*: Az európai egyesült államok jelszaváról. Válogatott művek I. 433. old.
- ¹⁸ *Lenin*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka. Válogatott művek I. 455. old.
- ¹⁹ *Berecz János*: Korunk fő folyamatai. Társadalmi Szemle, 1976/6.
- ²⁰ *ifj. Marosán György*: A TTF elméletének néhány vitatott kérdése. Társadalomtudományi Közlemények, 1978/4.
- ²¹ *ifj. Marosán György*: Globális problémák, globális modellek. Valóság, 1978/1.
- ²² *Cságoty Ferenc–Muraközi Ernő*: Adalékok a világgazdasági energiaárak alakulásához. Közgazdasági Szemle, 1978/11. sz.
- ²³ *Nyilas József*: A világgazdaság és fejlődésének főbb tendenciái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975.
- ²⁴ *Simai Mihály*: A harmadik évezred felé. Kossuth Könyvkiadó 1976. 46. old.
- ²⁵ *Nyilas József*: A világgazdaság és fejlődésének főbb tendenciái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975. 87–88. old.
- ²⁶ *Nyilas József*: Id. mű, 89. old.

²⁷ *Kozma Ferenc*: Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 50. old.

²⁸ *iff. Marosán György*: Globális problémák, globális modellek. Valóság, 1978/1.

²⁹ *J. A. Schumpeter*: Business Cycles . . . New York 1939.

³⁰ *I. W. Forrester*: „A difference of opinion”. Fortune, 1978. jún. 16.; „Growth Cycles”. The Economist, 1977/4.; „A Great Depression Ahead”. The Futurist, 1978 dec.

³¹ Ami viszont a prekapitalista formációk fejlődésében megnyilvánuló ciklikusságot illeti, úgy véljük, a vázolt hatásmechanizmuson alapuló Kondratyev-ciklusok kiterjesztésével nagyon óvatosan kell bánni. Ezekben a formációkban ugyanis a nekilendüléseket és megtorpanásokat nagyon erősen befolyásolták véletlen tényezők (az időjárás hosszú távú ingadozása, különböző katasztrófák, háborúk stb.).

³² A szakértők előrejelzései szerint az 1980-as évek elején éleződhet ki ismét az energiahordozók (elsősorban olaj) iránti igény és a ténylegesen felhasználható források közötti ellentét. Sokan úgy vélik, hogy ennek hatására a világgazdaságot az 1973–1975-ös válsághoz hasonló megrázkódtatás éri.

³³ Lásd Newsweek 1979. nov. 5. Interjú F. V. Hayek-kal.

*

A cikkben, a fentiekén kívül még a következő irodalmat is felhasználtuk:

„Long Swings”. Monthly Economic Letter-Citybank 1978. jan.

M. Lutfalla: Retour a Kondratyeff? Cronique d'actualite de la SEDEIS 1977/nov. 15.

L. H. Dupriez: A Dawnturn of the Long Wave? Banca Nazionale Lavoro. Quarterly Review, 1978. szept.

Bank for Internationale Settlements 1976/77. Forthy-Seventh Annual Report.

International Currency Review, 1978/2.

M. P. Sweezy: Monthly Review, 1978. ápr.

E. Hobsbawm: Industry and Empire. Penguin Books, 1965.

J. B. Shuman–D. Rosenau: The Kondratyeff Wave. A Delta Book. New York 1972.

George Modelski: The Long Cycle of Global Politics and the Nation State. Comparativ Studies in Society and History, 1978. ápr.

W. W. Rostow: Kondratyeff, Schumpeter and Kuznets . . . Journal of Economic History, 1975. XXXV.

VITA

A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyéről

Figyelemre méltó valóságérzékről tanúskodik a Társadalomtudományi Intézet azzal a tevékenységével is, hogy több mint 10 éves működésének során mindig megkülönböztetett figyelmet fordított a társadalomstruktúra változásaira és ennek a tudati viszonyokra gyakorolt hatására. Ez megmutatkozik a Társadalomtudományi Közlemények ez évi 2. számában is, ahol nemcsak közzétették Juhász Pál *Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről* című tanulmányát,¹ hanem a szerkesztőség vitára szólítja fel a témával foglalkozókat. Tekintettel arra, hogy közel 30 éve foglalkozom a téma néhány összefüggésével, úgy vélem, hogy a távolmaradás a vitától vagy meghátrálást, vagy közömböséget, esetleg a közöltekkel való teljes egyetértést jelenthetné.

Juhász Pál írását nemcsak azért tartom jelentősnek, mert újszerű rétegződés-felfogást alakított ki, s mind vizsgálati módszere, mind megállapításai vitára ösztönöznek – vagy inkább ingerelnek –, hanem azért, mert *alkalmat teremt arra is, hogy a témáról eltérő nézeteket vallók szembenézzenek korábbi önmagukkal, arra kényszerüljenek, hogy az újabb vizsgálatok tényei alapján újra és újra végiggondolják korábbi álláspontjukat*: abban mi volt a helyes, mi tűnik hibának, vagy mi az, amit a körülmények változása tett túlhaladottá.

Mindenki, aki társadalomtudományi kutatással foglalkozik és nézeteit rendszeresen publikálja, végigjárja az alkotásnak azt a keserves útját, amelynek egyes állomásain hol az új felfedezés örömet éli át, hol nemcsak az iránt támadnak kétségei, hogy megállapításai újak-e, hanem az iránt is, hogy azok helyesek-e. Mindenesetre, minden kutatónak segítséget jelent az, ha a megállapításainak helyességét kétségbe vonják. Szerencsére ma már a marxizmus művelői között is egyre általánosabbá válik az a felismerés, mely szerint egy társadalomtudományi megállapítás igazságtartalmának az az egyik leghatásosabb kontrollja, ha annak helyességét kétségbe vonták és e kétségek eloszlításának keretei között is igaznak bizonyult az állítás. Minden olyan tudományágban, amelyben nincsen mód egy-egy tudományos felfedezés laboratóriumi reprodukálására, nem marad más lehetőség egy-egy állítás igazságtartalmának eldöntésére, mint az etikus keretek között lebonyolított vita, illetve a társadalmi gyakorlattal való egybevetés.

I. SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATOK ÉS A TÁRSADALOM OSZTÁLYSTRUKTÚRÁJÁNAK MEGÍTÉLÉSE

1. Töprengéseim sorát annak a gondnak az ismételt megfogalmazásával kívánom nyitni, hogy véleményem szerint a *bazai társadalomstruktúra-vizsgálatokban a vizsgálandó cél és az adekvát metodika kialakításában alig tapasztalható előrehaladás*. Egy geodétának eszébe sem jutna két község egymástól való távolságának leméréséhez elektronmikroszkópot használni. Az oceanográfus is pontosan tudja, ha a tengeráramlást, vagy az árapály jelenségét kívánja vizsgálni, ehhez nem a tenger-víz molekuláinak vegyelemzését kell laboratóriumi vizsgálatokkal elvégeznie. A társadalomtudományokban nem ilyen nyilvánvaló a metodika, tehát a vizsgálat „eszközének” a megválasztása. Társadalmunk strukturális változásainak megítésében a viták nagy része abból ered, ha a mikrostruktúra feltáráshoz alkalmas metodikát próbálják a makrostrukturái vizsgálatához alkalmazni. Mint már egy korábbi tanulmányomban is fejtegettem,² a szociológiának – így Juhász Pál tanulmányának is – vitathatatlan érdemei vannak a mai valóságunkról alkotott képünk pontosabbá, árnyaltabbá tételében. A szociológusok egy-egy falunak, termelőszövetkezetnek, munkabrigádnak, vagy a jövő gondjait ma még csak csírájában magában hordó jelenségnek a leírásával és tudományos elemzésével azokon a területeken tárnak fel tényeket és törvényszerű összefüggéseket, ahol csak sejtések és találgatások képezik a cselekvés alapjait. De éppen a szociológia fontossága és jogosan remélt gyarapodása indokolja, hogy művelői jobban támaszkodjanak a választott célhoz rendelt tudományos módszerekre.

Nagy érdeklődéssel figyelem a Társadalomtudományi Intézet kutatásairól szóló könyveket, cikkeket, kiadványokat. Mind a társadalmi struktúra értelmezésében, mind a társadalomstruktúra és a tudati viszonyok összefüggéseinek feltárázásában nagyon figyelemre méltó tudományos megállapításokat tettek közkinccsé. Azonban Kolosi Tamás tudományos értéket jelentő könyvei³ sem győztek meg arról, hogy az osztálystruktúrának miért a társadalmi munkamegosztás és miért nem a tulajdonviszonyok az alapvető determinánsai. Ugyanakkor teljesen azonosulok Kolosi Tamásnak azzal a gondolatával, hogy a társadalmi struktúra, a társadalmi rétegződés és az osztálystruktúra egymástól különböző tartalmú fogalmak.

Juhász Pál tanulmányának című *Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről* megfogalmazást választotta. A vizsgálata is lényegében a címben szereplő összefüggésekre terjed ki. Mégis a 71. oldalon erre a következtetésre jut: „A munkaszervezeti csoportok forrásainak és viszonyainak vizsgálata egyúttal a legkonkrétabb ellenőrzését jelenti az »egységes paraszti osztály« terminus jelentésének.”⁴

Nemcsak Juhász Pálnak ez a megjegyzése késztetett arra, hogy ismételten végiggondoljam e témában már korábban megjelent fontosabb publikációimat,⁵ hanem a változó élet is erre késztet. Mégis úgy vélem, köztem és a velem ellentétes felfogást vallók között az alapvető különbség abból ered, hogy nem azonos dologról írunk, illetve nem vagyunk azonosak a cél és a metodika megválasztásában.

2. Úgy vélem, Juhász Pál tanulmánya sem eléggé meggyőző ahhoz, hogy a társadalom osztálystruktúrájáról vallott álláspontomat megváltoztassam. *Az osztálystruktúra megítésében mutatkozó véleménykülönbségek – a százfelé futó ok-okozat láncolatában – alapvetően két körülménnyel magyarázhatók: elsősorban átalakulóban levő társadalmi viszonyaink bonyolultságával, másodsorban egy, több mint évszázados ideológiai jellegű véleménykülönbséggel.*

A társadalom szerkezetében megkülönböztetett szerepe van az osztálystruktúrának. Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a szocializmusban a kizsákmányoló osztályok felszámolása után *tovább folytatódik az osztályviszonyok átrendeződése*. Ennek legszembetűnőbb bizonyítékát a mezőgazdaság szocialista átszervezése szolgáltatja. A szövetkezeti gazdálkodás általánossá válása a kisárutermelő parasztság százczreit indította el az egységes, szocialista, szövetkezeti parasztosztálya szerveződés útján. Nem nehéz azonban felismerni, hogy a szocializmusban – a társadalmi osztályok alapját képező azonos jellegű szocialista tulajdonviszonyok következtében – ahogyan erősödnek a paraszti osztály szocialista jegyei, úgy válnak hatékonyabbá azok az integráló tényezők is, amelyek megalapozzák az osztályok megszűnését, az osztály nélküli társadalom, a kommunizmus kialakulását.

A szocialista termelési viszonyok a társadalom uralkodó osztályával azonos helyzetűvé teszik a társadalom minden más osztályát és rétegét. Ennek az azonos helyzetnek a kialakulása több generáció életét is átfogja, és nehéz egy adott történelmi időpontban pontosan megállapítani: a konkrét osztályviszonyokban még mennyi a múlt maradványa, és milyen mértékben van már jelen az új, amelynek hatására majd az azonos jellegű társadalmi osztályok is megszűnnek.

Az osztályfogalom és osztályhelyzet megítélésében mutatkozó eltérések *másik jó oka* nem a társadalmunk átmeneti jellegéből ered, hanem egy több mint évszázados ideológiai jellegű problémával függ össze. Marx és Engels koruk társadalomtudósaitól eltérően a társadalom egészének, termelési módjának elemzése során jutottak el a társadalmi osztályok, az osztályharc felismeréséig. Ez a felismerés már megszületésekor az ideológiai támadások középpontjába került. A világméretekben folyó osztályharcban velünk szemben felsorakozó erők ideológiai vezérkara napjainkban is komoly erőfeszítéseket tesz a két társadalmi rend osztálystruktúrájának megítélésében vallott marxista elméleti kiindulópont és módszer „fellazítására”. Nem lebecsülendő lehetőségeket remélnek attól, hogy a felszín jelenségei, az egyes rétegek helyzete alapján a különbségek fokozatos megszűnését igazolják, és ezt az osztályok megszűnésével azonosítsák. Jól ismert tétel, hogy „ha a jelenség és a lényeg egybeesne, nem lenne szükség tudományra”. A felszín leírására nem szükséges a jelenséget kiváltó okokig hatolni, de a társadalomtudományok művelői ezt nem mulaszthatják el.

A marxista társadalomtudósoknak is lehet a valóság feltárásában és értelmezésében más marxistáktól eltérő álláspontjuk. Napjaink bonyolult társadalmi helyzetében azonban kétségtelenül nehéz eldönteni, hogy egy-egy kutató álláspontja miként viszonyul az osztálystruktúráról kialakított polgári nézetekhez, illetve hogyan ítéli meg a kommunizmus felé haladó társadalmak fejlődésének fázisait. De ha ezek a nézetek a marxizmus–leninizmus elveivel és a marxista módszerrel végzett kutatásokkal nem igazolhatók, nem szolgálhatnak milliók ideológiai és politikai orientálásának alapjául. Mindebből az a kötelezettség hárul a kutatóra, hogy azokat a megállapításokat fogadja el – vállalva ennek történelmi kritikáját is –, amelyek leginkább kifejezik a jelenség mögött meghúzódó lényegét.

Félreértéseket szül az a gyakori szemléletmód is, amelynek képviselői az egyéni osztályának képviselőjét látják, s a társadalmi osztályt úgy értelmezik, mint a statisztikailag egy csoportba utalt egyének egyszerű matematikai összegeződését. Az egyén azonosítása az osztállyal ideológiai jellegű félreértések mellett általában gyakorlati hibákhoz vezet.

Nem vitatható az osztályhelyzet és az egyén általános jellemzői közötti összefüggés. Az azonban helytelen, ha egymástól minőségileg különböző jelenségeket hoz-

nak közös nevezőre, s karakterüket egyforma mércével próbálják mérni. Az ember sejtekből áll, de senkinek sem jut eszébe egyetlen emberi sejtre azt mondani: ez az ember. A társadalomstruktúra vizsgálata során a rész és az egész összefüggései arra is utalnak, hogy nagyon nehéz, de nem is feltétlenül szükséges pontosan eldönteni minden résznek az egészhez tartozását. Az osztályhelyzetnek és osztályérdekeknek ugyanis nem az egyének, hanem nagy társadalmi csoportok a hordozói és érvényesítői.

Míndezek alapján úgy vélem, Juhász Pál tanulmányában sincsenek olyan újabb tények, illetve elméleti következtetések, amelyek az osztályfogalom és az osztály-társadalom strukturális megítélésével kapcsolatos nézeteim megváltoztatását igényelnék.

3. Juhász Pál tanulmányából az előzőekben idézett mondat, de más forrásokból származó kétségek is azt indokolják, hogy a *szövetkezeti parasztosztály értelmezését is ismételten felülbíráljuk*. Nem is annyira a tudományos irodalomban, mint inkább a témával kapcsolatos beszélgetésekben hangzik el az a kérdés, hogy mi indokolja az „egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály” kifejezést, amikor nem használatos az egységes szocialista munkásosztály megfogalmazás. Mindazok számára, akik a falu társadalmi viszonyainak vizsgálatával foglalkoznak, nyilvánvaló, hogy ez a megjelölés mind az MSZMP VIII. kongresszusának anyagaiban, mind a témával foglalkozó szerzőknél a kiindulási helyzettel, a múlttal való egybevetéssel függ össze. Ugyanis Lenin többször utalt arra, hogy a parasztság a tőkés viszonyok között sajátos osztály. A feudalizmus egységes jobbágy-parasztsága a tőkés árutermeletés következtében rétegekre bomlott. Olyan rétegei alakultak ki, amelyek között antagonisztikus érdekellentétek keletkeztek (agrárproletár – kulák). Az általam is használt megjelölésben az *egységes* jelző pusztán arra utal, hogy nem a kapitalizmusban rétegekre bomlott, hanem a szövetkezeti tulajdon talaján, tulajdonviszonyok vonatkozásában egységessé vált parasztságról van szó. A szocialista jelző használatát az a megfontolás indokolja, hogy ez az egységes szövetkezeti parasztosztály nem a feudalizmusban vagy a kapitalizmusban, hanem a szocializmus viszonyai között alakult ki. Tehát a konkrét történelmi korszakra való utalás teszi indokolttá a szocialista jelző használatát, nem pedig valami olyan minősítés, amely a társadalomban található más osztálytól megkülönböztetné.

Azonban mindennemű kritika, így Juhász Pál idézett megjegyzései is arra készítet, hogy az egységes, szocialista, szövetkezeti parasztosztályról 14–15 évvel ezelőtt publikált gondolatokat még egyszer felülbíráljam. Ez a következő eredményekhez vezetett: teoretikus jellegű módosítás nem szükséges; a körülmények, adatok változása természetes; az azonban nyilvánvaló, hogy az élet megcáfolta azt a feltételezést, miszerint az egységes, szocialista, szövetkezeti parasztosztály kialakulása hosszú történelmi folyamat lesz. Ugyanis társadalmunk mai állapota egyértelműen azt jelzi, hogy a szocialista szövetkezeti tulajdon talaján már létrejött az egység és ehhez nem kellene újabb évtizedek. Arra azonban nem lehet számítani, hogy a társadalmi osztályra jellemző karakterisztikus ideológiai, politikai – általában a felépítményhez sorolható – komponensek mint az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály jellemző specifikumai kialakulnak. Ugyanis jogos az a feltételezés, hogy erőteljesebben érvényesülnek azok az általános társadalmi folyamatok, amelyek a fejlett szocializmus körülményei között a dichotom társadalmi struktúra megszűnésének irányába, azaz az osztály nélküli társadalom kialakulásának érdekében hatnak, mintsem azok, amelyek az osztály jellegű sajátosságok kialakulását segítik elő. Mindenesetre ezen a területen is sok a még megválaszolatlan kérdés. Ezért ja-

vasoltam, hogy az országos kutatási főirányok keretében folyó tudományos kutatás terjedjen ki a következők vizsgálatára is: a szocialista mezőgazdaság létrehozása után kialakult egységes, szocialista szövetkezeti parasztsztyában megjelennek-e olyan érdekvizonyok, amelyek az eddig általánosan elfogadott érdektudat, egyéni – csoport – társadalmi érdekek mellett az osztályérdekek kialakulásához is elvezetnek; miben mutathatók ki a szövetkezeti parasztság specifikus érdekvizonyai, ezek elvezetnek-e sajátos politikai érdekek kialakulásához; a fejlett szocializmus felé haladva meddig és mennyiben érvényesek a munkás-paraszt szövetséggel kapcsolatos klasszikus elméleti megállapítások; meddig minősíthető a proletárdiktatúra alapjának a munkás-paraszt szövetség; a szövetkezeti tulajdon az osztályra szerveződés meghatározója-e; ha igen, osztályszempontból hogyan ítélendők meg az ipari szövetkezetek tagjai stb. Kár, hogy a Társadalomtudományi Intézetben és a Szövetkezeti Kutató Intézetben folyó társadalomstruktúra vizsgálatok ezekre a kérdésekre még nem adnak feleletet.

II. HIBÁS METODIKA – VITATHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

1. A falusi társadalmi struktúra fejlődésével foglalkozók évek óta nem egységesek annak megítélésében, hogy a *szövetkezeti tagi viszony*, azaz a szövetkezeti tulajdonon alapuló mikrostruktúra tartalmaz-e olyan specifikumokat a mezőgazdasági struktúrában, amely megkülönbözteti az állami gazdaságokétól. Mind az igenlő, mind a tagadó álláspontok csak feltételezéseken alapulnak. Magyarországon jelenleg sehol nem folyik olyan kutatás, amely a csoportképzés elveinél a mezőgazdaságon belül található tulajdonviszonyokat is figyelembe venné. Sajnálatos az a körülmény, hogy a Szövetkezeti Kutató Intézet vizsgálata is figyelmen kívül hagyja az egyik legfontosabb csoportképző tényezőt, a tulajdonhoz való kapcsolódás módját. Úgy tűnik, ez nemcsak metodikai probléma. Juhász Pál tanulmányában így fogalmaz: „Vizsgálatunkba azokat a dolgozókat vontuk be – függetlenül attól, hogy tagok vagy alkalmazottak, nyugdíjasok-e vagy sem –, akik legalább évi 80–100 napot dolgoztak a közös munkában.”⁶ Nyilvánvaló, hogy a tagi viszony teljes figyelmen kívül hagyása konkrét következménye a tulajdonviszonyok társadalomstruktúra-meghatározó szerepe elutasításának. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális viszonyait a tagi vagy alkalmazotti viszony is befolyásolja. Ezt még az is kénytelen elismerni, aki elméletileg tagadja a tulajdonviszonyok szerepét, hiszen a mezőgazdasági termelőszövetkezettel alkalmazotti viszonyban álló „mezőgazdasági dolgozónak” nincs szavazati joga. A szövetkezeti forma működésének egyik alapelve, hogy a szövetkezet a szövetkezeti tagok kollektív vállalkozása. Az 1971. évi III. törvény a szövetkezetekről ezt az összefüggést így fogalmazza meg: „A szövetkezet az állampolgárok által önkéntesen létrehozott, a tagok személyes és vagyoni közreműködésével vállalati gazdálkodást és társadalmi tevékenységet folytató közösség, amely a szocialista szövetkezeti tulajdon és a demokratikus önkormányzat alapján jogi személyként működik . . . A szövetkezet demokratikus önkormányzat alapján működik . . . A szövetkezet minden alapvető kérdésében – a jogszabályok keretei között – a tagság dönt.”⁷

2. Juhász Pál tanulmányát olvasva még az is, aki nem ért egyet a munkaerő árujellegével, megpróbálhatja figyelmen kívül hagyni a „munkaerőpiac” fogalom használatát, abból a megfontolásból, hogy a fogalomhasználat alapvetően nem befolyá-

solja egy konkrét jelenség felismerését, illetve minősítését. Az azonban már akadályozza a konkrét valóságot, és a tényleges érdekviszonyok felismerését, ha a kutató *olyan csoportképzési elvet alkalmaz, amely nem azonos helyzetű és érdekű embereket sorol azonos csoportba.* Juhász Pál tanulmányának *A foglalkozási csoportokról és zártságukról* című részében 7 fő csoportot jelöl meg. Az első foglalkozási csoportba a „speciális szakismeret nélküli dolgozókat” sorolja. A csoportba sorolásnál azonban nem derül ki, hogy a megszerzett ismeretek, esetleg az iskolai végzettséget igazoló bizonyítvány, vagy a munkaszervezetben elfoglalt hely alapján csoportosított személyek tartoznak-e ide. Hiszen a 2. csoportként megjelölt állattenyésztési dolgozók, vagy a 3. csoportként megjelölt növénytermesztési dolgozók között lehetnek olyanok is, akik speciális szakismeret nélkül dolgoznak. Az is érthetetlennek tűnik, hogy a 4. csoportba sorolt „állandó ipari betanított munkát végzők” miért nem tartoznak az 5., az „ipari foglalkozású segéd- és melléküzemi szakmunkások és építőipari foglalkozásúak” megjelölésű csoportba, hiszen lehet, hogy az építőipari foglalkozásúak között sem csak szakmunkások találhatók, hanem betanított munkások is. Az ilyen, nem következetes elvi alapokon nyugvó csoportosítás, amelyből nem derül ki, hogy a csoportmeghatározó kritérium a végzettség-e, vagy a munkakör, csak olyan csoportok kialakításához vezethet, amelyek magatartásformái nem különíthetők el egymástól. Hasonló kritikai megjegyzések fűzhetők a 6. csoportba sorolt személyek meghatározásához is (az adminisztrációs és kereskedelmi foglalkozásúak szerepelnek ebben a csoportban). Mind a gyakorlati tapasztalatok, mind az elméleti megfontolások azt bizonyítják, hogy a kereskedelmi foglalkozásúak csoportjának létrejötte a mezőgazdasági szövetkezeteken belül az élelmiszer-gazdaság kialakulása objektív folyamatának a következménye. Az élelmiszer alapanyag-termelése, -feldolgozása és -forgalmazása egy azonos termékpálya egy-egy állomása. Tehát a kereskedelmi foglalkozásúak megjelenése a mezőgazdasági szövetkezeti dolgozók rétegződésében ugyanannak a folyamatnak a terméke, mint a gépszerelők vagy a vegyszerrel dolgozók csoportjának a kialakulása. Sőt a végtermék-érdekeltség érvényesülése következtében a kereskedelmi foglalkozásúak állnak a végtermék-felhasználókhoz a legközelebb, így érdekeltységük az egész termelési láncra kiterjed. Mindez nem tapasztalható az úgynevezett adminisztrációs munkakörben dolgozóknál.

Ha metodikai hibát vétünk, a vizsgálat végső konklúziója is veszít értékéből. Mint ahogy egy növénynevelési kísérlet is értéktelenné válhat, ha a kísérlet beállításánál nem tartották be az általánosan elfogadott metodikát.

3. Juhász Pál *A korösszetétel cáfolja a közkeletű feltételezéseket* alcím alatt azt írja: „... a tíz év alatt több mint ötéves csökkenés tagadja a termelőszövetkezeti dolgozók »előregedésére« vonatkozó képzeteket”.⁸ Ezek a képzetek nem a termelőszövetkezeti dolgozókra, hanem a termelőszövetkezeti tagokra vonatkoztak. Ugyanis közismert, hogy a termelőszövetkezeti alkalmazottak körében a 65 évnél idősebb és a 60–64 éves korcsoportot egyáltalán nem lehet megtalálni; az 55–60 éves korcsoport is csak kimutathatatlan mértékben fordul elő az országos statisztikában. Ennek ellenére a szövetkezeti tagság fiatalodása is végbement, mivel a nyugdíj-jogosultság megszerzése után a szövetkezetalapítók jelentős része kivált az aktív szövetkezeti tagok köréből és nyugdíjas szövetkezeti tagok csoportjába került át. Ennél is általánosabb azonban az a jelenség, amely a mezőgazdasági szövetkezetek kialakulása konkrét körülményeinek a következménye. A strukturális vizsgálatoknál sem szabad figyelmen kívül hagyni a konkrét történelmi feltételeket. Kár, hogy Juhász Pál a fluktuáció és a váltás mértékéről szóló beclésnél nem vette figyelem-

be azt a tényt, hogy Magyarországon a mezőgazdasági szövetkezetek szervezése „földcentrikus” volt. A belépési agitáció a földtulajdonost tartotta fontosnak; ha az már belépett a mezőgazdasági szövetkezetbe, a további agitáció abbamaradt, illetve nem törekedtek a család többi tagját is meggyőzni a szövetkezeti forma előnyeiről. Ez a körülmény általánossá tette a faluról való elvándorlást és alapvetően meghatározza, hogy a nyugdíjba vonuló korosztályoknak az utánpótlását miért nem a pályakezdek, és miért inkább a visszatérők adják.

Juhász Pál tanulmánya fogyatékosága ellenére is komoly segítséget nyújt a mai falusi valóságunk konkrét körülményeinek és fejlődési irányának megítéléséhez. Igazolja azt is, hogy a társadalomtudósokat foglalkoztató kérdések között kevés izgalmasabb, összetettebb, a társadalmi folyamatokat, ideológiai és politikai elméleti tételeket is befolyásoló témakör van, mint a mezőgazdaságban végbemenő változásoké. A falusi strukturális viszonyokkal foglalkozók jól ismerik, hogy évezredekkel ezelőtt – amint azt Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében kifejtette – az élelmiszer-termelés területén mutatkozó változások voltak az első nagy társadalmi munkamegosztás és az osztálytársadalom kialakítói. A szocialista országok gyakorlata jelzi, hogy történelmi korunkban az élelmiszer-termeléssel összefüggő társadalmi változások fejezik be azt a folyamatot, amelyeknek következtében a társadalom osztályokra bomlása a történelmi múlt rekvizitumai közé kerül. Kár, hogy Juhász Pál e fontos tanulmánya nem ad hasznosítható útmutatást ahhoz, hogy ennek a folyamatnak az érvényesülését milyen úton haladva és milyen ütemben kell elősegíteni.

Zsarnóczyai Sándor

JEGYZETEK

¹ Társadalomtudományi Közlemények, 1979/2. 62–81. old.

² Agrártársadalmunk megítéléséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1972/3. 90–103. old.

³ *Kolosi Tamás*: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez. Társadalomtudományi Intézet 1971.; *Kolosi Tamás*: Társadalomstruktúra és szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1976.

⁴ Társadalomtudományi Közlemények, 1979/2. 71. old.

⁵ *Zsarnóczyai Sándor*: Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása. (Az MSZMP gazdaságpolitikai tanfolyamainak és az időszzerű kérdések tanfolyamainak oktatási anyaga) Kossuth Könyvkiadó 1965.; *Csizmadia Ernő–Nagy Sándor–Zsarnóczyai Sándor*: Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása. Kossuth Könyvkiadó 1966.; *Csizmadia Ernő–Zsarnóczyai Sándor*: A parasztság gazdasági-társadalmi viszonyainak átalakulása a Magyar Népköztársaságban. Béke és Szocializmus, 1966/9.; *Zsarnóczyai Sándor*: Ki a munkás? A társadalmi osztály és az osztályhelyzet megítéléséről. Népszabadság, 1972. szept. 10.; *S. Zsarnóczyai*: The Technical and Scientific Revolution and Co-operatives. International Co-operative Alliance. London 1975.; *Zsarnóczyai Sándor*: Mezőgazdasági fejlődés – társadalmi változások. Magyar Mezőgazdaság, 1978. 27. sz.; *S. Zsarnóczyai*: Democratie dans les cooperatives de production. Nouvelles études Hongroises, 1977. Corvina 1978.; *S. Zsarnóczyai*: Agricultural co-operatives and the Living Conditions of the Peasantry. Hungarian Co-operatives. 1979.

⁶ Társadalomtudományi Közlemények 1979/2. 63. old.

⁷ A szövetkezeti törvény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.

⁸ Társadalomtudományi Közlemények, 1979/2. 63. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XI. világkongresszusa

(Moszkva, 1979. augusztus 12–18.)

Hol tart a politikatudomány 1979-ben? Ha egyáltalán lehet az ilyen típusú kérdésekre válaszolni, az ehhez szükséges információkat részben megadhatja a tudományág 3 évenként megrendezett seregszemléje, amelynek köztudottan nem közvetlen tudományos haszna, hanem elsősorban tájékoztató-orientatív értéke van.

Az IPSA–AISP (International Political Science Association–Association Internationale de Science Politique, a Nemzetközi Politikatudományi Társaság közkeletű angol–francia rövidítése) Moszkvában, a Lomonoszov Egyetemen rendezte meg jubileumi világkongresszusát. A rendezvényre a Társaság 30 éves fennállása óta *először* került sor szocialista ország fővárosában és ez a tény már önmagában is jelezte a politológia belső átalakulásának folyamatát. Az elmúlt 3 évtizedben sokat oldódott a tudományág polgári értékorientáltsága. Míg korábban kizárólag a fejlettebb tőkésországok képviselői jöttek össze egy-egy hasonló nemzetközi rendezvény alkalmából, és a találkozókat körüllegte az egyneműség klubszelleme, addig ma már a tagságon belül komoly súlyt jelentenek a fejlődő és a szocialista országok nemzeti politikatudományi társaságai. Az átstrukturálódás okai természetesen nem a tudományfejlődés belső igényeiből származnak – bár ennek is meg lehet a maga jelentősége –, hanem a

különböző fejlettségi fokon álló és ennek megfelelően különböző társadalmi berendezkedésű országok és tömbök közötti kapcsolatrendszer alakulásában, és az egy-egy társadalmi rendszeren belül végbemenő változásokban.

A Moszkvában megrendezett konferencia egyéb „legekkel” is szolgált. A résztvevők száma meghaladta a korábbiakat: a világkongresszusra 52 országból több mint 1600 résztvevő érkezett. Minden eddiginél bővebb volt a kongresszus tematikája: 28 szekcióban, több mint 90 munkabizottság kereteiben folytak a viták, mintegy félezer előadás és referátum hangzott el.

Az egy hétig tartó tudományos tanácskozássorozat augusztus 12-én a szakszervezetek házának oszlopcsarnokában megrendezett ünnepélyes plenáris ülésel nyílt meg. A rendezvény több volt, mint tudományos seregszemle: politikai jelentőségét jelzi, hogy a nemzetközi tanácskozást üzenetben üdvözölte Leonyid Brezsnyev, az SZKP KB főtítkára és Kurt Waldheim ENSZ-főtítkára. A szovjet államfő hangsúlyozta a detentének, a nemzetközi feszültségek enyhülésének világpolitikai jelentőségét, kiemelve a tudósok együttműködésének pozitív hatásait. Karl Deutsch, az IPSA lelépő és Candido Mendes, újonnan megválasztott elnöke levélben válaszolt az üzenetre.

A kongresszus megnyitóján elmondott beszédében Pjotr Fedoszejev akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke kiemelte, hogy a marxizmus-leninizmus elméletében jelentős helyet foglal el a politikai viszonyok elemzése, a politikai mozgásformák elméleti és gyakorlati megközelítése, egyúttal a politikai jelenségek elhelyezése a társadalom egészére vonatkozó tudományos ismeretek rendszerében. Marx tudományos alapozottsággal közelítette meg a politikai mozgásformákat, Leninnek pedig ezen túl alkalma volt a tudományos ismeretek gyakorlati alkalmazására is. Fedoszejev a megnyitó beszédben foglalkozott a politikatudomány tárgyával is. A kutatás területét egyrészt úgy határolta körül, hogy az kiterjed a nagy embercsoportok, társadalmi osztályok és rétegek egymáshoz való viszonyának, valamint az államok és a szervezetek ezekkel összefüggő mozgásformáinak-változásainak elemzésére. Ezzel a meghatározással a lenini felosztást követve kijelölte a politikatudomány legtágabb és legáltalánosabb mozgásterét, kiemelve a társadalmi osztályok-rétegek, nemzetek, nemzetiségek, valamint az államok fogalmát, e tudományág legfontosabb kategóriáit. Az osztályok közötti viszonyról elmondotta, hogy a haladó politikai törekvések hagyományosan az osztálykategória leküzdését, az osztályok közötti különbségek kiküszöbölését tűzték ki célul. A szovjet társadalom fejlődése jelzi e törekvés történelmi igazságát. A nemzetközi, államok és népek közötti kapcsolatokról szólva kifejtette, hogy azok csak az egyenjogúság és a kölcsönös előnyökön alapuló együttműködés talaján fejlődhetnek. Ezt a törekvést szembeállította a konfrontáció kategóriáiban, a hidegháború eszközeiben való politikai gondolkodás hagyományos és ma is fellelhető gyakorlatával. A politikatudomány kutatási területe azonban nem korlátozódik a nagy emberi közösségi formák

kapcsolatrendszereinek vizsgálatára. Fedoszejev hangsúlyozta, hogy a politikatudomány különös területe az egyes állampolgárok helyzetének szervezeteik, politikai egyesületeik viszonyainak kutatása. Fontos kérdés, hogyan fejleszthető a társadalomirányításban való állampolgári és közösségi részvétel, a politikai rendszerek szervezete és működése miképpen alakítandó, a politikai kultúra hogyan alakítható abba az irányba, hogy egyre többen vállaljanak tevékeny részt a társadalom irányításában. A politológia tehát foglalkozik az állampolgárok politikai tagozódásának érdekelemeivel, a politikai érdekegyeztetés optimális mechanizmusaival.

Karl Deutsch, a Harvard Egyetem professzora megnyitó beszédében a hangsúlyt a globális politikai problémákra helyezte, jelezve egyúttal a vezetés jelentőségét. A társadalmak, államok és régiók fejlődéséből, átfogó strukturális változásaiból indult ki. Ezekből kiemelt néhányat: a világ össznépessége 1945 óta megduplázódott és a jelenlegi fejlődési ütemben a jövő évszázad elején újra megkétszereződik; a népesség nemcsak számszerűen nő, hanem komoly minőségi változások is végbemennek, a lakosság egy része társadalmilag mobillá válik; a technikai fejlődéssel párhuzamosan a modern államok egyre nagyobb tömegű információt kezelnek és birtokolnak; a katonai erőviszonyok kiegyenlítetté válnak, különböző társadalmi és gazdasági rendszerű országok sokasága él egymás mellett stb. Deutsch szerint ilyen körülmények között a politika legfontosabb funkciója az egyes társadalmakban a folyamatok ellenőrzése és irányítása. A komplexebbé váló körülmények között szükség lesz a politika minőségi színvonalának emelésére, márcsak azért is, mert a vázolt globális fejlődés konfliktusokkal telített és állandóan jelen van a pusztító háború fenyegetése. Ilyen körülmények között a politológusok nem elégedhetnek meg a vi-

szonyok leírásával és elemzésével, hanem konkrét programokkal kell válaszolniuk a kihívásokra.

Az egyhetes konferencia egészéről szinte lehetetlen részletes tartalmi összefoglalót adni – csupán egy átfogó kép megrajzolására és néhány résztema kiemelésére vállalkozhatom. Csak az írásban is leadott előadások, referátumok több kötetet tennének ki, nem beszélve a spontán hozzászólásokról, ad hoc ülésekről, kérdésekről és válaszokról. Ide kívánkozik az a megjegyzés, hogy a nemzetközi konferenciák lassan áttekinthetlenné válnak témagazdagságuk, mindent felölelő jellegük miatt. Csak az tud hatékonyan bekapcsolódni a tudományos információcserébe, aki egy-egy kutatócsoporthoz, témakörhöz aktívabban kötődik.

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság vezetősége 3 fő témát helyezett a moszkvai kongresszus középpontjába:

1. Békepolitika (9 szekcióban).
2. A fejlesztés és a rendszerváltozás politikája (9 szekcióban).
3. A politikai ismeretek kumulatív növekedése 1949 óta (10 szekcióban).

Az egyes tudományos tanácskozások különböző szervezési formákban kerültek megrendezésre:

- a) Kutatóbizottság (Research Committee): az egyes szekcióüléseket a 17 állandó kutatóbizottság vezetője szervezte meg, egy-egy bizottság 2 szekcióban ülésezhetett;
- b) Kutatócsoport (Study Group): általában egy-egy szekcióban kötetlenebb formában tanácskoztak;
- c) Speciális tanácskozások (Special Meetings): ezek üléseit – általában egy szekcióban – a Társaság tagjai kezdeményezhették, eredetileg 30 ilyen tanácskozást vettek fel a programba, de ezek száma a kongresszus ideje alatt bővült. A számok jól tükrözik a kongresszus tematikai gazdagságát: a tudományos tanácskozá-

sok, viták több tucat szekcióban és munkabizottságban folytak.

A békepolitika témakörben többek között a következő vitatémák szerepeltek: a békekonceptiók történeti fejlődése, a nemzetközi feszültség enyhülése; konfliktuskezelés versus konfliktusmegoldás; fegyverkezési verseny és fegyverellenőrzés stb. Hasonlóan szerteágazó tematikát ölelt fel a második témacsoport: gazdasági fejlődésünk politikai stabilitása; néprészvétel a fejlett és fejlődő országok társadalmi-gazdasági fejlesztésében; tervezés és megvalósítás; a kiegyensúlyozatlan fejlődés politikája; a politikai rendszerek konfliktusainak új alapjai stb. A sokféleségben a harmadik előre megjelölt tematikai blokk sem maradt le: a rendszerelmélet és a politikatudomány; a gazdaság és politika kapcsolatának új vonásai; információs rendszerek és adatgyűjtés; a kormányzati intézményekre vonatkozó kutatások eredményei stb.

A 17 kutatóbizottságban és a több tucat kutatócsoportban hasonló sokirányú tevékenység folyt. Mi magyarázza azt, hogy a politikatudomány ilyen széles területre terjesztette ki illetékességi körét, mi áll az expanzió hátterében? Kétségtelen, hogy a politológia multidiszciplináris (vagy interdiszciplináris?) tudományág, olyannyira, hogy egyesek önállóságát is kétségbe vonják. A társudományokkal való széles érintkezési felület egyrészt abból adódik, hogy a politológia az államtudományokból nőtt ki, módszertanilag pedig erősen kötődött a szociológiához. Így például sok esetben valóban nehéz eldönteni, hogy egy kutatás politológiai vagy szociológiai jellegű-e. Ugyanakkor nagyon erős a politológia érintkezése a nemzetközi joggal, a közgazdaságtannal, a közigazgatástudománnyal és a közigazgatás-szociológiával. A politikatudomány kiterjedése olyan világfolyamatok eredménye, amelyek mögött egész társadalmi formációk átalakulása, átstrukturálódása áll, gon-

doljunk csak a „kapitalizmus harmadik korszakára”, a fejlődő országok új társadalmi berendezkedéseire, a szocializmus azonos alapokon kialakuló sokféleségére. A társadalmi interdependencia minden korábbinál markánsabb megjelenése juttatta egyetemi katedrához a politológiát és e tudományág izmosodását az az egyszerű, mindennapi tény hajtja a leginkább, hogy a társadalmi érintkezési formák mindenütt rohamosan „átpolitizálódnak”. A központi tervezés, újraelosztó társadalmi típusokban a politika szférája tudatosan terjesztette ki hatósugarát, a tőkés rendszerekben pedig az állami beavatkozás kiterjedése hoz formailag hasonló eredményt. Éppen a nyugati konzervatív reprivatizációs tendenciák és törekvések jelzik markánsan ezt a folyamatot. Nincs tehát semmiféle öncélúság és tudományos sovinizmus a politikatudomány terjeszkedésében. Sokkal inkább objektív társadalmi tények húzódnak meg a háttérben.

Ugyanakkor tapasztalható egy eléggé éles szakadék a politikatudomány tudományos értékrendszerében. Közismert, hogy a politológia mint önálló tudományos diszciplína elsősorban az angolszász tőkésországokban nyert polgárjogot és ma is ott találjuk a legszélesebb művelői tábort. (Ezt elsősorban azon lehet lemérni, hogy az egyetemeken e tárgyat külön oktatják, többnyire beolvasztva az államtudományokat, de elég élesen elhatárolódva a jogtól, továbbá lemérhető az oktatók és a publikációk számán stb.) Ez a történeti adottság többek között abban jut kifejezésre, hogy e tudományág terminológiai-tudományos apparátusa cleve a tőkés társadalmi berendezkedés értékeihez, belső logikájához és politikai kultúrájához kötődik. Ugyanakkor a szocialista országokban napjainkban kifejlődően, illetve erősödően van ez a tudományág (Lengyelországban és Jugoszláviában található a legkiterjedtebb hagyományok). Bár épp ezt a kérdést nem tár-

gyalták meg külön a konferencián, megállapíthattuk, hogy a polgári politikatudományon belül a hagyományos értékorientáltságot tükröző kategóriarendszer tartja magát, ha helyenként kissé elbizonytalanodva is. Másrészt viszont a szocialista országok és a fejlődő országok egy csoportja új értékeket és ennek megfelelően eltérő tudományos apparátust közvetít. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ebből a sajátos szituációból milyen felemás helyzetek adódhatnak. E tudomány egyetemes fejlődése nem kis mértékben múlik azon, hogy a két vázolt értékrendszer hogyan képes a tudomány eszközhatárán keresztül érintkezni és aktívan, alkotóan kommunikálni egymással.

Milyen új tendenciák figyelhetők meg a kategóriák mögött meghúzódó értékorientáltságok alapvetőnek látszó különbségei mellett? Az egyik – ha nem is új, de erősödő – jelenség a kvantifikálási törekvések fokozódó térhódítása. A matematikai analízis és a modellszerű gondolkodás a politikatudományt sem hagyta érintetlenül. Ez a törekvés egyébként viszonylag jól illeszkedik a politikatudományba is beépült strukturális-muszhoz-funkcionalizmushoz, mivel a rendszerfogalomban fellelhető a „legkisebb közös többszörös”. A politológia történetiségre alapított irányzatai azonban elég erős hagyományokkal rendelkeznek ahhoz, hogy a kvantifikálás kevésbé hatolhasson be ide, mint a szociológiába.

A másik – reményt keltő – jelenség az, hogy a leíró jelleg mellett egy-egy tudományos elemzésen belül megjelenik a pozitív értelemben vehető normatívítás és a sokirányú elemzőkészség, az a felismerés tehát, hogy a politológia fejlődését nem a tudomány belső változásai adják, hanem a társadalmi fejlődés értékrendszere. A szocialista országok politikatudományának mindenképpen a valóságelemzést kell erősítenie, mivel ma még kevés az empirikus kutatás. Az

erősen empirikus alapokon álló elemzések meggyőzőbben mutathatják egyes ideológiai tételek érvényességét is. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a hagyományos politológiai iskolák nehezen tudnak elszakadni az esettanulmányok egyedi-különös szintjétől, és kevésbé képesek átfogó elméletalkotásra, vagy ha meg is kísérelnek ilyent, azok sokszor árulkodnak a terminológiai kreatúrák maszkja mögött meghúzódó ürességről.

A politológia jelenlegi helyzetét érintő kérdések tematikailag a kongresszus harmadik témacsoportjába illeszkedtek be, de „a politikai ismeretek kumulatív növekedése” című blokkban nem hallhattunk lényegbevágó elemzéseket. Részterületeken azonban igen sok érdekes vita alakult ki, elsősorban a kutatóbizottságokban és egyes kutatócsoportokban. Jól rávilágít például az értékorientáltságban gyökeredző alapvető különbségekre az a vita, amely a marxi és weberi életmű összehasonlítása kapcsán alakult ki.

A kongresszus különböző társadalmi berendezkedésű országok tudós küldötteinek találkozóhelye volt, de az alapvető értékkülönbségek ellenére konstruktív szellemben folyt le. A kongresszus bővelkedett – sokszor éles – szakmai vitákban, a résztvevők többségénél azonban megvolt a készség arra, hogy először pontosan megértse vitapartnerét, majd higgadt és jól rendezett, tudományosan megalapozott érvekkel válaszoljon. A tanácskozások jelentéktelen hányadánál túlsúlyba jutottak az ideológiai célzatú megjegyzések, a sommás megnyilatkozások, a leegyszerűsítő, tudománytalan következtetések. Csak elenyésző számú nyugati kutató tévesztette össze a tudományos vitát a politikai vitafórummal, és elhanyagolható volt azok száma, akik ezt kihívó agresszivitással és megalapozatlan önbizalommal tették. A kongresszus politikai légkörét röviden úgy jellemezhetjük, hogy az megfelelt a nemzetközi enyhülés követelményeinek.

Több oldalt töltene ki az egyes megvitott témakörök címeinek felsorolása – így pontos kép megrajzolására aligha vállalkozhat bárki is, ez csak kollektív munka eredménye lehet. Ezért a kongresszus szellemének pontos megidézése céljából röviden két témakörrel foglalkozom, mivel ezek jól érzékeltetik mindazokat a problémákat, amelyek megoldása a politológia fejlődésétől várható. Két fogalom, tudományos kategória körül alakultak ki átfogóbb és élesebb viták, és ezeket érdemes a tudományos érvelési módok oldaláról közelebbről megvizsgálni, mellőzve a nyilvánvalóan politikai céllal előadott megjegyzések kritikáját. Az egyik ilyen fogalom a pluralizmus, a másik az emberi, vagy állampolgári jogok témaköre.

A szocialista országok képviselői természetesen nem zárkoztak el a tudományos vita elől egyetlen kérdésben sem. A kongresszust megelőző hetekben a szovjet sajtó két ízben is foglalkozott a pluralizmus kategóriájával (a Pravda és a Kommuniszt cikkéi). A viták során világossá vált, hogy a polgári politológia a pluralizmust elszakítja a társadalmi formációk különös politikai berendezkedésűtől, és a „történeti fejlődés feletti kategóriának tekinti, olyan értéknek, amely minden fejlett társadalmi formációnak természetes velejárója. Ezen a ponton kap az elmélet politikai aktualitást. A szocializmus nem ismeri a politikai rendszer pluralizmusát, ebből következik a polgári politológia szerint, hogy a szocializmus nem demokratikus berendezkedésű társadalom. A marxista politikatudomány az ilyen vitákban legelőször is fogalmak, tudományos kategóriák társadalmi meghatározottságából és formáció-kötöttségéből indul ki. A vitában a szovjet felszólaló, G. Sahnazarov fejtette ki, hogy a szocializmus talaján létezik érdekluralizmus, ami nem más, mint az érdekek sokfélesége, ez azonban nem vezet automatikusan politikai pluralizmushoz, a társadalom politikai fel-

szabdaltságához, megosztottságához. Az érdekluralizmus a szocialista demokrácia talaján egészséges viták forrása és az igazság vitákban születik meg. Mindez nem jelenti a polgári értelemben vett politikai pluralizmus trójai falóvának átvetelét.

Hasonlóan éles elvi és politikai ellentéteket és egyben tudományos szakadékokat jelzett az a vita, amely az emberi jogok körül forgott. Ebben a témakörben a vitaindító előadást Robert Dahl amerikai politológus tartotta és az egyik korreferens Schmidt Péter professzor, a magyar delegáció tagja volt. Robert Dahl értelmezésében az emberi jogok függetlenednek a történeti fejlődéstől, és olyannyira relativizálódnak, hogy végül is a politikai kultúrában gyökerező morális aspirációk csomópontjaivá válnak, amelyek kijelölik az embereknek a politikai közösségtől való jogos függetlenségének határait. Jellemző Dahl elemzésére, hogy az egy sor reális, empirikusan megfogható összefüggést tár fel, de végül is az egyes emberi jogok között megpróbál értékhierarchiát felállítani, s ezáltal teljesen bizonytalanná válik. Ennek eredménye az a hamis szembeállítás, amely a szabadságot párhuzamba hozza a szociális biztonság kényelmes szabadságnélküliségével és azt állítja: az emberi jogok a politikai szabadságjogokkal kezdődnek.

Schmidt Péter korreferátumában másodlagos kérdésnek tekintette az egyes emberi jogok sorrendiségének problematikáját és a kérdést úgy tette fel: milyen konkrét történelmi körülmények vezettek el oda, hogy megjelent az emberi jogok fogalma. Azt kell tehát elsősorban vizsgálni, hogy az emberi jogok milyen társadalmi objektivációkhoz képest, mivel szemben fogalmazódtak meg és milyen konkrét történelmi feltételek közepette. Ebből kiindulva az emberi jogok értelmezésének három típusát különböztette meg: a) a pozitív jogi megközelítés, b) az államhoz viszonyított emberi jogok,

c) a társadalom egész mozgásához viszonyított emberi jogok. A társadalmi fejlődés törvényeit a polgári társadalom sem kerülheti ki: magával is ellentmondásba kerülve kénytelen garantálni a gazdasági-kulturális-szociális jogok bizonyos minimumát.

A két bonyolult témakör igen elnagyolt vázolója is mutatja a polgári és marxista politikatudomány megközelítésében rejlő különbségeket.

A világtalákongresszus hasznos volt abból a szempontból, hogy átfogó képet adott e tudományág jelenlegi fejlődési stádiumáról, főbb irányzatairól és belső problémáiról. Nem kevés tárgyi ismerettel és gazdag információs anyagokkal szolgált. A helyszínen megszervezett könyvkiállítás áttekintést adott a legújabb publikációkról is.

Néhány következtetést a hazai politikatudomány képviselői is levonhattak a maguk számára. Az egyik ilyen általános tapasztalat, hogy aktívabban kell bekapcsolódni a kutatóbizottságok munkájába. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy el kell sajátítani a vitapartnerek tudományos eszköztárát, fogalmi apparátusát is, még ha tudjuk is, hogy ez sok tekintetben vitára ad alapot, mert csak úgy válhatunk még inkább képessé arra, hogy saját tudományos értékeinket megfelelő átkódolással érthetőbben és feldolgozhatóbban tolmácsoljuk.

A 30 tagú magyar delegáció – amelynek Lakos Sándor, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója volt a vezetője és Halász József, a Politikai Főiskola tanszékvezető egyetemi tanára a titkára – sikerrel, aktívan és sokoldalúan szerepelt a kongresszuson. Több hazai referátum és hozzászólás hangzott el az egyes kutatócsoportokban. A magyar küldöttség több mint tíz, előre elkészített előadással és sok felszólalással igyekezett hozzájárulni a rendezvény sikeréhez: a leszerelés, a kelet–nyugati kapcsolatok, a szociális tervezés, a politikai rendszer, az állampolgári jogok, az európai gaz-

dasági-politikai együttműködés, Lenin tudományos-politikai tevékenysége és más témákban készült és hangzott el magyar referátum.

Augusztus 18-án teljes üléssel ért véget a politikai világkongresszus, amelyen a felszólalók megvonták az esemény mérlegét. Ez volt a legnagyobb és legnépesebb kongresszus a Társaság megalakulása óta. A tudományág extenzív fejlődése figyelhető meg, a harmadik világ egyre aktívabb résztvevőjévé válik, bár ma még Afrika képviselete nem eléggé megoldott.

Együttal a politikatudomány intenzív fejlődéséről is számot lehet adni – ezt a tárgyat ma már több mint 60 ország egyetemén tanítják. A politikatudománnyal szemben egyre erősebben fogalmazódik meg az az igény, hogy váljék képessé a politikai jelenségek, folyamatok tényeinek és tendenciáinak értelmezésére és politikai alternatívák feltárására. Ez az igény csak interdiszciplináris keretek között elégíthető ki, a politológia nem zárkózik, nem is zárkózhat magába. Az utóbbi évtizedben a szocialista társadalmakban a politikatudomány előtt az akadályok elhárultak, és ma már a társadalom fejlődése igényli e tudomány elméleti és empirikus erősítését. A politikatudományban egyre inkább előtérbe kerül a gazdasági-társadalmi folyamatok elemzése, és csökken az egyes politikai kategóriák körüli viták jelentősége. A fejlődés, mint társadalmi jelenség, fontos tudományos fogalomná válik, miután az egyes társadalmi integrációk eltérő modelleket alakítanak ki a kor szükségleteire válaszul. A formális modellalkotás és rendszerszemléletű megközelítések túlzásai, a funkcionalizmus formális kategóriáinak behatolása ugyanakkor veszélyezteteti a marxista politológia fejlődését.

A szocialista országok képviselői a kongresszuson nagyobb erőt képviseltek, mint korábban. Ennek ellenére nem megfelelő a Társaság vezető testületében a

képviseleti arányuk (a Végrehajtó Bizottságba csak 3 tag került be a szocialista országokból). Az IPSA új elnöke Candido Mendes, brazil politológus.

A kongresszus záróülésén Fedoszejev akadémikus értékelte a tudományos tanácskozás eredményeit. Kiemelte, hogy ez a kongresszus a korábbiaknál jóval nagyobb közérdeklődés közepette zajlott le. Az újonnan megválasztott elnök, Candido Mendes és az új vezetőség felé megfogalmazta azt az igényt, hogy szélesítsék tovább a Társaságban résztvevők körét, főleg a fejlődő országok közül. Kitért a 3 fő témakörben végzett munka értékelésére is. Hangsúlyozta, hogy a nézetek sokfélesége hosszabb távon előreláthatóan megmarad, ami megköveteli az egymás iránti bizalom, türelem és megértés erősítését. Aláhúzta, hogy a fejlődő országok problémáival való foglalkozás a politikatudomány minőségileg új fejlődési szakaszát eredményezte, amelyben különösen fontos, hogy maguknak a fejlődő országoknak egyre növekvő számú specialistája vesz részt ebben a munkában. Úgy értékelte, hogy a politikatudomány egyre több nagy jelentőségű társadalmi jelenséget és problémát képes érzékelni és megközelíteni. Fontos alapelvként fogalmazta meg, hogy a politikai gondolkodás akkor fejlődik, ha a politikai gyakorlat alkotó módon és szélesedő érdekeltség biztosításával igyekszik megoldani feladatait.

A három fő témakör összefoglalójában közös vonás volt a legfontosabb vitakérdések tárgyilagos számbavétele, az elvégzett munka konstruktív értékelése. Az első témakőről H. R. Alker (USA), második témakőről N. Bose (India), harmadikról pedig V. Szemjonov (Szovjetunió) tartott összegező referátumot. Alker professzor a vita konklúziójaként két gondolatot fogalmazott meg. A kongresszus egyik eredményeként értékelte azt, hogy a különböző vitapartnerek megismerték egymás (a legkülönbözőbb fogalmakról alkotott) felfogását. A vita

tanulása, hogy tudomásul kell venni a különböző rendszerek realitását, egymás megváltoztatása helyett egymás megértésére kell törekedni. Bose professzor összefoglalójában sajnálattal állapította meg, hogy Afrika nem eléggé volt képviselve a kongresszuson. A fejlődés körüli vitakérdések közül kiemelte, hogy a szocialista országok képviselői a modernizáció helyett fő kérdésnek a függetlenséget tartják. Megemlítette, hogy a szekciókban igen sok, túlságosan leíró jellegű tudományos előadás hangzott el egy-egy ország konkrét problémáiról. A tervezésnek a gazdasági-társadalmi fejlődés szempontjából játszott nagy szerepével kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy ennek tanulmányozásában különösen a Szovjetunió, az NDK és Magyarország tapasztalatai hasznosíthatók.

Szemjonov professzor a harmadik témakörön belül három kérdéskört emelt ki: a politikai ismeretek növekedésének folyamata, a politikatudomány fejlődése; kutatómódszertani és alkalmazási problémák; a politikai fejlődésre vonatkozó koncepciók. Méltatta a szekciók vitáinak alkotói jellegét. Az eltelt harminc év alatt mind az elmélet, mind az összehasonlítási elemzés, mind az empirikus kutatások terén nagyfokú változások

mentek végbe. Az IPSA XI. kongresszusa gazdagította az eltérő nézetekkel és azok kölcsönös megértésével kapcsolatos tapasztalatokat. Ugyanakkor a legtöbb figyelmet a tudomány mai fejlődésére fordították. Megemlítette, hogy egyes szekciókban a nyugati képviselők a politikatudomány válsághelyzetéről beszéltek. Az volt a véleménye, hogy a történeti megközelítés még ma is indokolatlanul háttérbe szorul a kutatások során. Méltatta a politikai szociológia fontos szerepét a politikatudomány fejlődésében. Idézte azt a kritikai észrevételt, amely a tulajdonviszonyok fejlődésének több figyelmet igényelt a politikatudományi elemzések során.

A záróülésen felszólalt K. Deutsch, G. Sahnazarov, J. R. Trent és C. Mendes. Ismertették a társaság végrehajtó bizottsági választásának eredményeit, tájékoztattak a *Review of Political Science* című új folyóiratról. Közölték, hogy a kongresszusról készült publikációk kiadója a kongresszus programbizottságának elnöke, R. L. Merritt (USA) lesz. Bejelentették, hogy a Társaság következő kongresszusát 1982-ben Brazíliában rendezik meg.

Szoboszlai György

Egészség és társadalom

(Áttekintés a Magyar Szociológiai Társaság pécsi vándorgyűlésének anyagából)

A tavaly megalakult Magyar Szociológiai Társaság igen alapos előkészítés után 1979. október 25. és 27. között tartotta meg első vándorgyűlését Pécsen. Az Orvostudományi Egyetemen, ahol megfelelő környezetet biztosítottak a hazai léptékben monstre jellegű rendezvénynek, a két „szakma” – az egészségügy és a szociológia – több mint 250 művelője – két és fél napos, s így bizony néha igencsak szűkösnek bizonyuló időkeretben – lehetőséget kapott kutatási tapasztalatainak, nézeteinek, teoretikus diszpozícióinak kicserélésére, helyenként ütköztetésére is. Az alapos előkészülethez tartozott az is, hogy a vándorgyűlésre benyújtott előadások teljes anyagát a bejelentett résztvevők kb. egy hónappal korábban megkapták s így bőven volt idő azok előzetes tanulmányozására, a hozzászólásokra való felkészülésre.

Az ünnepi megnyitón részt vett Nagy József, az MSZMP KB tagja, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának első titkára, Hutás Imre egészségügyi miniszterhelyettes, Szorcik Sándor, az MSZMP KB tudományos, közoktatási és kulturális osztályának alosztályvezetője, Jeney Jenő, a TIT főtitkár-helyettese, Bocz József, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának titkára, Lukács János, az MSZMP Pécs városi Bizottságának titkára, Takács Gyula, a Baranya megyei Tanács elnökhelyettese.

Szalai Sándor, a Magyar Szociológiai Társaság elnöke megnyitó szavaiban utalt a két tudomány találkozási pontjaira, amelyek mind elméleti, mind gyakorlati területen tapasztalhatóak, s amelyek szinte szükségszerűvé tették, hogy a két terület egyeztesse, elemezze, rendezze az új felismeréseket, valamint a vizsgálódási módszerek ötvözésével egyengesse, segítse a korábbi sejtések, valószínűségek ismeretekké válását. E tekintetben közös munkára hívta fel a résztvevőket.

A vándorgyűlés első napján Kulcsár Kálmán, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének igazgatója elnökölt. Bevezetőjében a társadalom és a gyógyítás rendszerének áttekintése során felvázolt bizonyos elméleti kereteket. Kiindulópontba a változó társadalom változó – összeütközésekkel is terhes – helyzetét helyezte, ahol a változással járó elkerülhetetlen – legfeljebb elodázható – konfliktushelyzeteket megkülönböztette a nem szükségszerű s elkerülhető diszfunkcionális helyzetektől (pl. a deviáns jelenségeknél is lehetséges ilyen megkülönböztetés). Majd rámutatott, hogy az „egészségtelen” társadalmi jelenségekből a társadalom egészének „egészségtelenségére” következtetni alapvető metodológiai hiba lenne, mert a történelmi tapasztalat azt igazolja, hogy minden fejlődő társadalmat bőségesen kísérték „egészségtelen” szimptó-

mák is, s csak az volt a kérdés, hogy melyik társadalom milyen módon tudta kezelni e jelenségeket.

Majd az első ülés programját képező *Egészségügyi helyzet és társadalmi fejlődés* témakör első előadójának, Halay Tibornak (MSZMP KB *Társadalomtudományi Intézete*) adta át a szót.*

Halay Tibor abból indult ki, hogy az egészségügyi helyzet fejlődése csak a társadalomfejlődés utóbbi három évtizedét felölelő folyamatok (az extenzív ipatosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, urbanizációs folyamatok, a termelés intenzifikálódására való törekvés, szociális intézkedések stb.) függvényében vizsgálható termékeny módon. Azért is szükséges ezt hangsúlyozni, mert van olyan felfogás, hogy az egészségügy valamilyen társadalmi-politikai viszonyok feletti „objektivitással” jellemezhető. Az orvoslásnak, a gyógyításnak természetesen van általános tartalma, e tevékenység azonban – különösen az egészségügy mint rendszer – minden korban és társadalomban szoros kapcsolatban áll a konkrét társadalmi-gazdasági feltételekkel, azoktól függetlenül nem értelmezhető sem konkrétan, sem általában. Ez a meghatározottság viszont nem jelent abszolút determináltságot. (Mutatja ezt például az az összehasonlítás, hogy Magyarország a század elejétől az akkori társadalmi-gazdasági helyzethez képest jobb egészségügyi

szinttel rendelkezett. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem még egyharmadát sem érte el a fejlett országokénak, míg az egészségügy mutatói 50–60 százalék körül mozogtak.) A jelenlegi fejlett közegészségügy viszont nemcsak az ellátottsági mutatók javulásának – tehát az egészségügyi rendszer belső fejlettségének, a gyógyítás önmagában vett emelkedésének – az eredménye, de jelentős mértékben a munka- és életkörülmények (pl. a lakáshelyzet) javulásának is. Majd rámutatott, hogy az egészségügyi rendszer minőségének és hatékonyságának a megítélésénél a fő kritérium abban jelölhető meg, hogy az a tömegek számára térben és időben mennyire elérhető, tehát az egészségügyi hálózat miképpen „illeszkedik” a településhálózathoz, laksűrűséghez, valamint, hogy az egyén személyi jövedelme milyen mértékben befolyásolja az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének lehetőségét. Ez utóbbi a polgári társadalmi viszonyokban általában a társadalmi differenciáltságot követi, míg a szocialista viszonyok között a kitűzött cél az egészségügyi és a településhálózat illeszkedésének optimalizálása, a vagyoni helyzettől független ellátottság, s ennek megvalósításához szükséges kedvező társadalmi körülmények megteremtése.

Hazánkban e törekvések jegyében történt meg egyrészt a díjtalan egészségügyi ellátás jogként való deklarálása (Alkotmány, 57–58. §-ok, Egészségügyi törvény), ami egyben nemcsak jogi deklaráció, de végrehajtását az állam törvényileg is garantálja a költségvetési keretek között. A biztosítási rendszer kiterjesztése szinte állampolgári joggá vált azzal, hogy 1978-ra a lakosságban 99 százalék a biztosítottak aránya. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a szükségleteket az igényeknek megfelelően tudjuk kielégíteni. Ezt demonstrálja az a szükségletkielégítés mai szintjeit jól kifejező fogalmi differenciáció, miszerint vannak alapszükségletek, diffe-

* Itt és a továbbiakban is elsősorban a közreadott előadások kivonatos ismertetésére szorítkozunk, mert a szóbeli kiegészítések többnyire lényegkiemelő, adatkiegészítő jellegűek voltak s lényegesen nem tértek el a megjelentetett anyagtól. A jelentősebb társadalmi súlyú kérdéseket emeltük ki a közel 400 oldalnyi anyagból, amely a közeljövőben teljes terjedelmében meg fog jelenni. A közreadott írásos anyagok közt szerepelt még Levendel László, Molnár László, Bujdosó Györgyi, valamint Bozsik Valéria–Horváth Erzsébet–Váradi T. Géza előadása; továbbá sokan vettek részt a vitákban.

renciált szükségletek, jogos kielégíthető igények, jogos kielégítetlen igények, indokolatlan igények. Ma azt mondhatjuk, hogy egészségügyi rendszerünk az alapszükségeket kielégíti, a szakmailag indokolt szükségleteket a fontos esetekben elégti ki, az orvosilag lehetséges ellátást – a hozzáférhetőség szerint – csak kis rétegnek nyújtja, szükségleteken túllépő, de indokolt igényekhez csak szűk réteg jut hozzá. Minthogy valamennyi reális igény kielégítésére ma még nincs lehetőség, nagy jelentősége van az egészségügyi kormányzat bizonyos prioritások kialakítására irányuló törekvéseinek.

A mennyiségi mutatók egy része a korábbi társadalomtól öröklött állapotokhoz képest, másik része nemzetközi összehasonlításban jelentős fejlődést mutat. Például 1978-ban 10 ezer lakosra 26,2 orvos jutott – kétszerese a 30 évvel korábbiaknak. Az egy orvosra-fogorvosra jutó lakosok száma 1977-ben 374 volt, míg Bulgáriában 367, az NDK-ban 418, Ausztriában 438, az USA-ban 463, Franciaországban 512, Hollandiában 521, Japánban 658. Az összes gyógyintézeti ágyak száma 1938-hoz képest megduplázódott, a forgalomban levő gyógyszerek értéke tizenöt-szörösére növekedett, s ez utóbbiaknak háromnegyede hazai készítmény. 1978-ban a jogosultak 5,8 százaléka volt táppénzes állományban, több mint egymillió család részesült családi pótlékban és a gyermekgondozási segélyen levők száma meghaladta a 270 ezer főt. Számos területen lényegesen csökkentek közegészségügyi gondjaink: ide sorolhatjuk a tbc-nek mint népbetegségnek a felszámolását, a gyermekbénulás, a diftéria megszüntetését, a csecsemőhalandóság 30 ezrelék alá szorítását. De itt említetjük az országot átfogó közegészségügyi-járványügyi hálózat, a szélesedő iskola- és üzemorvosi szolgálat kiépítését is.

Mindezzel együtt az egészségügyi ellátás harmonikus, a társadalmi igényeknek megfelelő fejlődését számos ellentmondás, tartós és átmeneti feszültség is jellemzi. Például igen jelentősek a regionális aránytalanságok (Budapesten több mint háromszor annyi orvos jut ezer lakosra, mint Szabolcs-Szatmárban, a kórházi ellátottság vonatkozásában viszont Budapesten a legnagyobb a hiány s az ebből adódó feszültség). A kórházi ágyak közel felét – a krónikus osztályok és a szociális otthonok szűkös helyzete miatt – nem rendeltetésszerűen használják. Nem megfelelő a szakosított gyermek-, iskolaorvosi és fogászati ellátás, továbbá a rehabilitációra szorulókkal való foglalkozás. Ide sorolható még, hogy sok beteg számára még ténylegesen nem díjtalan az orvosi kezelés, illetve az anyagi-jövedelmi viszonyok még befolyásolják az orvosválasztást, a kezelést. Sokban nem megfelelő a kórházak műszerezettségi szintje, a megfelelő képzettségű asszisztencia sem áll mindenütt rendelkezésre. Számos országban az utóbbi évek során a mienknél sokkal gyorsabban nőtt a gyógyintézeti ágyak száma. A klinikák, kórházak, intézetek épületállaga rossz, közel háromnegyed részük 50 évnél régebben épült. Az orvosok munkaidejének racionális kihasználásán is bőven van még javítanivaló.

Új, esetenként előre nem látható közegészségügyi problémákat hoznak magukkal a felgyorsuló társadalmi-termelési, életmódbeli változások is: az ipari technológia, a kemizálás, a közlekedés, a környezet szennyeződése, az urbanizáció, az adaptációs problémák, a táplálkozási viszonyok átalakulása gyakran a „hagyományos” betegségek-től eltérő eseteket produkálnak. Ezek mellett kiugróan magasak még a keringési rendszer megbetegedései, a rosszindulatú daganatok, az erősakos esetek (bal-esetek, öngyilkosság), az influenza és a

légúti fertőzések. Még mindig magas a mozgásszervi és nem ipari balesetek aránya is.

Mindehhez hozzájárul még, hogy társadalmunkban nő az idősek aránya és ez növekvő feladatokat ad az egészségügyi ellátás számára.

Az egészségügy további fejlesztésének koncepcióját a gazdasági-technikai fejlődés várható és belátható szintje, az egyre alaposabban előkészített autentikus társadalmpolitikai elhatározások és döntések, az orvostudomány fejlődése és a tudományos eredmények sikeres alkalmazása, valamint az új szükségletek, igények határozzák meg. Miután – az utóbbiakhoz képest a feltételek korlátozottak – a fejlesztés ütemezésében nagyon fontos a prioritások érvényesítése, azaz: a területi aránytalanságok csökkentése, a fekvőbeteg-ellátás fejlesztése, a gyermek- és időskorúak ellátásának javítása, valamint az építészeti és műszaki fejlesztés. A következő évtizedekben az egészségügy további dinamikus és koncepciózus fejlesztése elsőrendű társadalmi, illetve közérdekcink közé tartozik.

Nádori László (Testnevelési Főiskola) az ifjúság egészségi állapotát feltáró vizsgálatok eredményeinek ismertetésénél abból indult ki, hogy az egészséges szervezetet általában a maradéktalan munkaképesség, a szociális beilleszkedésre való képesség, valamint az örömszerző képesség és egyáltalán a jó közérzet jellemzi. Ezek megléte esetén a szervezet belső egyensúlya a környezettel kialakított harmóniára támaszkodik. Ehhez döntő módon járul hozzá az egyén testi fejlődése és fizikai teljesítőképessége. A magyar fiatalok körében végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a hosszanti testi növekedésben a más országokéhoz hasonló mutatók regisztrálhatók és így nem tapasztalható olyan jelenség, amely az egészségügyi állapot kedvezőtlen voltának lenne tulajdonítható. Észrevehető eltérés a nem-

zetközi adatoktól abban van, hogy mindkét nemnél a 10–12 év közötti magyar fiatalok növekedésének intenzitása elmarad a más nemzetbeliekétől. E jelenség közelebbi okát még vizsgálni kell. A fizikai erőnlét összetevői közül az erőt és az állóképességet vizsgálják. A magyar fiatalok közepes teljesítményre képesek nemzetközi összehasonlításban. Az állóképesség tekintetében bár nincs nemzetközi összehasonlítási alap, az eredmények gyöngének mondhatók, különösen a 17. életévtől kezdve az állóképességi teljesítmény fokozatos csökkenése figyelhető meg. Okát az életmódbeli változásokban, az elkenyvelmesedésben, a kényeztetésben, a nem megfelelő követelménytámasztásban jelölte meg az előadó. A nevelésbeli problémákon túl ez arra is utal, hogy az ifjúság életmódjában olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyek a testkultúra, az egészséges életmód vonatkozásában kedvezőtlenek, ami figyelmeztet a tenivalókra e téren.

Jubász Pál (SOTE Pszichiátriai Klinika) a neurózis és az alkoholizmus néhány szociológiai vonatkozását vázolta gazdag kutatási tapasztalatok alapján. Hangsúlyozta, hogy amikor a szociológia arra vállalkozik, hogy támpontokat adjon a társadalom egészségének megőrzéséhez, és a tömegesen megjelenő kóros jelenségek felszámolásához, akkor az itt megfogalmazott szempontjai a szociális medicinával, a neurózis és deviancia vonatkozásában pedig a szociálpszichiátriával, a pszichiátriai-szociológiával azonosak. Mai feltételeink között a deviancia és a neurózis epidemiológiai adatai a társadalmi mobilitás kiterjedtségét és intenzitását fejezik ki. A gyors és átfogó társadalmi változásoknál rendszerint a neurózis és deviancia növekedésével kell számolni még akkor is, ha a társadalom fejlődését gazdasági és kulturális emelkedés jellemzi. Két évtizedes kutatási tapasztalatok alapján azt lehet mondani, hogy a falusi la-

kosság körében növekszik a neurotikus betegek aránya és ugyancsak emelkedést mutat az egy főre jutó elfogyasztott alkohol tartalmú italok mennyisége s egyben az idült alkoholisták aránya is.

A mai magyar faluban az elmúlt 20 év során végbement változások (a mezőgazdaság átszervezése, a nagyfokú területi és társadalmi mobilitás, a lakóközösségek heterogenitásának növekedése, az urbanizáció rohamos fejlődése, a fogyasztás átalakulása, a korábbi értékrendek leépülése, újak megjelenése) az újhoz való gyakran gyors alkalmazkodást igénylik. Az özönlő információtömeg, hatás feldolgozása, interiorizációja – ideológiák harcától, frusztrációktól kisérvé –, az önrealizáció stratégiájának gyakori változtatási kényszere stb. mindez kialakítja azokat a lehetőségeket, amelyek a falun élő tömegeknél pszicho-szociális krízist válthatnak ki. Az a számos inger, szituáció, amely az egyén viszonylataiban újat, korábban kevésbé észleltet jelent – függetlenül annak kedvező vagy kedvezőtlen jellegétől – a stresszreakció egy bizonyos formáját alakítja ki és az endokrin rendszer, illetve vegetatív idegrendszer aktiválódását eredményezi. Például a városi rosszabb levegő észrevétlen marad az első főbérleti lakásba költözéskor, de egy-két év után már elviselhetlenné válhat. Nagy öröm albérletből társbérletbe költözni, de előbb-utóbb új feszültségekkel kell számolniuk a jobb helyzetbe kerülőknek.

Az alkoholisták egy részénél – közel felénél, akik előzőleg nem szenvedtek neurózisban – a társasági szokások ereje, a szabad idő igénytelen felhasználása, valamint az anyagi helyzet az a három tényező, ami a mértéktelen ital fogyasztáshoz vezet. Ezzel kapcsolatban szokás beszélni a „jólét alkoholizmusáról”. Ezek a személyek egyrészt a fejletlen, infantilis-befolyásolható, felelősséget nem vállaló, esetenként kisebbséggel küszködő – ami gyakran ag-

resszív magatartásba csap át – pszichopata egyénekké, míg a neurotikus alkoholisták másik csoportjában a falu képzetesebb személyiségeit találjuk, akik az alkohol rabjai lettek és bekövetkezett fokozatos szociális hanyatlásuk. Az előadó továbbá rámutatott, hogy a neurózis és a deviancia egyáltalán nem kor-specifikus jelenség; mind a gyermekkorban, mind az időseknél hasonló gyakoriságú. Az utóbbiaknál különösen gyakran vált ki neurózist, ha ellátásuk, gondozásuk saját otthonukban nem oldható meg. Hogy ne legyenek tömegesen a pszichiátriai osztályok lakói, csak körültekintő otthoni gondozással lenne megoldható, ami mind az idősebbek, mind a társadalom számára előnyösebb lenne. A nyugdíjaztatással járó magány, elszigeteltség, a család-vesztés s az ezzel járó presztízs-, szerepvesztés, a korlátlan szabad idő, az improduktivitás is olyan tényező, ami a vizsgálatoknál nagy súllyal merül fel. A modern társadalom dinamizmusa bizonyos fokig kondicionálja a pszichogén megbetegedések gyors szaporodását, mert az alkalmazkodóképességnek fejleszthetősége mellett is vannak korlátai és kóros biológiai követelmények bontakozhatnak ki az egyénnél.

A modern társadalom pszichopatólógiai problémái után rámutatott még az utóbbi években sokféle formában felvetődő ökológiai válságra is, amikor a természeti adottságokat, annak biológiai egyensúlyát figyelmen kívül hagyó termelés a jövő társadalmát veszélyezteteti még akkor is, ha a termelés követelményeiben egyértelműen a jelen, vagy a közeljövő társadalmának érdekei jutnak kifejezésre. E vonatkozásban utalt az orvostudomány és az egészségügyi szolgálat bizonyos mérvű felelőtlenségére is, amely elsősorban a szükséges prevenció elveinek hiányában jelölhető meg. Végül a pszichiátriai szolgálat szervezeti problémáit vázolván kiemelte egyfelől az egészségügyön belül a psi-

chiátria – más országokéhoz viszonyított – alacsony részesedését, másfelől a hatékony prevencióhoz szükséges feltételek – a helyi közösség struktúrája, életvitele, kultúrája alapos ismeretének – hiányos voltát. Az új fejlett szocialista társadalom egészségességének egyik fontos ismérve, hogy állandósuljon az egyedi pszichés stabilitás és ne tizedeljen a depresszió, a szorongás, a suicidium vagy alkoholizmus.

Klinger András (Központi Statisztikai Hivatal) a halandóság társadalmi összefüggéseire irányuló kutatásokat ismertette, a feltárt tendenciák fényében a különböző társadalmi rétegek mortalitási mutatóinak összegzéséből vont le következtetéseket. Kiderült, hogy míg a XX. század első felében egyértelműen a mezőgazdasági-fizikai dolgozók halandósága volt a legkedvezőtlenebb, a nem mezőgazdasági fizikaiaké az átlagos szintet képviselte és a szellemi dolgozókhoz tartozók halandósága jóval kedvezőbb volt az átlagosnál, addig az utóbbi évtizedben ez a szerkezet módosult. Egyre egyértelműbben a nem mezőgazdasági fizikaiak halandósága válik a legmagasabbá (bár halandósági többletük alacsonyabb, mint a múltban a parasztságé volt). A mezőgazdasági fizikaiak az átlag körül helyezkednek el jelenleg és a szellemi dolgozók relatív halandósági pozitívuma egyre csökken, a múltbelinek csak egyharmadát éri el. Természetesen itt figyelembe kell azt is venni, hogy az adott rétegnek milyen a kormegoszlása. A hetvenes évekre e tekintetben rétegspecifikus differenciák kialakulása észlelhető. A mezőgazdasági fizikaiak abszolút és relatív élettartamuk növekedése következtében 9–11 évvel magasabb korúak elhalálozáskor, mint a másik két réteg. (A mezőgazdasági fizikaiak 37 százaléka 60 éves vagy idősebb, míg a nem mezőgazdasági fizikaiaknál ez csak 15, a szellemieknél 12 százalék.)

A balesetek okozta halálozás a fiata-

labb korcsoportokban magas, s a nem paraszti rétegeknél jóval gyakoribb.

Végül a halálokok struktúrájában fennálló rétegsajátosságokat vizsgálva kiemelhető, hogy jelenleg a gümőkór a nem mezőgazdasági fizikaiaknál, a daganatok, a cukorbetegség a szellemieknél és újabban a nem mezőgazdasági fizikai nőknél, a szívbetegségek a mezőgazdasági férfiaknál, az agyérbetegségek és a légzőszervi betegségek a parasztságnál és a nem mezőgazdasági nőknél, az emésztőszervi betegségek a szellemieknél, a balesetek pedig kiemelkedően a munkásoknál szerepelnek más rétegekhez viszonyítottan magasabb arányban. Az öngyilkosság a munkásférfiak között másfélszeres a szellemiekhez viszonyítva, a szellemi foglalkozású nők körében többszörös, mint a mezőgazdasági nőknél. A hetvenes években a gyakorisági sorrend általában a következő: szellemi dolgozók, munkások, mezőgazdasági dolgozók.

Hoóz István (Pécsi Orvostudományi Egyetem) szorosan az előzőekhez kapcsolódva a férfiak átlag életkorának a nőkéhez viszonyított kisebb mértékű növekedését emelte ki. Például 1977-ben a 34 és 54 év közötti férfiak halandósági arányszámai 20 százalékkal meghaladták az 1959/60. évit. Az összes produktív korú nők halandósága a 35–39 évesek között a fenti időintervallumban 16 százalékkal csökkent, míg a férfiaké 23 százalékkal nőtt. A két nemnél tehát ellentétes tendenciák jelentek meg. Az okok az életmódban, az életkörülményekben keresendők. Megfigyelhető, hogy növekszik a rokkantsági nyugdíjazottak száma, ami egyben utal arra, hogy a rehabilitációs tevékenység nem kielégítő. A demográfusok éppen e területen igénylik a vázolt jelenségek okainak pontosabb feltárásában a szociológusok közreműködését.

Kóbor József (megyei főorvos, Pécs) a csecsemőhalandóság társadalmi tényezőit vizsgálta. Itt a legnagyobb teherté-

tel a koraszülés magas aránya és az ezzel járó nagyobb halálozás. (A csecsemőhalottak között 70–80 százalékos – és néha ezt is meghaladó – a koraszülöttek aránya.) A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a cigánypopulációban a koraszülés gyakorisága háromszor, a csecsemőhalálozás kétszer nagyobb, mint a nem cigány lakosságnál. A javuló paraméterek mellett rámutatott arra, hogy egyrészt a rossz szociális körülmények között kihordott gyerekek, valamint a jobb feltételek között élők terheség alatti nem megfelelő életmódja miatt még mindig csak azt a célt tűzhetjük ki, hogy az élveszületés kedvezőbb feltételének érvényesítése esetén az európai középmezőnybe küzdhetjük fel magunkat.

A második ülésnapon *Hutás Imre egészségügyi miniszterhelyettes* elnökölt és az ülésen részt vett *Aczél György, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese*. A betegség, gyógyítás és egészségügyi kultúra témakörében hangzottak el előadások.

Hoffmann Artur (Országos Kardiológiai Intézet) az infarktusos megbetegedések társadalmi háttéréből a civilizációs fejlődés problémáit emelte ki. Tény, hogy az iparilag fejlett országokban a kardiovaszkuláris megbetegedések az összes halálozások több mint felét képezik és a hazai, valamint külföldi statisztikák szerint évről évre növekszik a szívinfarktusban megbetegedettek, rokkantak és meghaltak száma. Az okok különfélék: biológiaiak, pszichológiaiak és szociológiaiak. A legjelentősebb biológiai faktor egy bizonyos életkor, bár újabb tendencia, hogy egyre fiatalabb korosztályokat is tömegesen érint. A férfiaknál 40 év körül kezd emelkedni a betegség gyakorisága, a nőknél ez csak 15 évvel később következik be. A rizikófaktorok között kiemelten szerepelt korábban az állati zsiradékban gazdag táplálkozás, de újabb megfigyelések ezt nem erősítették meg. A másik rizikó-

faktor a hipertónia. A magasabb vérnyomásúak korszerű kezelésének megoldásával várható volt, hogy csökken a szívizom-megbetegedések száma, de ez a feltevés is további megerősítésre szorul. A dohányzás jelentős faktor, de a dohányzásról leszokottaknak nem sokkal jobbak a kilátásai a betegség elkerülésére. Például Japánban igen magas a cigarettafogyasztás, s mégis a civilizált országok között az infarktus-megbetegedések legalacsonyabb arányával tűnik ki. Az elhízás is kockázati tényező, de több elhízott, illetve hízásra hajlamos népességben belül bizonyítottan alacsony arányú az infarktus-megbetegedés. Az etnikai-geográfiai, klimatikus tényezők is ellentmondásos eredményeket produkáltak.

Így természetszerűen terelődik a gyanú egyes társadalmi tényezőkre. Ha nem is elsősorban a szociális, gazdasági helyzetben, inkább ezek érvényesülésében és hatásuknak az egyén által való feldolgozásában keresendők az okok. Közelebbről a kutatók jelentős része az urbanizációs hatásokat vette szemügyre. Tény, hogy a városi lakosok között nagyobb arányban vannak az infarktusban megbetegedettek. Az is tény, hogy a fizikai munkát végzők között ritkább, az ülő szellemi munkát végzők között gyakoribb a megbetegedés. Szovjet kutatások azonban az ülőfoglalkozásúak között nagy különbségeket találtak aszerint, hogy milyen nagy volt a pszichés megterhelés. USA-beli vizsgálatok a vezetőket, a menedzsereket között kevesebb megbetegedést találtak, mint az alacsonyabb beosztásúaknál és más vizsgálatok is cáfolják, hogy az infarktus menedzser-betegség lenne.

A hazai vizsgálatok nem találtak összefüggést az infarktus és a foglalkozás között. Kapcsolat mutatható ki viszont a foglalkozás összetevői – a beosztás, a szakképzettség, a munkaidő, a túlóra, a munkahelyi presztízs, a végzett munka jellege, a megterhelés objektív és

szubjektív nagysága, a társadalmi mobilitási esélyek – között. Van olyan megfigyelés, hogy azonos társadalmi rétegen belül is kialakul különbség a magasabb iskolai végzettségük javára, ennek okát magasabb egészségügyi kultúrában jelölik meg. Sokan a stresszhatásokat emelik ki az okok közül (a túlzott teljesítményre törekvés, munkahelyi konfliktusok stb.). Azonban nem rendelkezünk olyan módszerekkel, amelyek lehetővé tennék számunkra, hogy a szervezetben fellépő stresszhatásokat mérni tudjunk, s ez nehezíti, hogy tudományos értékű megállapításokat tegyünk. Például a II. világháború éveit után Európában csökkent az infarktusok előfordulása. Úgy tűnik, hogy a civilizált országokban az olyan típusú egyének közül szedi első sorban áldozatait a betegség, akik állandóan a társadalom által elvárt teljesítményeknek akarnak maradéktalanul megfelelni, állandó elismerési vágy húzódik meg törekvéseik mögött, mintegy folyamatos társadalmi vetélkedés résztvevőinek szerepében élnek és szigorú időbeosztással próbálják gyakran irreális céljaikat elérni, ami gyakori időzavarhoz, krónikus időhiányhoz vezet. Az ilyen egyének életvezetését folytonos sietség, türelmetlenség, felfokozott munkatempó jellemzi és szerepét többnyire helytelenül értelmezve mértéktelenül használja ki fizikai, vagy szellemi energiáit.

Összegzésül megállapítható, hogy

- a betegség multifaktoriális jellegű;
- az ismert rizikófaktorok az egyes személyiségekben más-más ismert vagy kevésbé ismert tényezőkkel kapcsolódnak és összegeződve, egymást erősítve megnövekszik individuális jelentőségük;
- nagyobb súlyt kell kapni a kutatásban a szomatikus mellett a pszichológiai és szociológiai összetevőknek. Ezek együttes számbavétele ígéri csak alaposabb okfeltárást, megismerést;
- fontos, hogy a betegség terjedése ellen ne csak az egészségügyi, hanem

társadalmi téren is folytassunk küzdelmet: Erősíteni kell az életmód-, életritmus-, életstílus-változtatások propagálását.

Czeizel Endre (Országos Közegészségügyi Intézet, Humán-genetikai Laboratórium) az értelmi fogyatékosok genetikai és szociális összetevőivel foglalkozó, nagy érdeklődést és vitát kiváltó előadást tartott. Az értelmi fogyatékosok társadalmi megítélésének helyes irányú befolyásolására tett javaslatok után vázolta a fogalmi nehézségeket. Az ő – és munkatársai – megfogalmazásában az értelmi fogyatékosok a központi idegrendszer fejlődését meghatározó örökletes és külső környezeti hatások eredőjeképpen alakul ki, amelynek következményeként az első életévektől kezdve az általános értelmi képesség az adott népesség átlagától számottevően elmarad, s az önálló társadalmi életvezetést jelentősen akadályozza. Ez azt jelenti, hogy fejlődési zavarról, árталomról, tehát betegségről van szó, melynek örökletes vagy külső környezeti oka lehet, valamint azt is, hogy az átlagostól elmaradó értelmi képességekről van szó, amit általában intelligencia tesztekkel mutatnak ki, mint az ilyen esetben szokásosan használt módszerek egyikével. A kutatók felelősségteljes feladata az önálló életvezetésre, a szociális beilleszkedésre való képesség meglétének vagy hiányának meghatározása. Kifejtette álláspontjukat az értelmi fogyatékosok két fő kategóriájának – patológiás és familiáris forma – megkülönböztetésében, valamint a familiáris eredetű fogyatékos szülők gyermekáldáshoz való jogának kérdésében.

Az előadást követő vitában *Gazsó Ferenc (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete)* egyetértve Czeizel Endre törekvéseivel, kiegészítő szempontok alkalmazását javasolta az értelmi fogyatékosok megállapításánál. A szociális faktorok jelentősége feltehetően nagyobb mint Czeizel gondolja, például a

társadalmi-művelődési hátrányos helyzet szerveződésében, s általában a hátraseteknél valószínűbb a kedvezőtlen társadalmi feltételek együtthatása. Végül is az értelmi fogyatékosoknál nem az elkülönítést, hanem a képességeikhez igazodó pedagógiai munka szükségességét hangsúlyozta.

Keleti Judit (MTA Pszichológiai Intézet) az öngyilkosságok okait vizsgáló szociálpszichológiai kutatások tapasztalataira támaszkodva a jelenség természetének korábbi felfogását bírálta. Megkérdőjelezte, hogy lehetséges-e egyáltalán objektív megfigyelő és egyben kívülálló pozíció, mivel az csak a kísérő tünetek gyűjtésére és rendszerezésére alkalmas. Kifogásolta, hogy a kutatók a deviancia fogalmát axiomatikusan és így az egyének társadalmi minősítéseként használják, s a kutatási gyakorlatban ezt a minősítést teszik meg társadalmi ténynek. Lényegében bizonyos természettudományos logikát alkalmazunk olyan területre, ahol az nem felel meg a vizsgált jelenség természetének. De az „objektív külső megfigyelőpozíció” létjogosultságának illúziója, illetve annak tartós fennállása reprodukálhat bizonyos társadalmi előítéleteket és akadályozza a kutatót abban, hogy a jelenségek felszíne mögé lásson. A jelenségek (egyéni és társadalmi) okainak feltárásánál arra kell keresni a választ, hogy „mit jelent az öngyilkosság a társadalom működése, fejlődése és konzerválódása szempontjából és ugyanazon dinamizmus másik pólusán az öngyilkosság bekövetkezése, megkísérlése vagy elkerülése mit jelent a személyiség fejlődése, működése (stagnálása) és leépülése szempontjából”.

Aczél György, a Minisztertanács elnökbelyettese felszólalásában több témához kapcsolódott. Az egészségügy valamint a társadalom kapcsolatát taglaló és vitató fejtegetéseket összefoglalva azt a kérdést állította középpontba, hogy mit és hogyan lehet és kell a három

nap során elhangzottakból hasznosítani, s a gyakorlatba átültetni. Az előadók és hozzászólók által vizsgált számos tendenciát elemezve rámutatott, hogy ezek egy része tartósan fogja még hatását kifejteni. Olyan korban élünk, dolgozunk, amelyeket nagymértékű és rendkívül gyors társadalmi, gazdasági, politikai, életmódbeli stb. változások jellemeznek. Ne legyenek olyan illúzióink, hogy feszültségmentes társadalomban élhetünk a belátható időben. A szociológusokat arra kérte, hogy továbbra is hatékonyan foglalkozzanak társadalmi-egészségügyi kérdéseinkkel, a problémák megoldhatóságával. Átfogó és irányt adó felszólalása végén hangsúlyozta, hogy ha a Vándorgyűlés munkájával csak kevéssel is előbbre viszi az emberek életének javításáért folytatott harcot, már elérte célját.

Ezt követően az egészségügyi közvélemény-vizsgálatoknak eredményeit ismertető előadásokra került sor.

S. Molnár Edit (Tömegkommunikációs Kutatóközpont) azokat a kutatási eredményeket ismertette, melyekben regisztrálható a közvéleményben a születésszabályozással kapcsolatos konzervatív tradíciók lassú felbomlásának folyamata. A családtervezésre és a fogamzásgátló szerek használatára irányuló vizsgálati eredmények szerint e konzervatív beállítódás jelenlegi viszonyaink között túlsúlyban van még a fizikai dolgozók, a nem aktív keresők, a falusi népesség között, valamint a 40, de még inkább az 50 év feletti korosztályoknál és a 8 általánost vagy annál kevesebb osztályt végzeteknél. A művi terhességmegszakítás szabályozásával kapcsolatos vélemények erősen megoszlottak abban, hogy miért volt szükség a szigorító szabályokra. Míg a népesedéspropaganda egyértelműen az egészségügyi szempontokat hangsúlyozta, addig sokak számára a kedvezőtlen népesedési helyzettel és a háromgyermekes család preferálásával kapcsolódott össze. Az intézkedéseket szigo-

rúnak illetve szükségtelennek a magasabb iskolai végzettségűek tartják, a teljes betiltást pedig az idősebbek, falun élő, iskolázatlanabb emberek javasolták. A kutatások eredményeit összevetve megállapította: egyre általánosabb az a beállítódás, hogy a „normális”, az „egészséges”, a „megfelelő” családlétszám biztosítása nem nélkülözheti a családtervezés, a születésszabályozás eszközeinek alkalmazását.

Barczy Magdolna és Erdélyi Ildikó (Tömegkommunikációs Kutatóközpont) az egészségügyi felvilágosítás új módszereinek, hatékonyságának tapasztalatairól számolt be több felmérés alapján. Az eredmények azt mutatták, hogy a műveltségi szinttől erősen függ a különböző egészségügyi eszközök kínálatának elfogadása. A magasabb műveltségi szint válogat az egészségügyi információk között, míg a kevésbé iskolázottak nagyobb mértékben igénylik az ismereteket, mint ahogy fel is használják. Az idősek kifejezetten több törődést várnak el egészségügyi, életmódbeli problémáik iránt, az eszközök kínálatával azonban nem élnek eléggé. A felmérési tapasztalatok elemzése egyértelműen arra utal, hogy az embereknek különféle rétegek szerint különböző típusú felvilágosításra van szükségük, amiből természetesen következnek, hogy a tömegkommunikációnak, az ismeretterjesztésnek a jövőben jobban kell dolgoznia a rétegspecifikus propagandában alkalmazott eszköztárat.

Nagy Lajos Géza és Pataki Judit (Tömegkommunikációs Kutatóközpont) az egészségügyi ellátással kapcsolatos elégedettség összetevőit vizsgálták. A személyes egészségi állapot megítélésében azt találták, hogy a lakosság 52 százaléka egészségesnek nyilvánította magát, míg 14 százalék kimondottan rossznak ítélte egészségi állapotát. Az egyes társadalmi-demográfiai csoportokban az alacsony iskolai végzettségűek, az idősebbek, az alacsony jövedelműek, az inak-

tívak, s a munkások között a segéd- és betanított munkások betegebbnek tartották magukat, mint más rétegek. Egy másik összetevő – az egyén számára az elképzeléseinek megfelelő orvos választása – vonatkozásában kiderült, hogy a kérdezettek 7 százalékának van ilyen lehetősége, de ez az arány a felsőfokú végzettségűek, vezető állásúak és magas jövedelműek között eléri a 20 százalékot. Az adatok szerint az egészségügyi ellátás helyzetét a közvélemény lényegesen optimistábban ítéli meg, mint az a szakmai orgánumok információiból várható volna.

A vándorgyűlés harmadik ülésén – amelyen *Ferge Zsuzsa, az MTA Szociológiai Kutató Intézete tudományos osztályvezetője* elnökölt – az *Egészségügyi ellátottságunk a kutatások tükrében* című témakör került napirendre.

Losonczy Ágnes (MTA Szociológiai Kutató Intézet) az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek történeti és jelenbeli változásait emelte ki, amelyek a jelenben is változó életmód jelenségeiben orientációs tényezőként szerepelnek. Rávilágított, hogy az emberi egészség értéke még ma is differenciált helyet foglal el a különböző rétegek értékhierarchiájában. Az egészség karbantartása, a betegségek kezelése lényegében sokban függ attól, hogy az egyes társadalmi csoportok miképpen tudják egyéb, alapvetőbb érdekeik érvényesítését elérni. E törekvések másik feltételrendszere a betegellátási rendszer, amelyek között három típust különböztetett meg: a betegcentrikust, a termeléscentrikust és az orvoscentrikust, de ezek természetesen sosem érvényesülnek tisztán. Az átfogóbb érdekek ütközéséből és eredményéből következik, hogy melyik jelleg kerül előtérbe. A jelenlegi hiányosságokat szemügyre véve sürgette az újonnan átgondolt egészségügyi stratégia kidolgozását, amihez megfelelő anyagi erők átcsoportosítása is szükséges.

Szalai Júlia (MTA Szociológiai Kuta-

tó Intézet) a szociálpolitika és az egészségügy viszonyát és kapcsolatát történetileg vázolta, majd a jelenlegi helyzetet úgy jellemezte, hogy az amúgy is sok tehertétellel küszködő egészségügy kénytelen-kelletlen vállal fel szociálpolitikai funkciókat. Ugyanakkor hiányos a szociálpolitikai eszköztár, annak intézményi és ellátási formái sokban elégtelenek ahhoz, hogy „tehermentesítsék” az egészségügyet.

Makara Péter (MTA Szociológiai Kutató Intézet) a Zala megyei életmódvizsgálat feldolgozása alatt levő anyagából kiemelte a munka–egészség–betegség viszonyrendszerét és a következőkben foglalta össze az eddigi eredményeket: még mindig erős a fizikai igénybevétel a mezőgazdasági dolgozóknál, 48 százalékuk végez nagy erőkifejtést igénylő munkát, 26 százalékuk ráadásul kedvezőtlen feltételek között, sokan közülük idősebb korúak. Panaszaik között a fáradtság, a betegségek kiemelten szerepeltek. Az erős idegi igénybevétel első sorban a magasabb iskolázottságú rétegeknél jelentkezik. A fizikai és idegi fáradtság együttes jelentkezése első sorban a szolgáltatások területén dolgozóknál, valamint a szakmunkásoknál jelentkezik, tehát az átrétegződési folyamatot „elviselő” rétegeknél. Majdnem minden rétegben (vezető állásúak, értelmiségiek, betanított és segédmunkások, mezőgazdaságban dolgozók) 40–50 százaléknyi a munkáját „hajszásnak” minősítők aránya, s a munkatempót „hajszásnak” tekintők körében az egészségesnek minősíthetők aránya 8 százalékkal alacsonyabb. A munkahelyi ártalmak (hőméréséklet, zaj, látási viszonyok, tárgyi-emberi környezet, balesetveszély stb.) különböző mértékben – főleg a foglalkozási csoporttól függően – szerepelnek a panaszok között. Mindez összefügg a munka világának a változásával. Az urbanizáció, az új technikák, a szervezési-irányító módok az egyénre ellentmondásos módon hatnak s már az első vizsgálá-

lati eredmények is arra intenek, hogy önmagában a gazdasági fejlődés aligha oldhatja meg a munkával összefüggő egészségügyi kérdéseket.

Tabin Tamás (POTE Marxizmus–Leninizmus Intézet) az egészségügyi ellátottság szociológiai kérdéseivel egy korábbi empirikus kutatás tapasztalatai alapján foglalkozott. Ez a kutatás arra irányult, hogyan vélekednek az egészségügyi területen dolgozó nővérek a munkájukban és munkafeltételeikben a technológiai változások hatására bekövetkezett módosulásokról. Az új technológiának a munkára gyakorolt hatásai ellentmondásosan érvényesülnek, mind a bérezésben, mind az előrejutási lehetőségekben. A számos figyelemre méltó következtetés közül kiemelkedő, hogy a nővérigények különösen magasak a kreatív munkára, ezzel összefüggésben a szakmai autonómiára, a munka jobb anyagi elismerésére, a szakmai és általános művelődés biztosítására és a munkakörülmények javítására. Ezek nem kellő teljesülése az egyik forrása a munkahelyi feszültségeknek és azoknak a kritikus nővérreakcióknak, amik nem a teljesítmény-visszatartásban, hanem a munkahelyi légkör megromlásában, a közömbös, visszahúzódó nővérmagatartásban, végül a gyakoribb távolmaradásban és a kilépésekben öltenek nyílt formát. Az igények és teljesülések közötti feszültségek azt jelzik, hogy a munkahelyi vezetés azokkal az egyébként korlátozott lehetőségekkel és eszközökkel sem él megfelelően, amelyekkel gyorsabban lehetne javítani a nővérek helyzetén, megbecsülésén.

Csehb-Szombathy László (MTA Szociológiai Kutató Intézet) a családszociológia és egészségügy kapcsolatának elemzésénél abból az egészségügyi gyakorlatból indult ki, amely a megbetegedések diagnosztizálásánál a családi körülmények tisztázására is súlyt fektet. Ehhez azonban fontosnak tartotta a családban az utóbbi évtizedek során végbement

strukturális és funkcionális változások tudomásulvételét (a kétkeresős család általánossá válása, s így a feleség mint alkalmi ápolónő szerepének csökkenése, az otthoni ápolás alig megoldhatósága stb.). Az apák nagyobb mértékben bekapcsolódnak a gyermekek ellátásába, az egészséges életmódra való nevelésbe, a táplálkozási kultúra korszerűsítésébe. Majd rámutatott, hogy a szociálpszichiátrián belül nő a jelentősége a családpszichiátriának, amely a családon belüli egyenetlenségek kezelésének újszerű módozataihoz kíván segítséget nyújtani. Keresi például a különböző – szomatikus és mentális – betegségeknek a családon belüli kapcsolatok jellegében rejlő okait. A család mint szocializációs közeg jelentősége az életmód, életforma kialakításában egyaránt fontos akkor is, ha egészséges rend uralkodik a családban (mint követendő modell) s akkor is, ha egészségtelen, mert veszélyekre figyelmeztet és prevencióra ösztönözheti azokat, akiknek a közösség egészségének gondozása a hivatása.

Forgách Iván (Egészségügyi Minisztérium) az orvostovábbképzésről adott tömör áttekintést a társadalmi igények, szükségletek és az ellátás szempontjából. Ismertette az orvostanhallgatók rekrutációjának sajátosságait, a képzési, továbbképzési, valamint a szakorvosképzési rendszert. A főbb ellentmondások közül kiemelt néhányat, így az általános jellegű képzés és a szakképzés arányának kérdését; továbbá rámutatott, hogy az oktatásban az elméleti és klinikai tárgyak egymást követő elsajátítása következtében a tudomány és az empiria kettségcsökkenti a szintézis lehetőségét; az egyetemekre a hármas feladat – oktatás, gyógyítás, kutatás – a jelenlegi struktúrában túl nagy feladatokat ró; az orvosképzésben résztvevők didaktikai, pedagógiai felkészültsége nem megfelelő.

Tényi Jenő (POTE Egészségügyi Szervezési Intézet) a falvak társada-

lom-egészségügyi helyzetének elemzésénél több korábbi vizsgálat tapasztalatainak összegezésével a termelés intenzifikálódásában (a kemizálás, a gépek alkalmazása stb.), valamint a lakóhely, a lakás, a háztáji környezetnek mint az életmód kereteinek átalakulásában jelölte meg a morbiditási tendenciák új jellegzetességeinek okait. A falusi társadalom minőségi átalakulása, a változások felgyorsulása, az urbanizáció a közösségi kapcsolatok megváltozását s egyben a neuroziszok számának növekedését vonja maga után. A pozitív irányú változások elsősorban általában a lakások higiéniés viszonyait érintik, viszont ez a folyamat igen lassú – esetenként stagnál – a kisebb településeken (aprófalvas régiók).

A vándorgyűlés negyedik ülésén – amelyen *Huszár Tibor, az ELTE BTK Szociológiai Tanszék vezetője* elnökölt – *Az orvos a társadalomban* című témakör került napirendre.

A szekción belül kiemelkedő helyet foglaltak el azoknak a kutatásoknak az eredményei, amelyeket az ELTE BTK Szociológiai Tanszéke a korábbi években végzett. Az orvos-rétegvizsgálat anyaga részben könyv formájában megjelent, részben a *Szociológia* című folyóiratban közzétett publikációkból már széleskörűen ismertté vált, ezért nem térünk ki rá ismertetésünkben. A vándorgyűlésen az előadók kiemelték a téma néhány fő kérdését, ezek a kibontakozó vita alapját képezték. Az orvosok speciális helyzete az értelmiségi rétegek között; az orvos-társadalom zártságának kérdései; az orvosi társadalom belső hierarchizálódása – ezeket a fő gondolatokat az előadók újabb rész kutatásokkal árnyalták és értelmezték.

Az írásos anyagok és a szóbeli előadások a következő témákban kerültek megfogalmazásra:

– *Solymosi Zsuzsa (ELTE BTK Szociológiai Tanszék)*: Az orvosok társadalmi mobilitása;

– *Kérészy Gyuláné (ELTE BTK Szociológiai Tanszék)*: Az orvosok társadalmi mobilitása;

ciológiai Tanszék): Az orvosi munkakör-
rölmények megítélése a különböző mun-
katerületeken;

– *Bánlaky Pál (ELTE BTK Szocio-
lógiai Tanszék)*: Az orvosok társadalmi
kapcsolatai.

*Tóth Ildikó (OTKI Egészségügyi
Szervezési Intézet)* az egészségügyi szer-
vezők szakmai mobilitásával kapcsolat-
ban rámutatott az egészségügyi társada-
lom e rétegének elnöiesedésére; valamint
az orvosegyetemeken gyógyításra kép-
zetekből való rekrutációjuk problémái-
ra.

*Szántó Lajos (MTA Tudományszerve-
zési Csoport)* és *Gál György (Egész-
ségügyi Minisztérium)* az orvostudomá-
nyai kutatóhelyekre vonatkozó és az ott
dolgozók között lefolytatott nemzetközi
összehasonlító vizsgálat főbb eredményeit
ismertette. A kutatóhelyek ellátottsága,
a ráfordítások hatékonysága mellett a
kutatók elégedettségéről, előmeneteli le-
hetőségeiről, a munkahely szakmai, pszi-
chés stb. tényezőiről adtak értékes infor-
mációkat.

*Buda Béla és Harmatta János (OTSI
Sportmentálhygiénés Osztály)* az orvos-
beteg kapcsolat szociológiai alapkérdé-
seinek történeti fejlődését is vázolták s
mintegy elmélettörténeti s egyben kritikai
feldolgozását nyújtották az orvos–beteg
reláció szociológiai-szociálpszichológiai
dimenzióinak. Kiderült, hogy mind a há-
rom fogalom külön vizsgálatra, szinte új
definícióra szorul. Rámutattak, hogy az
orvosok szerepkészlete egyre bonyolul-
tabb, az orvosi tekintély egyre inkább el-
veszti régi irracionális jellegét, s a fogal-
om tartalma a hatalom fogalomkörébe
tartozó elemekkel egészül ki, s így egyre
inkább átalakul. Mind nagyobb szerepe
lesz az orvos–beteg közötti kommuniká-
ciónak, ami azt is jelenti, hogy az orvos-
soknak munkájuk megfelelő végzéséhez
új kommunikációs készségeket kell elsaj-
jáltítaniok. A beteg a jövőben bizonyos
értelemben mint „fogyasztó” jelenik meg
az orvos számára. Magához az orvos–

beteg viszony kutatásához is új szemlélet
szükséges, amelynek centrumában új kon-
ceptuális kategóriák és sajátos közepszin-
tű elmélet kidolgozására lesz szükség.

*Ozsváth Károly (Magyar Néphadsereg
Egészségügyi Szolgálat) Csoportterápia
és önismeret* című előadása zárta a vándor-
gyűlés negyedik ülését. Az előadó fi-
gyelmeztetőleg azt emelte ki, hogy a
pszichiátriai betegségek közül a neurozízis
már kiérdemelte a népbetegségként való
minősítést és hogy a táppénzes, valamint
rokkantsági statisztikákban egyre elő-
kelőbb helyezést ér el. A kóroki ténye-
zők rendszeréből elsősorban a szociali-
záció elégtelensége jelenik meg a gyó-
gyítási praxisban. Általános jelenség,
hogy az emberek későn fordulnak orvos-
hoz, így a pszichiáter gyakran előrehala-
dott, nehezen befolyásolható folyamatok-
kal áll szemben. Az előadó ebből a hely-
zetből kiindulva a pszichoterapeuta kép-
zésben újszerű saját eljárást ismertetett
(laboratóriumi tanulás), amelyben a be-
tegek gyakorló csoportot alkotva újrata-
nulják az emberi magatartást és a társas
viszonyokat. Mesterséges környezetben
tanulják meg saját és mások érzelmeinek
felfogását, megértését, önmaguk és má-
sok viselkedésének szabályozását s ezzel
az önismeret fejlesztését. Ez segíti a be-
teget társadalmi szerepeinek jobb meg-
értéséhez, s egyben a korábban kudarcot
vallott egyén rehabilitációjához. A siker-
es terápiához sürgette a megfelelő intéz-
ményi háttér kiépítését is.

A viták és felszólalások után *Szecső
Tamás, a Magyar Szociológiai Társaság
alelnöke* zárszavával ért véget az I. szo-
ciológiai vándorgyűlés. Méltatva a kon-
ferencia munkáját, kiemelte, hogy annak
eredménye egyrészt a következő találko-
zás szervezésénél igazolódik be, másrészt
elsősorban abban, hogyan épülnek be az
elhangzottak a tudományos gyakorlatba.
Bár a két tudomány találkozásánál – és
olykor heves vitáiban is – nyilvánvaló
volt a természettudományos és a társa-
dalomtudományi érvelés, logika különb-

sége, számos kardinális kérdésben egyértelmű törekvés nyilvánult meg a kölcsönös megismerésre.

*

Végül röviden szólnunk kell a vándorgyűlés megszervezésében és lebonyolításában részt vállalók sikeres munkájáról, a technikai feltételek színvonalas

biztosításáról, amelyben a „helyi” társadalom egyrészt igen nagyvonalú, másrészt rész kérdésekben igen körültekintő volt. Számos intézmény, szervezet összefogásából – a hasonló jellegű rendezvények között kiemelkedő – rangos esemény állt össze, s egyben a résztvevők is hasznos és emlékezetes eseményként könyvelhetik el.

Pál László

ÚJ KIADVÁNYUNK!

BÖHM ANTAL-PÁL LÁSZLÓ

Bejáró munkások

(Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
LEGÚJABB KÖTETE
MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN
ÉS KÖNYVESBOLTOKBAN

325 old. – Ára: 20,- Ft

A nemzetközi ideológiai harc néhány kérdéséről

(A Nemzetközi Problémabizottság ülése)

A szocialista országok tudományos akadémiáinak többoldalú tudományos együttműködése keretében működő, *Az ideológiai harc a mai világban* című Nemzetközi Problémabizottság 1979. november 13. és 15. között Prágában tartotta XVI. ülését. A Problémabizottság ezen ülésén először vett részt teljes jogú tagként a Vietnami Szocialista Köztársaság küldöttsége. A Bizottság magyar tagozatát Nagy László, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a tagozat elnöke, Balázs József, a Külügyi Intézet tudományos osztályvezetője, a bizottság titkára, és Havas Péter, az MSZMP KB TTI tudományos osztályvezetője képviselte. Az ülést Z. Snityl, a Csehszlovák Kommunista Párt KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének igazgatója, a Csehszlovák Tudományos Akadémia társadalomtudományokkal foglalkozó alelnöke nyitotta meg.

*

A Bizottság munkájának fontos hagyománya, hogy ülései keretében tudományos konferenciát tartanak egy-egy elméleti probléma megvitatására. Ez alkalommal *A lenini forradalomelmélet kritikájának kritikája* címmel tartottak elméleti tanácskozást, amelyen V. Ruml csehszlovák akadémikus tartott bevezető referátumot. Elméleti síkon megfogalmazott kritikájának tárgyát az elmélet és

módszer, az általános és különös szembeállítás, a forradalom szubjektív tényezői (munkásosztály, párt) torzított értelmezése, a demokrácia szélesítésének túlhangsúlyozása és a szocializmustól való elválasztása, a proletárdiktatúra tagadása és a pluralizmus képezte. Előadásában fontos helyet kapott a mai revizionizmus bírálata.

A konferencián tizenkilencen fejtették ki álláspontjukat. Széleskörűen elemezték és bírálták a lenini forradalomelmélettel szembeálló polgári és reformista nézeteket. Több felszólaló hangsúlyozta: ezen áramlatok közös vonása az az állítás, hogy „a leninizmus nem játszhat kulcs szerepet korunk fő problémáinak megoldásában”. Nem a lenini forradalomelmélet részproblémáit éri bírálat, hanem egész rendszerét. E bírálat két csomópontja: egyrészt a megvalósult leninizmus – a reális szocializmus elvetése; másrészt az a beállítás, hogy a lenini forradalomelmélet alkalmazhatatlan a jelenkori kapitalizmus problémáinak megoldására, annak meghaladására. E kritika eltorzítja a szocializmus valóságát, s tagadja a szocializmus politikai rendszerének demokratikus tartalmát és humanizmusát. A tőkés világra vonatkozóan fő módszere a rendszer változásainak egyoldalú, abszolutizált értékelése.

Többen vizsgálták a szociáldemokrácia ideológiájának szembenállását a leninizmussal, elsősorban a forradalom és

reform viszonyának síkján. Rámutattak arra a törekvésre, hogy e kérdés értelmezése során a szociáldemokrata ideológusok tendenciózusan szembeállítják Marxot Leninnel, elsősorban oly módon, hogy szerintük a leninizmus a Marx interpretációjának csak egyik lehetősége. Érzékelhető a szociáldemokrácia ideológiájának az a törekvése is, hogy mintegy visszatérjen Marxhoz, ám Bernstein feltámasztásán keresztül. Ezt szemléltetik azok az elméleti viták, amelyek a bernsteini örökség értelmezése körül folynak a szociáldemokrácia berkeiben.

Egyes hozzászólások érintették a fejlett tőkésországok kommunista pártjai stratégiájának és taktikájának viszonyát a lenini forradalomelmélethez, s kifejtették véleményüket az ún. „eurokommunizmusról”.

A vita során áttekintették azokat a nézeteket, amelyek tagadják a forradalomelmélet alkalmazhatóságát a fejlődő világban. Ezeknek lényege, hogy elvetik a nem kapitalista fejlődés lehetőségét, szerintük az úgynevezett harmadik világ problémáinak megoldásához elkerülhetetlen a kapitalista fejlődés útjának „végigjárása”.

A konferencián többen foglalkoztak a forradalom szubjektív tényezőit elemző lenini tanításokkal kapcsolatos bírálatokkal. Mind a polgári, mind a reformista eszmei áramlatok elsősorban a kommunista pártoknak a forradalmi folyamat irányításában elfoglalt helyét és magát a párt felépítését, funkcionálásának rendszerét bírálják. Ezzel szinte együtt jelentkeznek azok a koncepciók, amelyek a tudományos-technikai forradalom és a „posztindusztriális társadalom” megjelenése címén tagadják a munkásosztály forradalmiságát, mondván, hogy „az már a múlté”. A társadalmi struktúrában bekövetkezett változásokat egyoldalúan beállítva, azt állítják, hogy egyre inkább a középrétegek játszanak döntő szerepet a társadalomban. A vitában sokrétűen bizonyították e nézetek tarthatatlanságát és

rámutattak, hogy a munkásosztály helyzete a kapitalista társadalom egészében nem változott minőségileg, ezért ezen az alapon tagadni forradalmi szerepét tudománytalan törekvés. Emellett egyes korreferátumok rámutattak a közép- és alacsonyabb osztályok objektív közeledésére a munkásosztályhoz, valamint arra, hogy a társadalom átalakításáért folyó harcban elengedhetetlenül szükség van a munkásosztály és a közép- és alacsonyabb osztályok szövetségére.

Az elméleti konferencia vitája plasztikus képet adott a lenini forradalomelméletet bíráló nézetekről, rámutatott ezek gyökereire, hátterére és hozzájárult a koncepciók tudományos kritikájának elmélyítéséhez.

*

A Problémabizottság megvitatta az 1981–85-ös időszak tudományos együttműködésének tematikus tervét. Egyetértett azzal, hogy az előttünk álló tervciklusban a következő témákban indokolt közös kutatásokat végezni:

A bolgár tagozat gondozásában: A reális szocializmus polgári bírálatának kritikája.

A csehszlovák tagozat gondozásában: A lenini forradalomelmélet és antimarkszista interpretációjának kritikája; A tudomány helyzetében és jellegében bekövetkezett változások és a tudományos-technikai fejlődésről szóló polgári koncepciók bírálat.

A lengyel tagozat gondozásában: A propaganda szerepe az ideológiai harcban.

A magyar tagozat gondozásában: Az ifjúság életútja a szocializmusban.

A mongol tagozat gondozásában: Az ideológiai harc a nem kapitalista fejlődés körülményei között.

Az NDK tagozatának gondozásában: Az imperialista ideológia alapjai, fő filozófiai, világnézeti irányzatainak kritikája.

A szovjet tagozat gondozásában: A lenini filozófiai örökség és a mai ideológiai harc.

A vietnami tagozat gondozásában: A neokolonializmus ideológiája.

Az alábbiakban közöljük a konferencián elhangzott magyar felszólalások rövidített változatát.

H. P.

*

Nagy László:

A FORRADALOM NEMZETKÖZI TÉNYEZŐI

A szocialista forradalom lenini elméletének sarkalatos tényezője a nemzetközi viszonyok vizsgálata. Marx utalt arra, hogy a tőke nemzetközi erejével a munkásosztály nemzetköziségét kell szembeállítani. Éppen ezért állapította meg Lenin, hogy „a marxizmus szempontjából nincs értelme, hogy csupán egyetlen ország helyzetét vizsgáljuk”.¹ A nemzetközi tényezők mind a hatalom megragadásában, mind pedig megtartásában fontos szerepet játszanak. Lenin, a leninizmus történelmi érdeme többek között éppen abban van, hogy felismerte az imperializmus korának minőségileg új nemzetközi viszonyait, s az első világháború vérzivatarában felismerte azt a lehetőséget, hogy a nemzetközi imperializmus láncát törhető, ha megtaláljuk a leggyengébb láncszemet.

A polgárháború után, amikor a szovjethatalom egyértelmű győzelmet aratott 14 imperialista intervenciós állam hadserege fölött, Lenin feltette a kérdést: „Megmenekülhetünk-e attól, hogy a jövőben összeütközésbe kerüljünk az... imperialista államokkal?”² Erre a kérdésre adott válasz tartalmazza a békés egymás mellett élés politikájának elvi alapjait: nemcsak a szocialista forradalmat lehet megkezdeni egyetlen országban, a szocializmus is felépíthető egy országban. Az épülő s a felépült szocializ-

mus a világforradalom bázisa lesz, ha közben biztosítható a béke a legfőbb imperialista hatalmak és a szocialista állam között, avagy, ha a szocialista állam olyan katonai erőre tesz szert, amely kétértelművé teszi az ellene indított háború eredményét.

Napjainkban a forradalom nemzetközi tényezőit elsősorban a két világrendszer léte és küzdelme határozza meg. A forradalmi mozgalmak alapvető erkölcsi, politikai, gazdasági és katonai támasza elsősorban a Szovjetunió s a szocialista országok közössége. A forradalmi mozgalmak alapvető ellensége az Amerikai Egyesült Államok vezetete nemzetközi imperialista tábor. Kettőjük harca az, amely elsődlegesen meghatározza a forradalmi mozgalmak kibontakozását és megerősödését elősegítő, vagy gátló nemzetközi tényezőket. Egyetlen olyan gazdasági, társadalmi, politikai kérdés sincs, amely ettől elvonatkozatható. A forradalom belső és külső tényezői közötti dialektikus erőviszony és összefüggés szorosabb lett. A belső tényezőktől függ a forradalom megkezdésének lehetősége. A forradalmakat nem exportálják; azok a régi társadalom méhében érlelődnek; de a kedvező nemzetközi viszonyok segítik, megkönnyítik az adott országokban dolgozó forradalmárok munkáját. A forradalmi hatalom fennmaradásában, a forradalmi folyamat fejlődésében a társadalmi, gazdasági viszonyok átalakításában pedig egyre növekvő szerepet játszanak a nemzetközi tényezők.

Az utóbbi évtizedben bebizonyosodott, hogy a békés egymás mellett élés politikájának következetes megvalósítása és a nemzetközi feszültségek enyhülésének folyamata egyértelműen a társadalmi haladásnak és a forradalmi mozgalmaknak kedvez. A társadalmi haladás s annak leginkább következetes megvalósulása, a szocialista orientáció kibontakozása újabb és újabb országokban, valamint a világhéke megszilárdításának, az enyhülés elmélyítésének folyamata között bo-

nyolult kölcsönös viszony áll fenn. Az enyhülés folyamata növeli a társadalmi haladás lehetőségeit, a társadalmi haladás pedig szűkíti a háborús politika gazdasági-társadalmi talaját, korlátozza a monopoltőke hatalmát.

Az Egyesült Államok vezetete nemzetközi burzsoázia éppen ezért indított a hetvenes évek közepén erőteljes ellentámadást az enyhülés ellen. Ezért hangsúlyozza ismételten a régen elutasított követelést, hogy a nemzetközi béke jelentse egyúttal a nemzetközi társadalmi viszonyok státus quóját, hogy a kapitalizmus és a neokolonializmus maradjon „úr” a saját birtokán, s ha lehet, gyengítse a szocializmus pozícióit. Ez az imperialista politika vezet ahhoz a tényhez, hogy egy-egy, a társadalmi haladás útjára térő ország körül átmenetileg kiéleződik a nemzetközi helyzet, amely hatást gyakorol az enyhülés általános folyamatára is.

Könnyen belátható, hogy csak az a forradalom lehet sikeres, amely a szocialista közösség fő erőire és az imperializmus ellen vívott harc stratégiai fő vonalára, a békés egymás mellett élés politikájára támaszkodik, ha sikerül elhárítani az imperializmus ellencsapásait, ha sikerül megakadályozni az imperializmust abban, hogy a kialakult helyzetet világméretű katonai konfliktussá változtassa. Ezért minden forradalom esetében elsődleges fontosságú, hogy biztosított legyen az adott, a forradalmat megvalósító ország s a nemzetközi kommunista mozgalom, a haladó társadalmi erők, a nemzeti felszabadító mozgalom, s természetesen a szocialista közösség országainak szolidaritása. Napjaink azon társadalmi forradalmi sikeresek, amelyek a világforradalmi folyamat három fő ága együttműködésének jegyében zajlanak.

Az Egyesült Államok vezetete nemzetközi imperializmus alapvető eszköze a forradalmi mozgalmak ellen az ellenforradalom exportja. Ez a fegyver olyan régi, amilyen maga a kapitalizmus. Az ellenforradalom exportjának legkézen-

fekvőbb formája a fegyveres erőszak. Ezt a fegyvert az Amerikai Egyesült Államok vietnami veresége egy időre használhatatlanná tette. Az így keletkezett rést kihasználva, eddig sikerült Angolát, Mozambikot, Etiópiát, Dél-Jement megóvni a nagyarányú direkt fegyveres imperialista beavatkozástól. Fel kell azonban figyelni arra a tényre, hogy az amerikai uralkodó osztályok tudatában lassan felledésbe merül a vietnami csőd. A forradalmak elleni lehetséges beavatkozás eszközei között ismételten előtérbe kerül a katonai erőszak. Erről tanúskodnak a gyorsan felállítható és bárhol bevethető hadseregek kialakításának amerikai tervei is. Mégis, úgy tűnik, hogy napjainkban az ellenforradalom exportja, különösen ami a létező szocialista országok belső társadalmi és gazdasági rendjének megbontását, s a nyugat-európai térség társadalmi mozgalmainak bénítását illeti, elsősorban gazdasági és ideológiai jellegű.

Ebből a szempontból is érdemes elemezni az európai fejleményeket 1973 óta. Ma már kétségtelen, hogy az a demokratikus előretörés, amely elsöpörte a portugál és a spanyol fasizmust, a görög ezredesek juntáját, s a kormányzás közvetlen közelébe vitte az olasz és a francia kommunista pártot, lelassult.

Ennek sok tényezője van.

Mindenekelőtt az, hogy a kapitalizmus mint társadalmi-gazdasági formáció átvészelte az 1973-75-ös gazdasági válságot. Enyhült a tömegek nélkülözése. Szerepet játszott az is, hogy a forradalom szubjektív erőinek néhány stratégiai és taktikai elképzelése nem bizonyult teljes mértékben helyesnek. Mégis, felelősségünk teljes tudatában kell megállapítanunk: abban a tényben, hogy a kapitalizmus újabb gazdasági válságának idején a demokratikus és forradalmi mozgalmak Európában nem haladtak előbbre annál, ahová jutottak, a döntő tényező az volt, hogy a nemzetközi tőke összefogott és megtalálta a megfelelő poli-

tikai, gazdasági, s ideológiai eszközöket mind a portugál forradalmi mozgalom, mind pedig az olasz és francia demokratikus fellendülés lecsillapítására. A portugál, az olasz és kisebb mértékben a francia burzsoázia nagy segítséget kapott erősebb osztálytestvéreitől, az amerikai, a nyugatnémet és az angol burzsoáziától, több esetben szociáldemokrata mázban.

Ebben az összefüggésben utalok az egyik vitakérdésre, az ún. „eurokommunizmusra”. Mindenekelőtt kétséges előttem maga a terminus pontossága is, bárha tudom, hogy egyfajta egyoldalú megközelítésben egyre inkább terjed a használata. Számomra azonban Európa keletnyugati irányban változatlanul az Uráltól Írország nyugati partjáig terjed.

Ami a vita lényegét illeti: azok a testvérpártjaink, amelyek Nyugat-Európa gazdaságilag fejlett tőkésországaiban dolgoznak, a jövőben is folytatják azt a munkát, hogy a világhelyzetnek és saját viszonyaiknak megfelelő stratégiát és taktikát dolgozzanak ki, elemezve a múlt tapasztalatait, s elutasítva néhány, a gyakorlatban be nem vált koncepciót. E folyamatról tanúskodnak E. Berlinguer és L. I. Brezsnyev legutóbbi tanácskozásáról, valamint B. N. Ponomarjov és a Japán Kommunista Párt küldöttsége között lefolytatott tanácskozásokról kiadott közlemények is. Erről tanúskodnak továbbá – többek között – az Olasz Kommunista Pártnak a legutóbbi választások után keletkezett anyagai.³

A mi feladatunk, a hatalmon levő pártok feladata csak az lehet, hogy okos szolidaritással segítsük ezt a folyamatot. Ez a szolidaritás magában foglalhatja a tudományos-elméleti vitát osztálytestvéreinkkel, de ezt meg kell óvni az egyes álláspontok helytelen minősítésétől, és attól, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban meglevő egyes vitatható és vitatandó álláspontokat azonosnak tekintsük és összekeverjük a polgári és reformista ideológia fő áramlataival.

A forradalom nemzetközi tényezőinek

a nyugat-európai kommunista pártok kidolgozás alatt levő stratégiájára és taktikájára gyakorolt hatását tekintve, két újabb s a forradalom–ellenforradalom mérlegében nagy súlyt jelentő tényezővel kell számolni.

Az első: a fegyverzetek további növekedése Nyugat-Európában. Az amerikai eredetű Pershing-2 elnevezésű középhatósugarú rakéták, valamint a szárnyasrakéták európai elhelyezésének terve kettsős célt szolgál. Ezen új fegyverek rendszerbe állításával egyrészt katonai, stratégiai fölényt szeretnének kivinni a Szovjetunió s a Varsói Szerződés országai fölé; másrészt pedig fenyegetni kívánják velük a nyugat-európai kommunista, munkás- és demokratikus mozgalmakat, tudtukra adva, hogy osztályhatalma védelmében a nyugat-európai burzsoázia kész a fegyverek, s ha kell, az amerikai fegyverek erejét is igénybe venni. Ez a veszély reális, az elhárítására tett tudatos erőfeszítések sok egyéb következtetés mellett azt is eredményezhetik, hogy a nyugat-európai tőkésországok kommunista és haladó mozgalmi erősítik majd együttműködésüket a Szovjetunióval, a Varsói Szerződés országaival, s növelik politikájukban a békés egymás mellett élés, az enyhülés megerősítését célzó lépéseket.

A második: Nyugat-Európa politikai egységének irányába ható tendenciák növekedése. Erről ma már nemcsak az Európai Gazdasági Közösség kiszélesedése, e gazdasági szervezet politikai jellegének erősödése, hanem az Európa Parlament közvetlen választások útján történt megújítása is tanúskodik. Ez erősíti a nyugat-európai fejlett tőkésországok uralkodó osztályainak politikai összefogását, amelyre a válasz az érintett országok kommunista, munkás- és haladó mozgalmainak növekvő szolidaritása lehet.

Korunkban valóságos forradalmak zajlanak, és forradalmi helyzetek vetélődnek el a világ más, ún. fejlődő térségei-

ben. E forradalmi mozgalmak két alapvető jellegzetességét emelem ki. Az egyik, hogy e forradalmi mozgalmak nem „tisztá típusok”, mint ahogy általában véve nincs „tisztá típusú forradalom”. Ezek a mozgalmak olyan területeken zajlanak le, ahol az évszázados gyarmati, vagy félgyarmati elmaradottság miatt a proletárelem viszonylagosan szűk, a munkásosztály a társadalom kisebbségét alkotja, s a kispolgári tömegekben keletkezett cizmák hatnak rá. E területeken még nagyobb mértékben találkozunk az antiimperialista, a demokratikus és a szocialista feladatok bonyolult összefonódottságával. Mindebből törvénszerűen következik e forradalmakban megmutatózó ideológiai heterogenitás – a vallástól a marxizmusig.

A másik jellegzetesség, hogy e forradalmi mozgalmak olyan fejlődő térségben bontakoznak ki, ahol – ha csak az adott országokat vizsgáljuk – a marxizmus értelemben a gazdasági viszonyok még nem értettek a szocialista forradalomra, de a politikai viszonyok „túlértek”. Erre a specifikumra fel kell figyelni, mert belőle számos új kérdés megválaszolásának kötelezettsége ered. Mindenekelőtt az, hogy a politikai ellentmondás megoldása, a politikai hatalom megragadása mellett a gazdasági és társadalmi problémák fennmaradnak, sőt kiéleződnek. Ennek következtében a politikai győzelem kivívása után olyan társadalmi, politikai viszonyok keletkezhetnek, amelyek belső talajt teremtenek ahhoz, hogy akár a nyílt ellenforradalom útján (Chile), akár ellenforradalmi puccs révén (Ghana), akár a hatalom belső elfajulása útján (Egyiptom) felszámolják a forradalmi hatalmat.

Ebből credően elsődleges fontosságú az a lenini kérdésfeltevés is, hogy mi történik a forradalom másnapján? Mi szükséges a forradalom megszilárdításához, a bonyolult társadalmi viszonyok átalakításához, a gazdaság fejlesztéséhez, a tömegek életszínvonalának emeléséhez?

Úgy tűnik, hogy ma az ún. harmadik világ egyes meghatározott térségeiben viszonylag könnyebb a forradalmat kirobantani, az imperializmussal szövetséges régi politikai rendszert megdönteni, de ennél nehezebb a kivívott hatalmat megtartani és a szocialista orientáció helyes politikai célját valóságos társadalmi, gazdasági fejlődéssel alátámasztani.

Ebből a szempontból vizsgálándó a létező szocializmus országai segítségének lehetséges mértéke, formái és eszközei. Az imperialista propaganda alapvető szótára, amellyel a békés egymás mellett élés politikáját és az enyhülés folyamatát támadja, hogy mindenfajta forradalom mögött „Moszkva keze” van. Ez természetesen hazugság. De a szocialista közösség országai nem tagadják, hogy szolidárisak a tényleges forradalmi mozgalmakkal, s ez a szolidaritás a forradalmak legfontosabb nemzetközi tényezője. A szolidaritás – segítség. Ez a segítség lehet katonai, gazdasági, tudományos és kulturális természetű. Úgy tűnik, hogy a szocialista országok katonai, fegyverzetbeli segítsége döntő jelentőségű a hatalom kivívásában, továbbá abban, hogy a néptömegek támogatását élvező forradalmi erőknél, s a törvényes, alkotmányos, forradalmi, népi támogatással rendelkező, hatalomra jutott kormányoknak katonai segítséget és védelmet biztosít.

Tovább javítandó azonban a segítségnyújtásnak az a formája, amely elsődlegesen arra a kérdésre segít megadni a választ, hogy mi történjen a forradalom másnapján. S ez pedig nemcsak egyszerűen katonai, vagy éppen gazdasági segítség növelésének kérdése, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista országok gazdasági erőforrásai meghatározottak.

Lenin, amikor a forradalom nemzetközi tényezőire utalt, hangsúlyozta, hogy a korábban lezajlott forradalmak tapasztalatainak alkotó alkalmazása a legnagyobb nemzetközi segítség, amit a később kibontakozó forradalmaknak adni lehet.

Ennek következtében alapvető feladatunk a szocialista országok tapasztalatainak átadása a forradalmi mozgalmaknak. Jól meg kell vizsgálni azonban, hogy milyen tapasztalatokról van szó. Mivel napjainkban a győztes forradalmi mozgalmak főként a világ korábban elmaradt, ún. fejlődő térségeiben bontakoznak ki, nyilvánvaló, hogy a létező szocializmus országainak a korábbi, az elmaradottságot leküzdő tapasztalatai kerülnek előtérbe. Ebben a vonatkozásban különösen számottevőek lehetnek a Szovjetunió ázsiai köztársaságainak és Mongóliának a tapasztalatai.

A múlt – azonban múlt. Napjaink forradalmi harcai szempontjából döntő jelentősége van a jelen forradalmi tapasztalatai tanulmányozásának. Mindenekelőtt a vietnami, a kubai, az angolai, a mozambiki, etiópiai, algériai, továbbá – bárha sok vonatkozásban negatív értelemben – az indonéziai, a ghanai, a mali, az egyiptomi tapasztalatokat említjük. Szükséges ezek kollektív elemzése – együtt az érintett országok szakértőivel.

A lenini forradalomelmélet továbbfejlesztéséhez mindenekelőtt két tényező szükséges:

a) a lenini elmélet jobb és „bal”-oldali torzításainak elutasítása, s a forradalomra vonatkozó polgári és reformista teóriák tényszerű cáfolata;

b) a lezajlott forradalmak, a realizált és elmulasztott forradalmi helyzetek tapasztalatainak konkrét tanulmányozása, s az ebből eredő következtetések levonása.

*

Havas Péter:

A MAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A KAPITALIZMUS „MEGHALADÁSÁNAK” PROBLÉMÁJA

A lenini forradalomelmélet különösen két ponton váltja ki a szociáldemokrácia kritikáját: a demokráciáért és a szocia-

lizmusért folyó harc viszonyának kérdésében, valamint ehhez kapcsolódóan a reformoknak a forradalmi folyamatban elfoglalt helye vonatkozásában. E kérdések ugyanazon probléma két oldalát jelentik és a kapitalizmus tényleges meghaladásának értelmezése szemszögéből elsődleges elméleti, politikai jelentőségűek.

Amennyiben elemzés tárgyává tesszük a korabeli lenini álláspontot a demokrácia és a szocializmus viszonyáról, abból kitűnik, hogy Lenin egyrészt rámutatott a tőkés demokrácia osztályjellegére és ebből fakadó korlátaira, de ezzel együtt, ettől elválaszthatatlanul hangsúlyozta a demokráciáért folyó harc fontosságát a szocialista forradalom előkészítése és megvívása érdekében. „A szocialista forradalom nem egyetlen aktus, nem egyetlen fronton vívott egyetlen ütközet, hanem a legélesebb osztálykonfliktusok egész korszaka, az összes frontokon, vagyis a gazdaság és a politika összes kérdéseiben vívott ütközetek hosszú sorozata, olyan ütközeteké, amelyek csak a burzsoázia kisajátításával érhetnek véget. Súlyos hiba volna azt hinni, hogy a demokráciáért vívott harc képes elvonni a proletariátust a szocialista forradalomtól vagy azt elfedni előle, háttérbe szorítani stb. Ellenkezőleg, ahogyan lehetetlen az olyan győzelmes szocializmus, amely nem valósítja meg a teljes demokráciát, ugyanúgy nem készülhet fel a burzsoázia legyőzésére az a proletariátus, amely nem folytat mindenre kiterjedő, következetes és forradalmi harcot a demokráciáért.”⁴

Egy másik aspektusban Lenin ezt írja: „A szocializmus lehetetlen kétféle értelemben vett demokrácia nélkül: 1. a proletariátus nem viheti véghez a szocialista forradalmat, ha nem készül fel rá a demokráciáért folytatott harccal; 2. a győzelmes szocializmus nem tarthatja meg győzelmét és nem vezetheti el az emberiséget az állam elhalásához, ha nem valósítja meg teljesen a demokráciát.”⁵ Le-

ni ugyanakkor világosan érzékelt ezen összetett probléma jobboldali reformista, illetve balos értelmezésének veszélyét. Elutasította azt a felfogást, miszerint a szocializmus a demokratikus programok összességéből tevődik ki és a hangsúlyt a szocialista forradalom alkotta új minőségre helyezte.⁶ Ezzel együtt Lenin kritizálta az úgynevezett „imperialista ökonomizmus” elgondolását, többek között azért, mert lebecsülte a demokratikus, parlamenti harc helyét, szerepét.

Természetesen aligha foghatjuk fel úgy ezen idézeteket, hogy eldöntik napjaink problémáit, hiszen megjelenésük egy konkrét történelmi szakaszhoz kötődött és azóta a kapitalizmusban és annak társadalmi osztálystruktúrájában lényeges módosulások következtek be. Lenin dialektikus felfogása a tőkés demokrácia korlátairól és osztálytermészetéről, másrészt arról, hogy ezen osztálykorlátok áttörése széles demokratikus küzdelmek eredménye kell, hogy legyen – pontos iránytűként szolgálhat a demokrácia és szocializmus mai viszonyának elemzéséhez.

Korunk tőkés hatalmi viszonyainak az a jellegzetessége, hogy bár az uralkodó monopóliumok osztályhatalma továbbra is jelentős részt az állam felett gyakorolt ellenőrzésben fejeződik ki, de ezzel együtt kiterjed a társadalmi viszonyok minden területére, a kultúra, az ideológia, a politika és a gazdasági élet minden szférájára. A hatalmi viszonyok lényegesen sokrétűbbekké, összetettebbekké váltak. Ezen túl a tőkés világ rendszerének valamennyi ellentmondását elmélyítő válság következtében a demokratikus szabadságjogok támadások célpontjaivá váltak. Ezeket nem szabad felnagyítani, túlbecsülni, de látni kell az elnyomó tendenciák növekedésében levő veszélyeket. Ezért érthető a tőkésországok kommunista pártjainak azon törekvése, hogy stratégiájuk középpontjába a demokrácia kiszélesítését állítják és arra törekednek, hogy növeljék elsősorban a

munkásosztály és valamennyi azon szövetségese befolyását, akiknek érdekei szemben állnak a monopolizációk uralmával. E stratégia célja a *hatalmi viszonyok megváltoztatása* oly módon, hogy a kapitalizmus minden területén a kommunisták vezetésével széles tömegek vegyenek részt a demokratikus követeléséért és egy teljesen új tartalmú demokrácia megalkotásáért folyó harcban. Ennek a harcnak végül is át kell alakítani a meglévő intézményeket, a parlamentet – az államot –, tehát szét kell feszítenie a tőkés demokrácia osztálykorlátait és utat kell nyitni a hatalomhoz a munkásosztály és szövetségesei számára. Ebben a folyamatban a siker feltétele, de eredménye is, hogy a munkásosztály kivívja vezető szerepét. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy ez a stratégia *a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet stratégiája*. Ezzel teljesen ellentétes a mai szociáldemokrácia elgondolárendszer a kapitalizmus meghaladásáról, amely gyakorlatilag a kapitalizmushoz való alkalmazkodással, annak fenntartásával azonos. E vonatkozásban igen jellemző a szociáldemokrata mozgalomnak szociálreformizmusként való megjelenése. Ez egyértelműen a forradalommal való szembenállást fejezi ki. Tulajdonképpen nem lenne indokolt a forradalom és reform szembeállítása, hiszen a szocialista forradalom megvalósulásában a társadalmat és az államot átalakító reformok sorozata kiemelkedő szerepet játszhat és játszik. A forradalmi és reformista munkásmozgalom megkülönböztetésénél azonban nem erre az értelmezésre gondolunk. Ebben az esetben *a társadalom szocialista átalakulásának* igenléséről vagy tagadásáról van szó. Eszerint tehát a forradalom egy társadalmi-gazdasági rendszer megszűnésének és egy másik társadalmi-gazdasági rendszerbe való átmenetének a folyamatát jelenti, míg a reform eleve a minőségi átváltozás tagadását, egy adott társadalmi-gazdasági rendszernek *csupán* ön-

maga keretein belül való módosítását jelenti. Látszólag a mai szociáldemokrácia kilép a hagyományos reformizmus kereteiből, és B. Kreisky a második világháború előtti történelmi fejleményekből a maga módján azt a következtetést vonja le, hogy „... miután mindkét szociáldemokrata perspektíva, a reformista csakúgy, mint a forradalmi, zsákutcába vezetett, új koncepciót kellett találni, amelynek segítségével végrehajtható a társadalom valamennyi területének további demokratizálása”. Majd hozzáteszi: „... itt véleményem szerint különbséget kell tennünk a ma oly sokat vitatott rendszerváltoztató és rendszerjavító reformok között, mert ez segíthet bennünket a szociáldemokráciának megfelelő perspektívák kidolgozásában.” Ami a két típusú reform egymáshoz való viszonyát illeti, Kreisky még kijelenti: „... a reformok összessége vagy egy reform intenzitása nem választható el teljesen a mennyiségtől és a mennyiség egyszer csak minőségbe csap át.” Mihelyt azonban a szociáldemokrácia baloldala felveti a reformok egyfajta radikálisabb, mélyrehatóbb értelmezését, ugyanő határozottan leszögezi: „Ebben az értelemben véleményem szerint a szociáldemokrácia nem a klasszikus fogalmak szerint forradalmi erő, hanem a legnagyobb mértékben reformmozgalom.”⁷

Joggal állíthatjuk, hogy a mai szociáldemokrácia továbbra is egyoldalúan interpretálja a demokrácia és a reform lenini felfogását. Palme például azzal vádolja a kommunistákat, hogy „... elvetik az összes végrehajtott reformokat. Tagadásuk alapja nem is a reformok valóságos jelentősége a társadalom vagy az egyén szempontjából. Sokkal inkább az, hogy e reformokat a reformisták, a demokratikus szocialisták hajtják végre és ezeknek eleve csak rendszerjavító minősége van. Mert az egyetlen dolog, ami a rendszert megváltoztatná, az a rendszer megdöntése. Azt, ami a forradalom után jön, figyelmen kívül hagyják.”⁸ Palme

tehát egyrészt eltorzítja a reform és forradalom lenini viszonyát, másrészt egyszerűen ignorálja azt a módot, ahogyan a kommunista mozgalom értelmezi és alkalmazza a lenini forradalomelméletet napjainkban.

Palme a szociáldemokrácia céljait öszszefoglalva az első helyre a következőket állítja: „... szilárdan és megingathatatlanul küzdünk a demokrácia megőrzéséért. A társadalom megváltoztatásakor csakis a reformista út egyeztethető össze az olyan demokratikus alapértékekkel, mint a szólás- és vallásszabadság.”⁹ Felfogása szerint a szociáldemokrácia alapjaiban akarja megváltoztatni a társadalmat, ám „lényegében a törvényhozás segítségével”.¹⁰ Nem nehéz tehát felismerni a határvonalat a szociáldemokrácia reformizmusa és aközött, ahogy a kommunista mozgalom a demokráciáért folyó széles népi harcot felfogja a szocializmus felé vezető úton.

A szociáldemokrácia nézetrendszerében jelentős helyet kap a kapitalizmus „békés transzformációjának” dogmája, a szocialista forradalom koncepciójának feladása, illetve ezzel egyenértékű felhívása. Az utóbbi változatot illusztráljuk P. Nenni véleményével: „A »forradalom« fogalma kiszélesedett, a társadalom demokratikus fejlődésének fogalmává vált, amelynek célja a társadalmi élet egyre magasabb szintű egyenlőséget teremtő formájának elérése.”¹¹ A még inkább jobbra tolódott ideológusok még idézőjelben sem fogadják el a forradalom eszméjét, hiszen a fennálló nyugati társadalmak kapitalista jellegét is egyenesen tagadják. Bruno Kreisky a *Spiegel*nek adott interjújában így érvel: „Ott, ahol már modern ipari társadalom létezik, a társadalmi fejlődés többé nem forradalom útján megy végbe. A modern társadalomnak már elegendő lehetőségei vannak ahhoz, hogy leküzdje a társadalmi hiányosságokat anélkül, hogy felhasználja Marxnak a »kisajátítók kisajátítására« vonatkozó, elavult receptjét. Ma ezeket

nem lehet kisajátítani, mivel valójában már nem léteznek.”¹²

Látjuk tehát, hogy ez a felfogás elméletileg szorosan összefügg az „ipari társadalmak”, illetve a konvergencia koncepcióival, amennyiben alapja a termelési viszonyoktól való elvonatkoztatás, a technika fetisizálása, a társadalmi mozgásformák leredukálása a természeti evolúció szintjére.

Indokolt, hogy rámutassunk a szociáldemokrácia törekvései és lehetőségei közötti fontos ellentmondásra, a mai szociáldemokrácia egy központi dilemmájára, amely sajátos módon önmaga ad választ arra a vitára, amely a kommunisták és szociáldemokraták között folyik a forradalom megítélésében, a forradalom lenini értelmezése – védelme, illetve kritikája – kérdésében. Lényegében arról van szó, vajon hosszabb távon hogyan viszonyulhat egymáshoz egyik oldalról a monopolkapitalizmus, a multinacionális monopóliumok érdekrendszere, a másik oldalról a szociáldemokrácia idealizált, osztálytartalmat nélkülöző szabadság, demokrácia, egyenlőség koncepciója. És vajon a szociáldemokrácia egyedül és kizárólag demokratikusnak vélt eszközeirendszerevel lehetséges-e egy „harmonikus viszony” kialakítása? Maga Kreisky veti fel a következőket: „Ha következetesen tovább akarjuk folytatni a demokratizálást az élet minden területén, akkor igen komolyan kell foglalkoznunk a változó struktúra ellenőrzésének új módszerével.”¹³ Hogy a marxisták-leninisták milyen feltételek és stratégia szerint tartják realitásnak a demokrácia szélesítését, arról már szóltunk. De hogy a szociáldemokrácia elgondolásai a „hatalmi struktúra ellenőrzéséről” és a demokratizálási törekvésekről nincsenek körülbástyázva realitással, erről érdekes meghallgatni egy polgári tudóst – G. Rohrmosert. Miután egyértelműen leszögezi, hogy „... a szociáldemokrácia nem osztályharcos politikát folytat, és programja társadalmi reformprogram”, fölveti:

„... de milyen módszerekkel akarják ezt elérni? A társadalom teljes és alapvető demokratizálásával.” Rohrmoser ezután kifejti, hogy az „egyenlőségre és szabadságra” felépülő társadalompolitika nincs összhangban a „társadalmi-gazdasági körülmények struktúrájával, vagyis a szociális piacgazdálkodással”. „A szociális biztonság jólétrendszere különválnak a tőkés rendszer gazdasági teljesítőképességétől.” Majd hozzáteszi, „ha a szociális biztonság rendszere mint a stabilitás alapja és előfeltétele ingataggá válik, akkor vele együtt bizonytalanra válik – talán drámaian rövidebb idő alatt, mint ahogyan ma azt feltételezzük és hisszük – a politikailag szabad parlamentáris demokrácia jövője is.”¹⁴ Nyilvánvaló tehát a szociáldemokrácia dilemmája. A monopóliumok, elsősorban a multinacionális monopóliumok korlátozásának szükségességét egyre inkább felismerik a szociáldemokrácia köreiből. De a tényleges föllépés a monopóliumok ellen elképzelhetetlen tömegakciók nélkül, anélkül, hogy a szociáldemokrácia szövetkezni merjen a baloldali erőkkal. Ez a lehetőség azért nem szimpatikus a szociáldemokrácia számára, mert ez túl radikális és érthetően a politikai erők polarizációjához vezet. Ugyanakkor – miután a kapitalista rendszer lényegében érintetlen maradt – megfelelő ösztönzőket kell biztosítani a tőke funkcionálásához, ami lényegében a monopóliumok szükségletéhez való alkalmazkodással egyenlő. Ez utóbbi érthetően növelheti (már növeli is) a szakszervezetekkel való sűrűlődséget és a szociáldemokrácián belüli vitákat, ellentéteket. Hogy ezt az ellentmondást, ezt a dilemmát nem könnyű megoldani, és tegyük hozzá, véleményünk szerint a szociáldemokrácia felfogásában nem is lehet, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a szociáldemokrácia az elmúlt évtizedben több országban kormányra került (nem egy országban tartósan) és mint kormányzópart ugyan kétségtelenül sok hasznos reformot valósított meg mind a

gazdasági, mind a politikai életben, de ezek ellenére nem volt képes felszámolni a kizsákmányolást, megoldani a társadalom alapvető ellentmondásait. Ezt csak is a kommunista pártok azon stratégiája biztosítja, amely a jelenlegi viszonyok között is alkalmazza a szocialista forra-

dalom lenini teóriájának azt az alapgondolatát, hogy a polgári államot, bármilyen konkrét formában is alakult ki, végül is fel kell számolni, át kell alakítani, a munkásosztály vezette széles dolgozó tömegek államával kell helyettesíteni.

JEGYZETEK

¹ Lenin Összes Művei. 31. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 355. old.

² Lenin Válogatott Művei. III. köt. 479. old.

³ E folyamat további – az előadás elhangzása után történt – fontos állomásait jelentették a Japán Kommunista Párt elnökének, Mijamoto Kendzinek, s a Francia Kommunista Párt főtítkárának, Georges Marchais-nak moszkvai tárgyalásai L. I. Brezsnyevvel, az SZKP főtítkárával.

⁴ Lenin Összes Művei. 27. köt. 244. old.

⁵ Lenin Összes Művei. 30. köt. 125. old.

⁶ „Soha *sem* a minimális program ismert követelése, *sem* a minimális program követelése teljes *összességükben nem* eredményezik »egy elvileg más társadalmi rendhez való átmenetet«. Lenin Összes Művei. 30. köt. 368–369. old.

⁷ B. Kreisky 1973. május 8-i levele (W.

Brandt–B. Kreisky–O. Palme: Levelek és beszélgetések – a továbbiakban: Levelek és beszélgetések.)

⁸ O. Palme 1972. március 17-i levele (Levelek és beszélgetések).

⁹ O. Palme 1974. április 29-i levele (Levelek és beszélgetések).

¹⁰ Uo.

¹¹ P. Nenni: Die Strategie des Sozialismus (Die Zukunft, 1966. 8–9. sz.).

¹² B. Kreisky interjúja a Spiegel 1972. 10. számában.

¹³ B. Kreisky 1973. május 8-i levele (Levelek és beszélgetések).

¹⁴ G. Rohrmoser (Die Presse, 1978. május 27, 28.).

A polgári tudat válsága

(Tanulmányok nemzetközi együttműködés eredményeiből)

A kapitalizmus általános válságának elmélyülésével párhuzamosan a tőkésországok társadalmi életének különböző területein a válság konkrét jelei mutatkoznak. *A szocialista országok tudományos akadémiáinak az ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó Nemzetközi Problémabizottsága* ezzel összefüggésben azt a célt tűzte ki maga elé, hogy feltárja és elemezze a válság jegyeit a polgári tudat területén. A J. Filipec, majd V. Ruml által vezetett munkacsoport munkájának eredményeként 1979-ben jelent meg a csehszlovák tudományos akadémia kiadásában orosz nyelven *A polgári tudat válsága mint a kapitalizmus általános válságának szerves része* című kollektív monográfia. A 400 oldalas monográfiának 33 szerzője van, közöttük V. Granov, I. G. Geraszimov, E. A. Arab-Ogli (Szovjetunió), T. Trendafilov, M. Janikov (Bulgária), M. Buhr, G. Domin, A. Bönisch (NDK), V. Knobelsdorf, I. Mondri (Lengyelország), J. Blahozs, S. Heretik, V. Sojak, J. Čap, Z. Javurek (Csehszlovákia). Magyar részről Hülvely I. és Rajcsányi P. vett részt a munkában.

A következőkben részletesen ismertetjük a burzsoá ideológia kérdéseivel foglalkozó kutatómunka fő területeit és a nemzetközi és tudományos együttműködés eredményeként született tanulmányok főbb megállapításait.

A tanulmányok az ideológiai harc intenzívebbé válását elsősorban a társada-

lomtudományok területén követik nyomon: foglalkoznak a burzsoá politikai gazdaságtan, a politológia, a filozófia és az általános társadalomszociológia fejlődésével.

Az elemzések és értékelések elsősorban az 1970-es éveket fogják át, néhány esetben azonban a szerzők visszanyúltak az egyes koncepciók vagy iskolák kialakulásának körülményeihez is. Az 1970-es évek elsősorban azért jelentősek, mert az állammonopolkapitalizmus válságának kiterjedtsége komoly hatással van a tőkésállam ideológiai funkciójára, a hagyományos polgári értékek jelentőségének csökkenésére és az új teóriák kialakulására. Ebben az időszakban a fejlett tőkésországokban már szembetűnővé válik a tudományos-technikai forradalomnak a társadalmi antagonizmusokat katalizáló hatása is. Megállapítható, hogy a polgári ideológia válsága egyrészt kötődik a mai tőkés társadalom értékeinek hanyatlásához, másrészt viszont azokhoz az elméleti (és gyakorlati) törekvésekhez, amelyek célja a válságból kivezető út felvázolása, a kapitalizmus pozíciójának javítása. Ezzel összefüggésben szintén általános jelenségnek tekinthető, hogy valamennyi fontos polgári ideológiai áramlatra jellemző a konzervativizmus, az antidemokratizmus és mindenekelőtt az antikomunizmus tendenciájának erősödése. Az ideológiának a politikával való szorosabb összefonódása megmutatkozik az

„ideológia politizálásának” jelszavában, valamint nyomon követhető több vezető tőkés hatalom gyakorlati politikai és propaganda tevékenységében. A mai polgári ideológia sajátossága – a tőke nemzetközi koncentrációját kísérő folyamatként – a „nemzetek feletti” tendenciák erősítése az ideológiában is. Mivel azonban az integrációs törekvések nem mentesek dezintegrációs következményektől sem, a tőkés világ ideológiai folyamatainak és jelentőségeinek elemzése differenciált megközelítést igényel.

A polgári közgazdasági gondolkodásnak az 1970-es évek elejétől kifejlődött új válságát a hosszabb távon érvényesülő és örökölt elemek mellett elsősorban olyan specifikus vonások jellemzik, amelyek szorosan kötődnek a burzsoá közgazdasági elméletnek az állammonopolkapitalista irányítás gazdaságpolitikájának realizálásában játszott szerepéhez. A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával a polgári politikai gazdaságtan és közgazdasági gondolkodás előtt új időbeli horizontok, célok és feladatok nyíltak. A tudományos-technikai forradalom érvényre jutása döntően módosítja az állami beavatkozás rendszerének jelentőségét a tőkés gazdaságban: az állami szabályozás a termelőerők fejlődésének nélkülözhetetlen feltételévé válik. Az állam tudatos beavatkozása nélkül ugyanis nem lehetne kihasználni a tudományos-technikai forradalom által teremtett új, potenciális lehetőségeket. Így például a hosszabb távú tudományos fejlesztésben és kutatásban az állam növekvő szerepet vállal magára. Amíg korábban az állami beavatkozás elsősorban arra orientálódott, hogy megőrizze a kapitalizmus képességét a termelőerők továbbfejlesztésére, a beavatkozás újabb formái a távolabbi katasztrófák elhárítását is szem előtt tartják. Ennek megfelelően, mivel a polgári közgazdasági elméletben a neoklasszikus és a keynesista koncepciók gyakorlati alkalmazhatóságuk problémái miatt háttérbe szorúlnak, az új

elméleti konstrukciók központi feladatává vált a hosszú távú stabilitás megteremtéséhez vezető út kimunkálása és annak ideológiai védelme. Ennek a feladatnak a megoldásában a burzsoá politikai gazdaságtant a célok és az új koncepciók belső ellentmondásai gátolják. Ehhez még hozzájárulnak a két alapvető metodológiai irányzat (az absztrakt-logikai, illetve a társadalmi-gazdasági) ellentmondásai. Az ellentmondások feloldatlansága tükröződik a gazdasági elemzés és a gazdaságpolitika viszonyáról folyó vitákban. Az egyik csoport szerint a politikai gazdaságtan csak leíró jellegű legyen és ne tartalmazzon elemzéseket, valamint a konkrét gazdaságirányítás szempontjából „semleges” álláspontot foglaljon el. Az ún. társadalmi-gazdasági irányzat képviselői viszont etikus, világnézeti tartalmú és politikai jellegű politikai gazdaságtant tekintenek nélkülözhetetlennek. Egy ilyen elmélet és tudomány kialakításának elősegítésére egyre gyakrabban nyúlnak vissza a polgári politikai gazdaságtan klasszikusaihoz, valamint Marx tanaihoz. A marxi tanításhoz való viszonyt alapvetően a defenzivitás jellemzi. Miközben elutasítják a marxi logikai struktúra dialektikus egységének elvét, törekednek egyes marxi elemeknek a polgári politikai gazdaságtanba történő integrálására és egyúttal az így megcsonkított elméletnek az ideológiai harcban történő felhasználására. Figyelemre méltó és a defenzív jelleget megerősíti az, hogy következetesen eltekintenek a marxi munka-értékelmélet „rehabilitálásától”. Ebben alapvető szerepet játszik a marxi gondolat központi jelentősége a tőkés gazdaság megértésében, valamint az, hogy jelenleg a polgári közgazdasági gondolkodásban uralkodó empirikus pozitívizmus lehetetlenné teszi Marx gazdasági elméletének, gondolkodási rendszerének megértését, míg osztály-ideológiai jellege gátolja elfogadását.

A burzsoá politikai gazdaságtan struktúrájában végbement változások azt mu-

tatják, hogy az absztrakt-logikai irányzatban fokozódott az ún. posztkeynesizmus szerepe. A burzsoá politikai gazdaságtan egészében viszont növekedett a társadalmi-gazdasági jellegű elméletek jelentősége. Ezek a változások többkevesebb hatással vannak a válságból kivezető utat keresők elképzeléseire is. Az „ortodox” közgazdászok csoportjában két alapvető nézőpont és javaslat fogalmazódik meg. Az egyik elképzelés szerint a kivezető út kulcskérdése a gazdasági információkkal való jobb ellátottság. A másik elképzelés viszont a megfelelő elméleti alapokkal rendelkező elemzéseknek a realitáshoz való közelítést tartja szükségesnek a politikai gazdaságtan válságának leküzdésében. Az „ellenzéki” irányzatú közgazdászok zöme a válságból kivezető utat a gazdasági elemzés intézményi-történeti jellegének erősítésében látja. Néhány esetben, mint például Galbraithnél antimonopolista elemek is megtalálhatók, miközben fő vonalában megtartja liberális burzsoá reformizmusát. Samuelson és mások pedig a fenti közgazdasági gondolkodási irányzatok szintézisének megteremtését tekintik előfeltételnek a válság leküzdéséhez.

A *polgári politológia* válságjelenségei egyaránt megtalálhatók az általános politikai gondolkodásban, az államelméletekben és a nemzetközi kapcsolatok fejlődésére vonatkozó nézetekben. A válság egyrészt megnyilvánul az elemzések és elméletek „körbenjárásában”, másrészt a modernizálásra irányuló törekvésekben. Maguk a polgári szakértők sem tagadják a válság meglétét.

Az 1970-es éveket megelőző két évtizedben a polgári politikatudományt elsősorban az empirikus kutatások jellemezték, amelyek főleg a politikai rendszer struktúrájára és funkcionálására irányultak. Elvi alapjaiban uralkodó volt a pozitivistá szcientizmus, az absztrakt humanista antropologizálás és a „deziologizáció” hangsúlyozása. Gyakorlati szerepe viszonylag csekély volt. Ezzel

szemben a jelenlegi időszakot a politikatudomány politizálódása és a „reideologizáció” jelszavának és gyakorlatának hangsúlyozása jellemzi. Ezzel összhangban új módszerek is megjelentek és nőtt a politikatudomány gyakorlati felhasználása iránti igény a tőkés társadalmakban. Az általános válság elmélyülésével a tőkés uralkodó osztály a politikával foglalkozó tudósoktól azt igényli, hogy kapcsolják össze az empirizmust és a tőkés társadalom túlélésének, megújulásának szükségességét s lehetőségét hirdető normativitást. Ennek függvényében vizsgálандók a demokrácia értelmezésével, a burzsoá állam legitimitásával és irányításával foglalkozó polgári nézetek.

A nemzetközi kapcsolatok fejlődésére vonatkozó polgári koncepciók területén világosan kimutatható a felfogások sokrétűsége, az átfogó nézetrendszer hiánva, valamint a koncepciókban érvényesülő tőkés osztály- és csoportérdekek erőteljes hatása. Ezeknek a nézeteknek ugyanis a burzsoá politikák szempontjából elsősorban az a „mérceje”, hogy mennyire használhatók a gyakorlatban és mennyire tükrözik a „megrendelő” tőkés körök érdekeit. A jelenlegi körülmények között is jelentős hatása van a második világháború idején kialakult „hatalmi realista” iskolának, amelyben az amerikai túlsúly érvényesül. Vele szemben a „politikai idealisták” irányzata nagyobb hangsúlyt helyez a morális tényezőkre. Amíg az előző iskola a „hagyományos” pozitívizmus a jellemző, a második iskola nézeteit inkább alapozza a szcientizmusra és a behaviorizmusra. Mindkét irányzat képviselői széles és differenciált gondolkodású táborat alkotnak. Fő céljuk azonban azonos: a nemzetközi kapcsolatok általános elméletének megalkotása. Ennek érdekében azután az egyes részterületekre vonatkozó nézeteket (integráció-elmélet, interdependencia-koncepció stb.) általános érvénnyel igyekeznek felruházni. Egyes burzsoá politológusok, mint például Brzezinski, megkísérik a két

irányvonal összekapcsolását egy eklektikus nézetrendszer keretében. Amíg ezek a nézetek az egyik oldalról tükrözik a polgári politológusok nagyobb érdeklődését a békés egymás mellett élés iránt, a másik oldalról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom, valamint a szocialista országok együttműködését meghatározó alapelvek diszkreditálására törekcsenek.

A mai polgári filozófia sokféle, tarka irányból álló halmazát két alapvető irányzat jellemzi: a szcientizmus és az antropologizmus, ami azonban nem jelent egyúttal a racionalizmus és irracionalizmus szerinti elkülönülést is. A filozófia-tudomány-ideológia közötti kölcsönös viszonyhoz a polgári filozófusok három alapvető irányból közelítenek: pozitívista, irracionalista és spekulatív-metafizikus irányokból. Valamennyi esetben fellépésük egyik döntő eleme az, hogy mondanivalójukat a klasszikus burzsoá racionalista idealizmus meghaladása és kritikája nevében fejtik ki. Mivel azonban ez a „meghaladás” számukra egyúttal a materializmus elutasítását is jelenti, a valóságban csak az idealizmus történelmi transzformációjáról van szó. Néhány esetben azonban, mint arra a 16. Filozófiai Világkongresszus is rámutatott, van lehetőség a pozitív polgári erővel folytatott párbeszédre is.

Az 1970-es években már nem találjuk meg a neopozitívizmust „logikailag és lingvisztikailag tiszta” formájában, eklektikus jellege erősödött. A kölcsönös hibridizációs folyamat napjainkban a „posztpozitívizmus” kifejezéssel jellemezhető iskola kialakulásához vezet. Ezen belül a legerőteljesebb irányzat a kritikai racionalizmus. Nézetrendszerének középpontjában az áll, hogy a politikai-társadalmi szféra irracionális és szubjektívizmusa olyan tagadhatatlanul meglevő jelenség, mely az ideológia létezését eredményezheti, de ezt a maximális objektivitásra való törekvés jegyében meg kell semmisíteni. Ebben a vonatko-

zásban a kritikai racionalizmus egyértelműen a Popper-i örökségre épít, a „társadalom-technológia” módszerének hangsúlyozásával és gyakorlatával az állammonopolkapitalizmus mai társadalomirányítási folyamatának politikai eszmerendszerét fejezi ki. Rendkívül erőteljesen jut benne kifejezésre a polgári politikai filozófia pluralizmus-koncepciója. A kritikai racionalizmusra és a korábbi burzsoá filozófia cselekvésképtelenségére (valamint természetesen a materializmusra) adandó válaszként az irracionalizmus és antropologizmus számos válfaja virágzik napjainkban is a polgári filozófiában. Külön figyelmet érdemel az egzisztencializmus, neofreudizmus, és a vallásos filozófiák fejlődése. Összességében megállapítható, hogy amíg Nyugat-Európában, különösen az NSZK-ban a pozitívizmus és szcientizmus különböző fajtái uralkodnak, addig az Egyesült Államokban inkább az irracionalista és absztrakt-antropologikus iskolák túlsúlya figyelhető meg.

Az eklektizmus jellemző a *polgári társadalomszociológiai nézetekre is*. Mikközben a jelenlegi helyzetben nem állapítható meg az új nézetrendszerek teljes kikristályosodása, néhány tendencia egyértelműen megfigyelhető. A legfontosabb az, hogy a tőkés társadalom válságára adandó válaszok alapvető jellemzője a társadalmi pesszimizmus, ez azonban számos esetben kiegészül olyan szcientista, „technobürokratikus” koncepciókkal, amelyek arra törekednek, hogy a mai tudományos eredményeket felhasználják az uralkodó monopolburzsoázia érdekéinek megvalósításában. Néhány esetben ez az utóbbi tendencia a tőkés társadalom hegemónisztikus ábrázolásához vezet, mint például H. Kahn műveiben. Az apologetikus variánsok pozitívista alapja érthetővé teszi fő céljukat, a tőkés társadalom békés transzformációját, a status quo evolúciós átalakítását és megőrzését. Mikközben növekvő mértékben jutnak érvényre a tudományos-technikai forrada-

lom kibontakozásával járó ellentmondások – nemcsak a tőkés társadalomban, hanem a társadalmi fejlődésről, különösen annak perspektíváiról alkotott nézeteiben is –, a vezető monopolista csoportok és ideológiai képviselőik a kapitalizmus modernizálásának, mérsékelt megreformálásának talaján állnak. Az ebben a folyamatban érvényre jutó jelző „a hagyományos értékek transzformációja”, míg a konkrét politikai gyakorlat pragmatikus reformizmusa az „új horizont”, „a nagy társadalom”, vagy „a humanista kapitalizmus” variációival dolgozik. Jelentősége miatt külön típusnak tekinthető a konvergenciára épülő nézetrendszer, és az ehhez csatlakozó politikai gyakorlat („hídverés”, „egységes Európa” stb.).

Módszertani szempontból a fokozatos reformokat hirdető csoportjára jellemző a „technológiai radikalizmus”. Végül soron azonban a társadalmi problémák megoldásának a technológiai fejlődés oldaláról való megközelítése a társadalmi konzervativizmus alapvető koncepcióját rejtje magában. A „technológiai radikalizmus” jelenti a vezető, a többségi irányvonalat, vele szemben áll a „technológiai

konzervativizmust” hirdető csoport. Szélsőséges esetekben ez egészen a „technológiai nihilizmusig” fejlődik. Ez az irányvonal társadalompolitikai szempontból a kapitalizmus „negatív apologetikájának” tekinthető. Jellemzője a kapitalizmus morális igénye és az osztályellentétek elfedésének kísérlete. A látszólagos társadalmi radikalizmust a technofóbia a konzervativizmus irányába taszítja és számos ponton a klerikális nézettel egy platformra viszi.

A polgári társadalomszociológiai nézetekben jelentős helyet kap az életmód értékelése, az „életminőség” megfogalmazása. E koncepciók sajátosságainak vizsgálata azt bizonyítja, hogy valódi társadalmi radikalizmus nem lehetséges polgári ideológiai alapokon.

A szocialista országok tudományos akadémiái együttműködésének keretében folytatott kutatások végigkísérik a polgári társadalomtudományokban a valóságjelenségek kialakulását és fejlődését. A fő tendenciák és iskolák megállapításával, értékelésével jelentős segítséget nyújthatnak a mai ideológiai harcban.

Rajcsányi Péter

A társadalomtudományi információ nemzetközi rendszeréről

Három évvel ezelőtt új szervezettel gyarapodott a szocialista országok társadalomtudománya: megalakult a *Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszer*, a MISZON (Mezsdunarodnaja Informacionnaja Szisztyema po Obscsesztvennum Naukam). A MISZON a szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködés részeként és eredményeként jött létre. A tudományos akadémiák alelnökeinek 1975 januárjában Moszkvában tartott értekezletén fogalmazták meg a sokoldalú kapcsolatok és együttműködés kiterjesztését a társadalomtudományi információ területére is.

A szocialista országok akadémiáinak információs intézményei hamar hozzáláttak a MISZON létrehozásával kapcsolatos tervezetek kidolgozásához és megvitatásához. Ebben a folyamatban jelentős szerepet vállalt magára a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő Társadalomtudományi Információs Intézet (INION – Insztitut Naucsnoj Informacii po Obscsesztvennum Naukam). Több lépcsős előkészítő munka után 1976 júliusában Bulgária, Magyarország, az NDK, Mongólia, Lengyelország, a Szovjetunió és Csehszlovákia tudományos akadémiáinak képviselői aláírták a MISZON megalakításáról szóló egyezményt.

I. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INFORMÁCIÓ FEJLŐDÉSÉT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A társadalomtudományi információ tartalmi fejlődésének irányait a szocialista országokban folyó kutatások határozzák meg. Ez szükségszerűen megkívánja, hogy a társadalomtudományi információval foglalkozó intézmények és szervezetek (rendszerek) ismerjék a társadalomtudományi kutatási terveket, figyelemmel kísérjék a kutatási folyamatokat, s a kutatások közben született részeredményekről, majd a kutatások teljes eredményeiről készült jelentős publikációk beépüljenek a társadalomtudományi információ hazai és nemzetközi áramkörébe.

A társadalomtudományok a szocialista országokban elsősorban *nemzeti keretek között* fejlődnek, hiszen a kutatások konkrét feladatai az adott országok fejlettségi színvonalából adódnak; az egyes társadalomtudományi ágaknak mindeneke előtt az ország sajátos fejlődési igényeit kell kielégíteniük. Am az azonos eszmei, politikai, társadalmi és gazdasági alapokon álló szocialista országok számos lehetőséget adnak – sőt a fejlődés ezt szükségszerűen meg is követeli – a társadalomtudósok *két- és sokoldalú együttműködésére*, a szocializmus általános fejlődése szempontjából legfonto-

sabb témák közös kutatására. A szocialista országok tudományos akadémiái sokoldalú együttműködésének hosszú távú terve részletesen tartalmazza a közősen kutatott témák körét. A pártok tudományos intézményei és más állami, társadalmi és tömegszervezetek mellett működő kutatóintézetek ugyancsak kialakították a tudományos együttműködés hatékony formáit.

A társadalomtudományokban világszerzte *hatalmas mennyiségű irodalom balmozódott fel*. Átlagban 7–10 évenként minden tudományágban megkétszereződik a tudományos publikációk száma. A periodikus kiadványokról készült egyik nemzetközi tájékoztató, az „Ulrich's international periodicals directory” szerint 1977-ben a tudományos ismereteknek csak három területén: a közgazdaság- és irányítás-tudományban, a történelemtudományban és a jogtudományban 1300 folyóirat jelent meg. Az UNESCO adatai szerint a világon évente egymilliónál több társadalomtudományi könyv, gyűjteményes kötet és cikk jelenik meg.¹ A társadalomtudományoknak ebben a hatalmas tárházában csakis a jól szervezett információs intézmények és információs rendszerek segítségével lehet eligazodni.

A társadalomtudományi információ fejlesztését, szervezeti és rendszerszerű formáinak kialakítását több tényező is indokolja. Elsősorban az, hogy a társadalmi fejlődés eredményeként minden szocialista országban megsokszorozódott a tudományos munkát végzők száma. Több kutató vagy kutatócsoport foglalkozik egy-egy országon belül is ugyanazon téma vizsgálatával. A jól szervezett társadalomtudományi információ fel tudja hívni a figyelmet a *párhuzamosságokra és ismétlődésekre*, s analitikus módszerekkel érzékeltetni tudja az egybeeső és eltérő eredményeket. Ezzel jelentősen segítheti a szükségtelen párhuzamos kutatások megszüntetését – ez

gazdaságossági szempontból is fontos – és elősegítheti a kutatások koordinálását.

Másrészt a tudományos információnak segítenie kell a kutatókat abban is, hogy könnyen el tudjanak igazodni a felhalmozódott irodalomban, s kutatásaikhoz, elemzéseikhez ki tudják választani a tudományos szempontból legértékesebb, a további kutatásokat előbbre vivő forrásmunkákat. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a forrásmunkák összegyűjtése rendkívül időigényes, és meghosszabbítja a kutatási folyamatokat.

E feladatoknak a társadalomtudományi információ csak akkor tud gyorsan, színvonalasan és hatékonyan megfelelni, ha *könnyen áttekinthető rendszer szerint szerveződik*. Fontos követelmény, hogy az információk rendezése tudományos igényességgel történjen. A válogatás, az „előzetes” értékelés legfontosabb metodológiai kritériumait V. A. Vinogradov abban látja, hogy egyfelől lehetőleg teljes információt kell adni a marxista és általában a haladó társadalomtudományi irodalomról; másfelől fel kell ismerni az adott időszakban legaktuálisabb tudományos igényeket és azokat a problémaköröket, amelyek kutatása a jövőben várhatóan előtérbe kerül; s harmadrészt az információnak alkalmasnak kell lennie az ún. „vegyes”, több társadalomtudományi ágazatot érdeklő kérdések kielégítésére is. A társadalmi fejlődést elemző művek rendszerezésében figyelembe kell venni a történetiség elvét és az osztályszempontú megközelítést. A tudományos információ hatékony, sokoldalú felhasználásának lehetőségét *komplex, interdiszciplináris jellege* biztosítja.²

A társadalomtudományi információ fenti követelményrendszere jól felkészült, a valódi tudományos eredmények felismerésére, kiválogatására, rendszerezésére és elemzésére képes *szakemberek sokaságát* igényli. Ezért a társadalomtudományi információs rendszereknek meg kell oldaniuk az információs szakemberek képzésének feladatait is.

II. A MISZON MŰKÖDÉSÉNEK ALAPELVEI, MÓDSZEREI ÉS FORMÁI

A MISZON működésének alapelveit, módszereit és formáit a MISZON létrehozásáról szóló *Egyezmény* tartalmazza, a szocialista országok tudományos akadémiáinak sokoldalú együttműködéséről szóló egyezmény alapelveivel összhangban.

A MISZON *alapvető célját* az *Egyezmény* 2. pontja a következők szerint fogalmazza meg:

1. a szocializmus és a kommunizmus építésének folyamatában a szocialista országok kommunista és munkáspártjai előtt álló feladatok teljesítésének elősegítése;

2. a társadalomtudományi tudományos tájékoztatás hatékonyságának növelése;

3. az információ-gyűjtési és -feldolgozási folyamatok indokolatlan megkettőzésének megszüntetése a nemzetközi munkamegosztás szélesebb körű felhasználásával; az eredeti források többségének egyszeri feldolgozására, az információ többszöri felhasználására és az információforrások átvételének koordinálására való áttérés megvalósítása (a rendelkezésre álló módszerek számításba vételével);

4. a társadalomtudományi információs szervek hatékony működésének elősegítése;

5. a tudományos munka szervezése közös információs kiadványok előkészítésére.

A MISZON tevékenysége *a részt vevő országok információs rendszereire* épül, amelynek koordinálását a tudományos akadémiák ezzel megbízott intézményei végzik (Magyarországon az MTA Könyvtára). A nemzeti információs koordináló szervek (a MISZON-ban elfogadott elnevezés szerint: Kiemelt Nemzeti Szervek) képviselik saját országukat a MISZON-ban. A MISZON tevékenységének

eredményeit felhasználják a MISZON-ban részt vevő országok párt- és állami szervei, tudományos intézetei, felsőoktatási intézményei; az országos információs rendszerek szervei, valamint nemzetközi szervezetek és intézmények.

A MISZON tevékenységét *a Tanács irányítja*, amelynek munkájában minden ország koordináló intézményének vezetője részt vesz. A Tanács határozza meg a MISZON tudományos tevékenységének irányait, formáit és munkamódszereit; kidolgozza az információs rendszer közeptávú és távlati fejlesztési programját.

A MISZON központi koordináló bázisintézményének feladatát a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Társadalomtudományi Információs Intézete, az *INION* végzi, amely *a Szovjetunió legnagyobb társadalomtudományi információs intézménye*, egyben a társadalomtudományi információ Szovjetunióon belüli koordináló szerve. Könyvtári állománya több mint tízmillió kötet társadalomtudományi témájú könyv, folyóirat és más publikáció. Széles nemzetközi kapcsolatit érzékelteti, hogy a világ 115 országából vásárolnak könyveket, s 70 ország 1700 könyvtárával és tudományos intézményével cserélnek rendszeresen kiadványokat. Az *INION* évente 900-nál több különféle információs anyagot ad ki – egymilliónál több példányszámban. Ezek között központi helyet foglalnak el az olyan sorozatok, mint a „Társadalomtudományok a Szovjetunióban” („Obscsesztvennue nauki v SZSZSZR”), a „Társadalomtudományok külföldön” („Obscsesztvennue nauki za rubezsom”), valamint 28 – havonta megjelenő – bibliográfiai kiadvány. Ezeket a világ 53 országában terjesztik. Évente több mint 120 tematikus referátum- és szemleggyűteményt adnak ki a tudományos kutatók eredményeiből.

A MISZON Tanácsa évente legalább egyszer, szükség szerint azonban többször is ülésezik. A MISZON létrehozása óta négy ülést hívtak össze, legutóbb Bu-

dapesten (1979 júliusában). Egy-egy részfeladat kidolgozására a részt vevő országok szakembereinek közreműködésével *szakcsoportokat* alakítanak, s ezek előterjesztéseit a Tanács megvitatja és állást foglal az előterjesztett témával kapcsolatban. Az eddigi állásfoglalások közül különösen említésre érdemes a társadalomtudományi információs szakemberek felkészítéséről és továbbképzéséről szóló program³, valamint a MISZON automatizált rendszerének kialakításával kapcsolatos koncepció.

A MISZON fejlődésének kulskérdése az *automatizált információs rendszer létrehozása*. Ezt nagymértékben nehezíti, hogy a MISZON-ban részt vevő országokban nagyon eltérő fejlettségi szinten áll az információ-feldolgozási és visszakeresési folyamatok automatizáltsága. Az egységes rendszer kidolgozását bonyolítja, hogy a részt vevő országok eltérő nyelvi, technikai eszközöket, matematikai módszereket (modelleket) alkalmaznak. Ezért a MISZON automatizált egységes információs rendszerének kialakítása csak fokozatosan valósítható meg.

Az automatizált információs rendszer bevezetése várhatóan minőségi változást fog eredményezni: javulni fog az információs szolgáltatások tudományos színvonala és gyorsasága; megbízhatóbbá válik a tudományos irodalmak szelektív kiválasztása; az adatbank létrehozásával lehetővé válik a kutatók speciális tematikus igényeinek kielégítése; a mágnesszalagok és a teljes művekről készült filmek és fotokópiák segítségével a kis példányszámú, nehezen megszerezhető művek is a kutatók, tudományos intézmények rendelkezésére állnak majd.

A MISZON-ban törekvések vannak a társadalomtudományi információs munka *tudományos rangjának* megteremtésére, önálló tudományos diszciplínaként történő fejlesztésére. Ez fejeződött ki a MISZON 1978 szeptemberében Várnában megrendezett *első tudományos kon-*

ferenciáján, ahol sokoldalúan elemezték a társadalomtudományok és a társadalomtudományi információ kapcsolatát; megvitaták a tudományos információ időszerű feladatait, a különböző típusú feldolgozások témaköreit és módszereit; az automatizált információs rendszer kidolgozásának és bevezetésének lehetőségeit.⁴

A MISZON a szocialista országok társadalomtudományi információs rendszere, amely azonban *szoros kapcsolatokat épít ki a világ más nemzetközi jellegű társadalomtudományi információs szervezeteivel és rendszereivel*. A MISZON Tanácsának budapesti ülésén többek között azt is megvitaták, hogy a MISZON és a benne részt vevő szervek aktívabban vegyenek részt az UNESCO, a Társadalomtudományi Kutatások és Dokumentáció Európai (Bécsi) Központjának, a Nemzetközi Dokumentációs Föderáció, a Nemzetközi Társadalomtudományi Információs és Dokumentációs Bizottság, valamint a Nemzetközi Könyvtári Társulat Föderációjának munkájában. Ezzel is hozzájárulnak a Helsinkiben aláírt záróokmányban a tudományos-kulturális kapcsolatok fejlesztéséről megfogalmazott feladatok megvalósításához, elősegítve a szocialista országok tudományos eredményeinek terjesztését, beépítését az egyetemes emberi kultúrába.

III. A MISZON FŐBB KIADVÁNYAIRÓL

A MISZON tevékenységének a tudományos életben legláthatóbb eredményei a közös kiadványok (oroszlalven jelennek meg). A kiadványoknak eddig főként két típusa vált ismertté: a tudományos munkákról készült referátumgyűjtemények és a bibliográfiai kiadványok.

A *referátumgyűjtemények* arra hivattak, hogy a tudományos élet valamely időszerű témájának kutatási eredményeiről adjanak átfogó, a további kutatás-

kat orientáló képet. A referátumgyűjtemények témáit a MISZON középtávú és éves tervei tartalmazzák. A kötetek szerkesztésében a MISZON-ban részt vevő nemzeti szervek is részt vállalnak, a feladatok nagy részét azonban az INION oldja meg. A MISZON Tanácsának ülésein értékeli a megjelent referátumgyűjtemények színvonalát. A Tanács budapesti ülésén javaslatként fogalmazták meg a szemle jellegű feldolgozások arányának növelését a tematikus referátumgyűjteményekben. A Tanács következő ülésén külön megvitatják majd a szemleirodalom műfaji sajátosságait, követelményeit.

Az eddigi kiadványok témagazdagsága érzékelteti, hogy a referátumgyűjtemények hasznos segítői lehetnek a társadalomtudományi kutatóknak. Az alábbiakban – a teljes felsorolás igénye nélkül – néhány, a kutatómunkánk szempontjából fontos kiadványra hívom fel a figyelmet. Például a *Fejlett szocialista társadalom (Elmélet és gyakorlat)* című kiadványban (Moszkva 1978) olyan tudományos munkákról készült ismertetések olvashatók, amelyek megvilágítják a fejlett szocialista társadalom építése szakaszának helyét és szerepét; a gazdaság, a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének sajátosságait; a szocialista demokrácia kibontakozását; a személyiség, a szocialista életmód fejlődését a szocializmusban.

A *szocialista demokrácia fejlődése* című kötetben (Szófia 1978) képet kapunk arról, hogy milyen tudományos eredmények születtek a szocializmus politikai rendszeréről; a közvetlen és a képviselői demokrácia fejlődéséről; a szocialista demokrácia, a személyiség; az állampolgárok jogai és kötelességei; a szocialista demokrácia és a mai ideológiai harc összefüggéseiről. *Az emberi jogok és a szabadság megsértése a kapitalista országokban* című gyűjtemény (Moszkva 1978) azokat a műveket mutatja be, amelyek a kapitalista országok alkotmányos vál-

ságával, a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenséggel, a faji és politikai diszkriminációval, a korlátozott szólásszabadsággal és a burzsoá sajtó manipulatív szerepével foglalkoznak.

A *szocialista életmód* című kötet (Moszkva 1978) bevezetője (V. G. Szmoljanszkij professzor tanulmánya) a szocialista értékrend értelmezését segíti, majd műismertetések következnek a szocialista életmód formálódásáról és fejlődéséről; a szocialista életmód és a népjólét; a szocialista életmód és a kultúra; az életmód és az ideológiai harc összefüggéseiről.

A *szocialista realizmus kérdései* című gyűjteményben (Moszkva 1978) szemle jellegű összefoglalók olvashatók arról, hogy a bolgár, a magyar, az NDK, a szovjet és csehszlovák irodalomban, irodalomtudományban és kritikában miként jelennek meg a szocialista realizmus eredményei és problémái.

Számos referátumgyűjtemény jelent meg a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom témakörében. A *Világforradalmi folyamat a mai időszakban* (Moszkva 1978) című kötet fő témaköréi: a szocialista forradalom lenini elmélete és a mai világ; a szocialista világrendszer – korunk fő forradalmi ereje; munkásmozgalom a fejlett tőkésországokban; a nemzetközi felszabadító mozgalom és a fejlődő országok. E témakörök szerinti csoportosításban áttekintést ad az utóbbi évek tudományos-politikai irodalmából.

A *proletár internacionalizmus problémái* című kötet (Prága 1978) azt emeli ki, hogy a szocialista országok tudósai, közéleti személyiségei hogyan látják napjainkban a proletár internacionalizmus szerepét a marxista-leninista elméletben és a gyakorlatban, s mit jelent az internacionalizmus a szocialista országok kapcsolataiban és együttműködésében.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik szorosán a *szocialista együttműködés fejlődése* (Budapest 1979) címen megjelent

gyűjtemény, amely áttekinti egyfelől a szocialista együttműködés szerepét és jelenkori fejlődési folyamatokat, másfelől a szocialista államok sokoldalú gazdasági együttműködésének problémakörét.

Az 1979–1980. évi tervben még számos referátumgyűjtemény kiadása szerepel, s ezek hamarosan meg fognak jelenni. A kötettervek ismeretében különösen érdekesnek és időszerűnek tűnik számunkra *A fejlett szocialista társadalom struktúrája és a szociálisan egyenmű társadalom formálódása* című kiadvány, amely áttekintést ad majd a szocializmus építésének szakaszairól; a fejlett szocialista társadalom struktúrájának fejlődéséről; a fejlett szocialista társadalom gazdaság- és szociálpolitikájáról, valamint a szocialista életmód kutatásáról szóló tudományos művekről. A közeljövőben várható *A szocialista társadalom politikai rendszere* című referátumgyűjtemény megjelenése is.

Szakmai körökben nagy elismeréssel fogadják a MISZON *bibliográfiai kiadványait*, amelyek egy-egy év tudományos irodalmáról adnak széles áttekintést. Ezek között különösen ismertté váltak: *A fejlett szocialista társadalom* 1–3 kötete (külön-külön három kötet az 1977. évi, majd az 1978. évi irodalomról), amely évente mintegy négyezer könyv és cikk szerzőjét, címét és megjelenési adatait (s helyenként annotált tartalmát) gyűjti össze; a másik *A mai burzsoá és revizionista elméletek kritikája* (Moszkva 1977), illetve *A mai burzsoá ideológia, a reformizmus és a revizionizmus kriti-*

kája 1–2 kötet (Moszkva 1979); a harmadik *A KGST-tagországok és Jugoszlávia gazdasági, tudományos-technikai együttműködése, a szocialista gazdasági integráció fejlődése* című kötet – hozzávetőlegesen kétezer könyv szerzőjének, címének és megjelenési adatainak közlésével.

*

A fenti ismertetéssel érzékeltetni kívántam, hogy a szocialista országok társadalomtudománya jó *partnert és segítő-társat* talált a MISZON-ban. S még inkább így lesz ez, ha megvalósulnak az alapítási okmányban megfogalmazott koncepciók. A MISZON fejlődésének alapfeltétele a részt vevő országok társadalomtudományi információjának a közös koncepció szerinti fejlesztése; a minőségi munka elmélyítése; a szolgáltatások hatékonyságának növelése az adott lehetőségek jobb kihasználásával. Az 1981 és 1985 közötti középtávú tervben, amelynek kidolgozása – a társadalomtudományi együttműködési középtávú tervek kidolgozásával párhuzamosan – most van folyamatban, előrelépés várható az automatizált információs rendszer létrehozásában. A MISZON 1981-ben sorra kerülő második tudományos konferenciáján pedig megvitatják majd a következő tervidőszak társadalomtudományi kutatásaiból a társadalomtudományi információra háruló tartalmi feladatokat.

Taksás Imre

JEGYZETEK

¹ Lásd V. A. Vinogradov: *Obscsesztvennue nauki i informacija* című könyvében. Moszkva, Nauka, 1978. 19. old.

² Ugyanott, 31–35. old.

³ Programma podgotovki i povüsenija kvalifikacii szpecialisztov v oblaszti informacii po obscsesztvennum naukam. Szófia 1978.

⁴ Rol' naucsnoj informacii v razvitii obscsesztvennüh nauk v szocialiszticseszkih sztrana h i zadacsi razvitija MISZON (Materialü Pervoj naucsnoj Konferencii MISZON, Varna, 10–16 szeptjabrja 1978 g.). Szófia 1979.

INTÉZETI HÍREK

Román—magyar kerekasztal-megbeszélés Bukarestben

A Stfan Gheorghiu Politikai Akadémia Politikai Tudományok Intézetének meghívása alapján az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének négytagú delegációja látogatást tett Romániában. A delegáció vezetője dr. Schmidt Péter, a Társadalomtudományi Intézet osztályvezetője, tagjai dr. Kolozsvári Lajos megyei vb-titkár, dr. Madarász Tibor egyetemi docens és dr. Szoboszlai György, a Társadalomtudományi Intézet munkatársai voltak. Tudományos tanácskozáson vettek részt, melynek központi témája a párt és az állam kapcsolata, továbbá a közigazgatás helyi és területi szervei pártirányításának gyakorlati tapasztalataival való ismerkedés.

A tanácskozások Bukarestben, a Politikai Akadémián kezdődtek. A megbeszélésen román részről Lőrincz László, a Politikai Tudományok Intézete helyettes igazgatója elnökölt. A kétnapos eszmecsere legfontosabb kérdése az állami szervek pártirányítása volt, de emellett fontos helyet kapott az államigazgatás szerepe a társadalom irányításában. A tanácskozás egészséges vitaszellemben, nagyfokú kölcsönös érdeklődés mellett folytatódott. Már a vita első fázisában világossá vált, hogy a társadalom fejlődéséből adódó problémák, gondok azonos jellegűek, de sok kérdés megítélésében lényeges eltérések mutatkoznak és más megközelítési módok jellemzik az ideológiai megoldásokat is.

Abban mindkét fél egyetértett, hogy a szocializmus építésének komplexitása szükségessé teszi a párt szerepének erősítését, a társadalom építésében a tudatosság fokozását. A párt vezető szerepének erősítése a fejlődés objektív szükségesszerűsége. A román elvtársak kifejtették, hogy a párt vezető szerepének érvényesítéséhez újabb formák és módszerek válnak szükségessé. Túl kívánnak lépni azon az elvi tételen, hogy a párt általános irányító szerepet töltsön be. Az új formák szükségessége azt jelenti, hogy a „párt vezető szerepének belsővé kell válnia”, amelynek az az alapja, hogy a párt és az állam tevékenysége összefonódik. Ez az összefonódás ma még Romániában nem teljes, de ez a távlati cél. Elsősorban bizonyos funkciók összeolvadásában, „kumulálásában” nyilvánul meg a párt és az állam tevékenységének összefonódása. A területi és helyi tanácsoknál a következő funkciók kerültek összevonásra: a pártbizottság első titkára egyben a néptanács elnöke, a propaganda-, a szociális és a gazdasági titkár egyúttal a néptanács megfelelő tisztségviselője. A párt és állam összeolvadása tehát a helyi-területi közigazgatásban nem teljes, csak bizonyos pontokon történt meg. Más területeken a párt- és állami szervek megőrizték elkülönültségüket. A tisztségek összevonásának célja, politikai-ideológiai indítéka az volt, hogy csökkentsék

a párt- és állami szervek tevékenységében megnyilvánuló párhuzamosságokat.

A párt és állam tevékenységének közzelítése abban is megnyilvánul, hogy a központi párt- és állami szervek gyakran hoznak közös határozatokat – általában a társadalmi fejlődés fontosabb kérdéseiről –, amelyek egyszerre politikai és jogi aktusok, egyaránt kötelezőek a párt- és állami szervekre.

A párt- és állami funkciók összevonása következtében a tanácsi szervek önállósága tehát erősen korlátozott. Ugyanakkor a végrehajtó szervek nem olvadnak össze a párt adminisztratív apparátusával. Külön szervtípust jelentenek a román politikai rendszerben a kettős alárendeltségű szervek, ezeket a párt és állam központi szervei együtt irányítják és maguk is kétarcú intézmények, aktuálisuk egyaránt kötelezőek az alacsonyabb szintű párt- és állami szervekre (ilyen például a Tudomány és Technológia Országos Tanácsa). A párt és állam összehasonlításának tendenciáját a párhuzamosság kiküszöbölésén kívül azzal is indokolják, hogy ezáltal határozottabban lehet a felelősséget érvényesíteni és meg lehet gyorsítani az ügyintézkést.

A párt vezető szerepének erősítésében kiemelt jelentőséget tulajdonítanak az ideológiai munkának, az oktatási, továbbképzési és propagandatevékenységnek. A pártoktatás a KB által meghatározott elvek alapján hároméves ciklusokban történik. A XII. kongresszus után áttérnek az ötéves ciklusra. Az oktatáson belül három fő területre helyezik a hangsúlyt:

a) a párt- és társadalmi tevékenység alapvető problémái;

b) a tudományos szocializmus és a gazdasági fejlődés problémái;

c) a dialektikus és történelmi materializmus és a társadalom tudományos irányítása.

A nevelés, művelődés és ideológiai képzés kiterjedt szervezetrendszerét egy megye (Ploiest) gyakorlatának ismerte-

tésén keresztül mutatták be. A pártoktatás négy fő területre tagozódik: a szorosán vett pártoktatás; az ifjúsági szövetség oktatása; szakszervezeti oktatás; a Szocialista Egységfront keretein belül megvalósuló oktatás.

A politikai képzés személyi feltételeit egy 500 főből álló megyei oktatói-instruktóri hálózat biztosítja, munkájukat a KB mellett működő csoport irányítja. Ezenkívül működik egy ún. népi egyetemi rendszer is. A társadalmi és gazdasági kérdések megmagyarázására egy 150 főből álló „tudományos-kulturális” brigádot hoztak létre. Az ideológiai propaganda rendszerében számos mozgalom is beleépül, melyek között kiemelték a párt főtítkára által kezdeményezett *Megének-lünk Románia* című népi-kulturális tömegakciót. Az ideológiai tevékenységet anyagilag erősen támogatják: évi négyszázmillió lei a megyei oktatási költségvetés összege.

A román részről elhangzott előadások és ismertetések után a magyar delegáció tagjai kérdéseket tettek fel. Schmidt Péter hangsúlyozta, hogy a román és a magyar politikai rendszert alapvetően az teszi hasonlóvá, hogy mindkettő az egy-pártrendszer viszonyai között működik. Kérdése az volt, hogy megkérdőjelezzék-e az állami és nem állami szervek elkülönítésének elvét, vagy elsősorban munkamódszerről van-e szó. Erre a kérdésre azt válaszolták, hogy a hatalom és az igazgatás viszonyát nem szűkítik az állam és a párt kapcsolatára; a hatalom és a párt nem egymást fedő fogalmak. A hatalomban a párt, a társadalmi és képviselői szervek egyaránt részesednek. Nem fogadják el azt az elméleti tételt, amely a pártot abszolutizálja az államigazgatással szemben. A társadalomban a többközpontúságot ki kívánják különböztetni, mert az szerintük nehézségeket okoz a vezetésben. Az az álláspontjuk, hogy a tisztségösszevonás ma egy munkamódszer, amely az egységes akaratot biztosítja. Jelenleg a párhuzamosságot még

csak részben küszöbölték ki, az állami és pártapparátusok alapvető egymásmellettsége megmaradt. A tisztségösszevonás egy folyamat kezdete, amely 1968-ban indult meg, és a jövőben várhatóan terjed, majd történelmi távlatokban a társadalomban a hatalom egységesítéséhez vezet. Ma még elkülönülnek a párt és állam szervei. A hatáskör szempontjából három szervtípust különböztetnek meg: 1. csak párt szerv; 2. csak állami szerv; 3. vegyes, párt- és állami szerv.

A vegyes összetételű és funkciójú szervek számának növekedése megalapozza, hogy „a kommunizmusban a szervek összeolvadnak és megteremtik az öngazgatás alapjait”. Hangsúlyozták azt is, hogy a pártnak egyre fokozottabban kell integrálódnia a társadalomban, annak intézményrendszerében. Egy hozzászólásban kifejtették, hogy a román politikai rendszer nem zárja ki az érdekluralizmust. A párt arra törekszik, hogy elnyerje a társadalmi konszenzust, ehhez pedig állandóan figyelemmel kell kísérnie a társadalmi struktúra alakulását.

Kiemelték azt a körülményt, hogy a szocialista hatalom fő funkciója a hatalom megtartása. A román KP ennek érdekében alkalmazza a tisztségösszevonás elvét, de ugyanakkor szem előtt tartja az állami feladatok tömegszervezetivé való átalakításának igényét is. Ezt a folyamatot egy konkrét példán, az oktatás-nevelés állami szervezetrendszerének átalakításán keresztül is bemutatták. 1979 végéig átalakítják a szervezetrendszert; az oktatás-nevelés legfőbb szerve a Nevelési és Oktatási Kongresszus lesz, amely 5 évenként ül össze. A Kongresszus mellett Nevelési és Oktatási Tanács jön létre, amelynek elnöke pártfunkcionárius. A Tanács operatív tevékenységét a Végrehajtó Iroda végzi, amelynek elnöke az oktatási miniszter. E szervezeti átalakításban véleményük szerint két alapelv nyilvánul meg. Egyrészt a szocialista demokrácia elmélyítését fejezi ki, nem fogadva el azt a tételt, hogy a demokrá-

cia feltétele az állam és a párt tevékenységének minél pontosabb elhatárolása. A másik alapelv a hatékonyság növelése. Ezen belül a legfontosabb elem a határozathozatal előkészítése, melynek során az egyes szerveknek figyelembe kell venni a sajátos érdekeket. A demokrácia két aspektusát hangsúlyozták: egyfelől az intézményesítettség oldalát, másfelől pedig szubjektív feltételeit. Az oktatás új szervezeti rendszerében a Kongresszus, valamint a Nevelési és Oktatási Tanács maga alá rendeli a minisztériumot. A választott társadalmi szervek hivatottak arra, hogy érvényesítsék a különböző társadalmi értékeket, igényeket és ellensúlyozzák a bürokratikus funkciókat. E tevékenység tartalmának kérdése a káde-rek felkészültségétől függ.

A párhuzamosságokat a központi párt- és állami apparátusok között is igyekeztek kiküszöbölni. Így például oktatási ügyekben a KB illetékes titkára közvetlenül tartja a kapcsolatot a miniszterrel és megszüntették a KB oktatási ügyekkel foglalkozó apparátusát.

A vállalatok igazgatásában is érvényesül a funkcióösszevonás. A vezető szerv a dolgozói bizottság, amely végrehajtó testületet működtet, élén az igazgatóval, aki egyúttal a vállalat párttitkára is.

Arra a kérdésre, hogy a tisztségkumuláció hogyan jelenik meg a választásra vonatkozó jogszabályokban és mi történik akkor, ha valamelyik funkcióra nem sikeres a választás, válaszukban elmondták, hogy az összevont funkcióra a jelölés a Szocialista Egységfronton keresztül történik, újabban lehetővé válik a többesjelölés. Az első titkárokat a pártkonferenciák választják meg az állami testületi választások előtt. A legutóbbi választások során előfordult néhány esetben, hogy az első titkárt az állami vonalon nem választották meg. Ilyenkor újra választanak első titkárt a párton belül.

A közös párt- és állami aktusokkal és jogi jellegükkel kapcsolatban elmondták,

hogy ezeket a politikai-jogi normákat a pártszervek készítik elő, majd az állami szervekkel együttes ülésen vitatják meg és fogadják el. Az eljárásra sajátos szabályok érvényesek, de az elfogadott normatív aktusok nem alkotnak külön kategóriát, ellenkezőleg, beépülnek az állami szervek által alkotott jogforrások hierarchiájába az állami szervek funkciójának megfelelően.

A megbeszélés további részében a magyar delegáció fejtette ki álláspontját, és informálta a vendéglátókat a magyar politikai rendszer működésének aktuális kérdéseiről. Schmidt Péter elmondta, hogy a politikai rendszer fejlesztése három irányban történik:

a) az érdekkifejezés minőségének és hatékonyságának erősítése, az állam össztársadalmi érdeket kifejező szerepének növelése; ez elsősorban a társadalmi tömegszervezetekre ró feladatokat;

b) az állami szervek társadalmi ellenőrzöttségének javítása; ebben a körben annak a marxista elvnek kell egyre inkább érvényt szerezni, hogy az állam a társadalomnak alárendelt szervezetként funkcionáljon;

c) az állam társadalomirányító szerepének újrafogalmazása, eszközrendszerének és szervezeti kereteinek folyamatos átalakítása, mivel a gyakorlat új és új konkrét problémákat vet fel, amelyekre választ kell adni; e témakörben a legfontosabb kérdés, hogy mi az állam szerepe a gazdaságirányításban, milyen legyen az államigazgatási és vállalati szervek viszonya; az állami tulajdon nem zárja ki, sőt, lehetővé teszi, hogy a társadalom ellenőrizze az állami beavatkozás mértékét és módszereit, de az állam bizonyos mértékig függetlenedhet a közvetlen társadalmi kondicionáltságtól; az áruviszonyok elismerése, a közgazdasági szabályozók hatásmechanizmusának érvényesülése feltételezi a vállalati önállóság politikai garantáltságát, az autonóm vállalati döntések lehetőségének biztosítását; külön kiemelte, hogy az ál-

lam a tapasztalatok szerint hatékonyabban alkalmazza az indirekt beavatkozás eszközeit.

Szoboszlai György a pártnak a szocialista demokrácia továbbfejlesztésében betöltött szerepéről beszélt. Kiemelte, hogy az utóbbi húsz évben a párt a társadalom vezető szerveként, mint a hatalom letéteményese nem a társadalomtól elkülönülten, hanem azzal szorosan együttműködve ért el sikereket a szocialista társadalom építése terén. A párt egyik fontos funkciója a társadalom fejlődése során a különböző alternatívákban jelentkező értékek és érdekek feltárása, tartalmuk és összefüggésük politikai elemzése és értékelése. A párt nincs eleve a konkrét teendőkre vonatkozó ismeretek birtokában, az érdekfeltárás és elemzés bonyolult politikai feladat és folyamat. Ugyanakkor a párt nem vállalhatja magára a társadalmi fejlődés minden – egyébként elkerülhetetlenül kitermelődő – konfliktusát. Az érdekfeltárásban nagyon fontos szerep jut az állami képviseleti, a társadalmi és a tömegszervezeteknek, valamint a szakmai képviselteknek. A társadalom jelenlegi fejlettségi szintjéből, felépítéséből, a munkamegosztási tagoltságból és egyéb körülményekből adódóan természetszerűen kialakulnak nem antagonisztikus érdekelentétek, az egyes rétegek, csoportok, közösségek pillanatnyi érdekei eltérhetnek egymástól, és ezek csak demokratikus egyeztetési folyamatban oldódhatnak fel megnyugtató módon. Az érdekösszehangolás kritikus pontja az érdekek megfogalmazása, láttatása, mivel az eltérő érdekek csak úgy kerülhetnek nyilvános szervezeti politikai folyamatba, ha létezik egy olyan közeg, amely az érdekek mögött meghúzódó szükségleteket – az adott politikai rendszer belső igényeihez képest megfogalmazva – kifejezésre juttatja. Enélkül is sor kerülhet az érdekek politikai kezelésére, de az erre irányuló folyamatok nehezen áttekinthetők, sok esetben esetlegesek, és gondot okozhat a

megfelelő politikai és társadalmi ellenőrzésük. Az informális érdekösszehangolás sok szubjektív szemponttal torzulhat és érdekeszámításos jellege a politikai folyamatokban instabilitás, számos esetlegességgel forrása lehet. A párt vezető szerepe ebben a folyamatban meghatározó jelentőségű, de nem azért, hogy magára vállalja a társadalom bonyolult érdekrendszerének tükrözését, hanem úgy, hogy irányítja és ellenőrzi az érdekeifejezés és az érdekegyeztetés mechanizmusát. A marxista-leninista párt a mindenkori politikai helyzetnek megfelelően mérlegeli azt, hogy mely viszonyokat von a közvetlen érdekösszehangolás szférájába és a pártdemokrácia kollektív fórumain eldönti a társadalmi fejlődés alapvető kérdéseit. Az MSZMP tehát azt a bevált politikai irányvonalat követi, hogy megőrzi az egyes állami és társadalmi szervek sajátos szerepét a politikai folyamatokban, és ennek megfelelően törekszik a párt- és állami feladatok lehetséges szétválasztására, általában a párt és az állam elkülönítésére. Ennek egyik szervezeti megnyilvánulása az, hogy a párttestületek határozatai nem kötelezőek közvetlenül az állami szervekre, azoknak a párttagság szerez érvényt. Ezt az elkülönülést nem lehet abszolutizálni, a mi politikai rendszerünkben sem ismeretlen a párt- és az állami szervek közös akciója, állásfoglalása.

A vitában tisztázódott, hogy a román és a magyar politikai rendszerben meglevő különbségek nem kis részben a gazdaság eltérő intézményesülésére és a gazdaságirányítás elvi-gyakorlati különbségeire is visszavezethetők. A direkt tervutasításos gazdaságirányítás a politikai vezetés módszereiben is direktebb eszközök alkalmazását kívánja meg. Mindkét fél egyetértett abban, hogy a politikai rendszer különbségeitől függet-

lenül a szocialista demokrácia vizsgálatában sok hasonló elem van. Hangsúlyozták a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének fontosságát, ez azonban nem öncél, hanem a társadalom továbbfejlődésének eszköze és egyben feltétele is. A szocialista társadalom fejlődésének egyik kulcskérdése, hogy milyen eszközökkel, módszerekkel képes a társadalom egyre közvetlenebbül intézni ügyeit, átvenni az állam feladatait, röviden: milyen mértékű a társadalom önmegvalósítása. A megoldások nem lehetnek egysíkúak, több eltérő konkrét megoldás ugyanazt a célrendszert szolgálhatja.

A vita után a román vendéglátók tájékoztatást adtak a Stafan Gheorghiu Akadémia működéséről. Ez az intézmény az RKP központi politikai továbbképző szervezete, ahol sokirányú oktató-kutató tevékenység folyik. Fontos feladata a vezető párt- és állami szervek káderutánpótlásának képzése, de ezenkívül képeznek és továbbképeznek gazdasági vezetőket, diplomátákat, külkereskedőket, egyetemi oktatókat és újságírókat is. Az egyetemi rangú intézmény tehát hármas szerepkört tölt be: képzés, továbbképzés, tudományos kutatás. Az Akadémia munkaterve a KB igényei és útmutatásai alapján készült el. A központi pártiskola mellett 10 megyeközpontban is működtetnek pártiskolát, amelyek átveszik a továbbképzési feladatokat egy részét.

A magyar-román vitaülést a zárómegbeszélésen mindkét fél hasznosnak ítélte. Kölcsönös volt az a meggyőződés, hogy egymás eredményeiből és tapasztalataiból egyaránt tanulhatunk és hasznos eszmecsere kezdődhet a véleménykülönbségek további tisztázása céljából.

Szoboszlai György

Politikatörténeti disszertáció az angol kommunista pártról

1979. szeptember 26-án zajlott le Havas Péter *Nagy-Britannia Kommunista Pártjának helyzete és politikája a II. világháború után* című kandidátusi disszertációjának védése. Ezt megelőzően az 1978. május 8-án megtartott munkahelyi vitában véleményt nyilvánított Babirák Ilona, Görög Tibor, Halay Tibor, Kerekes György, Nagy László, Ormos Mária, Szántó György, Taksás Imre és Vigvári András. Tánczos Tibor, Hajdu József és Harsányi Iván írásban küldte el véleményét.

Havas Péter politikatörténeti munkájában – mint ahogy a hozzászólók többsége kiemelte – rendkívül fontos területet ragad meg. Ormos Mária a munkahelyi vitához hozzászólva, majd opponensi véleményében rámutatott arra, hogy a munkásosztály és mozgalma fejlődésében az egyik legfontosabb kérdés a pártok politikai és eszmei története. A disszertáns, amikor témájául a brit kommunista párt történetének egy sorsdöntő részletét választotta, ebből a tárgykörből ragadott ki egy érdekes és jelentős problémát. Babirák Ilona, Vigvári András és mások hangsúlyozták, hogy a tudományos kutatás eddig elsősorban csak a „nagy pártok” történetére irányult. Tekintettel arra, hogy a kommunista mozgalomban nem az angol párt az egyetlen kis létszámú párt, a téma alapos elemzése alkalmas olyan következtetések levonására is, amelyek más pártok szem-

pontjából is értékesek. A témaválasztás ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy a brit munkásmozgalom elemzése alapján a nyugat-európai mozgalom megértéséhez is közelebb vigye az olvasót. Az értekezés erényeként emelték ki a hozzászólók, hogy a disszertáns törekszik arra, hogy a párt történetét az általános angol történet részeként mutassa be, és ezzel a párt politikáját kapcsolatba hozza a mindenkorin nemzeti problematikával, s e politikát az általános angol problémákra adott válaszként értékelje.

Ugyancsak hozzáad a munka értékéhez, hogy bár témája politikatörténet, feldolgozásának módja ezen mindenképpen túlmutat. A disszertáció legszínvonalasabb fejezetei közé tartoznak azok, amelyekben a szerző kapcsolatba hozza a pártvezetés gondjait és a párt politikai helyzetét a brit társadalomban bekövetkezett változásokkal, a gazdasági élet mutatóival, a munkásosztály összetételének átalakulásával. Keresi és megmutatja a dolgot azokat a hatásokat is, amelyeket a nemzetközi helyzet, az erőviszonyok alakulása gyakorolt a pártra.

A szerző a kommunista párt és a Munkáspárt, illetve a szakszervezetek viszonyát mint a munkásmozgalom fejlődésének leglényegesebb meghatározóját állította a középpontba, így a dolgot a brit munkásmozgalom keresztmetszetét adja.

A szerző azt a következtetést vonja le, hogy a kommunista pártnak a Munkáspárthoz, annak baloldalához fűződő viszonya, taktikája, magatartása mindenkor nagy szerepet játszott a párt helyzetének alakulásában. A brit párt akkor volt a legelszígeltebb, ha az egész Munkáspárttal konfrontált, ha csak saját politikai vonalát tartotta alternatívának, ha nem volt kapcsolata a munkásmozgalom baloldalával. A párt tevékenysége akkor volt eredményes, akkor növekedett a befolyása a brit munkástömegekre, ha a brit munkások által támogatott munkásmozgalmi keretek között maradt, amikor a Munkáspárttal kapcsolatos politikája nem globálisan elutasító, hanem differenciált politika volt, s kontaktust tudott teremteni a munkáspárti baloldallal, annak tömegeivel, és ha együtt léptek fel a jobboldallal szemben.

Az 1956–57-ben az angol pártban kibontakozott válságos helyzettel foglalkozó fejezet – mind az opponensek, mind több hozzászóló szerint – a disszertáció legfontosabb, s egyszerűsített legérdekesebb részét jelenti. A szerző árnyaltan elemzi az SZKP XX. kongresszusának, valamint az 1956-os magyarországi eseményeknek az angol pártra gyakorolt hatását, s arra törekszik, hogy minden egyoldalúságot, túlzást és leegyszerűsítést elkerüljön. Megmutatja az előzményeket, a pártvezetés által – részben egy korábbi beidegzettség okán, részben időhiány miatt – elkövetett hibákat. Elemzi a váratlan események által kiváltott „sokk” jelenségeit, és rámutat azokra a veszélyekre is, amelyek a túlzott, sokszor főként érzelmi reagálásokból álltak elő. Görög Tibor ugyanakkor megjegyzi, hogy az ellentmondásos hatás nemcsak az angol kommunista pártra, hanem más

pártokra is vonatkozik; nemzetközileg is a szektásság elleni harc kerül előtérbe, de később az angol pártban a revizionizmus vált fő veszéllyé, ami a pártban politikai válságot eredményezett.

A disszertáció a párt tevékenységének szinte minden területével foglalkozik: a propagandával, az értelmiségi és ifjúsági politikával. Ormos Mária felhívja a figyelmet arra, hogy az értelmiségi politikában a brit eset egy különleges és esetleg sajátos következtetésre alkalmas típust képvisel. Azt mutatja ugyanis, hogy amíg a munkásság szélesebb köreiben a marxizmus korlátozott mértékű hatást ér el, addig az értelmiség jelentős képviselőinél szimpátiára talál. „Olyan jelenség ez – írja az opponens –, amelynek okaival és értelmezésével a munkásmozgalom és ideológiája történéseinek is érdemes lenne behatóan foglalkozniok.”

Több kritikai megjegyzés hangzott el a Munkáspárt és a kommunista párt viszonyával kapcsolatban. Halay Tibor és Nagy László rámutatott, hogy a disszertációnak markánsabban kellene bemutatnia azt, hogy a Munkáspárt tagságát illetően egyidőben kötődik a munkásosztályhoz, a középrétegekhez és az uralkodó osztályhoz, vezetésében ugyanakkor egyértelműen az uralkodó osztályokkal együttműködő, főként középrétegbeli elemek dominálnak.

A munkahelyi vitán és a disszertáció védésén a felszólalók egyöntetűen megállapították, hogy a dolgozat különösen értékes, mivel újat nyújt a tudomány és a politikai gondolkodás alakításában, ezért hasznos lenne, ha az minél szélesebb körök ismereteit gazdagítaná.

Mikecz Tamás

Látogatás szovjet társadalomtudományi műhelyekben

Folyóiratunk fontos feladatának tekinti, hogy a tudományos kutatások eredményeinek publikálásával párhuzamosan a kutatási folyamat és tudományszervezés egyes mozzanatairól: a különböző kutatási programokról, a tudományos műhelyekben körvonalazódó új kutatási irányokról, valamint a témáinkhoz kapcsolódó publikációs tevékenységről is tájékoztassuk az olvasókat. Az alábbiakban szovjet tudományos műhelyek munkájába nyújtunk bepillantást. Folyóiratunknak szovjet társintézményekkel való kapcsolata révén nyert információink – úgy véljük – olvasóink érdeklődésére is számot tarthatnak.

*

A Társadalomtudományi Intézet több kutatási témában együttműködik a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetével, e közös munka eredményeiről az intézetek kiadványaiból képet kaphat az olvasó. A szovjet társadalomtudományi irodalmat figyelemmel kísérő kutatók jól ismerik a szovjet intézet folyóiratát. A *munkásosztály és a mai világ (Rabocsij klassz i szovremennjüj mir)* – alcíme szerint tudományos és társadalmopolitikai folyóirat – 1971 óta jelenik meg. Számunkra e folyóirat munkássága azért különösen érdekes, mivel a folyóirat elsősorban a Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet tudományos eredményeinek fóruma, tehát

egy széles spektrumú kutatási tevékenység anyagait közli, ugyanakkor a szocialista országok kutatóinak munkáit is rendszeresen publikálja, és találkozhatunk a lap hasábjain tőkés és fejlődő országok munkásmozgalmi vezetőinek politikai elemzéseivel is.

A folyóiratnak – címében is kifejezett – törekvése az, hogy a munkásosztály harcát, tevékenységét a világ különböző térségeiben egymással összefüggésükben és a világ globális problémáira gyakorolt hatásukban mutassa be. Képet ad a munkásosztály erőinek növekedéséről, helyzetének változásairól és a különböző térségekben a munkásosztály politikai tevékenységének új vonásairól. Számos tanulmány foglalkozik a világ alapvető problémáival, vizsgálja a munkásosztály harcának lehetőségeit és eredményeit e problémák megoldásában. Így a folyóirat ez évi számai tanulmányokat közölnek a fegyverkezési verseny veszélyeiről; a leszerelésért folytatott harcról; a finánc-tőke munkásellenes politikájáról; az ökológiai válság és a kapitalizmus válsága összefüggéséről és az ökológiai problémák megoldásának lehetőségeiről. A folyóirat ez évi 2. száma *A szocializmus és a kommunizmus építése és a világ fejlődése* című nemzetközi konferencia anyagából a létező szocializmusról, az internacionalista szolidaritásról és a szocializmusról mint a jelenkor vezető politikai erejéről szóló előadásokat közli.

A folyóirat szerkesztősege arra törekszik, hogy minél konkrétabban és árnyaltabban mutassa be a munkásosztály helyzetét a világ különböző térségeiben és elemezze a munkásmozgalom tevékenységének eltérő feltételeit.

A *szocializmus országaiban* című rovatban a folyóirat az egyes szocialista országok munkásosztályáról, illetve egyes munkásrétegekről közölt elemzéseket (ifjúmunkások, munkásnők stb.). A szerkesztőségnek az a szándéka, hogy minél több konkrét és elemző anyagot publikáljon az egyes szocialista országok kutatóitól. Elsősorban a munkásosztály struktúrájának alakulását szeretnék bemutatni, különös tekintettel a munkásosztály életkor, nem, képzettség, lakóhely szerinti összetételének változásaira és a strukturális változások ütemére, hiszen e folyamatok a társadalmi struktúra alakulásának egyik döntő összetevőjét jelentik a szocialista országokban.

A *dolgozók helyzete és harca a fejlett kapitalista országokban* témakör egyrészt összegező anyagokat közöl a munkásmozgalom hagyományos területeiről (pl. sztrájkharok a hetvenes években Franciaországban), figyelemmel kíséri az új tendenciákat (pl. a kizsákmányolást leleplező módszerek válsága Japánban; az amerikai monopóliumok szakszervezetellenes kampánya; a hetvenes évek útkeresése az NSZK-ban), továbbá a munkásmozgalom lehetőségei szempontjából elemzi a szubjektív tényezőket (pl. az angol munkások tudatosságának fejlődése; a szubjektív faktorok érelődési szintje az USA-ban; a fejlett tőkésországok pártjainak helyzetelemzése a hetvenes évek válságáról).

Az *Ázsia, Afrika, Latin-Amerika országainak proletariátusa* rovatban összegező tanulmányokat olvashatunk a fejlődő országok munkásosztályának szociális-gazdasági helyzetéről, a munkásosztály határaitól, a munkásság osztályvá szerveződésének lépéseiről. Az egyes országokkal foglalkozó cikkek színes és

adatokban gazdag képet adnak a fejlődő országok problematikájának széles skálájáról: az elefántcsontparti munkásosztály alakulásának kezdeteitől a nigériai szakszervezeti mozgalmon át a Dél-afrikai Köztársaság proletariátusának a nemzeti egyenjogúságért folytatott harcáig. A folyóirat olyan anyagok publikálását is szorgalmazza, amelyek az adott ország társadalmi-politikai átalakulásának folyamatában mutatják meg a munkásosztály politikai harcának formáit és eredményeit (pl. a forradalmi-demokratikus köztársaság perspektívája Irakban; az élcsapat-párt kialakulásának folyamata a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságban; társadalmi átalakulások Mozambikban; a demokráciáért folytatott harc a Fülöp-szigeteken).

A szakszervezeti egységtörekvések jelentősége magyarázza, hogy a folyóiratban többször szerepel a *Szakszervezetek a mai világban* rovat, amely foglalkozott például a szocialista országok szakszervezeteinek nemzetközi aktivitásával; az egyes országok ágazati szakszervezeteinek kapcsolataival; a szakszervezeteknek a multinacionális társaságok elleni harcával.

Viszonylag új rovat a folyóiratban a *Szociáldemokrácia ma*. A szerkesztőség abból indul ki, hogy a tőkésországok kommunista mozgalma számára létkérdés a szociáldemokráciához való viszony és az együttműködés lehetőségeinek keresése. Targyszerű és jól dokumentált elemző tanulmányok közlésére törekednek, amelyek sokoldalúan mutatják be a kapitalista országokban lezajló folyamatokat és új jelenségeket. Vizsgálják az egyes szociáldemokrata pártokban végbemenő változásokat (pl. a Német Szociáldemokrata Párt összetételének, tömegbázisának alakulása). Felfigyeltek a Szocialista Internacionáléban érzékelhető differenciálódási folyamatokra és a szociáldemokrácia megnövekedett nemzetközi aktivitására mind az egyes térségekben (pl. elemzik a szociáldemokrácia

politikáját az afro-ázsiai országokban), mind egyes nagyfontosságú nemzetközi problémákkal kapcsolatban (pl. leszerelés, környezetvédelem).

A folyóirat egyik rovatcíme a *Burzsoá elméletek kritikája*, de a szerkesztőség úgy ítéli meg, hogy hatékonyabb és tárgyyszerűbb ez a kritika, ha nem külön rovatként kezelik és elsősorban nem külön tanulmányokban érvényesítik, hanem valamennyi anyagban kifejezésre juttatják. Így például a tőkésországok munkásosztályáról nemcsak információs anyagokat, statisztikai adatokat közölnek, hanem ezen adatok és elemzések bázisán egyúttal bírálják a témával kapcsolatos burzsoá nézeteket, polgári ideológiai koncepciókat is. A fenti rovat néhány átfogó elemző tanulmányt közöl kifejezetten a burzsoá elméletek bírálatának jegyében, például a modern tőkésállam „új” szociális struktúrájának elméletéről.

A folyóirat gazdag információs anyagot tartalmaz. Rendszeresen publikál dokumentumokat, tájékoztat a tudományos életről, nemzetközi konferenciákról. A folyóirat széles tematikájának gazdag nemzetközi irodalmából válogat a *Kritika* rovat. Ismertetésekkel olvashatunk szovjet szerzők műveiről, szocialista országokban kiadott monográfiákról, gyűjteményes kötetekről, tőkésországok kommunista pártjainak kiadványairól, esetenként kritikákat közölnek polgári szerzők könyveiről is.

A *munkásosztály és a mai világ* szerkesztősége úgy ítéli meg, hogy a folyóirat az új tudományos eredmények közvetítésével számottevő hatást gyakorol az oktatásra és a politikai propagandára is. Olvasóközönségének jelentős részét teszik ki a tudományos kutatók mellett az oktatók, propagandisták és politikai vezetők. Így publikációs tevékenységének hatóköre a szakfolyóiratokénál szélesebb.

*

A *Társadalomtudományok* (Obscsesztvennije Nauki) című folyóiratot, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Szekciójának orgánumat már megjelenésekor, 1976 végén bemutatott olvasóinknak. Anyaiból azóta is rendszeresen közlünk tematikus szemléket. Ezek az összeállítások is jelzik a folyóirat témáinak sokféleségét. A szerkesztőség a társadalomtudományok rendkívül széles skálájából válogat. Szerkesztési koncepciójában kifejezésre jut az a törekvés, hogy a társadalomtudományi kutatások részeredményeit szintetizáló műveket adjon közre, amelyek kapcsolatban vannak a jelenkor fontos társadalmi-politikai feladataival. A gazdaság és politika összefüggései, a társadalmi és népgazdasági tervezés kérdései, az integrációs folyamatok tudományos vizsgálata – a szocialista építőmunka komplex feladatainak és programjainak megfelelően – komplex megközelítést igényelnek, a folyóiratban közölt tanulmányok törekednek e komplexitás érvényesítésére. A különböző társadalomtudományi ágaknak fontos mondanivalójuk lehet egymás számára a kutatás-módszertan területén is, a metodológiai problémák ezért kapnak helyet a folyóiratban. Az interdiszciplináris megközelítésekre számos alkalmat kínál a jelenkori társadalmi-gazdasági és ideológiai folyamatok elemzése. Most az interdiszciplináris vizsgálódások egy sajátos és érdekes példáját említjük – a szerkesztőség előzetes tájékoztatása alapján. A *Társadalomtudományok* előkészületben levő 1979. 6-os számának témája: Szibéria. A tanulmányok egy csoportja a *Szibéria-program* társadalmi-gazdasági aspektusait elemzi: Szibéria helyét a Szovjetunió gazdaságában, a területi termelési komplexumok helyzetét, Szibéria nyersanyagforrásait, a települések fejlesztését. A másik témakör Szibéria tudományos élete, annak szervezete és kérderei. Az a hatalmas tudományos potenciál, amit a közelmúltban teremtettek meg, a tudományterületek integráció-

jára, korszerű tudományos szervezésre épül. A novoszibirszki tudományos központ közgazdaságtudományi kutatásait külön tanulmány mutatja be. Szibéria jelene és fejlesztési programja mellett felvillantanak néhány mozzanatot Szibéria múltjából is. A néprajzi kutatások számára még feltáratlan terep Szibéria. A ma ott élő népek és odaköltöző különböző etnikumú lakosság kapcsolatait és fejlődését azonban már a jelen nagy építkezései és óriási változásai formálják. Az irodalmárok számára izgalmas feladat annak nyomon követése, hogyan ötvöződik mindez a kultúrában, irodalomban – egy tanulmány a szibériai irodalom internacionalista és nemzeti vonásait vizsgálja.

Szibéria mint téma önmagában is érdekesítő és az interdiszciplináris megközelítés egyértelműen indokolt e terület vizsgálatában. A *Társadalomtudományok* című folyóiratnak ez az érdeklődéssel várt kezdeményezése minden bizonnyal hasznosítható tapasztalatokkal szolgál majd más témakörök interdiszciplináris vizsgálatához is.

*

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája *Társadalmi-Gazdasági Problémák Intézetét* (Insztitút Szociálno-Ekonomicseskijh Problem) 1975-ben hozták létre Leningrádban, több kutatóintézet összevonásával, kifejezetten interdiszciplináris kutatások végzésére. Munkatársai közgazdászok, filozófusok, szociológusok, szociálpszichológusok, matematikusok, tudományos szervezők stb. Az intézet kiemelt témái szükségessé teszik több tudományág együttes részvételét a kutatásokban. Az intézet munkájának szerves része a matematikai módszerek alkalmazásának kutatása és érvényesítése a társadalomtudományok területén.

Az intézet fő kutatási irányai a következők:

a) *A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági problémái.* A tudó-

mányos-technikai és a társadalmi-gazdasági fejlődés kölcsönhatásait vizsgálják. A tudományos-technikai forradalomnak és a szocializmus előnyeinek összekapcsolása feltételezi a tudományos-technikai haladás irányításának, tervezésének, ösztönzőrendszereinek tökéletesítését, valamint a tudományos-technikai haladás társadalmi hatékonyságának elemzését és tervezését. Az intézet kutatja a komplex tervezés előkészítését és érvényesítését a távlati tervekben, továbbá konkrét kutatásokat végeznek a párt- és kormányzati szervek részére a társadalmi-gazdasági tervezés terén, javaslatokat és tervezésmódszertani dokumentumokat készítenek.

b) *A társadalmi-gazdasági fejlesztés regionális problémái.* Vizsgálják a különböző területi-gazdasági egységek és az irányítási szintek kapcsolatát. A regionális tagozódás sorában nagy figyelmet fordítanak a *nagyváros* társadalmi-gazdasági fejlesztésének kérdéseire, mivel a nagyváros a gazdaságfejlesztés, a szociális problémák és az irányítási rendszerek sajátos csomópontja. Napjainkban megnövekedett a nagy lélekszámú városok társadalmi-gazdasági problémáinak súlya és a komplex tervezés szükségessége. E kutatási téma keretében vizsgálják az egyes régiók lakosságának strukturáját, a munkaerőforrások demográfiai sajátosságait, a munkaszervezés feladatait az adott régióban, az egyes régiók ökológiai problémáit.

c) *A társadalmi-gazdasági fejlesztés és hatása a munkára és életmódra.* E témakörben jelenleg a kutatások a következő kérdésekre összpontosulnak: az ember és munkája, munkakörülmények és munkafeltételek; a pszichológiai környezet az üzemekben és hatása a teljesítményre és magatartásra; a szocialista brigádok szerepe; az életkörülmények javításának tervezése, üzemegészségügy és szociálpolitika; az egészség mint a szociális helyzet egyik mutatója; életmód és személyiségfejlődés; életmód és közvélemény stb.

d) *A matematikai módszerek alkalmazása társadalmi-gazdasági folyamatok leírására és problémamegoldásra.* Módszereket és modelleket dolgoznak ki a gazdasági tevékenység hatékonyságának mérésére, a társadalmilag szükséges ráfordítások és a gazdasági tevékenység eredményeinek leírására, racionális fogyasztási struktúra kialakítására. Az intézetben folyó alapozó matematikai kutatások szervesen összekapcsolódnak az alkalmazással és az intézetben működő adatfeldolgozó centrum tevékenységével.

A témák vázlatos felsorolása is jelzi, hogy az intézet koncentráltan foglalkozik interdiszciplináris témákkal. Alapozó kutatásokat folytat a távlati tervezéshez, koordinálja a kutatásokat a kiemelt témákban. Sokoldalú információs és adatbázisra kívánnak támaszkodni, matematika-statisztikai elemzések mellett szociológiai módszerek (köztük kérdőíves adat-

felvételek) is helyet kapnak. Az intézet jelentős információ-feldolgozó munkát is végez (az INION-nak egy részlege működik az intézetben, gyűjti és feldolgozza a témáikba vágó anyagokat).

Az intézet fő kutatási eredményeit saját kiadású könyvekben jelenteti meg, továbbá publikálnak a *Szociológiai Kutatások* című folyóiratban, valamint közgazdasági, matematikai és egyéb szaklapokban.

Az intézet több szocialista ország kutatóival együttműködik. Magyar szociológusokkal közös kötetet készítenek elő a tömegkommunikáció témakörében.

A Társadalmi-Gazdasági Problémák Intézete új kutatási irányai és tudományos eredményei a közös kutatási programok és kiadványok révén is ismertté válnak a szocialista országok tudományos életében.

Ratbmanné Tury Mária

Idegen nyelvű összefoglalók

ФЕРЕНЦ ГАЖО

Социальная и профессиональная мобильность работающей молодежи

Статья базируется на результате социологического исследования широкого круга, проведенного среди молодежи от 16 до 30 лет, работающей в промышленности. Эмпирическое обследование, охватывающее примерно 15 тыс. лиц дает всеобъемлемую картину характеристик межгенерационной и внутригенерационной мобильности во второй половине 70-ых годов.

В статье выявляется значительная открытость в мобильности между поколениями. В этой области в прошедшее десятилетие не произошло изменений, модифицирующих прежние тенденции. Во всех социальных слоях выходящая мобильность очень большая, в тоже время различия шансов мобильности тоже значительные. Исследование показало, что в межгенерационной мобильности появляются новые тенденции. Хотя в объеме мобильности внутри поколений не произошло основное изменение, все же некоторым образом уменьшились размеры многоступенчатой мобильности внутри поколений. В процессах мобильности большую роль играет система общего образования. Как мобильность между поколениями, так и внутри поколений тесно связана с достигнутым школьным образованием. Школьное образование на низком уровне сегодня уже почти полностью исключает возможность индивидуальной мобильности.

В статье дается подробная картина о главных тенденциях мобильности внутри поколений, а также обстоятельно анализируется действие факторов, определяющих размер мобильности.

Социальные источники пополнения советской интеллигенции

В статье с использованием новейших статистических данных дается интересная картина о пополнении и о темпе роста слоя советской интеллигенции. Основой статьи является монография „ВУЗ как фактор изменения социальной структуры развитого социалистического общества”. Автором описываются некоторые результаты большого исследования, проведенные по единой программе в 1973—74 годах в шести регионах Советского Союза. В исследовании был поставлен вопрос: изменяется ли (и как) социальный состав обучающихся на уровнях среднего образования. Согласно полученным данным, социальный состав учащихся 1-ых и 8-ых классов стабилен. Различия усиливается только среди десятиклассников, т. к. дети рабочих после окончания 8-го класса чаще продолжают учебу в средних специальных и в профессионально-технических учебных заведениях.

Автор большое значение отводит степени подготовленности детей к школе. В дальнейшем он анализирует причины и социальные последствия переориентации, наблюдающейся у большого количества выпускников средних школ. Исследование показало, что социальная ориентация школьников предшествует по времени выбору конкретной профессии, а выбор профессии — решению о поступлении в конкретный университет или институт. Система высшего образования рассматривалась как один из наиболее массовых каналов социальных перемещений молодежи.

Исследование, описанное автором занимается и структурой доходов студентов. Устанавливает, что главным источником доходов большинства студентов является государственная стипендия. Тенденции изменения их социального состава во многом обусловлены функционированием самой высшей школы, внутри которой интенсивно происходят интеграционные процессы.

Способствуя преодолению различий между студентами, определяемых их социальным происхождением, высшая школа вместе с тем дифференцирует студенчество по основным социально-профессиональным отрядам интеллигенции.

Данные исследования показывают, что различия между регионами невелики.

ЛАЙОШ ХЕТХИ

Внутризаводская демократия, сближение интересов и заводская партийная и профсоюзная организации

Центральной темой статьи является выяснение того, как осуществляется единство интересов, формирование единства действия в комплексной организации социалистического предприятия, и какую роль играют в этом партийная и профсоюзная организации, действующие внутри предприятия. В статье устанавливается, что комплексная организация социалистического предприятия в общем создает подходящие рамки к тому, чтобы осуществлялось сбли-

жение интересов и совместное действие между индивидуумами, группами и социальными слоями. К этому дает гарантию — особенно сегодня — деятельность хозяйственного руководства и партийной организации предприятия. Хозяйственное руководство несет ответственность по-существу за осуществление технико-экономических процессов; значит за осуществление основной деятельности предприятия, а партийная организация работает над тем, чтобы общественно-политические процессы продвигались вперед, обосновывая основные функции предприятия, или же чтобы было равновесие и единство между технико-экономической и общественно-политической сторонами деятельности предприятия. Свойственной проблемой сближения интересов является то обстоятельство, что в нем привалируют стремление интеграции интересов, т. е. оно осуществляется через деятельность хозяйственного руководства и партийной организации и отодвигается на задний план момент выявления, конфронтации интересов. Главная причина этого явления заключается в том, что действие внутриводской демократии неудовлетворительно: ни непосредственные и ни посредственные — представительные — формы участия работников в управлении действуют неэффективно. А это тесно связано с тем, что профсоюз на социалистических предприятиях — из-за его традиций, конструкций, особенностей отношения к хозяйственному руководству и партийной организации — не может удовлетворительно обеспечить выявление интересов и их организационную защиту. Недостатки организационной защиты и привалирование тенденций интеграции интересов ведут к тому, что значительные внутриводские процессы становятся невидимыми, неконтролируемыми, а на поверхности появляется содействие, единство действий.

ЙОЖЕФ БАЛОГ

Об исследованиях политического поведения

С изменением политической практики становится необходимым научный анализ широкого круга политического поведения. На этой основе автором рассматривается развитие исследований поведения. Им различается три периода: а) эмпирический-описывающий, б) качественно анализирующий центральные точки и в) период, выражающий стремление к синтезу. Результаты исследований политической социологии в Венгрии дают возможность на основе марксистской теории политической системы качественно по-новому воспринять политическую деятельность. Модификация экономических задач влечет за собой оценку эффективности политического управления и деятельности. Экономическое изменение предполагает и изменение политических взглядов, изменение характера управления и массовой деятельности, интенсивное развитие политической культуры.

По мнению автора, без различных условий по поколениям политической социализации нельзя понять и политическое поведение. Поведение и в условиях социализма является единством инстинктивных и сознательных элементов. Автор на основе эмпирического исследования типов поведения указывает на то, что в поведении отдельных социальных слоев одинаково имеет место и прог-

ресс и регресс, далее социалистические политические организации однако могут и положительно и отрицательно оказывать действие на поведение людей. Автор считает, что на основе объективных условий и конкретной исторической ситуации, надо стремиться к дифференцированному анализу активности — легимитации — поведения и культуры, как субъективных факторов.

ДЬЁРДЬ МАРОШАН
МЛАДШИЙ

„Социоритмы” развития буржуазного общества

В ходе развития капитализма кризисы следовали друг за другом по определенным периодам. Это явление описывается в спецлитературе с одной стороны как „смена эпох”, происходящая в экономике, а с другой стороны так называемые длительные циклы капиталистического хозяйства. В статье исследуется общественно-экономический механизм возникновения этих несомненно существующих „социоритмов”. Автор непосредственно связывает возникновение кризисных периодов с нарушением соответствия производительных сил и производственных отношений. В следствии непрерывного развития производительных сил в основном модифицируются условия воспроизводства. В тоже время изменение хозяйственного механизма, регулирующего производства, которое приспособляется к этим процессам, задерживается существующими отношениями собственности в буржуазном обществе. Когда противоречие между уровнем производительных сил и хозяйственным механизмом достигнет определенного уровня, тогда экономический рост сталкивается с „барьерами”. В это время возникают кризисные периоды. Кризисные периоды и долговременные подъемы, происходящие в сфере экономики историки-экономисты называют „циклами Кондратьева”. В статье предполагается, что кризис 1973-го года в буржуазной мировой системе (подобно кризисам 1873 и 1929 годов), означает начало длительного кризисного периода. Этот период ставит на повестку дня возможность того, как довести до конца борьбу за социалистическую революцию в некоторых развитых капиталистических странах. А с другой стороны снова встает вопрос об определенной реформе буржуазных производственных отношений, в центре внимания которой стоит распространение элементов планирования на всю буржуазную мировую экономику.

FERENC GAZSÓ

THE SOCIAL AND PROFESSIONAL MOBILITY
OF THE WORKING YOUTH

The study is based on the results derived from a comprehensive sociological investigation carried out among young persons between the ages of 16–30 working in the industry. The empirical survey including about 15,000 persons gives an overall picture about the characteristics of mobility among generations and within generation in the second half of years 1970s.

According to the study, there is a very great openness in the mobility among generations. In the last decade there was no change altering the earlier tendencies in this field. There is a very great outgoing mobility in every social stratum but at the same time the chance differences of mobility are also significant.

The research revealed that new tendencies appeared in the intra-generation mobility. Although there was no fundamental change in volume concerning the mobility within generation, the proportions of multi-step intra-generation mobility were slightly reduced. The educational system plays an important role in the processes of mobility. The mobility both among the generations and within generation is closely connected with the qualifications. Today the low qualifications virtually preclude the possibility of an individual mobility.

The study gives a detailed picture about the main tendencies of mobility within generation and in addition it investigates closely the factors determining the degree of mobility.

FILIPPOV F. R.

THE SOCIAL SOURCE OF REPLACEMENT OF SOVIET INTELLIGENTSIA

The study, using the newest statistical figures, gives an interesting picture about the replacement and growth rate of the Soviet intellectual stratum. The basis of the study is a monograph, entitled „The College as a Transformative Factor of Social Structure of the Developed Socialist Society”. The author presents some results derived from a survey carried out according to a common program in 6 regions of the Soviet Union in 1973-74. The investigation touched upon the question whether (and how) the social composition of students changes in the various stages of secondary education. According to the data, the social composition of the students is stable between the first and eighth classes. The difference is on the increase only in the tenth class because the children of workers, after finishing the eighth class, more frequently continue their study in specialized secondary schools or in vocational schools.

The author attaches great importance to the level of preparedness of children for school, and analyzes the reasons and the social consequences of re-orientation to be found among great number of students leaving the school. The investigation made evident that the social orientation of the students was in time ahead of the concrete choosing of a trade and the latter comes before the decision of going to an university or a college. The system of higher education was examined as one of the greatest channels of social regrouping of the youth. The most important differences are to be found in connection with the profile of higher education and not with the social origin of the students.

The investigation reviewed by the author deals with the structure of income of the students too. It states that the students' main source of income is the scholarship offered by the state. The tendencies of change in their social composition are in many respects determined by the system of higher education in which the process of integration takes place in an intensive form. While the college contributes to the abolition of differences among the students derived from the social origin, at the same time it differentiates the students according to the socio-professional groups of intelligentsia.

The data indicate that there are no great differences among regions and the differences appear according to common tendencies in the whole country.

LAJOS HÉTHY

INDUSTRIAL DEMOCRACY, RECONCILIATION OF INTERESTS, PARTY ORGANIZATION AND TRADE UNION IN FACTORY.

The central theme of the study is the investigation of how the unity of interests, the effectuation of unity of action are realized in the complex organization of a socialist enterprise, and what role the party organization and trade union play in

this process. It states: the complex organization of socialist enterprise in general creates a suitable institutional framework for the reconciliation of interests among individuals, groups and strata and for the realization of co-operation. At the present time this is especially guaranteed by the activity of economic management and of party organization in the enterprise. The economic management in essentials responsible for the fundamental activity of the enterprise, while the party organization is active that the political-social processes advance according to the basic functions of enterprise and that the balance and the unity be realized between the technical-economic and political-social sides in the activity of enterprise. It is a peculiar problem of reconciliation of interests that – because the reconciliation of interests is in the first place realized by the activity of economic management and of party organization – the efforts for integration of interests are prevalent and the moment of posing, formulation and confrontation of interests is kept in the background. The main reason of this phenomenon is that the industrial democracy is not satisfactory: neither the indirect – representative – nor the direct forms of workers' participation in management work efficiently. This is intimately connected with the fact that the trade union in a socialist enterprise – following from its tradition, its structure and from the peculiarities of its relation to the economic management and to the party organization – is not able to secure in a satisfactory way the exploration of interests and its institutional protection. The insufficiency in institutional protection of interests and the prevalence of tendencies for integration of interests lead to the fact that significant processes of enterprise become invisible and on the surface the co-operation and the unity of action are manifested.

JÓZSEF BALOGH

INVESTIGATION OF POLITICAL ATTITUDE

The changing of political praxis necessitates the comprehensive scientific analysis of political attitude. On the basis of this, the author investigates the development of attitude researches. He distinguishes three stages: *a)* empirical-descriptive, *b)* qualitative analysis of central points, *c)* the stage expressing synthetizing efforts. The research results of Hungarian political sociology makes possible, on the basis of Marxist theory of political system, the interpretation of political activity in a qualitatively new way. The beginning of an economically new era implicates the evaluation of effectiveness of political leadership and activity. Changes in economy postulate the changes in political attitude, in the characteristic of leadership and of mass activity and the intensive development of political culture.

According to the author, it is not possible to understand the political attitude without the different generation conditions of political socialization. An attitude, in socialism also, is the unity of instinctive and conscious elements. On the basis of empirical investigations of types of attitude, he indicates that development and regression can equally be found in the attitude of strata, besides the socialist political organizations can exert both positive and negative influence on the attitude of people. The relation between the attitude and the social stratum-position must be

put in the centre of investigation. According to the author, the differentiated analysis of activity – legitimation – attitude and of culture as subjective factors must be realized on the basis of objective conditions and of concrete historical situation.

GYÖRGY MAROSÁN JR.

THE „SOCIO-RHYTHMS” OF THE DEVELOPMENT OF CAPITALIST SOCIETY

In the process of development of capitalism, crisis periods followed one another in definite cycles. This phenomenon is described by the special literature both as the beginning of a new era in the world economy and as the so called long-range cycles of capitalist economy. The article investigates the social-economic mechanism of origin of this „socio-rhythms” which exist undoubtedly. The origin of crisis periods is directly connected with the breaking up of harmony between productive forces and production relations. That is, as a consequence of continuous development of productive forces, the conditions of reproduction are from time to time radically modified. To be able to change accordingly, the economic mechanism regulating the production is however hindered by the given property relations in the capitalist society. When the contradiction between the level of productive forces and the economic mechanism reaches a definite stage, the economic growth comes up against „barriers”. At this time the crisis periods come into being. The crisis periods and the long-range prosperity in economy are called „Kondratyev” cycles by the economic historians. The article makes probable that the crisis exploded in 1973 in the capitalist world system (similar to the crisis of 1873 and that of 1929) indicates the beginning of a long range crisis period. The crisis period raises the possibility of carrying out a socialist revolution in some of the developed capitalist countries. On the other hand, the reform of capitalist production relations within a set scope is again put on the agenda whose forefront is the extension of the elements of planning to the whole capitalist world economy.

Содержание

СТАТЬИ

Ференц Гажо:	Социальная и профессиональная мобильность работающей молодежи	3
Ф. Р. Филиппов:	Социальные источники пополнения советской интеллигенции	17
Иштван Берени— —Тибор Шимо:	Село Тард — Данные из одного сельского исследования	27
Лайош Хетхи:	Внутризаводская демократия, сближение интересов и заводская партийная и профсоюзная организация	38
Йожеф Балог:	Об исследованиях политического поведения	52
Дьёрдь Марошан мл.:	„Социоритмы” развития буржуазного общества	60

ДИСКУССИЯ

О структурном состоянии работников сельскохозяйственных кооперативов (Шандор Жарноцаи)	76
--	----

ИНФОРМАЦИЯ

XI-ый Всемирный Конгресс Международной Ассоциации Политических Наук (Дьёрдь Собослаи)	83
Здоровье и общество (Обзор материала Выездной Сессии Ассоциации Венгерских Социологов в г. Пече (Ласло Пал)	91
О некоторых вопросах международной идеологической борьбы (Заседание международной Проблемной Комиссии)	105
Международные факторы революции (Ласло Надь)	107
Проблема „превосхождения” современной социал-демократии и капитализма (Петер Хаваш)	111
Кризис буржуазного сознания (Статьи из результатов международного сотрудничества) (Петер Райчани)	116
О международной системе информации по обществоведению (Имре Такшаш)	121

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Венгеро-румынское совещание за круглым столом в Бухаресте (Дьёрдь Собослаи)	127
Диссертация по истории политики об английской коммунистической партии (Тамаш Микец)	132
Посещение советских научных кузниц (Мария Тури-Ратманне)	134
РЕЗЮМЕ	139

Contents

STUDIES

<i>Ferenc Gazsó</i> : The Social and Professional Mobility of the Working Youth -	3
<i>F. R. Filippov</i> : The Social Source of Replacement of Soviet Intelligentsia -	17
<i>István Berényi-Tibor Simó</i> : Tard - Data of an Investigation of a Village -	27
<i>Lajos Héthy</i> : Industrial Democracy, Reconciliation of Interests Party Organization and Trade Union in Factory - - - - -	38
<i>József Balog</i> : Investigation of Political Attitude - - - - -	52
<i>György Marosán Jr.</i> : The „Socio-Rhythms” of the Development of Capitalist Society - - - - -	60

DISCUSSION

The Structural Position of Workers of Agricultural Collective Farms (Sándor Zsarnóczai) - - - - -	76
---	----

INFORMATION

XIth World Congress of International Political Science Association (György Szoboszlai) - - - - -	83
Health and Society (Survey of Materials of Itinerary Congress of Hungarian Sociological Society in Pécs (László Pál) - - - - -	91
Some Questions of International Ideological Struggle (Session of International Problem-Committee) - - - - -	105
International Factors of Revolution (László Nagy) - - - - -	107
Social Democracy of Today and the Problem of „Exceeding” of Capitalism (Péter Havas) - - - - -	111
The Crisis of Bourgeois Consciousness (Studies derived from the Results of International Co-operation (Péter Rajcsányi) - - - - -	116
The International System of Sociological Information (Imre Taksás) - - -	121

NEWS OF INSTITUTE

Roumanian-Hungarian Round-Table conference (György Szoboszlai) - -	127
Political-Historical Dissertation about the British Communist Party (Tamás Mikecz) - - - - -	132
Visit at the Soviet Scientific Workshops (Mrs. Mária Rathmann née. Tury) -	134
Summaries in Foreign Languages - - - - -	139

Az 1979. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Balogh István</i> : Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához - - - - -	3	16- 34
<i>Balogh József</i> : A politikai magatartás kutatásokról - - - -	4	52- 59
<i>Berényi István-Simó Tibor</i> : Tard - Adalékok egy falusi vizsgálatból - - - - -	4	27- 37
<i>Böhm Antal-Kovács Ferenc</i> : A magyar társadalom szerkezetének átalakulása (Vázlatos áttekintés) - - - - -	1	3- 20
<i>F. R. Filippov</i> : A szovjet értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásai - - - - -	4	17- 26
<i>Gazsó Ferenc</i> : A dolgozó fiatalok társadalmi és szakmai mobilitása	4	3- 16
<i>G. Márkus György</i> : A szocialista gazdaságra vonatkozó néhány újabb „balos” nézet kritikája - - - - -	1	53- 73
<i>Héthy Lajos</i> : Az üzemi demokrácia és a munkások érdekeltsége a részvételben - - - - -	1	21- 26
<i>Héthy Lajos</i> : Üzemi demokrácia, érdekegyeztetés - üzemi párt-és szakszervezet - - - - -	4	38- 51
<i>Kerekes György</i> : A kubai forradalom átnövése szocialista forradalomba - - - - -	3	3- 15
<i>Laki László</i> : A szakmunkás-utánpótlás néhány társadalmi-gazdasági problémája - - - - -	2	3- 12
<i>Makó Csaba</i> : Automatizáció, munkásigények és a munka tartalma	3	35- 53
<i>ifj. Marosán György</i> : A tőkés társadalom fejlődésének „szocioritmusai” - - - - -	4	60- 75
<i>Papp Zsolt</i> : Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához	2	13- 26
<i>Solymár Magda</i> : Technokrácia - technokratizmus a mai tőkés viszonyokban - - - - -	2	27- 43
<i>Tabin Tamás-Makó Csaba-Jeges Sára</i> : Az egészségügyi ellátás néhány szociológiai problémája - - - - -	1	37- 52

VITA

<i>Ágoston László</i> : A TTF-vita egyes kérdéseiről - - - - -	2	52- 61
<i>Hülvelly István</i> : Néhány megjegyzés a TTF-kategória tartalmához	1	74- 84
<i>Jubász Pál</i> : Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződéséről - - - - -	2	62- 81
<i>Kemény László</i> : Tudományos-technikai forradalom és társadalmi rendszer - - - - -	2	44- 51
<i>Lengyel Zsuzsa</i> : Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mobilitásáról - - - - -	3	54- 61
<i>Zsarnóczai Sándor</i> : A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyéről - - - - -	4	76- 82

TÁJÉKOZÓDÁS

Az amerikai imperializmus és a békés egymás mellett élés (Tudományos tanácskozás Szófiában) (<i>Mikecz Tamás</i>) - - - -	1	93- 95
Egészség és társadalom (Áttekintés a Magyar Szociológiai Társaság pécsi vándorgyűlésének anyagából) (<i>Pál László</i>) - - - -	4	91-104
Az emberi jogok helye és szerepe az Egyesült Államok kormányának külpolitikájában (<i>Balázs József</i>) - - - - -	1	105-111
A forradalom nemzetközi tényezői (<i>Nagy László</i>) - - - - -	4	107-110
30 éves a Német Demokratikus Köztársaság (Nemzetközi tudományos konferencia Neubrandenburgban) - - - - -	3	62- 71
A különböző társadalmi rendszerek egymás mellett élésének polgári koncepcióiról (<i>Nagy László</i>) - - - - -	1	96-104
A mai szociáldemokrácia és a kapitalizmus „meghaladásának” problémája (<i>Havas Péter</i>) - - - - -	4	111-115
A nemzetközi ideológiai harc néhány kérdéséről (A Nemzetközi Problémabizottság ülése) - - - - -	4	105-106
A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XI. világtalálkozója (<i>Szoboszlai György</i>) - - - - -	4	83- 90
A polgári tudat válsága (Tanulmányok nemzetközi együttműködés eredményeiből) (<i>Rajcsányi Péter</i>) - - - - -	4	116-120
„Részvételi” formák a nyugat-európai országokban (<i>V. I. Maszlov-K. Sz. Zurabjan</i>) - - - - -	2	91-104
Társadalmi előrejelzés a szocializmusban (Szemelvények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>) - - - - -	3	72- 16
A társadalomtudományi információ nemzetközi rendszeréről (<i>Takács Imre</i>) - - - - -	4	121-126
A XVI. Filozófiai Világtalálkozóról (<i>Ágoston László</i>) - - -	1	85- 92
Vélemények egyenlőségről, egyenlőtlenségről (Egy nagyváros különböző rétegeiben végzett vizsgálat tapasztalataiból) (<i>Pál László</i>) - - - - -	2	82- 90

INTÉZETI HÍREK

Két intézeti kutatási zárótanulmány munkahelyi vitája - - -	2	135-139
Látogatás szovjet tudományos műhelyekben (<i>Rathmanné Tury Mária</i>) - - - - -	4	134-138
Nemzetközi konferencia a szocialista életmód egyes kérdéseiről (<i>Kalocsai Dezső</i>) - - - - -	1	117-121
Nemzetközi problémabizottsági ülés és tudományos konferencia Berlinben (<i>Makó Csaba</i>) - - - - -	3	101-103
Politikatörténeti disszertáció az angol kommunista pártról (<i>Mikecz Tamás</i>) - - - - -	4	132-133
Román-magyar kerekasztal-megbeszélés Bukarestben (<i>Szoboszlai György</i>) - - - - -	4	127-131
Társadalmi struktúra problémabizottsági ülés Csehszlovákiában (<i>Tamás Pál</i>) - - - - -	3	104-105

A Társadalomtudományi Intézet információs munkájáról (<i>Taksás Imre</i>) - - - - -	1	112-116
A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből - kiadványai tükrében (1967-1978) (Első rész) - - - - -	2	105-134
A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből - kiadványai tükrében (1967-1978) (Második rész) - - - - -	3	77-100

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

1	122-129
2	140-145
3	107-110
4	139-146

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11-529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96-162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat

Készült 3000 példányban, 12,7 (A/5) ív terjedelemben.

útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Index: 25-828

79-5135 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

15,— Ft